

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΘΕΩΡΩΝΤΑΣ ΤΟΝ *ΔΟΝ ΚΙΧΩΤΗ* ΤΟΥ ΜΙΓΚΕΛ ΝΤΕ ΘΕΡΒΑΝΤΕΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ *THE LONG REVOLUTION* ΤΟΥ RAYMOND WILLIAMS

ΣΩΤΗΡΙΑ ΚΑΡΦΗ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ (ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ)
ΣΩΤΗΡΗΣ ΛΙΒΑΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2024

Διδακτορική Διατριβή με τίτλο:

«ΘΕΩΡΩΝΤΑΣ ΤΟΝ *ΔΟΝ ΚΙΧΩΤΗ* ΤΟΥ ΜΙΓΚΕΛ ΝΤΕ ΘΕΡΒΑΝΤΕΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ *THE LONG REVOLUTION* ΤΟΥ RAYMOND WILLIAMS»

Εκπόνηση: Σωτηρία Καρφή (ΥΔΞ1911)

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

1. Γιώργος Κεντρωτής, Καθηγητής, Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο (Επιβλέπων)
2. Σωτήρης Λίβας, Καθηγητής, Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
3. Πασχάλης Νικολάου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Πίνακας Περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 8

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ 14

Δον Κιχώτες 17

Abstract 18

ΜΕΡΟΣ 1ο. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ. 19

1.1 Τι είναι οι πολιτισμικές σπουδές. 19

1.2 Προσεγγίζοντας το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών 22

1.3 Η ίδρυση του CCCS και η έλευση των πολιτισμικών σπουδών 27

1.3.1 Richard Hoggart 33

1.3.2 Raymond Williams 37

1.3.3 Stuart Hall 39

1.3.4 Η μετατροπή του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών σε Τμήμα Πολιτισμικών Σπουδών και Κοινωνιολογίας 43

1.3.5 Το έργο των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών 46

1.3.6 Σύντομη ιστορική ανασκόπηση της εξελικτικής πορείας των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών 49

1.3.7 Κριτική στο έργο των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών 52

1.4 Ιστορικές καταβολές της λαϊκής κουλτούρας 55

1.4.1 Matthew Arnold 57

1.4.2 F. R. Leavis 63

1.5 Raymond Williams και η εμφάνιση του κουλτουραλισμού 69

1.6 Raymond Williams, η ζωή και οι απόψεις του 76

ΜΕΡΟΣ 2ο. ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΕΝΝΟΙΩΝ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΩΝ ΣΤΟΝ *ΔΟΝ ΚΙΧΩΤΗ* ΤΟΥ ΜΙΓΚΕΛ ΝΤΕ ΘΕΡΒΑΝΤΕΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ *THE LONG REVOLUTION* ΤΟΥ RAYMOND WILLIAMS. 84

2.1 Το δημιουργικό μυαλό 84

2.1.1 Ιστορική αναδρομή στη «δημιουργική» ιδέα 85

2.1.1.1 Η μίμηση ως καλλιτεχνικός όρος υπό τη σκοπιά του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα και η εξελικτική πορεία της έως την εποχή της Αναγέννησης 85

2.1.1.1.1 Η έννοια της μίμησης στον *Δον Κιχώτη* 94

2.1.1.1.2 Η οπτική του Πλάτωνα για την επίδραση της τέχνης στον άνθρωπο όπως παρουσιάζεται στον *Δον Κιχώτη* 101

2.1.1.1.3 Η τεχνική της αληθοφάνειας που εφευρίσκει ο Θερβάντες στον *Δον Κιχώτη* 105

2.1.1.2 Η εποχή του Ρομαντισμού και η εμφάνιση των εννοιών της «φαντασίας» και της «αντίληψης» 112

2.1.1.2.1 Η καλλιτεχνική δημιουργία μέσα από τη ματιά του Θερβάντες 115

2.1.1.2.2 Ιστορία, χρόνος και τέχνη 119

2.1.2 Είσοδος της επιστήμης. Ψευδαίσθηση, φαντασία, ασυνείδητο, δημιουργία. 123

2.1.2.1 Ο ρόλος της φαντασίας στον *Δον Κιχώτη* 127

2.1.2.2 Η αντίληψη και η πραγματικότητα κατά τον J. Z. Young 132

2.1.2.3 Τέχνη και πραγματικότητα 137

2.1.2.4 Η πραγματικότητα μέσα στην τέχνη 142

2.1.3 Τέχνη και επικοινωνία 148

2.1.3.1 Ο καλλιτέχνης μέσα από τη ματιά του Θερβάντες 151

2.1.3.2 Η σημασία της τέχνης για τον άνθρωπο και την κοινωνία σύμφωνα με τον Williams 154

2.1.3.3 Η τέχνη για τον Θερβάντες 161

2.1.3.4 Τέχνη και κουλτούρα ως καθημερινές δραστηριότητες 171

2.1.3.5 Σκιαγραφώντας τα νοήματα της τέχνης μέσα από τον *Δον Κιχώτη*. 175

3.1 Ανάλυση της κουλτούρας 186

3.2 Μελετώντας την κουλτούρα της δεκαετίας του 1840 στην Αγγλία 201

3.3 Ανιχνεύοντας την κουλτούρα της εποχής του Θερβάντες, όπως παρουσιάζεται μέσα από τον *Δον Κιχώτη,* υπό το πρίσμα του Raymond Williams 215

3.3.1 Κοινωνική διαστρωμάτωση και ιεραρχία στην ισπανική κοινωνία 215

3.3.1.1 Καθημερινές πρακτικές και ενδυματολογικές συνήθειες της ισπανικής κοινωνίας 228

3.3.2 Πίστη και επικρατέστερες πεποιθήσεις 235

3.3.2.1 Η υπόληψη και η αξία των παλιών Χριστιανών στην ισπανική κοινωνία 242

3.3.3 Κεκτημένη γνώση της εποχής 245

3.3.4 Προσεγγίζοντας το ήθος της εποχής 250

3.3.4.1 Κατάχρηση εξουσίας και βία 268

3.3.4.2 Συμπεριφορές και διακρίσεις με βάση την κοινωνική τάξη 272

3.3.4.3 Σκανταλιά 278

3.3.5 Κοινωνικά στερεότυπα 281

3.3.5.1 Η σημασία της εικόνας του ατόμου στην κοινωνία 281

3.3.5.2 Η εικόνα των Τούρκων και των Μαυριτανών στην ισπανική κοινωνία 284

3.3.5.3 Στάση απέναντι στους φτωχούς και στα ορφανά 288

3.3.6 Η αξία του χρήματος 289

3.3.7 Εκδίωξη των Μορίσκων από την Ιβηρική Χερσόνησο 293

3.3.8 Η επίπτωση του πολέμου στην ισπανική κοινωνία 299

3.3.9 Η έννοια της δικαιοσύνης στην εποχή του Θερβάντες 302

3.3.10 Στο μεταίχμιο δύο εποχών 306

3.3.11 Αντιδράσεις 310

3.3.12 Η θέση της γυναίκας στην ισπανική κοινωνία 315

3.3.12.1 Κάλλος και αρετές 315

3.3.12.2 Ασχολίες 323

3.3.12.3 Επί των αισθηματικών ζητημάτων 326

3.3.13 Το ειδύλλιο στην ισπανική κοινωνία 329

3.3.13.1 Οι κοινωνικές αντιλήψεις για το ζήτημα του γάμου 334

4.1 Άτομα και κοινωνίες 345

4.1.1 Συνοπτική ιστορική ανασκόπηση της έννοιας του «ατόμου» 347

4.1.2 Μελετώντας την επίδραση ορισμένων πρόσφατων εργασιών στη σχέση του ατόμου με την κοινωνία 352

4.1.3 Μορφές σχέσης που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία 356

4.1.4 Η προβληματική του ατομικισμού 367

4.1.5 Περιγραφή της σχέσης του οργανισμού με την οργάνωση 371

4.2 Διερευνώντας τη σχέση του Δον Κιχώτη, του Σάντσου Πάνθα και άλλων θαυμαστών χαρακτήρων με τη μαντσέγικη κοινωνία στο κατώφλι του 17ου αιώνα . 377

4.2.1 Η επαναστατική μορφή του Δον Κιχώτη 377

4.2.2 Η ιδιότητα του υπηρέτη μέσα από το παράδειγμα του Σάντσου Πάνθα . 416

4.2.3 Η μορφή του μέλους, όπως απαντάται στο πρόσωπο της Τερέζας Πάνθα 449

4.2.4 Η κατηγορία του εξόριστου 463

4.2.4.1 Η περίπτωση του εξόριστου Μορίσκου Ρικότε Φέλιξ 463

4.2.4.2 Η εμπειρία της εξορίας μέσα από τα μάτια της Μαυριτανής αυτοεξόριστης Ζοραϊντάς 468

4.2.4.3 Μια πρώιμη μορφή αυτοεξόριστου μέλους εντός της κοινωνίας διακρίνεται στο πρόσωπο της βοσκοπούλας Μαρκέλας 472

4.2.5 Η κατηγορία του αλήτη 478

4.2.5.1 Η, μάλλον, συνηθισμένη μορφή του Γκίνη Πασαμόντε ή αλλιώς Μάστρο-Πέτρου 478

4.2.5.2 Διερευνώντας την περίπτωση του ληστή Ρόκκου Γκινάρτ 482

4.2.5.3 Δον Φερνάντο: όταν η αλητεία συναντά την αρχοντιά 487

4.2.5.4 Η μορφή της αλητείας στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα 492

5.1 Εικόνες της κοινωνίας.....495

5.1.1 Συνοπτική αναδρομή στις κυρίαρχες εικόνες της ιστορίας μας.....497

5.1.2 Αναθεωρώντας τα κύρια λειτουργικά συστήματα της κοινωνίας.....510

5.1.3 Μελετώντας την κοινωνική αλλαγή.....519

5.2 Διακρίνοντας την οπτική του Θερβάντες για τη φύση και την προέλευση της κοινωνικής αλλαγής μέσα από το κάδρο της απόλυτης ιεραρχίας.....525

ΜΕΡΟΣ 3ο. ΕΝ ΕΙΔΕΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ 554

6.1 Η δημιουργία ιδωμένη μέσα από την οπτική της τέχνης και της επιστήμης..554

6.2 Η έννοια της κουλτούρας όπως περιγράφεται από τον Raymond Williams και απαντάται στον *Δον Κιχώτη*.....561

6.3 Διερευνώντας τις μορφές σχέσης που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία στο υπό μελέτη έργο, σύμφωνα με τις διαθέσιμες περιγραφές του Williams.....566

6.4 Εντοπίζοντας τα αίτια της κοινωνικής αλλαγής στη σκέψη του Williams και του Θερβάντες.....578

6.5 Αποτολμώντας μια γενική σύγκριση της οπτικής του Williams με την οπτική του Θερβάντες.....586

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....589

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

-Todo lo cual se me representa a mí ahora en la memoria, de manera que me está diciendo, persuadiendo y aun forzando, que muestre con vosotros el efeto para que el cielo me arrojó al mundo, y me hizo profesar en él la orden de caballería que profeso, y el voto que en ella hice de favorecer a los menesterosos y opresos de los mayores. Pero, porque sé que una de las partes de la prudencia es que lo que se puede hacer por bien no se haga por mal, quiero rogar a estos señores guardianes y comisario sean servidos de desataros y dejaros ir en paz; que no faltarán otros que sirvan al rey en mejores ocasiones; porque me parece duro caso hacer esclavos a los que Dios y naturaleza hizo libres.[1]

- Όλα αυτά μου τριγυρίζουν στο μυαλό με τρόπο που μου λέει, με πείθει, με εξαναγκάζει να δείξω στην περίπτωσή σας το σκοπό για τον οποίο μ' έστειλε ο Θεός στον κόσμο και τον όρκο που έχω δώσει, ως στρατοκόπος ιππότης, να συμπαραστέκω στους αναγκεμένους και σ' όσους αδικούνται απ' τους τρανούς. Όμως, επειδή ξέρω ότι είναι φρόνιμο και συνετό, αν κάτι μπορεί να γίνει με καλό τρόπο, να μη γίνεται με κακό, παρακαλώ ετούτους τους κυρίους φρουρούς και τον κύριο αστυνόμο να λάβουν τον κόπο να σας ξεδέσουν και να σας αφήσουν να φύγετε εν ειρήνη, διότι δεν θα λείψουν άλλοι που θα υπηρετήσουν τον βασιλέα σε καλύτερες ευκαιρίες. Εξάλλου μου φαίνεται πολύ κακό να κάνει κανείς σκλάβους εκείνους που ο Θεός κι η φύση τούς έπλασαν ελεύθερους.[2]

[1] Cervantes, 2018a: 314
[2] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 334

Η παρούσα εργασία αποτελεί ένα εγχείρημα εφαρμογής των εννοιών και μεθόδων που προτείνει ο Raymond Williams στο πρώτο μέρος του έργου του *The Long Revolution* στο έργο του Μιγκέλ ντε Θερβάντες *Δον Κιχώτης*. Εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας στο ερευνητικό και συγγραφικό έργο του Williams, επιχειρήσαμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τις έννοιες και τα νοήματα που προτείνει σχετικά με τον πολιτισμό και την κουλτούρα, εφαρμόζοντάς τα και αντιπαραβάλλοντάς τα με τις εικόνες και τα νοήματα που απορρέουν, ή που αντιληφθήκαμε εμείς ότι αναδύονται, από το εν λόγω έργο του Μιγκέλ ντε Θερβάντες.

Η ερευνητική μας προσπάθεια φιλοδοξεί να επιτύχει δύο αμοιβαία συναρτώμενους στόχους, αφενός να διερευνήσει τις προτεινόμενες έννοιες και μεθόδους, που εισάγει ο Raymond Williams υπό το πρίσμα του πολιτισμικού πεδίου, και αφετέρου να εντοπίσει αντίστοιχα και, ενδεχομένως, ανεξιχνίαστα νοήματα και οπτικές που έχει συλλάβει και εκφράσει ο Θερβάντες στο υπό μελέτη έργο του. Οι επιμέρους σκοποί της εργασίας, κατ' επέκταση, επικεντρώνονται αρχικά στον εντοπισμό και στην κατανόηση των δύο οπτικών, στην ακόλουθη αντιπαραβολή τους, όπου αυτό είναι εφικτό, αλλά και στην εφαρμογή της θεωρίας του Williams στο σύνολο του έργου του *Δον Κιχώτη* στις περιπτώσεις όπου δεν εντοπίζονται αντίστοιχες και προτεινόμενες έννοιες από την πλευρά του Θερβάντες, αναδεικνύοντας πάντοτε την άλλοτε ολική ή την τυχόν μερική επιτυχία ή αποτυχία της ταύτισης των δύο διακριτών περιγραφών και οπτικών.

Δεν θα μπορούσε να μην αποτελέσει αντικείμενο και του δικού μας ενδιαφέροντος το έργο του Raymond Williams, αφού εξάλλου πρόκειται για τον θεμελιωτή του σημερινού διευρυμένου πεδίου που περιγράφεται με τον όρο «Πολιτισμικές Σπουδές». Ο Williams είναι ο πρώτος θεωρητικός που περιέγραψε εύστοχα τη διάσταση του εν λόγω πεδίου, περιλαμβάνοντας στην ερευνητική περιοχή του όλες τις εκφάνσεις των σχέσεων και του τρόπου ζωής του ατόμου μέσα σε μια οργανωμένη κοινωνία. Σύμφωνα με τον Williams, το πολιτισμικό πεδίο δεν μπορεί παρά να αφορά και να περιγράφει ολόκληρο το φάσμα των σχέσεων που συνάπτει το άτομο στην καθημερινή ζωή του ή, όπως το περιγράφει ο ίδιος μέσα από τον «κοινωνικό» ορισμό που δίνει στην έννοια της κουλτούρας: *"is a description of a particular way of life, which expresses certain meanings and values not only in art and learning but also in institutions and ordinary behaviour."*[3] που σημαίνει: *«είναι η*

[3] Williams, 1965: 57

περιγραφή ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής, που εκφράζει συγκεκριμένες έννοιες και αξίες όχι μόνο στην τέχνη και στην παιδεία, αλλά επίσης σε θεσμούς και στην καθημερινή συμπεριφορά». Με τη διεύρυνση του εννοιολογικού πλαισίου της «κουλτούρας», ο Ουαλός θεωρητικός επιτυγχάνει να συμπεριλάβει περιοχές της πραγματικότητας που μέχρι τότε αδυνατούσαν να εισχωρήσουν στις ποικίλες θεωρητικές περιγραφές και στους σχετικούς ορισμούς, προσφέροντάς μας μια ολοκληρωμένη οπτική, η οποία συνέβαλε, με τη σειρά της, στην πληρέστερη κατανόηση του ανθρώπου και της κοινωνίας.

Για τον σκοπό της συγγραφής της εργασίας κρίθηκε αναγκαίος ο διαχωρισμός της σε τρία κύρια μέρη, εκκινώντας από μια συνοπτική περιγραφή και ανασκόπηση του πεδίου των Πολιτισμικών Σπουδών, στην οποία περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, αναφορά στη συμβολή και στο έργο του Raymond Williams. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας καταγράφεται η θεωρία του Williams, όπως αποτυπώνεται στο πρώτο μέρος του έργου του *The Long Revolution* και εντοπίζονται, παράλληλα, αντίστοιχες ερμηνείες και περιγραφές στο σύνολο του έργου *Δον Κιχώτης*, όπου αυτό κατέστη δυνατό. Στις περιπτώσεις απουσίας αντίστοιχων ερμηνειών και περιγραφών, εφαρμόστηκε στο σύνολο του *Δον Κιχώτη* η θεωρία του Raymond Williams, η οποία στην παρούσα εργασία διαχωρίζεται σε τέσσερα κύρια κεφάλαια, ακολουθώντας τον διαχωρισμό του πρωτοτύπου εκδοθέντος έργου. Στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται η έννοια της δημιουργίας, όπως αποδίδεται από τον Williams και φαίνεται να την εννοεί ο Θερβάντες. Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετάται η έννοια της κουλτούρας, η οποία εφαρμόζεται στο σύνολο του έργου, και στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφονται οι μορφές σχέσης που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία και ανευρίσκονται αντίστοιχες περιγραφές στη θερβαντική κοινωνία. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι κυρίαρχες εικόνες που έχουν παρατηρηθεί στην κοινωνία μέχρι σήμερα, καθώς και τα αίτια της κοινωνικής αλλαγής, σύμφωνα πάντα με τον Ουαλό θεωρητικό, και εντοπίζονται αντίστοιχοι λόγοι αλλαγής της κοινωνίας υπό την οπτική του Θερβάντες.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της εργασίας εξήχθησαν συμπεράσματα από την αντιπαραβολή και την εφαρμογή της θεωρίας του Williams στο υπό μελέτη έργο του Θερβάντες και αποτολμήθηκε μια συνοπτική αποτίμηση των δύο διακριτών οπτικών, η οποία, μάλλον, ανέδειξε την ανεκτίμητη συμβολή της τέχνης στη μελέτη των πολιτιστικών ζητημάτων, καθώς και την ανάγκη διεύρυνσης της οπτικής, με την οποία μελετάμε τα πολιτιστικά και, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε, τα κοινωνικά ζητήματα,

εν γένει, και με την οποία αναζητούμε τρόπους ερμηνείας και κατανόησης της κοινωνίας.

Η πρωτοτυπία της παρούσας εργασίας έγκειται στη διαφορετική αφετηρία ανίχνευσης και επίλυσης των πολιτιστικών ζητημάτων. Απώτερος σκοπός μας είναι να προσφέρουμε μια διαφορετική οπτική και, κατ' επέκταση, καινούργιους τρόπους περιγραφής και νοηματοδότησης των πολιτιστικών εννοιών με την πολύτιμη συμβολή της τέχνης. Στο πλαίσιο αυτό κρίθηκε αναγκαία η συνοπτική ιστορική επισκόπηση του πεδίου των Πολιτισμικών Σπουδών, προκειμένου να μπορέσουμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και την πρώιμη εξελικτική πορεία του εν λόγω πεδίου, το οποίο θεμελιώνεται από το διανοητικό έργο του Raymond Williams, καθώς και να αντιληφθούμε βαθύτερα τη συμβολή του Ουαλού θεωρητικού στη σκέψη και στη μελέτη των πολιτιστικών ζητημάτων. Ειδικότερα, η εισαγωγική περιγραφή του πεδίου των Πολιτισμικών Σπουδών αρχικά μας συστήνει εν μέρει το ερευνητικό υπόβαθρο τόσο του εν λόγω πεδίου όσο και του θεωρητικού που έχουμε επιλέξει για τους σκοπούς της εργασίας μας και, εν συνεχεία, συμβάλλει σε μια πρώτη γνωριμία και εξοικείωση με τις έννοιες και τις περιγραφές που μελετώνται στην παρούσα ερευνητική προσπάθεια, εκθέτοντας ταυτόχρονα τον τρόπο προσέγγισης και ερμηνείας των διαφόρων πολιτιστικών όρων και νοημάτων. Απεικονίζοντας έννοιες, όρους, και οπτικές που θεμελιώνουν τη μακροχρόνια συζήτηση που διεξάγεται υπό το πρίσμα και εντός των τειχών των Πολιτισμικών Σπουδών καθίσταται δυνατή η μελέτη της πληρότητάς τους σε σχέση με το πιο πρόσφορο δείγμα κοινωνικής συγκρότησης που θα μπορούσε να απαντηθεί έξω από την ανθρώπινη πραγματικότητα. Λαμβάνοντας ως δείγμα ελέγχου και αντιπαραβολής των εννοιών και των περιγραφών που παγιώνει η διάνοια του Raymond Williams τον *Δον Κιχώτη* του Θερβάντες, ένα κλασικό λογοτεχνικό έργο του 16^{ου} με 17^{ου} αιώνα, επιλέγουμε να ανιχνεύσουμε την πιστότητα των θεωρητικών περιγραφών μέσα από την ερμηνευτική ματιά του μεγάλου δημιουργού. Κατά μία έννοια, μέρος της θεωρίας των πολιτιστικών ζητημάτων αντιπαραβάλλεται με ένα δείγμα που μας προσφέρεται μέσα από τον ίδιο τον χώρο του πολιτισμού και της κουλτούρας, εν ολίγοις μέσα από τον ίδιο τον χώρο της τέχνης. Με άλλα λόγια, η τέχνη ελέγχει την ορθότητα της σκέψης μας γύρω από την τέχνη και το σύνολο των καθημερινών και μη πρακτικών, αναδεικνύοντας την οντότητά της και την αναγκαιότητά της ως αυτούσια και αναντικατάστατη πηγή πολιτισμικών στοιχείων. Κατά συνέπεια, ο ρόλος της τέχνης στην παρούσα εργασία έγκειται στο να αποσαφηνίσει εν μέρει το ενίοτε περίπλοκο πεδίο δράσης των πολιτισμικών σπουδών

και να επιβεβαιώσει ή να προβάλλει τυχόν διαφορετικές οπτικές ή εκτοπισμένες περιοχές της πραγματικότητας, καταδεικνύοντας εν τέλει τη στενότητα των θεωρητικών ορισμών και περιγραφών.

Ενδεικτική ματιά της πληρότητας με την οποία η τέχνη επιφορτίζει και αποκρυσταλλώνει τις έννοιες αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο φαίνεται να ενστερνίζεται ο Θερβάντες την έννοια της «λαϊκής κουλτούρας», όρο που εδραίωσε ο Raymond Williams στην προσπάθειά του να απορρίψει την οπτική της «μαζικής κουλτούρας» και να αποδώσει στις πτυχές της καθημερινότητας την πρέπουσα αξία τους. Όπως γίνεται αντιληπτό μέσα από τον *Δον Κιχώτη*, η καθημερινότητα και οι συνήθειες του απλού λαού δεν κατέχουν ξέχωρη ή υποδεέστερη θέση στον χώρο της τέχνης. Απεναντίας εκεί ακριβώς είναι που πλέκεται έντεχνα το όραμα και οι μεγάλες ιδέες με τις πιο μικρές καθημερινές ασχολίες και τους πιο απλούς ανθρώπους, αποδεικνύοντας την ανάγκη ύπαρξης του ενός, προκειμένου να δικαιολογηθεί και να ερμηνευθεί η παρουσία του άλλου. Ο Θερβάντες όχι μόνο δεν αντιμετωπίζει περιφρονητικά ή χλευαστικά τη λαϊκή κουλτούρα, αλλά την αναγάγει σε κύριο θέμα, επιτρέποντας στους λογοτεχνικούς χαρακτήρες που περιγράφει να αποτελούν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της ισπανικής κοινωνίας της εποχής του. Ο μεγάλος δημιουργός δεν εστιάζει το ενδιαφέρον του στην «υψηλή» κοινωνία και στην «υψηλή» κουλτούρα· αντιθέτως, η ματιά του στέκεται πάνω απ' όλα τα μερικά και τα μικρά. Αν και ο ίδιος δεν καταγόταν από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, ωστόσο δεν φάνηκε πρόθυμος να αποδεχτεί τους οποιουσδήποτε κοινωνικούς ή κανονιστικούς διαχωρισμούς στη ζωή και στην τέχνη, κατορθώνοντας να προσεγγίσει το οικουμενικό ή αλλιώς το ανθρώπινο. Στη θερβαντική σκηνή πρωταγωνιστής είναι ο άνθρωπος από οποιαδήποτε κοινωνική τάξη και αν προέρχεται και οποιεσδήποτε αξίες και αν φέρει. Ο Θερβάντες καταφέρνει να ανέβει τα σκαλοπάτια της δημιουργίας ακριβώς επειδή επιτυγχάνει να μιλήσει για τον άνθρωπο και να αγκαλιάσει ολόκληρη την κοινωνία και τους τομείς της ανθρώπινης ζωής, κατανοώντας βαθιά μάλλον την άρρηκτη αλληλεπίδραση όλων των επί μέρους περιοχών. Για τον μεγάλο δημιουργό, η τέχνη δεν απορρίπτει ούτε και απομακρύνεται από την αλήθεια –η οποία αν δεν δοθεί στο σύνολό της χάνει την αξιοπιστία της και τη διεισδυτική ικανότητά της– υπενθυμίζοντάς μας πως η ίδια δύναται εκ φύσεως να συμπεριλάβει το όλον, ενώ η επιστήμη επικεντρώνεται αναγκαστικά στο μερικό.

Με στόχο να διευκολυνθεί η ανάγνωση της εργασίας και να μην αναγκάσουμε τον αναγνώστη να ανατρέξει στο πρωτότυπο κείμενο προς αναζήτηση υποδεικνυόμενων σημείων, αλλά και προκειμένου να εκτεθεί και να παρουσιασθεί

βήμα προς βήμα η εξελικτική πορεία του συλλογισμού που ακολουθήθηκε και κατά συνέπεια να εξαχθούν και να υποστηριχθούν τα οποιαδήποτε συμπεράσματα με αντιληπτό και ευκρινή τρόπο, προβήκαμε στην παράθεση αποσπασμάτων του λογοτεχνικού έργου *Δον Κιχώτης*, τα οποία συνοδεύονται από την αντίστοιχη ελληνική μετάφρασή τους για την πληρέστερη κατανόηση του κειμένου. Τα παραθέματα και οι ελληνικές μεταφράσεις τους μεταφέρθηκαν αυτούσια και χωρίς περικοπές, ακολουθώντας και υποστηρίζοντας τις θεματικές ενότητες της εργασίας. Επομένως, η επιλογή των παραθεμάτων έγινε με βάση το θέμα που πραγματεύεται το κάθε κεφάλαιο, ενώ η αναζήτησή τους για κάθε θεματική ενότητα διέτρεχε πάντα το σύνολο του έργου *Δον Κιχώτης*.

Τα μεταφράσματα που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνά μας, προκειμένου να εξετάσουμε την, άλλοτε επιτυχή και άλλοτε λιγότερο επιτυχή, ταύτιση εννοιών και περιγραφών είναι η μετάφραση που εκπονήθηκε από τον Κώστα Καρθαίο και την Ιουλία Ιατρίδου και εκδόθηκε από το Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" με έτος έκδοσης 2002, η μετάφραση του Ηλία Ματθαίου από τις εκδόσεις Έξαντας με έτος έκδοσης 2017 και η μετάφραση της Μελίνας Παναγιωτίδου από το Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", το πρώτο μέρος της οποίας φέρει ως χρονολογία έκδοσης το έτος 2019 και το δεύτερο μέρος χρονολογείται στο 2021. Ως πρωτότυπο κείμενο χρησιμοποιήθηκε το ομώνυμο βιβλίο *Don Quijote de la Mancha* από τις εκδόσεις Cátedra με έτος έκδοσης 2018. Θα θέλαμε στο σημείο αυτό να προσθέσουμε ότι τα αποσπάσματα των βιβλίων που περιλαμβάνονται στην παρούσα εργασία μεταφέρθηκαν αυτούσια, όπως αποδίδονται στα αναφερθέντα και εκδοθέντα κείμενα, και για τον λόγο αυτό διατηρήθηκαν οι όποιες ιδιαιτερότητες υπάρχουν εκεί. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η αντικατάσταση του πολυτονικού συστήματος από το μονοτονικό σύστημα στα παραθέματα που συμπεριλάβαμε από τη μετάφραση του Κώστα Καρθαίου και της Ιουλίας Ιατρίδου. Τέλος, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι στα ποικίλα μεταφράσματα που απαντώνται σε ολόκληρο το εύρος της εργασίας, τα οποία δεν συνοδεύονται από κάποιο όνομα μεταφραστή με τη μορφή υποσημείωσης, η μετάφραση πραγματοποιήθηκε από τη συγγραφέα της εργασίας.

Ευελπιστούμε ότι τα πορίσματα της παρούσας ερευνητικής εργασίας θα εμπλουτίσουν την οπτική μας σχετικά με τον τρόπο προσέγγισης και νοηματοδότησης των πολιτιστικών και κοινωνικών εννοιών και περιγραφών και θα αποτελέσουν το έναυσμα για περαιτέρω σκέψη και έρευνα που θα μας φέρει πιο κοντά στην ανθρώπινη γνώση και κατανόηση.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

-Dichosa edad, y siglo dichoso aquel adonde
saldrán a luz las famosas hazañas mías, dignas de
entallarse en bronces, esculpirse en mármoles y esculpirse
en mármoles y pintarse en tablas, para memoria en lo futuro.
¡Oh tú, sabio encantador, quienquiera que seas, a quien ha de
tocar el ser coronista de esta peregrina historia, ruégote que no
te olvides de mi buen Rocinante, compañero eterno mío
en todos mis caminos y carreras.[4]

"Ευτυχής εποχή κι ευτυχής αιώνας εκείνος όπου
θα βγουν στο φως οι ξακουστοί μου άθλοι, άξιοι να
χαραχθούν στον μπρούντζο, να πελεκηθούν στο μάρμαρο
και να ζωγραφισθούν στο σανίδι για να τους θυμούνται
στο μέλλον. Ω εσύ, μάγε συγγραφέα, όποιος κι αν είσαι,
που θα 'χεις την τύχη να ολοκληρώσεις αυτό το σπάνιο ιστόρημα,
σε παρακαλώ να μην ξεχάσεις τον καλό μου Οκνομπροστάρη,
σύντροφό μου αιώνιο σ' όλους μου τους δρόμους και τις στράτες!"[5]

Ολοκληρώνοντας ένα μακρύ και πολύχρονο ταξίδι, γεμάτο προκλήσεις, στερήσεις και πρωτοείδωτες εμπειρίες, παλεύοντας με Κύκλωπες και Λαιστρυγόνες που κατά καιρούς φανέρωνε η ψυχή μας και, πράγματι, μας έχει προειδοποιήσει γι' αυτό ο Καβάφης, αναπολούμε τη στιγμή της εκκίνησης· τη στιγμή μιας τόσο γενναίας απόφασης που, όπως προλέγει και ο Δον Κιχώτης με το απαράμιλλο πνευματώδες ύφος του, θα είναι ευτυχής η εποχή και ο αιώνας στον οποίο θα φανερωθούν οι άθλοι μας. Εντούτοις, στη συγκεκριμένη περίσταση ευτυχείς αναμφισβήτητα θα είμαστε εμείς, εξαιτίας της σοφίας που θα έχουμε αποκομίσει υπομένοντας τον άθλο του καμάτου της παρούσας ερευνητικής εργασίας.

Αφήνοντας, ωστόσο, κατά μέρος τη γοητευτική επίδραση του Θερβάντες, οφείλουμε από τα βάθη της καρδιάς μας να εκφράσουμε την απεριόριστη ευγνωμοσύνη

[4] Cervantes, 2018a: 121
[5] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 75

μας και τον αμέριστο σεβασμό μας στον επιβλέποντα καθηγητή μας, Γιώργο Κεντρωτή, Καθηγητή του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου, πρωτίστως για τις αρετές, το ήθος και τον άκαμπτο και ακάματο ζήλο του για δημιουργία και γνώση, από τα οποία προσπαθούμε και εμείς να διδαχθούμε, δευτερευόντως για την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μας, όταν ακόμα τα σημάδια δεν ήταν αναγνωρίσιμα ούτε από εμάς τους ίδιους και, κυρίως, για την ολόθερμη υποστήριξη, καθοδήγηση και παρότρυνση που μας πρόσφερε καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας. Η συμβολή του στον σχεδιασμό της εργασίας και οι καίριες παρατηρήσεις και συμβουλές του υπήρξαν πολύτιμες και ανεκτίμητης αξίας. Αναμφιβόλως, το αποτέλεσμα της εργασίας δεν θα ήταν το ίδιο χωρίς την καθοριστικής σημασίας επιβλέπουσα ματιά του που διόρθωνε και επανάφερε σε σωστή πορεία ακόμα και τους πιο μικρούς και ασήμαντους εκτροχιασμούς.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Ίδρυμα Raymond Williams για την έμπρακτη υποστήριξή του, τη θερμή επικοινωνία και την ενθουσιώδη παρότρυνσή του. Οφείλω να αναφερθώ με ευγνωμοσύνη στην απεριόριστη προθυμία τους να συνδράμουν με κάθε μέσο και τρόπο στην εκπόνηση και ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Τέλος, όπως μας παραδειγμάτισε και ο Θερβάντες, παρακαλώντας τον συγγραφέα να μην ξεχάσει να συμπεριλάβει στο ιστόρημά του και τον αιώνιο σύντροφό του, δεν θα μπορούσαμε να μην εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στην οικογένειά μας, τον σιωπηλό αλλά πάντα παρόντα σύντροφό μας στους δρόμους και στις στράτες μας, η οποία ολοθέρμως και υπάκουα κατανόησε και σεβάστηκε τις επιθυμίες μας και τον καθημερινό αγώνα μας και ανέμενε υποστηρικτικά και αγόγγυστα το πέρας αυτού του ταξιδιού. Δοξάζοντας κι εμείς, με τη σειρά μας, τον Ύψιστο για τις ευλογίες που μας χάρισε, ελπίζουμε αν μη τι άλλο, να απολαύσετε την ελάχιστης αξίας προσπάθεια προσφοράς μας στη σύγχρονη γνώση και κατανόηση του ανθρώπου και της κοινωνίας.

Στους γονείς μου, προς αναγνώριση και ικανοποίηση των κόπων τους
και στα ανίψια μου, προς καλλιέργεια αγάπης για δημιουργία και πρόοδο

Δον Κιχώτες

Οι Δον Κιχώτες πάνε ομπρός και βλέπουνε ως την άκρη
του κονταριού που εκρέμασαν σημαία τους την Ιδέα.
Κοντόφθαλμοι οραματιστές, ένα δεν έχουν δάκρυ
για να δεχτούν ανθρώπινα κάθε βρισιά χυδαία.

Σκοντάφτουνε στη Λογική και στα ραβδιά των άλλων
αστεία δαρμένοι σέρνονται καταμεσής του δρόμου,
ο Σάντσος λέει «δε σ᾽ το ᾽λεγα;», μα εκείνοι των μεγάλων
σχεδίων αντάξιοι μένουνε και: «Σάντσο, τ᾽ άλογό μου!»

Έτσι αν το θέλει ο Θερβαντές, εγώ τους είδα, μέσα
στην μίαν ανάλγητη Ζωή, του Ονείρου τους ιππότες
άναντρα να πεζέψουνε και, με πικρήν ανέσα,
με μάτια ογρά, τις χίμαιρες ν᾽ απαρνηθούν τις πρώτες.

Τους είδα πίσω να ᾽ρθουνε — παράφρονες, ωραίοι
ρηγάδες που επολέμησαν γι᾽ ανύπαρχτο βασίλειο —
και σαν πορφύρα νιώθοντας χλευαστικά πως ρέει,
την ανοιχτή να δείξουνε μάταιη πληγή στον ήλιο!

Κώστας Γ. Καρυωτάκης, (1896-1928) από τη συλλογή *Νηπενθή* (1921).

Abstract

Our research effort aims at applying concepts and methods proposed by Raymond Williams regarding creativity, culture, individuals and societies, and images of society on *Don Quixote* de Miguel de Cervantes, highlighting the sometimes total or partial success or failure of the identification of the two distinct descriptions and perspectives. The individual aims of the study, therefore, are initially focused on the identification and understanding of the two perspectives, on their following comparison, where this is possible, and on the application of Williams' theory to the whole work of *Don Quixote* in the cases where corresponding and proposed concepts on the part of Cervantes are not identified. By broadening the concept of "culture", the Welsh theorist succeeds in including areas of reality that until then were unable to penetrate the various theoretical descriptions and definitions, offering us a comprehensive perspective, which contributed, in turn, to a more complete understanding of man and society. A brief assessment of the two distinct perspectives emphasized the invaluable contribution of art to the study of cultural issues, as well as the need to broaden the approach with which we study cultural and social issues, in general, and with which we seek ways of interpreting and understanding society.

Keywords: creativity, reality, art, imagination, communication, skill, culture, "structure of feeling", individual, society, images of society, social change

ΜΕΡΟΣ 1ο. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ.

1.1 Τι είναι οι πολιτισμικές σπουδές.

When there is so much to be known,
when there are so many fields of knowledge
in which the same words are used with different meanings,
when every one knows a little about a great many things,
it becomes increasingly difficult for anyone to know
whether he knows what he is talking about or not.
And when we do not know, or when we do not know enough,
we tend always to substitute emotions for thoughts.[6]

Όταν υπάρχουν τόσα πολλά που δεν γνωρίζουμε,
όταν υπάρχουν τόσα πολλά γνωστικά πεδία
όπου οι ίδιες λέξεις χρησιμοποιούνται με διαφορετικές έννοιες,
όταν όλοι γνωρίζουν λίγα για πάρα πολλά πράγματα,
γίνεται όλο και πιο δύσκολο για οποιονδήποτε να γνωρίζει
αν ξέρει για τι πράγμα μιλάει ή όχι.
Και όταν δεν ξέρουμε, ή όταν δεν ξέρουμε αρκετά,
τείνουμε πάντα να αντικαθιστούμε τα συναισθήματα με τις σκέψεις.

Στην προσπάθειά μας να αποδώσουμε έναν ολοκληρωμένο και ευρέως αποδεκτό ορισμό για τις πολιτισμικές σπουδές, ανατρέχουμε στον Richard Johnson, ο οποίος έγραψε χαρακτηριστικά για το ζήτημα: *"Cultural studies is a process, a kind of alchemy for producing useful knowledge; codify it and you might half its reaction."*[7] που σημαίνει: *«Οι πολιτισμικές σπουδές είναι μια διαδικασία, ένα είδος αλχημείας που παράγει χρήσιμη γνώση· βαλ' τη σε κανόνα και δεν θα πάρεις καθαρό αποτέλεσμα»*. Εν

[6] Eliot, 1920: 9-10
[7] Johnson, 1987: 38

συνεχεία, ο Johnson ορίζει τις πολιτισμικές σπουδές ως τη μελέτη των ιστορικών μορφών συνείδησης ή υποκειμενικότητας και υποστηρίζει ότι οι πολιτισμικές σπουδές είναι πολιτικές, αλλά όχι με την άμεση έννοια καθαυτήν. Όπως αναφέρει και ο ίδιος: *"For me cultural studies is about the historical forms of consciousness or subjectivity, or the subjective forms we live by, or, in a rather perilous compression, perhaps a reduction, the subjective side of social relations."*[8] που σημαίνει: *«Για μένα οι πολιτισμικές σπουδές ερευνούν τις ιστορικές μορφές συνείδησης ή υποκειμενικότητας, ή τις υποκειμενικές μορφές, με τις οποίες ζούμε, ή, με μια μάλλον επικίνδυνη συμπίεση, ίσως απλούστευση, την υποκειμενική πλευρά των κοινωνικών σχέσεων»*.

Την ίδια δυσκολία μας επισημαίνει και ο Colin Sparks (1977) στην προσπάθειά του να ορίσει με κάποιο βαθμό ακρίβειας τις πολιτισμικές σπουδές, αναφέροντας ότι δεν είναι δυνατό να σύρουμε μια ευθεία γραμμή και να πούμε ότι αυτή η μεριά αποτελεί αποκλειστικά το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών. Ούτε είναι δυνατό να καταδείξουμε μια ενοποιημένη θεωρία ή μεθοδολογία που να είναι χαρακτηριστική του πεδίου. Επομένως, καταλήγει ο Sparks, κάτω από τη βολική ταμπέλα των πολιτισμικών σπουδών συγκεντρώνονται ποικίλες ιδέες, μέθοδοι και ανησυχίες από τον χώρο της κριτικής της λογοτεχνίας, μέχρι και της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, των σπουδών των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και μιας πλειάδας σύγχρονων, αλλά και παλαιότερων ερευνητικών πεδίων.

Με μια πιο διεισδυτική ματιά ο Tony Bennett υποστηρίζει ότι: "*Cultural studies is committed to examining cultural practices from the point of view of their intrication with, and within, relations of power."*[9] που σημαίνει: *«Το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών επικεντρώνεται στη διερεύνηση των πολιτιστικών πρακτικών από την οπτική της πολυπλοκότητάς τους με τις σχέσεις εξουσίας και εντός των σχέσεων αυτών»*. Η τοποθέτηση του Bennett μας εισάγει στην πρωτοαντιληφθείσα έννοια των πολιτισμικών σπουδών και κατ' επέκταση στο υπό εξέταση πεδίο. Όπως μας αφήνει να αντιληφθούμε ο Bennett, οι πολιτισμικές σπουδές, αρχικά, είχαν επικεντρωθεί στη διερεύνηση των σχέσεων εξουσίας και των κοινωνικών δομών, όπως αυτές διαμορφώνονται κατά την εξέλιξη της κοινωνίας σε καπιταλιστική βιομηχανική κοινωνία. Εστιάζοντας στη θέση που καταλαμβάνουν οι σχέσεις εξουσίας στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών ο Tony Bennet (1992) προτείνει την αλλαγή της οπτικής,

[8] Johnson, 1987: 43
[9] Bennett, 1992: 3

με την οποία οι πολιτισμικές σπουδές συλλαμβάνουν την κουλτούρα. Κεντρική θέση στην πρότασή του για την εισαγωγή της πολιτικής στο πεδίο κατέχει η αντικατάσταση του ορισμού της κουλτούρας. Ο Bennet δεν συμφωνεί με τον ορισμό που την ορίζει με σημασιακούς όρους, αντιθέτως ισχυρίζεται ότι είναι αναγκαίος ένας ορισμός που να την αντιλαμβάνεται ως κυβερνητική πρακτική που στοχεύει στον μετασχηματισμό τόσο της νοητικής, όσο και της σωματικής συμπεριφοράς.

Από την πλευρά τους οι John Frow και Meaghan Morris (1993) υιοθετούν μια λίγο διαφορετική οπτική, θεωρούν ότι οι πολιτισμικές σπουδές αναζητούν να διατηρήσουν σε ισορροπία τις διαφορετικές ροπές της πολιτισμικής παραγωγής, δηλαδή της υλικής παραγωγής, της συμβολικής παραγωγής, της κειμενικής παραγωγής και της παραγωγής που στοχεύει στην κατανάλωση. Η εστίαση σε μια μόνο ροπή ισοδυναμεί με ιδεολογική τοποθέτηση και στάση. Θεωρούν, επίσης, ότι οι πολιτισμικές σπουδές χρησιμοποιούν τον όρο «κουλτούρα» με πολιτική χροιά, η οποία και αποκαλύπτει την κυρίαρχη θέση της πολιτικής στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών. Επισημαίνουν ότι οι πολιτισμικές σπουδές υποστηρίζουν επίμονα την πολιτική διάσταση της γνώσης. Το διανοητικό έργο των πολιτισμικών σπουδών, τονίζουν, είναι πάντα σε κάποιο βαθμό σημαδεμένο από κάποιον λόγο κοινωνικής συμμετοχής.

Ο Cary Nelson (1991) διαμορφώνει μια παρόμοια σκέψη και διευκρινίζει ότι, αν και οι πολιτισμικές σπουδές βοηθούν στη θεωρητικοποίηση της πολιτικής δράσης, η πολιτική δράση και οι πολιτισμικές σπουδές δεν είναι εναλλάξιμες. Παρόλα αυτά, όπως υποστηρίζει ο Alan O' Conor (1989), η παράδοση των πολιτισμικών σπουδών ερείδεται στην πολιτική δέσμευση.

Σε ερώτηση που υποβλήθηκε στον Stuart Hall (1996) σχετικά με το τι θεωρεί ξεχωριστό στην οπτική των πολιτισμικών σπουδών, ο Hall απάντησε "*I think the question of the politics of culture or the culture of politics is somewhere close to […] what is at the centre of cultural studies"*[10] που σημαίνει: *«Νομίζω ότι το ζήτημα της πολιτικής της κουλτούρας ή η κουλτούρα της πολιτικής είναι κάπου κοντά σε […] αυτό που βρίσκεται στο κέντρο των πολιτισμικών σπουδών»*. Ο ίδιος, τέλος, συμπλέοντας με την άποψη του Raymond Williams σχετικά με τους διαφορετικούς τρόπους υλοποίησης του έργου των πολιτισμικών σπουδών, την οποία ο Williams είχε εκφράσει στο δοκίμιό του "The Future of Cultural Studies" (1989), καθιστά σαφές πως: *"Cultural Studies has multiple discourses; it has a number of different histories. It is a whole set of*

[10] Hall, 1996: 397

formations; it has its own different conjunctures and moments in the past. It included many different kinds of work. I want to insist on that! It always was a set of unstable formations. It was 'centred' only in quotation marks […] It had many trajectories; many people had and have different trajectories through it; it was constructed by a number of different methodologies and theoretical positions, all of them in contention. Theoretical work at the Centre for Contemporary Cultural Studies was more appropriately called theoretical noise. It was accompanied by a great deal of bad feeling, argument, unstable anxieties, and angry silences."[11] που σημαίνει: *«Οι πολιτισμικές σπουδές έχουν πολλαπλούς διαλόγους, έχουν πολυάριθμες διαφορετικές ιστορίες. Είναι ένα σύνολο σχηματισμών που έχει τις δικές του διαφορετικές συγκυρίες και στιγμές στο παρελθόν. Περιλάμβαναν πολλά διαφορετικά είδη εργασίας. Θέλω να επιμείνω σε αυτό! Ήταν πάντα ένα σύνολο ασταθών σχηματισμών. Ο "πυρήνας" τους υπήρχε μόνο σε εισαγωγικά […] Είχαν πολλές πορείες· πολλοί άνθρωποι είχαν και έχουν διαφορετικές πορείες μέσα σ' αυτές· κατασκευάστηκαν από πολυάριθμες διαφορετικές μεθοδολογίες και θεωρητικές θέσεις, όλες σε διαμάχη μεταξύ τους. Η θεωρητική εργασία στο Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών θα ονομαζόταν καταλληλότερα θεωρητικός θόρυβος. Συνοδευόταν από πολύ άσχημα συναισθήματα, λογομαχίες, ασταθείς ανησυχίες και θυμωμένες σιωπές».* Αν και είμαστε σε θέση να υποδείξουμε προπτυχιακά προγράμματα σπουδών, περιοδικά, συνέδρια και συλλόγους, παρατηρούμε ότι το πρόβλημα του ορισμού μας απασχολεί μέχρι και σήμερα.

1.2 Προσεγγίζοντας το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών

Όπως μας υπενθυμίζει ο John Storey (1998), παραδοσιακά γνωρίζουμε ότι ένα ακαδημαϊκό πεδίο ορίζεται από τρία κριτήρια: πρώτον, από το αντικείμενο μελέτης του πεδίου, δεύτερον, από τη μέθοδο προσέγγισης του αντικειμένου της μελέτης και, τρίτον, από την ιστορία του εν λόγω ερευνητικού επιστημονικού πεδίου. Αν και στην περίπτωσή μας παρατηρείται ομολογουμένως δυσκολία στο να οριστούν με σαφήνεια και τα τρία κριτήρια, το ζήτημα που παραμένει άλυτο μέχρι και σήμερα είναι η ενιαία μεθοδολογία. Ο λόγος είναι ότι οι πολιτισμικές σπουδές δεν είχαν ποτέ καθορισμένη μέθοδο προσέγγισης του αντικειμένου της μελέτης (J. Storey, 1998: x). Σε απόλυτη συμφωνία με την απουσία συγκεκριμένης μεθοδολογίας είναι η άποψη μερικών

[11] Hall, 1992a: 278

θεωρητικών που υποστηρίζουν ότι η έρευνα της κουλτούρας δεν μπορεί να βασισθεί σε ενιαία μεθοδολογία, διότι οι υφιστάμενες διαφορές ανάμεσα σε πολιτισμικά συστήματα διαφορετικού προσανατολισμού είναι τέτοιες, που επιβάλλουν ουσιώδεις διαφοροποιήσεις στο επίπεδο των μεθόδων και των πρακτικών ανάλυσης.

Σύμφωνα με τους Lotman και Ouspenski (1990) υπάρχουν δυο βασικοί τρόποι να προσεγγίσουμε τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο μιας κουλτούρας. Ο πρώτος τρόπος υιοθετεί μια εσωτερική ματιά και παρατηρεί βασιζόμενος στην οπτική γωνία των ίδιων των φορέων της. Με άλλα λόγια, εξετάζει το πώς η ίδια η κουλτούρα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της. Ο δεύτερος τρόπος προσεγγίζει την κουλτούρα από μια εξωτερική σκοπιά, αυτή του ξένου παρατηρητή που εξετάζει την κουλτούρα με εξωγενή θεωρητικά και τυπολογικά κριτήρια, (Lotman-Ouspenski, 1990: 21-22).

Το πρόβλημα, όμως, είναι πιο σύνθετο απ' ό,τι φαίνεται, επισημαίνουν οι Lotman και Ouspenski, εξαιτίας της ιδιομορφίας του πεδίου. Η κουλτούρα, σε κάθε εποχή, ορίζει τον τρόπο έκφρασής της και την περιοχή δράσης της, καθιερώνοντας το ιδιαίτερο ύφος της και τα ταξινομικά κριτήριά της. Κατ' επέκταση, πολιτισμικά στοιχεία και φαινόμενα που δεν εναρμονίζονται με τα κριτήρια αυτά μένουν έξω από τη σφαίρα της κουλτούρας, αφού δεν μπορούν να κατανοηθούν ως πολιτισμική έκφραση (Lotman-Ouspenski, 1984:104). Τον ίδιο κίνδυνο, όμως, διατρέχει και ο εξωτερικός παρατηρητής, ο οποίος είναι πιθανόν, λόγω του ότι είναι φορέας κουλτούρας διαφορετικού προσανατολισμού, να μην είναι σε θέση να αναγνωρίσει ορισμένα συστατικά στοιχεία του υπό μελέτη συστήματος. Ο εξωτερικός ερευνητής προσλαμβάνει την κουλτούρα ως καθορισμένο σύστημα με διακριτά και σαφή όρια. Αντίστοιχα, η εσωτερική οπτική αναγιγνώσκει την κουλτούρα ως ολοκληρωμένο αυθύπαρκτο σύστημα αξιών με τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η κουλτούρα, όμως, δεν παρουσιάζεται ποτέ ως πλήρες σύνολο. Αντίθετα, νοείται πάντα ως υποσύνολο, οργανωμένο, μάλιστα, με τρόπο που να ορίζεται κατ' αντιδιαστολή προς άλλα υποσυστήματα, (Lotman-Ouspenski, 1990: 21-22).

Επομένως, προκειμένου να προσπελάσουμε αυτό το αναπάντητο ερώτημα της καθολικά αποδεκτής μεθοδολογίας και τους σκοπέλους που συναντώνται, αλλά και με στόχο να διερευνήσουμε από μια πιο ασφαλή οδό το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών, κρίνουμε σκόπιμο να υιοθετήσουμε την πρόταση του John Storey, η οποία προκρίνει την αντικατάσταση της μεθοδολογίας από τις βασικές παραδοχές του πεδίου (J. Storey, 1998: xi).

Μια από τις βασικές παραδοχές του πεδίου των πολιτισμικών σπουδών είναι ότι εδράζεται στον μαρξισμό. Ο μαρξισμός τροφοδοτεί τις πολιτισμικές σπουδές με δύο βασικούς τρόπους. Αρχικά, προκειμένου να κατανοήσουμε τα νοήματα της κουλτούρας, χρειάζεται πρώτα να τα αναλύσουμε σε σχέση με την κοινωνική δομή και την ιστορική συγκυρία τους. Αν και η κουλτούρα συγκροτείται από μια συγκεκριμένη κοινωνική δομή με μια συγκεκριμένη ιστορία, δεν μελετάται ως η αντανάκλαση αυτής της δομής και αυτής της ιστορίας. Όπως διευκρινίζει ο Williams (1957), η ιστορία και η κουλτούρα δεν είναι ξεχωριστές οντότητες. Δεν τίθεται ζήτημα ανάγνωσης ενός κειμένου σε αντιδιαστολή με το ιστορικό του υπόβαθρο ή χρήσης του κειμένου με σκοπό να παρουσιαστεί μια ήδη σχηματισμένη υπόθεση για μια ιστορική στιγμή. Η ιστορία και το κείμενο εγγράφονται το ένα μέσα στο άλλο και ενσωματώνονται ως μέρος της ίδιας διαδικασίας. Οι πολιτισμικές σπουδές καταδεικνύουν ότι η σημασία της κουλτούρας πηγάζει από το γεγονός ότι συμβάλει στη συγκρότηση της δομής και στη διαμόρφωση της ιστορίας.

Επιπροσθέτως, στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών σχηματίζεται η παραδοχή ότι οι βιομηχανικές καπιταλιστικές κοινωνίες είναι κοινωνίες, στις οποίες ο διαχωρισμός σε σχέση με την εθνότητα, το φύλο, τις γενεές και τα ταξικά στρώματα είναι άνισος. Η κουλτούρα αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα πεδία όπου αυτός ο διαχωρισμός καθιερώνεται και συγκροτείται. Κατά συνέπεια, η κουλτούρα είναι πεδίο όπου διεξάγεται μια συνεχής πάλη για το νόημα, στην οποία οι υποδεέστερες ομάδες προσπαθούν να αντισταθούν στην επιβολή των νοημάτων που προασπίζονται τα συμφέροντα των κυρίαρχων ομάδων. Αυτή ακριβώς η πάλη καθιστά την κουλτούρα ιδεολογική.

Η ιδεολογία είναι αναμφίβολα η κεντρική έννοια των πολιτισμικών σπουδών. Ο James W. Carey, μάλιστα, προτείνει ότι: "*British cultural studies could be described just as easily and perhaps more accurately as ideological studies for they assimilate, in a variety of complex ways, culture to ideology"*[12], που σημαίνει: *«οι βρετανικές πολιτισμικές σπουδές θα μπορούσαν να περιγραφούν το ίδιο εύκολα και, ίσως, με μεγαλύτερη ακρίβεια ως ιδεολογικές σπουδές, επειδή συνταυτίζουν, με ποικίλους και σύνθετους τρόπους, την κουλτούρα με την ιδεολογία».* Υπάρχουν πολλοί ορισμοί για την έννοια της ιδεολογίας, αλλά ένας που έχει γίνει ευρέως αποδεκτός ως ο κυρίαρχος ορισμός στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών είναι αυτός που έχει διατυπωθεί από τον

[12] Carey, 1989: 97

S. Hall: *"By ideology I mean the mental frameworks – the languages, the concepts, categories, imagery of thought, and the systems of representation – which different classes and social groups deploy in order to make sense of, define, figure out and render intelligible the way society works."*[13] που σημαίνει: *«Με τον όρο ιδεολογία εννοώ τα διανοητικά πλαίσια –τις γλώσσες, τις έννοιες, τις κατηγορίες, τις εικόνες της σκέψης και τα συστήματα αναπαράστασης– που αναπτύσσουν διαφορετικές τάξεις και κοινωνικές ομάδες, προκειμένου να κατανοήσουν, να ορίσουν, να ανακαλύψουν και να καταστήσουν κατανοητό τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η κοινωνία»*.

Ο Hall, ταυτόχρονα, προειδοποιεί για τον κίνδυνο αφομοίωσης της έννοιας της ιδεολογίας από την έννοια της γλώσσας. Επισημαίνει ότι δεν είναι το ίδιο πράγμα και εξηγεί πως η ιδεολογία πρέπει να αρθρώνεται μέσω της γλώσσας. Κατ' επέκταση, σημειώνει ότι η πάλη για το νόημα δεν πρέπει να περιοριστεί σε μια ταξική πάλη, όπως αναφέρει: "*Though discourses could become an arena of social struggle, and all discourses entailed certain definite premises about the world, this was not the same thing as ascribing ideologies to classes in a fixed, necessary or determinate way. Ideological terms and elements do not necessarily 'belong' in this definite way to classes: and they do not necessarily and inevitably flow from class positions."*[14] που σημαίνει: *«Αν και οι συνομιλίες θα μπορούσαν να μετατραπούν σε αρένα κοινωνικής πάλης, και, όντως, όλοι οι λόγοι να περιλάμβαναν ορισμένες συγκεκριμένες τοποθετήσεις για τον κόσμο, αυτό δεν είναι το ίδιο πράγμα με το να αποδίδονται ιδεολογίες σε τάξεις με σταθερό, αναγκαίο ή καθορισμένο τρόπο. Οι ιδεολογικοί όροι και τα ιδεολογικά στοιχεία δεν "ανήκουν" απαραίτητα με αυτόν τον προδιαγεγραμμένο τρόπο σε τάξεις και δεν απορρέουν απαραίτητα και αναπόφευκτα από ταξικές θέσεις»*.

Με έναυσμα την εργασία του πάνω στην έννοια της ηγεμονίας του Antonio Gramsci, ο Hall ανάπτυξε τη θεωρία της «άρθρωσης», προκειμένου να εξηγήσει τη διαδικασία της ιδεολογικής πάλης. Ο Hall (1985) χρησιμοποιεί τον όρο «άρθρωση» παίζοντας με τις δύο σημασίες του, αυτήν της έκφρασης και αυτήν της ένωσης. Υποστηρίζει ότι τα πολιτισμικά κείμενα και οι πρακτικές δεν εγγράφονται με νόημα, το οποίο είναι διασφαλισμένο μια και για πάντα από τις προθέσεις της παραγωγής. Αντιθέτως, το νόημα, διατυπώνει, είναι πάντα το αποτέλεσμα της ενέργειας της άρθρωσης. Η διαδικασία ονομάζεται «άρθρωση», επειδή το νόημα πρέπει να

[13] Hall, 1986: 29
[14] Hall, 1982: 76

εκφραστεί, αλλά εκφράζεται πάντα μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, μέσα σε έναν συγκεκριμένο λόγο. Επομένως, η έκφραση συνδέεται (αρθρώνεται) και εξαρτάται πάντα από το περιεχόμενο.

Ο Hall εμπνέεται, επίσης, από τον Ρώσο θεωρητικό Valentin Volosinov (1973), ο οποίος υποστηρίζει ότι το νόημα καθορίζεται πάντα από το πλαίσιο της άρθρωσης. Τα πολιτισμικά κείμενα και οι πρακτικές είναι «πολυτονικές», που σημαίνει ότι μπορούν να αρθρωθούν με διαφορετικό «τονισμό» από διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικά πλαίσια για διαφορετικές πολιτικές. Το νόημα, επομένως, είναι μια κοινωνική παραγωγή, ο κόσμος πρέπει να φτιαχτεί για να έχει νόημα. Το κείμενο ή η πρακτική ή το γεγονός δεν είναι η πηγή του νοήματος, αλλά το μέρος εκείνο, όπου η άρθρωση του νοήματος μπορεί να λάβει χώρα. Και επειδή διαφορετικά νοήματα μπορούν να αποδοθούν στο ίδιο κείμενο ή στην ίδια πρακτική ή στο ίδιο γεγονός, το νόημα είναι πάντα ένας δυνητικός τόπος σύγκρουσης. Επομένως, το πεδίο της κουλτούρας είναι για τις πολιτισμικές σπουδές ένας σημαντικός τόπος ιδεολογικών μαχών, ένα πεδίο «ενσωμάτωσης» και «αντίστασης», ένα από τα μέρη όπου η ηγεμονία θα κερδηθεί ή θα χαθεί. Η κατανάλωση των πολιτισμικών κειμένων και πρακτικών - ή «η δευτερεύουσα παραγωγή», όπως την ονομάζει ο Michel de Certeau (Certeau, 1984: xiii) - είναι, επομένως, πάντα σε κάποιο βαθμό, η άρθρωση και η ενεργοποίηση του νοήματος.

Η οπτική του Gramsci έρχεται να υποστηρίξει αυτή τη θέση υποδεικνύοντας ότι υπάρχει μια διαλεκτική μεταξύ των διαδικασιών παραγωγής και των δραστηριοτήτων κατανάλωσης. Ο καταναλωτής πάντα αντιμετωπίζει ένα κείμενο ή μια πρακτική στην υλική τους ύπαρξη, ως αποτέλεσμα προκαθορισμένων συνθηκών παραγωγής. Αλλά με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζεται και το κείμενο ή η πρακτική από έναν καταναλωτή, ο οποίος στην πραγματικότητα «παράγει εν χρήσει» το εύρος των πιθανών νοημάτων, το οποίο δεν μπορεί να εξαχθεί από την υλική υπόσταση του κειμένου ή της πρακτικής ή από τα μέσα ή τις σχέσεις παραγωγής του. Η θεωρία της ηγεμονίας (Gramsci, 1971) κατέχει, επίσης, κεντρική θέση στο πεδίο και έχει διευρυνθεί, προκειμένου να συμπεριλάβει και άλλες περιοχές πάλης. Ενώ για τον Gramsci η έννοια χρησιμοποιείται για να εξηγήσει και να διερευνήσει σχέσεις εξουσίας, διαρθρωμένες με ταξικούς όρους, πρόσφατες τοποθετήσεις στις πολιτισμικές σπουδές έχουν διευρύνει την έννοια, προκειμένου να συμπεριλαμβάνονται το φύλο, η φυλή, η εθνικότητα, αλλά και το νόημα και η απόλαυση.

Σύμφωνα με τον Hall (1980a), το βασικό σημείο που πρέπει να κατανοήσουμε είναι ότι δεν υπάρχουν απόλυτες αφετηρίες και λίγες αδιάσπαστες συνέχειες. Αυτό που έχει σημασία είναι τα σημαντικά διαλείμματα, όπου οι παλιές γραμμές σκέψης διαταράσσονται, οι παλαιότεροι αστερισμοί μετατοπίζονται και τα στοιχεία, παλαιά και νέα, ανασυγκροτούνται γύρω από ένα διαφορετικό σύνολο χώρων και θεμάτων (Hall, 1980a: 57). Ο Hall εντοπίζει στην πορεία των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών τρείς σημαντικές στιγμές ρήξης με το παρελθόν. Αρχικά εντοπίζει τη ρήξη με τον λιβισισμό (Leavisism) και τη μηχανιστική εκδοχή του μαρξισμού, η οποία καταλήγει στη γέννηση του κουλτουραλισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1950 με αρχές της δεκαετίας του 1960. Στη συνέχεια, ακολουθεί η γνωριμία με τον γαλλικό στρουκτουραλισμό και μεταστρουκτουραλισμό στη δεκαετία του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Τέλος, ανακαλύπτεται το έργο του Gramsci και η έννοια της ηγεμονίας στα μέσα του 1970, η οποία διευκολύνει τη σύνθεση των καλύτερων έργων του κουλτουραλισμού και του στρουκτουραλισμού. Αυτή είναι και η στιγμή της γέννησης της ύστερης ακαδημαϊκής προσέγγισης στον σύγχρονο πολιτισμό, η οποία τώρα είναι διεθνώς γνωστή ως βρετανικές πολιτισμικές σπουδές. Οι βρετανικές πολιτισμικές σπουδές εξακολουθούν να διατηρούν την οπτική του Gramsci, αλλά οι συζητήσεις στο πλαίσιο του μεταμοντερνισμού απειλούν να μειώσουν τη σπουδαιότητά της.

1.3 Η ίδρυση του CCCS και η έλευση των πολιτισμικών σπουδών

There is no academic subject within which the questions I am interested in can be followed through; I hope one day there might be, for it was obvious from the discussion of Culture and Society that the pressure of these questions was not only personal but general.[15]

Δεν υπάρχει ακαδημαϊκό αντικείμενο εντός του οποίου τα ερωτήματα που με απασχολούν να μπορούν να διερευνηθούν πλήρως· ελπίζω μια μέρα να υπάρξει, γιατί ήταν προφανές από τη συζήτηση που αναπτύχθηκε

[15] Williams, 1965: 10

στο Culture and Society ότι η πίεση αυτών των ερωτημάτων δεν ήταν μόνο προσωπική, αλλά γενική.

Και ενώ το 1961 ο Williams εκφράζει τη λύπη του στην εισαγωγή του *The Long Revolution* για την απουσία ενός ακαδημαϊκού πεδίου που θα ερευνούσε τα ερωτήματα που τον απασχολούσαν, τρία χρόνια μετά από την πρώτη έκδοση αυτών των σχολίων, ο Hoggart ιδρύει το Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών (Centre for Contemporary Cultural Studies, ή, εν συντομία, CCCS), στο τμήμα της Αγγλικής Λογοτεχνίας, στο Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ. Ο Stuart Hall θυμάται χαρακτηριστικά: "*When I first went to the University of Birmingham in 1964 to help Professor Richard Hoggart found the Centre for Contemporary Cultural Studies, no such thing as cultural studies yet existed […] Today cultural studies programs exist everywhere, especially in the United States."*[16] που σημαίνει: *«Όταν πρωτοπήγα στο Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ το 1964 για να βοηθήσω τον καθηγητή Richard Hoggart να ιδρύσει το Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών, δεν υπήρχε ακόμα τέτοιο πράγμα σαν τις πολιτισμικές σπουδές […] Σήμερα τα προγράμματα πολιτισμικών σπουδών υπάρχουν παντού, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες».* Συνεχίζει την εξιστόρησή του λέγοντας: *"I remember sitting in Richard Hoggart's room discussing what we should call ourselves. 'Institute', he suggested. Well, that sounded suitably grand and austere. But to be honest, the two of us, who constituted at that time the entire faculty and indeed, the students of the enterprise, could not find it in our hearts to take ourselves that seriously. Well, what about 'Center'? Yes, that had a more informal, rallying-point feel to it, and we settled for that."*[17] που σημαίνει: *«Θυμάμαι που καθόμασταν στο γραφείο του Richard Hoggart και συζητούσαμε για το όνομα που θα δίναμε σ' αυτή μας την πρωτοβουλία. "Ινστιτούτο", πρότεινε. Αυτό ακουγόταν τόσο μεγαλοπρεπές και σοβαρό, όσο άρμοζε. Αλλά για να είμαστε ειλικρινείς, και στους δυο μας, που αποτελούσαμε εκείνη την περίοδο όλη και όλη τη σχολή και, μάλιστα, και τους φοιτητές αυτού του εγχειρήματος, δεν μας πήγαινε η καρδιά να μας πάρουμε τόσο στα σοβαρά. Λοιπόν, τι λες για το "Κέντρο"; Ναι, αυτό είχε μια πιο ανεπίσημη και ενωτική αίσθηση και αρκεστήκαμε σ' αυτό».*

[16] Hall, 1992b: 10-11
[17] Hall, 1992b: 10-11

Σε μια κοινωνία που βίωνε βαθιά αλλαγή μετά από την εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της οποίας η κουλτούρα άλλαζε γρήγορα και ριζικά, οι πολιτισμικές σπουδές ήρθαν για να δώσουν απαντήσεις για τη μακροχρόνια παρακμή της Αγγλίας και τον εκτοπισμό της από τη θέση της παγκόσμιας υπερδύναμης. Οι πολιτισμικές σπουδές διερευνούσαν τον αντίκτυπο της μοντέρνας μαζικής κατανάλωσης και της μοντέρνας μαζικής κοινωνίας, καθώς και τον εξαμερικανισμό της βρετανικής κουλτούρας, τη μεταπολεμική εξάπλωση των νέων μέσων μαζικής επικοινωνίας, τη γέννηση νέων κουλτουρών και την επαφή των παλαιών συνηθειών, συμβάσεων και γλωσσών μιας πεπερασμένης ταξικής κουλτούρας με την ενοχλητική ρευστότητα της νέας οικονομικής κατάστασης και των νέων κοινωνικών σχέσεων, (Hall, 1992b: 11-12).

Η εισροή λαών από τη νέα Κοινοπολιτεία, την Καραϊβική και την ασιατική υποήπειρο, ιδιαίτερα, οδήγησε στην αραίωση του πολύ ομοιογενούς πληθυσμού του Ηνωμένου Βασιλείου και στον σχηματισμό της κοινωνικής και πολιτικής ύπαρξης των λαών αυτών στο κέντρο της βρετανικής πολιτιστικής ζωής. Ήταν η περίοδος όπου οι νέοι μαύροι Βρετανοί της διασποράς, που είχαν έρθει για μόνιμη εγκατάσταση, σχημάτιζαν τη δική τους κοινωνική και πολιτική οντότητα στην καρδιά της Αγγλίας, στις πόλεις της (Hall, 1992b: 12). Παράλληλα, τη δεκαετία του 1960 εμφανίστηκε η Νέα Αριστερά και το φοιτητικό και το φεμινιστικό κίνημα. Η Νέα Αριστερά απέδιδε στους κοινωνικούς αγώνες πολιτισμική διάσταση, ενώ ταυτόχρονα υποστηρίχθηκε η άποψη ότι η ιστορία σε ένα μεγάλο μέρος της στηρίζεται στην παράδοση, γεγονός που συνέβαλε στο να διαδοθεί η πεποίθηση πως η επίσημη ιστορία έκρυβε ένα μέρος της παράδοσης.

Ύστερα από την απώλεια της πολιτικής και πολιτισμικής ηγεμονίας της Δύσης, που σήμαινε το τέλος της αποικιοκρατίας, ακολούθησε η εμφάνιση μιας σειράς κινημάτων, όπως είναι το αντιρατσιστικό, το ειρηνιστικό, της αντι-κουλτούρας, το περιβαλλοντικό και τα ποικιλότροπα μειονοτικά και ιθαγενιστικά κινήματα. Συνυπήρχε, με άλλα λόγια, η αυξανόμενη πίεση για τον κοινωνικό και πολιτισμικό εκδημοκρατισμό της δυτικής κοινωνίας και η πρωτόγνωρη διάβρωση των κατεστημένων πολιτισμικών ταυτοτήτων, συνόρων και ιεραρχιών εξαιτίας των νέων πολιτισμικών τεχνολογιών, των πρόσφατων μεταναστευτικών ρευμάτων και των εντεινόμενων διαπολιτισμικών ροών και επαφών. Η σύνδεση της κουλτούρας με την πολιτική, η κυριολεκτική αφομοίωση του πολιτικού από το πολιτισμικό στοιχείο,

οφειλόταν κυρίως στη διάχυτη πολιτικοποίηση της κουλτούρας που επέφεραν αυτές οι ριζικές αλλαγές.

Αντίστοιχα στον ακαδημαϊκό χώρο, ο διαρκώς αυξανόμενος και διαφοροποιημένος κοινωνικά και πολιτισμικά πληθυσμός, τόσο σπουδαστών όσο και διδασκόντων-ερευνητών, συνέτεινε στην αναδιαμόρφωση του κοινωνικού και πολιτισμικού χαρακτήρα και ρόλου του πανεπιστημίου κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ο ανομοιογενής πληθυσμός που απάρτιζε τον πανεπιστημιακό χώρο ήταν πλέον αναθρεμμένος με τις διάφορες μορφές λαϊκής[18] (popular) και μαζικής κουλτούρας και ήταν εξοικειωμένος με τις τεχνοεπιστημονικές εξελίξεις και με τα σύγχρονα μέσα συλλογής, διάθεσης και επεξεργασίας μηνυμάτων και πληροφοριών. Οι παραδοσιακές ιεραρχήσεις και διακρίσεις των ανθρωπιστικών επιστημών, όπως άλλωστε και η χαρακτηριστική προσήλωσή τους σε ένα απώτερο, ασφαλές και ιδανικό παρελθόν, άρχιζαν να μοιάζουν ολοένα και πιο δυσνόητες, αυθαίρετες ή και απαράδεκτες.

Εν συντομία, ένα είδος πολιτισμικής επανάστασης εξελισσόταν στην Αγγλία και δεν δινόταν η απαραίτητη κριτική και αναλυτική προσοχή, όπως μαρτυρεί ο S. Hall (Hall, 1992b: 12). Αυτή η πολιτισμική επανάσταση τράβηξε το ερευνητικό ενδιαφέρον των θεμελιωτών των πολιτισμικών σπουδών, του Richard Hoggart, του Stuart Hall και του Raymond Williams, και είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση και διαμόρφωση του πεδίου τους στη Βρετανία το 1964.

Ο Raymond Williams περιγράφει με τη δική του κριτική και διεισδυτική ματιά τα ερεθίσματα που λάμβανε από τη μεταπολεμική βρετανική κοινωνία: *"When the most basic concepts – the concepts, as it is said, from which we begin – are suddenly seen to be not concepts, but problems, not analytic problems either but historical movements that are still unresolved, there is no sense in listening to their sonorous summons or their resounding clashes. We have only, if we can, to recover the substance from which their forms were cast."*[19] που σημαίνει: *«Όταν οι πιο βασικές έννοιες –οι έννοιες, όπως λέγεται, από τις οποίες εκκινούμε– ξαφνικά δεν μοιάζουν με έννοιες, αλλά με προβλήματα, όχι με προβλήματα αναλυτικής λογικής, αλλά με ιστορικά κινήματα που είναι ακόμη άλυτα, δεν έχει νόημα να ακούμε τις ηχηρές φωνές τους ή τις βροντερές*

[18] Παρατηρείται μια προβληματική στην ελληνική μεταφρασμένη βιβλιογραφία γύρω από τον όρο "popular culture", στην οποία αναφέρεται πότε ως «λαϊκή» και πότε ως «δημοφιλής» κουλτούρα. Πρόκειται στην ουσία για συγγενικές λέξεις που κάνουν αναφορά στην ίδια σημασία στον λαό, στον δήμο. Προκειμένου, να είμαστε συνεπείς με τους κανόνες του συστήματος της ελληνικής γλώσσας, θα τον αποδώσουμε «λαϊκή κουλτούρα».

[19] Williams, 1977: 11

συγκρούσεις τους. Πρέπει μόνο, αν μπορούμε, να ανακαλύψουμε την ουσία από την οποία πήραν σχήμα οι μορφές τους».

Ο Hall περιγράφει την απαρχή των πολιτισμικών σπουδών και την εμπειρία του ως εξής: *"But I would insist on this starting point; I would insist on the tension characteristic in this work, which has marked my own intellectual development and my own intellectual work ever since. That is, the maximum mobilization of all the knowledge, thought, critical rigor, and conceptual theorization one can muster, turned into an act of critical reflection, which is not afraid to speak truth to conventional knowledge, and turned on the most important, most delicate, and invisible of objects: the cultural forms and practices of a society, its cultural life."* (Hall, 1992b: 12) που σημαίνει: *«Αλλά θα επέμενα σε αυτό το αρχικό σημείο. Θα επέμενα στην ένταση που χαρακτηρίζει αυτό το έργο, η οποία σημάδεψε τη διανοητική εξέλιξή μου και το έργο μου έκτοτε. Με άλλα λόγια, η μέγιστη κινητοποίηση όλης της γνώσης, της σκέψης, της κριτικής αυστηρότητας και της εννοιολογικής θεωρητικοποίησης που μπορεί κανείς να αποκτήσει, μετατράπηκε σε μια πράξη κριτικού στοχασμού, που δεν φοβάται να πει την αλήθεια στη συμβατική γνώση και στράφηκε στα πιο σημαντικά, πιο ευαίσθητα και αόρατα αντικείμενα: στις πολιτιστικές μορφές και πρακτικές μιας κοινωνίας, στην πολιτιστική ζωή της».*

Η Σχολή Πολιτισμικών Σπουδών και Κοινωνιολογίας του Μπέρμιγχαμ ήταν η διάδοχη ονομασία του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών (CCCS) από το 1999, και από κοινού αποτελούν αυτό που αποκαλείται χαρακτηριστικά «η Σχολή του Μπέρμιγχαμ». Η θεσμική συγχώνευση των δύο κλάδων φάνηκε να αποτελεί την αναγκαία λύση για την ανασύσταση της Σχολής Κοινωνιολογίας, η οποία είχε κλείσει μια δεκαετία νωρίτερα κάτω από τις πιέσεις του θατσερικού ιδεολογικού ρεύματος. Το κλείσιμο της Σχολής Πολιτισμικών Σπουδών και Κοινωνιολογίας ήρθε πολύ νωρίς και αναπάντεχα το καλοκαίρι του 2002 μετά από μια πετυχημένη πορεία.

Οι κύριοι προσανατολισμοί των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών στρέφονται προς τη διεπιστημονικότητα, τη μελέτη της κουλτούρας ως πεδίου όπου αναπτύσσονται εξουσιαστικές δομές και σχέσεις, την ανάλυση της λαϊκής αλλά και της «υψηλής» κουλτούρας, και την πολιτική. Οι ιδρυτές και οι μελετητές του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών ανέπτυξαν διεπιστημονικά προγράμματα για τη μελέτη της σχέσης κουλτούρας, κοινωνίας και πολιτικής, και διατύπωσαν κριτικές για τον ακαδημαϊκό κατακερματισμό και τη μονοθεματικότητα. Τα πρώιμα θεωρητικά μοντέλα τους υποστηρίζουν ότι η κουλτούρα πρέπει να μελετηθεί μέσα στο κοινωνικό

πλαίσιο, στο οποίο παράγεται και «καταναλώνεται», κατά συνέπεια, η μελέτη της κουλτούρας συνδέεται στενά με τη μελέτη της κοινωνίας, της πολιτικής και της οικονομίας. Υιοθετώντας τις έννοιες του Gramsci περί «ηγεμονίας» και «αντιηγεμονίας» (1971) επιδίωξαν να αναλύσουν τα πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εξουσίας, καθώς και την εμφάνιση των «αντιηγεμονικών» δυνάμεων αντίστασης, όπως είναι τα κοινωνικά κινήματα, οι μορφές αντι-κουλτούρας και οι πολιτισμικές αντιστάσεις.

Όπως αναφέρει και ο Richard Hoggart στην ομιλία του με τίτλο "Schools of English and contemporary society" που εκφώνησε στα εγκαίνια του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών στις 8 Φεβρουαρίου 1963, ο αρχικός σκοπός και η γενική πρόθεση του Κέντρου ήταν να διεξαχθεί έρευνα σε τρία πεδία μελέτης. Το πρώτο πεδίο είναι το «ιστορικό και φιλοσοφικό» που θα ερευνούσε τους όρους, με τους οποίους διεξάγονταν συζητήσεις για τη σύγχρονη κουλτούρα και τις κοινωνικές αλλαγές. Το δεύτερο είναι το πεδίο της «κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας και των τεχνών», που θα περιλάμβανε έρευνα στους κλάδους της λογοτεχνικής κριτικής, της κοινωνιολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας, και της κοινωνικής ιστορίας. Τέλος, το τρίτο πεδίο και το πιο σημαντικό είναι το «κριτικό-αξιολογικό», που θα περιλάμβανε σε βάθος μελέτες της λαϊκής τέχνης και κουλτούρας και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, με βάση την κοινωνιολογία και την κοινωνική ψυχολογία, με κριτική-αξιολογική προσέγγιση.

Ανάμεσα στα ζητήματα που μελετήθηκαν στην εξελικτική πορεία των πολιτισμικών σπουδών ήταν οι νεανικές υποκουλτούρες, η μαζική επικοινωνία, τα ζητήματα ταυτότητας (έμφυλης, φυλετικής, εθνικής, πολιτισμικής) και ο ρατσισμός, η πολυπολιτισμικότητα, οι πολιτισμικές πολιτικές και οι παιδαγωγικές πρακτικές, η μετα-αποικιοκρατία και η παγκοσμιοποίηση, η ηθική και το σώμα, η τεχνολογία και η επιστήμη.

Υπό τη διεύθυνση αρχικά του Richard Hoggart και στη συνέχεια του Stuart Hall και μεταγενέστερα του Richard Johnson, και με τη συστράτευση του Michael Green καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της πορείας, στο Κέντρο διασταυρώνονταν οι τομείς της λογοτεχνικής κριτικής, της κοινωνιολογίας, της ιστορίας και της ανθρωπολογίας. Αντί της εστίασης στην «υψηλή» κουλτούρα, η πρόθεση ήταν να πραγματοποιηθούν ομαδικές έρευνες σε τομείς της λαϊκής κουλτούρας, όπως είναι οι κατάλογοι μουσικών επιτυχιών (chart music), τα τηλεοπτικά προγράμματα και η διαφήμιση. Αυτή η προσέγγιση ήταν κατά πολύ αντίθετη με τη συμβατική ακαδημαϊκή πρακτική.

Η επίδραση της μαρξιστικής σκέψης στην αρχική φάση του Κέντρου ήταν έντονη και αφορούσε πολιτιστικά ζητήματα και θέματα σχετικά με την ποιότητα του πολιτισμού. Πλαισίωνε έναν γόνιμο και ζωηρό διάλογο που συνέδεε την κουλτούρα, την εξουσία και την οικονομική ζωή. Στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών η μαρξιστική θεωρία έκανε λόγο για την κουλτούρα της βιομηχανικής κοινωνίας, η οποία λειτουργούσε ως κυρίαρχη ιδεολογία και αντανακλούσε τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

Το πεδίο από τα πρώτα αβέβαια βήματά του, με την ίδρυση του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών στο Μπέρμιγχαμ, έδειξε την ανάγκη του για αδιάκοπη αναπροσαρμογή και την τάση να ανανεώνει την ταυτότητά του και να αντιστέκεται σθεναρά σε κάθε παγίωσή του, σε κάθε οριστικό καθορισμό του, προκειμένου να διατηρεί την ικανότητά του να ανταποκρίνεται στα διαρκώς μεταλλασσόμενα διακυβεύματα της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής. Η ατζέντα των πολιτισμικών σπουδών υφίσταται διαρκώς επανεξέταση και διεύρυνση· σε αυτό το χαρακτηριστικό συντέλεσε και η γεωγραφική διάχυση του πεδίου με την αναγκαία προσαρμογή του στα ποικίλα ιδιόμορφα κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα. Πρόκειται, μάλλον, για ένα κριτικό εγχείρημα που διαρκώς μετασχηματίζεται, επιδιώκοντας να προσφέρει τα διανοητικά εργαλεία που απαιτεί η ανάλυση της εκάστοτε κοινωνικο-πολιτισμικής συνθήκης.

Το έργο του Richard Hoggart, του Raymond Williams και του Stuart Hall, των ιδρυτικών μελών του CCCS, αποτέλεσε τη βάση του αναδυόμενου ερευνητικού πεδίου και ενέπνευσε τους μελλοντικούς ερευνητές του. Οι θεμελιωτές των πολιτισμικών σπουδών, με κοινό βίωμα την προέλευσή τους από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, συνειδητοποίησαν την ανάγκη αντιμετώπισης της λαϊκής κουλτούρας και των εμπειριών της εργατικής τάξης με λιγότερο απορριπτικό τρόπο σε αντίθεση με την έως τότε ελιτίστικη λογοτεχνική κριτική του F. R. Leavis και του T. S. Elliot.

1.3.1 Richard Hoggart

Το 1957 ο Hoggart στο βιβλίο του *The Uses of Literacy* επιχειρεί να ανιχνεύσει την επιρροή των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην κουλτούρα της εργατικής τάξης. Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη· στο πρώτο μέρος ο Hoggart περιγράφει την κουλτούρα της εργατικής τάξης που βίωσε στα παιδικά και νεανικά του χρόνια, απεικονίζοντας τη

δεκαετία του 1920 και του 1930 στην πόλη Ληντς, και στο δεύτερο μισό προβάλλει την απειλή που δέχθηκε αυτή η κουλτούρα από τις νέες μορφές μαζικής διασκέδασης που είχαν εισαχθεί στη Βρετανία τη δεκαετία του 1950, αναφερόμενος ιδιαίτερα στον εξαμερικανισμό.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα της αποξένωσής του από το πνεύμα της νέας μαζικής κουλτούρας αποτελεί η περιγραφή του για «τα αγόρια του τζουκ μποξ»: "*Like the cafés I described in an earlier chapter, the milk-bars indicate at once, in the nastiness of their modernistic knick-knacks, their glaring showiness, an aesthetic breakdown so complete that, in comparison with them, the layout of the living rooms in some of the poor homes from which the customers come seems to speak of a tradition as balanced and civilized as an eighteenth-century town-house […] the 'nickelodeon' is allowed to blare out so that the noise would be sufficient to fill a good-sized ballroom, rather than a converted shop in the main street. The young men waggle one shoulder or stare, as desperately as Humphrey Bogart, across the tubular chairs. Compared even with the pub around the corner, this is all a peculiarly thin and pallid form of dissipation, a sort of spiritual dry-rot amid the odour of boiled milk.*"[20] που σημαίνει: «*Όπως τα καφέ που περιέγραψα σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα μιλκ μπαρς φανερώνουν αμέσως, με την αθλιότητα των μοντερνιστικών μπιχλιμπιδιών τους, την κραυγαλέα επιδεικτικότητά τους· ένα αισθητικό ρήγμα τόσο βαθύ που, σε σύγκριση με αυτά, η διαρρύθμιση των σαλονιών μερικών φτωχικών σπιτιών, από τα οποία προέρχονται οι πελάτες τους, φαίνεται να μιλά για μια παράδοση τόσο ισορροπημένη και πολιτισμένη, όσο ένα αρχοντικό του δέκατου όγδοου αιώνα […] το "τζουκ μποξ των 5 σεντς" επιτρέπεται να στριγγλίζει τόσο, ώστε ο θόρυβος να είναι αρκετός για να γεμίσει μια μεγάλη αίθουσα χορού, παρά ένα ανακαινισμένο κατάστημα στον κεντρικό δρόμο. Οι νεαροί κουνούν ρυθμικά τον έναν ώμο τους ή καρφώνουν το βλέμμα τους, τόσο απελπισμένα όσο ο Humphrey Bogart, απέναντι από τα σωληνοειδή καθίσματα. Σε σύγκριση ακόμη και με την παμπ στη γωνία, όλα αυτά είναι μια ιδιαίτερα ισχνή και ωχρή μορφή κατάπτωσης, ένα είδος πνευματικής σήψης εν μέσω μιας μυρωδιάς βρασμένου γάλακτος*». Συνεχίζει περιγράφοντας τους νεαρούς άνδρες ως "*the directionless and tamed helots of a machine-minding class"*[21] που σημαίνει: *«τους έρμαιους εξημερωμένους είλωτες μιας τάξης που ενδιαφέρεται μόνο για τα μηχανήματα».*

[20] Hoggart, 1957: 203–4
[21] Hoggart, 1958: 250

Ανήσυχος για το μέλλον από τη βίαιη εισβολή και εξάπλωση των νέων κουλτουρών, προειδοποιεί: *"If they seem to consist so far chiefly of those of poorer intelligence or from homes subject to special strains, that is probably due to the strength of a moral fibre which most cultural providers for working-class people are helping to de-nature. […] The hedonistic but passive barbarian who rides in a fifty-horse-power bus for threepence, to see a five-million-dollar film for one-and-eightpence, is not simply a social oddity; he is a portent."*[22] που σημαίνει: «*Αν φαίνεται ότι αποτελούνται μέχρι στιγμής, κυρίως, από άτομα με χαμηλότερη νοημοσύνη ή από σπίτια που αντιμετωπίζουν ειδικές πιέσεις, αυτό πιθανότατα οφείλεται στη δύναμη μιας ηθικής ίνας, την οποία οι περισσότεροι πολιτιστικοί πάροχοι, που απευθύνονται στους ανθρώπους της εργατικής τάξης, βοηθούν να αλλοιωθεί. […] Ο ηδονιστικός, αλλά παθητικός βάρβαρος που παίρνει το λεωφορείο των πενήντα ίππων με τρεις πένες, για να δει μια ταινία πέντε εκατομμυρίων δολαρίων με ένα σελίνι και οκτώ πένες, δεν είναι απλώς μια κοινωνική παραδοξότητα, είναι προμήνυμα*».

Χρησιμοποιώντας ως πηγές νοημάτων τις σκανδαλοθηρικές εφημερίδες, τα μυθιστορήματα ευρείας λαϊκής κατανάλωσης και τα περιοδικά ποικίλης ύλης, διαπίστωσε ότι οι επιρροές των συγκεκριμένων εντύπων ήταν καταστροφικές. Σχολιάζοντας τη μέθοδο που ακολούθησε για τη μελέτη και συγγραφή του βιβλίου *The Uses of Literacy*, αναφέρει: "*I have therefore taken one fairly homogeneous group of working-class people, have tried to evoke the atmosphere, the quality, of their lives by describing their setting and their attitudes. Against this background may be seen how the much more generally diffused appeals of the mass publications connect with commonly accepted attitudes, how they are altering those attitudes and how they are meeting resistance."*[23] που σημαίνει: *«Επομένως, πήρα μια αρκετά ομοιογενή ομάδα ανθρώπων της εργατικής τάξης, προσπάθησα να ζωντανέψω την ατμόσφαιρα και την ποιότητα της ζωής τους, περιγράφοντας το περιβάλλον τους και τις συμπεριφορές τους. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να φανεί πόσο συνδέεται η ευρέως διαδεδομένη απήχηση των μαζικών εκδόσεων με κοινά αποδεκτές συμπεριφορές, πώς αλλάζει αυτές τις συμπεριφορές και πώς συναντά αντίσταση»*.

Κάνοντας αυτόν τον διαχωρισμό μεταξύ της «καλής» παλιάς κουλτούρας και της «κακιάς» καινούργιας κουλτούρας, ο Hoggart ακολουθεί τον συλλογισμό του

[22] Hoggart, 1957: 205
[23] Hoggart, 1957: 19

λιβισισμού και υιοθετεί την πεποίθηση της επερχόμενης πτώσης της κουλτούρας. Συμφωνεί με τον λιβισισμό, επίσης, στο ότι αυτή η πτώση μπορεί να αποτραπεί μόνο με πνεύμα διάκρισης, το οποίο και πρέπει να καλλιεργηθεί. Η ουσιώδης διαφορά μεταξύ του Hoggart και του λιβισισμού είναι η εμφανής αφοσίωση του Hoggart στην κουλτούρα της εργατικής τάξης· στην κουλτούρα, με άλλα λόγια, που απορρίπτει και μάχεται ο λιβισισμός. Η απειλή, για τον Hoggart, έρχεται από τη νέα διεφθαρμένη μαζική κουλτούρα.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον του R. Hoggart, ο οποίος διετέλεσε Διευθυντής του Κέντρου από την ίδρυσή του μέχρι το 1968[24], επικεντρώθηκε, όπως μας φανέρωσε ήδη από το πρώιμο συγγραφικό έργο του, στην απώλεια της αυθεντικής λαϊκής κουλτούρας της εργατικής τάξης και στην επιβολή μιας μαζικής κουλτούρας μέσω της διαφήμισης, των μέσων ενημέρωσης και του εξαμερικανισμού.

Στην ομιλία που εκφώνησε στα εγκαίνια του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών δήλωσε: *"Who can listen to a program of pop songs […] without enduring a complicated and complex mixture of attraction and repulsion"*[25] που σημαίνει: *«Ποιος μπορεί να ακούσει ένα πρόγραμμα με ποπ τραγούδια […] χωρίς να νιώσει ένα περίπλοκο και ανάμεικτο αίσθημα έλξης και απώθησης»*. Παρακινούμενος από αυτά τα μπερδεμένα αισθήματα, ο Hoggart κάνει έκδηλη την πρόθεσή του να προωθήσει, αλλά και να ερευνήσει ο ίδιος τη λαϊκή κουλτούρα στο πλαίσιο λειτουργίας του Κέντρου γιατί, όπως εξηγεί: *"we have to try to see beyond the habits to what the habits stand for, to see through the statements to what the statements really mean (which may be the opposite of the statements themselves), to detect the differing pressures of emotion behind idiomatic phrases and ritualistic observances […] [And to see the way] mass publications connect with commonly accepted attitudes, how they are altering those attitudes and how they are meeting resistance."*[26] που σημαίνει: *«πρέπει να προσπαθήσουμε να δούμε πέρα από τις συνήθειες τι αντιπροσωπεύουν οι συνήθειες, να δούμε μέσα από τις δηλώσεις τι πραγματικά σημαίνουν οι δηλώσεις (που*

[24] Υπάρχει κάποια ασυνέπεια σχετικά με την ακριβή ημερομηνία της αρχικής αναχώρησης του Hoggart για την UNESCO. Σε ορισμένες μαρτυρίες αυτή η χρονολογία αναφέρεται ως το 1968, ενώ στην αυτοβιογραφία του ο Hoggart αναφέρει τον Ιανουάριο του 1970 ως ημερομηνία αναχώρησης. Είναι πιθανό αυτή η ημερομηνία να αναφέρεται στην επίσημη απόσπασή του ως Βοηθού Γενικού Διευθυντή στην UNESCO και ανεπίσημα να είχε φύγει από το Μπέρμιγχαμ μερικούς μήνες νωρίτερα. Η Ετήσια Έκθεση του Κέντρου την περίοδο1969-71 αναφέρει ότι το ακαδημαϊκό έτος 1971-2 ήταν το τελευταίο έτος πριν από την απόσπαση του Hoggart στην UNESCO. Ο Hoggart παραιτήθηκε επισήμως από το Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ το 1973.

[25] Hoggart, 1964: 254

[26] Hoggart, 1957: 18-19

μπορεί να είναι ακριβώς το αντίθετο από τις δηλώσεις), να ανιχνεύσουμε τις διαφορετικές πιέσεις των συναισθημάτων πίσω από ιδιωματικές φράσεις και τελετουργικά έθιμα […] [Και να δούμε τον τρόπο, με τον οποίο] οι μαζικές εκδόσεις συνδέονται με κοινά αποδεκτές συμπεριφορές, πώς αλλάζουν αυτές τις συμπεριφορές και πώς συναντούν αντίσταση». Το έργο του δέχτηκε έντονες επικρίσεις, αλλά θεωρείται σημαντικό, γιατί μεταξύ άλλων συνέβαλε στην εισαγωγή της λαϊκής κουλτούρας στα πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών και εφάρμοσε μεθόδους λογοτεχνικής κριτικής για την ανάλυσή της.

1.3.2 Raymond Williams

Αυτός που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την κατανόηση της κουλτούρας στο Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών, ήταν ο Raymond Williams, το έργο του οποίου δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την άνθιση του Κέντρου, κυρίως, ως τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Η επιρροή του στις πολιτισμικές σπουδές είναι τεράστια και το εύρος του έργου του είναι εντυπωσιακό. Ο Williams συνέβαλε καθοριστικά στην κατανόηση της πολιτισμικής θεωρίας, της πολιτισμικής ιστορίας και των μέσων προβολής και παραγωγής έργων τέχνης, όπως είναι η τηλεόραση, ο τύπος, το ραδιόφωνο και η διαφήμιση. Με τον «κοινωνικό» ορισμό που έδωσε στην έννοια της «κουλτούρας» έθεσε τα θεμέλια για την απαρχή του κουλτουραλισμού.

Προερχόμενος από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και επιτυγχάνοντας μια αξιοθαύμαστη ακαδημαϊκή πορεία, είχε το πλεονέκτημα να διεισδύσει βαθιά στη γνώση της «υψηλής κουλτούρας» και, ταυτόχρονα, να κουβαλάει στους ώμους του τη βαριά κληρονομιά της κουλτούρας της εργατικής τάξης. Αναπόδραστη συνθήκη, φαίνεται να είναι, η παραγωγή ενός τόσο σημαντικού έργου που έμελλε να αλλάξει ριζικά τη ματιά των σύγχρονων και μελλοντικών μελετητών και να θέσει τα θεμέλια για τη δημιουργία ενός νέου ερευνητικού πεδίου. Η παρακαταθήκη του δεν ξεχωρίζει, επειδή είναι πλούσια σε όγκο, αλλά, κυρίως, για την ποιότητά της και τη ρηξικέλευθη, για την εποχή, ματιά της.

Η εσωτερική πάλη του ανάμεσα στις δύο όψεις της ζωής του και οι βασικές διαφωνίες του με τον λιβισισμό διαφαίνονται στο δοκίμιό του *Fiction and the Writing Public* (1957), όπου συνδιαλέγεται με το έργο του Hoggart *The Uses Of Literacy* και εξηγεί πως: *"The analysis of Sunday newspapers and crime stories and romances is [...] familiar, but, when you have come yourself from their apparent public, when you*

recognize in yourself the ties that still bind, you cannot be satisfied with the older formula: enlightened minority, degraded mass. You know how bad most 'popular culture' is, but you know also that the irruption of the 'swinish multitude', which Burke had prophesied would trample down light and learning, is the coming to relative power and relative justice of your own people, whom you could not if you tried desert."[27] που σημαίνει: *«Η ανάλυση των κυριακάτικων εφημερίδων και των αστυνομικών ιστοριών και των ρομάντζων είναι [...] οικεία, αλλά, όταν προέρχεσαι από το αναγνωρισμένο κοινό τους, όταν αναγνωρίζεις μέσα σου τους δεσμούς που εξακολουθούν να σε ενώνουν, δεν μπορείς να ικανοποιηθείς με την παλαιότερη σύμβαση: πεφωτισμένη μειοψηφία, υποβαθμισμένη μάζα. Ξέρεις πόσο κακό είναι το μεγαλύτερο μέρος της "λαϊκής κουλτούρας", αλλά ξέρεις, επίσης, ότι η εισβολή του "άξεστου πλήθους", που ο* Burke *είχε προφητεύσει ότι θα ποδοπατούσε το φως και τη μάθηση, είναι η έλευση στη σχετική εξουσία και στη σχετική δικαιοσύνη των δικών σου ανθρώπων, τους οποίους δεν θα μπορούσες, αν δοκίμαζες, να τους εγκαταλείψεις».*

Ο Williams υιοθετεί την οπτική του λιβισισμού για κοινή κουλτούρα, με τη διαφορά ότι εισάγει έναν δημοκρατικό ορισμό στην έννοια της «κουλτούρας», ενώ ο λιβισισμός στηρίζει μόνο μια ιεραρχική κουλτούρα υποταγής και σεβασμού. Πλούσιος σε γνώση και εμπειρίες, αλλά και με χαρισματική οξυδέρκεια είναι σε θέση να διακρίνει ότι: *"The working class, because of its position, has not, since the Industrial Revolution, produced a culture in the narrower sense. The culture which it has produced, and which it is important to recognize, is the collective democratic institution, whether in the trade unions, the cooperative movement or a political party. Working-class culture, in the stage through which it has been passing, is primarily social (in that it has created institutions) rather than individual (in particular intellectual or imaginative work). When it is considered in context, it can be seen as a very remarkable creative achievement."*[28] που σημαίνει: *«Η εργατική τάξη, λόγω της θέσης της, δεν έχει δημιουργήσει, από τη Βιομηχανική Επανάσταση, κουλτούρα με τη στενή έννοια. Η κουλτούρα που έχει παραγάγει, και η οποία είναι σημαντικό να αναγνωριστεί, είναι ο συλλογικός δημοκρατικός θεσμός, είτε στα συνδικάτα είτε στο συνεταιριστικό κίνημα είτε σε ένα πολιτικό κόμμα. Η κουλτούρα της εργατικής τάξης, στο στάδιο από το οποίο διέρχεται, είναι πρωτίστως κοινωνική (λόγω του ότι έχει*

[27] Williams, 1957: 424-425
[28] Williams, 1993: 327

δημιουργήσει θεσμούς), παρά ατομική (ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά σε διανοητικό ή δημιουργικό έργο). Όταν εξεταστεί ως συνολική εικόνα, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πολύ αξιόλογο δημιουργικό επίτευγμα».

Ο Williams σπεύδει, επίσης, να διαχωρίσει την κουλτούρα της εργατικής τάξης από τη λαϊκή κουλτούρα, εντοπίζοντας: *"the extremely damaging and quite untrue identification of 'popular culture' (commercial newspapers, magazines, entertainments, etc.) with 'working-class culture'. In fact the main source of this 'popular culture' lies outside the working class altogether, for it is instituted, financed and operated by the commercial bourgeoisie, and remains typically capitalist in its methods of production and distribution. That working-class people form perhaps a majority of the consumers of this material […] does not, as a fact, justify this facile identification."*[29] που σημαίνει: *«την εξαιρετικά επιζήμια και εντελώς αναληθή ταύτιση της «λαϊκής κουλτούρας» (εμπορικές εφημερίδες, περιοδικά, ψυχαγωγία, κ.λπ.) με την "κουλτούρα της εργατικής τάξης". Στην πραγματικότητα, η κύρια πηγή αυτής της "λαϊκής κουλτούρας" βρίσκεται εντελώς έξω από την εργατική τάξη, γιατί ιδρύεται, χρηματοδοτείται και τίθεται σε λειτουργία από την εμπορική αστική τάξη και παραμένει τυπικά καπιταλιστική στις μεθόδους παραγωγής της και διανομής της. Το ότι οι άνθρωποι της εργατικής τάξης αποτελούν, ίσως, την πλειονότητα των καταναλωτών αυτού του υλικού […] δεν δικαιολογεί, ως γεγονός, αυτή την εύκολη ταύτιση».*

Με το έργο του διαλέχτηκαν πολλοί μελλοντικοί θεωρητικοί και οι απόψεις του έχουν βρει πλέον διεθνή απήχηση. Από κοινού με τον Hoggart και τον Hall και με μακροχρόνια εμπειρία και οι τρεις στη διδασκαλία ενηλίκων, υπήρξαν σφοδροί πολέμιοι του σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο έχει αντικαταστήσει την παροχή παιδείας από την παροχή μιας στεγνής επαγγελματικής κατάρτισης και ανάπτυξης συγκεκριμένων επαγγελματικών δεξιοτήτων.

1.3.3 Stuart Hall

Ο Stuart Hall, ο οποίος ανέλαβε τη θέση του πρώτου ερευνητή του Κέντρου τον Απρίλιο του 1964 και μεταγενέστερα ανέλαβε τη διεύθυνση του Κέντρου, ασκώντας καθήκοντα Διευθυντή από το 1968 και αναλαμβάνοντας τη θέση του Διευθυντή από το 1973 μέχρι το 1979, υιοθέτησε μια λίγο διαφορετική στάση, σε σχέση με τον Hoggart,

[29] Williams, 1957: 425

απέναντι στη λαϊκή κουλτούρα και στην κουλτούρα της ποπ μουσικής. Συγκεκριμένα για την ποπ μουσική ο Hall θεωρεί ότι εκφράζει τις δυσκολίες που έχουν οι έφηβοι να αντιμετωπίσουν τα περίπλοκα συναισθηματικά και σεξουαλικά προβλήματά τους. Τα ποπ τραγούδια, ισχυρίζεται ο Hall, *"They invoke the need to experience life directly and intensely. They express the drive for security in an uncertain and changeable emotional world. The fact that they are produced for a commercial market means that the songs and settings lack a certain authenticity. Yet they dramatize authentic feelings. They express vividly the adolescent emotional dilemma."*[30] που σημαίνει: *«Επικαλούνται την ανάγκη [των νέων] να βιώσουν τη ζωή άμεσα και έντονα. Εκφράζουν τη βαθιά επιθυμία τους για ασφάλεια σε έναν αβέβαιο και άστατο συναισθηματικά κόσμο. Το γεγονός ότι παράγονται για μαζική κατανάλωση σημαίνει ότι τα τραγούδια και το υπόβαθρό τους έχουν έλλειψη αυθεντικότητας. Ωστόσο, δραματοποιούν αυθεντικά συναισθήματα. Εκφράζουν έντονα τα συναισθηματικά διλήμματα των εφήβων».*

Ο Hall έδωσε μεγάλη έμφαση στη μελέτη των νέων και στα μηνύματα που απευθύνονται σε αυτούς από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης γιατί θεωρούσε ότι η κοινωνία της Βρετανίας στη δεκαετία του 1950 και του 1960 βρισκόταν σε μεταβατική περίοδο. Παρατηρούσε ότι ήταν μια κοινωνία η οποία εξέπεμπε πολυάριθμα μπερδεμένα μηνύματα στους νέους της εποχής. Θεωρώντας ότι η κουλτούρα των νέων αποτελεί μια σχετικά αυθεντική απάντηση σε αυτή την κατάσταση, οριοθετώντας μια περιοχή κοινών συμβόλων και νοημάτων, που μια γενιά τα μοιράζεται εν μέρει ή ολοκληρωτικά· οι φυσικές εντάσεις της εφηβείας, αλλά και οι ειδικές εντάσεις του να είσαι έφηβος στο είδος της κοινωνίας αυτής μπορούν να γίνουν αντιληπτές (Hall, 1964). Τον απασχόλησε ιδιαίτερα ο προσδιορισμός του τρόπου, με τον οποίο οι έφηβοι χρησιμοποιούν ένα συγκεκριμένο στυλ ομιλίας, ντυσίματος, χορού κι επιλέγουν συγκεκριμένα μέρη όπου πηγαίνουν, προκειμένου να διαφοροποιηθούν και να καθιερώσουν την απόστασή τους από τον κόσμο των ενηλίκων. Η έρευνά του αυτή καρποφόρησε ιδιαίτερα κατά την περίοδο της διεύθυνσής του στο Κέντρο. Προσπαθώντας να ξεφύγει από τον πεσιμισμό του λιβισισμού και να δεχτεί με αισιοδοξία τις επερχόμενες αλλαγές, πρότεινε να εκπαιδευθούν οι φοιτητές στην ικανότητα διάκρισης του τι είναι καλό και ωφέλιμο, όχι μεταξύ της «υψηλής» και «χαμηλής» κουλτούρας, αλλά εντός των ορίων της λαϊκής κουλτούρας. Θεωρούσε ότι

[30] Hall, 1964: 280

ο μοναδικός τρόπος αντίστασης στην πνευματική κατάπτωση είναι το να διαμορφωθεί ένα πιο απαιτητικό κοινό.

Με έντονη πολιτική δράση, έχει συνδέσει το όνομά του με τον χώρο της Αριστεράς. Υπήρξε ο πρώτος εκδότης του διμηνιαίου περιοδικού "New Left Review" που ιδρύθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και συσχετίστηκε με την εμφάνιση της πολιτικής των ταυτοτήτων στη Βρετανία τη δεκαετία του 1970 και του 1980. Αν και το Κέντρο δεν οραματιζόταν την είσοδο της πολιτικής στον ακαδημαϊκό χώρο, συνδέθηκε έντονα με τις συζητήσεις και τη σκέψη της Νέας Αριστεράς. Η απόπειρα να εισαχθεί στην ακαδημαϊκή ατζέντα του Κέντρου μια αριστερή πολιτική χαρακτηριζόταν από το πνεύμα του πειραματισμού που επικρατούσε στη Βρετανία στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Ο Hall ενθάρρυνε και προώθησε ποικίλες οπτικές και μεθόδους, υποστηρίζοντας καθ' όλη τη διάρκεια της ακαδημαϊκής καριέρας του την άποψη ότι οι πολιτισμικές σπουδές δεν ήταν ποτέ ενιαίο θέμα, συγκροτημένος επιστημονικός κλάδος, παρά απλώς πεδίο έρευνας που μπορούσε να αγκαλιάσει πολλές προσεγγίσεις και πλαίσια.

Κυρίαρχες θέσεις στα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Hall κατέχουν η πολιτισμική ηγεμονία και η πάλη για το νόημα, καθώς και οι αναπαραστάσεις της φυλής και του φύλου στα Μ.Μ.Ε. και στον κινηματογράφο. Βασιζόμενος αρχικά στο έργο του Louis Althusser και αργότερα, τη δεκαετία του 1980, στο έργο του Gramsci, υποστηρίζει ότι τα Μ.Μ.Ε. πολλές φορές δημιουργούν μια λανθάνουσα μορφή της πραγματικότητας, την οποία και εμφανίζουν με όποιο τρόπο επιθυμούν. Στην κατάσταση αυτή προσδίδουν μια κανονικότητα, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα ιδεολογικά μηνύματα που θέλουν να μεταφέρουν και να ακυρώσουν τη δυνατότητα κριτικής σκέψης. Σύμφωνα με τον ίδιο τα Μ.Μ.Ε. δεν έχουν διάθεση να αναλύσουν σε βάθος τα κοινωνικά φαινόμενα, να αμφισβητήσουν την καπιταλιστική τάξη και τις δομικές δυνάμεις που βρίσκονται πίσω από τις ταξικές συγκρούσεις, (Hall, 1982).

Προασπίστηκε, με τη σειρά του, τη δημοκρατική επέκταση του λιβισισμού, εκφράζοντας στο έργο του *The Popular Arts* (1964) την ευχαρίστησή του στον Hoggart και στον Williams για το έργο που παρήγαγαν. Ανέπτυξε μαζί με τον Paddy Whannel μια κριτική μέθοδο για την αντιμετώπιση των ζητημάτων αξίας και αξιολόγησης στη μελέτη της λαϊκής κουλτούρας, υποστηρίζοντας ότι: *"in terms of actual quality […] the struggle between what is good and worthwhile and what is shoddy and debased is not a struggle against the modern forms of communication, but a conflict within these*

media."[31] που σημαίνει: *«όσον αφορά στην πραγματική ποιότητα […] η πάλη μεταξύ του τι είναι καλό και αξίζει τον κόπο και του τι είναι κακό και ευτελές δεν είναι πάλη ενάντια στις σύγχρονες μορφές επικοινωνίας, αλλά σύγκρουση που λαμβάνει χώρα μέσα σε αυτά τα μέσα»*.

Ο αντίκτυπος του φεμινισμού στο Κέντρο είναι ενδεικτικός της κατευθυντήριας γραμμής του και της στροφής που άρχιζε να κάνει το Κέντρο και δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως ο απροσδόκητος και σκατολογικός καλεσμένος. Η αναστάτωση που προκλήθηκε στο CCCS από το κίνημα του φεμινισμού περιγράφηκε με αμφιλεγόμενο τρόπο από τον Hall ως εξής: *"As the thief in the night, [feminism] broke in; interrupted, made an unseemly noise, seized the time, crapped on the table of cultural studies. The title of the volume in which this dawn-raid was first accomplished – Women Take Issue – is instructive: for they 'took issue' in both senses – took over that year's book and initiated a quarrel*."[32] που σημαίνει: *«Ως κλέφτης τη νύχτα, [ο φεμινισμός] εισέβαλε, διέκοψε, έκανε έναν ανάρμοστο θόρυβο, άδραξε τον χρόνο, έκανε άνω κάτω το τραπέζι των πολιτισμικών σπουδών. Ο τίτλος του τόμου στον οποίο πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά αυτή η πρωινή επιδρομή – Women Take Issue (Οι Γυναίκες Διαφωνούν) – είναι διδακτικός: γιατί διαφώνησαν με δύο τρόπους – ανέλαβαν το βιβλίο εκείνης της χρονιάς και ξεκίνησαν έναν καβγά*». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπήρχαν πραγματικές δυσκολίες στο να γίνει ο φεμινισμός «αποδεκτός». Η επιλογή της μεταφοράς που έκανε ο Hall για να περιγράψει τη διαδικασία που λάμβανε χώρα στο Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών είναι ενδεικτική.

Ο Hall παραδέχεται ότι το CCCS παρότι είχε τις καλύτερες προθέσεις, πρόβαλε σκληρή αντίσταση στη διαταραχή που απείλησε να προκαλέσει ο φεμινισμός στους αρχικούς σχηματισμούς του έργου των πολιτισμικών σπουδών. Όπως αναφέρει ο ίδιος: *"We were opening the door to feminist studies, being good, transformed men. And yet, when it broke in through the window, every single unsuspected resistance rose to the surface – fully installed patriarchal power, which believed it had disavowed itself."*[33] που σημαίνει: *«Ανοίγαμε την πόρτα στις φεμινιστικές σπουδές, όντας καλοί, μεταμορφωμένοι άντρες. Κι όμως, όταν εισέβαλε από το παράθυρο, κάθε μικρή ανύποπτη αντίσταση ξεπρόβαλε στην επιφάνεια – βαθιά ριζωμένη πατριαρχική εξουσία, που πίστευε ότι είχε απαρνηθεί τον εαυτό της»*.

[31] Hall, 1964: 15
[32] Hall, 1992a: 282
[33] Hall, 1992a: 282

Οι πολιτισμικές σπουδές άνοιξαν διάπλατα τις πόρτες τους το 1968 και, αναμφισβήτητα, υπήρχαν αρκετοί διαφορετικοί προσκεκλημένοι στο τραπέζι τους, ο καθένας με τα δικά του ιδιαίτερα συμφέροντα και τις δικές του ατζέντες. Ο ερχομός του στη διεύθυνση σηματοδότησε μια αλλαγή, την οποία ο Michael Green, ένα από τα πρώτα μέλη του Κέντρου, περιγράφει ως τη μετάβαση *«από τον Hoggart στον Gramsci»,* (1996: 49). Οι εργασιακές πρακτικές που εφαρμόζονταν στο Κέντρο ενσωμάτωσαν γόνιμα από την αρχή τις εντάσεις που προκαλούνταν από τον κατακερματισμό του πεδίου. Ενώ τα ερευνητικά πεδία συνέχιζαν να περικλείουν τα κεντρικά θέματα της πρώιμης αντίληψης του Hoggart για το πλαίσιο των πολιτισμικών σπουδών, αυτό που διέφερε ήταν ο τρόπος, με τον οποίο επρόκειτο να διεξαχθεί η έρευνα. Μόλις ο Hall ανέλαβε τη διεύθυνση, η έμφαση στη συλλογική εργασία αυξήθηκε με στόχο να διακριθεί το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών από τις σπουδές αγγλικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Το CCCS έδωσε μεν συλλογικά προτεραιότητα στον «μαρξιστικό φεμινισμό» το 1977, ωστόσο οι εντάσεις παρέμειναν και επιδεινώθηκαν από παρόμοια αναδυόμενα ζητήματα σχετικά με τη φυλή.

Υπό τη διεύθυνση του Stuart Hall το Κέντρο παρήγαγε σημαντικό έργο. Αναμφίβολα, οι νεομαρξιστικές μελέτες και η ανακάλυψη της θεωρίας του Gramsci περί της ηγεμονίας έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη μελέτη των Μ.Μ.Ε. και των συνεπειών τους στην κοινωνική ζωή. Αντίστοιχα, όμως, συνέβαλε και η γνωριμία με τον στρουκτουραλισμό και, ιδιαίτερα, με το έργο του Ferdinand de Saussure, του Roland Barthes και του Claude Levi Strauss, τα οποία πρόσφεραν τα μεθοδολογικά εργαλεία για την ανάλυση, τη μελέτη και την κριτική των εικόνων και των μηνυμάτων, καθώς και τη μέθοδο αποκάλυψης των κρυφών τρόπων λειτουργίας των Μ.Μ.Ε.

1.3.4 Η μετατροπή του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών σε Τμήμα Πολιτισμικών Σπουδών και Κοινωνιολογίας

Τον Hall τον διαδέχθηκε στη διεύθυνση του Κέντρου ο Richard Johnson το 1979, γεγονός που προκάλεσε ορισμένες ασυνέχειες στις κατευθυντήριες γραμμές που είχαν ακολουθηθεί στο έργο των πολιτισμικών σπουδών (Johnson, 1987). Η κειμενική ανάλυση έδωσε τη θέση της σε μια πιο έντονη εστίαση στην ιστορία, καθώς επιβεβαιώθηκε η κεντρική θέση της ανάγκης για μελέτη της καθημερινής ζωής. Το ενδιαφέρον του Johnson επικεντρώθηκε στην ιστορική κατασκευή των υποκειμενικοτήτων, παρά στα κείμενα των μέσων ενημέρωσης. Κάπως παράδοξα, ο

Johnson είχε εκφράσει τον σκεπτικισμό του για την πλούσια παράδοση της εθνογραφικής εργασίας εντός του CCCS. Ενώ το έργο ορισμένων μελετητών, όπως του Dick Hebdige και του Paul Willis, εξαιρείται από αυτόν τον σκεπτικισμό, ο Johnson απέδιδε εν μέρει στην εθνογραφία μια έλλειψη θεωρητικοποίησης και παρατηρούσε τη τάση της προς έναν ελιτίστικο πατερναλισμό (Johnson, 1987: 70-71). Η τάση της αυτή απορρέει από την υπόρρητη αλαζονεία, με την οποία θεωρείται ότι κάποιος περιπλανιέται στην κουλτούρα κάποιου άλλου και υποθέτει ότι είναι διάφανη μπροστά στις δικές του μεθόδους ανάλυσης. Πρόκειται για μια κριτική που έχουν ασκήσει οι ίδιοι οι εθνογράφοι στις μεθοδολογικές επιλογές τους.

Η περίοδος, κατά την οποία διετέλεσε Διευθυντής του CCCS ο Richard Johnson, συνέπεσε με μια ευρύτερη ιστορική αντίληψη για το έργο του Κέντρου. Πράγματι, η Νέα Ιστορία μοιράστηκε πολλούς από τους βασικούς προσανατολισμούς της με τις θέσεις που υπερασπιζόταν το Κέντρο, όπως *"the centrality of the notion of experience and the consequent assertion of the agency of the individual within history"*[34] που σημαίνει: *«το κεντρικό στοιχείο της έννοιας της εμπειρίας και τον συνακόλουθο ισχυρισμό της δυνατότητας δράσης του ατόμου μέσα στην ιστορία»*. Υπήρχαν, όμως, και κρίσιμες διαφορές μεταξύ των δύο πεδίων, με κυριότερη την καχυποψία που έτρεφε η Νέα Ιστορία για τα θεωρητικά ενδιαφέροντα των πολιτισμικών σπουδών και το γεγονός ότι η Νέα Ιστορία τελικά εξυπηρέτησε ανθρωπιστικές, παρά υλιστικές ιδεολογίες. Αν και η έμφαση της Νέας Ιστορίας στην εμπειρία της επέτρεψε τη συνεργασία της με την εθνογραφική έρευνα, ο άρρητος εμπειρισμός της την έθεσε αντιμέτωπη με τις στρουκτουραλιστικές και σημειωτικές έννοιες της κειμενικής ανάλυσης.

Ο Jorge Larrain ανέλαβε τη διεύθυνση μετά από μια δεκαετία περίπου, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, και επωμίστηκε μια σημαντική αλλαγή στον θεσμικό ρόλο του CCCS. Υπό την πίεση του πανεπιστημίου να απορροφηθεί εκ νέου στο Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, το CCCS ξεκίνησε μια διεθνή εκστρατεία με στόχο να βρει υποστήριξη για την επιβίωσή του. Το Κέντρο πέτυχε τον στόχο του κι έγινε Τμήμα Πολιτισμικών Σπουδών το 1986 στη Σχολή Εμπορικών και Κοινωνικών Επιστημών. Μετά από το κλείσιμο του Τμήματος της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ και την ένταξη δύο μελών αυτού του Τμήματος, του John Gabriel και του Jorge Larrain, στο Τμήμα Πολιτισμικών Σπουδών, το προσωπικό

[34] Johnson, 1979a: 65

του άλλοτε Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών αυξήθηκε για πρώτη φορά. Μέχρι τη μετατροπή αυτή, το Κέντρο απασχολούσε το πολύ τρία άτομα. Το πρώην CCCS είναι πλέον Τμήμα Πολιτισμικών Σπουδών και παρέχει προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών. Η συγχώνευσή του με το Τμήμα Κοινωνιολογίας έγινε το 1999 και το Τμήμα μετονομάστηκε σε Τμήμα Πολιτισμικών Σπουδών και Κοινωνιολογίας μέχρι το κλείσιμό του το 2002. Στο πλαίσιο αυτών των αλλαγών, το Τμήμα υιοθέτησε μια πολιτική ενθάρρυνσης των φοιτητών του να δημοσιεύουν τη δουλειά τους αντί να κάνουν εργασίες ή ακόμα και να ολοκληρώνουν τις σπουδές τους. Αν και αυτή η πολιτική ελάχιστα ωφέλησε τα «ακαδημαϊκά στοιχεία απόδοσης» του Κέντρου, έκανε το έργο ορατό, διαδίδοντας τους καρπούς της έρευνάς του και καθιερώνοντας τη φήμη των φοιτητών του.

Ο τρόπος διδασκαλίας στο CCCS δεν είχε τη τυπική μορφή διεξαγωγής μαθημάτων, αλλά διενεργούνταν μέσω ομάδων ανάγνωσης και έρευνας. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις του φέρουν τα σημάδια αυτής της συλλογιστικής πρακτικής, μια πρακτική που σαφώς εξυπηρέτησε εξαιρετικά καλά την ερευνητική λειτουργία, αλλά μετέτρεψε τη διδασκαλία και την αξιολόγηση των φοιτητών σε μια μορφή προβλήματος. Η εισαγωγή της προπτυχιακής διδασκαλίας στα τέλη της δεκαετίας του 1980, καθώς και η αναδιάρθρωσή του σε Τμήμα με καθορισμένες και προγραμματισμένες ακαδημαϊκές μονάδες, επηρέασαν σαφώς την ερευνητική παραγωγή του πρώην Κέντρου και, τελικά, την επιρροή του στο πεδίο.

Θεωρητικοί με σημαντική συμβολή είναι, επίσης, ο E. P. Thompson και ο Dick Hebdige. Ο Thompson συνέβαλε ουσιαστικά με τις μελέτες του για την εργατική τάξη που είχαν ως στόχο, μεταξύ άλλων, να εξετάσουν «τις ιδιαιτερότητες των Άγγλων», τα ιδιαίτερα στοιχεία που έκαναν τη βρετανική κοινωνική ανάπτυξη να διαφέρει σε σύγκριση με αυτή άλλων χωρών. Αν και ορισμένες κοινωνικές ιστορίες στη μεταγενέστερη του Thompson εποχή υποτάχθηκαν στον στρουκτουραλισμό του Foucault, με την έμφαση που δόθηκε στον λόγο και στην ιδεολογία, ο ίδιος ο Thompson διατήρησε την αντίθεσή του στην ευρωπαϊκή θεωρία σχεδόν σε όλες τις μορφές της, αλλά ιδιαίτερα στη θεωρία του Louis Althusser.

Ο Dick Hebdige, αντίστοιχα, συνείσφερε σημαντικά με την έρευνά του για το νόημα του στιλ στις υποκουλτούρες. Πιθανώς η πιο σημαντική μελέτη της υποκουλτούρας στο κύριο ρεύμα των πολιτισμικών σπουδών είναι το έργο του *Subculture: The Meaning of Style*, που δημοσιεύτηκε στη σειρά *New Accents* του εκδοτικού οίκου Methuen το 1979. Στο έργο αυτό, ο Hebdige χρησιμοποιεί τη

σημειωτική, προκειμένου να ερμηνεύσει τα διφορούμενα και αντιφατικά νοήματα που παράγονται από το στυλ του ντυσίματος, της μουσικής και της συμπεριφοράς των αστικών υποκουλτουρών της Βρετανίας στη δεκαετία του 1970. Σε αντιστοιχία με τον κειμενικό αγώνα για νόημα του Hall, ο αγώνας για νόημα του Hebdige αποκτά μια υλική μορφή στο στυλ της υποκουλτούρας και φανερώνεται στους ενδυματολογικούς κώδικες των πανκ, στους μουσικούς κώδικες της ρέγκε και στον αναδρομικό δανδισμό των τεντυμπόηδων.

Έκτοτε, το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών διευρύνθηκε και εδραιώθηκε διεθνώς, περιλαμβάνοντας ενδεικτικά από τη Γαλλία και τη σημειολογική και μυθολογική προσέγγιση του Roland Barthes, μέχρι την Ινδία και τη Gayatri Chakravorty Spivak με τις σπουδές των υποτελών και με φεμινιστικές, μαρξιστικές και μετα-αποικιακές θεωρήσεις.

1.3.5 Το έργο των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών

Κεντρικό στοιχείο του καινοτόμου τρόπου λειτουργίας του CCCS είναι οι πρακτικές εργασίας του, οι οποίες περιλαμβάνουν τις ομαδικές εργασίες, την κατάρριψη των φραγμών μεταξύ δασκάλου και διδασκόμενου, το σεμινάριο γενικής θεωρίας, τη δημιουργία υποομάδων, την αποδοχή της ηπειρωτικής θεωρίας και την ενασχόληση με την πολιτική, υποστηρίζοντας είτε τον σοσιαλισμό ή τον φεμινισμό ή τον αντιρατσισμό ή διαρθρωτικές αλλαγές της θεσμικής παροχής και των μορφών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα προϊόντα αυτών των εργασιακών πρακτικών ήταν αρκετά ασυνήθιστα, καθώς και οι προκλήσεις που έθεταν για τις καθιερωμένες μορφές παιδαγωγικής, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στη μορφή της μεταπτυχιακής εποπτείας.

Σύμφωνα με τον Graeme Turner (2003), το ερευνητικό έργο του Κέντρου μπορεί υπό όρους να θεματοποιηθεί και να διαχωριστεί σε τέσσερις ομάδες. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει κειμενικές αναλύσεις των μέσων μαζικής επικοινωνίας, οι οποίες εστιάζουν στον τρόπο, με τον οποίο τα μέσα μαζικής επικοινωνίας αναπαράγουν την ηγεμονία και την ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει εθνογραφικές αναλύσεις της καθημερινότητας και ιδιαίτερα της λεγόμενης υποκουλτούρας, οι οποίες έχουν ως στόχο να αναδείξουν τους τρόπους με τους οποίους η πολιτική, η εξουσία και οι κοινωνικές ανισότητες διαμορφώνουν τον τρόπο ζωής και τη μόδα. Η τρίτη ομάδα αφορά μελέτες που ερευνούν διάφορες πολιτικές ιδεολογίες, όπως του θατσερισμού και του ρατσιστικού εθνικισμού, στις οποίες δίνεται έμφαση

στην αποκρυπτογράφηση των πολιτισμικών κωδίκων τους και στην εξήγηση των λόγων για τους οποίους αυτές οι ιδεολογίες μπορούσαν να ελκύσουν το ευρύ κοινό. Η τέταρτη ομάδα, τέλος, αφορά σε μελέτες που ασχολούνται με την πολιτισμική πολιτική, όπως είναι η ταξική πολιτική και η πολιτική του φύλου και της φυλής. Οι εργασίες αυτές αποσκοπούν στην υπεράσπιση ομάδων που αγωνίζονται για τον εκδημοκρατισμό της δυτικής κοινωνίας και την ανάδειξη συγκεκριμένων πολιτικών κατευθυντήριων γραμμών με απώτερο σκοπό την ανάπτυξη ενταξιακών πολιτικών.

Στην εισαγωγή του στο *Rethinking the Media Audience* (1999) ο Pertti Alasuutari διακρίνει τρεις γενιές έρευνας που μελετούν το κοινό των μέσων ενημέρωσης στις βρετανικές πολιτισμικές σπουδές. Η πρώτη γενιά είναι ουσιαστικά οι μελέτες κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης που έχουν ως πρότυπο την έρευνα του David Morley *The "Nationwide" Audience* (1980). Η εστίαση σε αυτή τη φάση δινόταν στην ανάγνωση ενός κειμένου ή ενός σώματος κειμένων, προκειμένου να γίνει κατανοητή η διαδικασία πρόσληψης μηνυμάτων. Η δεύτερη γενιά ακολουθούσε την «εθνογραφική» στροφή, όπου αντί της εστίασης στο κείμενο, το πρωταρχικό ενδιαφέρον ήταν να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι συμπεριφορές και οι αντιλήψεις του κοινού των μέσων ενημέρωσης αποτυπώνονταν στις μορφές της καθημερινής ζωής. Η τρίτη γενιά προκύπτει από τις κριτικές της εθνογραφίας, καθώς και από κάποια δυσφορία σχετικά με τη νομιμότητα της κατηγορίας του ίδιου του κοινού.

Ο John Storey, στο *Cultural Consumption and Everyday Life* (1999), είναι αντιπροσωπευτικός, όταν διαπιστώνει ότι η έννοια της καταναλωτικής κουλτούρας του δίνει τη δυνατότητα να συγκεντρώσει ένα ευρύ φάσμα εργασιών από διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις, όπως: *"work on reception theory in literary studies and philosophy; work on consumer culture in anthropology, history and sociology; [and] work on media audiences (both ethnographic and theoretical) in media studies and sociology"*[35] που σημαίνει: *«εργασία στη θεωρία της πρόσληψης στις λογοτεχνικές σπουδές και στη φιλοσοφία, εργασία στην καταναλωτική κουλτούρα στην ανθρωπολογία, στην ιστορία και στην κοινωνιολογία· [και] εργασία στο κοινό των μέσων ενημέρωσης (εθνογραφική και θεωρητική) στο πεδίο των Μ.Μ.Ε. και στην κοινωνιολογία».*

Στο πλαίσιο των εθνογραφικών ερευνών του Κέντρου ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις νεανικές και περιθωριακές ομάδες και, κατ' επέκταση, στις νεανικές

[35] Storey, 1999: xii

υποκουλτούρες. Επιχειρήθηκε να ερμηνευθεί η καθημερινή δράση τους εντός του πολιτικού πλαισίου, όπως και οι ενδυματολογικοί κανόνες, τα ναρκωτικά και η αισθητική του punk, τα οποία θεωρήθηκαν εκδηλώσεις κατά της κανονικοποίησης και ένα είδος αντίστασης στις ταξικές σχέσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο του Paul Willis *Learning to Labour* (1977), στο οποίο μελέτησε μια σχετικά ομοιογενή ομάδα μαθητών της εργατικής τάξης σε ένα λύκειο αρρένων μιας βιομηχανοποιημένης περιοχής της Αγγλίας. Ο Willis διαβλέπει μέσα από τη μελέτη του την «ισόβια καταδίκη» της εργατικής τάξης, εφόσον οι μαθητές αυτών των στρωμάτων επιλέγουν αυτοβούλως τις κατώτερες χειρωνακτικές ή εκτελεστικές εργασίες, ακολουθώντας τα κοινωνικά πρότυπα και τις αξίες της κουλτούρας τους, η οποία αντιτίθεται στην επίσημη κουλτούρα του σχολείου σε σημαντικό βαθμό. Τα συμπεράσματα από τη μελέτη του Willis έχουν βρει ισχυρούς υποστηρικτές, αλλά και ηχηρές διαφωνίες.

Οι τρέχουσες μελέτες στις πολιτισμικές σπουδές, σύμφωνα, πάλι, με τον Turner, περιλαμβάνουν ιστορίες λαϊκών κινημάτων, ιδιαίτερα της Βρετανίας του δέκατου ένατου αιώνα, που επικεντρώνονται στις υποκουλτούρες και στα κενά της επίσημης ιστορίας, μελέτες υποκειμενικότητας βασιζόμενες στη θεωρία του Jacques Lacan, ιδιαίτερα πάνω στη κατασκευή γυναικείων υποκειμενικοτήτων σε συγκεκριμένα πλαίσια και μέσω συγκεκριμένων μέσων ενημέρωσης και «εθνογραφικές» μελέτες των υποκουλτουρών των σύγχρονων αστικών κοινωνιών, προσπαθώντας να αναλύσουν τις ερμηνείες των υποκουλτουρών των δικών τους πολιτισμικών εμπειριών. Επίσης, περικλείουν την ανάλυση συγκεκριμένων μέσων ενημέρωσης, όπως της τηλεόρασης, σε μια προσπάθεια κατανόησης της δομής των «γλωσσών» τους και της σχέσης τους με τις ιδεολογίες, την ανάλυση συγκεκριμένων κειμενικών μορφών, από τη λαϊκή μυθοπλασία έως το μουσικό βίντεο, προκειμένου να προσδιοριστούν τα τυπικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά τους και μελέτες για την οικονομία των μέσων ενημέρωσης, οι οποίες βασίζονται στις κύριες παραδόσεις των δεκαετιών του 1960 και του 1970 στη Βρετανία και καταγράφουν την παραγωγή πολιτισμού μέσω των θεσμών των μέσων ενημέρωσης και της κυβερνητικής πολιτιστικής πολιτικής. Τέλος, περιέχουν έναν συνδυασμό ανάλυσης κειμένου και εθνογραφικών μελετών που ερευνούν το κοινό, οι οποίες επιχειρούν να ανακαλύψουν τον τρόπο, κυρίως, με τον οποίο το τηλεοπτικό κοινό χρησιμοποιεί το μέσο και τη συνεχιζόμενη επιχείρηση θεωρητικής αποσαφήνισης όλου του πεδίου μελέτης. Δεν

πρόκειται για εξαντλητικό κατάλογο, αλλά τουλάχιστον υποδηλώνει το εύρος και το βάθος του πεδίου (Turner, 2003: 22-23).

1.3.6 Σύντομη ιστορική ανασκόπηση της εξελικτικής πορείας των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 το εδραιωμένο ενδιαφέρον των πολιτισμικών σπουδών για την καθημερινή ζωή, την ταξική ιστορία, την ιδεολογία, την ηγεμονία, τα ζητήματα ταυτότητας και την υποκειμενικότητα παραχώρησε τη θέση του στο «γυναικείο ζήτημα». Η διαμαρτυρία των γυναικείων μελών του CCCS για την απουσία ερευνητικού ενδιαφέροντος για θέματα που σχετίζονται με το γυναικείο φύλο είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση του πεδίου και τη διεξαγωγή μελετών με επίκεντρο τα φεμινιστικά ζητήματα. Οι μελέτες αυτές αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και το ενδιαφέρον τους εστιάστηκε, κυρίως, στα προϊόντα των Μ.Μ.Ε. που στόχευαν στο γυναικείο κοινό, όπως, μεταξύ άλλων, στις σαπουνόπερες και στα περιοδικά. Το ιδεολογικό υπόβαθρο των μελετητών βασίστηκε για τις εξηγήσεις τους σε κάποιες σχετικά μη μοντέρνες θεωρητικές πηγές, όπως είναι η θεωρία του Sigmund Freud. Ο Freud στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτιμήθηκε ως πιο σημαντικός από τον Karl Marx, καθώς πολλά από τα ζητήματα που προέκυψαν από την ψυχανάλυση, όπως είναι η σεξουαλικότητα, η οικογένεια και η ταυτότητα, είχαν, επίσης, κεντρική θέση στον φεμινισμό, (Brantlinger, 1990: 138). Συνεπώς, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι φεμινιστικές παρεμβάσεις στις πολιτισμικές σπουδές συγκεντρώνονται γύρω από την παραγωγή της υποκειμενικότητας, παρά γύρω από την παραγωγή της ιστορίας. Η επιμονή στο «προσωπικό ως πολιτικό», η ρητή αναγνώριση της κατωτερότητας των γυναικών στις πολιτισμικές αναλύσεις και η έμφαση στην καταναλωτική κουλτούρα έχουν αναδειχθεί ως συγκεκριμένοι στόχοι της φεμινιστικής εργασίας που το «κέντρο» των πολιτισμικών σπουδών έχει δεχθεί, αν και κάπως απρόθυμα, να φιλοξενήσει.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 παρατηρήθηκε, επίσης, συστηματικό ενδιαφέρον για ζητήματα εκπαίδευσης. Η μακρόχρονη εμπλοκή του Williams, του Hoggart, του Hall, αλλά και του Thompson σε εξωπανεπιστημιακά προγράμματα εκπαίδευσης ενηλίκων, συνέβαλε στο να αντιληφθούν τη σημασία ενός εναλλακτικού μοντέλου παιδείας, το οποίο θα αντιστεκόταν στις σκληρωτικές παραδόσεις και στις περιοριστικές προδιαγραφές των ιδρυματοποιημένων ανθρωπιστικών επιστημών.

Σταδιακά εγκαταλείπεται το μοντέλο του Gramsci και το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται γύρω από ζητήματα ρατσισμού και φυλετικών διακρίσεων και επικεντρώνεται στη σχέση αυτών των ζητημάτων με το κράτος, την αστυνόμευση, τη συντηρητική ιδεολογία, τον εθνικισμό και τα Μ.Μ.Ε. Ταυτόχρονα, οι πολιτισμικές σπουδές γνωρίζουν παγκόσμια άνθηση, και σε χώρες όπως οι Η.Π.Α., η Αυστραλία και ο Καναδάς αναπτύσσεται πλούσιο ερευνητικό έργο.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 αρχίζουν να κερδίζουν έδαφος οι θεωρίες του μεταμοντερνισμού και του μεταστρουκτουραλισμού. Τα έργα των Michel De Certeau, Roland Barthes και Michel Foucault εμποτίζουν με νέο ενδιαφέρον τις έρευνες που πλέον μελετούν την οικειοποίηση, την απόλαυση και τη διασκέδαση. Μια από τις μελέτες που άσκησε σημαντική επιρροή είναι το έργο του Mikhail Bakhtin *Rabelais and His World* που γράφτηκε το 1965, αλλά έγινε ευρέως γνωστό μέσα από τη μετάφρασή του στα αγγλικά το 1984. Τον Bakhtin τον απασχόλησε ιδιαίτερα η έννοια του καρναβαλιού, την οποία και ανέδειξε ως κωδικοποιημένη μορφή αντίστασης στην εξουσία. Μέσα από την ενασχόλησή του με την καρναβαλική παράδοση, ο Bakhtin συνέβαλε αποφασιστικά στη θετική αξιολόγηση της λαϊκής και φολκλορικής κουλτούρας.

Σημαντική ήταν, επίσης, και η επιρροή του John Fiske, ο οποίος στο έργο του *Television Culture* (1987) μελέτησε την τέρψη και την απόλαυση που μπορεί να δημιουργήσουν στο κοινό τα δημοφιλή προγράμματα της τηλεόρασης, αλλά και τις διάφορες αναγνώσεις που είναι σε θέση να κάνει το τηλεοπτικό κοινό. Τη σχέση αυτή ο Fiske την εντάσσει και την ανάγει ως σημείο σημειωτικής δημοκρατίας και υποστηρίζει την πολυσημία των κειμένων και τις πολλαπλές δυνατότητες ανάγνωσης των κειμένων των Μ.Μ.Ε. Η θέση του αυτή, η οποία ισχυροποιεί τον θεατή, βρήκε εκτεταμένες διαφωνίες, οι οποίες βασίστηκαν κυρίως στην ολοένα και αυξανόμενη ισχύ των πολυεθνικών εταιριών που δεν άφηναν χώρο για αντιφωνία στην παγκόσμια κινηματογραφική βιομηχανία.

Μια άλλη ομάδα ερευνητών της σχολής ασχολήθηκε με ζητήματα πολιτισμικής πολιτικής, χωρίς όμως να βρουν την απαραίτητη υποστήριξη και απήχηση, αφού θεωρήθηκαν ότι ήταν αντίθετοι στην παράδοση των πολιτισμικών σπουδών. Παρατηρείται, με άλλα λόγια, μια στροφή, ιδιαίτερα στη Μεγάλη Βρετανία και στη Βόρεια Αμερική, από τη σοσιαλιστική και ενίοτε μαρξιστική προσέγγιση που υιοθέτησαν οι πολιτισμικές σπουδές στην αρχική περίοδό τους, στις μεταμοντέρνες θεωρίες της πολιτικής των ταυτοτήτων και σε μια λιγότερο κριτική στάση απέναντι στα

μέσα μαζικής ενημέρωσης και στην καταναλωτική κουλτούρα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στη δεκαετία του 1990, ο μεταστρουκτουραλισμός και οι θεωρητικές εξελίξεις στις ΗΠΑ φαίνεται να επηρεάζουν ολοένα και περισσότερο τα μέλη του CCCS.

Μια σύγχρονη οπτική των Πολιτισμικών Σπουδών προωθεί την τάση να αγνοηθεί εντελώς η οικονομία, η ιστορία και η πολιτική υπέρ της έμφασης στην τοπικότητα, στην επιθυμία, στην κατανάλωση και στην κατασκευή υβριδικών ταυτοτήτων, υιοθετώντας την προβληματική του μεταμοντέρνου. Παράλληλα, ένα θεωρητικό ρεύμα που εξακολουθεί να αναπτύσσεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μέχρι σήμερα, υποστηρίζει ότι η κουλτούρα των Μ.Μ.Ε., η υπερκατανάλωση και η κουλτούρα του θεάματος υποστήριξαν πολιτισμικά τη νέα φάση εξέλιξης του κεφαλαίου του ύστερου καπιταλισμού ή τεχνοκαπιταλισμού, προσδίδοντάς του παγκοσμιοποιημένη διάσταση. Αντίστοιχα, μια σειρά αναλύσεων επιμένουν στις αρχές του μαρξισμού, αξιοποιώντας τις προσεγγίσεις του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών και ακολουθώντας την προβληματική των ιδρυτών του.

Το Κέντρο από τα πρώτα βήματά του δέχτηκε την περιθωριοποίηση και τον παραγκωνισμό, λόγω της διεπιστημονικότητάς του, της ριζικής αμφισβήτησης της παραδοσιακής ακαδημαϊκής οργάνωσης και της δημιουργίας νέων θεματικών πεδίων που αρχικά αντιμετωπίστηκαν με περιφρόνηση από τον ακαδημαϊκό χώρο, τόσο εντός όσο και εκτός της ακαδημίας. Για μεγάλη χρονική περίοδο παλαιότεροι και καλά εδραιωμένοι επιστημονικοί κλάδοι απέτυχαν να εκτιμήσουν τη συμβολή των πολιτισμικών σπουδών. Από την άλλη πλευρά, εντός του Κέντρου υπήρχε σχεδόν από την αρχή μια βαθιά διάσταση απόψεων σχετικά με την πολιτική, τη θεωρία, το θέμα και τη μεθοδολογία. Χαρακτηριστική της έντασης που αναπτύχθηκε είναι η έντονη συζήτηση μεταξύ του μάχιμου ιστορικού E. P. Thompson, του ενωτικού Hall και του πολύ λιγότερο συγκρουσικού Richard Johnson που διεξήχθη στο History Workshop το 1979.

Η μοίρα του Κέντρου των πολιτισμικών σπουδών συνδέεται με τον γενικότερο κατακερματισμό της Αριστεράς και την άνοδο της πολιτικής των ταυτοτήτων. Ειδικότερα, οι προκλήσεις που τέθηκαν στην υποτιθέμενη ενότητα του έργου των πολιτισμικών σπουδών με τη διεύρυνση του πεδίου στα φεμινιστικά και φυλετικά ζητήματα οδήγησαν σε μεγάλες διαφωνίες και συνδέθηκαν με την αναχώρηση του Hall για το Ανοιχτό Πανεπιστήμιο το 1979. Το Κέντρο, κάτω από την πίεση της πολιτικής λαίλαπας του θατσερισμού ενάντια στην Αριστερά και στο εργατικό κίνημα, σταδιακά

αποδυναμώνεται, με αποτέλεσμα στα τέλη της δεκαετίας του 1990 να έχει εξαφανιστεί η αίσθηση της κοινής αποστολής και ο κατακερματισμός της σχολής να έχει γίνει εντονότερος.

Το Τμήμα Πολιτισμικών Σπουδών και Κοινωνιολογίας έκλεισε το 2002 αφήνοντας ως παρακαταθήκη ένα ιδιαίτερα πλούσιο έργο, πάνω στο οποίο στηρίζεται και επαναπροσδιορίζεται το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών. Πολλοί υποστηρίζουν ότι η έρευνα που διεξήχθη στο Κέντρο μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980 θεωρείται κλασική στον χώρο των πολιτισμικών σπουδών, αφού εκείνη την περίοδο δημοσιεύτηκαν σημαντικές μελέτες και αναπτύχθηκαν κομβικής σημασίας θεωρητικά μοντέλα. Πολλά από αυτά ήταν προϊόν συλλογικής εργασίας, η οποία αντανακλούσε τις κοινοτιστικές αρχές του Κέντρου και την αίσθηση των ερευνητών ότι ανήκουν στην ίδια ομάδα.

Οι μελέτες που αναπτύχθηκαν θεωρούνται βασικές για την κατανόηση της πολιτισμικής θεωρίας και της πολιτισμικής ιστορίας και σηματοδότησαν θεσμικά την ακαδημαϊκή αναγνώριση της λαϊκής κουλτούρας ως κουλτούρας και ως αντικειμένου ανάλυσης, αντιδρώντας στην κυρίαρχη αντίληψη της κουλτούρας που περιοριζόταν στις τέχνες, στη φιλοσοφία και στις κλασικές πολιτισμικές εκφράσεις των ανώτερων τάξεων. Με λίγα λόγια, ο κριτικός στοχασμός και η εδραίωση στη Δύση των απόψεων ότι η κουλτούρα αναφέρεται στον συνολικό τρόπο ζωής και ότι η κάθε κοινωνική τάξη ή ομάδα ή εθνότητα έχει τη δική της κουλτούρα απαντά τις θεωρητικές, μεθοδολογικές και θεματικές της ρίζες στο έργο του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών του Μπέρμιγχαμ. Η Σχολή του Μπέρμιγχαμ αναγνωρίστηκε παγκοσμίως ως η γενέτειρα των πολιτισμικών σπουδών, ενώ μεταξύ των ακαδημαϊκών κλάδων που ασχολούνται με τον άνθρωπο και την κοινωνία αναγνωρίζεται ως το σημαντικότερο κέντρο κριτικής επιρροής της σύγχρονης πολιτισμικής στροφής.

1.3.7 Κριτική στο έργο των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών

Ωστόσο, οι βρετανικές πολιτισμικές σπουδές έχουν αποκτήσει, εκτός από πολλούς υποστηρικτές, και σημαντικούς επικριτές, κυρίως από τον χώρο της κοινωνιολογίας και της ιστορίας. Οι επικρίσεις που δέχονται τονίζουν ότι δόθηκε υπερβολική έμφαση από τη σχολή στην ανάλυση των κειμένων των Μ.Μ.Ε. και στην επικοινωνιακή τους λειτουργία εις βάρος της ανάλυσης των θεσμών που παράγουν τα μέσα και θέτουν προβλήματα μεθοδολογίας.

Πιο συγκεκριμένα, η «κειμενοποίηση» των κοινωνικών σχέσεων από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και έπειτα έχει επεκτείνει τη χρήση της κατηγορίας του «κειμένου», με αποτέλεσμα να προκληθούν εξαιρετικά σκεπτικιστικές αντιδράσεις από άλλους κλάδους σχετικά με το τι μπορεί να αποτελεί αποδεκτή ένδειξη κοινωνικών διαδικασιών. Επίσης, η κειμενική ανάλυση εστιάζει αναπόφευκτα στο σημείο κατανάλωσης παρά στην παραγωγή, γεγονός που εκθέτει τις πολιτισμικές σπουδές σε σχέση με την πολιτική οικονομία και με μια τεκμηριωμένη ανάλυση των συνθηκών παραγωγής των κειμένων που εξετάζει (Murdock, G. 1989· Harris, D 1992· McGuigan, 1992).

Μια ακόμη συνέπεια που απορρέει από την εστίαση των πολιτισμικών σπουδών στην κειμενική ανάλυση είναι η απόσπαση της προσοχής από την περιοχή που παρήγαγε το κειμενικό νόημα, την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Αν και η μελέτη της καθημερινής ζωής βρισκόταν στην καρδιά των πολιτισμικών σπουδών, ωστόσο η προοδευτική εστίαση στο κείμενο απομάκρυνε τους ερευνητές από αυτό το αρχικό ενδιαφέρον. Μια πρόσθετη επίκριση αφορά στον ελιτισμό που υπονοείται στο αναντίρρητο προνόμιο του ακαδημαϊκού αναγνώστη σχετικά με την ανάλυση κειμενικών σωμάτων. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η παράδοση της διεξαγωγής ερευνών που μελετούν το κοινό των μέσων ενημέρωσης αμφισβήτησε αυτόν τον ελιτισμό και επανασύνδεσε την έρευνα των πολιτισμικών σπουδών με την καθημερινή ζωή που ήθελε να κατανοήσει εξαρχής (Turner, 2003: 109).

Επιπροσθέτως, οι πολιτισμικές σπουδές κατηγορούνται για ασυδοσία σε σχέση με τις ερευνητικές μεθόδους άλλων τομέων και επιστημονικών κλάδων, όπως ανέφεραν στην εισαγωγή τους οι Ferguson και Golding το 1997. Εν προκειμένω, οι πολιτισμικές σπουδές επικρίνονται για «επιδρομές» σε άλλους κλάδους, προκειμένου να καταχραστούν τις μεθοδολογίες τους, χωρίς να επιδεικνύουν επαρκή σεβασμό ή γνώση της θεωρητικής ακεραιότητας αυτών των μεθοδολογιών. Το γεγονός ότι οι εκδοχές της εθνογραφίας των πολιτισμικών σπουδών μπορεί να είναι εξαιρετικά περιορισμένες σε σύγκριση με εκείνες των κοινωνικών επιστημών έχει χρησιμοποιηθεί για να τεκμηριώσει τους ισχυρισμούς ότι οι ερευνητικές μέθοδοι των πολιτισμικών σπουδών στερούνται πληρότητας. Αυτές οι συζητήσεις αρχικά έλαβαν χώρα εντός του πεδίου των πολιτισμικών σπουδών, όπως ανέδειξε ο David Morley το 1998. Ως αποτέλεσμα, η ερευνητική εργασία του πεδίου έχει θέσει ως στόχο να αντιμετωπίσει αυτές τις κατηγορίες με το να μην ιδιοποιείται ερευνητικές μεθοδολογίες άλλων επιστημονικών κλάδων. Ο καρπός αυτής της προσπάθειας ήταν να αναγνωριστεί

πλήρως η αξία της υιοθέτησης πολλαπλών μεθοδολογιών και της προσέγγισης ενός θέματος μέσα από ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών ή μεθοδολογικών προοπτικών. Η «τριγωνοποίηση» που συνέστησε η Virginia Nightingale το 1989 ως την πιο ωφέλιμη προσέγγιση στην πολιτισμική έρευνα, λόγω της ικανότητάς της να ανταποκρίνεται στην πολυπλοκότητα και στην πολυδιάστατη φύση των θεμάτων των πολιτισμικών σπουδών, φαίνεται να έχει βρει σημαντική απήχηση και, μάλλον, έχει καθιερωθεί, σιωπηρά, ως μοντέλο ερευνητικής μεθοδολογίας του πεδίου. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα μιας τέτοιας πολυδιάστατης προσέγγισης, βέβαια, απαντώνται πολύ νωρίτερα, όπως στο έργο του Willis *Learning to Labour* (1977) και των Hall et al *Policing the Crisis* (1978).

Πράγματι, η τυπική μορφή έρευνας πολιτισμικών σπουδών σήμερα όχι μόνο συνδυάζει τη διερεύνηση μιας σειράς πολιτιστικών ή κοινωνικών ενδείξεων για πληροφορίες, αλλά χρησιμοποιεί, επίσης, μια σειρά κριτικών και εμπειρικών μεθοδολογιών. Το μοντέλο πολιτιστικής παραγωγής και κατανάλωσης "circuit of culture", που σημαίνει «κύκλωμα της κουλτούρας» αποτελεί μια θεωρία που διδάσκεται ευρέως σε προπτυχιακούς φοιτητές των πολιτισμικών σπουδών εντός και εκτός του Ηνωμένου Βασιλείου. Αυτό που περιγράφει το εν λόγω μοντέλο είναι η αλληλεπίδραση των πέντε βασικών διαδικασιών *"through which any analysis of a cultural text or artefact must pass if it is to be adequately studied"*[36] που σημαίνει: *«μέσα από τις οποίες πρέπει να περάσει οποιαδήποτε ανάλυση ενός πολιτιστικού κειμένου ή αντικειμένου, εάν πρόκειται να μελετηθεί επαρκώς»*. Αυτές οι διαδικασίες περιλαμβάνουν την αναπαράσταση, την ταυτότητα, την παραγωγή, την κατανάλωση και τη ρύθμιση και είναι όλες αλληλένδετες και αλληλαναφερόμενες. Το μοντέλο αυτό διασφαλίζει ότι η πολιτιστική μελέτη του «τεχνουργήματος, προϊόντος ή πρακτικής» εστιάζει όχι μόνο στη λεπτομέρεια των συγκεκριμένων αναπαραστάσεών του, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτές οι αναπαραστάσεις σχετίζονται με τις πολιτιστικές διαδικασίες που δομούν την ταυτότητα, την κατανάλωση, την παραγωγή και τη ρύθμιση. Αυτός ο συνδυασμός προσεγγίσεων, η έμφαση στην άρθρωση μεταξύ σχετικά διακριτών πολιτιστικών διαδικασιών, φαίνεται τώρα να σηματοδοτεί την ερευνητική μεθοδολογία του πεδίου.

Έντονη κριτική ασκήθηκε, επίσης, στο προφίλ των εργασιών της θεωρητικής αποσαφήνισης, κυρίως, για δύο λόγους. Οι πολιτισμικές σπουδές κατηγορούνται ότι

[36] Du Gay et al. 1997: 3

είναι ένα υπερβολικά αφηρημένο και θεωρητικό πεδίο και η γλώσσα που χρησιμοποιούν περιγράφεται ως αποξενωτική, με αποτέλεσμα η εστίαση στη θεωρία να κρίνεται ως άσκοπα εμμονική και σιωπηρά ελιτίστικη. Επίσης, υποστηρίζεται ότι αυτός ο θεωρητισμός δεν μεταφράζεται σε κατάλληλο επίπεδο θεωρητικής αυστηρότητας όταν εφαρμόζεται σε ερευνητικά έργα.

Σήμερα οι πολιτισμικές σπουδές φαίνονται να είναι, μάλλον, διχασμένες μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής και κατηγορούνται ότι έχουν χάσει τον πολιτικό προσανατολισμό τους. Αν και μπορεί να ανησυχούμε ότι η ανάπτυξη των πολιτισμικών σπουδών ως παιδαγωγική δραστηριότητα κινδυνεύει να αμβλύνει το κρίσιμο πλεονέκτημά τους, στην πράξη αυτό δεν συμβαίνει. Η πρακτική των πολιτισμικών σπουδών έχει τη δυνατότητα να αμφισβητήσει τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε τον κόσμο.

1.4 Ιστορικές καταβολές της λαϊκής κουλτούρας

And this function is particularly important in our modern world, of which the whole civilization is, to a much greater degree than the civilization of Greece and Rome, mechanical and external, and tends constantly to become more so.[37]

Και αυτή η λειτουργία είναι ιδιαίτερα σημαντική στον σύγχρονο κόσμο μας, ολόκληρος ο πολιτισμός του οποίου είναι, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τον πολιτισμό της Ελλάδας και της Ρώμης, μηχανικός και εξωτερικός, και τείνει συνεχώς να γίνεται περισσότερο.

Διαχρονικά οι ισχυρές μειονότητες έτρεφαν έντονο ενδιαφέρον για την κουλτούρα του πλήθους. Οι έχοντες πολιτική εξουσία θεωρούσαν απαραβίαστο δικαίωμά τους να εποπτεύουν την κουλτούρα του λαού, αφουγκραζόμενοι τυχόν ενδείξεις πολιτικής αναταραχής και αναδιαμορφώνοντάς την διαρκώς μέσω της προστασίας και της άμεσης παρέμβασης. Οι αλλαγές που συντελέστηκαν στον δέκατο ένατο αιώνα, ωστόσο, ήρθαν να ταράξουν τα λιμνάζοντα ύδατα αυτής της συνθήκης, με αποτέλεσμα η άρχουσα τάξη να μην είναι σε θέση να καθοδηγεί τα μέσα ελέγχου

[37] Arnold, 1869: 14-15

της κουλτούρας των υποδεέστερων τάξεων. Όταν η καθεστηκυία τάξη άρχισε να ανακτά τη χαμένη εξουσία της, το επίκεντρο της ανησυχίας της δεν ήταν πλέον η κουλτούρα ως σύμπτωμα ή προμήνυμα μιας επερχόμενης αλλαγής, αλλά η ίδια η κουλτούρα των υποδεέστερων τάξεων. Οι λόγοι που προκάλεσαν αυτή τη μετατόπιση ενδιαφέροντος είναι, κυρίως, η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση, οι οποίες από κοινού επέφεραν σημαντικές αλλαγές που συνέβαλαν στη δημιουργία μιας λαϊκής κουλτούρας που έμελλε να σηματοδοτήσει μια αποφασιστική ρήξη με τις πολιτισμικές σχέσεις του παρελθόντος.

Οι εργασιακές σχέσεις και οι νέες οικονομικές δυνατότητες, που αναπτύχθηκαν κατά τον βιομηχανικό καπιταλισμό, επέφεραν τον οικιστικό διαχωρισμό στην περιοχή των πόλεων, με αποτέλεσμα να σχηματιστούν σαφείς γραμμές ταξικού διαχωρισμού στα αστικά κέντρα. Ως αποτέλεσμα των αλλαγών που προκλήθηκαν στις συνθήκες ζωής και στις εργασιακές σχέσεις, σημειώθηκαν ουσιώδεις πολιτισμικές αλλαγές. Με απλά λόγια, δόθηκε χώρος στην εργατική τάξη να αναπτύξει μια ανεξάρτητη κουλτούρα μακριά από την άμεση παρέμβαση των κυρίαρχων τάξεων. Η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση είχαν σχεδιάσει εκ νέου τον πολιτισμικό χάρτη. Δεν υπήρχε πλέον μια κοινή κουλτούρα για τον λαό και η κουλτούρα των ισχυρών. Τώρα, για πρώτη φορά στην ιστορία, διαμορφώθηκε μια ξεχωριστή κουλτούρα των υποδεέστερων τάξεων των αστικών και βιομηχανικών κέντρων.

Η νέα κουλτούρα της εργατικής τάξης σχηματίστηκε από δύο βασικές πηγές. Η πρώτη πηγή μιλά για την κουλτούρα που προσφέρεται για κέρδος από τους νέους πολιτιστικούς επιχειρηματίες και η δεύτερη πηγή αναφέρεται στην κουλτούρα που δημιουργείται από και για την πολιτική αναταραχή των ριζοσπαστών τεχνιτών, των νέων μεταρρυθμιστών της εργατικής και της μεσαίας τάξης των πόλεων. Αυτές οι εξελίξεις απείλησαν, με διαφορετικό τρόπο η καθεμία, τις παραδοσιακές έννοιες της πολιτισμικής συνοχής και της κοινωνικής σταθερότητας. Η κουλτούρα, που πήγαζε από το κέρδος, αποδυνάμωσε την εξουσία μέσω των νέων μορφών επιχειρηματικής δραστηριότητας, ενώ η κουλτούρα, που δημιουργήθηκε από και για τους τεχνίτες της μεσαίας τάξης, έθετε μια άμεση πρόκληση στην πολιτική εξουσία του τόπου.

Αυτές οι εξελίξεις δεν σήμαιναν την εκ βάθρων αλλαγή της κοινωνικής οργάνωσης που βασίζεται στην εξουσία και στα προνόμια· σήμαιναν, όμως, την αποδυνάμωση της κοινωνικής σταθερότητας, την αποσταθεροποίηση της κοινωνικής τάξης. Σηματοδότησαν την αρχή αυτού που ο Benjamin Disraeli θα αποκαλούσε τα

«δύο έθνη» (Disraeli, 1980) και τελικά γέννησαν το πρώτο πολιτικό και πολιτισμικό κίνημα της νέας αστικής εργατικής τάξης, τον Χαρτισμό.

1.4.1 Matthew Arnold

The highly instructed few, and not the scantily instructed many,
will ever be the organ to the human race of knowledge and truth.
Knowledge and truth in the full sense of the words,
are not attainable by the great mass of the human race at all.[38]

Οι λίγοι και πολύ καλά εκπαιδευμένοι,
και όχι οι πολλοί και ελάχιστα εκπαιδευμένοι,
θα είναι η πηγή της γνώσης και της αλήθειας στην ανθρώπινη φυλή.
Η γνώση και η αλήθεια με την πλήρη έννοια των λέξεων,
δεν είναι κατακτήσιμες από τη μεγάλη μάζα του ανθρώπινου γένους.

Η μελέτη της λαϊκής κουλτούρας στη σύγχρονη εποχή μπορεί να υποστηριχθεί ότι ξεκινά με το έργο του Matthew Arnold. Παρότι ο Arnold δεν είχε πολλά να πει άμεσα για τη λαϊκή κουλτούρα, εγκαινίασε μια παράδοση, έναν ιδιαίτερο τρόπο θέασης της λαϊκής κουλτούρας μέσα στο γενικό πεδίο του πολιτισμού, η οποία έγινε γνωστή ως παράδοση της «κουλτούρας και του πολιτισμού» ("culture and civilization" tradition). Αυτή η παράδοση, που βασίζεται στις υποθέσεις του, αναπτύχθηκε στη θεωρία και στην πράξη από τον F. R. Leavis και τους λιβισίτες που συγκεντρώθηκαν γύρω από το περιοδικό "Scrutiny". Η αμερικανική έκδοση περιλαμβάνει, επίσης, πτυχές που αντλήθηκαν από την ανάλυση της Σχολής της Φραγκφούρτης. Με άλλα λόγια, ο Arnold καθιέρωσε μια πολιτιστική ατζέντα που παρέμεινε κυρίαρχη από τη δεκαετία του 1860 έως τη δεκαετία του 1950.

Η κουλτούρα για τον Arnold (1869) έχει αρχικά δύο σημασίες. Πρώτα και κύρια, είναι σώμα γνώσης, όπως φανερώνει με τη διάσημη φράση του: *"the best which has been thought and said in the world"*[39] που σημαίνει: *«το καλύτερο που έχει ποτέ σκεφτεί και πει ο άνθρωπος»*. Δευτερευόντως, η κουλτούρα ενδιαφέρεται *"to make*

[38] Arnold, 1962: 43-4
[39] Arnold, 1869: viii

reason and the will of God prevail"[40] που σημαίνει: *«να κάνει τον λόγο και το θέλημα του Θεού να επικρατήσουν»*. Πιο συγκεκριμένα, όπως εξηγεί και ο ίδιος,: *"I HAVE been trying to show that culture is, or ought to be, the study and pursuit of perfection; and that of perfection as pursued by culture, beauty and intelligence, or, in other words, sweetness and light, are the main characters."*[41] που σημαίνει: *«Προσπάθησα να δείξω ότι η κουλτούρα είναι, ή θα έπρεπε να είναι, η μελέτη και η επιδίωξη της τελειότητας. Και αυτή η τελειότητα που επιδιώκει η κουλτούρα, έχει την ομορφιά και την ευφυΐα, ή, με άλλα λόγια, τη γλυκύτητα και το φως, ως κύρια χαρακτηριστικά της»*. Συνεχίζει επισημαίνοντας: *"Culture, which is the study of perfection, leads us, as we in the following pages have shown, to conceive of true human perfection as a harmonious perfection, developing all sides of our humanity; and as a general perfection, developing all parts of our society."*[42] που σημαίνει: *«Η κουλτούρα, που είναι η μελέτη της τελειότητας, μας οδηγεί, όπως θα αποδείξουμε στις ακόλουθες σελίδες, στο να αντιληφθούμε την αληθινή ανθρώπινη τελειότητα ως αρμονική τελειότητα, αναπτύσσοντας όλες τις πλευρές της ανθρώπινης φύσης μας, αλλά και ως γενική τελειότητα, αναπτύσσοντας όλα τα μέρη της κοινωνίας μας»*. Συνεπώς, η κουλτούρα, για τον Arnold, είναι η προσπάθεια να γνωρίσει ο άνθρωπος το καλύτερο και να επικρατήσει αυτή η γνώση για το καλό όλης της ανθρωπότητας.

Σχετικά με τον τρόπο επίτευξης της τελειότητας ο Arnold τονίζει: *"but I must remark that the culture of which I talked was an endeavour to come at reason and the will of God by means of reading, observing, and thinking"*[43] που σημαίνει: *«αλλά πρέπει να παρατηρήσω ότι η κουλτούρα για την οποία μίλησα ήταν μια προσπάθεια να έλθουμε στη λογική και στο θέλημα του Θεού μέσω της ανάγνωσης, της παρατήρησης και της σκέψης»*.

Βαθιά επηρεασμένος από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία αναφέρεται συχνά στον Πλάτωνα και στον ελληνισμό και εδράζει στη θέαση του αρχαίου φιλοσόφου σημαντικό μέρος των απόψεών του, όπως φανερώνεται χαρακτηριστικά: *"Sweetness and light evidently have to do with the bent or side in humanity which we call Hellenic. Greek intelligence has obviously for its essence the instinct for what Plato calls the true, firm, intelligible law of things; the love of light, of seeing things as they are."*[44]

[40] Arnold, 1869: 47
[41] Arnold, 1978: 51
[42] Arnold, 1869: xvi
[43] Arnold, 1869: 78
[44] Arnold, 1869: 170

που σημαίνει: *«Η γλυκύτητα και το φως προφανώς έχουν να κάνουν με την τάση ή την πλευρά της ανθρωπότητας που αποκαλούμε ελληνική. Η ελληνική νοημοσύνη έχει προφανώς στην ουσία της το ένστικτο γι' αυτό που ο Πλάτων αποκαλεί αληθινό, σταθερό, κατανοητό νόμο των πραγμάτων· την αγάπη για το φως, του να βλέπεις τα πράγματα όπως είναι*». Καταλήγει αναφέροντας:*"To say we work for sweetness and light, then, is only another way of saying that we work for Hellenism."*[45] που σημαίνει: *«Το να πούμε, λοιπόν, ότι δουλεύουμε για τη γλυκύτητα και το φως, είναι απλώς ένας άλλος τρόπος για να πούμε ότι εργαζόμαστε για τον ελληνισμό»*.

Συμπλέοντας με το αρχαίο ελληνικό πνεύμα τιμά την αξία του κάλλους, κάτι που θεωρεί απαραίτητο για την τελειοποίηση, όπως επεξηγεί*:"Essential in Hellenism is the impulse to the development of the whole man, to connecting and harmonising all parts of him, perfecting all, leaving none to take their chance; because the characteristic bent of Hellenism, as has been said, is to find the intelligible law of things, and there is no intelligible law of things, things cannot really appear intelligible, unless they are also beautiful."*[46] που σημαίνει: *«Ουσιαστική στον ελληνισμό είναι η ώθηση για την ανάπτυξη ολόκληρου του ανθρώπου, για τη σύνδεση και την εναρμόνιση όλων των μερών του, τελειοποιώντας τα όλα, μην αφήνοντας κανένα στην τύχη του. Επειδή η χαρακτηριστική κλίση του ελληνισμού, όπως ειπώθηκε, είναι να βρει τον κατανοητό νόμο των πραγμάτων, και δεν υπάρχει κατανοητός νόμος των πραγμάτων, τα πράγματα δεν μπορούν πραγματικά να φαίνονται κατανοητά, αν δεν είναι και όμορφα»*.

Ο Arnold αντιμετωπίζει την εμφάνιση της εργατικής τάξης σκεπτικιστικά, καθώς θεωρεί ότι οι νέες συνήθειες θα διαταράξουν την υπάρχουσα ισορροπία και θα επιφέρουν ασέβεια στα ήθη της εποχής. Οι δημοκρατικές κοινωνίες αντιπροσωπεύουν για τον Arnold μια κατάσταση παρακμής και πτώσης από το προδημοκρατικό, προβιομηχανικό παρελθόν, όταν οι κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες και ιεραρχίες ήταν σαφείς και σεβαστές. Οι φόβοι του είναι ευδιάκριτοι, όταν περιγράφει την αναδυόμενη εργατική τάξη:*"It is wholly occupied, according to Plato's subtle expression, with the things of itself and not its real self, with the things of the State and not the real State. But that vast portion, lastly, of the working-class which, raw and half-developed, has long lain half-hidden amidst its poverty and squalor, and is now issuing from its hiding-place to assert an English-man's heaven-born privilege of doing*

[45] Arnold, 1869: 171
[46] Arnold, 1869: 182

as he likes, and is beginning to perplex us by marching where it likes, meeting where it likes, bawling what it likes, breaking what it likes,—to this vast residuum we may with great propriety give the name of Populace."[47] που σημαίνει: *«Είναι πλήρως απασχολημένη, σύμφωνα με τη λεπτή έκφραση του Πλάτωνα, με τα πράγματα του εαυτού της και όχι με τον πραγματικό εαυτό της, με τα πράγματα του Κράτους και όχι με το πραγματικό Κράτος. Αλλά αυτό το τεράστιο τμήμα, τέλος, της εργατικής τάξης που, ακατέργαστο και μισοανάπτυκτο, είναι από καιρό μισοκρυμμένο μέσα στη φτώχεια και στη μιζέρια του, και τώρα βγαίνει από τον κρυψώνα του για να διεκδικήσει το εκ γενετής από τον Θεό προνόμιο ενός Άγγλου να κάνει ό,τι του αρέσει, και αρχίζει να μας μπερδεύει βαδίζοντας όπου του αρέσει, κανονίζοντας συναντήσεις όπου του αρέσει, φωνασκώντας ό,τι του αρέσει, σπάζοντας ό,τι του αρέσει, — σε αυτό το τεράστιο υπόλειμμα μπορούμε με μεγάλη ευπρέπεια να δώσουμε το όνομα του Λαού»*. Η άποψη του Arnold για τον ακαλλιέργητο άνθρωπο είναι ξεκάθαρη: *"That partaking of the divine life, which both Hellenism and Hebraism, as we have said, fix as their crowning aim, Plato expressly denies to the man of practical virtue merely, of self-conquest with any other motive than that of perfect intellectual vision; he reserves it for the lover of pure knowledge, of seeing things as they really are,—the φιλομαθής."*[48] που σημαίνει *«Αυτή τη μετοχή στη θεία ζωή, που τόσο ο ελληνισμός όσο και ο εβραϊσμός, όπως είπαμε, καθορίζουν ως κορυφαίο στόχο τους, ο Πλάτων την αρνείται ρητά στον άνθρωπο της πρακτικής και μόνο αρετής, της αυτοκατάκτησης με οποιοδήποτε άλλο κίνητρο εκτός από αυτό της τέλειας πνευματικής οράσεως· την επιφυλάσσει για τον λάτρη της καθαρής γνώσης, που βλέπει τα πράγματα όπως πραγματικά είναι, — τον φιλομαθή»*.

Για τον Arnold, επομένως, η κουλτούρα επιβαρύνεται με ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, όπως αυτόν της επίλυσης των ιδιαίτερων προβλημάτων που αναδύθηκαν στην εκστρατεία για το δικαίωμα ψήφου το 1886-7, για την οποία αναφέρει: *"The whole scope of the essay is to recommend culture as the great help out of our present difficulties; culture being a pursuit of our total perfection by means of getting to know, on all the matters which most concern us, the best which has been thought and said in the world, and, through this knowledge, turning a stream of fresh and free thought upon our stock notions and habits, which we now follow staunchly but mechanically, vainly imagining that there is a virtue in following them staunchly which makes up for the*

[47] Arnold, 1869: 104-5
[48] Arnold, 1869: 150

mischief of following them mechanically."[49] που σημαίνει: *«Ο στόχος του δοκιμίου είναι να προτείνει την κουλτούρα ως τη μεγάλη βοήθεια στις παρούσες δυσκολίες μας. Η κουλτούρα είναι η επιδίωξη της απόλυτης τελειότητάς μας μέσω της γνώσης, επί παντός θέματος που μας απασχολεί περισσότερο, του καλύτερου που έχει σκεφτεί και πει ποτέ ο άνθρωπος, και, μέσω αυτής της γνώσης, στρέφουμε ένα ρεύμα φρέσκιας και ελεύθερης σκέψης στις βασικές έννοιες και συνήθειές μας, τις οποίες τώρα ακολουθούμε πιστά μεν, αλλά μηχανικά, θεωρώντας μάταια ότι υπάρχει κάποια αρετή στο να τις ακολουθούμε πιστά, που αναπληρώνει το κακό του να τις ακολουθούμε μηχανικά».* Τονίζει εκ νέου την αξία της κουλτούρας αναφέροντας: *"Through culture seems to lie our way, not only to perfection, but even to safety."*[50] που σημαίνει: *«Μέσω της κουλτούρας φαίνεται να βρίσκεται ο δρόμος μας, όχι μόνο για την τελειότητα, αλλά ακόμη και για την ασφάλεια»*.

Για τον Arnold, λοιπόν, η κουλτούρα είναι όχι μόνο η ικανότητα να γνωρίζει κανείς αυτό που είναι καλύτερο, ως σώμα γνώσης, και η προσπάθεια τελειοποίησής του, η επίτευξη δηλαδή του καλύτερου, αλλά και η διανοητική και πνευματική εφαρμογή του καλύτερου, καθώς και η συνεχής επιδίωξή του.

Με τον όρο «αναρχία» στο έργο του *Culture and Anarchy* (1869) αναφέρεται τόσο στη βιωμένη κουλτούρα της νέας αστικής και βιομηχανικής εργατικής τάξης, στην κουλτούρα που μεταγενέστερα ονομάστηκε *λαϊκή κουλτούρα*, όσο και στην ανεπιθύμητη παρουσία της εργατικής τάξης στην επίσημη πολιτική το 1867. Χρησιμοποιώντας τα λόγια του: *"this and that man, and this and that body of men, all over the country, are beginning to assert and put in practice an Englishman's right to do what he likes; his right to march where he likes, meet where he likes, enter where he likes, hoot as he likes, threaten as he likes, smash as he likes. All this, I say, tends to anarchy."*[51] που σημαίνει: *«αυτός κι εκείνος ο άνθρωπος, και αυτή κι εκείνη η ομάδα ανθρώπων, σε όλη τη χώρα, αρχίζουν να διεκδικούν και να κάνουν χρήση του δικαιώματος ενός Άγγλου να κάνει ό, τι του αρέσει, του δικαιώματός του να βαδίζει όπου θέλει, να συναντιέται όπου θέλει, να μπαίνει όπου θέλει, να φωνασκεί όπως θέλει, να απειλεί όπως θέλει, να σπάει όπως θέλει. Όλα αυτά, λέω, τείνουν στην αναρχία»*. Απέναντι σε μια τέτοια «αναρχία», η κουλτούρα συνιστά ένα μείγμα πολιτισμού και καταναγκασμού, το κράτος. Το καλλιεργημένο κράτος του Arnold πρέπει να ελέγχει και να περιορίζει τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές φιλοδοξίες της

[49] Arnold, 1869: viii
[50] Arnold, 1869: 256
[51] Arnold, 1869: 58

εργατικής τάξης, έως ότου η μεσαία τάξη καλλιεργηθεί αρκετά, ώστε να είναι σε θέση να αναλάβει αυτή τη λειτουργία.

Μια εργατική τάξη που έχει χάσει τις ισχυρές φεουδαρχικές συνήθειες της υποταγής και του σεβασμού είναι μια πολύ επικίνδυνη εργατική τάξη, για τον Arnold. Η διαίρεση της κοινωνίας σε Βαρβάρους, όπως ονομάζει την αριστοκρατία, Φιλισταίους, όπως αποκαλεί τη μεσαία τάξη, και Λαό, όπως χαρακτηρίζει την εργατική τάξη, φαίνεται να υποδηλώνει την απόσταση στην εξελικτική πορεία των κοινωνικών στρωμάτων. Ως τρόπο διασφάλισης αυτής της απόστασης, ο Arnold προτείνει την εκπαίδευση, η οποία θα έφερνε στην εργατική τάξη μια κουλτούρα που με τη σειρά της θα αφαιρούσε τους πειρασμούς του συνδικαλισμού, της πολιτικής αναταραχής και της φτηνής ψυχαγωγίας. Με άλλα λόγια, η κουλτούρα θα απέτρεπε τη λαϊκή κουλτούρα.

Διευκρινίζει, μάλιστα, ότι *«η εκπαίδευση είναι ο δρόμος προς την κουλτούρα»* (Arnold, 1869: 267). Ο ρόλος της εκπαίδευσης στα χαμηλά εργατικά στρώματα συνίσταται στο να αποκαταστήσει την αίσθηση της υποταγής και του σεβασμού. Σύμφωνα με τον Arnold, τα παιδιά της εργατικής τάξης έπρεπε να εκπολιτιστούν πριν μπορέσουν να εκπαιδευθούν. Σε μια επιστολή προς τη μητέρα του, που γράφηκε το 1862, αναφέρει: *"the State has an interest in the primary school as a civilizing agent, even prior to its interest in it as an instructing agent"*[52] που σημαίνει: *«Το κράτος ενδιαφέρεται για το δημοτικό σχολείο ως εκπολιτιστικό παράγοντα, ακόμη και πριν από το ενδιαφέρον του γι' αυτό ως εκπαιδευτικό παράγοντα»*. Σε σχέση με την αριστοκρατία, η εκπαίδευση στοχεύει στο να την κάνει να συνηθίσει και να αποδεχτεί την παρακμή, με απώτερο σκοπό να την παύσει από κοινωνική τάξη στο μέλλον. Όσον αφορά στη μεσαία τάξη, η εκπαίδευση ήταν κάτι εντελώς διαφορετικό. Η βασική της λειτουργία είναι να προετοιμάζει τα παιδιά της μεσαίας τάξης για την εξουσία που θα γίνει δική τους. Στόχος της είναι να μετατρέψει *"a middle class, narrow, ungenial, and unattractive [into] a cultured, liberalised, ennobled, transformed middle class, [one to which the working class] may with joy direct its aspirations"*[53] που σημαίνει: *«μια μεσαία τάξη, στενή, αγενή και μη ελκυστική [σε] μια καλλιεργημένη, απελευθερωμένη, εξευγενισμένη, μεταμορφωμένη μεσαία τάξη, [στην οποία η εργατική τάξη] μπορεί με χαρά να κατευθύνει τις φιλοδοξίες της»*.

[52] Arnold, 1896: 187
[53] Arnold, 1954: 343

Ο ρόλος της κουλτούρας, επομένως, είναι να παράγει μια καλλιεργημένη μεσαία τάξη, μια τάξη με την απαραίτητη πολιτιστική εξουσία για να είναι ηγεμονική. Η εργατική τάξη πρέπει να βρίσκεται πάντα στο πλευρό της «αναρχίας», πάντα σε μια σχέση δυαδικής αντίθεσης με την «κουλτούρα». Το μόνο που απαιτείται από αυτή είναι να αναγνωρίσει την πολιτισμική της διαφορά και τον σεβασμό που οφείλει να δείχνει. Ο Arnold είναι πολύ ξεκάθαρος σε αυτό το σημείο: "*The mass of mankind will never have any ardent zeal for seeing things as they are; very inadequate ideas will always satisfy them. On these inadequate ideas reposes, and must repose, the general practice of the world. That is as much as saying that whoever sets himself to see things as they are will find himself one of a very small circle; but it is only by this small circle resolutely doing its own work that adequate ideas will ever get current at all."*[54] που σημαίνει: *«Η μάζα της ανθρωπότητας δεν θα έχει ποτέ ένθερμο ζήλο να δει τα πράγματα όπως είναι· πολύ κακές ιδέες θα τους ικανοποιούν πάντα. Σε αυτές τις κακές ιδέες στηρίζεται, και πρέπει να στηρίζεται, το πρακτικό μέρος του κόσμου. Αυτό είναι σαν να λέμε ότι όποιος θέλει να δει τα πράγματα όπως είναι, θα βρεθεί σε έναν πολύ μικρό κύκλο· αλλά μόνο από αυτόν τον μικρό κύκλο που κάνει αποφασιστικά τη δουλειά του, οι καλές ιδέες θα γίνουν κάποτε επίκαιρες»*.

Η κουλτούρα δεν αποτελεί κεντρική έννοια στο έργο του Arnold· το κύριο μέλημά του είναι η κοινωνική τάξη και η κοινωνική εξουσία, που κερδίζεται μέσω της πολιτισμικής υποταγής και του σεβασμού. Παρά το γεγονός αυτό, ή ίσως εξαιτίας αυτού, η επιρροή του έχει ουσιαστικά χαρτογραφήσει τον τρόπο σκέψης για τη λαϊκή κουλτούρα και την πολιτισμική πολιτική που κυριάρχησε επί περίπου έναν αιώνα. Ο Arnold είναι ένας από τους πρώτους σύγχρονους «πολιτισμικούς κριτικούς» που μελέτησε τη λαϊκή κουλτούρα στη σύγχρονη εποχή και εγκαινίασε την προοπτική «της κουλτούρας και του πολιτισμού». Αντιλήφθηκε τη λαϊκή κουλτούρα ως πρόβλημα, ως σύμπτωμα κοινωνικής διαταραχής και σύνδεσε την κουλτούρα με την εξουσία, ανοίγοντας τον δρόμο στον Gramsci για να μιλήσει περί ηγεμονίας (1971).

1.4.2 F. R. Leavis

Upon the minority depends our power of profiting by the finest human experience of the past; they keep alive

[54] Arnold, 1954: 364-5

the subtlest and most perishable parts of tradition.
Upon them depend the implicit standards that order the
finer living of an age, the sense that this is worth more
than that, this rather than that is the direction
in which to go, that the centre is here rather than there.[55]

Στη μειοψηφία βασίζεται η δύναμή μας να επωφεληθούμε από την
καλύτερη ανθρώπινη εμπειρία του παρελθόντος, αυτή κρατάει ζωντανά
τα πλέον λεπτεπίλεπτα και εύθραυστα μέρη της παράδοσης.
Σε αυτή βασίζονται τα άρρητα πρότυπα που οργανώνουν την
καλύτερη ζωή μιας εποχής, η αίσθηση ότι αυτό αξίζει περισσότερο
από εκείνο, ότι αυτή και όχι εκείνη είναι η κατεύθυνση
στην οποία πρέπει να πάμε, ότι το κέντρο είναι εδώ και όχι εκεί.

Σύμφωνα με τον F. R. Leavis, ο εικοστός αιώνας χαρακτηρίζεται από μια αυξανόμενη πολιτισμική παρακμή, εξαιτίας της κρίσης που είχε ήδη αρχίσει να υφίσταται η κουλτούρα από τον 19ο αιώνα και η οποία είχε πλέον επιδεινωθεί. Τονίζοντας τη διαφορά με τον περασμένο αιώνα, αναφέρει χαρακτηριστικά: *"For Matthew Arnold it was in some ways less difficult. I am thinking of the so much more desperate plight of culture today"*[56] που σημαίνει: *«Για τον Matthew Arnold ήταν κατά κάποιο τρόπο λιγότερο δύσκολο. Σκέφτομαι την πολύ πιο απελπιστική κατάσταση της κουλτούρας σήμερα»*.

Μέχρι περίπου τον δέκατο ένατο αιώνα η Αγγλία είχε μια έντονη κοινή κουλτούρα, ωστόσο, ως αποτέλεσμα των αλλαγών που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση, αυτή η κουλτούρα διασπάστηκε στην κουλτούρα της μειοψηφίας και στη μαζική κουλτούρα. Η κουλτούρα της μειοψηφίας είναι η ενσάρκωση των αξιών και των προτύπων *«του καλύτερου που έχει σκεφτεί και πει ποτέ ο άνθρωπος»*[57], η οποία τώρα είχε περιοριστεί σε μια λογοτεχνική παράδοση από τον λιβισισμό. Στον αντίποδα αυτής της κουλτούρας κάνει την εμφάνισή της η μαζική κουλτούρα που καταναλώνεται άκριτα από την αμόρφωτη πλειοψηφία, όπως είναι ο κινηματογράφος, το ραδιόφωνο, η λαϊκή μυθοπλασία, ο λαϊκός τύπος, η διαφήμιση, κ.λπ.

[55] F. R. Leavis, 1930: 5
[56] F. R. Leavis, 1930: 3
[57] Arnold, 1869: viii

Ο F. R. Leavis, συμμεριζόμενος τις ίδιες ανησυχίες και απόψεις με τον Arnold, θεωρεί ότι *"culture has always been a minority keeping"*[58] που σημαίνει: «*την κουλτούρα τη διαφύλαττε πάντα η μειοψηφία»*. Το πρόβλημα, ωστόσο, είναι ότι η καλλιεργημένη μειοψηφία δεν μπορεί πλέον να επιβάλλει σεβασμό για τις αξίες και τις κρίσεις της. Η πολιτισμική εξουσία της δεν είναι πλέον αδιαμφισβήτητη. Ο εικοστός αιώνας είχε επιφέρει την πτώση της και μαζί με αυτή την *«κατάρρευση της εξουσίας»*, (Q. D. Leavis, 1939: 187). Ο σεβασμός και η υπακοή είχαν δώσει τη θέση τους στην εχθρότητα, όπως επισημαίνει ο F. R. Leavis: *"I have said earlier that culture has always been in minority keeping. But the minority now is made conscious, not merely of an uncongenial, but of a hostile environment. […] 'Civilisation' and 'culture' are coming to be antithetical terms. It is not merely that the power and the sense of authority are now divorced from culture, but that some of the most disinterested solicitude for civilisation is apt to be, consciously or unconsciously, inimical to culture."*[59], που σημαίνει: *«Είπα νωρίτερα ότι την κουλτούρα τη διαφύλαττε πάντα η μειοψηφία. Αλλά η μειοψηφία συνειδητοποιεί πλέον ότι υπάρχει, όχι απλώς ένα ασυμβίβαστο, αλλά ένα εχθρικό περιβάλλον. […] Ο "πολιτισμός" και η "κουλτούρα" αρχίζουν να γίνονται αντίθετοι όροι. Δεν είναι απλώς ότι η εξουσία και η έννοια της αρχής έχουν πλέον διαχωριστεί από την κουλτούρα, αλλά ότι κάποιες από τις πιο απαθείς μέριμνες για τον πολιτισμό μπορεί να είναι, συνειδητά ή ασυνείδητα, εχθρικές προς την κουλτούρα».* Προσθέτει λέγοντας*: "It is a commonplace that we are being Americanised, but again a commonplace that seems, as a rule, to carry little understanding with it"*[60] που σημαίνει: *«Είναι κοινός τόπος ότι εξαμερικανιζόμαστε, αλλά και πάλι ένας κοινός τόπος που φαίνεται, κατά κανόνα, να γίνεται λίγο αντιληπτός»*.

Ο μαζικός πολιτισμός και η μαζική κουλτούρα συνιστούν ανατρεπτική πρόκληση, που απειλεί να *«μας προσγειώσει σε ανεπανόρθωτο χάος»* (Q. D. Leavis, 1939: 190), επισημαίνει η Q. D. Leavis. Περιγράφοντας αυτό το χάος ο F. R. Leavis αναφέρει: *"The machine, in the first place, has brought about change in habit and the circumstances of life at a rate for which we have no parallel. The effects of such change may be studied in Middletown, a remarkable work of anthropology […] There we see in detail how the automobile (to take one instance) has, in a few years, radically affected religion, broken up the family, and revolutionised social custom. Change has*

[58] F. R. Leavis, 1930: 5
[59] F. R. Leavis, 1930: 25-26
[60] F. R. Leavis, 1930: 7

been so catastrophic that the generations find it hard to adjust themselves to each other, and parents are helpless to deal with their children."[61] που σημαίνει: *«Η μηχανή, καταρχάς, έχει επιφέρει αλλαγές στις συνήθειες και στις συνθήκες της ζωής με ρυθμό που δεν έχουμε δει παρόμοιο στο παρελθόν. Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας αλλαγής μπορούν να μελετηθούν στο Middletown, ένα αξιοσημείωτο έργο της ανθρωπολογίας […] Εκεί βλέπουμε λεπτομερώς πώς το αυτοκίνητο, (για να πάρουμε ένα παράδειγμα), σε λίγα χρόνια, επηρέασε ριζικά τη θρησκεία, διέλυσε την οικογένεια και έφερε επανάσταση στα κοινωνικά έθιμα. Η αλλαγή ήταν τόσο καταστροφική, που οι γενιές δυσκολεύονται να προσαρμοστούν μεταξύ τους και οι γονείς είναι ανήμποροι να χειριστούν τα παιδιά τους».* Συμπληρώνει λέγοντας:*"But it is vain to resist the triumph of the machine. It is equally vain to console us with the promise of a "mass culture" that shall be utterly new. It would, no doubt, be possible to argue that such a 'mass culture' might be better than the culture we are losing, but it would be futile: the 'utterly new' surrenders everything that can interest us."*[62] που σημαίνει: *«Αλλά είναι μάταιο να αντισταθούμε στον θρίαμβο της μηχανής. Είναι εξίσου μάταιο να παρηγορούμαστε με την υπόσχεση μιας "μαζικής κουλτούρας" που θα είναι εντελώς καινούργια. Θα ήταν, αναμφίβολα, δυνατό να υποστηριχθεί ότι μια τέτοια "μαζική κουλτούρα" μπορεί να είναι καλύτερη από την κουλτούρα που χάνουμε, αλλά θα ήταν ανώφελο: το "εντελώς καινούργιο" αποβάλλει οτιδήποτε μπορεί να μας ενδιαφέρει»*.

Ο λιβισισμός νοσταλγεί μια εποχή, στην οποία οι μάζες επιδείκνυαν μια *«αναμφισβήτητη συναίνεση στην εξουσία»* (Q. D. Leavis, 1939: 191). Το μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνίας ζούσε με κύριο γνώμονα τη δουλειά του, και η χρήση του ελεύθερου χρόνου διαμορφωνόταν ανάλογα. Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον σύγχρονο βιομηχανικό κόσμο της μαζικής παραγωγής. Ως αποτέλεσμα, οι παραδόσεις που περιέκλειαν το ζήτημα της αναψυχής πέθαναν μαζί με τους παλιούς τρόπους εργασίας, από τους οποίους ήταν αχώριστες. Οι άντρες οδηγούνται πλέον σε ανικανότητα από την ίδια τη δουλειά τους, η οποία καθιστά τον ελεύθερο χρόνο απαραίτητο για ανθρώπινη αναψυχή και επιδιώξεις, που τους επιτρέπουν να αισθάνονται αυτοεκπλήρωση και κάνουν τη ζωή σημαντική, αξιοπρεπή και ικανοποιητική, (F. R. Leavis, 1977). Όπως υποστηρίζει ο F. R. Leavis, οι κληρονομημένοι κώδικες οργάνωσης της κοινωνίας θυσιάστηκαν για την επιδίωξη των

[61] F. R. Leavis, 1930: 6
[62] F. R. Leavis, 1930: 31

φθηνότερων συναισθηματικών εκκλήσεων, οι οποίες είναι ύπουλες, επειδή συνδέονται με μια αναγκαστικά ζωντανή ψευδαίσθηση της πραγματικής ζωής, (F. R. Leavis, 1948: 146, 149).

Ενώ ο F. R. Leavis συνειδητοποιούσε ότι οι προβιομηχανικές κοινότητες δεν μπορούσαν να αναστηθούν στη βιομηχανική εποχή, εντούτοις υποστήριζε την αποκατάσταση της «συνέχειας της συνείδησης», η οποία κρατούσε ζωντανές τις προβιομηχανικές παραδόσεις, γιατί η μνήμη της παλιάς τάξης πρέπει να είναι ο οδηγός της καινούργιας τάξης πραγμάτων, (F. R. Leavis, 1977). Αυτό πίστευε ότι θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της μελέτης μεγάλων συγγραφέων του παρελθόντος, όπως ο Shakespeare, ο Donne, ο Conrad ή ο D. H. Lawrence.

Έντρομος μπροστά στην αντικατάσταση της μελέτης των λογοτεχνικών έργων από την παραγωγή της νέας μαζικής κουλτούρας, όπως είναι τα ρομάντζα, τα μυθιστορήματα και ο λαϊκός τύπος, τονίζει με πάθος την αξία της καλλιεργημένης μειοψηφίας αναφέροντας: *"The minority capable not only of appreciating Dante, Shakespeare, Donne, Baudelaire, Hardy (to take major instances) but of recognizing their latest successors constitute the consciousness of the race (or of a branch of it) at a given time."*[63] που σημαίνει: *«Η μειοψηφία που είναι ικανή όχι μόνο να εκτιμήσει τον Dante, τον Shakespeare, τον Donne, τον Baudelaire, τον Hardy (για να λάβουμε σοβαρά παραδείγματα), αλλά και να αναγνωρίσει τους τελευταίους διαδόχους τους, αποτελεί τη συνείδηση της φυλής (ή ενός μέρους της) σε μια δεδομένη στιγμή».*

Για τον F. R. Leavis η λογοτεχνία έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση των μαθητών, όπως φανερώνεται χαρακτηριστικά: *"Everything must start from the training of sensibility […] It should, by continual insistence and varied exercise in analysis, be enforced that literature is made of words, and that everything worth saying in criticism of verse and prose can be related to judgments concerning particular arrangements of words on the page."*[64] που σημαίνει: *«Όλα πρέπει να ξεκινούν από την εκπαίδευση της ευαισθησίας […] Θα πρέπει, με συνεχή επιμονή και ποικίλη άσκηση στην ανάλυση, να επιβάλλεται ότι η λογοτεχνία αποτελείται από λέξεις και πως οτιδήποτε αξίζει να ειπωθεί για την άσκηση κριτικής στην ποίηση και στην πεζογραφία, μπορεί να σχετίζεται με κρίσεις που αφορούν συγκεκριμένες τοποθετήσεις των λέξεων στη σελίδα».* Μέσω αυτής της διαδικασίας, οι μαθητές θα μπορούσαν να διατυπώσουν *«έξυπνες και*

[63] F. R. Leavis, 1930: 4
[64] F. R. Leavis 1948: 120

ενδεικτικές ευαισθησίας κρίσεις» και να αποκτήσουν *«πραγματική κατανόηση»*, η οποία *«δεν μπορεί να είναι απλώς ένα θεωρητικό ζήτημα»*, αλλά συνεπάγεται *«πραγματική κριτική ενασχόληση σε σχέση με τη σύγχρονη σκηνή»*, (F. R. Leavis 1969: 46).

Από τον T.S. Eliot πήρε την έννοια της «παράδοσης» ως την ιδέα ενός επιλεκτικού κανόνα κειμένων, των οποίων οι ιδιότητες μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές και να διατηρηθούν μόνο μέσω της άσκησης μιας εξαιρετικά αναπτυγμένης κριτικής νοημοσύνης. Από τον κριτικό λογοτεχνίας και γλωσσολόγο I. A. Richards άντλησε ορισμένες κρίσιμες ιδέες σχετικά με τη σημασία της «εκπαίδευσης της ευαισθησίας», προκειμένου να διασφαλιστεί ότι τέτοια κείμενα θα μπορούσαν να αναλυθούν λεπτομερώς και να γίνουν οι κατάλληλες αξιολογικές κρίσεις γι' αυτά.

Η ανάκτηση των βέλτιστων προτύπων, σύμφωνα με τον F. R. Leavis, θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω *«μακροχρόνιας επαφής με τα καλύτερα μοντέλα»* του παρελθόντος, (F. R. Leavis, 1948: 157), που σήμαινε την εισαγωγή εκπαίδευσης στα σχολεία, η οποία θα καλλιεργούσε την αντίσταση στη μαζική κουλτούρα. Ο λιβισισμός προτείνει, επίσης, την προώθηση μιας συνειδητής και κατευθυνόμενης προσπάθειας, η οποία μπορεί να *«λάβει τη μορφή αντίστασης από μια ένοπλη και ενεργή μειοψηφία»*, (Q.D. Leavis, 1939: 270). Η κύρια υπόθεση εργασίας στην παράδοση της «κουλτούρας και του πολιτισμού» είναι ότι η λαϊκή κουλτούρα αντιπροσωπεύει πάντα κάτι περισσότερο από ένα παράδειγμα πολιτισμικής παρακμής και πιθανής πολιτικής αταξίας. Οι ανησυχίες της παράδοσης σχετίζονται με την κοινωνική και πολιτισμική επέκταση, την αντιμετώπιση, με άλλα λόγια, των προκλήσεων του πολιτισμικού και κοινωνικού αποκλεισμού. Καθώς ο δέκατος ένατος αιώνας υποχωρούσε, όσοι παραδοσιακά ήταν στο περιθώριο της «κουλτούρας» και της «κοινωνίας» απαιτούσαν την ένταξή τους, με αποτέλεσμα να υιοθετηθούν στρατηγικές που αφορούσαν στην ενσωμάτωση και στον αποκλεισμό διάφορων κοινωνικών ομάδων. Εν ολίγοις, είναι μια παράδοση που απαιτούσε και περίμενε δύο ανταποκρίσεις από τη «μάζα»: την πολιτισμική και κοινωνική διαφορά και την πολιτισμική και κοινωνική ευλάβεια. Η αντίσταση του λιβισισμού μετριάστηκε από μια πολύ ιδιαίτερη ανάγνωση του παρελθόντος, ωστόσο, το έργο της παράδοσης της «κουλτούρας και του πολιτισμού» είναι απολύτως θεμελιώδες για τη μελέτη της λαϊκής κουλτούρας στις πολιτισμικές σπουδές. Ο αντίκτυπος της παράδοσης είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί, αφού για σχεδόν εκατό χρόνια ήταν αναμφίβολα το κυρίαρχο παράδειγμα στην πολιτισμική ανάλυση.

1.5 Raymond Williams και η εμφάνιση του κουλτουραλισμού

There are in fact no masses; there are
only ways of seeing people as masses.[65]

Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν μάζες, υπάρχουν
μόνο τρόποι να βλέπεις τους ανθρώπους ως μάζες.

Ο Raymond Williams τοποθετείται με τρόπο που προκαλεί πολλές από τις βασικές παραδοχές του λιβισισμού, ενώ το έργο του σηματοδοτεί την απαρχή του κουλτουραλισμού, θέτοντας τα θεμέλια για τη μελέτη της λαϊκής κουλτούρας στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών. Ο όρος «κουλτουραλισμός» επινοήθηκε από τον Richard Johnson για να περιγράψει το έργο του R. Williams, του R. Hoggart και του E. P. Thompson, (R. Johnson, 1979). Το βασικό σημείο σύγκλισης των τριών θεωρητικών είναι η πεποίθηση ότι αναλύοντας την κουλτούρα μιας κοινωνίας, με άλλα λόγια τις κειμενικές μορφές και τις τεκμηριωμένες πρακτικές μιας κουλτούρας, είναι δυνατή η ανασύσταση της διαμορφωμένης συμπεριφοράς και των κοινών ιδεών των ατόμων που παράγουν και καταναλώνουν τα κείμενα και τις πρακτικές αυτής της κοινωνίας. Πρόκειται για μια προοπτική που δίνει έμφαση στην ανθρώπινη δράση και στην ενεργή παραγωγή της κουλτούρας, παρά στην παθητική κατανάλωσή της.

Ο Williams απορρίπτει την έννοια της μαζικής κουλτούρας και προκρίνει το ότι η νέα κουλτούρα της εργατικής τάξης είναι ισάξια με αυτήν του παρελθόντος, όπως επισημαίνει: *"We cannot understand any period of the Industrial Revolution if we fail to recognize the real miracle that was being worked, by human skill and effort. Again and again, even by critics of the society, the excitement of this extraordinary release of man's powers was acknowledged and shared. The society could not have been acceptable to anybody, without that. [...] In a quite different way, in new institutions, the slow creation of different images of community, different forms of relationship, by the newly-organizing workers and by middle-class reformers, marks a reaching-out of the mind of comparable importance."*[66] που σημαίνει: *«Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε καμία περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης, αν δεν αναγνωρίσουμε το αληθινό θαύμα*

[65] Williams, 1993: 300
[66] Williams, 1965: 88

που εξελισσόταν, με ανθρώπινη ικανότητα και προσπάθεια. Επανειλημμένα, ακόμη και από επικριτές της κοινωνίας, ο ενθουσιασμός από αυτή την εξαιρετική απελευθέρωση των δυνάμεων του ανθρώπου έγινε αποδεκτός και βρήκε ανταπόκριση. Η κοινωνία δεν θα ήταν αποδεκτή από κανέναν, χωρίς αυτό. [...] Με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο, με νέους θεσμούς, η αργή δημιουργία διαφορετικών εικόνων της κοινότητας, διαφορετικών μορφών σχέσεων, από τις νεοσυσταθείσες εργατικές οργανώσεις και από μεταρρυθμιστές της μεσαίας τάξης, σηματοδοτεί την προσέγγιση μιας αντίληψης ισάξιας σημασίας». Ο Williams εντοπίζει με την αναλυτική ματιά του την εσφαλμένη μέχρι τότε έννοια της παράδοσης και σπεύδει να την αποκαταστήσει, περιγράφοντας σωστά την εξελικτική πορεία της και τη συμβολή της μέσα από το πρίσμα της συγχρονικότητας και της διαχρονικότητας.

Για τον Williams, σε αντίθεση με τον λιβισισμό, η κουλτούρα δεν περιορίζεται στον διαχωρισμό της «υψηλής» και «χαμηλής» κουλτούρας ή στην περιγραφή της μαζικής κουλτούρας, η οποία κάνει λόγο για παθητικότητα και ομοιομορφία. Η έννοια της μάζας επικρίνεται έντονα από τους εκπροσώπους των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών, οι οποίοι σπεύδουν να αντικαταστήσουν τον όρο «μαζική κουλτούρα» από τον όρο «λαϊκή κουλτούρα», αναφερόμενοι στην κουλτούρα της εργατικής τάξης, η οποία αρχίζει σταδιακά να αναγνωρίζεται επίσημα ως κουλτούρα. Πριν από αυτή την πολιτισμική στροφή, ως κουλτούρα αναγνωριζόταν μόνο μια περιορισμένη επιλογή πολιτισμικών μορφών ή πράξεων της ελίτ, όπως είναι οι καλές τέχνες και, ιδιαίτερα, η ζωγραφική, η λογοτεχνία, η φιλοσοφία, η κλασική μουσική και το θέατρο. Ο Williams, αντιμαχόμενος τον παραδοσιακό ελιτισμό, θεωρεί ότι η κουλτούρα δεν διαφυλάττει κάποια ιδιαίτερη θέση για την τέχνη, την οποία αντιμετωπίζει ως μια ανθρώπινη δραστηριότητα που συνυπάρχει παράλληλα με άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες, όπως ισχυρίζεται: *"The art is there, as an activity, with the production, the trading, the politics, the raising of families"*[67] που σημαίνει: *«Η τέχνη είναι εκεί, ως δραστηριότητα, μαζί με την παραγωγή, το εμπόριο, την πολιτική, τη δημιουργία οικογένειας»*. Θεωρώντας την τέχνη ως προέκταση των ικανοτήτων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι, προκειμένου να μεταγγίσουν την εμπειρία τους στους άλλους, την καθιστά ουσιαστικότερο μέρος της γενικής ανθρώπινης διαδικασίας που αφορά στη δημιουργική ανακάλυψη και επικοινωνία. Υιοθετώντας αυτή την οπτική, επεκτείνει την έννοια της δημιουργικότητας από την τέχνη, όπου έχει κατακυρωθεί, σε όλο το

[67] Williams, 1965: 61

φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και ανοίγει νέους δρόμους για την κατανόηση και την ανάλυση της σύνδεσής της με την κοινωνική ζωή.

Στην προσπάθειά του να επαναπροσδιορίσει την έννοια της κουλτούρας, την πολιορκεί επανερμηνεύοντας έννοιες που συγγενεύουν μαζί της και εντοπίζοντας σε κοινωνικό και ιστορικό επίπεδο την εξελικτική πορεία τους, όπως αναφέρει: *''In the last decades of the eighteenth century, and in the first half of the nineteenth century, a number of words, which are now of capital importance, came for the first time into common English use, or, where they had already been generally used in the language, acquired new and important meanings.''*[68] που σημαίνει: *«Τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου όγδοου αιώνα, και στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, ορισμένες λέξεις, που είναι πλέον κεφαλαιώδους σημασίας, χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά στην κοινή αγγλική γλώσσα, ή, όσες είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί ευρέως στη γλώσσα, απέκτησαν νέες και σημαντικές σημασίες»*. Αυτές οι νέες λέξεις είναι η *«βιομηχανία, η δημοκρατία, η τάξη, η τέχνη και η κουλτούρα»*, (R. Williams, 1993: xiii). Η αλλαγή στις σημασίες των λέξεων είναι ιδιαίτερα σημαντική, σύμφωνα με τον Williams, γιατί φανερώνει μια γενική αλλαγή στον τρόπο σκέψης για την κοινή ζωή. Θεωρεί ότι μαζί με τη δημοκρατική και τη βιομηχανική επανάσταση, έχει σημειωθεί, επίσης, επανάσταση στην έννοια της κουλτούρας, μέσω της τεχνολογικής ανάπτυξης του Τύπου και της ανάπτυξης της τυπικής αγγλικής γλώσσας και του αναγνωστικού κοινού. Ανάμεσα σε όλες τις αλλαγές ξεχωρίζει τη μετατόπιση της σημασίας που παρατηρείται στην έννοια της κουλτούρας, επειδή θεωρεί ότι καταδεικνύει τις μεγάλες ιστορικές αλλαγές που συντελέστηκαν στη βιομηχανία, στη δημοκρατία και στην κοινωνική τάξη, οι οποίες επηρέασαν την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή των ανθρώπων.

Αναφερόμενος στη σημασιολογική μετατόπιση της έννοιας της κουλτούρας επισημαίνει ότι: *''Before this period, it had meant, primarily, the 'tending of natural growth', and then, by analogy, a process of human training. But this latter use, which had usually been a culture of something, was changed, in the nineteenth century, to culture as such, a thing in itself. It came to mean, first, 'a general state or habit of the mind', having close relations with the idea of human perfection. Second, it came to mean 'the general state of intellectual development, in a society as a whole'. Third, it came to mean 'the general body of the arts'. Fourth, later in the century, it came to mean 'a whole way of life, material, intellectual and spiritual'. It came also, as we*

[68] Williams, 1993: xiii

know, to be a word which often provoked either hostility or embarrassment."[69] που σημαίνει: *«Πριν από αυτή την περίοδο, σήμαινε, πρωτίστως, τη "φροντίδα της αυτοφυούς βλάστησης", και στη συνέχεια, κατ' αντιστοιχία, μια διαδικασία εκπαίδευσης του ανθρώπου. Αλλά αυτή η τελευταία χρήση, που ήταν συνήθως η καλλιέργεια κάποιου πράγματος, άλλαξε, τον δέκατο ένατο αιώνα, σε κουλτούρα αυτή καθαυτήν, σε πράγμα καθαυτό. Κατέληξε να σημαίνει, πρώτον, "μια γενική κατάσταση ή συνήθεια του νου", έχοντας στενές σχέσεις με την ιδέα της ανθρώπινης τελειότητας. Δεύτερον, κατέληξε να σημαίνει "τη γενική κατάσταση της διανοητικής ανάπτυξης μιας κοινωνίας συνολικά". Τρίτον, κατέληξε να σημαίνει "το σύνολο των τεχνών". Τέταρτον, αργότερα στον αιώνα, κατέληξε να σημαίνει "το συνολικό φάσμα του τρόπου ζωής, υλικό, διανοητικό και πνευματικό". Κατέληξε, επίσης, όπως γνωρίζουμε, να γίνει μια λέξη που συχνά προκαλούσε είτε εχθρότητα είτε αμηχανία»*.

Τον Williams τον απασχόλησε ιδιαίτερα η έννοια της κουλτούρας, για την οποία ξεκίνησε μια μακροχρόνια «διαλεκτική» συζήτηση, η οποία τον ώθησε να αναζητήσει τις σημασίες και τα νοήματα που της αποδόθηκαν ανά τους αιώνες. Επισημαίνοντας την αρχική έννοια της κουλτούρας αναφέρει: *"Until the eighteenth century it [culture] was still a noun of process: the culture of something- crops, animals, minds"*[70] που σημαίνει: *«Μέχρι τον δέκατο όγδοο αιώνα [η κουλτούρα] ήταν ακόμα ένα ουσιαστικό διαδικασίας: η κουλτούρα κάποιου πράγματος - σοδειάς, ζώων, μυαλών»*. Το σημείο καμπής στην έννοια της κουλτούρας προκλήθηκε από τις αλλαγές που σημειώθηκαν στον τομέα της κοινωνίας και της οικονομίας, οι οποίες έφεραν σε στενή επαφή τον όρο «κουλτούρα» με τον όρο «πολιτισμό». Αναλύοντας αυτή την πτυχή της αλληλεπίδρασης της «κουλτούρας» και του «πολιτισμού», ο Williams δηλώνει: *"The notion of 'civilizing', as bringing men within a social organization, […] rested on civis and civitas, and its aim was expressed in the adjective 'civil' as orderly, educated, or polite."*[71] που σημαίνει: *«Η έννοια του "εκπολιτισμού", ως ένταξης των ανθρώπων σε μια κοινωνική οργάνωση, […] στηρίχτηκε στο civis και στο civitas, και ο στόχος του εκφράστηκε στο επίθετο "αστικός" ως οργανωμένος, μορφωμένος ή ευγενικός»*. Ωστόσο, η έννοια του πολιτισμού, που καλύπτει μια ευρεία περιοχή, δεν περιορίστηκε μόνο σε αυτή τη σημασία, αλλά:*"expressed two senses which were historically linked: an achieved state, which could be contrasted with 'barbarism', but*

[69] Williams, 1993: xvi
[70] Williams, 1977: 13
[71] Williams, 1977: 13

now also an achieved state of development, which implied historical process and progress"[72] που σημαίνει *«εξέφρασε δύο έννοιες που συνδέονταν ιστορικά: μια επιτευχθείσα κατάσταση, η οποία θα μπορούσε να αντιπαραβληθεί με τη "βαρβαρότητα", αλλά τώρα, επίσης, μια επιτευχθείσα κατάσταση ανάπτυξης, η οποία συνεπαγόταν ιστορική διαδικασία και πρόοδο»*.

Αφήνοντας κατά μέρος την έννοια του πολιτισμού και επιστρέφοντας στην έννοια της κουλτούρας, ο Williams αναφέρει: *"The first emphasis of culture was an emphasis of the function of certain kinds of thought and feeling in the whole life of man: a function properly described as moral."*[73] που σημαίνει: *«Η πρώτη έμφαση της κουλτούρας ήταν μια έμφαση στη λειτουργία ορισμένων ειδών σκέψης και συναισθήματος σε όλο το φάσμα της ζωής του ανθρώπου: μια λειτουργία που περιγράφεται σωστά ως ηθική»*. Μετά από μακροχρόνια έρευνα και μελέτη, ο Williams έφτασε στο συμπέρασμα ότι: *"What we sometimes call 'culture' - a religion, a moral code, a system of law, a body of work in the arts - is to be seen as only a part - the conscious part - of that 'culture' which is the whole way of life."*[74] που σημαίνει: *«Αυτό που μερικές φορές αποκαλούμε "κουλτούρα" - μια θρησκεία, έναν ηθικό κώδικα, ένα σύστημα δικαίου, ένα έργο τέχνης - πρέπει να θεωρηθεί μόνο ως ένα μέρος - το συνειδητό μέρος - αυτής της "κουλτούρας" που είναι όλο το φάσμα του τρόπου ζωής»*.

Συνδιαλεγόμενος με πολλούς θεωρητικούς, όπως είναι ο Edmund Burke, ο Robert Southey, ο Robert Owen, ο Egerton Brydges, ο Tom Moore, ο Thomas Carlyle, ο Matthew Arnold και ο T. S. Eliot κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ένας πλήρης ορισμός της κουλτούρας διακρίνεται από τρεις κατηγορίες. Αρχικά, διακρίνει την "ideal"[75] ή αλλιώς «εξιδανικευτική» κατηγορία και, στη συνέχεια, ορίζει την "documentary"[76] ή αλλιώς την κατηγορία της «τεκμηριωμένης» καταγραφής. Ως τρίτη κατηγορία προσθέτει τον «κοινωνικό» ορισμό που δίνει στην έννοια της κουλτούρας, με τον οποίο εισάγει μια δημοκρατική περιγραφή της και θέτει τα θεμέλια του κουλτουραλισμού: *"Finally, third, there is the 'social' definition of culture, in which culture is a description of a particular way of life, which expresses certain meanings and values not only in art and learning but also in institutions and ordinary behaviour. The analysis of culture, from such a definition, is the clarification of the meanings and*

[72] Williams, 1977: 13
[73] Williams, 1993: 167-68
[74] Williams, 1993: 237
[75] Williams, 1965: 57
[76] Williams, 1965: 57

values implicit and explicit in a particular way of life, a particular culture."[77] που σημαίνει: *«Τέλος, τρίτον, υπάρχει ο "κοινωνικός" ορισμός της κουλτούρας, σύμφωνα με τον οποίο κουλτούρα είναι η περιγραφή ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής, που εκφράζει συγκεκριμένες έννοιες και αξίες όχι μόνο στην τέχνη και στην παιδεία, αλλά επίσης σε θεσμούς και στην καθημερινή συμπεριφορά. Η ανάλυση της κουλτούρας, από έναν τέτοιο ορισμό, είναι η αποσαφήνιση των σημασιών και των αξιών που υπονοούνται και εκφράζονται σε έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής, σε μια συγκεκριμένη κουλτούρα»*. Στη συνέχεια, σπεύδει να προσθέσει: *"a 'social' definition, which treats either the general process or the body of art and learning as a mere by-product, a passive reflection of the real interests of the society, seems to me equally [like 'ideal' and 'documentary' definitions] wrong"*[78] που σημαίνει: *«ένας "κοινωνικός" ορισμός, που αντιμετωπίζει είτε τη γενική διαδικασία είτε το σύνολο των τεχνών και την παιδεία ως ένα απλό υποπροϊόν, μια παθητική αντανάκλαση των πραγματικών ενδιαφερόντων της κοινωνίας, μου φαίνεται εξίσου [όπως ο ορισμός της "εξιδανικευτικής" και της κατηγορίας της "τεκμηριωμένης" καταγραφής] λάθος»*. Αυτό που ο Williams καλλιεργεί στο μυαλό του ως πλήρη και συνεκτικό ορισμό της κουλτούρας είναι μια ευρεία κατηγορία που αποτελεί συνδυασμό των τριών ορισμών, του «εξιδανικευτικού», της «τεκμηριωμένης» καταγραφής και του «κοινωνικού», όπως δηλώνει: *"It seems to me that any adequate theory of culture must include the three areas of fact to which the definitions point, and conversely that any particular definition, within any of the categories, which would exclude reference to the others, is inadequate."*[79] που σημαίνει: *«Μου φαίνεται ότι οποιαδήποτε επαρκής θεωρία της κουλτούρας πρέπει να περιλαμβάνει και τις τρεις κατηγορίες στις οποίες αναφέρονται οι ορισμοί, και αντιστρόφως ότι οποιοσδήποτε επιμέρους ορισμός, σε οποιαδήποτε από τις κατηγορίες, που θα αποκλείει την αναφορά στις άλλες, είναι ανεπαρκής»*.

Ο Williams είναι ο πρώτος θεωρητικός που περιέγραψε εύστοχα τη διάσταση της έννοιας της κουλτούρας, περιλαμβάνοντας όλες τις εκφάνσεις των σχέσεων και του τρόπου ζωής του ατόμου μέσα σε μια οργανωμένη κοινωνία. Ο «κοινωνικός» ορισμός που έδωσε στην έννοια της κουλτούρας, περιγράφοντάς την ως το συνολικό φάσμα του τρόπου ζωής, συντέλεσε στο να αναγνωριστεί η περιθωριοποιημένη μέχρι τότε λαϊκή κουλτούρα της νεοδημιουργηθείσας εργατικής τάξης και να αλλάξει ριζικά η έννοια

[77] Williams, 1965: 57
[78] Williams, 1965: 60
[79] Williams, 1965: 59

της κουλτούρας, θέτοντας τις βάσεις για την απαρχή του κουλτουραλισμού. Προεκτείνοντας τον ορισμό του στη θεωρία της κουλτούρας, συμπληρώνει: *"I would then define the theory of culture as the study of relationships between elements in a whole way of life. The analysis of culture is the attempt to discover the nature of the organization which is the complex of these relationships. Analysis of particular works or institutes is, in this context, analysis of their essential kind of organization, the relationships which works or institutions embody as parts of the organization as a whole. A key-word, in such analysis, is pattern: it is with the discovery of patterns of the characteristic kind that any useful cultural analysis begins, and it is with the relationships between these patterns, which sometimes reveal unexpected identities and correspondences in hitherto separately considered activities, sometimes again reveal discontinuities of an unexpected kind, that general cultural analysis is concerned."*[80] που σημαίνει: *«Θα όριζα, επομένως, τη θεωρία της κουλτούρας ως τη μελέτη των σχέσεων που διέπουν τα στοιχεία ενός τρόπου ζωής. Η ανάλυση της κουλτούρας είναι η προσπάθεια να ανακαλυφθεί η φύση της οργάνωσης, που είναι το πλέγμα αυτών των σχέσεων. Η ανάλυση συγκεκριμένων έργων ή θεσμών είναι, σε αυτά τα συμφραζόμενα, ανάλυση του είδους της οργάνωσής τους, των σχέσεων που ενσωματώνουν τα έργα ή οι θεσμοί ως μέρη της γενικής οργάνωσης. Μια λέξη-κλειδί, σε μια τέτοια ανάλυση, είναι το πρότυπο: κάθε χρήσιμη ανάλυση της κουλτούρας ξεκινά με την ανακάλυψη χαρακτηριστικών προτύπων και η γενική ανάλυση της κουλτούρας ενδιαφέρεται για τις σχέσεις μεταξύ αυτών των προτύπων, που μερικές φορές αποκαλύπτουν απροσδόκητες ταυτότητες και συσχετισμούς σε μέχρι τώρα διακριτές δραστηριότητες, μερικές φορές πάλι αποκαλύπτουν απροσδόκητες ασυνέχειες»*.

Ως παρακαταθήκη της μακροχρόνιας εμπειρίας του και της βαθιάς γνώσης του πάνω στην έννοια της κουλτούρας και προκειμένου να καταδείξει τις δυσκολίες που εμπεριέχει ο ορισμός της, αναφέρει: *"Culture is one of the two or three most complicated words in the English language. This is so partly because of its intricate historical development, in several European languages, but mainly because it has now come to be used for important concepts in several distinct intellectual disciplines and in several distinct and incompatible systems of thought."*[81] που σημαίνει: *«Η κουλτούρα αποτελεί μία από τις δύο ή τρείς πιο περίπλοκες λέξεις της αγγλικής γλώσσας. Αυτό*

[80] Williams, 1965: 63
[81] Williams, 1976: 87

οφείλεται εν μέρει στην περίπλοκη ιστορική εξέλιξή της, σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, αλλά κυρίως στο ότι τώρα πλέον χρησιμοποιείται για σημαντικές έννοιες σε διακεκριμένους διανοητικούς κλάδους και σε διακεκριμένα διανοητικά συστήματα». Επισημαίνει τη σημασία της έννοιας της κουλτούρας καθ' όλη τη διάρκεια της εξελικτικής πορείας της και την καταλυτική επίδρασή της, προσθέτοντας: *"The complexity of the concept of 'culture' is then remarkable. It became a noun of 'inner' process, specialized to its presumed agencies in 'intellectual life' and 'the arts'. It became also a noun of general process specialized to its presumed configurations in 'whole ways of life'. It played a crucial role in definitions of 'the arts' and 'the humanities', from the first sense. It played a crucial role in definitions of the 'human sciences' and the 'social sciences', in the second sense."*[82] που σημαίνει: *«Η πολυπλοκότητα της έννοιας της "κουλτούρας" είναι, επομένως, αξιοσημείωτη. Έγινε ουσιαστικό της "εσωτερικής" διαδικασίας, εξειδικευμένο για τους υποτιθέμενους φορείς της στη "διανοητική ζωή" και στις "τέχνες". Έγινε, επίσης, ουσιαστικό γενικής διαδικασίας εξειδικευμένο για τις υποτιθέμενες διαμορφώσεις της στο "συνολικό φάσμα του τρόπου ζωής". Έπαιξε καθοριστικό ρόλο στους ορισμούς των "τεχνών" και των "θεωρητικών επιστημών", με την πρώτη έννοια. Έπαιξε κρίσιμο ρόλο στους ορισμούς των "ανθρωπιστικών επιστημών" και των "κοινωνικών επιστημών", με τη δεύτερη έννοια»*.

1.6 Raymond Williams, η ζωή και οι απόψεις του

The most deeply known human community is language itself.[83]

Η πιο εις βάθος γνωστή ανθρώπινη κοινότητα είναι η ίδια η γλώσσα.

Ο Raymond Henry Williams γεννήθηκε στις 31 Αυγούστου 1921 στο χωριό Pandy, κοντά στην πόλη Abergavenny, στα σύνορα της Ουαλίας, και απεβίωσε στις 26 Ιανουαρίου 1988 στο Έσσεξ της Αγγλίας, σε ηλικία 66 ετών. Ήταν το μοναδικό παιδί του Henry Joseph Williams και της Esther Gwendoline. Σε ηλικία έντεκα ετών, ο Williams έλαβε μια υποτροφία που επέτρεπε σε παιδιά της εργατικής τάξης με υψηλές

[82] Williams, 1977: 17
[83] Williams, 1973: 245

βαθμολογικές επιδόσεις να φοιτήσουν στο σχολείο αρρένων King Henry VIII Grammar School στο Abergavenny. Τα εφηβικά χρόνια του επισκιάστηκαν από την άνοδο του ναζισμού και την απειλή του πολέμου. Ήταν 14 ετών, όταν ξέσπασε ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος. Το 1939 κέρδισε κρατική υποτροφία για το Trinity College του Κέιμπριτζ μετά από πρωτοβουλία του Διευθυντή του σχολείου του και τη σύμφωνη γνώμη του πατέρα του, τον οποίο ευχαριστεί μεγαλώνοντας για την ώθηση και την υποστήριξη που του παρείχε. Κατά τη διάρκεια της φοίτησής του στο Κέιμπριτζ εντάχθηκε στο Βρετανικό Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο εξέφραζε τις πολιτικές πεποιθήσεις που είχε σχηματίσει από τα εφηβικά ακόμα χρόνια του, ασπαζόμενος τις αντιλήψεις του πατέρα του.

Αναγκάστηκε να διακόψει τη φοίτησή του το 1942 όταν επιστρατεύτηκε για να λάβει μέρος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου υπηρέτησε ως αξιωματικός στο 21ο Σύνταγμα Αντιαρματικών της Τεθωρακισμένης Μεραρχίας Φρουρών, και πήρε μέρος σε μάχες στη Νορμανδία, στο Βέλγιο, στην Ολλανδία και στη Γερμανία, φτάνοντας τον βαθμό του Λοχαγού. Οι εμπειρίες του από την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου καταγράφονται στο πέμπτο μυθιστόρημά του, *Loyalties* (1985). Τη χρονιά της επιστράτευσής του παντρεύτηκε με την Joyce Mary Dalling, με την οποία απέκτησαν τρία τέκνα: τον Ederyn, τον Madawc και τη Merryn.

Το 1945 επέστρεψε στο Κέιμπριτζ, από όπου και αποφοίτησε την επόμενη χρονιά καταφέρνοντας να αριστεύσει. Η διάκρισή του αυτή του χάρισε την είσοδό του στον χώρο της εκπαίδευσης ενηλίκων και το 1946 εντάχθηκε στο διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, με έδρα το ανατολικό Σάσσεξ, όπου παρέδιδε μαθήματα στον Μορφωτικό Σύλλογο Εργαζομένων μέχρι το 1961. Το 1962 εκλέχθηκε Ακαδημαϊκός Υπότροφος στο Κολλέγιο Jesus του Κέιμπριτζ και έλαβε τη θέση του Λέκτορα. Από το 1974 μέχρι το 1983 ήταν Καθηγητής Θεάτρου στο Κέιμπριτζ, όπου και δίδαξε μέχρι τον θάνατό του.

Το συγγραφικό του έργο είναι πλούσιο σε όγκο και εκτείνεται από τη συγγραφή μυθιστορημάτων και θεατρικών έργων έως τη συγγραφή πολιτικών φυλλαδίων και μανιφέστων. Ενδιαμέσως περνά από τους τομείς της κριτικής της λογοτεχνίας, το θέατρο, τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, την πολιτική ανάλυση και τη θεωρία της κουλτούρας. Σημαντικές δημοσιεύσεις του στον τομέα των πολιτισμικών σπουδών είναι τα *Culture and Society 1780-1950* (1958), *The Long Revolution* (1961), *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society* (1976) και *Marxism and Literature* (1977). Τα έργα του, επίσης, περιλαμβάνουν ενδεικτικά τα *Towards 2000* (1983),

Communications (1962), *Television: Technology and Cultural Form* (1974), *Drama in Performance* (1954), *Modern Tragedy* (1966), *Drama from Ibsen to Brecht* (1968), *The English Novel from Dickens to Lawrence* (1970), *Orwell* (1971), *The Country and the City* (1973), *Politics and Letters (συνεντεύξεις)* (1979), *Problems in Materialism and Culture* (1980) και μυθιστορήματα όπως, την τριλογία *Border Country* (1960), το *Second Generation* (1964), το *The Fight for Manod* (1979) και το *The Volunteers* (1978). Το 1947, επιπροσθέτως, επιμελήθηκε την έκδοση του περιοδικού "Politics and Letters" μαζί με τον Clifford Collins και τον Wolf Mankowitz μέχρι το 1948 και τη δεκαετία του 1960 ήταν συντάκτης του περιοδικού "New Thinker's Library".

Ο Williams είχε δεχτεί από μικρή ηλικία τα ερεθίσματα της εργατικής κουλτούρας, της οποίας και έσπευσε να διασφαλίσει την αξία και το κύρος, αφού και ο ίδιος προερχόταν από την εργατική τάξη. Μεγάλωσε σε μια οικογένεια όπου η κύρια εργασία ήταν η ενασχόληση με τις αγροτικές δουλειές, μέχρις ότου υλοποιηθεί το σιδηροδρομικό έργο στην περιοχή τους και ο πατέρας του αρχίσει να εργάζεται εκεί, αρχικά ως βοηθός σηματωρού και στη συνέχεια, στη θέση του σηματωρού. Έζησε από κοντά τη διαμόρφωση των πρώτων εργατικών συνδικάτων και τον αγώνα των εργατών για την προάσπιση κάποιων βασικών δικαιωμάτων τους και ένιωσε την αδιαμφισβήτητη ισχύ της εξουσίας της άρχουσας τάξης. Οι στενοί δεσμοί της μικρής αγροτικής κοινότητας και οι προσωπικές εμπειρίες που αποκόμισε στα παιδικά και νεανικά χρόνια του, του επέτρεψαν να διαμορφώσει μια αντίληψη που θα τον διαφοροποιούσε σε σχέση με την παραδοσιακή στάση των ερευνητών και των ακαδημαϊκών της εποχής του. Όπως αναφέρει και ο ίδιος: *"I come from Pandy, which is a predominantly farming village with a characteristic Welsh rural structure: the farms are small family units. My father began work when he was a boy as a farm labourer. But through this valley had come the railway, and at fifteen he got a job as a boy porter on the railway, in which he remained until he went into the army during the First World War. When he came back he became an assistant signalman then a signalman. So I grew up within a very particular situation – a distinctly rural social pattern of small farms, interlocked with another kind of social structure to which the railway workers belonged. They were unionized wage-workers, with a perception of a much wider social system beyond the village to which they were linked. Yet at the same time they were tied to the immediate locality, with its particular family farms."*[84] που

[84] Williams, 2021: 102

σημαίνει: *«Κατάγομαι από το Pandy, το οποίο είναι ένα, κυρίως, αγροτικό χωριό με διάρθρωση της υπαίθρου του που είναι χαρακτηριστική της Ουαλίας: τα αγροκτήματα είναι μικρές οικογενειακές μονάδες. Ο πατέρας μου άρχισε να εργάζεται απ' όταν ήταν παιδί ως εργάτης σε φάρμα. Αλλά μέσα από αυτή την κοιλάδα είχε περάσει ο σιδηρόδρομος, και στα δεκαπέντε του έπιασε δουλειά ως αχθοφόρος στον σιδηρόδρομο, στην οποία παρέμεινε μέχρι να πάει στον στρατό κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Όταν επέστρεψε έγινε βοηθός σηματωρού και, στη συνέχεια, σηματωρός. Έτσι μεγάλωσα μέσα σε μια πολύ ιδιαίτερη κατάσταση – ένα σαφώς αγροτικό κοινωνικό μοτίβο μικρών αγροκτημάτων, συνδεδεμένο με ένα άλλο είδος κοινωνικής δομής, στην οποία ανήκαν οι εργαζόμενοι στον σιδηρόδρομο. Ήταν μισθωτοί εργαζόμενοι οργανωμένοι σε σωματείο, με αντίληψη ενός πολύ ευρύτερου κοινωνικού συστήματος, πέρα από το χωριό με το οποίο συνδέονταν. Ωστόσο, την ίδια στιγμή ήταν συνδεδεμένοι με την άμεση κοινότητα, με τις ιδιαίτερες οικογενειακές φάρμες της».*

Ο Williams που ήταν συγγραφέας, ακαδημαϊκός, θεωρητικός των πολιτισμικών σπουδών, κριτικός λογοτεχνίας, διανοούμενος, σοσιαλιστής και ηγετική φυσιογνωμία της Νέας Αριστεράς, μπόρεσε σε όλη του τη ζωή να αντιπροσωπεύσει τις αξίες, με τις οποίες ανατράφηκε στο συνοριακό χωριό της Ουαλίας, προβάλλοντας ως παράδειγμα την εικόνα του για την κοινωνία. Όταν σε ένα πανεπιστημιακό σεμινάριο έγινε αναφορά στον όρο «γείτονας», ο Williams έσπευσε να μοιραστεί την εμπειρία του από το χωριό του. Όπως περιγράφει: *"When I went to Cambridge I heard a lecture by Professor L. C. Knights on the meaning of the word 'neighbour' in Shakespeare. He said that the word 'neighbour' in Shakespeare indicated something that no-twentieth century person can understand, because it signified a whole series of obligations and recognitions over and above the mere fact of physical proximity. And F. R. Leavis was leaning against the wall and nodding vigorously […] and everybody was saying: Yes, in the twentieth century nobody understands the meaning of 'neighbour'. Well, then I got up, straight from Pandy, so to say, and said I knew perfectly well what 'neighbour', in that full sense, means. That got hissed – it was a remark so against the common sense that here was something in literature which was not now socially available: the notion of that kind of recognition of certain kinds of mutual responsibility […]. My father had to go to the local pub to stop them taking up a collection for me when I won a scholarship to Cambridge. He had to explain to them that having won a scholarship I had enough money to go. People assumed that going to a strange place like that […] I mean the one thing they could identify about Cambridge was that you'd need a lot of*

money up there. And so a collection was taken up, to try to look after me."[85] που σημαίνει: *«Όταν πήγα στο Κέιμπριτζ άκουσα μια διάλεξη από τον καθηγητή L. C. Knights σχετικά με τη σημασία της λέξης "γείτονας" στον Shakespeare. Είπε ότι η λέξη "γείτονας" στον Shakespeare υποδήλωνε κάτι που δεν μπορεί να καταλάβει κανένας άνθρωπος του εικοστού αιώνα, επειδή σήμαινε μια σειρά υποχρεώσεων και αναγνωρίσεων πέρα από το απλό γεγονός της φυσικής εγγύτητας. Και ο F. R. Leavis ήταν ακουμπισμένος στον τοίχο και έγνεφε ζωηρά […] και όλοι έλεγαν: Ναι, στον εικοστό αιώνα κανείς δεν καταλαβαίνει την έννοια του "γείτονα". Λοιπόν, τότε σηκώθηκα και είπα ότι εγώ προέρχομαι από το Pandy και ήξερα πολύ καλά τι σημαίνει "γείτονας", με αυτή την πλήρη έννοια. Αυτό προκάλεσε αντιδράσεις αποδοκιμασίας – ήταν ένα σχόλιο τόσο ενάντια στην κοινή λογική που υπαγόρευε ότι εδώ υπήρχε κάτι στη λογοτεχνία που δεν απαντιόταν πλέον στην κοινωνία: η έννοια αυτού του είδους της αναγνώρισης ορισμένων ειδών αμοιβαίας ευθύνης […]. Ο πατέρας μου έπρεπε να πάει στην τοπική παμπ για να τους εμποδίσει να συλλέξουν λεφτά για μένα, όταν κέρδισα την υποτροφία στο Κέιμπριτζ. Έπρεπε να τους εξηγήσει το ότι έχω κερδίσει μια υποτροφία σήμαινε ότι είχα αρκετά χρήματα για να πάω. Οι άνθρωποι υπέθεσαν ότι ερχόμενος σε ένα παράξενο μέρος όπως αυτό […] Εννοώ ότι το μόνο πράγμα που μπορούσαν να γνωρίζουν για το Κέιμπριτζ ήταν ότι θα χρειαζόμουν πολλά χρήματα εκεί πάνω. Κι έτσι μάζευαν χρήματα, για να προσπαθήσουν να με φροντίσουν».*

Θερμός υποστηρικτής της «περιθωριοποιημένης» καταγωγής του, δεν κατάφερε ποτέ να ενσωματωθεί πλήρως στον χώρο του Κέιμπριτζ και να ασπαστεί τις ιδέες που αντιπροσώπευε, όπως ομολογεί με θλίψη: *"My saddest discovery was when I found that in myself […] that most crucial form of imperialism had happened. That is to say, where parts of your mind are taken over by a system of ideas, a system of feelings, which really do emanate from the power centre."*[86] που σημαίνει: *«Η πιο θλιβερή ανακάλυψή μου ήταν όταν διαπίστωσα ότι στον εαυτό μου […] είχε συμβεί εκείνη η πιο κρίσιμη μορφή ιμπεριαλισμού. Δηλαδή, όταν μέρη του νου σας καταλαμβάνονται από ένα σύστημα ιδεών, ένα σύστημα συναισθημάτων, που πραγματικά πηγάζουν από το κέντρο εξουσίας»*. Αυτή η επιμονή που επέδειξε στη μεταγενέστερη εργασία του να υπενθυμίζει επανειλημμένα το κοινωνικό υπόβαθρό του και την ιδιαίτερη οπτική του, αρνούμενος να προσποιηθεί ότι η εύπλαστη συναίνεση της

[85] Williams, 2021: 309-10
[86] Williams, 2021: 313

άρχουσας τάξης αντιπροσώπευε την «αντικειμενικότητα», έκανε τον Williams αμφιλεγόμενο μεταξύ των μελετητών.

Αναγνώριζε πάντα την αξία της παιδείας, την οποία και υπερασπιζόταν ως δικαίωμα όλων των κοινωνικών τάξεων, θεωρώντας ότι συμβάλλει στη σφαιρική κατανόηση και στην καλύτερη αντίληψη της πραγματικότητας. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *"That real perception of tradition is available only to the man who has read about it, though what he then sees through it is his native country, to which he is already deeply bound by memory and experience of another kind: a family and a childhood; an intense association of people and places, which has been his own history. To see tradition in both ways is indeed Hardy's special gift: the native place and experience but also the education, the conscious inquiry. Yet then to see living people, within this complicated sense of past and present, is another problem again. He sees as a participant who is also an observer; this is the source of the strain."*[87] που σημαίνει: *«Αυτή η πραγματική αντίληψη της παράδοσης είναι διαθέσιμη μόνο στον άνθρωπο που έχει διαβάσει γι' αυτήν, αν και αυτό που βλέπει μέσα από αυτήν είναι η πατρίδα του, με την οποία είναι ήδη βαθιά συνδεδεμένος με μνήμες και εμπειρίες άλλου είδους: οικογένεια και παιδική ηλικία, μια έντονη συσχέτιση ανθρώπων και τόπων, που ήταν η δική του ιστορία. Το να βλέπεις την παράδοση και με τους δύο τρόπους είναι πράγματι το ιδιαίτερο δώρο του Hardy: ο τόπος της πατρίδας και η εμπειρία, αλλά και η εκπαίδευση, η συνειδητή έρευνα. Ωστόσο, το να βλέπεις ζωντανούς ανθρώπους, μέσα από αυτήν την περίπλοκη αίσθηση του παρελθόντος και του παρόντος, είναι και πάλι ένα πρόβλημα. Βλέπει κανείς ως συμμετέχων ενώ είναι ταυτόχρονα παρατηρητής, αυτή είναι η πηγή της έντασης»*.

Η αίσθηση του γεωγραφικού αποκλεισμού και η αποστασιοποίηση από το κέντρο της εξουσίας επέτρεψαν στον Williams να καλλιεργήσει μια πιο αντικειμενική στάση απέναντι στη συγκροτημένη εξουσία της κοινωνίας και να αποκτήσει *«ένα είδος συνειδητής διπλής όρασης»* (R. Williams, 1971: 18), όπως το ονόμαζε. Ενθυμούμενος τα παιδικά βιώματά του και την επιβολή της αγγλικής γλώσσας στο σχολικό περιβάλλον της Ουαλίας τόνιζε: *"language wasn't only driven back by the Industrial Revolution and its movements of people. It was also driven back by conscious repression, by penalty and contempt, and in a late phase by deliberate policy in the schools. You can still see, as carefully preserved as the old tools, this little boards, the*

[87] Williams, 1970: 109

'Welsh Nots', which children caught speaking their mother tongue had to hang round their necks, for shame. It is bound to be wrong to forget or forgive that. It is bound to be right to use and teach a language still living, after all the attacks on it."[88] που σημαίνει: *«η γλώσσα δεν ανακόπηκε μόνο από τη Βιομηχανική Επανάσταση και τις μετακινήσεις των ανθρώπων. Ανακόπηκε, επίσης, από συνειδητή καταστολή, από ποινή και περιφρόνηση, και σε μεταγενέστερη φάση από εσκεμμένη πολιτική στα σχολεία. Μπορείτε ακόμα να δείτε, τόσο προσεκτικά διατηρημένες όσο τα παλιά εργαλεία, αυτά τα μικρά πλακάτ, τα "Ουαλικά Όχι", που τα παιδιά τα οποία τα έπιαναν να μιλούν τη μητρική τους γλώσσα έπρεπε να τα κρεμάσουν γύρω από τον λαιμό τους, για ντροπή. Είναι βέβαιο ότι είναι λάθος να το ξεχάσουμε ή να το συγχωρήσουμε αυτό. Είναι βέβαιο ότι είναι σωστό να χρησιμοποιείται και να διδάσκεται μια γλώσσα που εξακολουθεί να ζει, μετά από όλες τις επιθέσεις εναντίον της»*.

Ο Williams ήταν σε θέση να διακρίνει τη φυσιολογική από την τεχνητή πορεία μιας παράδοσης, για την οποία σημείωνε:*"All the real processes have been cultural and historical, and all the artificial processes have been political, in one after another dominative proclamation of a state and an identity."*[89] που σημαίνει: *«Όλες οι πραγματικές διαδικασίες ήταν πολιτισμικές και ιστορικές και όλες οι τεχνητές διεργασίες ήταν πολιτικές, ακολουθώντας η μία μετά την άλλη κυρίαρχη ανακήρυξη ενός κράτους και μιας ταυτότητας»*. Αναφερόμενος στην αποσαφήνιση της πλασματικής εξελικτικής πορείας του ανθρώπου και της Ιστορίας επισήμαινε: *"Because the Depression, suddenly, is not a historical period, for the recovery of documents and memoirs. Because it has come back, is again being imposed on us, and we thought that could never happen. Not a literary or historical experience. Unemployment, closures; political defeats, and divisions; advice to emigrate; anger. It is being lived as well as written. It was always being lived as well as written."*[90] που σημαίνει: *«Επειδή η Ύφεση, ξαφνικά, δεν είναι μια ιστορική περίοδος, για την ανάκτηση εγγράφων και απομνημονευμάτων. Επειδή επανήλθε, μας επιβάλλεται ξανά και πιστεύαμε ότι δεν θα μπορούσε να συμβεί ποτέ αυτό. Όχι μια λογοτεχνική ή ιστορική εμπειρία. Ανεργία, κλείσιμο επιχειρήσεων, πολιτικές ήττες και διαχωρισμοί· συμβουλές για μετανάστευση, θυμός. Βιώνεται, καθώς και γράφεται. Πάντα βιωνόταν, καθώς και γραφόταν»*.

[88] Williams, 2021: 54
[89] Williams, 2021: 25
[90] Williams, 2021: 267

Προβλημάτιζε τους φοιτητές του σχετικά με τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης, χρησιμοποιώντας το ακόλουθο παράδειγμα: *"There was this Englishman who worked in the London office of a multinational corporation based in the United States. He drove home one evening in his Japanese car. His wife, who worked in a firm which imported German kitchen equipment, was already at home. Her small Italian car was often quicker through the traffic. After a meal which included New Zealand lamb, Californian carrots, Mexican honey, French cheese and Spanish wine, they settled down to watch a programme on their television set, which had been made in Finland. The programme was a retrospective celebration of the war to recapture the Falkland Islands. As they watched it they felt warmly patriotic, and very proud to be British."*[91] που σημαίνει: *«Ήταν αυτός ο Άγγλος που εργαζόταν στα γραφεία μιας πολυεθνικής εταιρείας στο Λονδίνο, η οποία είχε έδρα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Γύρισε στο σπίτι του ένα βράδυ με το ιαπωνικό αυτοκίνητό του. Η σύζυγός του, η οποία εργαζόταν σε μια εταιρεία που εισήγαγε γερμανικό εξοπλισμό κουζίνας, βρισκόταν ήδη στο σπίτι. Το μικρό ιταλικό της αυτοκίνητο ήταν συχνά πιο γρήγορο στην κίνηση. Μετά από ένα γεύμα που περιλάμβανε αρνί Νέας Ζηλανδίας, καρότα Καλιφόρνιας, μεξικάνικο μέλι, γαλλικό τυρί και ισπανικό κρασί, βολεύτηκαν για να παρακολουθήσουν ένα πρόγραμμα στην τηλεόρασή τους, το οποίο είχε γυριστεί στη Φινλανδία. Το πρόγραμμα ήταν μια εορταστική ανασκόπηση του πολέμου για την ανακατάληψη των Νήσων Φώκλαντ. Καθώς το παρακολούθησαν ένιωσαν θερμά πατριώτες και πολύ περήφανοι που ήταν Βρετανοί»*. Για τον Williams η πολιτική και η ιστορία φαίνεται να ήταν δύο ξεχωριστές οντότητες που αντιμάχονταν για το ποια θα κερδίσει τη μεγαλύτερη εδαφική επικράτεια. Αναμφισβήτητα, η ιδεολογική τοποθέτηση του Williams τον κατατάσσει άξιο υπέρμαχο της αλήθειας και της αποκατάστασης της ιστορικής πορείας, με απώτερο σκοπό τη διαφύλαξη των εθνικών ταυτοτήτων, πολιτισμών και συνειδήσεων. Η διάνοιά του και η εύστοχη κριτική ματιά του δικαίως του χάρισαν τη θέση του ενός εκ των θεμελιωτών του πολιτισμικού πεδίου.

[91] Williams, 1983: 177

ΜΕΡΟΣ 2ο. ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΕΝΝΟΙΩΝ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΩΝ ΣΤΟΝ *ΔΟΝ ΚΙΧΩΤΗ* ΤΟΥ ΜΙΓΚΕΛ ΝΤΕ ΘΕΡΒΑΝΤΕΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ *THE LONG REVOLUTION* ΤΟΥ RAYMOND WILLIAMS.

2.1 Το δημιουργικό μυαλό

No word in English carries a more consistently positive reference
than "creative", and obviously we should be glad of this,
when we think of the values it seeks to express
and the activities it offers to describe.[92]

Καμία λέξη στα αγγλικά δεν φέρει μια πιο σταθερά θετική αναφορά από
τη λέξη «δημιουργικός», και προφανώς θα πρέπει να χαιρόμαστε
γι' αυτό, όταν σκεφτόμαστε τις αξίες που επιδιώκει να εκφράσει
και τις δραστηριότητες που προσφέρεται να περιγράψει.

Ωστόσο, επισημαίνει ο Williams, το εύρος των σημασιών της λέξης, αλλά και η ασυλλόγιστη χρήση της επιφέρουν κάποιες δυσκολίες στον προσδιορισμό της, οπότε προτείνει τη διερεύνηση της σημασίας της «δημιουργικής» ιδέας με τρεις τρόπους. Αρχικά, προκρίνει την αναθεώρηση της ιστορίας της, στη συνέχεια προτάσσει την αντιπαραβολή της εξέλιξής της ως όρου των τεχνών με ορισμένες πρόσφατες επιστημονικές εργασίες πάνω στην αντίληψη και στην επικοινωνία και, τρίτον, την εξετάζει ως πιθανή βασική έννοια της συζήτησης για την κουλτούρα, μια συζήτηση που επικεντρώνεται στη σχέση της τέχνης με τη μάθηση και με το σύνολο των δραστηριοτήτων μας που αποκαλούμε κοινωνία.

Η ιστορία της «δημιουργικής» ιδέας είναι από πολλές απόψεις δύσκολο να ανιχνευτεί, παραδέχεται ο Williams, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η απαρχή της πρέπει να εντοπίζεται στη σκέψη της Αναγέννησης. Εξετάζοντας, ωστόσο, αυτές τις πηγές, ανακαλύπτει ότι οι δημιουργοί της την προσδιορίζουν με όρους προερχόμενους από την κλασική σκέψη. Η αρχική σημασία της λέξης έχει διατηρηθεί μόνο μερικώς

[92] Williams, 1965: 19

μέσα σε αυτή την μακρόχρονη πορεία, σπεύδει να παρατηρήσει ο Williams, ο οποίος, στη συνέχεια, εξετάζει τη διαφοροποίηση της σημασίας με την οποία επιφορτίζεται ο όρος από τους δημιουργούς, στους οποίους έχουν βασιστεί οι αναγεννησιακοί διανοούμενοι, με επιρροές ιδιαίτερα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.

2.1.1 Ιστορική αναδρομή στη «δημιουργική» ιδέα

2.1.1.1 Η μίμηση ως καλλιτεχνικός όρος υπό τη σκοπιά του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα και η εξελικτική πορεία της έως την εποχή της Αναγέννησης

ἔστιν οὖν τραγῳδία μίμησις πράξεως
σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἐχούσης,
ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἑκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις,
δρώντων καὶ οὐ δι᾽ ἀπαγγελίας, δι᾽ ἐλέου καὶ φόβου
περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν.[93]

Είναι λοιπόν τραγωδία μίμηση πράξεως σπουδαίας [σοβαρής]
και τέλειας [αποτελειωμένης], ορισμένου μεγέθους,
[που διατυπώνεται] σε γλώσσα μυρωδισμένη
[περίτεχνη, καταστόλιστη], χωριστά κάθε είδος
[μυρωδικού ή γλωσσικού στολιδιού κατανεμημένο]
στα [διάφορα] μέρη [της], προσώπων και από πρόσωπα
που δρουν και όχι [που αφηγούνται] με απαγγελία,
[πράξεως] η οποία, με το έλεος και τον φόβο [που προξενεί],
διεκπεραιώνει την κάθαρση αυτού του είδους των [τραγικών] παθημάτων.[94]

Αναφερόμενοι στη «δημιουργία» ως καλλιτεχνική δραστηριότητα, η λεξιλογική επιλογή που υιοθετεί ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, προκειμένου να περιγράψουν την ιδιαίτερη αυτή δεξιότητα του καλλιτέχνη, είναι η «μίμηση». Η γενική σημασία της ελληνικής λέξης «μίμησις» είναι είτε «κάνω κάτι που έκανε κάποιος άλλος» είτε «φτιάχνω κάτι σαν κάτι άλλο», προσθέτει επεξηγηματικά ο Williams, και

[93] Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικῆς*, 1449b25-29
[94] Μετάφραση Η. Π. Νικολούδης, 1995, σ. 193

στην πραγματικότητα, περιέγραφε τις δραστηριότητες του χορευτή, του τραγουδιστή, του μουσικού, του γλύπτη, του δραματουργού, κ.ά.

Ανατρέχοντας στα λόγια του Αριστοτέλη, ο Williams μας υπενθυμίζει: «*Ἐοίκασι δε γεννῆσαι μὲν ὅλως τὴν ποιητικὴν αἰτίαι δύο τινὲς καὶ αὗται φυσικαί. τό τε γὰρ μιμεῖσθαι σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἐκ παίδων ἐστὶ καὶ τούτῳ διαφέρουσι τῶν ἄλλων ζῴων ὅτι μιμητικώτατόν ἐστι καὶ τὰς μαθήσεις ποιεῖται διὰ μιμήσεως τὰς πρώτας, καὶ τὸ χαίρειν τοῖς μιμήμασι πάντας. σημεῖον δε τούτου τὸ συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἔργων· ἃ γὰρ αὐτὰ λυπηρῶς ὁρῶμεν, τούτων τὰς εἰκόνας τὰς μάλιστα ἠκριβωμένας χαίρομεν θεωροῦντες, οἷον θηρίων τε μορφὰς τῶν ἀτιμοτάτων καὶ νεκρῶν. αἴτιον δε καὶ τούτου, ὅτι μανθάνειν οὐ μόνον τοῖς φιλοσόφοις ἥδιστον ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοίως, ἀλλ' ἐπὶ βραχὺ κοινωνοῦσιν αὐτοῦ. διὰ γὰρ τοῦτο χαίρουσι τὰς εἰκόνας ὁρῶντες, ὅτι συμβαίνει θεωροῦντας μανθάνειν καὶ συλλογίζεσθαι τί ἕκαστον*»[95] που σημαίνει: *«Φαίνεται ότι η ποιητική εν γένει τέχνη γεννήθηκε από δύο αιτίες, και [οι δύο] αυτές φυσικές. Το να μιμούνται, ιδιότητα έμφυτη, πράγματι, για τους ανθρώπους, υπάρχει από την παιδική ηλικία, και σε τούτο διαφέρουν [οι άνθρωποι] από τα άλλα ζώα, στο ότι δηλαδή [ο άνθρωπος] είναι ον άκρως μιμητικό και πραγματοποιεί τις πρώτες γνώσεις του με τη μίμηση, και [είναι επίσης έμφυτο στους ανθρώπους] το να χαίρονται όλοι με τις μιμήσεις. Ενδεικτικό είναι αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα, διότι, ενώ βλέπομε με λύπη αυτά τα ίδια τα πράγματα, χαιρόμαστε να παρατηρούμε τις εικόνες τους που έχουν γίνει με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια, όπως τις μορφές, επί παραδείγματι, ακόμη και των απαισιοτέρων θηρίων και των πτωμάτων. Ο λόγος και γι' αυτό είναι ότι η μάθηση δεν είναι μόνο για τους φιλοσόφους εξαιρετικά ευχάριστο πράγμα, αλλά και για τους άλλους επίσης ανθρώπους - οι τελευταίοι ωστόσο μετέχουν σε μικρότερο βαθμό σε αυτό. Για τούτο, πράγματι, χαίρονται, όταν βλέπουν τις εικόνες, επειδή με το να τις παρατηρούν προσεκτικά μαθαίνουν με ακρίβεια και καταλήγουν σε εμπεριστατωμένα συμπεράσματα για το τι είναι κάθε ον»*[96].

Επομένως, συμπεραίνει ο Williams, ο Αριστοτέλης κατανοεί την τέχνη ως αναπαράσταση μιας υπάρχουσας πραγματικότητας, την οποία ο καλλιτέχνης μιμείται και μέσω αυτής της μίμησης, που ομοιάζει με την πρώτη διαδικασία της μάθησής μας, αντιλαμβανόμαστε το νόημα του αντικειμένου και των όντων που αναπαριστώνται.

[95] Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικῆς*, 1448b4-17
[96] Μετάφραση Η. Π. Νικολούδης, 1995, σ. 183

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης συμφωνούσαν στον όρο «μίμησις», αλλά σχημάτιζαν διαφορετικές υποθέσεις. Για τον Πλάτωνα, ο καλλιτέχνης ήταν ο «μιμητής» μιας προ-υπάρχουσας πραγματικότητας, ο οποίος ήταν εμπνευσμένος από τον Θεό, και η πράξη της «μίμησης» ήταν δύο βήματα μακριά από την πραγματικότητα. Αρχικά υπήρχε η ιδέα, σε δεύτερη κατά σειρά θέση από την αληθινή φύση το υλικό πράγμα και, στη συνέχεια, η μίμηση.

Όπως εξηγεί ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του: *«Βούλει οὖν, ἔφην, ἐπ᾽ αὐτῶν τούτων ζητήσωμεν τὸν μιμητὴν τοῦτον, τίς ποτ᾽ ἐστίν; Εἰ βούλει, ἔφη. Οὐκοῦν τριτταί τινες κλῖναι αὗται γίγνονται· μία μὲν ἡ ἐν τῇ φύσει οὖσα, ἣν φαῖμεν ἄν, ὡς ἐγᾦμαι, θεὸν ἐργάσασθαι. ἢ τίν᾽ ἄλλον; Οὐδένα, οἶμαι. Μία δέ γε ἣν ὁ τέκτων. Ναί, ἔφη. Μία δε ἣν ὁ ζωγράφος. ἦ γάρ; Ἔστω. Ζωγράφος δή, κλινοποιός, θεός, τρεῖς οὗτοι ἐπιστάται τρισὶν εἴδεσι κλινῶν. Ναὶ τρεῖς. Ο μὲν δὴ θεός, εἴτε οὐκ ἐβούλετο, εἴτε τις ἀνάγκη ἐπῆν μὴ πλέον ἢ μίαν ἐν τῇ φύσει ἀπεργάσασθαι αὐτὸν κλίνην, οὕτως ἐποίησεν μίαν μόνον αὐτὴν ἐκείνην ὃ ἔστιν κλίνη· δύο δε τοιαῦται ἢ πλείους οὐτε ἐφυτεύθησαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ οὐτε μὴ φυῶσιν. Πῶς δή; ἔφη. Ὅτι, ἦν δ᾽ ἐγώ, εἰ δύο μόνας ποιήσειεν, πάλιν ἂν μία ἀναφανείη ἧς ἐκεῖναι ἂν αὖ ἀμφότεραι τὸ εἶδος ἔχοιεν, καὶ εἴη ἂν ὃ ἔστιν κλίνη ἐκείνη ἀλλ᾽ οὐχ αἱ δύο. Ὀρθῶς, ἔφη. Ταῦτα δὴ οἶμαι εἰδὼς ὁ θεός, βουλόμενος εἶναι ὄντως κλίνης ποιητὴς ὄντως οὔσης, ἀλλὰ μὴ κλίνης τινὸς μηδε κλινοποιός τις, μίαν φύσει αὐτὴν ἔφυσεν. Ἔοικεν. Βούλει οὖν τοῦτον μὲν φυτουργὸν τούτου προσαγορεύωμεν, ἤ τι τοιοῦτον; Δίκαιον γοῦν, ἔφη, ἐπειδήπερ φύσει γε καὶ τοῦτο καὶ τἆλλα πάντα πεποίηκεν. Τί δε τὸν τέκτονα; ἆρ᾽ οὐ δημιουργὸν κλίνης; Ναί. Ἦ καὶ τὸν ζωγράφον δημιουργὸν καὶ ποιητὴν τοῦ τοιούτου; Οὐδαμῶς. Ἀλλὰ τί αὐτὸν κλίνης φήσεις εἶναι;Τοῦτο, ἦ δ᾽ ὅς, ἔμοιγε δοκεῖ μετριώτατ᾽ ἂν προσαγορεύεσθαι, μιμητὴς οὗ ἐκεῖνοι δημιουργοί. Εἶεν, ἦν δ᾽ ἐγώ· τὸν τοῦ τρίτου ἄρα γεννήματος ἀπὸ της φύσεως μιμητὴν καλεῖς; Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη.»*[97] που σημαίνει: *«-Θέλεις, τότε, εἶπα, νὰ ἐπιχειρήσουμε μὲ βάση αὐτὰ τὰ παραδείγματα νὰ ἀνιχνεύσουμε τί πρᾶγμα τέλος πάντων εἶναι αὐτὸς ὁ μιμητής; -Ἂν τὸ θέλεις ἐσύ, ναί. -Προκύπτουν λοιπόν τοῦτα τὰ τριῶν λογιῶν ἀνάκλιντρα: Ἕνα, αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει στὴν περιοχὴ της ἀληθινῆς ὑπόστασης, γιὰ τὸ ὁποῖο, καθὼς νομίζω ἐγώ, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἔχει κατασκευάσει ὁ θεός. Ἢ ποιός ἄλλος; -Κανένας ἄλλος, κατὰ τὴ γνώμη μου. -Ἕνα ἄλλο ποὺ τὸ ἔχει φτιάξει ὁ ξυλουργός. -Ναί, εἶπε. -Καὶ ἕνα ἄλλο ὁ ζωγράφος. Ἔτσι; -Ἂς ποῦμε. -Ζωγράφος, λοιπόν, ξυλουργός, θεός, εἶναι τρεῖς τεχνίτες γιὰ τριῶν λογιῶν ἀνάκλιντρα. -Ναι, τρεῖς. -Ο θεός, τώρα, εἴτε επειδή δὲν ἤθελε, εἴτε επειδή κάποιος ἀναγκασμὸς τὸν*

[97] Πλάτων, *Πολιτεία*, 597b2-597e5

ὑποχρέωνε νὰ μὴ φτιάξει στὴν ἰδεατὴ φύση περισσότερα ἀπὸ ἕνα ἀνάκλιντρο, ἔπλασε μόνον ἐκεῖνο τὸ ἕνα ποὺ ἔχει τὴν πραγματικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνακλίντρου: δύο ἀνάκλιντρα τέτοιας λογῆς, ἢ περισσότερα, οὔτε πλάστηκαν ἀπὸ τὸ θεὸ οὔτε πρόκειται ποτὲ νὰ πλαστοῦν. -Πῶς ἔτσι; εἶπε. -Διότι, εἶπα ἐγώ, ἀκόμη κι ἂν ἔφτιαχνε ὁ θεὸς ἔστω δύο ὅλα κι ὅλα ἀνάκλιντρα, πάλι θα παρουσιαζόταν ἕνα τρίτο ἰδεατὸ ἀνάκλιντρο τοῦ ὁποίου τὴν ἀληθινὴ ὑπόσταση θα μοιράζονταν ἐκεῖνα τὰ δύο, κι ἔτσι ἀληθινὸ ἀνάκλιντρο θα ἦταν τοῦτο κι ὄχι ἐκεῖνα τὰ δύο ἄλλα. -Σωστά, εἶπε. -Γνωρίζοντάς τα, νομίζω, αὐτὰ ὁ θεὸς καὶ θέλοντας νὰ εἶναι σταλήθεια πλάστης ἑνὸς ἀνάκλιντρου μὲ ἀληθινὴ ὑπόσταση κι ὄχι ἁπλῶς ἑνὸς κάποιου οὔτε κι ἕνας κάποιος κατασκευαστής, τὸ ἔπλασε ἔτσι ὥστε στὴν ἀληθινὴ φύση του τὸ ἀνάκλιντρο νὰ εἶναι ἕνα καὶ μοναδικό. -Ἔτσι φαίνεται. -Νὰ τὸν ἀποκαλέσουμε λοιπόν πλάστη της ἀληθινῆς φύσης τοῦ ἀνακλίντρου ἢ κάτι παρόμοιο; -Οπωσδήποτε, εἶπε, τοῦ ἀξίζει αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμός, ἀφοῦ καὶ αὐτὸ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα τὰ ἔχει πλάσει στὴν αὐθεντική τους ὑπόσταση. -Καὶ τὸ μαραγκὸ πῶς θα τὸν ποῦμε; Δὲν θα τὸν ποῦμε κατασκευαστὴ ἀνακλίντρου; -Ναί. -Τὸ ζωγράφο, τώρα, θα τὸν ἀποκαλέσουμε κατασκευαστὴ καὶ πλάστη ἑνὸς τέτοιου πράγματος; -Σὲ καμία περίπτωση. -Ἀλλὰ τότε τί, θα πεῖς ὅτι εἶναι ὁ ζωγράφος σὲ σχέση μὲ τὸ ἀνάκλιντρο; -Ἔχω τὴ γνώμη, εἶπε ἐκεῖνος, ὅτι ὁ πιο ταιριαστὸς χαρακτηρισμὸς θα ἦταν νὰ τὸν ποῦμε μιμητὴ τῶν πραγμάτων ποὺ κατασκευάζουν ἐκεῖνοι. -Ὡραῖα, εἶπα ἐγώ: μιμητή, ἑπομένως, χαρακτηρίζεις αὐτὸν ποὺ τὸ κατασκεύασμά του εἶναι στὴν τρίτη κατὰ σειρὰν θέση ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ φύση: σῶστά;- Ἀσφαλῶς, εἶπε»[98]. Στο ίδιο έργο, σημειώνει ο Williams, ο Πλάτων καταδικάζει σε εξορία από την ιδανική πολιτεία τους ποιητές επειδή, όπως ισχυρίζεται: *«Φαύλη ἄρα φαύλῳ συγγιγνομένη φαῦλα γεννᾷ η μιμητική»*[99] που σημαίνει: *«Ἑπομένως, η μιμητικὴ τέχνη, τιποτένια η ἴδια, συναγελάζεται μὲ τὸ τιποτένιο καὶ γεννάει τιποτένια πράγματα»*[100].

Συνεχίζοντας την αναφορά του στον Πλάτωνα, ο Williams επισημαίνει ότι, σύμφωνα με τον μεγάλο αρχαίο φιλόσοφο, οι κίνδυνοι από την επιρροή των ποιητών είναι σημαντικοί στα αδύναμα μέρη του μυαλού. Όπως μαρτυρά και ο ίδιος ο Πλάτων: *«Οὐκοῦν δικαίως ἂν αὐτοῦ ἤδη ἐπιλαμβανοίμεθα, καὶ τιθεῖμεν ἀντίστροφον αὐτὸν τῷ ζωγράφῳ· καὶ γὰρ τῷ φαῦλα ποιεῖν πρὸς ἀλήθειαν ἔοικεν αὐτῷ, καὶ τῷ πρὸς ἕτερον τοιοῦτον ὁμιλεῖν της ψυχῆς ἀλλὰ μὴ πρὸς τὸ βέλτιστον, καὶ ταύτῃ ὡμοίωται […] τοῦτο*

[98] Μετάφραση Ν. Σκουτερόπουλος, 2002, σσ. 715-717
[99] Πλάτων, *Πολιτεία*, 603b4
[100] Μετάφραση Ν. Σκουτερόπουλος, 2002, σ. 733

ἐγείρει της ψυχῆς καὶ τρέφει καὶ ἰσχυρὸν ποιῶν ἀπόλλυσι τὸ λογιστικόν»[101] που σημαίνει: *«Νομιμοποιούμαστε, ἔτσι, νὰ πάρουμε τὸν ποιητὴ καὶ νὰ τὸν βάλουμε δίπλα στὸ ζωγράφο σὰν κάτι ἀνάλογο μὲ αυτόν: γιατί τοῦ μοιάζει καὶ ὡς πρὸς τὸ ὅτι φτιάχνει πράγματα τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀσήμαντη ἀξία σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀλήθεια, καὶ ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἀπευθύνεται σὲ ἕνα ἄλλο τέτοιο, ἀσήμαντης ἀξίας, μέρος της ψυχῆς κι ὄχι στὸ εὐγενικότερο. […] [ὁ ποιητής] ἐρεθίζει τοῦτο τὸ μέρος της ψυχῆς καὶ τὸ θρέφει, καὶ δυναμώνοντάς το ἀφανίζει τὸ λογικό»*[102]. Προσθέτει, μάλιστα: *«Οὐ μέντοι πω τό γε μέγιστον κατηγορήκαμεν αὐτῆς. τὸ γὰρ καὶ τοὺς ἐπιεικεῖς ἱκανὴν εἶναι λωβᾶσθαι, ἐκτὸς πάνυ τινῶν ὀλίγων, πάνδεινόν που»*[103] που σημαίνει: *«Δὲν της ἔχουμε ὅμως ἀπαγγείλει ἀκόμη τὴν πιο βαριὰ κατηγόρια. Γιατί τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἱκανὴ η ποίηση νὰ διαφθείρει ἀκόμη καὶ τοὺς καλούς, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες σπάνιες ἐξαιρέσεις, εἶναι πραγματικὰ φοβερό»*[104].

Επιστρέφοντας στον Αριστοτέλη, διαπιστώνουμε ότι όχι μόνο δίνει έμφαση στη μίμηση ως μέρος της κανονικής μαθησιακής διαδικασίας, αλλά εισάγει μια νέα αρχή, αυτή της καθολικής έννοιας, μας υπενθυμίζει ο Williams. Όπως ισχυρίζεται ο Αριστοτέλης: *«Φανερὸν δε ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ὅτι οὐ τὸ τὰ γενόμενα λέγειν, τοῦτο ποιητοῦ ἔργον ἐστίν, ἀλλ' οἷα ἂν γένοιτο καὶ τὰ δυνατὰ κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον ὁ γὰρ ἱστορικὸς καὶ ὁ ποιητὴς οὐ τῷ ἢ ἔμμετρα λέγειν ἢ ἄμετρα διαφέρουσιν (εἴη γὰρ ἂν τὰ Ἡροδότου εἰς μέτρα τεθῆναι καὶ οὐδὲν ἧττον ἂν εἴη ἱστορία τις μετὰ μέτρου ἢ ἄνευ μέτρων)· ἀλλὰ τούτῳ διαφέρει, τῷ τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δε οἷα ἂν γένοιτο. διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν· η μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, η δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει. ἔστιν δε καθόλου μέν, τῷ ποίῳ τὰ ποῖα ἄττα συμβαίνει λέγειν ἢ πράττειν κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον, οὗ στοχάζεται η ποίησις ὀνόματα ἐπιτιθεμένη· τὸ δε καθ' ἕκαστον, τί Ἀλκιβιάδης ἔπραξεν ἢ τί ἔπαθεν.»*[105] που σημαίνει: *«Γίνεται φανερό τώρα από τα προαναφερόμενα και ότι δεν είναι τούτο έργο του ποιητή, το να διηγείται [δηλαδή] τα όσα έγιναν, αλλά όπως θα μπορούσαν να γίνουν και όσα είναι δυνατά στο πνεύμα του ότι είναι πιθανά ή αναγκαία. Πράγματι, ο ιστορικός και ο ποιητής δεν διαφέρουν κατά το αν εκφράζονται με μέτρο ή χωρίς μέτρο (διότι θα μπορούσαν τα έργα του Ηροδότου να τεθούν σε στίχους και δεν θα ήσαν [άλλωστε, στην περίπτωση αυτή] σε τίποτε λιγότερο είδος ιστορίας με μέτρο απ' ό,τι χωρίς μέτρο) διαφέρουν όμως σε τούτο, στο ότι ο ιστορικός αφηγείται τα όσα έχουν γίνει και ο ποιητής*

[101] Πλάτων, *Πολιτεία*, 605a8-605b5
[102] Μετάφραση Ν. Σκουτερόπουλος, 2002, σσ. 737-739
[103] Πλάτων, *Πολιτεία*, 605c6-8
[104] Μετάφραση Ν. Σκουτερόπουλος,, 2002, σ. 739
[105] Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικῆς*, 1451a36-1451b11

όπως θα μπορούσαν να γίνουν. Γι' αυτό και η ποίηση είναι [πράγμα] φιλοσοφικότερο και σπουδαιότερο από την ιστορία· ενώ, δηλαδή, η ποίηση ομιλεί για τα καθόλου [οικουμενικά, γενικής ισχύος] μάλλον [πράγματα], η ιστορία ομιλεί για τα ατομικά [πράγματα]. Και ενώ το καθόλου, το ποια [δηλαδή] κατηγορία ανθρώπων συμβαίνει να λέγει ή να πράττει τα ποιας κατηγορίας πιθανά ή αναγκαία πράγματα, είναι αυτό στο οποίο αποβλέπει η ποίηση δίνοντας [στα πρόσωπα] ονόματα, το ατομικό [είναι] το τι έπραξε ή το τι έπαθε ο Αλκιβιάδης».[106]

Συνεπώς, ενώ ο Πλάτων τονίζει τους κινδύνους του πλαστού, ως μίμηση όχι της έσχατης πραγματικότητας, αλλά των απλών ειδώλων, ο Αριστοτέλης αναπτύσσει την αντίληψή του για τη μίμηση ως την υψηλότερη μορφή μάθησης, καθώς δείχνει, μέσω των καθολικών δηλώσεών της, το μόνιμο και το αναγκαίο, καταλήγει ο Williams.

Ξετυλίγοντας το νήμα της εξέλιξης των δύο αυτών θεωρητικών απόψεων, και αναφέροντας τις μεταγενέστερες αλληλεπιδράσεις τους, αλλά και τα διάφορα δόγματα που σχηματίστηκαν από τη θεωρία της Αναγέννησης, ο Williams καταγράφει τέσσερις βασικές θεωρίες της τέχνης που αναδύονται από την κλασική παράδοση της Αναγέννησης. Η πρώτη θεωρία περιγράφει την τέχνη ως «αποκάλυψη» μιας κρυφής πραγματικότητας και φάνηκε ιδιαίτερα χρήσιμη στους Χριστιανούς στοχαστές, οι οποίοι μπόρεσαν να ερμηνεύσουν την τέχνη ως αλληγορία του νου του Θεού. Η δεύτερη θεωρία βλέπει την τέχνη ως αιώνια μίμηση και αναπαράσταση της «ιδέας του κάλλους» και περιλαμβάνει την αναδημιουργία των κλασικών έργων τέχνης από τους ανθρωπιστές της Αναγέννησης, συνιστώντας την αφετηρία της σημαντικής παράδοσης που ονομάζεται κλασικισμός. Η τρίτη θεωρία περιγράφει την τέχνη ως ηθικό δόγμα που υποδεικνύει το πώς πρέπει να είναι η φύση. Επηρεασμένη από την «εξιδανίκευση» του Αριστοτέλη, η θεωρία αυτή εξελίχθηκε σε μια σημαντική παράδοση υποδειγματικών, ηθικολογικών και διδακτικών έργων. Από την τελευταία θεωρία, από την οποία αναδύεται κυρίως η «δημιουργική» έμφαση, σχηματίζεται η αντίληψη ότι *"La Natura […] è l' Arte di Dio"*[107] που σημαίνει: *«Η φύση είναι […] η τέχνη του Θεού»* και η τέχνη μια μορφή ενέργειας που συναγωνίζεται τη φύση. Όπως μαρτυρά η σκέψη του Castelvetro, L.: *"L'arte non è cosa diversa dalla natura, nè può passare oltre i confini della natura, e intende di fare quello stesso, che fa la natura"*[108] που σημαίνει: *«Η τέχνη δεν διαφέρει από τη φύση, ούτε μπορεί να ξεπεράσει τα όρια της φύσης και*

[106] Μετάφραση Η. Νικολούδης, 1995, σ. 183
[107] Tasso, 1822: 247-8
[108] Castelvetro, 1576: 69

σκοπεύει να κάνει το ίδιο πράγμα που κάνει η φύση». Ο σκοπός της τέχνης, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, διακρίνει με οξύνοια ο Williams, είναι μια μορφή δημιουργίας. Η φύση είναι δημιουργία του Θεού και η τέχνη δημιουργία του ανθρώπου. "*Non c' e in mondo chi merita nome di creatore, che Dio ed il Poeta.*"[109], που σημαίνει: *«Δεν υπάρχει κανένας στον κόσμο που να αξίζει το όνομα του δημιουργού, εκτός από τον Θεό και τον ποιητή»,* συμπληρώνει ο Williams παραθέτοντας την αποδιδόμενη στον Torquato Tasso ρήση.

Αποσαφηνίζει, στη συνέχεια, ο Williams ότι οι τέσσερις αυτές βασικές θεωρίες μπορούν να απαντηθούν με ποικίλους συνδυασμούς σε οποιοδήποτε αναγεννησιακό έργο, αλλά είναι εμφανής η τάση των μεγάλων δημιουργών της εποχής προς μια ουμανιστική θεωρία της τέχνης. Η ιδέα της τέχνης, λοιπόν, ως δημιουργία του ανθρώπου καθυστέρησε μερικούς αιώνες, κυρίως λόγω των αναχωμάτων που έθετε η Χριστιανική παράδοση. Ωστόσο, η απαρχή της διαφαίνεται μέσα από τις περισσότερο και λιγότερο σύμφωνες και επιτυχείς προσμίξεις που αλληλεπιδρούσαν με τη σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στη νέα σκέψη που αναδυόταν την περίοδο της Αναγέννησης.

Στην αγγλική παράδοση ο Williams ξεχωρίζει τη σκέψη του Sidney, σύμφωνα με τον οποίο όλες οι υπόλοιπες τέχνες και επιστήμες είναι δέσμιες της φύσης: *"Onely the Poet disdeining to be tied to any such subjectio, lifted up with the vigor of his own invention, doth grow in effect into an other nature: in making things either better then nature bringeth foorth, or quite a new, formes such as never were in nature: as the*

[109] Η έρευνά μας σχετικά με την πηγή της ρήσης του Torquato Tasso μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι μένει ακόμα να εντοπιστεί σε πρωτότυπο κείμενό του. Ωστόσο, ο Chandler B. Beall στο άρθρο του "A Tasso Quotation in Shelley", αναφέρει ότι εντοπίζει τις πρώτες αναφορές στη ρήση του Tasso στο έργο του Percy Bysshe Shelley *Defence of Poetry*, στο οποίο ο Shelley αφού απαριθμεί ορισμένα χαρακτηριστικά της ποίησης, προσθέτει: *"It justifies the bold and true words of Tasso: Non merita nome di creatori, se non Iddio ed il Poeta".* Στη συνέχεια, ο Beall επισημαίνει ότι κανείς από το πλήθος των συγγραφέων και των δημιουργών δεν αναφέρει την πηγή αυτού του παραθέματος και συμπληρώνει σχολιάζοντας ότι αρκούνται απλώς στο να τη μεταφράσουν ή να επισημάνουν ότι ο Shelley την είχε χρησιμοποιήσει. Ο Beall απαντά, επίσης, τη ρήση με μια ελαφρώς διαφορετική μορφή σε μια επιστολή προς τον Peacock που γράφτηκε από τον Bagni di Lucca στις 16 Αυγούστου 1818: *"This proud, though sublime, expression of Tasso: Non c' e in mondo chi merita nome di creatore, che Dio ed il Poeta".* Στη μελέτη του Lucas Verkoren για το έργο *Defence,* προσθέτει ο Beall, αναφέρεται ακόμη μια μορφή του ιταλικού αφορισμού που χρησιμοποίησε ο Shelley *στο Essay on Life (1840 ed., I, 224): "Non merita nome di creatori, sennon Iddio ed il Poeta".* Στο έργο αυτό, συμπληρώνει ο Beall, ο Verkoren δηλώνει χαρακτηριστικά ότι προφανώς και στις τρείς περιπτώσεις ο Shelley χρησιμοποίησε την παράθεση από μνήμης, χωρίς όμως να αναφέρει και αυτός την πηγή του Shelley. Ολοκληρώνοντας την έρευνά του ο Beall υποδεικνύει την επανεξέταση του έργου του Hans Thüme *Beiträge zur Geschichte des Geniebegriffs in England* (X, 26 sq.) από τον Mario Praz, ο οποίος επιβεβαίωσε ότι ούτε ο Thüme ούτε ο Spingarn είχαν επιχειρήσει να ελέγξουν την αναφορά που κάνει ο Shelley. (Beal, 1941: 609–610). Αντίστοιχα, στην ελληνική βιβλιογραφία διαπιστώθηκε ότι ως πηγή της εν λόγω ρήσης του Tasso χρησιμοποιείται στην πλειοψηφία των περιπτώσεων το έργο του Raymond Williams.

Heroes, Demigods, Cyclops, Chymeras, Furies, and such like; so as he goeth hand in hand with nature, not enclosed within the narrow warrant of her gifts, but freely raunging within the Zodiack of his owne wit.

Nature never set foorth the earth in so rich Tapistry as diverse Poets have done, neither with so pleasaunt rivers, fruitfull trees, sweete smelling flowers, nor whatsoever els may make the too much loved earth more lovely : her world is brasen, the Poets only deliver a golden. But let those things alone and goe to man, for whom as the other things are so it seemeth in him her uttermost comming is imploied: & know whether she have brought foorth so true a lover as Theagenes, so constant a friend as Pylades, so valiant a man as Orlando, so right a Prince as Xenophons Cyrus, so excellent a man every way as Virgils Aeneas. Neither let this be jestingly coceived, bicause the works of the one be essenciall, the other in imitation or fiction ; for everie understanding, knoweth the skill of ech Artificer standeth in that Idea, or fore conceit of the worke, and not in the worke it selfe. And that the Poet hath that Idea, is manifest, by delivering them foorth in such excellencie as he had imagined them : which delivering foorth, also is not wholly imaginative, as we are wont to say by the that build Castles in the aire: but so farre substancially it worketh, not onely to make a Cyrus, which had bene but a particular excellency as nature might have done, but to bestow a Cyrus upon the world to make many Cyrusses, if they will learne aright, why and how that maker made him.

Neither let it be deemed too sawcy a comparison, to ballance the highest point of mans wit, with the efficacie of nature : but rather give right honor to the heavenly maker of that maker, who having made man to his owne likenes, set him beyond and over all the workes of that second nature, which in nothing he sheweth so much as in Poetry; when with the force of a divine breath, he bringeth things foorth surpassing her doings: with no small arguments to the incredulous of that first accursed fall of Adam, since our erected wit maketh us know what perfectio is, and yet our infected wil keepeth us fro reaching unto it."[110] που σημαίνει: *«Μόνο ο ποιητής που απεχθάνεται να είναι δέσμιος οποιασδήποτε τέτοιας υποταγής, ανυψωμένος με το σθένος της δικής του επινοητικότητας, παράγει ουσιαστικά μιαν άλλη φύση, κάνοντας τα πράγματα είτε καλύτερα απ' ό,τι τα φτιάχνει η φύση είτε εντελώς αλλιώτικα. Μορφές που σαν αυτές ποτέ δεν ευρέθησαν στη φύση, όπως είναι οι Ήρωες, οι Ημίθεοι, οι Κύκλωπες, οι Χίμαιρες, οι Ερινύες και άλλες παρόμοιες· έτσι όπως πηγαίνει χέρι-χέρι με τη φύση, χωρίς*

[110] Feuillerat, 1923: 8-9

να περιορίζεται στη λιτή προσφορά των δώρων της, αλλά κινούμενος ελεύθερα μέσα στους αστερισμούς της δικής του ευφυΐας.

Η φύση ποτέ δεν παρουσίασε τη γη με τόσο πλούσια ταπετσαρία, όπως έκαναν διάφοροι ποιητές, ούτε με τόσο ευχάριστα ποτάμια, τόσο καρποφόρα δέντρα, τόσο γλυκά μυρωδάτα λουλούδια, ούτε με οτιδήποτε άλλο μπορεί να κάνει την πολυαγαπημένη γη πιο όμορφη. Ο κόσμος της είναι θρασύς, μόνο ό,τι φτιάχνουν οι ποιητές γίνεται χρυσάφι. Αλλά αφήστε αυτά τα πράγματα και στρέψτε το βλέμμα σας στον άνθρωπο - στον οποίο, όπως συμβαίνει και στα άλλα πράγματα, έτσι φαίνεται μέσα του να εργάζεται η απόλυτη πανουργία της - και ψάξτε να βρείτε αν αυτή δημιούργησε ποτέ έναν τόσο ειλικρινή εραστή όπως είναι ο Θεαγένης, έναν τόσο σταθερό φίλο σαν τον Πυλάδη, έναν τόσο γενναίο άνθρωπο σαν τον Ορλάντο, έναν τόσο σωστό Πρίγκιπα όπως ο Κύρος του Ξενοφώντα, έναν τόσο εξαιρετικό άνθρωπο, από κάθε άποψη, όσο ο Αινείας του Βιργιλίου. Μα, μην το πάρετε για χωρατό, γιατί τα έργα του ενός είναι, ουσιαστικά, μίμηση ή μύθευμα του άλλου, γιατί κάθε κατανόηση εμπεριέχει τη γνώση ότι η ικανότητα τού κάθε τεχνίτη στηρίζεται σε αυτή την ιδέα, ή αλλιώς στο νόημα του έργου, και όχι στο έργο αυτό καθαυτό. Και ότι ο ποιητής είχε αυτή την ιδέα είναι φανερό, με το να την αποδίδει με τέτοια υπεροχή όπως την είχε φανταστεί. Η οποία απόδοση δεν είναι εντελώς φανταστική, όπως συνηθίζουμε να λέμε για εκείνους που χτίζουν κάστρα στην άμμο, αλλά μέχρι στιγμής, ουσιαστικά, δουλεύει· όχι μόνο το να φτιάξεις έναν Κύρο, που δεν ήταν παρά μια ιδιαίτερη Εξοχότητα, όπως θα μπορούσε να είχε κάνει η φύση, αλλά το να δώσεις έναν Κύρο στον κόσμο για να φτιάξει πολλούς Κύρους, αν μάθουν σωστά, γιατί και πώς τον έκανε αυτός ο δημιουργός.

Μήτε να θεωρηθεί ως πολύ αυθάδης σύγκριση, για να εξισορροπηθεί το υψηλότερο σημείο της ανθρώπινης ευφυΐας, με την αποτελεσματικότητα της φύσης· αλλά προτιμότερο είναι να τιμήσετε τον ουράνιο δημιουργό αυτού του δημιουργού, ο οποίος, αφού έπλασε τον άνθρωπο κατ' εικόνα και κατ' ομοίωση, τον έβαλε πέρα και πάνω από όλα τα έργα αυτής της δεύτερης φύσης. Πράγμα που σε τίποτα δεν φαίνεται τόσο πολύ όσο στην ποίηση, όταν με τη δύναμη μιας θεϊκής πνοής, [ο άνθρωπος] «γεννά» πράγματα που ξεπερνούν κατά πολύ τα πεπραγμένα της [φύσης], χωρίς καμία μικρή δικαιολογία για την απιστία εκείνης της πρώτης καταραμένης πτώσης του Αδάμ, αφού η ορθωμένη ευφυΐα μας μας κάνει να ξέρουμε τι είναι τελειότητα, και όμως η μολυσμένη θέλησή μας μας εμποδίζει από το να φτάσουμε σε αυτή». Αν και διαφαίνονται οι επιρροές ποικίλων παραδόσεων, επισημαίνει ο Williams, όταν η μίμηση, η εκμάθηση της πραγματικότητας, γίνεται δημιουργία και ο άνθρωπος φτιάχνει μια νέα

πραγματικότητα, τότε επιτυγχάνεται ένα σημαντικό στάδιο στην εξελικτική πορεία της τέχνης και της σκέψης.

2.1.1.1.1 Η έννοια της μίμησης στον *Δον Κιχώτη*

– Porque ¿cómo queréis vos que no me tenga confuso el qué dirá el antiguo legislador que llaman vulgo cuando vea que, al cabo de tantos años como ha que duermo en el silencio del olvido, salgo ahora, con todos mis años a cuestas, con una leyenda seca como un esparto, ajena de invención, menguada de estilo, pobre de conceptos y falta de toda erudición y doctrina, sin acotaciones en las márgenes y sin anotaciones en el fin del libro, como veo que están otros libros, aunque sean fabulosos y profanos, tan llenos de sentencias de Aristóteles, de Platón y de toda la caterva de filósofos, que admiran a los leyentes, y tienen a sus autores por hombres leídos, eruditos y elocuentes? [...] De todo esto ha de carecer mi libro, porque ni tengo qué acotar en el margen, ni qué anotar en el fin, ni menos sé qué autores sigo en él, para ponerlos al principio, como hacen todos, por las letras del ABC, comenzando en Aristóteles y acabando en Xenofonte y en Zoílo o Zeuxis, aunque fue maldiciente el uno y pintor el otro.[111]

– Διότι, πώς θέλετε να μη με φέρει σε αμηχανία ό,τι μου πει αυτός ο πανάρχαιος νομοθέτης που λέγεται κοσμάκης, όταν δει ότι ύστερα από τόσον καιρό που κοιμάμαι στη σιωπή της λήθης μου, κάνω την εμφάνισή μου, μ' όλα μου τα χρόνια στη ράχη, μ' ένα μύθο στεγνό σαν το σπάρτο, άσχετο από κάθε πρωτοτυπία, λειψό σε ύφος, φτωχό σε εμπνεύσεις και στερημένο από κάθε διδαχή και μάθηση, χωρίς παραπομπές στο περιθώριο και σχόλια στο τέλος του βιβλίου, όπως βλέπω ότι συμβαίνει μ' άλλα βιβλία, που, αν κι απλοϊκά σαν

[111] Cervantes, 2018a: 96

παραμύθια, είναι ωστόσο γεμάτα φράσεις του Αριστοτέλη, του Πλάτωνα κι όλης της ανθρωποθάλασσας των φιλοσόφων, που προκαλούν το θαυμασμό του αναγνώστη και προβάλλουν τους συγγραφείς τους σαν ανθρώπους διαβασμένους κι εύγλωττους; […] Απ' όλα αυτά θα στερείται το δικό μου βιβλίο, γιατί δεν έχω ούτε τι να παραπέμψω στο περιθώριο, ούτε τι να σχολιάσω στο τέλος, κι ούτε ξέρω ποιους συγγραφείς ακολουθώ μέσα σ' αυτό ώστε να τους αναφέρω στην αρχή, όπως κάνουν όλοι, με αλφαβητική σειρά, αρχίζοντας με τον Αριστοτέλη και τελειώνοντας με τον Ξενοφώντα και με τον Ζωίλο ή τον Ζεύξη, μολονότι ο ένας ήταν συκοφάντης κι ο άλλος ζωγράφος.[112]

Αν και μας αφήνει να σχηματίσουμε τη βεβαία υπόθεση ότι είναι γνώστης της αρχαίας ελληνικής και, εν γένει, της κλασικής φιλοσοφίας και των μεγάλων κλασικών έργων της εποχής του, δεν έχει την πρόθεση να ακολουθήσει το πρότυπο κάποιων διακεκριμένων συγγραφέων ή φιλοσόφων, μας δηλώνει ξεκάθαρα ο Θερβάντες στον πρόλογο του *Δον Κιχώτη*. Προσθέτει, στη συνέχεια, μέσα από τα λόγια του χαριτωμένου και καλοσυνάτου φίλου του που τον βοήθησε στη συγγραφή του προλόγου: *"Cuanto más que, si bien caigo en la cuenta, este vuestro libro no tiene necesidad de ninguna cosa de aquellas que vos decís que le falta, porque todo él es una invectiva contra los libros de caballerías, de quien nunca se acordó Aristóteles, ni dijo nada San Basilio, ni alcanzó Cicerón […] Sólo tiene que aprovecharse de la imitación en lo que fuere escribiendo, que cuanto ella fuere más perfecta, tanto mejor será lo que se escribiere"*[113] που σημαίνει: *«Πολύ περισσότερο που, αν δεν κάνω λάθος, ετούτο σας το βιβλίο δεν έχει καμιά ανάγκη απ' όλ' αυτά που λέτε ότι του λείπουν, γιατί απ' την αρχή ως το τέλος είναι ένα κατηγορώ ενάντια στα βιβλία της ιπποσύνης, τα οποία ποτέ δεν παραδέχτηκε ο Αριστοτέλης, ούτε είπε γι' αυτά τίποτα ο Άγιος Βασίλειος, ούτε τα πρόλαβε ο Κικέρων […] Το μόνο απ' το οποίο θα 'πρεπε να επωφεληθεί είναι η μίμηση του τρόπου γραψίματος, κι όσο πιο τέλεια είν' αυτή τόσο καλύτερα θα προκύψουν τα γραφόμενα»*[114]. Αναγνωρίζει, ωστόσο, ο Θερβάντες, σε ένα πρώτο επίπεδο, την αξία

[112] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 41-42
[113] Cervantes, 2018a: 101
[114] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 48

της μίμησης του τρόπου γραφής αυτών των μεγάλων έργων, για τα οποία αναμφιβόλως τρέφει μεγάλη εκτίμηση, όπως και για τους δημιουργούς τους.

Η έννοια της μίμησης, παρόλα αυτά, κατέχει κεντρική θέση στο έργο του Θερβάντες, αφού ο πρωταγωνιστής του μιμείται στη λογοτεχνική ζωή αυτό που έχει διαβάσει στα βιβλία. Η μίμηση, κατά συνέπεια, για τον Θερβάντες λειτουργεί και ως στοιχείο παρωδίας, θέτοντας εν μέρει σε ισχύ την εξίσωση που υποδεικνύει ότι η τέχνη μιμείται τη ζωή, αφού ο Δον Κιχώτης μιμείται τους στρατοκόπους ιππότες της Ισπανίας του περασμένου αιώνα. Όπως μας διηγείται και ο Θερβάντες: *"-¡Qué mal lo entiendes! -respondió Don Quijote-; hágote saber, Sancho, que es honra de los caballeros andantes no comer en un mes, y, ya que coman, sea de aquello que hallaren más a mano; y esto se te hiciera cierto si hubieras leído tantas historias como yo; que aunque han sido muchas, en todas ellas no he hallado hecha relación de que los caballeros andantes comiesen, si no era acaso y en algunos suntuosos banquetes que les hacían, y los demás días se los pasaban en flores. Y aunque se deja entender que no podían pasar sin comer y sin hacer todos los otros menesteres naturales, porque, en efecto, eran hombres como nosotros, hase de entender también que andando lo más del tiempo de su vida por las florestas y despoblados, y sin cocinero, que su más ordinaria comida sería de viandas rústicas, tales como las que tú ahora me ofreces. Así que, Sancho amigo, no te congoje lo que a mí me da gusto; ni querrás tú hacer mundo nuevo, ni sacar la caballería andante de sus quicios. -Perdóneme vuestra merced* -dijo Sancho-; *que como yo no sé leer ni escribir, como otra vez he dicho, no sé ni he caído en las reglas de la profesión caballeresca; y de aquí adelante yo proveeré las alforjas de todo género de fruta seca para vuestra merced, que es caballero, y para mí las proveeré, pues no lo soy, de otras cosas volátiles y de más sustancia."*[115] που σημαίνει: *«- Πόσο λίγο είσαι ενήμερος, απάντησε ο δον Κιχώτης· πρέπει να ξέρεις, Σάντσο, ότι είναι τιμή για ένα στρατοκόπο ιππότη να μη φάει επί ένα μήνα, κι αν φάει, να 'ναι κάτι που βρέθηκε πολύ κοντά στο χέρι του· γι' αυτό που λέω θα 'σουν βέβαιος, αν είχες διαβάσει τόσες ιστορίες όσες εγώ· που, αν και πολλές, σε καμιά απ' αυτές δεν βρήκα περιγραφή όπου να τρων στρατοκόποι ιππότες, εκτός από κάποια πολυτελή τραπεζώματα που τους κάνουν στη χάση και στη φέξη, ενώ τις άλλες μέρες τις περνάγανε μ' αέρα φρέσκο. Και μολονότι αφήνεται να εννοηθεί πως δεν μπορούσαν να ζουν χωρίς να τρων και χωρίς να κάνουν όλες τις άλλες φυσικές τους ανάγκες, αφού στην πραγματικότητα ήταν άνθρωποι σαν κι*

[115] Cervantes, 2018a: 189-190

εμάς, καταλαβαίνει επίσης κανείς ότι, τριγυρνώντας τον περισσότερο χρόνο της ζωής τους στα δάση και στις ερημιές, και χωρίς μάγειρα, το πιο σύνηθες φαγητό τους θα 'τανε φυσικές τροφές, σαν κι αυτές που τώρα μου προσφέρεις. Έτσι, φίλε Σάντσο, μη σε αγχώνει το τι ταιριάζει ή αρέσει σ' εμένα. Ούτε να θελήσεις να εισαγάγεις καινοτομίες και να βγάλεις την περιπλάνισσα ιπποσύνη απ' τους μεντεσέδες της. - Να με συγχωρέσ' η ευγενεία σας, είπε ο Σάντσο, που, καθώς εγώ δεν ξέρω να διαβάζω και να γράφω, όπως κι άλλη φορά σας έχω πει, δεν ξέρω κι ούτε σκαμπάζω τίποτις απ' τους νόμους που ΄χει το ιπποτικό επάγγελμα· κι από δω κι εμπρός θα εφοδιάζω τα σελοσάκουλα με κάθε είδους ξερό καρπό για την ευγενεία σας που 'στε ιππότης, και για μένα που δεν είμαι, θα τα εφοδιάζω με πουλερικά κι άλλα πράματα που 'χουν περισσότερη ουσία»[116].

Πρόκειται, ωστόσο, για μια παρωδία που αφήνει με τη σειρά της αμφισημίες, αφού από τη μια, καταδικάζει ρητά τα βιβλία της ιπποσύνης με την «αναγέννηση» ενός τρελού και πολλές φορές γελοίου ιππότη, ενώ από την άλλη, η φιγούρα, που αναδεικνύεται μέσα από τον δον Κιχώτη, φανερώνει βαθιά σοφία και ηθική που θέτει σε προβληματισμό όχι μόνο τον σύγχρονό του αναγνώστη, αλλά και τον σημερινό ακόμα. Ο δον Κιχώτης, αναμφίβολα, «ξαναζωντανεύει» έναν ιδαλγό του πρώιμου δέκατου έκτου αιώνα που έρχεται να θυμίσει, κόντρα σε όλες τις προσταγές του ρεαλισμού και της μικροπρέπειας, ιδανικά και αξίες που χλευάζονται και υποτιμούνται, σε αντίθεση με τους συγχρόνους του που υιοθετούν πιστά και τις πιο τιποτένιες πρακτικές με πρόσχημα το μικρό ιδιωτικό συμφέρον τους και το προσωπικό τους όφελος.

Η μίμηση για τον Θερβάντες ενέχει, καθώς διαφαίνεται, και μια δευτερεύουσα λειτουργία· υπηρετεί διδακτικό σκοπό, λειτουργεί ως μηχανισμός που στόχο του έχει την ωφέλεια του ανθρώπου, μια ωφέλεια, όμως, πιο εσωτερική, πιο ουσιαστική, αυτή που όντως μεταμορφώνει τον ρηχό και επιφανειακό άνθρωπο σε πλάσμα πλούσιο σε αρετές και ήθος. Ο Θερβάντες μέσα από την πολυτάραχη ζωή του, αλλά και επηρεασμένος από τις αλλαγές που επέφερε η σκοτεινή περίοδος, στην οποία έμπαινε η χώρα του, αναρωτήθηκε και «αναμετρήθηκε» πολλές φορές με την αξία της ζωής, και μολονότι βαθιά ρεαλιστής, όπως διαφαίνεται στην καλοσχηματισμένη και προικισμένη φιγούρα του Σάντσου, αλλά και σε όλο το λογοτεχνικό έργο, συνεχίζει να διατηρεί μέσα του μια ξεχωριστή θέση για τα ιδανικά, τις αρετές και τις αξίες που τόσο αναπολεί και νοσταλγεί. Όπως μας λέει και ο ίδιος μέσα από τα λόγια του δον

[116] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 161-162

Κιχώτη: *"No he dicho bien fue uno: fue el solo, el primero, el único, el señor de todos cuantos hubo en su tiempo en el mundo. Mal año y mal mes para don Belianís y para todos aquellos que dijeren que se le igualó en algo, porque se engañan, juro cierto. Digo asimismo que cuando algún pintor quiere salir famoso en su arte, procura imitar los originales de los más únicos pintores que sabe. Y esta mesma regla corre por todos los más oficios o ejercicios de cuenta que sirven para adorno de las repúblicas, y así lo ha de haber y hace el que quiere alcanzar nombre de prudente y sufrido, imitando a Ulises, en cuya persona y trabajos nos pinta Homero un retrato vivo de prudencia y de sufrimiento, como también nos mostró Virgilio, en persona de Eneas, el valor de un hijo piadoso y la sagacidad de un valiente y entendido capitán, no pintándolo ni [describiéndolo] como ellos fueron, sino como habían de ser, para quedar ejemplo a los venideros hombres de sus virtudes. Desta mesma suerte, Amadís fue el norte, el lucero, el sol de los valientes y enamorados caballeros, a quien debemos de imitar todos aquellos que debajo de la bandera de amor y de la caballería militamos"*[117] που σημαίνει: *«Δεν είπα καλά "υπήρξε ένας"· έπρεπε να πω: υπήρξε ο μόνος, ο πρώτος, ο μοναδικός, ο κύριος όλων όσων έζησαν στην εποχή του σ' ετούτο τον κόσμο. Κακό χρόνο να 'χουν ο δον Μπελιανίς κι όλοι εκείνοι που σαν κι αυτόν θα λέγαν ότι του έμοιασαν σε κάτι, διότι θα γελιώνταν. Το ίδιο συμβαίνει με το ζωγράφο που θέλοντας να γίνει ξακουστός στην τέχνη του προσπαθεί να μιμηθεί τα πρωτότυπα των πιο σπουδαίων ζωγράφων που γνωρίζει· κι αυτός ο ίδιος κανόνας ισχύει για όλα τα σημαντικά επαγγέλματα ή αξιώματα που χρησιμεύουν για στολίδι των δημοκρατιών, κι έτσι ακριβώς το κάνει και πρέπει να το κάνει όποιος θέλει ν' αποχτήσει όνομα συνετού και βασανισμένου στη ζωή, μιμούμενος τον Οδυσσέα, στο πρόσωπο και στις πράξεις του οποίου ζωγραφίζει ο Όμηρος ένα ζωντανό πορτρέτο σύνεσης και βασανισμού, όπως επίσης μας έδειξε κι ο Βιργίλιος, στο πρόσωπο του Αινεία, την αξία ενός στοργικού γιού και τη διορατικότητα ενός γενναίου και γεμάτου κατανόηση αρχηγού, μη ζωγραφίζοντας και μην περιγράφοντας κι οι δυο τους ήρωές τους όπως πράγματι ήσαν, αλλά όπως θα 'πρεπε να είναι για να μείνουν ως παράδειγμα στους εκλεκτούς των επομένων γενεών. Μ' αυτόν ακριβώς τον τρόπο υπήρξε κι ο Αμαδίς ο κατευθυντήριος Βορράς, το φωτεινό σήμα, ο ήλιος των γενναίων και ερωτευμένων ιπποτών, τον οποίο οφείλουμε να*

[117] Cervantes, 2018a: 343

μιμούμαστε όλοι εμείς που εκτίουμε τη θητεία μας κάτω απ' τη σημαία του έρωτα και της ιπποσύνης»[118].

Κάνοντας αναφορά στο πολυσυζητημένο για την εποχή θέμα σχετικά με την υπεροχή της φύσης ή της τέχνης, ο Θερβάντες μέσα από τον ιδαλγό πρωταγωνιστή του αναφέρει: *"hacen una variada labor, de manera que el arte, imitando a la naturaleza, parece que allí la vence"*[119] που σημαίνει: *«κάνουν ένα πολύχρωμο κέντημα, με τρόπο που η τέχνη, αν και μιμείται τη φύση, ωστόσο τη νικάει»*[120]. Διαφαίνεται ξεκάθαρα η αγάπη και ο σεβασμός που τρέφει ο Θερβάντες για την τέχνη, την οποία και βάζει να «νικάει» τη φύση και να κυριαρχεί, δίνοντάς μας όμορφες και χαριτωμένες εικόνες και υπέροχα πρότυπα. Η τέχνη για τον Θερβάντες, προφανώς, μπορεί να ξεπεράσει σε κάλλη και αρετές το φυσικό περιβάλλον, δημιουργώντας αξιοζήλευτες αναπαραστάσεις, αφού μπορεί να κάνει τον άνθρωπο να ταξιδέψει μέσα στη ψυχή του και να αναδείξει αλήθειες και σκέψεις που παράγονται μεν εν μέρει από τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος, αλλά δίνονται με τρόπο απαράμιλλο μέσα από τα μεγάλα έργα των καλλιτεχνών.

Ωστόσο, η πολυπλευρικότητα και η πολυμορφία του Θερβάντες δεν του επιτρέπει να δημιουργήσει ένα αυστηρά ηθικοπλαστικό και διδακτικό έργο, ενστερνιζόμενος μια συγκεκριμένη οπτική, αλλά τον οδηγεί συνεχώς σε προσμίξεις, συγχωνεύσεις, αντιθέσεις και αντιφάσεις, προκαλώντας την οπτική του αναγνώστη και προσομοιάζοντας τη συγκεχυμένη οπτική του κόσμου και της ζωής, στην οποία δεν υπάρχει σωστό και λάθος, άσπρο και μαύρο, αλλά μόνο απεριόριστες ζώνες του γκρίζου.

Επομένως, ενώ τόσα μας έχει πει για τους μεγάλους συγγραφείς και τόσο μας έχει εκθειάσει την τέχνη και τις λειτουργίες της, μας βάζει μπροστά στη σκηνή της καύσης των βιβλίων τονίζοντας μια κίνηση καταστολής και πρόληψης του κακού. Ξέρει πολύ καλά ο Θερβάντες τη δύναμη των γραμμάτων και την καταλυτική επίδραση της τέχνης, με την οποία μπορεί κανείς να πει αυτά που δεν λέγονται αλλιώς, και αυτή η δύναμη έχει τέτοια μεταμορφωτική επιρροή που όμοιά της δεν υπάρχει στον κόσμο. Σαν ένα μεγάλο κακό, λοιπόν, που απειλεί να καταστρέψει τον άνθρωπο, ο Θερβάντες μάς περιγράφει ζωηρά τον φόβο που εγείρει η επίδραση των βιβλίων: *"La sobrina decía lo mesmo, y aún decía más: - Sepa, señor maese Nicolás (que éste era el nombre del*

[118] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 376-377
[119] Cervantes, 2018a: 640
[120] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 804

barbero), que muchas veces le aconteció a mi señor tío estarse leyendo en estos desalmados libros de desventuras dos días con sus noches, al cabo de los cuales arrojaba el libro de las manos, y ponía mano a la espada, y andaba a cuchilladas con las paredes, y cuando estaba muy cansado decía que había muerto a cuatro gigantes como cuatro torres, y el sudor que sudaba del cansancio decía que era sangre de las feridas que había recibido en la batalla, y bebíase luego un gan jarro de agua fría, y quedaba sano y sosegado, diciendo que aquella agua era una preciosísisma bebida que la había traído el sabio Esquife, un grande encantador y amigo suyo. Mas yo me tengo la culpa de todo, que no avisé a vuestras mercedes de los disparates de mi señor tío, para que lo remediaran antes de llegar a lo que ha llegado, y quemaran todos estos descomulgados libros; que tiene muchos, que bien merecen ser abrasados, como si fuesen de herejes. -Esto digo yo también -dijo el cura-, y a fee que no se pase el día de mañana sin que dellos no se haga acto público, y sean condenados al fuego, porque no den ocasión a quien los leyere de hacer lo que mi buen amigo debe de haber hecho."[121]
που σημαίνει: *«Η ανεψιά έλεγε τα ίδια κι ακόμα περισσότερα: - Μάθετε, κύριε μαστρο-Νικόλα -αυτό ήταν τ' όνομα του κουρέα- πως πολλές φορές συνέβη στον κύριο θείο μου να διαβάζει αυτά τ' απάνθρωπα βιβλία επί δύο μέρες και δύο νύχτες συνέχεια, κι άμα τέλειωνε το διάβασμα, πέταγε το βιβλίο απ' τα χέρια του κι έβαζε χέρι στο σπαθί κι έδινε με τις ώρες σπαθιές στους τοίχους, κι όταν πια κατακουραζόταν έλεγε πως είχε θανατώσει τέσσερις γίγαντες, θηρία σαν τέσσερις ταύρους, και για τον ιδρώτα, που του 'τρεχε απ' την πολλή κούραση, έλεγε πως ήταν αίμα απ' τις πληγές που του 'χαν ανοίξει οι αντίπαλοί του, κι έπινε μετά ένα μεγάλο κανάτι νερό κρύο και ξανάβρισκε την υγεία του και τη γαλήνη του, λέγοντας πως εκείνο το νερό ήταν ένα πολυτιμότατο ποτό που του 'χε δώσει ο σοφός Εσκίφε, ένας μεγάλος μάγος και φίλος του. Μα εγώ φταίω για όλα, που δεν ειδοποίησα τις ευγενείες σας για τις μουρλαμάρες του θείου μου, ώστε να τον συνεφέρετε προτού φτάσει εκεί που 'φτασε και για να κάψετε όλ' αυτά τα διεστραμμένα βιβλία, που 'χει πολλά από δαύτα και που τους αξίζει να καούν, σαν να 'ταν αιρετικά. - Αυτό νομίζω κι εγώ, είπε ο παπάς, και στ' αλήθεια δεν πρέπει να περάσει η αυριανή μέρα χωρίς να γίνει γι' αυτά δημόσια πράξη, και να καταδικαστούν στην πυρά, ώστε να μη δώσουν την ευκαιρία σ' όποιον τα διαβάσει να κάνει ό,τι θα πρέπει να 'κανε κι ο καλός μου φίλος».*[122]

[121] Cervantes, 2018a: 147-148
[122] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 108-109

Η έννοια της μίμησης για τον Θερβάντες, φαίνεται πως, μάλλον, έχει αποδεχτεί την επίδραση της άποψης του Αριστοτέλη, αφού αντιγράφει την υπάρχουσα πραγματικότητα και αντλεί τα παραδείγματά της από τη ζωή. Διακρίνεται, μάλιστα, εύκολα και ο διδακτικός σκοπός της τέχνης, προβάλλοντας πρότυπα που αποσκοπούν στο να διδάξουν τις επόμενες γενεές. Ο Θερβάντες είναι υποψιασμένος και επιφορτισμένος με το καθήκον του μεγάλου δημιουργού, ο οποίος προβλέπει και προλέγει τα αιώνια, βάζοντας με τη σειρά του το λιθαράκι του στον δρόμο που χάραξαν οι προγενέστεροί του. Η θέση του βρίσκεται αναμφίβολα στο πάνθεο των μεγάλων δημιουργών, των οποίων το έργο δονεί τα θεμέλια των πολιτισμών απ' άκρου εις άκρο της γης όλων των χρόνων και των εποχών.

2.1.1.1.2 Η οπτική του Πλάτωνα για την επίδραση της τέχνης στον άνθρωπο όπως παρουσιάζεται στον *Δον Κιχώτη*

Y después acá, digo, desde entonces, viendo el mal
en que caí por estos y otros semejantes versos,
he considerado que de las buenas y concertadas repúblicas
se habían de desterrar los poetas, como aconsejaba Platón,
a lo menos, los lascivos, porque escriben unas coplas,
no como las del marqués de Mantua, que entretienen
y hacen llorar los niños y a las mujeres, sino unas agudezas,
que a modo de blandas espinas, os atraviesan el alma,
y como rayos os hieren en ella, dejando sano el vestido.[123]

Κι από τότε, βλέποντας το κακό που μου 'χουν κάνει τέτοια,
κι άλλα, όμοια μ' αυτά, λόγια σκέφτηκα πως απ' τις καλές και
σωστές δημοκρατίες πρέπει να εξορίζονται οι ποιητές που τα
συνθέτουν, όπως συμβούλευε κι ο Πλάτων, τουλάχιστον οι
ασελγείς και λάγνοι, γιατί γράφουν κάτι στροφές, όχι σαν εκείνες
του μαρκησίου της Μάντουας, που συγκινούν και κάνουν να κλαιν
τα παιδιά και τις γυναίκες, παρά κάποιες γεμάτες σπίρτο, που,

[123] Cervantes, 2018b: 360

όμοιες με απαλά αγκάθια, διαπερνάν την ψυχή και, σαν ακτίνες,
την πληγώνουν και τη ματώνουν, αφήνοντας άθικτα τα ρούχα.[124]

Αν και μέσα από την κυρία Τριμίτα ή κυρά-Πονεμένη, ο Θερβάντες υπερασπίζεται σθεναρά την άποψη του Πλάτωνα και καταδικάζει με τη σειρά του σε εξορία τους ποιητές, προβαίνει, ωστόσο, σε μια μικρή διάκριση απευθυνόμενος μόνο σε εκείνους που είναι ασελγείς και λάγνοι. Δεν θα περιοριστεί, ωστόσο, σε αυτούς στη συνέχεια, αφού θα καταδικάσει συλλήβδην την ποίηση χωρίς σχεδόν κανέναν δισταγμό, αναφέροντας μεταξύ άλλων: *"-Éstos -dijo el cura- no deben de ser de caballerías, sino de poesía. Y abriendo uno, vio que era la Diana, de Jorge de Montemayor, y dijo, creyendo que todos los demás eran del mesmo género: -Éstos no merecen ser quemados, como los demás, porque no hacen ni harán el daño que los de caballerías han hecho; que son libros de entendimiento, sin perjuicio de tercero. -¡Ay, señor! -dijo la sobrina-. Bien los puede vuestra merced mandar quemar, como a los demás; porque no sería mucho que, habiendo sanado mi señor tío de la enfermedad caballeresca, leyendo éstos se le antojase de hacerse pastor y andarse por los bosques y prados cantando y tañendo, y, lo que sería peor, hacerse poeta, que, según dicen, es enfermedad incurable y pegadiza. -Verdad dice esta doncella -dijo el cura-, y será bien, quitarle a nuestro amigo este tropiezo y ocasión delante."*[125] που σημαίνει: *«- Αυτά, είπε ο παπάς, δεν πρέπει να 'ναι της ιπποσύνης, παρά ποίησης. Κι ανοίγοντας ένα, είδε πως ήταν η Άρτεμη του Χόρχε ντε Μοντεμαγιόρ, κι είπε, πιστεύοντας πως κι όλα τ' άλλα ανήκαν στο ίδιο είδος: - Αυτουνών δεν τους αξίζει να καούν όπως τ' άλλα, γιατί δεν κάνουν ούτε θα κάνουν τη ζημιά που έχουν κάνει τα της ιπποσύνης, διότι είναι βιβλία νοήμονα και που δεν βλάφτουν κανέναν. - Αχ κύριε! Είπε η ανεψιά, καλά θα 'κανε η ευγενεία σας να τα 'στέλνε κι αυτά να καούν όπως τ' άλλα, γιατί δε θα 'ταν πολύ το κέρδος, έχοντας γιατρευτεί ο κύριος θείος μου απ' την ιπποτική αρρώστια και διαβάζοντας αυτά, να του κόλλαγε να γίνει τσοπάνος και να γυρνάει στα δάση και τα λιβάδια τραγουδώντας και παίζοντας τη λύρα, και, το χειρότερο, να γίνει ποιητής, που, καθώς λεν, είν' αρρώστια αγιάτρευτη και κολλητικιά. - Αλήθεια λέει ετούτο το κορίτσι, είπε ο παπάς, και σκόπιμο θα 'ναι να βγάλουμε απ' το δρόμο του φίλου μας ένα τέτοιο εμπόδιο και ρίσκο»*[126].

[124] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 460
[125] Cervantes, 2018a: 156
[126] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 119

Ευφυολογώντας με την ιδέα του Πλάτωνα, ο Θερβάντες χαρακτηρίζει την ποίηση «αρρώστια» και μάλιστα «αγιάτρευτη» και «κολλητικιά», τέτοια που συνεπαίρνει τον άνθρωπο και χάνει τα λογικά του. Περιγράφοντας την επίδραση που είχε στον ιδαλγό διηγείται: *"Es, pues, de saber, que este sobredicho hidalgo, los ratos que estaba ocioso (que eran los más del año), se daba a leer libros de caballerías con tanta afición y gusto, que olvidó casi de todo punto el ejercicio de la caza, y aun la administración de su hacienda; y llegó a tanto su curiosidad y desatino en esto, que vendió muchas hanegas de tierra de sembradura, para comprar libros de caballerías en que leer"*[127] που σημαίνει: *«Ας ξέρουμε λοιπόν ότι ο προαναφερθείς ιδαλγός, τις ώρες που δεν δούλευε (που ήταν οι πιο πολλές μες στο χρόνο), δινόταν στην ανάγνωση βιβλίων της ιπποσύνης με τόση αφοσίωση και τέτοιο ζήλο, που ξεχνούσε ως και το κυνήγι, κι ακόμα ακόμα τη διαχείριση της περιουσίας του· κι έφτασε σε τέτοιο σημείο η περιέργειά του κι η μανία του γι' αυτή την απασχόληση, που πούλησε πολλά στρέμματα γης, καλλιεργήσιμης από σέμπρους, για ν' αγοράσει βιβλία της ιπποσύνης που να τα διαβάσει»*[128]. Κάπως έτσι περιγράφει ο Θερβάντες την αυτοκαταστροφική αλλαγή του πρωταγωνιστή του εξαιτίας των βιβλίων της ιπποσύνης, για να προσθέσει ζωηρά στη συνέχεια: *"Con estas razones perdía el pobre caballero el juicio, y desvelábase por entenderlas, y desentrañarles el sentido, que no se lo sacara ni las entendiera el mesmo Aristóteles, si resucitara para solo ello"*[129] που σημαίνει: *«Με αυτές τις φράσεις έχανε ο φτωχός ιππότης το μυαλό του κι έμενε ξάγρυπνος ώσπου να τις καταλάβει και να τους ξεκοιλιάσει το νόημα, που δεν θα το 'βγαζε ούτε θα το καταλάβαινε ως κι ο ίδιος ο Αριστοτέλης, αν θα ξαναρχόταν στη ζωή μόνο και μόνο γι' αυτό»*[130].

Αν και η αγάπη του Θερβάντες για τα γράμματα και τις τέχνες είναι αδιάψευστη, χρησιμοποιεί, ωστόσο, με τρόπο κομψοτεχνικό τη θεωρία του Πλάτωνα και αφήνει χώρο για την προβολή όλων των απόψεων και των οπτικών, προκαλώντας ερωτηματικά στη θολή σκέψη του αναγνώστη που βλέπει τον συγγραφέα να κατηγορεί τα βιβλία για την τρέλα και τα δεινά των πρωταγωνιστών του. Ωστόσο, λοξεύοντας λιγάκι τη ματιά μας, όπως μας υποδεικνύει εξάλλου και ο Θερβάντες, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι τα βιβλία συμβολίζουν έναν θησαυρό που εγγυάται μετάδοση σοφίας, η οποία οδηγεί στον σχηματισμό μιας ανιδιοτελούς και ανθρωποκεντρικής

[127] Cervantes, 2018a: 114
[128] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 64
[129] Cervantes, 2018a: 114
[130] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 65

οπτικής κι ενός πιο δίκαιου ανθρώπου και κόσμου, όπως ονειρευόταν και ο ιδεαλιστής ιδαλγός.

Ενώ ο Θερβάντες φαίνεται να προβάλλει στο έργο του την αρνητική επίδραση των βιβλίων ως την κύρια αιτία τρέλας του δον Κιχώτη, ωστόσο δεν παραλείπει εν μέρει και να τα υπερασπιστεί: *"Y como el cura dijese que los libros de caballerías que don Quijote había leído le habían vuelto el juicio, dijo el ventero: -No sé yo cómo puede ser eso; que en verdad que, a lo que yo entiendo, no hay mejor letrado en el mundo, y que tengo ahí dos o tres dellos, con otros papeles, que verdaderamente me han dado la vida, no sólo a mí, sino a otros muchos. Porque cuando es tiempo de la siega, se recogen aquí, las fiestas, muchos segadores, y siempre hay algunos que saben leer, el cual coge uno destos libros en las manos, y rodeámonos dél más de treinta, y estámosle escuchando con tanto gusto, que nos quita mil canas; a lo menos, de mí sé decir que cuando oyó decir aquellos furibundos y terribles golpes que los caballeros pegan, que me toma gana de hacer otro tanto, y que querría estar oyéndoles noches y días."*[131] που σημαίνει: *«Κι όταν ο παπάς είπε πως αυτή τη ζημιά στο μυαλό του δον Κιχώτη την είχαν κάνει τα βιβλία της ιπποσύνης που 'χε διαβάσει, είπε ο πανδοχέας: - Δεν καταλαβαίνω πώς μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο, γιατί, απ' όσο ξέρω, δεν υπάρχει καλύτερο ανάγνωσμα στον κόσμο· έχω στην κάμαρά μου δυο-τρία από δαύτα, μαζί μ' άλλα χαρτιά, που, στ' αλήθεια το λέω, μου 'χει δώκει ζωή όχι μόνον εμένα, μα και σε πολλούς άλλους. Γιατί, όταν έχουμε θέρο, μαζεύονται εδώ ένα σωρό θεριστές, και πάντα υπάρχει κάποιος από δαύτους που ξέρει να διαβάζει, οπόταν καθόμαστε γύρω-τριγύρω του πάνω από τριάντα νομάτοι και τον ακούμε με τέτοια άρεση, που μας παίρνει από μέσα μας χίλιες έγνοιες και σκοτούρες· εγώ τουλάχιστον μπορώ να πω πως όταν ακούω για κείνες τις φοβερές και τρομερές χτυπιές που δίνουν οι ιππότες, έτσι μου 'ρχεται να κάνω κι εγώ το ίδιο, και θα 'θελα να περνούσα μερόνυχτα ολάκερα ακούγοντας»*[132]. Την ίδια τεχνική θα ακολουθήσει και με την κυρία Τριμίτα, μέσα από την οποία θα αναθεωρήσει την άποψή του, για να καταλήξει: *"que no me rindieron los versos, sino mi simplicidad; no me ablandaron las músicas, sino mi liviandad; mi mucha ignorancia y mi poco advertimiento"*[133] που σημαίνει: *«Που δεν με ξεμυάλισαν οι στροφές κι οι στίχοι, παρά*

[131] Cervantes, 2018a: 441
[132] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 511-512
[133] Cervantes, 2018b: 361

μονάχα η αφέλειά μου κι η απλοϊκότητά μου· δεν με ξεπλάνεψε η μουσική, παρά η ελαφρότητά μου· η πολλή μου άγνοια κι η λίγη μου παρατηρητικότητα»[134].

Αθωώνοντας, μάλλον, τα βιβλία για όλα τα κακά που υπέστησαν οι πρωταγωνιστές του, ο Θερβάντες ανακινεί το ερώτημα που πραγματεύεται την αξία της τέχνης στη ζωή του ανθρώπου, θέτοντάς το σε μια πρισματική βάση και αφήνοντας γι' άλλη μια φορά τον αναγνώστη να εξαγάγει τα δικά του συμπεράσματα. Κάνοντας τον Alonso Quijano να θέλει να ξεφύγει από την πραγματικότητα και να θέλει να ζήσει μέσα από τα βιβλία, αναδημιουργεί τη διαχρονική αντιπαράθεση ανάμεσα στην πραγματικότητα και στο πλαστό, στην αλήθεια και στο κατασκεύασμα. Ίσως ο Θερβάντες να θέλει, όντως, να επιτεθεί στα βιβλία της ιπποσύνης, όπως μας έχει δηλώσει κατ' επανάληψη, άλλωστε, μέσα από το έργο του, καταδεικνύοντας τη βλαβερή επίδρασή τους· ίσως, όμως, και να επιδιώκει να μας προβληματίσει για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε εμείς την αξία των βιβλίων και της τέχνης και να επιδιώκει να συσχετίσει τον τρόπο αυτόν με τη συνολική στάση μας απέναντι στη ζωή. Μάλλον, θα πρέπει να υποψιαστούμε ότι, είτε επιδιώκοντας τον έναν ή τον άλλον σκοπό, ο Θερβάντες υπερασπίζεται το δικαίωμα στη φαντασία ως τη μοναδική λύση για την κατάρριψη της ζωής που έρχεται να καθιερωθεί. Όταν η πραγματικότητα δεν ευχαριστεί, η φαντασία, έρχεται να δώσει ευχαρίστηση και να θυμίσει. Γνωρίζοντας ότι τα βιβλία επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη ματιά μας για τον κόσμο και τα πράγματα, ο Θερβάντες μάς εφιστά την προσοχή για τις ερμηνείες που δίνουμε στις ιστορίες και στις αφηγήσεις, αφού υπονοεί ότι μπορεί να επηρεάσουν τελικά τη θέση μας στον κόσμο.

2.1.1.1.3 Η τεχνική της αληθοφάνειας που εφευρίσκει ο Θερβάντες στον *Δον Κιχώτη*

Quise hacer este prólogo, en la cual verás,
lector suave, la discreción de mi amigo,
la buena ventura mía en hallar en tiempo
tan necesitado tal consejero, y el alivio tuyo

[134] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 461

en hallar tan sincera y tan sin revueltas
la historia del famoso don Quijote de la Mancha[135]

Θέλησα να φτιάξω απ' αυτά τα ίδια ετούτο
τον πρόλογο, στον οποίο θα δεις, ήπιε αναγνώστη,
τη σύνεση του φίλου μου, την καλή δική μου τύχη
να βρω σε μια τέτοια ώρα ανάγκης έναν τέτοιο
σύμβουλο και την ευφροσύνη τη δική σου, όταν βρεις
τόσο αληθινό και τόσο χωρίς πολυλογίες το ιστόρημα
του ξακουστού δον Κιχώτη απ' τη Μάντσα.[136]

Παρότι στον πρόλογό του ο Θερβάντες μάς υπόσχεται ότι το ιστόρημα που θα διαβάσουμε βασίζεται, μάλλον, στην ιστορική αλήθεια, λίγες σειρές πιο κάτω μας αφηγείται: *"Frisaba la edad de nuestro hidalgo con los cincuenta años. Era de complexión recia, seco de carnes, enjuto de rostro, gran madrugador y amigo de la caza. Quieren decir que tenía el sobrenombre de Quijada, o Quesada, que en esto hay alguna diferencia en los autores que deste caso escriben, aunque por conjeturas verosímiles se deja entender que se llamaba Quejana. Pero esto importa poco a nuestro cuento; basta que en la narración dél no se salga un punto de la verdad."*[137] που σημαίνει: *«Πλησίαζε τα πενήντα η ηλικία του ιδαλγού μας· ήταν γεροδεμένος, λειψός σε κρέατα, στεγνός στο πρόσωπο, στο πόδι απ' τα χαράματα και φίλος του κυνηγιού· λένε πως είχε το παρανόμι Κιχάδα ή Κεσάδα, γιατί ως προς αυτό διαφέρουν οι απόψεις των συγγραφέων που γράφουν σχετικά με το θέμα, μολονότι από αληθοφανείς εικασίες αφήνεται να εννοηθεί ότι τελικά ονομαζόταν Κεχάνα»*[138]. Παρά τους ισχυρισμούς του ότι εμμένει αποκλειστικά στην πιστή εξιστόρηση γεγονότων, ο Θερβάντες φαίνεται να επιδιώκει πάνω απ' όλα να δημιουργήσει ένα έργο που θα τέρψει, αλλά και ταυτόχρονα θα επιτρέψει στον αναγνώστη να ανασυγκροτήσει την οπτική της αλήθειας που του ταιριάζει και να την ερμηνεύσει βασιζόμενος στα δικά του αξιολογικά και πραγματολογικά κριτήρια. Αν και φαινομενικά, με αριστοτεχνικά τεχνάσματα του λόγου, ο μεγάλος δημιουργός μάς αφήνει με την εντύπωση ότι, μάλλον, θέλει να μας

[135] Cervantes, 2018a: 101-102
[136] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 49
[137] Cervantes, 2018a: 114
[138] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 63-64

παραπλανήσει, δίνοντάς μας ένα μυθιστόρημα γεμάτο φαντασία, εντούτοις μάς καταθέτει τις πιο μεγάλες αλήθειες με τρόπο συγκεκαλυμμένο, αλλά ταυτοχρόνως και άκρως αποκαλυπτικό ως προς την ουσία. Εξηγώντας μας, μάλλον, την οπτική του και την εφαρμογή της σε σχέση με την αληθοφάνεια, μας φανερώνει μέσα από τα λόγια του δον Κιχώτη: *"–También pudieran callarlos por equidad –dijo don Quijote–, pues las acciones que ni mudan ni alteran la verdad de la historia no hay para qué escribirlas, si han de redundar en menosprecio del señor de la historia. A fee que no fue tan piadoso Eneas como Virgilio le pinta, ni tan prudente Ulises como le describe Homero. –Así es –replicó Sansón–; pero uno es escribir como poeta y otro como historiador: el poeta puede contar, o cantar las cosas, no como fueron, sino como debían ser, y el historiador las ha de escribir, no como debían ser, sino como fueron, sin añadir ni quitar a la verdad cosa alguna."*[139] που σημαίνει: *«– Θαυμάσια μπορούσαν να τις παραλείψουν για λόγους αμεροληψίας, είπε ο δον Κιχώτης, διότι οι πράξεις, που ούτε αλλάζουν, ούτε επηρεάζουν την αλήθεια της ιστορίας, δεν υπάρχει λόγος να αναφέρονται, πολύ περισσότερο όταν οδηγούν στο να υποτιμάται το κύριο πρόσωπο της ιστορίας. Αλλιώς δεν θα ήταν τόσο ευσεβής ο Αινείας όσο τον θέλει ο Βιργίλιος, ούτε τόσο έξυπνος ο Οδυσσέας όσο τον φαντάζεται ο Όμηρος. – Συμφωνώ, απάντησε ο Σαμψών· όμως αλλιώς είναι να γράφεις σαν ποιητής, κι αλλιώς σαν ιστοριογράφος: ο ποιητής μπορεί να περιγράψει τα πράγματα όχι όπως πράγματι ήταν, αλλά όπως θα 'πρεπε να 'ναι: αντίθετα ο ιστοριογράφος πρέπει να τα περιγράψει όχι όπως θα 'πρεπε να 'ναι, αλλά όπως πράγματι ήταν, χωρίς να προσθέτει στην αλήθεια, ή να της αφαιρεί το παραμικρό»*[140]. Εκτός από την επιρροή του Αριστοτέλη σχετικά με τη διάκριση του ρόλου της ποίησης και της ιστορίας που αποτυπώνεται ολοφάνερα στη σκέψη του Θερβάντες, και η οποία καθορίζει εν μέρει και την οπτική του για τη χρησιμότητα της αληθοφάνειας, ο συγγραφέας μοιράζεται απλόχερα μαζί μας τα πιο μεγάλα μυστικά της τέχνης και της ζωής.

Δεν φοβάται να αποκαλύψει τα τερτίπια της μαεστρίας των ιστοριογράφων και των ποιητών σχετικά με τα όρια της πραγματικότητας και της φαντασίας, αλλά ούτε και να τα περιγελάσει, αφού και ο ίδιος κινείται με μεγάλη ταχύτητα ανάμεσα στις δύο αυτές σφαίρες, με αποτέλεσμα να θολώνει τα όρια των περιοχών και τη ματιά του αναγνώστη. Όπως άλλωστε φανερώνει και ο ίδιος μέσα από τα λόγια του ιδαλγού:

[139] Cervantes, 2018b: 65
[140] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 56

"Porque aunque suele decirse que por las selvas y campos se hallan pastores de voces estremadas, más son encarecimientos de poetas que verdades"[141] που σημαίνει: *«Γιατί, αν και λεν πως στα δάση και τα λιβάδια υπάρχουν τσοπάνηδες με εξαιρετικές φωνές, αυτά είναι μάλλον υπερβολές των ποιητών παρά αλήθεια»*[142].

Η αγάπη και ο θαυμασμός, που τρέφει ο Θερβάντες για τους ποιητές, τον αναγκάζουν να τους εξυψώνει σε σχέση με τον απλό άνθρωπο, αναγνωρίζοντάς τους, όμως, την τρωτότητα που επιφέρουν και σ' αυτούς οι ανθρώπινες αδυναμίες, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που εκφέρουν τον λόγο τους όταν βρίσκονται κάτω από την επιρροή του έρωτα. Θεωρεί, ωστόσο, ο Θερβάντες ότι τα τεχνάσματα των ποιητών σε σχέση με την αλήθεια αποτελούν την ιδιαίτερη οπτική τους, η οποία τους ανυψώνει σε σύγκριση με τον απλό άνθρωπο. Το ποιητικό ψέμα, μάλλον, φαίνεται να εμπεριέχει κάτι ανώτερο από την αλήθεια που γίνεται αντιληπτή απ' τον μέσο άνθρωπο στη σκέψη του Θερβάντες. Όπως μαρτυρά μέσα από την Καμίλη: *"-Luego ¿todo aquello que los poetas enamorados dicen es verdad? -En cuanto poetas, no la dicen -respondió Lotario-; mas en cuanto enamorados, siempre quedan tan cortos como verdaderos."*[143] που σημαίνει: *«- Μα για σταθείτε· είν' αλήθεια όλα όσα λεν οι ερωτευμένοι ποιητές; - Αυτά που λεν ως σκέτοι ποιητές, δεν είναι, απάντησε ο Λοτάριο· ως ερωτευμένοι όμως γίνονται κι αυτοί στ' αλήθεια χαζοί όσο κι οι άλλοι άνθρωποι»*[144].

Ο Θερβάντες αντιλαμβάνεται ότι η αληθοφάνεια έχει διπλό ρόλο ύπαρξης στο έργο του δημιουργού, ο κύριος λόγος είναι ότι, μάλλον, δεν θα αναγνώριζε ως καλλιτεχνική δημιουργία ένα κείμενο γεμάτο με ακριβείς και λεπτομερείς πληροφορίες, και ο δεύτερος λόγος, εξίσου σημαντικός με τον πρώτο για τον Θερβάντες, είναι ότι έχει ως στόχο να παραδειγματίσει και να φυτέψει τον σπόρο της καλλιέργειας των ανθρωπίνων αρετών, οι οποίες εκτός απ' το ότι αποτελούν πηγή έμπνευσης, δίνουν αξία και λόγο ύπαρξης και αιτία συμβάντων στην τέχνη, αλλά και στη ζωή, αναδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη σημασία των καθολικών εννοιών της ποίησης που μας έχει διδάξει ο Αριστοτέλης. Μας εξηγεί ο δον Κιχώτης: *"Así que, Sancho, por lo que yo quiero a Dulcinea del Toboso, tanto vale como la más alta princesa de la tierra. Sí, que no todos los poetas que [alaban] damas debajo de un nombre que ellos a su albedrío les ponen, es verdad que las tienen. ¿Piensas tú que las*

[141] Cervantes, 2018a: 373
[142] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 414-415
[143] Cervantes, 2018a: 472
[144] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 558

Amariles, las Filis, las Silvias, las Dianas, las Galateas, las Alidas y otras tales de que los libros, los romances, las tiendas de los barberos, los teatros de las comedias, están llenos, fueron verdaderamente damas de carne y hueso, y de aquellos que las celebran y celebraron? No, por cierto, sino que las más se las fingen, por dar subjeto a sus versos, y porque los tengan por enamorados y por hombres que tienen valor para serlo."[145] που σημαίνει: «*Μ' άλλα λόγια, Σάντσο, γι' αυτό που εγώ αγαπώ στη Δουλθινέα του Τομπόσο αξίζει τόσο όσο κι η πιο διακεκριμένη πριγκίπισσα του κόσμου. Και πρέπει να ξέρεις ότι οι περισσότερες γυναίκες από εκείνες που επαινούν, κάτω από κάποιο όνομα, οι διάφοροι ποιητές, ούτε υπάρχουν, ούτε υπήρξαν ποτέ. Νομίζεις εσύ ότι οι διάφορες Αμαρυλλίδες, οι Φίλιες, οι Συλβίες, οι Διάνες, οι Γαλάτειες, κι ένα σωρό άλλες με τις οποίες είναι γεμάτα τα βιβλία, οι ρομάντζες, τα κουρεία, τα θέατρα, υπήρξαν γυναίκες με σάρκα και οστά, και μάλιστα εκείνων που τις ύμνησαν; Όχι ασφαλώς, παρά τις περισσότερες τις φαντάζονται για να δώσουν αντικείμενο στους στίχους τους και για να τους νομίσουν οι άλλοι ως δέκτες αγάπης, διότι το αξίζουν να 'ναι τέτοιοι»*[146].

Εφευρίσκοντας έναν Άραβα συγγραφέα, με τον μεταφραστή του, ο οποίος παρουσιάζει σημαντικές αντιθέσεις με τον αφηγητή και τους διάφορους «συγγραφείς», ο Θερβάντες έχει ως στόχο να παρουσιάσει διαφορετικές εκδοχές της πραγματικότητας και να βοηθήσει τον αναγνώστη να συλλάβει την εσωτερική αλήθεια και να οδηγηθεί στην πληρέστερη κατανόησή της. Φαίνεται πως ο Θερβάντες είχε κατανοήσει από νωρίς την ευθραυστότητα της μοναδικής αλήθειας, γι' αυτό εισήγαγε την απόσταση της πολιτιστικής, γλωσσικής, εθνικής και θρησκευτικής διαφοράς μεταξύ του ιδαλγού και του συγγραφέα, προκειμένου να δημιουργηθεί η ψευδαίσθηση της μεμονωμένης ερμηνείας και προσέγγισης και να καταρριφθεί η εικόνα της σαφούς αναπαραγωγής της πραγματικότητας. Στη σύγκρουση των υποθέσεων και των ερμηνειών βρίσκεται η αλήθεια, φαίνεται να δηλώνει με τον τρόπο του ο μεγάλος δημιουργός. Ο Θερβάντες δεν έχει ως στόχο να καταλήξει σε μια απόλυτη αλήθεια, αλλά να αφήσει τον αναγνώστη να σχηματίσει τη δική του σχετική αλήθεια, να τον οδηγήσει σε μια ψευδαίσθηση της αλήθειας, αφού πρώτα τη σοφιστεί μέσα από επινοημένες και γεμάτες αληθοφάνεια καταστάσεις. Προσπαθεί να προβάλει πραγματικότητες που έχουν συλληφθεί από τόσο μακρινές οπτικές γωνίες που δεν μπορούν να αναχθούν στην ενότητα.

[145] Cervantes, 2018a: 354-355
[146] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 390-391

Μέσα από τον άφθονο διάλογο σε φυσικό και αυθόρμητο ύφος των ποικίλων χαρακτήρων, τις διαφορετικές απόψεις των συγγραφέων που ασχολούνται με την περίπτωση του δον Κιχώτη, τις αντικρουόμενες απόψεις του δον Κιχώτη και του Σάντσου Πάνθα σε σχέση με την ίδια πραγματικότητα, τις υποτιθέμενες πραγματικές καταστάσεις και χαρακτήρες που κυκλοφορούν σε βιβλίο και φαίνονται ως πιο αληθινοί από τους φανταστικούς, καθώς και τη χρήση ιστορικών και πραγματικών στοιχείων, ο Θερβάντες πραγματοποιεί τη φιλοδοξία του για μυθιστορηματική αληθοφάνεια και δημιουργεί μια ψευδαίσθηση αντικειμενικότητας. Στο πρώτο μέρος του δον Κιχώτη ο Θερβάντες καταφεύγει συχνά στην τεράστια παρακαταθήκη της βιογραφίας του, ενώ στο δεύτερο μέρος αντλεί τις ιστορίες του από την ιστορική πραγματικότητα της Ισπανίας και τους ανθρώπους της εποχής του, απαθανατίζοντάς τους στους χαρακτήρες της ιστορίας, όπου τους σκιαγραφεί, χωρίς να τους κατονομάζει, κάτω από την ποιητική μαγεία του ύφους του.

Η προσέγγιση του Θερβάντες στη θεωρία της αληθοφάνειας και της μίμησης προϋποθέτει απόσταση -που άγει σε καινοτόμες σκέψεις- από τις έννοιες των νεοαριστοτελικών θεωρητικών της εποχής του, οι οποίοι ερμήνευαν τις ιδέες του Αριστοτέλη για τη μίμηση και την αληθοφάνεια, κυριολεκτικά, κατανοώντας ότι το πιθανό, αν και ψευδές, ήταν περισσότερο επιθυμητό από το αυθεντικό, αν και απίθανο. Αγνοώντας ίσως τη θεωρία του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία η ποίηση αποκαλύπτει εσωτερικές πραγματικότητες μέσα από ιδανικούς τύπους, κυριολεκτικά ψευδείς, οδηγούνταν στο να τηρούν περισσότερο το αληθοφανές στις λεπτομέρειες από το αληθινό στην ουσία. Στον αντίποδα για τον Θερβάντες ό,τι είναι δυνατό σε χρόνο και χώρο δεν αρκεί, για να δημιουργηθεί αληθοφάνεια πρέπει να υπάρχει ουσιαστική αλήθεια. Ο Θερβάντες θέτει ως προβληματισμό το ίδιο το νόημα του αληθινού, το οποίο ξεπερνά το πλαίσιο των λογοτεχνικών συμβάσεων και αντικατοπτρίζεται στον ανθρώπινο τομέα.

Αν και συμπορεύεται με το κλασικό ιδεώδες της αληθοφάνειας και της μίμησης της φύσης, μέσα στην εμπειρική δυνατότητα της μυθοπλασίας, ωστόσο η ερμηνεία του εφευρίσκει μια νέα τεχνική. Προσμίγει το αληθινό και το ιστορικό με το ψεύτικο και το φανταστικό, δημιουργώντας μια περίεργη «σύγχυση της πραγματικότητας» με την οποία καταφέρνει να δώσει αξιοπιστία στο φανταστικό και να προκαλεί έκπληξη για το αληθινό και το ιστορικό. Η αίσθηση της αλήθειας που έχει ο Θερβάντες είναι, μάλλον, ποιητική, όπως μας αφήνει να καταλάβουμε μέσα από τη διήγηση του: *"Aquí pinta el autor todas las circunstancias de la casa de don Diego, pintándonos en ellas*

lo que contiene una casa de un caballero labrador y rico; pero al traductor desta historia le pareció pasar estas y otras semejantes menudencias en silencio, porque no venían bien con el propósito principal de la historia, la cual más tiene su fuerza en la verdad que en las frías digresiones."[147] που σημαίνει: *«Σ' αυτό το σημείο περιγράφει ο συγγραφέας με πάρα πολλές λεπτομέρειες το σπίτι του δον Διέγο, απαριθμώντας ό, τι συνήθως υπάρχει στο σπίτι ενός αγρότη, μα πλούσιου ιππότη, όμως ο μεταφραστής ετούτης της ιστορίας έκρινε σωστό ν' αποσιωπήσει κάτι τέτοιες ασημαντότητες, που, άλλωστε, δεν επηρεάζουν το μήνυμα και το σκοπό της ιστορίας, η οποία οφείλει τη δύναμή της στις αλήθειες της ζωής κι όχι στις εκτός θέματος, έστω και καλογραμμένες, παρεκβάσεις»*[148]. Τόσο η φαντασία όσο και η πραγματικότητα φιλοδοξούν να αποκτήσουν αληθοφάνεια μέσα στο έργο του Θερβάντες, προκειμένου να διεκδικήσουν το όνομα της αλήθειας.

Στον βαθμό που η λογοτεχνική μυθοπλασία έχει συναισθηματικές και ιδεολογικές επιπτώσεις στον αναγνώστη, προσεγγίζει την αλήθεια. Η αλήθεια του Θερβάντες είναι διαισθητική, δεν μεταδίδεται, δεν αποκαλύπτεται και δεν εξαναγκάζεται· αποκτά την πραγματική απελευθερωτική διάστασή της. Ο δημιουργός μας είναι ένας τεχνίτης που λοξεύει διάφορα περίεργα και ενίοτε ακατανόητα τεχνουργήματα με το στυλ και την τεχνική του, σε αντίθεση με τους θεωρητικούς της εποχής του που αντιλαμβάνονταν τη μίμηση ως μια πιστή αναπαραγωγή της πραγματικότητας από την οποία εξαρτάται η τέχνη, με αποτέλεσμα να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη φύση παρά για την ποίηση. Θα ήταν λάθος να υποβαθμίσουμε την καλλιτεχνική δεξιότητα και πρωτοτυπία του Θερβάντες, αφού ολόκληρος ο *Δον Κιχώτης* είναι μια διαδικασία αναζήτησης της αλήθειας μέσω καλλιτεχνικού πειραματισμού που υπόκειται στην πιο αυστηρή μυθιστορηματική πειθαρχία. Μέσα από την υπεροχή της αληθοφάνειας, την οποία ο Θερβάντες κατανοεί ως αξιόπιστη προβολή του αιώνιου ανθρώπου, μας αποκαλύπτει την αλήθεια με φόντο τον ιστορικό ρεαλισμό.

[147] Cervantes, 2018b: 185
[148] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 216

2.1.1.2 Η εποχή του Ρομαντισμού και η εμφάνιση των εννοιών της «φαντασίας» και της «αντίληψης»

Imagination has a history. There are changing and conflicting interpretations of what it is and of its value. Imagination also has a structure, at once grammatical and historical, in the tenses of past, present and future.[149]

Η φαντασία έχει ιστορία. Υπάρχουν μεταβαλλόμενες και αντικρουόμενες ερμηνείες του τι είναι και της αξίας της. Η φαντασία έχει, επίσης, δομή, ταυτόχρονα και γραμματική και ιστορική, στους χρόνους του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος.

Η έννοια της «δημιουργίας» ως δημιουργικής δραστηριότητας του ανθρώπινου νου άρχισε να ανθίζει ιδιαίτερα στη σκέψη του Ρομαντισμού, και στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα περιέγραφε μαζί με τη «φαντασία» την καλλιτεχνική δραστηριότητα, όπως επισημαίνει ο Williams. Η επικρατέστερη άποψη συνδύαζε τις δύο αυτές έννοιες δίνοντας έμφαση στη «δημιουργική φαντασία» ως γενική ικανότητα του ανθρώπου, η οποία απαντάται στο μέγιστό της στον ποιητή, προσθέτει στη συνέχεια ο Williams, εντοπίζοντας στο έργο του Shelley *Defence of Poetry* την ανάδειξη αυτής της ιδέας, αλλά και την ανάπτυξη των εννοιών της «αντίληψης» και της «φαντασίας».

Αναγνωρίζοντας ότι ο Shelley κινείται ακόμα στα όρια της «μίμησης» ο Williams διακρίνει την προσθήκη της οργανωτικής αρχής ή, όπως την ονομάζει ο Shelley, *"τό ποιεῖν, or the principle of synthesis"*[150] που σημαίνει: «*τό ποιεῖν, ή την αρχή της σύνθεσης»*, η οποία περιγράφει την ανθρώπινη δημιουργική πράξη. Το παιδί και ο βάρβαρος μιμούνται τα εξωτερικά αντικείμενα σύμφωνα με τον Shelley, αναφέρει ο Williams, επομένως *"language and gesture, together with plastic or pictorial imitation, become the image of the combined effect of those objects, and of his apprehension of them"*[151] που σημαίνει: *«η γλώσσα και η χειρονομία, μαζί με την πλαστική ή την εικονογραφική μίμηση, γίνονται η εικόνα του συνδυασμένου*

[149] Williams, 2021: 243
[150] Shelley, 1904: 12
[151] Shelley, 1904: 14

αποτελέσματος αυτών των αντικειμένων και της αντίληψής του γι' αυτά». Το να είσαι ποιητής σύμφωνα με τον Shelley, συμπληρώνει ο Williams, σημαίνει να φέρνεις αυτή τη γενική δραστηριότητα στην υψηλότερη μορφή της ή παραθέτοντας τα λόγια του Shelley: *"To be a poet is to apprehend the true and the beautiful in a word, the good which exists in the relation, subsisting, first between existence and perception, and secondly between perception and expression"*[152] που σημαίνει: *«Το να είσαι ποιητής σημαίνει να αντιλαμβάνεσαι το αληθινό και το ωραίο σε μια λέξη, το καλό που υπάρχει στη σχέση, που υφίσταται, πρώτα μεταξύ ύπαρξης και αντίληψης, και δεύτερον μεταξύ αντίληψης και έκφρασης»*. Ο ποιητής το καταφέρνει αυτό μέσω της χρήσης της γλώσσας, επεξηγεί ο Shelley, η οποία είναι: *"vitally metaphorical; that is, it marks the before unapprehended relations of things and perpetuates their apprehension"*[153] που σημαίνει: *«καθαρά μεταφορική, δηλαδή συμβολίζει τις προηγουμένως ανεξιχνίαστες σχέσεις των πραγμάτων και διαιωνίζει την κατανόησή τους»*.

Ένα ποίημα είναι, μας διευκρινίζει ο Shelley: *"the very image of life expressed in its eternal truth. There is this difference between a story and a poem, that a story is a catalogue of detached facts, which have no other connection than time, place, circumstance, cause and effect; the other is the creation of actions according to the unchangeable forms of human nature, as existing in the mind of the Creator, which is itself the image of all other minds"*[154] που σημαίνει: *«η ίδια η εικόνα της ζωής που εκφράζεται στην αιώνια αλήθεια της. Υπάρχει αυτή η διαφορά μεταξύ της ιστορίας και του ποιήματος, ότι η ιστορία είναι μια λίστα αποσπασμένων γεγονότων, που δεν έχουν άλλη σχέση μεταξύ τους εκτός από τον χρόνο, τον τόπο, την περίσταση, την αιτία και το αποτέλεσμα· το άλλο είναι η δημιουργία πράξεων σύμφωνα με τις αμετάβλητες μορφές της ανθρώπινης φύσης, όπως υπάρχουν στο μυαλό του Δημιουργού, που είναι η εικόνα όλων των άλλων μυαλών»*.

Ο Shelley κινείται μεταξύ της μιμητικής και της δημιουργικής ιδέας της αντίληψης και αρνείται τη γενική ανθρώπινη δημιουργικότητα και την ιδιαίτερη θέση που κατέχει ο ποιητής σε σχέση με αυτήν, ερμηνεύει ο Williams. Μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τον συλλογισμό του, εκθέτοντας τη σκέψη του Shelley, σύμφωνα με τον οποίο: *"All things exist as they are perceived: at least in relation to the percipient. 'The mind is its own place, and of itself can make a heaven of hell, a hell of heaven.' But*

[152] Shelley, 1904: 18
[153] Shelley, 1904: 17
[154] Shelley, 1904: 27

poetry defeats the curse which binds us to be subjected to the accident of surrounding impressions. And whether it spreads its own figured curtain, or withdraws life's dark veil from before the scene of things, it equally creates for us a being within our being. It makes us the inhabitants of a world to which the familiar world is a chaos. It reproduces the common universe of which we are portions and percipients, and it purges from our inward sight the film of familiarity which obscures from us the wonder of our being. It compels us to feel that which we perceive, and to imagine that which we know. It creates anew the universe, after it has been annihilated in our minds by the recurrence of impressions blunted by reiteration. It justifies the bold and true words of Tasso: Non merita nome di creatore, se non Iddio ed il Poeta."[155] που σημαίνει: *«Όλα τα πράγματα υπάρχουν με τον τρόπο που γίνονται αντιληπτά, τουλάχιστον σε σχέση με αυτόν που τα αντιλαμβάνεται. "Το μυαλό, όμως, έχει τη δική του θέση, και από μόνο του μπορεί να κάνει έναν Παράδεισο από Κόλαση, μια Κόλαση από Παράδεισο". Αλλά η ποίηση νικά την κατάρα που μας δεσμεύει να υποβαλλόμαστε στην τυχαιότητα των εντυπώσεων του περιβάλλοντος. Και είτε απλώνει τη δική της καλλιτεχνική κουρτίνα, είτε σηκώνει το σκοτεινό πέπλο της ζωής μπροστά από τη σκηνή των πραγμάτων, δημιουργεί εξίσου για εμάς ένα ον μέσα στην ύπαρξή μας. Μας καθιστά κατοίκους ενός κόσμου στον οποίο ο οικείος κόσμος είναι ένα χάος. Αναπαράγει το κοινό σύμπαν του οποίου είμαστε μέρη και αντιλαμβανόμαστε, και απομακρύνει από την ενδόμυχη όρασή μας το λεπτό στρώμα της οικειότητας που μας κρύβει το θαύμα της ύπαρξής μας. Μας αναγκάζει να νιώθουμε αυτό που αντιλαμβανόμαστε και να φανταζόμαστε αυτό που γνωρίζουμε. Δημιουργεί εκ νέου το σύμπαν, αφού έχει εξαλειφθεί από το μυαλό μας από την επανεμφάνιση των εντυπώσεων που ξεθωριάζουν από την επανάληψη. Δικαιώνει τα τολμηρά και αληθινά λόγια του Τάσο: "Δεν υπάρχει κανένας στον κόσμο που να αξίζει το όνομα του δημιουργού, εκτός από τον Θεό και τον ποιητή"».*

Αφήνοντας κατά μέρος τον Shelley και τις ερμηνείες του για την αντίληψη και τη φαντασία, ο Williams αναγνωρίζει πάντως ότι ο S. T. Coleridge ήταν αυτός που προέκτεινε την ιδέα της δημιουργίας στην αντίληψη: *"The primary Imagination I hold to be the living Power and prime Agent of all human Perception, and as a repetition in the finite mind of the eternal act of creation."*[156] που σημαίνει: *«Η αρχέγονη-πρωτογενής φαντασία θεωρώ ότι είναι η ζωτική δύναμη και ο πρωταρχικός φορέας της*

[155] Shelley, 1904: 82-83
[156] Coleridge, 2014: 205

συνολικής αντίληψης του ανθρώπινου μυαλού και η επανάληψη στον πεπερασμένο νου της αιώνιας πράξης της δημιουργίας».

Με αυτή την εντυπωσιακή υπόθεση, της οποίας το πλήρες νόημα θα το αντιληφθούμε αργότερα, η μεταμόρφωση της μιμητικής θεωρίας σε δημιουργική θεωρία εισέρχεται στο επόμενο σημαντικό στάδιό της, υπογραμμίζει ο Williams.

2.1.1.2.1 Η καλλιτεχνική δημιουργία μέσα από τη ματιά του Θερβάντες

–Un amigo y discreto –respondió don Quijote–
era de parecer que no se había de cansar nadie
en glosar versos, y la razón, decía él, era que
jamás la glosa podía llegar al texto, y que muchas
o las más veces iba la glosa fuera de la intención
y propósito de lo que pedía lo que se glosaba,
y más, que las leyes de la glosa eran demasiadamente
estrechas: que no sufrían interrogantes, ni dijo, ni diré,
ni hacer nombres de verbos, ni mudar el sentido,
con otras ataduras y estrechezas con que van atados
los que glosan, como vuestra merced debe de saber.[157]

- Ένας πολύ συνετός φίλος, παρατήρησε ο δον Κιχώτης,
ήταν της γνώμης πως δεν θα ΄πρεπε να κουράζεται
ο ποιητής με το να «γλωσσεύει» στίχους, κι ο λόγος,
όπως έλεγε, ήταν ποτέ η «γλώσσα» δεν μπορεί
ν' ανταποκριθεί στο κείμενο, κι ότι πολλές, ή μάλλον
τις περισσότερες φορές, η φόρμα της «γλώσσας»
πρόδινε την πρόθεση του κειμένου λόγω των δύσκολων,
να επιτευχθούν, στιχουργικών της κανόνων· που δεν
σηκώνουν ερωταποκρίσεις, ούτε είπα και θα πω
ούτε να φτιάχνει κανείς ονόματα από ρήματα, κι ένα
σωρό άλλα που η ευγενεία σας θα πρέπει να τα ξέρει.[158]

[157] Cervantes, 2018b: 189
[158] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 222

Το κείμενο για τον Θερβάντες φαίνεται να κρύβει μια ανώτερη αλήθεια, στην οποία δεν μπορεί εύκολα να ανταποκριθεί η γλώσσα. Αν και η ποίηση ως καλλιτεχνική δημιουργία απαιτεί εξ ορισμού περίτεχνους συνδυασμούς και γλωσσικούς πειραματισμούς, ταυτόχρονα υπακούει σε αυστηρούς κανόνες, αναγκάζοντας μάλιστα, πολλές φορές, τη φόρμα να προδίδει την πρόθεση του κειμένου. Ωστόσο, η καλλιτεχνική δημιουργία για τον Θερβάντες δεν περιορίζεται μόνο στη μορφή του κειμένου και στην αποτυπωμένη με ευφάνταστα γλωσσοτεχνήματα έκφραση του δημιουργού, αλλά πρέπει να είναι ικανή να εξυπηρετεί και άλλους σκοπούς εξίσου ικανοποιητικά. Όπως μας αναφέρει ο μεγάλος δημιουργός μέσα από τα λόγια του Πρωτοσύγκελου: *"Y según a mí me parece, este género de escritura y composición cae debajo de aquel de las fábulas que llaman milesias, que son cuentos disparatados, que atienden solamente a deleitar, y no a enseñar, al contrario de lo que hacen las fábulas apólogas, que deleitan y enseñan juntamente. Y puesto que el principal intento de semejantes libros sea el deleitar, no sé yo cómo puedan conseguirle, yendo llenos de tantos y tan desaforados disparates; que el deleite que en el alma se concibe ha de ser de la hermosura y concordancia que vee o contempla en las cosas que la vista o la imaginación le ponen delante, y toda cosa que tiene en sí fealdad y descompostura no nos puede causar contento alguno. […] ¿Qué ingenio, si no es del todo bárbaro e inculto, podrá contentarse leyendo […] Y si a esto se me respondiese que los que tales libros componen los escriben como cosas de mentira, y que así, no están obligados a mirar en delicadezas ni verdades, responderles hía yo que tanto la mentira es mejor cuanto más parece verdadera, y tanto más agrada cuanto tiene más de lo dudoso y posible. Hanse de casar las fábulas mentirosas con el entendimiento de los que las leyeren, escribiéndose de suerte que, facilitando los imposibles, allanando las grandezas, suspendiendo los ánimos, admiren, suspendan, alborocen y entretengan, de modo que anden a un mismo paso la admiración y la alegría juntas; y todas estas cosas no podrá hacer el que huyere de la verisimilitud y de la imitación, en quién consiste la perfección de lo que se escribe. No he visto ningún libro de caballerías que haga un cuerpo de fábula entero con todos sus miembros, de manera que el medio corresponda al principio, y el fin al principio y al medio, sino que los componen con tantos miembros, que más parece que llevan intención a formar una quimera o un monstruo que a hacer una figura proporcionada. Fuera desto, son en el estilo duros; en las hazañas, increíbles; en los amores, lascivos; en las cortesías, mal mirados; largos en las batallas, necios en las razones, disparatados en los viajes, y, finalmente, ajenos de*

todo discreto artificio, y por esto dignos de ser desterrados de la república cristiana, como a gente inútil."[159] που σημαίνει: *«Και κατά τη γνώμη μου αυτό το είδος γραφής είναι χειρότερο από εκείνο των μύθων που τους λένε μιλήσιους και που είναι αφηγήματα της κακιάς ώρας, με προορισμό μόνο να τέρψουν τον κόσμο κι όχι να τον διδάξουν· αντίθετα μ' αυτό που κάνουν οι διδακτικοί μύθοι, που τέρπουν αλλά και διδάσκουν συγχρόνως. Κι αν δεχθούμε ότι βασικός σκοπός αυτών των βιβλίων είναι να τέρψουν, αμφιβάλλω αν κι αυτό το επιτυγχάνουν, όντας γεμάτα με τόσες και τόσες ανυπόφορες ανοησίες· διότι η τέρψη που αισθάνεται η ψυχή του ανθρώπου πρέπει να προέρχεται απ' την ομορφιά και την αρμονία που βλέπει ή φαντάζεται στα πράγματα που του βάζουν μπροστά η όραση κι η φαντασία· και το καθετί που κλείνει μέσα του ασχήμια και σύγχυση δεν μπορεί να μας προκαλεί ευχαρίστηση καμία. […] Τι ταλέντο συγγραφικό άλλο από εκείνο ενός βαρβάρου κι αμόρφωτου μπορεί να διαπιστώσει κανείς διαβάζοντας […] Κι αν σ' αυτό μου απαντούσε κάποιος ότι όσοι γράφουν τέτοια βιβλία τα γράφουν σαν πράγματα ψεύτικα και φανταστικά, άρα δεν είναι υποχρεωμένοι να λεν την αλήθεια, θα του ανταπαντούσα ότι τόσο είναι συναρπαστικότερο το ψέμα, όσο περισσότερο μοιάζει με αληθινό. Και τόσο πιο πολύ μας ευχαριστεί, όσο λιγότερο αμφίβολο ή απίθανο μας φαίνεται. Μ' άλλα λόγια πρέπει πάντα να 'χουν υπόψη, όταν πρόκειται για έναν ψεύτικο μύθο, τη λογική αυτών που θα τον διαβάσουν, γράφοντας κατά τρόπο που να φαίνονται εύκολα τα δύσκολα και προσιτά τα μεγάλα· ακόμα, να κρατούν μετέωρες τις ψυχές, έτσι ώστε να συμβαδίζουν ο θαυμασμός με την ψυχική ευφορία. Κι όλα αυτά τα πράματα δεν μπορεί να τα πετύχει όποιος ξεφεύγει απ' την αληθοφάνεια και τη μίμηση που συνιστούν την τελειότητα του λογοτεχνικού κειμένου. Δεν έχω δει κανένα βιβλίο της ιπποσύνης που να φτιάχνει ένα ολοκληρωμένο σώμα μύθου με τα απαιτούμενα μόνο μέλη και κατά τρόπο που η μέση ν' αντιστοιχεί στην αρχή και το τέλος στην αρχή και τη μέση· αντίθετα τα συνθέτουν με τόσα πολλά μέλη, που δίνουν την εντύπωση ότι έχουν την πρόθεση να δώσουν μορφή σε μια χίμαιρα ή ένα τέρας κι όχι σε μια φιγούρα με σωστές αναλογίες. Πέραν αυτού είναι στο ύφος στεγνά, στους άθλους των διαφόρων ιπποτών απίστευτα κι αναξιόπιστα, στους έρωτες λάγνα, στις μάχες ατέλειωτα, ανόητα στις αιτιολογίες, αγεωγράφητα στα ταξίδια και, τελικά, ξένα προς κάθε εύλογη τεχνική, και γι' αυτό το λόγο άξια να εξορισθούν απ' τη χριστιανική κοινωνία, σαν άνθρωποι άχρηστοι και βλαβεροί»*[160]. Οι ικανότητες του καλού ιστοριογράφου είναι αναρίθμητες, σύμφωνα με

[159] Cervantes, 2018a: 618-619
[160] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 773-776

την περιγραφή του Θερβάντες, καθώς τόσες είναι και οι λειτουργίες που εξυπηρετεί το κείμενο, το οποίο πρωτίστως θέλει να τέρψει τη ψυχή και υπορρήτως να τη διδάξει, μεταφέροντας ομορφιά και γνώση, με τρόπο που να μπορεί να αγγίζει όλες τις κατηγορίες του κοινού και να αντιπροσωπεύει επάξια κάποιο καλλιτεχνικό είδος.

Η αλήθεια της ιστορίας και η ελευθερία του δημιουργού είναι δύο στοιχεία, στα οποία εμμένει ο Θερβάντες αναφέροντας: *"-Pues, ¿por ventura -dijo el ventero-, mis libros son herejes o flemáticos, que los quiere quemar? -Cismáticos queréis decir, amigo -dijo ael barbero-; que no flemáticos. -Así es -replicó el ventero-. Mas si alguno quiere quemar, sea ése del Gran Capitán y dese Diego García; que antes dejaré quemar un hijo que dejar quemar ninguno desotros. -Hermano mío -dijo el cura-, estos dos libros son mentirosos y están llenos de disparates y devaneos. Y este del Gran Capitán es historia verdadera y tiene los hechos de Gonzalo Hernández de Córdoba, el cual, por sus muchas y grandes hazañas, mereció ser llamado de todo el mundo Gran Capitán, renombre famoso y claro, y dél sólo merecido; […] que si […] las escribiera otro libre y desapasionado, pusieran en olvido las de los Héctores, Aquiles y Roldanes."*[161] που σημαίνει: *«- Για να 'χουμε καλό ρώτημα, είπε ο πανδοχέας, είναι αιρετικά ή σχηματικά τα βιβλία μου και θέτε να μου τα κάψετε; - Σχισματικά, θέλετε να πείτε, φίλε, είπε ο κουρέας, κι όχι σχηματικά. - Ας είναι κι έτσι, παρατήρησε ο πανδοχέας. Μα, αν θέτε να κάψετε κάποιο, κάψτε ετούτο δω για τον Μεγάλο Στρατηλάτη και για τον Διέγο Γκαρθία· γιατί προτιμάω ν' αφήσω να μου κάψουν ένα γιο, παρά ν' αφήσω να μου κάψουν κάποιο απ' τ' άλλα δύο. - Άκου, αδερφέ μου, είπε ο παπάς: αυτά τα δυο βιβλία είναι ψεύτικα και γεμάτα τρέλες και βλακείες· ενώ ετούτος 'δω ο Μέγας Στρατηλάτης είναι ιστορία αληθινή κι αναφέρεται στη δράση του Γκονθάλο Ερνάντεθ απ' την Κόρδοβα, ο οποίος με τα πολλά του και μεγάλα κατορθώματα αξιώθηκε να ονομαστεί Μέγας Στρατηλάτης απ' όλο τον κόσμο, παρανόμι ξακουστό και λαμπερό, αντάξιο γι' αυτόν μονάχα […] αν αντί γι' αυτόν […] τα 'γραφε κάποιος άλλος, ελεύθερα και χωρίς πάθος, σίγουρα θα ρίχναν στη λήθη εκείνα του Έκτορα, του Αχιλλέα και του Ρολδάν»*[162]. Προσθέτει δε σε άλλο σημείο για την αλήθεια: *"Otras algunas menudencias había que advertir, pero todas son de poca importancia y que no hacen al caso a la verdadera relación de la historia, que ninguna es mala como sea verdadera."*[163] που σημαίνει: *«Θα μπορούσαν ν' αναφερθούν και κάποιες άλλες λεπτομέρειες, μα δεν έχουν και τόσο*

[161] Cervantes, 2018a: 443-444
[162] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 514-516
[163] Cervantes, 2018a: 182

ενδιαφέρον, ούτε συντελούν στην αληθινή παρουσίαση της ιστορίας, πράγμα αναγκαίο, αφού συνήθως είναι καλό ό,τι είναι κι αληθινό»[164]. Για τον Θερβάντες η αλήθεια δεν στέκεται στη στείρα γνώση, αλλά εμπνέεται από τη δυνατότητά της, από αυτό που θα μπορούσε να επιτευχθεί και θα άξιζε να μνημονευθεί, για να παραδειγματίσει. Η αλήθεια που ενδιαφέρει τον Θερβάντες είναι άρρηκτα δεμένη με τη φαντασία, για την ακρίβεια μέσα από τη φαντασία οδηγούμαστε στη μεγάλη αλήθεια, στην υπέρβαση της μικρής και πεπερασμένης μας γνώσης και ικανότητας. Χωρίς φαντασία η αλήθεια γίνεται μίζερη και ανούσια, χάνει το ενδιαφέρον της και παύει να εμπνέει. Μέσα από αυτό το πρίσμα αντιλαμβάνεται ο Θερβάντες την αξία της εξιστόρησης των γεγονότων δια μέσου της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της πλήρους κατανόησής τους.

2.1.1.2.2 Ιστορία, χρόνος και τέχνη

Y así. no podía inclinarme a creer que
tan gallarda historia hubiese quedado
manca y estropeada, y echada la culpa
a la malignidad del tiempo, devorador y
consumidor de todas las cosas, el cual,
o la tenía oculta o consumida.[165]

Τελικά δεν μπορούσα να πιστέψω πως μια
τόσο όμορφη ιστορία θα ’μενε κουλή και
μισερή κι έριχνα το φταίξιμο στην κακία
των καιρών, αυτή την καταβόθρα και
καταπιόνα των πάντων, που ή
την είχε καταβροχθίσει κι αυτήν
ή την κρατούσε κρυμμένη.[166]

Φαίνεται πως η οξυδέρκεια του Θερβάντες τού είχε επιτρέψει να αποκτήσει σκεπτικιστική στάση απέναντι στην αντικειμενικότητα της επίσημης ιστορίας, για την οποία εκφράστηκαν αμφιβολίες στη σύγχρονη εποχή τόσο από τους ακαδημαϊκούς του

[164] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 152
[165] Cervantes, 2018a: 178
[166] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 148

πεδίου, όσο και από θεωρητικούς συγγενών πεδίων. Αντιλαμβανόμενος, ωστόσο, ο Θερβάντες τη σαρωτική δύναμη του χρόνου, τον περιγράφει ως «καταβόθρα» και «καταπιόνα των πάντων» και ορμώμενος, ίσως, από αυτές τις σκέψεις, αλλά και βαθιά επηρεασμένος, καθώς φαίνεται, από τη θέαση του Αριστοτέλη, επισημαίνει ότι:*"habiendo y debiendo ser los historiadores puntuales, verdaderos y no nada apasionados, y que ni el interés ni el miedo, el rancor ni la afición, no les hagan torcer del camino de la verdad, cuya madre es la historia, émula del tiempo, depósito de las acciones, testigo de lo pasado, ejemplo y aviso de lo presente, advertencia de lo por venir."*[167] που σημαίνει: *«οφείλουν οι ιστορικοί να 'ναι ακριβείς, αντικειμενικοί και καθόλου παθιασμένοι, κι ούτε το συμφέρον, ούτε ο φόβος, ούτε η μνησικακία, ούτε η συμπάθεια να τους κάνει να φεύγουν απ' το δρόμο της αλήθειας, που μάνα της είν' η ιστορία, που 'ναι ακόμα ανταγωνίστρια του χρόνου, κατάθεση των γεγονότων, μάρτυρας του παρελθόντος, παράδειγμα κι αναγγελία του παρόντος, προειδοποίηση γι' αυτό που θα 'ρθει»*[168]. Με αυτά τα λόγια ο Θερβάντες μας δίνει όχι μόνο μια εύπεπτη και ζωντανή περιγραφή του ρόλου και της σημασίας της ιστορίας, αλλά ακόμα κι έναν πλήρη ακαδημαϊκό ορισμό της που σε τίποτα δεν υπολείπεται σε ουσία και περιεκτικότητα από έναν αμιγώς επιστημονικό ορισμό. Αβίαστα θαυμάζει κανείς τόσο την ολοκληρωμένη διάσταση του πεδίου και της συμβολής του, όπως αποδίδονται, όσο και την καλλιτεχνική δεξιότητα του συγγραφέα που με τρόπο γλαφυρό και εύστοχο, αποτυπώνει τη βαθύτερη ουσία του.

Οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας, διδασκόμενοι από τον Αριστοτέλη, διέκριναν την ιστορία, αυτό που συνέβη ή αυτό που γνωρίζουμε, από την ποίηση, δηλαδή από αυτό που θα μπορούσε να συμβεί, αλλά δεν συνέβη. Η ποίηση ειδικότερα, σύμφωνα με τον μεγάλο αρχαίο φιλόσοφο, είχε διττό σκοπό, την τέρψη και τη διδαχή, ή αλλιώς μέσα από τα λόγια του Ορατίου: *"aut prodesse volunt aut delectare poetae, aut simil et iucunda et idonea dicere vitae"*[169] που σημαίνει: *«οι ποιητές θέλουν είτε να ωφελήσουν είτε να τέρψουν είτε ταυτόχρονα να πουν και τα ευχάριστα και τα πρέποντα για τη ζωή»*[170]. Η άποψη ότι ένα λογοτεχνικό έργο έπρεπε να ανήκει σε μια από τις δυο κατηγορίες που προσδιόρισε ο Αριστοτέλης, την ποίηση ή την ιστορία, φέροντας εξ

[167] Cervantes, 2018a: 182
[168] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 152
[169] Horace, *Ars Poetica*, 333-334
[170] Μετάφραση Χρ. Τσίτσιου-Χελιδόνη, 2012, σ. 19

ολοκλήρου τις ποιότητες των κατηγοριών αυτών, φαίνεται να επικρατεί και στη σκέψη του Θερβάντες.

Μιμούμενος τη ζωή και, πιο συγκεκριμένα, το έργο της Ιεράς Εξέτασης εκείνης της περιόδου, προβαίνει σε διαλογή βιβλίων και εφαρμόζοντας τα δικά του αξιολογικά κριτήρια διασώζει από την αιώνια σιωπή όσα αξίζει να μείνουν στην ιστορία. Όπως μας αναφέρει μέσα από τα λόγια του Αιδεσιμότατου: *"-Esa oliva se haga luego rajas y se queme, que aun no queden della las cenizas, y esa palma de Inglaterra se guarde y se conserve como a cosa única, y se haga para ello otra caja como la que halló Alejandro en los despojos de Darío, que la diputó para guardar en ellas las obras del poeta Homero. Este libro, señor compadre, tiene autoridad por dos cosas: la una, porque él por sí es muy bueno, y la otra, porque es fama que le compuso un discreto rey de Portugal. Todas las aventuras del castillo de Miraguarda son bonísimas y de grande artificio; las razones cortesanas y claras, que guardan y miran el decoro del que habla con mucha propiedad y entendimiento. Digo, pues, salvo vuestro buen parecer, señor maese Nicolás, que éste y Amadís de Gaula queden libres del fuego, y todos los demás, sin hacer más cala y cata, perezcan. -No, señor compadre -replicó el Barbero-; que este que aquí tengo es el afamado Don Belianís. -Pues ése, -replicó el cura-, con la segunda, tercera y cuarta parte, tienen necesidad de un poco de ruibarbo para purgar la demasiada cólera suya, y es menester quitarles todo aquello del castillo de la Fama y otras impertinencias de más importancia, para lo cual se les da término ultramarino, y como se enmendaren, así se usará con ellos de misericordia o de justicia; y en tanto, tenedlos vos, compadre, en vuestra casa; mas no lo dejéis leer a ninguno."*[171] που σημαίνει: *«-Αυτή η ελιά να γίνει αμέσως δέντρο και να καεί, και να μη μείνουν απ' αυτό ούτε οι στάχτες· κι ετούτος ο φοίνικας της Αγγλίας ας φυλαχτεί κι ας διατηρηθεί σαν κάτι το μοναδικό· κι ας γίνει γι' αυτόν άλλο κουτί σαν κι εκείνο που βρήκε ο Αλέξανδρος στα λείψανα του Δαρείου και το προόρισε να φυλαχτούν εκεί τα έργα του Ομήρου. Ετούτο το βιβλίο, κύριε σύντεκνε, έχει αξία για δύο λόγους: ο ένας, γιατί είναι πολύ καλό, αυτό καθεαυτό, κι ο άλλος, γιατί φημολογείται πως το 'γραψε ένας συνετός βασιλιάς της Πορτογαλίας. Όλες οι περιπέτειες στο κάστρο της Μιραγκουάρδας είναι ωραιότατες και μεγάλης τεχνικής· τα λόγια, γεμάτα ευγένεια και σαφήνεια, σέβονται το κύρος εκείνου που μιλάει, δείχνοντας έτσι υπευθυνότητα και νοημοσύνη. Λέω λοιπόν -εκτός αν έχετε άλλη γνώμη, κύριε μαστρο-Νικόλα- ετούτο κι ο Αμαδίς ντε Γκάουλα να*

[171] Cervantes, 2018a: 154-155

μείνουν εκτός πυράς, κι όλα τ' άλλα, χωρίς άλλες έρευνες και διαπιστώσεις, να πεθάνουν. - Όχι, κύριε σύντεκνε, είπε ο κουρέας, γιατί αυτό που κρατώ εδώ είναι ο ξακουστός δον Μπελιανίς. - Ε λοιπόν αυτό, παρατήρησε ο παπάς, μαζί με το δεύτερο, τρίτο και τέταρτο μέρος έχουν ανάγκη από λίγο ραβέντι για να καθαριστούν απ' την πολλή τους χολέρα και χρειάζεται να τους αφαιρεθεί όλο εκείνο το του Πύργου της Φήμης κι άλλες ανοησίες πολύ πιο ενδιαφέρουσες, για το οποίο τους δίνεται ελαστική διορία., κι αν διορθωθούν, ας τους απονεμηθεί χάρις ή δικαιοσύνη· στο μεταξύ, φυλάχτε τα εσείς, σύντεκνε, στο σπίτι σας, αλλά μην αφήσετε κανέναν να τα διαβάσει»[172]. Ο Θερβάντες γνωρίζει ότι ο χρόνος μπορεί να αποκρύψει και τα πιο σπουδαία έργα του ανθρώπου είτε αποσιωπώντας τα πλήρως είτε διαστρεβλώνοντάς τα είτε και αναδεικνύοντας έργα άλλης ποιότητας και ήθους. Αδράχνει, ωστόσο, την ευκαιρία μέσα από το λογοτεχνικό έργο του να αποτυπώσει τις σκέψεις του σχετικά με τη σημασία της ιστορικής παρακαταθήκης και δεν διστάζει να χλευάσει και να σχολιάσει ακόμα και την αξία της δικής του δημιουργικής προσπάθειας, αποτιμώντας με ταπεινοφροσύνη τη συνεισφορά του στη λογοτεχνία και αποζητώντας να λάβει μια χρονική παράταση, πριν καταδικαστεί στα αχανή βάθη της μετριότητας και της λήθης. Χρησιμοποιώντας τα λόγια του: *"-Pero ¿qué libro es ese que está junto a él? -La Galatea, de Miguel de Cervantes- dijo el barbero. -Muchos años ha que es grande amigo mío ese Cervantes, y sé que es más versado en desdichas que en versos. Su libro tiene algo de buena invención; propone algo, y no concluye nada: es menester esperar la segunda parte que promete"*[173] που σημαίνει: *«- Μα ποιο βιβλίο είν' εκείνο που βλέπω κοντά του; - Η Γαλάτεια του Μιγκέλ ντε Θερβάντες, είπε ο κουρέας. - Πολλά χρόνια έχει που 'ναι πολύ φίλος μου αυτός ο Θερβάντες, και ξέρω πως είναι πολύ περισσότερο επιρρεπής στα δυστυχήματα παρά στα δίστιχα. Το βιβλίο του έχει κάτι από καλή επινόηση. Προτείνει πολλά, αλλά δεν καταλήγει σε τίποτα· θα πρέπει να περιμένουμε το δεύτερο μέρος, όπως μας υπόσχεται»*[174]. Ίσως η ματιά του Θερβάντες να είναι ικανή να διακρίνει ότι τόσο στην ιστορία όσο και στη λογοτεχνία, η αλήθεια δίνει τη θέση της στην αληθοφάνεια και η ιστορία, κατ' επέκταση, μπορεί να μετατραπεί σε μια σκόπιμη και ευφάνταστη παρουσίαση γεγονότων.

[172] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 116-117
[173] Cervantes, 2018a: 158
[174] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 121

2.1.2 Είσοδος της επιστήμης. Ψευδαίσθηση, φαντασία, ασυνείδητο, δημιουργία.

T: More strange than true. I never may believe
These antique fables, nor these fairy toys.
Lovers and madmen have such seething brains,
Such shaping fantasies, that apprehend
More than cool reason ever comprehends.
The lunatic, the lover and the poet
Are of imagination all compact.
One sees more devils than vast hell can hold;
That is the madman. The lover, all as frantic,
Sees Helen's beauty in a brow of Egypt.
The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth to heaven,
And as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation, and a name.
Such tricks have strong imagination
That if it would but apprehend some joy
It comprehends some bringer of that joy.
Or in the night, imagining some fear,
How easy is a bush supposed a bear.
H: But all the story of the night told over,
And all their minds transfigured so together,
More witnesseth than fancy's images,
And grows to something of great constancy.[175]

Θ: Πολύ περίεργα και καθόλου αληθινά. Ποτέ μου δεν πίστεψα
τέτοιες αλλόκοτες ιστορίες, ούτε παραμύθια για ξωτικά.
Οι ερωτευμένοι και οι τρελοί έχουνε το νου τους
ξαναμμένο, γι' αυτό και πλάθουν φαντασίες

[175] Shakespeare, 2012: 82

που η ψυχρή λογική δεν καταλαβαίνει. Ο τρελός,
ο ερωτευμένος και ο ποιητής είναι γεμάτοι φαντασία.
Ο τρελός βλέπει περισσότερους διαβόλους απ' όσους διαθέτει
η απέραντη κόλαση· ο ερωτευμένος, τρελός κι αυτός,
τη γύφτισσά του τη λέει Ωραία Ελένη·
το μάτι του ποιητή, γεμάτο παραφροσύνη,
κοιτάει από τη γη στον ουρανό, κι από τον ουρανό στη γη;
και, όπως η φαντασία σχηματοποιεί και δίνει υπόσταση
σε πράγματα άγνωστα, έτσι κι η πένα του ποιητή
μορφοποιεί το άγνωστο τίποτα και του χαρίζει τόπο καταγωγής
και όνομα. Τέτοια παιχνίδια μπορεί να παίξει
η ζωηρή φαντασία που, άμα νιώσει χαρά μεγάλη,
θα πλάσει αμέσως κι εκείνον που την έφερε.
Όπως, τη νύχτα, λίγος φόβος φτάνει
το θάμνο αρκούδα να τον κάνει.
Ι: Όμως, αυτά τα πράγματα που γίναν χτες το βράδυ,
και, όπως όλοι υποστηρίζουν, οι αλλαγές που γίναν
στις καρδιές τους μαρτυρούν ότι δεν είναι
πλάσματα της φαντασίας τους, γιατί παίρνουν υπόσταση
μεγάλη, όσο και να δείχνουν αλλόκοτα και θαυμαστά.[176]

Αναδιφώντας την εξέλιξη του ισχυρισμού που θέλει τον καλλιτέχνη να είναι δημιουργός μιας ανώτερης πραγματικότητας, ο Williams διαπιστώνει ότι αντικρούστηκε ιστορικά από την έμφαση που δόθηκε στις πιθανές αυταπάτες της φαντασίας και στα παραπλανητικά στοιχεία του μυθεύματος και του ρομαντισμού. Διακρίνει, ωστόσο, την άποψη που παραδέχεται το κοινό χαρακτηριστικό της αυταπάτης ή της ψευδαίσθησης, αλλά υποστηρίζει ότι υπάρχει μια ειδική κατηγορία ψευδαίσθησης, που έχουν οι καλλιτέχνες, και η οποία είναι πολύτιμη.

Στην πραγματικότητα, επισημαίνει ο Williams, από τις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα, έχουμε δει μια παραλλαγή μεταξύ ενός αφελούς ρεαλισμού και διαφόρων ειδών ρομαντισμού, ωστόσο στη σύγχρονη σκέψη έχουν παρατηρηθεί δύο σημαντικές τάσεις: η αυξανόμενη πίστη σε ένα απλό είδος υλισμού, που συνήθως

[176] Μετάφραση Ε. Μπελιές, 2000, σσ. 89-90

συνοδεύεται από μια ρητή άρνηση οποιουδήποτε είδους υπερφυσικής πραγματικότητας, οποιασδήποτε πραγματικότητας έξω από την ανθρώπινη αντίληψη, έκανε χώρο για τη θέαση της τέχνης ως «αντανάκλασης της πραγματικότητας», ως μίμησης, ή πιο διακριτικά, ως «οργάνωσης της πραγματικότητας»· ο καλλιτέχνης συλλέγει, οργανώνει, όπως μας είχε αναφέρει και ο Shelley, και δίνει νόημα και αξία, επεξηγεί ο Williams.

Η νέα ψυχολογία, από την άλλη πλευρά, και ιδιαίτερα ο Sigmund Freud και ο Carl Gustav Jung, επαναφέρει τον ισχυρισμό ότι υπάρχει μια πραγματικότητα που δεν την αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος, το «ασυνείδητο», και αυτή η παραδοχή μπορεί να μας ανοίξει τον δρόμο είτε για μια νέα επιστήμη είτε για έναν νέο ορισμό της τέχνης, αποκαλύπτει ο Williams. Για τον Freud, το υλικό της τέχνης ήταν η «φαντασία», την οποία αντιπαρέβαλε με την «πραγματικότητα», παραθέτοντας τα λόγια του: *"An artist […] turns away from reality and transfers all his interest, and his libido too, to the wishful constructions of his life of phantasy […] An artist, however, finds a path back to reality in the following manner. To be sure, he is not the only one who leads a life of phantasy. Access to the half-way region of phantasy is permitted by the universal assent of mankind […] But for those who are not artists the yield of pleasure to be derived from the sources of phantasy is very limited […] a true artist has more at his disposal. In the first place, he understands how to work over his day-dreams in such a way as to make them lose what is too personal about them and repels strangers […] He understands, too, how to tone them down so that they do not easily betray their origin from proscribed sources. Furthermore, he possesses the mysterious power of shaping some particular material until it has become a faithful image of his phantasy; and he knows, moreover, how to link so large a yield of pleasure to this representation of his unconscious phantasy that, for the time being at least, repressions are outweighed and lifted by it. If he is able to accomplish all this, he makes it possible for other people once more to derive consolation and alleviation from their own sources of pleasure in their unconscious which have become inaccessible to them; he earns their gratitude and admiration"*[177] που σημαίνει: *«Ο καλλιτέχνης […] στρέφει […] τα νώτα του στην πραγματικότητα και μεταφέρει όλο το ενδιαφέρον του, και τη λίμπιντό του, στις επιθυμίες των φαντασιώσεών του […] Την επιστροφή στην πραγματικότητα ο καλλιτέχνης την επιτυγχάνει με τον εξής τρόπο. Δεν είναι βέβαια ο μόνος που ζει με φαντασιώσεις. Το*

[177] Freud, 1977: 427-428

ενδιάμεσο βασίλειο της φαντασίας εγκρίνεται μέσω γενικών ανθρώπινων συμβάσεων [...] Αλλά για τους μη καλλιτέχνες η άντληση ηδονής από τις πηγές της φαντασίας είναι πολύ περιορισμένη [...] Ένας σωστός καλλιτέχνης διαθέτει περισσότερα. Ξέρει, πρώτον, να δουλεύει τα ονειροπολήματά του έτσι, ώστε να χάνουν τα πολύ προσωπικά στοιχεία που απωθούν τους ξένους [...] Ξέρει επίσης να τα μετριάζει, έτσι που να μην προδίδουν εύκολα την προέλευσή τους από πηγές απαγορευμένες. Διαθέτει επιπλέον την αινιγματική ικανότητα να μεταπλάθει ένα ορισμένο υλικό, ώσπου να γίνει πιστό ομοίωμα των φαντασιώσεών του και έπειτα ξέρει να συνδέει με αυτό το προϊόν της ασυνείδητης φαντασίας του τόση αποκόμιση ηδονής, ώστε να υπεραντισταθμίζονται και να αίρονται οι απωθήσεις, τουλάχιστον παροδικά. Αν καταφέρει όλα αυτά, επιτρέπει και στους άλλους να αντλήσουν παρηγοριά και ανακούφιση από τις δικές τους απρόσιτες πηγές ηδονής του ασυνείδητού τους, κερδίζει την ευγνωμοσύνη και τον θαυμασμό τους»[178].

Ο Jung, από την άλλη πλευρά, επισημαίνει ο Williams, διακρίνει δύο είδη καλλιτεχνικής δημιουργίας, το ένα είδος είναι η «ψυχολογική», που αντλείται από τα υλικά της συνείδησης, και το άλλο είναι η «οραματιστική» δημιουργία[179], που προέρχεται από τα *"timeless depths […] the hinterland of man's mind"*[180] που σημαίνει: *«διαχρονικά βάθη [...] την ενδοχώρα του ανθρώπινου νου»*. Διακρίνει περαιτέρω την ιδιωτική προσωπικότητα του καλλιτέχνη από τη φύση της καλλιτεχνικής δραστηριότητάς του, την οποία θεωρεί *"impersonal creative process"*[181] που σημαίνει: *«απρόσωπη δημιουργική διαδικασία»*. Η δημιουργική δραστηριότητα είναι μια γενική ανθρώπινη διαδικασία, της οποίας ο καλλιτέχνης είναι, στην τέχνη του, η απρόσωπη ενσάρκωση *"for at that level of experience it is no longer the weal or woe of the individual that counts, but the life of the collective"*[182] που σημαίνει: *«γιατί σ' αυτό το επίπεδο της εμπειρίας δεν είναι πλέον η ευδαιμονία ή η οδύνη του ατόμου που έχει αξία, αλλά η συλλογική ζωή»*.

Επομένως, συμπεραίνει ο Williams, η «δημιουργική» ιδέα έχει υποστεί περαιτέρω ανάπτυξη, αφού η συνήθως απρόσιτη πραγματικότητα τοποθετείται μέσα στον ίδιο τον άνθρωπο, με τον καλλιτέχνη να αποτελεί ένα ιδιαίτερα προικισμένο άτομο που μπορεί να διεισδύσει σε αυτήν την περιοχή. Ωστόσο, η συσχέτιση με τη «φαντασία», ιδιαίτερα στη σκέψη του Freud, συνδέεται με τη συνηθισμένη ρεαλιστική

[178] Μετάφραση Λ. Αναγνώστου, 1996, σσ. 359-360
[179] Yung, 1966: 89
[180] Yung, 1966: 90
[181] Yung, 1966: 101
[182] Yung, 1966: 105

θέση, σύμφωνα με την οποία το υλικό της τέχνης είναι διαφορετικό και κατώτερο από την «πραγματικότητα», επεξηγεί ο Williams. Η αντίπαλη ιδέα έρχεται από τη ρεαλιστική θέαση της τέχνης είτε μέσω της επαναβεβαίωσης της άποψης ότι το υλικό της τέχνης είναι η κανονική πραγματικότητα, είτε μέσω του ισχυρισμού ότι η τέχνη αποτελεί ιδιαίτερο είδος εξερεύνησης και οργάνωσης της πραγματικότητας. Στην πρώτη περίπτωση, δίνεται έμφαση στην αξία του καλλιτέχνη, ο οποίος αφού μιμείται το υλικό, το καταγράφει, και, επομένως, διδάσκει· ενώ στη δεύτερη περίπτωση ο καλλιτέχνης είναι, πρωτίστως, «συναισθηματικός» εξερευνητής, ενώ ο επιστήμονας, αντίθετα, είναι «ορθολογικός» εξερευνητής. Οι ακραίες θέσεις που έχουν προκύψει κυμαίνονται από τον ισχυρισμό ότι το υλικό της τέχνης είναι η «συνηθισμένη καθημερινή πραγματικότητα», την οποία ο καλλιτέχνης μιμείται ή οργανώνει, μέχρι την οπτική που θεωρεί ότι το υλικό της τέχνης είναι ένα ιδιαίτερο είδος μη φυσιολογικής εμπειρίας, που υποτιμάται ως «φαντασία» ή εκτιμάται ως «έμπνευση». Το γλωσσικό αξιοπερίεργο σε αυτή τη συχνά έντονη διαφωνία, σημειώνει ο Williams, είναι ότι από όλες τις σχολές και τις υποθέσεις, η αναφορά στην τέχνη και στον καλλιτέχνη γίνονται με τον όρο «δημιουργία» και τα παράγωγά του. Παρόλα αυτά, ισχυρίζεται ο Williams: *"It would be a brave man who would say, after even the briefest review of the long inquiry into the nature of art, that he is sure, once the habit is checked, what 'creative' quite means."*[183] που σημαίνει: *«Θα ήταν γενναίος ο άνθρωπος που θα έλεγε, μετά από έστω και την πιο σύντομη ανασκόπηση της μακροχρόνιας έρευνας πάνω στη φύση της τέχνης, ότι είναι σίγουρος, αφού έχει μελετήσει τη συνήθεια, για το τι σημαίνει ο όρος "δημιουργικός"».*

2.1.2.1 Ο ρόλος της φαντασίας στον *Δον Κιχώτη*

En esto, descubrieron treinta o cuarenta molinos
de viento que hay en aquel campo,
y así como don Quijote los vio, dijo a su escudero:
-La ventura va guiando nuestras cosas mejor de lo
que acertáramos a desear; porque ves allí, amigo
Sancho Panza, donde se descubren treinta, o poco más,
desaforados gigantes, con quien pienso hacer batalla y

[183] Williams, 1965: 31

quitarles a todos las vidas, con cuyos despojos comenzaremos a enriquecer: que ésta es buena guerra, y es gran servicio de Dios quitar tan mala simiente de sobre la faz de la tierra.

-¿Qué gigantes?- dijo Sancho Panza.

-Aquellos que allí ves -respondió su amo- de los brazos largos, que los suelen tener algunos de casi dos leguas.

-Mire vuestra merced -respondió Sancho- que aquellos que allí se parecen no son gigantes, sino molinos de viento, y lo que en ellos parecen brazos son las aspas, que, volteadas del viento, hacen andar la piedra del molino.

-Bien parece -respondió Don Quijote- que no estás cursado en esto de las aventuras: ellos son gigantes; y si tienes miedo, quítate de ahí, y ponte en oración en el espacio que yo voy a entrar con ellos en fiera y desigual batalla.[184]

Πάνω σ' αυτό αντίκρισαν τριάντα με σαράντα ανεμόμυλους που υπάρχουν σ' εκείνη την πεδιάδα και που, μόλις τους είδε ο δον Κιχώτης, είπε στο σκουταριώτη του:

- Η μοίρα οδηγεί τα βήματά μας καλύτερα απ' ότι θα μπορούσαμε να ποθήσουμε· διότι βλέπεις, φίλε Σάντσο Πάνθα, εκείνους τους τριάντα και περισσότερους γίγαντες που φαίνονται στο βάθος; Σκέφτομαι να δώσω μάχη μαζί τους, κι αφού τους εξοντώσω όλους, ν' αρχίσουμε να πλουταίνουμε με τα λάφυρά τους.

- Ποιους γίγαντες; είπε ο Σάντσο Πάνθα.

- Εκείνους που βλέπεις εκεί πέρα, απάντησε ο κύριός του, με τα μακρουλά χέρια, που μερικά απ' αυτά ξεπερνάνε τις δύο λεύγες.

- Κοιτάχτε, η ευγενεία σας, απάντησε ο Σάντσο, αυτοί που φαίνονται εκεί πέρα δεν είναι γίγαντες παρά ανεμόμυλοι, κι αυτά που μοιάζουν σαν να 'ναι χέρια τους είναι οι φτερούγες, που, φέρνοντας

[184] Cervantes, 2018a: 166

βόλτες, κάνουν να γυρίζει η μυλόπετρα.
- Είναι φανερό, απάντησε ο δον Κιχώτης, ότι δεν
είσαι ενήμερος σ' αυτό που λέγεται περιπέτεια:
εκείνοι είναι γίγαντες· κι αν φοβάσαι, τραβήξου
πιο 'κει, και καν' την προσευχή σου όσο εγώ θα
δίνω μαζί τους σκληρή κι άνιση μάχη.[185]

Μέσα από αυτές τις τραγελαφικές σκηνές αντιλαμβάνεται ο Θερβάντες την έννοια της «φαντασίας» που ωθεί τον δημιουργό να δώσει «ζωή» στον πρωταγωνιστή του, χαρίζοντάς μας ταυτόχρονα σπαρταριστές στιγμές γέλιου. Η φαντασία για τον Θερβάντες φαίνεται ότι δεν αποσκοπεί μόνο στο να μοιραστεί τις εσωτερικές αλήθειες του, αλλά στοχεύει, επίσης, και στο να ψυχαγωγήσει. Εναρμονισμένος με αυτόν, ίσως, τον σκοπό, ο Θερβάντες θα την ενοχοποιήσει για τη ξαφνική αλλοφροσύνη του ιδαλγού του, η οποία προκλήθηκε από την ανάγνωση βιβλίων της ιπποσύνης και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να μας παρουσιάσει μια φιγούρα τόσο αινιγματική που θα τη συζητάμε για αιώνες. Το ταξίδι της επιστροφής στην πραγματικότητα για τον δον Κιχώτη, ωστόσο, δεν φαίνεται να έχει εύκολη επιστροφή, όπως διακρίνεται και στην αφήγηση του Θερβάντες: *"En resolución, él se enfrascó tanto en su letura, que se le pasaban las noches leyendo de claro en claro, y los días de turbio en turbio; y así, del poco dormir y del mucho leer se le secó el cerebro de manera que vino a perder el juicio. Llenósele la fantasía de todo aquello que leía en los libros, así de encantamientos como de pendencias, batallas, desafíos, heridas, requiebros, amores, tormentas y disparates imposibles; y asentósele de tal modo en la imaginación que era verdad toda aquella máquina de aquellas soñadas invenciones que leía, que para él no había otra historia más cierta en el mundo."*[186] που σημαίνει: *«Τελικά, δόθηκε τόσο πολύ στα διαβάσματά του, που περνούσε τις νύχτες χωρίς να κλείνει μάτι και τις μέρες χωρίς να ξεθολώνει το μυαλό του. Κι έτσι, απ' το να κοιμάται λίγο κι απ' το να διαβάζει πολύ, του ξεράθηκε το τσερβέλο. Τόσο που κατέληξε να χάσει τα λογικά του. Του γέμισε η φαντασία απ' όλα εκείνα που διάβαζε στα βιβλία της ιπποσύνης, απ' τη μια πράγματα φανταστικά κι απ' την άλλη καβγάδες, μονομαχίες, προκλήσεις, λαβωματιές, ερωτικές εκμυστηρεύσεις, αγάπες, θύελλες και καταστροφές απίστευτες· και του κόλλησε με τέτοια δύναμη στο*

[185] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 131
[186] Cervantes, 2018a: 116

μυαλό του πως ήταν αλήθεια όλη εκείνη η φάμπρικα των απίθανων και αφάνταστων εφευρημάτων που διάβαζε, ώστε γι' αυτόν δεν υπήρχαν άλλα ιστορικά γεγονότα στον κόσμο»[187]. Μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας ο δον Κιχώτης θα μας θυμίσει όλα όσα ξεχάσαμε και θα θίξει ακροθιγώς τα πιο ουσιαστικά ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης.

Μέσα από τα λόγια του Καρδένιου αντιλαμβανόμαστε ότι για τον Θερβάντες η φαντασία δεν αποτελεί απρόσιτη ή προνομιακή περιοχή, στην οποία εισέρχονται μόνο οι καλλιτέχνες, ωστόσο, διακρίνει στον καλλιτέχνη την ύψιστη ικανότητα να επικοινωνήσει αποτελεσματικότερα το μήνυμά του: *"Y fue esta negación añadir llama a llama y deseo a deseo; porque, aunque pusieron silencio a las lenguas, no le pudieron poner a las plumas, las cuales, con más libertad que las lenguas, suelen dar a entender a quien quieren lo que en el alma está encerrado"*[188] που σημαίνει: *«Κι εκείνη η απαγόρευση συντέλεσε στο να προστεθεί φλόγα στη φλόγα και πόθος στον πόθο· γιατί μπορεί να επέβαλαν τη σιωπή στις γλώσσες, δεν μπορέσαν όμως να την επιβάλλουν στις πένες, οι οποίες, με πιο πολλή ελευθερία απ' όση οι γλώσσες, κατορθώνουν να κάνουν, σ' όποιον αγαπούν, αντιληπτό αυτό που 'ναι βαθιά κλεισμένο στη ψυχή»*[189].

Ο ποιητής καταθέτει τη ψυχή του, συμπληρώνει επεξηγηματικά ο δον Κιχώτης, αποκαλύπτοντας ότι το έργο του καλλιτέχνη είναι διάφανο ως προς την ουσία και τις ποιότητες που εκφέρει: *"Si el poeta fuere casto en sus costumbres, lo será también en sus versos; la pluma es lengua del alma: cuales fueren los conceptos que en ella se engendraren, tales serán sus escritos, y cuando los reyes y príncipes veen la milagrosa ciencia de la poesía en sujetos prudentes, virtuosos y graves, los honran, los estiman y los enriquecen, y aun los coronan con las hojas del árbol a quien no ofende el rayo como en señal que no han de ser ofendidos de nadie los que con tales coronas se veen honrados y adornadas sus sienes."*[190] που σημαίνει: *«Αν ο ποιητής είναι έντιμος στις συνήθειές του, θα 'ναι επίσης και στα ποιήματά του, διότι η πένα είναι η γλώσσα της ψυχής· κι όποιες είναι οι παρορμήσεις που γεννιούνται σ' αυτήν, τέτοια θα 'ναι και τα γραφόμενά του· κι όταν οι βασιλείς κι οι πρίγκηπες βλέπουν τη θαυμαστή επιστήμη της ποιήσεως σε άτομα σοβαρά, μυαλωμένα και ηθικά, τα τιμούν, τα εκτιμούν και τα επιβραβεύουν, κι ακόμη ακόμη τα στέφουν με τους κλώνους του δέντρου που δεν το θίγει*

[187] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 66
[188] Cervantes, 2018a: 333
[189] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 361-362
[190] Cervantes, 2018b: 171

η αστραπή, σαν ένα είδος σήματος ότι όσων τους κροτάφους τιμούν και στολίζουν αυτά τα στέμματα, δεν μπορεί να τους θίξει κανείς»[191]. Ο Θερβάντες θέλει τους ποιητές να στέκονται στο ύψος της ποίησης, την οποία ονομάζει *"cumbre de las letras humanas, las cuales tan bien parecen en un caballero de capa y espada, y así le adornan, honran y engrandecen, como las mitras a los obispos, o como las garnachas a los peritos jurisconsultos"*[192] που σημαίνει: *«κορυφή των τεχνών και των γραμμάτων, που ολοκληρώνουν την αξία ενός ιππότου της κάπας και της σπάθας, και τον τιμούν, τον ομορφαίνουν, του δίνουν μεγαλείο, το ίδιο όπως η τιάρα στους δεσποτάδες κι η μπέρτα στους νομομαθείς»*[193].

Τα ερωτήματα που εγείρει η τρέλα του δον Κιχώτη δεν μπορούσαν να αφήσουν αδιάφορο τον πατέρα της ψυχανάλυσης, Sigmund Freud, ο οποίος σε ένα γράμμα του στην τότε μνηστή του, Martha Bernays, που χρονολογείται στις 22 Αυγούστου 1883, αναφέρει: "*I read a lot, fritter away much of the day. For instance, I now possess Don Quixote […] and concentrate more on it than on brain anatomy"*[194] που σημαίνει: *«Διαβάζω πολύ, σπαταλώντας σχεδόν όλη τη μέρα μου. Για παράδειγμα, τώρα έχω καταπιαστεί με τον Δον Κιχώτη [...] και επικεντρώνομαι περισσότερο σε αυτόν παρά στην ανατομία του εγκεφάλου»*. Στο έργο του *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten* (1905), αναφέροντας ανάμεσα σε άλλα παραδείγματα και τον *Δον Κιχώτη*, ο Freud μας δίνει μια, ίσως, ρομαντική, αλλά και καθόλα εύστοχη άποψη σχετικά με την ύπαρξη ή μη κωμικού στοιχείου στο έργο του Θερβάντες. Χρησιμοποιώντας τα λόγια του: *"Der geistreiche Ritter Don Quijote de la Mancha ist hingegen eine Gestalt […], ein großes Kind, […] Es ist bekannt, daß der Dichter anfangs nichts anderes mit ihm wollte, und daß das Geschöpf allmählich weit über die ersten Absichten des Schöpfers hinauswuchs. Nachdem aber der Dichter diese lächerliche Person mit der tiefsten Weisheit und den edelsten Absichten ausgestattet und sie zum symbolischen Vertreter eines Idealismus gemacht hat, der an die Verwirklichung seiner Ziele glaubt, […] hört diese Person auf komisch zu wirken."*[195] που σημαίνει: *«Αρχικά ο δον Κιχώτης είναι μια μορφή καθαρά κωμική, ένα μεγάλο παιδί. […] Ξέρουμε ότι στην αρχή ο Θερβάντες δεν είχε καμιά άλλη φιλοδοξία γι' αυτόν και ότι, σιγά-σιγά, το δημιούργημα ξεπέρασε κατά πολύ την αρχική πρόθεση του*

[191] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 196-197
[192] Cervantes, 2018b: 170
[193] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 196
[194] Freud, S., 1961: 43-44
[195] Freud, S., 1905: 201

δημιουργού του. Αλλά από τη στιγμή που ο συγγραφέας προίκισε αυτό το γελοίο πρόσωπο με την πιο βαθειά σύνεση και τις πιο ευγενείς προθέσεις και τον έκανε συμβολικό εκπρόσωπο ενός ιδεαλισμού, που πιστεύει στην πραγματοποίηση των στόχων του, […] αυτό το πρόσωπο παύει να δημιουργεί κωμικές καταστάσεις»[196]. Ο Freud δεν ήταν ο μοναδικός ψυχίατρος που ενδιαφέρθηκε για τα κείμενα του Θερβάντες. Από τον δέκατο όγδοο αιώνα που η ψυχιατρική καθιερώθηκε ως ιατρική ειδικότητα σε ορισμένες χώρες, οι γιατροί και, ιδιαίτερα, οι ψυχίατροι υπέβαλλαν το έργο του Θερβάντες σε συνεχή εξέταση, εφαρμόζοντας τα επιστημονικά κριτήριά τους, προκειμένου να καταγραφεί ο δον Κιχώτης ως διανοητικά άρρωστος, σύμφωνα με όσα δείχνουν τα εγχειρίδια της Ψυχιατρικής κάθε περιόδου για τις ψυχικές παθήσεις[197].

Η πάλη μεταξύ της φαντασίας και της πραγματικότητας που αντικατοπτρίζεται στο έργο του Θερβάντες έχει δεχθεί πολλές ερμηνείες κι έχει εξεταστεί μέσα από το πρίσμα διαφόρων επιστημονικών πεδίων, ωστόσο, ίσως, ο δον Κιχώτης να έχει κατανοήσει μια περίπλοκη ιδέα, η οποία υπαγορεύει ότι: *"Para imponerse a la realidad, se ha de soñar otra realidad, distinta y nueva […] todos debemos volvernos un tanto locos, como él. Quizá sólo cuando eso suceda, cuando todos los hombres soñemos y, al mismo tiempo, actuemos, la realidad se transformará"*[198] (που σημαίνει: *«Για να σταθεί επιβλητικά κάποιος μπροστά στην πραγματικότητα, πρέπει να ονειρευτεί μια άλλη πραγματικότητα, διαφορετική και καινούργια [...]. όλοι πρέπει να τρελαθούμε λίγο σαν αυτόν. Ίσως μόνο όταν συμβεί αυτό, όταν όλοι οι άνθρωποι ονειρευόμαστε και ενεργούμε ταυτόχρονα, η πραγματικότητα να μεταμορφωθεί»*.

2.1.2.2 Η αντίληψη και η πραγματικότητα κατά τον J. Z. Young

The brain of each one of us
does literally create his or her own world.[199]

Ο εγκέφαλος του καθενός μας
δημιουργεί, κυριολεκτικά, τον δικό του κόσμο.

[196] Μετάφραση Α. Σαμουήλ, 2007, σσ. 44-45
[197] López-Muñoz et al, 2017: 288-289
[198] Labastida, 2004: 365
[199] J. Z. Young, 1964: 61

Μελετώντας ποικίλες εργασίες πάνω στην αντίληψη ως διαδικασία του εγκεφάλου και του νευρικού συστήματος, ο Williams έρχεται αντιμέτωπος με μια εντυπωσιακή διαπίστωση του John Zachary Young που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Στο κέντρο όλων των υποθέσεων σχετικά με την έννοια της «πραγματικότητας» στην παραδοσιακή συζήτηση γύρω από τη «δημιουργική» ιδέα, εδράζεται μια κοινή παραδοχή, ομολογεί ο Williams. Η υπόθεση ότι υπάρχει ένα καθημερινό είδος αντίληψης, το οποίο μπορεί κατ' εξαίρεση να ξεπεραστεί από ένα συγκεκριμένο είδος ανθρώπου ή ένα συγκεκριμένο είδος δραστηριότητας, απαντάται σε όλες τις εκδοχές που ερμηνεύουν την καλλιτεχνική δημιουργική διαδικασία. Οι περισσότερες θεάσεις, μάλιστα, περιγράφουν το προϊόν της καθημερινής αντίληψης ως «πραγματικότητα», προσθέτει ο Williams, με αποτέλεσμα το προϊόν της αντίληψης του καλλιτέχνη να θεωρείται ως μια, από πολλές απόψεις, διαφοροποίηση αυτής της «πραγματικότητας» που μοιράζεται το υπόλοιπο σύνολο μιας κοινωνίας, λαμβάνοντας την έννοια της οργάνωσης ή της εξιδανίκευσης ή της υπέρβασης, για παράδειγμα. Αυτός ο τρόπος σκέψης είναι τόσο βαθιά ριζωμένος μέσα στη γλώσσα μας και στη διανοητική παράδοσή μας, που η αναγκαία επανεκτίμηση, σε σχέση με το τι γνωρίζουμε για την αντίληψη, είναι εξαιρετικά δύσκολη, παραδέχεται ο Williams. Ωστόσο, αναφερόμενος εκ νέου στον J. Z. Young, διακρίνει τούτο: *"The challenge in Young's sentence is the use of the word 'create' to describe not merely the artist's activity, but the activity of every human mind"*[200] που σημαίνει: *«Η πρόκληση που θέτει ο Young στην πρότασή του είναι η χρήση του όρου "δημιουργώ", προκειμένου να περιγράψει όχι απλώς την καλλιτεχνική δραστηριότητα, αλλά τη δραστηριότητα κάθε ανθρώπινου μυαλού»*.

Η ανάπτυξη κάθε ανθρώπου είναι μια αργή διαδικασία εκμάθησης των κανόνων, με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο ή, όπως τους ονομάζει ο Young *"rules of seeing"*[201] που σημαίνει: *«κανόνες θέασης»*. Το κεντρικό στοιχείο αυτής της νέας υπόθεσης σχετικά με τη δραστηριότητα του εγκεφάλου μας είναι ότι κάθε ένας από εμάς πρέπει να μάθει να βλέπει, επεξηγεί ο Williams, προσθέτοντας ότι δεν υπάρχει κάποια πραγματικότητα οικείων σχημάτων, χρωμάτων και ήχων, στα οποία απλώς ανοίγουμε τα μάτια μας. Οι πληροφορίες, που λαμβάνουμε μέσω των αισθήσεών μας από τον υλικό κόσμο γύρω μας, πρέπει να ερμηνευθούν σύμφωνα με

[200] Williams, 1965: 32-33
[201] Young, 1964: 62

ορισμένους κανόνες, πριν σχηματιστεί αυτό που συνήθως ονομάζουμε «πραγματικότητα». Ο ανθρώπινος εγκέφαλος πρέπει να εκτελέσει αυτή τη «δημιουργική» δραστηριότητα πριν μπορέσουμε ως κανονικοί άνθρωποι να δούμε, επισημαίνει ο Williams παραθέτοντας τα λόγια του Young: *"The visual receiving system in its untrained state has only very limited powers. We are perhaps deceived by the fact that the eye is a sort of camera. Contrary to what we might suppose, the eyes and brain do not simply record in a sort of photographic manner the pictures that pass in front of us. The brain is not by any means a simple recording system like a film. […] Many of our affairs are conducted on the assumption that our sense organs provide us with an accurate record, independent of ourselves. What we are now beginning to realize is that much of this is an illusion; that we have to learn to see the world as we do."*[202] που σημαίνει: *«Το οπτικό σύστημα στην ανεκπαίδευτη κατάστασή του έχει πολύ περιορισμένες δυνατότητες. Ίσως μας εξαπατά το γεγονός ότι το μάτι είναι ένα είδος κάμερας. Σε αντίθεση με ό,τι μπορούμε να υποθέσουμε, τα μάτια και ο εγκέφαλος δεν καταγράφουν απλώς με κάποιο φωτογραφικό τρόπο τις εικόνες που περνούν από μπροστά μας. Ο εγκέφαλός μας δεν είναι σε καμία περίπτωση ένα απλό σύστημα εγγραφής, όπως μια ταινία. […] Πολλές από τις υποθέσεις μας σχηματίζονται από την υπόθεση ότι τα αισθητήρια όργανά μας μας παρέχουν ένα ακριβές αρχείο, ανεξάρτητα από μας. Αυτό που τώρα αρχίζουμε να συνειδητοποιούμε είναι ότι πολλά από αυτά είναι μια ψευδαίσθηση, ότι πρέπει να μάθουμε να βλέπουμε τον κόσμο όπως τον βλέπουμε»*.

Ο Williams παρατηρεί την ανάπτυξη της σκέψης του Young, σύμφωνα με τον οποίο*: "In some sense we literally create the world we speak about […] The point to grasp is that we cannot speak simply as if there is a world around us of which our senses give true information. In trying to speak about what the world is like we must remember all the time that what we see and what we say depends on what we have learned; we ourselves come into the process."*[203] που σημαίνει: *«Κατά κάποιον τρόπο κυριολεκτικά δημιουργούμε τον κόσμο για τον οποίο μιλάμε […] Το θέμα που πρέπει να κατανοήσουμε είναι ότι δεν μπορούμε να μιλάμε απλώς σαν να υπάρχει ένας κόσμος γύρω μας για τον οποίο οι αισθήσεις μας δίνουν αληθινές πληροφορίες. Προσπαθώντας να μιλήσουμε για το πώς είναι ο κόσμος, πρέπει να θυμόμαστε συνεχώς ότι αυτό που*

[202] Young, 1964: 66
[203] Young, 1964: 108

βλέπουμε και αυτό που λέμε εξαρτάται από αυτό που έχουμε μάθει, εμείς οι ίδιοι μπαίνουμε μέσα στη διαδικασία».

Ορμώμενος από τους στοχασμούς του Young, αλλά και από την επίδραση που άσκησαν πάνω του άλλοι μελετητές, όπως ο Sir Russell Brain, ο Williams προβαίνει σε μια βασική παραδοχή: *"reality as we experience it is in this sense a human creation; […] all our experience is a human version of the world we inhabit. This version has two main sources: the human brain as it has evolved, and the interpretations carried by our cultures."*[204] που σημαίνει: *«η πραγματικότητα όπως τη βιώνουμε είναι υπό αυτή την έννοια μια ανθρώπινη δημιουργία, […] το σύνολο της εμπειρίας μας είναι μια ανθρώπινη έκφραση του κόσμου μέσα στον οποίο κατοικούμε. Η εκδοχή αυτή έχει δύο βασικές πηγές: το ανθρώπινο μυαλό όπως έχει εξελιχθεί, και τις ερμηνείες που φέρουν οι κουλτούρες μας».*

Η εκδοχή του ανθρώπου για τον κόσμο, μέσα στον οποίο κατοικεί έχει μια κεντρική βιολογική λειτουργία, συμπληρώνει επεξηγηματικά ο Williams, η οποία είναι μια μορφή αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον του που του επιτρέπει να διατηρήσει τη ζωή του και να επιτύχει μεγαλύτερο έλεγχο πάνω σ' αυτό. «Βλέπουμε» με συγκεκριμένους τρόπους, ή αλλιώς ερμηνεύουμε τις αισθητηριακές πληροφορίες σύμφωνα με ορισμένους κανόνες, οι οποίοι σχηματίζουν τον τρόπο ζωής μας, ωστόσο αυτοί οι τρόποι, αυτοί οι κανόνες και αυτές οι ερμηνείες, δεν είναι στο σύνολό τους ούτε σταθεροί, ούτε αμετάβλητοι. Μπορούμε να μάθουμε νέους κανόνες και νέες ερμηνείες, με αποτέλεσμα να βλέπουμε κυριολεκτικά με νέους τρόπους. Επομένως, συμπεραίνει ο Williams,: *"There are thus two senses in which we can speak of this activity as 'creative'. The evolution of the human brain, and then the particular interpretations carried by particular cultures, give us certain 'rules' or 'models', without which no human being can 'see' in the ordinary sense at all. In each individual, the learning of these rules, through inheritance and culture, is a kind of creation, in that the distinctively human world, the ordinary 'reality' that his culture defines, forms only as the rules are learned."*[205] που σημαίνει: *«Υπάρχουν δύο έννοιες, με τις οποίες μπορούμε να μιλήσουμε γι' αυτή τη δραστηριότητα ως "δημιουργική". Η εξέλιξη του ανθρώπινου εγκεφάλου και, στη συνέχεια, οι συγκεκριμένες ερμηνείες που φέρουν οι συγκεκριμένες κουλτούρες, μας δίνουν συγκεκριμένους "κανόνες" ή "μοντέλα", χωρίς*

[204] Williams, 1965: 34
[205] Williams, 1965: 34

τα οποία κανένα ανθρώπινο ον δεν μπορεί να "δει" με την κανονική έννοια. Σε κάθε άτομο, η εκμάθηση αυτών των κανόνων, μέσω της κληρονομικότητας και της κουλτούρας, είναι ένα είδος δημιουργίας, με την έννοια ότι ο ξεχωριστός κόσμος του ανθρώπου, η συνηθισμένη "πραγματικότητα" που ορίζει η κουλτούρα του, σχηματίζεται μόνο μέσα από την εκμάθηση αυτών των κανόνων». Συνεχίζει, προσθέτοντας:*"Particular cultures carry particular versions of reality, which they can be said to create, in the sense that cultures carrying different rules […] create their own worlds which their bearers ordinarily experience."*[206] που σημαίνει: *«Συγκεκριμένες κουλτούρες φέρουν συγκεκριμένες εκδοχές της πραγματικότητας, οι οποίες μπορεί να θεωρηθεί ότι δημιουργούνται, με την έννοια ότι οι κουλτούρες που φέρουν διαφορετικούς κανόνες […] δημιουργούν τους δικούς τους κόσμους, τους οποίους οι φορείς τους βιώνουν καθημερινά».*

Εντοπίζει εύστοχα ο Williams ότι δεν υπάρχει διαφορά μόνο μεταξύ κουλτουρών, αφού τα άτομα που είναι φορείς των κανόνων μιας συγκεκριμένης κουλτούρας είναι σε θέση να τροποποιήσουν και να επεκτείνουν τους κανόνες αυτούς, σχηματίζοντας νέους ή τροποποιημένους κανόνες, με τους οποίους μπορεί να βιωθεί μια διαφορετική πραγματικότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, καταλήγει ο Williams,: *"new areas of reality can be 'revealed' or 'created', and these need not be limited to any one individual, but can, in certain interesting ways, be communicated, thus adding to the set of rules carried by the particular culture."*[207] που σημαίνει: *«νέες περιοχές της πραγματικότητας μπορούν να "αποκαλυφθούν" ή να "δημιουργηθούν" και αυτό δεν χρειάζεται να περιοριστεί απαραίτητα στο άτομο, αλλά μπορεί να επικοινωνηθεί με ενδιαφέροντες τρόπους, προσθέτοντας έτσι στο σύνολο των κανόνων που φέρει η συγκεκριμένη κουλτούρα*».

Η επίδραση αυτής της νέας γνώσης κρίνεται, σύμφωνα με τον Williams, εξαιρετικά σημαντική, αλλά είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αφομοιωθεί. Ο σχηματισμός της γνώσης είναι από μόνος του μια προσπάθεια προς μια νέα ερμηνεία, έναν καινούργιο κανόνα, που είναι πολύ δύσκολο να τον μάθεις ή να τον επικοινωνήσεις.

[206] Williams, 1965: 34
[207] Williams, 1965: 34

2.1.2.3 Τέχνη και πραγματικότητα

–A obra de doce o catorce estados de la profundidad […] se hace una concavidad y espacio […] Éntrale una pequeña luz […] Esta concavidad y espacio vi yo a tiempo cuando ya iba cansado y mohíno de verme […] y así, determiné entrarme en ella y descansar un poco [...] y estando en este pensamiento y confusión, de repente y sin procurarlo, me salteó un sueño profundísimo, y, cuando menos lo pensaba, sin saber cómo ni cómo no, desperté dél y me hallé en la mitad del más bello, ameno y deleitoso prado que puede criar la naturaleza ni imaginar la más discreta imaginación humana. Despabilé los ojos, limpiémelos, y vi que no dormía, sino que realmente estaba despierto; con todo esto, me tenté la cabeza y los pechos, por certificarme si era yo mismo el que allí estaba, o alguna fantasma vana y contrahecha; pero el tacto, el sentimiento, los discursos concertados que entre mí hacía, me certificaron que yo era allí entonces el que soy aquí ahora.[208]

- Σ' ένα βάθος περίπου ίσο με δέκα ως δώδεκα μπόγια ανθρώπου […] ανοίγεται ένας χώρος […] που […]Τον φωτίζει αμυδρά μια ακτίνα φωτός […] Αυτόν το χώρο τον είδα κάποια στιγμή που ένιωθα ήδη πολύ κουρασμένος και συγχυσμένος […] οπόταν αποφάσισα να μπω σ' αυτόν και να ξεκουραστώ λίγο. […] Κι εκεί που έκανα αυτές τις σκέψεις, όντας πολύ συγχυσμένος, ξαφνικά, χωρίς να νιώσω καμιά προειδοποίηση με κυρίευσε ένας βαθύτατος ύπνος. Και σε λίγο, ξανά ξαφνικά κι απροσδόκητα, ξύπνησα απ' αυτόν και βρέθηκα στη μέση του πιο ωραίου και θελκτικού λιβαδιού που θα μπορούσε ποτέ να πλάσει η φύση ή να συλλάβει η πιο πλούσια κι ευαίσθητη ανθρώπινη φαντασία. Γούρλωσα τα μάτια κι αφού τα 'τριψα αρκετές φορές με τους δείκτες των χεριών μου, πείσθηκα ότι ήμουν ξύπνιος· μολαταύτα, έστριψα πέρα-δώθε το κεφάλι κι ανάσανα βαθιά για να διαπιστώσω

[208] Cervantes, 2018b: 229-230

αν ήμουν εγώ αυτός που στεκόταν εκεί, ή ήταν κάποιο ανάερο και πλασματικό φάντασμα· όμως η αφή, η γενική αίσθηση, η λογική των σκέψεων που έκανα μέσα μου, μου επιβεβαίωσαν ότι βρισκόταν εκεί αυτός που τώρα βρίσκεται εδώ, μαζί σας.[209]

Οι θεωρίες της «μίμησης» και της «δημιουργίας» μπορούν να θεωρηθούν ως προσπάθειες να οριστεί η σχέση μεταξύ δύο κατονομασμένων περιοχών, της «πραγματικότητας» και της «τέχνης», ερμηνεύει ο Williams. Ωστόσο, η αντίθεση μεταξύ της τέχνης και της πραγματικότητας μπορεί, τελικά, να θεωρηθεί ψευδής, επειδή βασίζεται σε μια υποτιθέμενη δυαδικότητα: του ανθρώπου και του κόσμου τον οποίο παρατηρεί. Συμπληρώνει επεξηγηματικά ο Williams: *"The crucial importance of what we now know about perception is that it opens the way to end this duality, and thus transforming our thinking about art. The new facts about perception make it impossible for us to assume that there is any reality experienced by man into which man's own observations and interpretations do not enter. Thus the assumptions and of naïve realism - seeing things as they really are, quite apart from our reactions to them- become impossible. Yet equally, the facts of perception in no way lead us to a late form of idealism; they do not require us to suppose that there is no kind of reality outside the human mind; they point rather to the insistence that all human experience is an interpretation of the non-human reality."*[210] που σημαίνει: *«Η κρίσιμη σημασία της σύγχρονης γνώσης πάνω στην αντίληψη συνοψίζεται στο γεγονός ότι ανοίγει τον δρόμο για να τερματιστεί αυτή η δυαδικότητα, κι έτσι να μεταμορφωθεί η σκέψη μας για την τέχνη. Τα νέα δεδομένα σχετικά με την αντίληψη καθιστούν αδύνατο να υποθέσουμε ότι υπάρχει κάποια πραγματικότητα που βιώνει ο άνθρωπος στην οποία δεν υπεισέρχονται οι παρατηρήσεις και οι ερμηνείες του ίδιου του ανθρώπου. Επομένως, οι υποθέσεις του αφελούς ρεαλισμού, που θέλει τον καλλιτέχνη να βλέπει τα πράγματα όπως είναι στην πραγματικότητα, χωρίς να επηρεάζεται από τις αντιδράσεις του σε αυτά, γίνονται αδύνατες. Ωστόσο, ομοίως, τα δεδομένα σχετικά με την αντίληψη, δεν μας οδηγούν σε καμία περίπτωση σε μια όψιμη μορφή ιδεαλισμού, δεν απαιτούν από μας να υποθέσουμε ότι δεν υπάρχει κανένα είδος πραγματικότητας έξω από το ανθρώπινο μυαλό. Μάλλον*

[209] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 277-278
[210] Williams, 1965: 36

υποδεικνύουν τον ισχυρισμό ότι όλη η ανθρώπινη εμπειρία είναι μια ερμηνεία της μη ανθρώπινης πραγματικότητας».

Επομένως, δεν μπορούμε να κάνουμε αναφορά σε κάποια δυαδικότητα υποκειμένου και αντικειμένου, υπόθεση στην οποία βασίζονται όλες οι θεωρίες της τέχνης· αντιθέτως, χρειάζεται να σκεφτόμαστε την ανθρώπινη εμπειρία ως αντικειμενική και υποκειμενική, ως το ενιαίο σύνολο μιας αδιαχώριστης διαδικασίας, σημειώνει ο Williams. Ή όπως το θέτει ο Christopher Caudwell: *"Body and environment are in constant determining relations. Perception is not the decoding of tappings on the skin. It is a determining relation between neural and environmental electrons. Every part of the body not only affects the other parts but is also in determining relations with the rest of reality. It is determined by it and determines it, this interchange producing development — the constantly changing series of interlocking events. […] Of this multitude of relations […] we distinguish a certain group, changing as the world changes, not with it or separately from it but in mutually determining interaction with it. This selection, rich, highly organised and recent, we call the consciousness, or our ego. We do not select it out. In the process of development it separates out, as life separated out, as suns and planets, and the elements separated out from the process of becoming. Separated out, and still changing, it is consciousness, it is us in so far as we regard ourselves as conscious egos. But in separating out, it does not completely separate out, any more than any element did. It remains, like them in determining relation with the rest of the Universe, and the study of the organisation of this developed structure, of its inner relations and the relations of the system with all other systems in the Universe, is psychology"*[211] που σημαίνει: *«Το σώμα και το περιβάλλον βρίσκονται σε συνεχείς καθοριστικές σχέσεις. Η αντίληψη δεν είναι η αποκωδικοποίηση των ερεθισμάτων στο δέρμα. Είναι μια καθοριστική σχέση μεταξύ ηλεκτρονίων του νευρικού συστήματος και του περιβάλλοντος. Κάθε μέρος του σώματος δεν επηρεάζει μόνο τα άλλα μέρη του, αλλά αναπτύσσει, επίσης, καθοριστικές σχέσεις με την υπόλοιπη πραγματικότητα. Καθορίζεται από αυτή και την καθορίζει, αυτή η ανταλλαγή παράγει ανάπτυξη — η διαρκώς μεταβαλλόμενη σειρά αλληλένδετων γεγονότων. […] Από αυτό το πλήθος σχέσεων […] διακρίνουμε μια συγκεκριμένη ομάδα, η οποία αλλάζει καθώς αλλάζει ο κόσμος, όχι μαζί του ή χωριστά από αυτόν, αλλά σε αμοιβαία καθοριστική αλληλεπίδραση με αυτόν. Αυτή την επιλογή, την πλούσια, την*

[211] Caudwell, 1949: 208-209

εξαιρετικά οργανωμένη και πρόσφατη, την ονομάζουμε συνείδηση, ή το εγώ μας. Δεν το επιλέγουμε. Στη διαδικασία της ανάπτυξης διαχωρίζεται, καθώς η ζωή διαχωρίζεται, όπως οι ήλιοι και οι πλανήτες, και τα στοιχεία διαχωρίστηκαν μέσα από τη διαδικασία του γίγνεσθαι. Διαχωρισμένη, και ακόμα μεταβαλλόμενη, είναι η συνείδηση, είμαστε εμείς στον βαθμό που θεωρούμε τους εαυτούς μας συνειδητά εγώ. Αλλά όταν διαχωρίζεται, δεν διαχωρίζεται τελείως, περισσότερο, δηλαδή, από οποιοδήποτε άλλο στοιχείο. Παραμένει όπως αυτά, σε καθοριστική σχέση με το υπόλοιπο σύμπαν, και η μελέτη της οργάνωσης αυτής της ανεπτυγμένης δομής, των εσωτερικών της σχέσεων και των σχέσεων του συστήματος με όλα τα άλλα συστήματα στο σύμπαν, συνιστά τη ψυχολογία».

Συγκρίνοντας την άποψη του S. T. Coleridge[212] σχετικά με τη φαντασία και την αντίληψη με τη θέση του Caudwell, καταλήγουμε σχεδόν στο ίδιο σημείο, επισημαίνει ο Williams. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Young από τη μεριά της επιστήμης, προσθέτει ο Williams, παραθέτοντας τα λόγια του: *"Our short experience of time and existence does not warrant us in postulating any creation or beginning at all. To do so is our crude way of talking about things, in terms of the model that speaks of the basic reality of life as an I, with a beginning and an end. Biological discovery has shown that this assumption of a sudden beginning for each of us is not true. Our organization, the most essential and enduring thing about us, does not begin from nothing, but is passed on continually […] Perhaps instead of focusing on beginning as the act of creation we should do exactly the opposite and centre our speech on continuity. The sense in which we do see creation is in the building of organization that goes on in the life of each individual, especially, in the case of man, in our brains […] there appear to us to be two general laws of the universe: first, that of association, of binding, the tendency for randomly distributed processes to become linked together to form larger units; second is the law that such unity is not permanent, but sooner or later dissolves, providing fresh randomness. This certainly seems to be a general principle in biology and we have seen how it usefully describes the progress of the growth of our brains and of the whole organization of our species, by alternation of aggregation and disaggregation. Each species remains in balance with its surroundings by alternate periods of*

[212] *"The primary Imagination I hold to be the living Power and prime Agent of all human Perception, and as a repetition in the finite mind of the eternal act of creation."*, (Coleridge, 2014: 205), που σημαίνει: *«Η αρχέγονη-πρωτογενής φαντασία θεωρώ ότι είναι η ζωτική δύναμη και ο πρωταρχικός φορέας της συνολικής αντίληψης του ανθρώπινου μυαλού και η επανάληψη στον πεπερασμένο νου της αιώνιας πράξης της δημιουργίας».*

development and death, followed by replacement by a new version of the organization. This is the means by which life maintains, as it were, communication with the non-living world. There is a rhythmic building by alternation of organization and disorder, a continuous process of 'creation'."[213] που σημαίνει: *«Η σύντομη εμπειρία μας σχετικά με τον χρόνο και την ύπαρξή μας δεν αρκεί για να κάνουμε υποθέσεις για οποιαδήποτε δημιουργία ή αρχή. Το ότι το κάνουμε οφείλεται στον χοντροκομμένο τρόπο μας με τον οποίο μιλάμε για τα πράγματα, με βάση το μοντέλο που μιλά για τη βασική πραγματικότητα της ζωής ως Εγώ, με αρχή και τέλος. Οι βιολογικές ανακαλύψεις έχουν καταδείξει ότι αυτή η υπόθεση της ξαφνικής αρχής για τον καθένα από μας δεν είναι αλήθεια. Η οργάνωσή μας, το πιο ουσιαστικό και ανθεκτικό κομμάτι μας, δεν ξεκινά από το τίποτα, αλλά μεταβιβάζεται συνεχώς […] Ίσως αντί να εστιάζουμε στην αρχή ως πράξη δημιουργίας, να έπρεπε να κάνουμε ακριβώς το αντίθετο και να επικεντρώνουμε τον λόγο μας στη συνέχεια. Ο τρόπος με τον οποίο βλέπουμε τη δημιουργία σχετίζεται με την οικοδόμηση της οργάνωσης που συνεχίζεται στη ζωή κάθε ατόμου, και ειδικά, στην περίπτωση του ανθρώπου, στον εγκέφαλό μας […] φαίνεται ότι εκεί βρίσκουν εφαρμογή δύο γενικοί νόμοι του σύμπαντος: αρχικά, αυτός της σύνδεσης, της ένωσης, της τάσης για τυχαία κατανεμημένες διαδικασίες να συνδέονται μεταξύ τους, προκειμένου να σχηματίσουν μεγαλύτερες μονάδες· κατά δεύτερον, υπάρχει ο νόμος που υπαγορεύει ότι μια τέτοια ενότητα δεν είναι μόνιμη, αργά ή γρήγορα διαλύεται, παρέχοντας νέα τυχαιότητα. Αυτό σίγουρα είναι μια γενική αρχή της βιολογίας και έχουμε δει πώς περιγράφει χρήσιμα την πρόοδο της ανάπτυξης του εγκεφάλου μας, αλλά και ολόκληρης της οργάνωσης του είδους μας, μέσω εναλλαγών συσσωμάτωσης και διαχωρισμού. Κάθε είδος παραμένει σε ισορροπία με το περιβάλλον του μέσα από εναλλασσόμενες περιόδους ανάπτυξης και θανάτου, που τις διαδέχεται η αντικατάσταση από μια νέα έκδοση του οργανισμού. Αυτό είναι το μέσο με το οποίο η ζωή διατηρεί, σαν να είναι δυνατόν, την επικοινωνία με τον μη ζωντανό κόσμο […] Υπάρχει ένα ρυθμικό οικοδόμημα από εναλλαγές της οργάνωσης και της αταξίας, μια συνεχής διαδικασία "δημιουργίας"».*

Επομένως, ο άνθρωπος μοιράζεται με όλα τα έμβια πλάσματα αυτή τη θεμελιώδη διαδικασία, αλλά στην πραγματικότητα έχει εξελιχθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε η «οικοδόμηση της οργάνωσής» του να αποτελεί μια συνεχή διαδικασία μάθησης, σε αντίθεση με τους σχετικά σταθερούς μηχανισμούς του ενστίκτου των ζώων, επεξηγεί ο Williams. Είναι η φύση του ανθρώπου και η ιστορία της εξέλιξής του να μαθαίνει

[213] Young, 1964: 159-161

συνεχώς από τις διαδικασίες που περιγράφονται. Διαπιστώνει στη συνέχεια: *"Since this continuing organization and reorganization of consciousness, is for man, the organization and reorganization of reality – the consciousness a way of learning to control his environment – it is clear that there is a real sense in which man can be called a creator."*[214] που σημαίνει: *«Εφόσον αυτή η συνεχής οργάνωση και αναδιοργάνωση της συνείδησης είναι, για τον άνθρωπο, η οργάνωση και η αναδιοργάνωση της πραγματικότητας, -με άλλα λόγια, η συνείδηση αποτελεί έναν τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος μαθαίνει να ελέγχει το περιβάλλον του- είναι σαφές ότι υπάρχει μια πραγματική έννοια με την οποία ο άνθρωπος μπορεί να αποκαλείται δημιουργός»*.

Σε ένα επίπεδο μπορούμε να αντιτάξουμε την τέχνη στην επιστήμη ή το συναίσθημα στη λογική, ωστόσο οι δραστηριότητες, που περιγράφονται με αυτά τα ονόματα, είναι στην πραγματικότητα βαθιά συνδεδεμένα μέρη της συνολικής ανθρώπινης διαδικασίας, τονίζει ο Williams. Κατά συνέπεια,: *"We cannot refer science to the object and art to the subject, for the view of human activity we are seeking to grasp rejects this duality of subject and object: the consciousness is part of the reality, and the reality is part of the consciousness, in the whole process of our living organization."*[215] που σημαίνει: *«Δεν μπορούμε να αναφέρουμε την επιστήμη στο αντικείμενο και την τέχνη στο υποκείμενο, γιατί η άποψη της ανθρώπινης δραστηριότητας που επιδιώκουμε να συλλάβουμε απορρίπτει αυτή τη δυαδικότητα υποκειμένου και αντικειμένου· η συνείδηση είναι μέρος της πραγματικότητας και η πραγματικότητα είναι μέρος της συνείδησης, στη συνολική διαδικασία της ζωντανής οργάνωσής μας»*.

2.1.2.4 Η πραγματικότητα μέσα στην τέχνη

–Señor, encomiendo al diablo, si hombre, ni gigante,
ni caballero de cuantos vuestra merced dice parece por
todo esto; a lo menos, yo no los veo; quizá todo debe ser
encantamento como las fantasmas de anoche.
–¿Cómo dices eso? – respondió Don Quijote–. ¿No oyes
el relinchar de los caballos, el tocar de los clarines,

[214] Williams, 1965: 38
[215] Williams, 1965: 39

el ruido de los atambores?
– No oigo otra cosa – respondió Sancho–
sino muchos balidos de ovejas y carneros. […]
–¡Vuélvase vuestra merced, señor Don Quijote,
que voto a Dios que son carneros y ovejas
las que va a embestir! ¡Vuélvase, desdichado
del padre que me engendró! ¿Qué locura es ésta?
Mire que no hay gigante ni caballero alguno,
ni gatos, ni armas, ni escudos partidos ni enteros,
ni veros azules ni endiablados. ¿Qué es
lo que hace? ¡Pecador soy yo a Dios![216]

– Ε λοιπόν, ούτε μισός ιππότης ή γίγαντας απ' όσους
ανάφερε η ευγενεία σας δεν έσκασε μύτη γύρω-τριγύρω·
εξόν αν έχω στραβωθεί εγώ, ή αν όλα είναι μαγείες
όπως τα φαντάσματα ψες βράδυ.
– Πώς το λες αυτό; απάντησε ο δον Κιχώτης. Δεν ακούς
τα χλιμιντρίσματα των αλόγων, το παίξιμο των κλαρίνων,
τον κρότο των ταμπούρλων;
– Δεν ακούω τίποτις άλλο, απάντησε ο Σάντσο, παρά πολλά
βελάσματα προβάτων κι αρνιών. […]
– Γυρίστε πίσω η ευγενεία σας, κύριε δον Κιχώτη, γιατί
ορκίζομαι στο Θεό πως είναι πρόβατα αυτά που
πάτε να σουβλίσετε! Γυρίστε πίσω, μαύρος κι άραχλος
ο πατέρας που μ' έσπειρε! Μα τι τρέλα είν' αυτή;
Δε βλέπετε τέλος πάντων πως δεν υπάρχει ούτε μισός
ιππότης ή γίγαντας, ούτε γάτοι, ούτε άρματα, ούτε σκουτάρια,
ακέραια ή μισά, ούτε σήματα γαλάζια ή όπως αλλιώς
τα μπογιάτισε ο διάολος; Μα τι κάνει αυτός εκεί;
Ωχ, τι αμαρτίες σου 'χω καμωμένες, Χριστέ μου![217]

[216] Cervantes, 2018a: 262
[217] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 259-260

Κεντρικό στοιχείο της μυθιστορηματικής αφηγηματικής τεχνικής του Θερβάντες αποτελεί η σύγκρουση της οπτικής θέασης, κυρίως, μεταξύ του δον Κιχώτη και του σκουταριώτη του, Σάντσο Πάνθα, οι οποίοι, μέσα από τις γενικότερες αντιλήψεις που αντικατοπτρίζουν, μας χαρίζουν απλόχερα δυνατές στιγμές γέλιου. Σαν να ήταν γνώστης της σύγχρονης γνώσης ο Θερβάντες εισήγαγε με μεγάλη επιδεξιότητα το στοιχείο της υποκειμενικής οπτικής, το οποίο πλαισίωνε και βάσιζε στην οικονομική, κοινωνική και μορφωτική κατάσταση του χαρακτήρα που έπλαθε, κάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, τον κάθε μεμονωμένο χαρακτήρα να βλέπει αυτό που ξέρει ή φαντάζεται. Όπως μας φανερώνει με την περιγραφή του: *"-Así me parece a mí -respondió Cardenio-, porque, según da indicio, él tiene por cierto que todo lo que estos libros cuentan pasó ni más ni menos que lo escriben, y no le harán creer otra cosa frailes descalzos. -Mirad, hermano -tomó a decir el cura-, que no hubo en el mundo Félixmarte de Hircania, ni don Cirongilio de Tracia, ni otros caballeros semejantes que los libros de caballerías cuentan, porque todo es compostura y ficción de ingenios ociosos, que los compusieron para el efecto que vos decís de entretener el tiempo, como lo entretienen leyéndolos vuestros segadores. Porque realmente os juro que nunca tales caballeros fueron en el mundo, ni tales hazañas ni disparates acontecieron en él. -¡A otro perro con ese hueso! –respondió el ventero-. ¡Como si yo no supiese cuántas son cinco y adónde me aprieta el zapato! No piense vuestra merced darme papilla, porque por Dios que no soy nada blanco. ¡Bueno es que quiera darme vuestra merced a entender que todo aquello que estos buenos libros dicen sea disparates y mentiras, estando impreso con licencia de los señores del Consejo Real, como si ellos fueran gente que habían de dejar imprimir tanta mentira junta y tantas batallas y tantos encantamentos que quitan el juicio! -Ya os he dicho, amigo -replicó el cura-, que esto se hace para entretener nuestros ociosos pensamientos; y así como se consiente en las repúblicas bien concertadas que haya juegos de ajedrez […] así se consiente imprimir y que haya tales libros, creyendo, como es verdad, que no ha de haber alguno tan ignorante que tenga por historia verdadera ninguna destos libros. Y si me fuera lícito agora, y el auditorio lo requiriera, yo dijera cosas acerca de lo que han de tener los libros de caballerías para ser buenos, que quizá fueran de provecho, y aun de gusto para algunos"*[218] που σημαίνει: *«- Το ίδιο νομίζω κι εγώ, απάντησε ο Καρδένιο, γιατί, όπως δείχνει, το 'χει για σίγουρο πως όσα γράφουν αυτά τα βιβλία είναι*

[218] Cervantes, 2018a: 444-446

λίγο-πολύ αλήθειες, και δεν του αλλάζουν αυτό που πιστεύει ούτε ξεκάλτσωτοι καλόγεροι. - Άκου, αδερφέ μου, ξανάπε ο παπάς, δεν περάσαν ποτέ απ' αυτό τον κόσμο ούτε ο Φελιξμάρτε απ' την Ιρκάνια, ούτε ο Θιρονχίλιο απ' τη Θράκη, ούτε άλλοι παρόμοιοι μ' αυτουνούς ιππότες που αναφέρουν τα βιβλία της ιπποσύνης, γιατί όλα αυτά είναι γέννημα της φαντασίας κάποιων ταλαντούχων αλλά τεμπέληδων συγγραφέων που τα γράψαν για το λόγο που κι εσείς είπατε: για να περάσουν δηλαδή ευχάριστα την ώρα τους, όπως την περνάν στο άκουσμά τους κι οι δικοί σας οι θεριστές. Γιατί, σας το λέω και παίρνω όρκο, δεν υπήρξαν ποτέ στον κόσμο τέτοιοι ιππότες, ούτε ποτέ τέτοια κατορθώματα και τέτοια τρελά πράγματα συνέβησαν σ' αυτόν. - Σ' άλλο σκύλο μ' αυτό το κόκκαλο! Απάντησε ο πανδοχέας. Λες και δεν ξέρω εγώ πόσα δάχτυλα έχει κάθε χέρι και πού με στενεύει το παπούτσι! Μην της περάσει απ' το μυαλό της ευγενείας σας πως θα μου δώκει εμένα μαμ να φάω, γιατί, στο Θεό σας, δεν είμαι κανένας πρωτάρης. Ώρες είναι να θέλει να με πείσει η ευγενεία σας πως ό, τι λεν αυτά τα καλά βιβλία είναι ψέματα και κουταμάρες· τότε πώς δόθηκε άδεια απ' τους κυρίους του Βασιλικού Συμβουλίου για το τύπωμά τους, λες κι αυτοί οι κύριοι θ' αφήναν να τυπωθούν τόσα ψέματα μαζί και τόσες άνισες μάχες και τόσα μαγικά πράγματα, που σου παίρνουν το μυαλό; - Σας είπα, φίλε, παρατήρησε ο παπάς, ότι αυτό γίνεται για να σπάει πλάκα το τεμπέλικο μυαλό μας· κι όπως επιτρέπεται στις καλά οργανωμένες κοινωνίες να υπάρχουν τα παιχνίδια του σκακιού [...] έτσι επιτρέπεται να τυπώνονται και να κυκλοφορούν τέτοια βιβλία, με την πεποίθηση, όπως είναι αλήθεια, ότι δεν θα υπάρξει κανείς τόσο ανήξερος κι ανίδεος που θα θεωρήσει πραγματικά όσα περιγράφονται σ' αυτά. Κι αν είχα απ' το νόμο το δικαίωμα και το 'θελε το ακροατήριο που παρακολουθεί την κουβέντα μας, θα μπορούσα να πω τι θα 'πρεπε να 'χουν τα βιβλία της ιπποσύνης για να 'ναι καλά, και για να 'ναι όχι μόνο ευχάριστα, μα και χρήσιμα σ' όσους τα διαβάζουν»[219].

Ο δον Κιχώτης, μέσα από την ταλαντούχα πένα του Θερβάντες, καταφέρνει να διακρίνει μια διαφοροποιημένη πραγματικότητα σε σχέση με αυτή που βιώνουν οι υπόλοιποι χαρακτήρες του έργου, επιδιώκοντας, ίσως, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο δημιουργός του να προσεγγίσει την πολύπλευρη πραγματικότητα της ζωής και να αγγίξει τα όρια της αντικειμενικής θέασης, επιτυγχάνοντας, ταυτόχρονα, να μας διασκεδάσει. Σύμφωνα με την αφήγηση του Θερβάντες: *"–No consentiré yo que en mis días y en mi presencia se le haga superchería a tan famoso caballero y a tan atrevido enamorado como don Gaiferos. ¡Deteneos, mal nacida canalla; no le sigáis ni*

[219] Μετάφραση Η. Ματθαίου, Η., 2017α, σσ. 517-518

persigáis; si no, conmigo sois en la batalla! Y diciendo y haciendo, desenvainó la espada, y de un brinco se puso junto al retablo, y con acelerada y nunca vista furia comenzó a llover cuchilladas sobre la titerera morisma, derribando a unos, descabezando a otros, estropeando a éste, destrozando a aquél […] –Deténgase vuesa merced, señor don Quijote, y advierta que estos que derriba, destroza y mata no son verdaderos moros, sino unas figurillas de pasta"[220] που σημαίνει: *«– Δεν ανέχομαι, παρουσία μου, να γίνεται τέτοια αδικία εις βάρος ενός τόσο ξακουστού ιππότη και τόσο τολμηρού εραστού, όπως ο δον Γκαϊφέρος. Σταματήστε, γενιά κακογέννητη, μην τους κυνηγάτε και μη βροντολογάτε· ειδεμή βρίσκεστε σε πόλεμο μαζί μου! Και λέγοντας και κάνοντας, ξεγύμνωσε το σπαθί του και μ' ένα σάλτο βρέθηκε πλάι στο τέμπλο· και τότε, με μιαν απίθανη και πρωτοΐδωτη γρηγοράδα άρχισε να καταβρέχει σπαθιές πάνω στο μόρικο κουκλομάνι, άλλους γκρεμίζοντας, άλλους αποκεφαλίζοντας, σακατεύοντας ετούτον, κουτσουρεύοντας εκείνον […] – Συγκρατηθείτε η ευγενεία σας, κύριε δον Κιχώτη, και θυμηθείτε πως όλοι ετούτοι που τους σκοτώνετε, τους σφάζετε και τους κομματιάζετε δεν είναι αληθινοί Μόροι, παρά κούκλες από πάστα»*[221].

Οι πληροφορίες που λαμβάνει ο ιδαλγός από τον κόσμο γύρω του ερμηνεύονται σύμφωνα με τους κανόνες της ιπποσύνης, με αποτέλεσμα να αποτυγχάνουν στο να αποκτήσουν την πραγματική ρεαλιστική διάστασή τους, γεγονός που τον οδηγεί σε απίστευτες παρανοήσεις. Όπως διαφαίνεται και στην ακόλουθη σκηνή: *"–Sin duda que el pagano a cuya medida se forjó primero esta famosa celada, debía de tener grandísima cabez; y lo peor dello es que le falta la mitad. Cuando Sancho oyó llamar a la bacía celada, no pudo tener la risa; mas vínosele a las mientes la cólera de su amo, y calló en la mitad della. –¿De qué te ríes, Sancho? –dijo don Quijote. –Ríome –respondió él– de considerar la gran cabeza que tenía el pagano dueño deste almete, que no semeja [sino] una bacía de barbero pintiparada."*[222] που σημαίνει: *«– Δεν χωρεί αμφιβολία πως αυτός ο άπιστος, που στα μέτρα του φτιάχτηκε ετούτη η ξακουστή περικεφαλαία, θα πρέπει να 'χε πολύ μεγάλο κεφάλι· και το χειρότερο είναι ότι της λείπει το μισό. Ακούγοντας ο Σάντσο να λέει τη λεκάνη περικεφαλαία, δεν μπόρεσε να κρατήσει τα γέλια· θυμήθηκε όμως αμέσως την οργή του αφεντικού του και τα 'πνιξε. – Γιατί γελάς, Σάντσο; τον ρώτησε ωστόσο ο δον Κιχώτης. – Γελάω, απάντησε αυτός, γιατί σκέφτηκα*

[220] Cervantes, 2018b: 264-265
[221] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 325
[222] Cervantes, 2018a: 295

τι κεφάλας που θα 'ταν εκείνος ο άπιστος που 'χε δικό του ετούτο το κράνος, που μοιάζει τόσο πολύ με λεκάνη ξυρίσματος»[223].

Εφαρμόζοντας απόλυτα τα σύγχρονα ευρήματα της επιστήμης ο δον Κιχώτης, «δημιουργεί» τον κόσμο που βλέπει γύρω του, δικαιώνοντας τον τίτλο του μεγάλου δημιουργού που ακολουθεί τον Θερβάντες, αφού η ιδιαίτερη επινόησή του και η μαεστρία του περιέκλειαν αυτά που έμελλε να ανακαλυφθούν σε πολύ μεταγενέστερες εποχές. Μέσα από την πένα του Θερβάντες:*"–¿Qué diablos de fortaleza o castillo es éste -dijo uno-, para obligarnos a guardar esas ceremonias? Si sois el ventero, mandad que nos abran; que somos caminantes que no queremos más de dar cebada a nuestras cabalgaduras y pasar adelante, porque vamos de priesa. –¿Paréceos, caballeros, que tengo yo talle de ventero? -respondió don Quijote. -No sé de qué tenéis talle -respondió el otro-, pero sé que decís disparates en llamar castillo a esta venta. -Castillo es -replicó don Quijote-, y aun de los mejores de toda esta provincia; y gente tiene dentro que ha tenido cetro en la mano y corona en la cabeza. -Mejor fuera al revés -dijo el caminante-: el centro en la cabeza y la corona en la mano. Y será, si a mano viene, que debe de estar dentro alguna compañía de representantes, de los cuales es tener a menudo esas coronas y cetros que decís, porque en una venta tan pequeña, y adonde se guarda tanto silencio como ésta, no creo yo que se alojan personas dignas de corona y cetro. -Sabéis poco del mundo -replicó don Quijote-, pues ignoráis los casos que suelen acontecer en la caballería andante."*[224] που σημαίνει: *«– Τι διάολο φρούριο ή κάστρο είν' αυτό είπε κάποιος τους, ώστε να πρέπει ν' ακολουθούμε τέτοιες διαδικασίες; Αν είστε ο πανδοχέας, προστάξτε να μας ανοίξουν, γιατί είμαστε ταξιδιώτες, που δεν θέλουμε τίποτε παραπάνω απ' το να δώσουμε κριθάρι στ' άλογά μας και να συνεχίσουμε το δρόμο μας, γιατί είμαστε βιαστικοί. – Σας φαίνομαι, κύριοι ιππότες, να 'χω εγώ εμφάνιση πανδοχέα; απάντησε ο δον Κιχώτης. – Δεν ξέρω τίνος εμφάνιση έχετε, απάντησε ο άλλος, ξέρω όμως πως λέτε σαχλαμάρες, αφού αποκαλείτε κάστρο ετούτο το πανδοχείο. – Κάστρο είναι, παρατήρησε ο δον Κιχώτης, και μάλιστα απ' τα καλύτερα όλης ετούτης της επαρχίας κι έχει μέσα ανθρώπους που στη ζωή φορούσαν κορόνα στο κεφάλι και σκήπτρο στο χέρι. – Καλύτερα θα 'ταν αν συνέβαινε το αντίθετο, είπε ο καβαλάρης, αν δηλαδή είχαν το σκήπτρο στο κεφάλι και την κορόνα στο χέρι. Κάτι που μπορεί να συμβαίνει και τώρα, αν μένει μέσα κανένας θίασος κωμικών που συχνά*

[223] Μετάφραση Η. Ματθαίου, Η., 2017a: 306
[224] Cervantes, 2018a: 581-582

φορούσαν κορόνες και σκήπτρα στις παραστάσεις· γιατί σ' ένα τόσο μικρό πανδοχείο, όπου επικρατεί τέτοια βαθιά σιγή, δεν πιστεύω εγώ να καταλύουν πρόσωπα άξια για σκήπτρα και κορόνες. – Ξέρετε πολύ λίγο τον κόσμο, παρατήρησε ο Δον Κιχώτης, διότι αγνοείτε τις περιπτώσεις που συμβαίνουν συνήθως στην περιπλανώμενη ιπποσύνη»[225].

Ωστόσο, η ανθρώπινη εμπειρία ή αλλιώς η ερμηνεία της μη ανθρώπινης πραγματικότητας, μάλλον, δεν φαίνεται να αλλάζει τόσο εύκολα μέσα στα χρόνια, μας εξηγεί ο Θερβάντες, σύμφωνα με τον οποίο: *"-De todo sabían y han de saber los caballeros andantes, Sancho -dijo Don Quijote-; porque caballero andante hubo en los pasados siglos que así se paraba a hacer un sermón o plática en mitad de un campo real como si fuera graduado por la Universidad de París; de donde se infiere que nunca la lanza embotó la pluma, ni la pluma la lanza."*[226] που σημαίνει: *«- Απ' όλα ξέρουν και πρέπει να ξέρουν οι στρατοκόποι ιππότες Σάντσο, είπε ο δον Κιχώτης, γιατί υπήρξε στα παλιά χρόνια στρατοκόπος ιππότης που σταματούσε στη μέση του δρόμου για να κάνει μια δέηση ή μια λειτουργία, λες κι ήταν απόφοιτος του πανεπιστημίου των Παρισίων, απ' όπου συμπεραίνουμε πως ποτέ δεν άμβλυνε η λόγχη την πένα, ούτε η πένα τη λόγχη»*[227]. Οι δεξιότητες του ανθρώπου αναπτύσσονται παράλληλα, ισχυρίζεται, μάλλον, ο Θερβάντες, ως φορείς ήθους μιας κοινωνίας, χωρίς να παρεμβάλλει ή να περιορίζει η μία την άλλη, χωρίς ουσιαστικά να γίνεται η αναγκαία ανατροπή που θα μας οδηγούσε στον ισχυρισμό της υπόθεσης ότι η μόρφωση εξευγενίζει τα πάθη ή ότι τα πάθη προκαλούνται από την έλλειψη μόρφωσης.

2.1.3 Τέχνη και επικοινωνία

We learn to see a thing by learning to describe it.[228]

Μαθαίνουμε να βλέπουμε κάτι μαθαίνοντας να το περιγράφουμε.

Κατ' αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνεται ο Williams τη φυσιολογική διαδικασία της αντίληψης, την οποία θεωρεί ολοκληρωμένη μόνο στην περίπτωση που έχουν ερμηνευτεί οι εισερχόμενες αισθητηριακές πληροφορίες. Η διαδικασία της ερμηνείας

[225] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 719-720
[226] Cervantes, 2018a: 267
[227] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 264-265
[228] Williams, 1965: 39

δεν είναι ούτε αυθαίρετη ούτε αφηρημένη, συμπληρώνει στη συνέχεια ο Ουαλός θεωρητικός, είναι μια κεντρική και απαραίτητη ζωτική λειτουργία, με την οποία επιδιώκουμε να κατανοήσουμε το περιβάλλον μας, ώστε να μπορέσουμε να ζήσουμε πιο επιτυχημένα μέσα σε αυτό. Ωστόσο, ισχυρίζεται: *"to say that we see by learning to describe is in fact to relate seeing to communication in a fundamental way."*[229] που σημαίνει: *«με το να λέμε ότι βλέπουμε μαθαίνοντας να περιγράφουμε, είναι σαν, ουσιαστικά, να συσχετίζουμε την αίσθηση της όρασης με την επικοινωνία με έναν βασικό τρόπο»*.

Αν και η ζωτικής σημασίας περιγραφική προσπάθεια έχει παρατηρηθεί συχνά από καλλιτέχνες, ωστόσο δεν αποτελεί αποκλειστική δραστηριότητα των καλλιτεχνών. Η ίδια προσπάθεια καταβάλλεται από τους επιστήμονες και τους στοχαστές, αλλά επίσης, και αναγκαστικά, από όλους μας, διακρίνει με έμφαση ο Williams. Επομένως, σε αυτή τη δραστηριότητα δεν μπορεί να διακριθεί η ιδιαίτερη λειτουργία των τεχνών ή η ιδιαίτερη φύση του καλλιτέχνη. Για τον Williams η τέχνη είναι: *"one of a number of ways of describing and communicating, and most arts, quite clearly, are developments of ways commonly used - as dance from gesture, poetry from speech."*[230] που σημαίνει: *«ένας από τους πολλούς τρόπους περιγραφής και επικοινωνίας, και οι περισσότερες τέχνες είναι, ξεκάθαρα, εξελίξεις των τρόπων που χρησιμοποιούνται συνήθως, όπως ο χορός που προέρχεται από τη χειρονομία και η ποίηση από τον λόγο»*.

Ωστόσο, η περιγραφή αποτελεί λειτουργία της επικοινωνίας και μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις τέχνες αν εστιάσουμε σε αυτή τη βασική σχέση, στην οποία η εμπειρία πρέπει να περιγραφεί, προκειμένου να γίνει κατανοητή και, στη συνέχεια, επειδή αυτός είναι ο βιολογικός σκοπός της περιγραφής: πρέπει να μεταβιβαστεί σε κάποιον άλλον οργανισμό. Επισημαίνει ο Williams: *"The distinction of the arts is that in different ways they command very powerful means of this sharing; although again, in most arts, these means are developments from general communication"*[231] που σημαίνει: «*Το διακριτό στοιχείο των τεχνών έγκειται στο ότι, με διαφορετικούς τρόπους, κατέχουν πολύ ισχυρά μέσα μεταφοράς μιας εμπειρίας, αν και πάλι στις περισσότερες τέχνες αυτά τα μέσα αποτελούν εξελίξεις της γενικής επικοινωνίας»*.

[229] Williams, 1965: 39-40
[230] Williams, 1965: 40
[231] Williams, 1965: 40

Η κοινωνική βάση κρίνεται απαραίτητη σε οποιαδήποτε τέχνη, επειδή κανείς δεν μπορεί να δει το πραγματικό έργο του καλλιτέχνη, αν δεν μπορεί να μοιραστεί με τον καλλιτέχνη τις περίπλοκες λεπτομέρειες και τα μέσα ενός κοινού συστήματος επικοινωνίας. Ωστόσο, υπάρχουν πολλά πιθανά επίπεδα επικοινωνίας, από την απόλυτη αποτυχία και τη μερική αποτυχία μέχρι την παρερμηνεία ή την πλήρη κατανόηση. Συμπεραίνει έτσι ο Williams: *"Art cannot exist unless a working communication can be reached, and this communication is an activity in which both artist and spectator participate. When art communicates, a human experience is actively offered and actively received. Below this activity threshold there can be no art."*[232] που σημαίνει: «*Η τέχνη δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν μπορεί να επιτευχθεί μια λειτουργική επικοινωνία, και αυτή η επικοινωνία είναι μια δραστηριότητα στην οποία συμμετέχουν τόσο ο καλλιτέχνης, όσο και ο θεατής. Όταν η τέχνη επικοινωνεί, μια ανθρώπινη εμπειρία προσφέρεται ενεργά και λαμβάνεται ενεργά. Κάτω από αυτό το επίπεδο δεν μπορεί να υπάρχει τέχνη»*.

Επεκτείνοντας τη σκέψη του ο Williams προσθέτει: *"The special nature of the artist's work is his use of a learned skill in a particular kind of transmission of experience. His command of this skill is his art. […] But the purpose of the skill is similar to the purpose of all general human skills of communication: the transmission of valued experience."*[233] που σημαίνει: *«Η ιδιαίτερη φύση της δουλειάς του καλλιτέχνη είναι η χρήση μιας διδαχθείσας δεξιότητας σε ένα συγκεκριμένο είδος μετάδοσης εμπειρίας. Η κατοχή αυτής της δεξιότητας είναι η τέχνη του. […] Αλλά ο σκοπός της δεξιότητας είναι παρόμοιος με τον σκοπό όλων των γενικών ανθρωπίνων δεξιοτήτων επικοινωνίας: η μετάδοση πολύτιμης εμπειρίας»*. Επομένως, η παρόρμηση του καλλιτέχνη, όπως κάθε ανθρώπινη παρόρμηση για επικοινωνία, πηγάζει από την ανάγκη του να κάνει αισθητή τη σημασία της εμπειρίας του, αλλά η δραστηριότητα του καλλιτέχνη είναι το πραγματικό έργο της μετάδοσης της εμπειρίας. Υπό αυτήν την άποψη, δεν μπορεί να υπάρξει διαχωρισμός μεταξύ «περιεχομένου» και «μορφής», επειδή η εύρεση της μορφής είναι κυριολεκτικά εύρεση του περιεχομένου, όπως επεξηγεί ο Williams. Είναι, κατ' αρχάς, για κάθε άνθρωπο θέμα επείγουσας προσωπικής σημασίας να «περιγράψει» την εμπειρία του, επειδή αυτή η «περιγραφή» αποτελεί κυριολεκτικά μια ανακατασκευή του εαυτού του, μια δημιουργική αλλαγή

[232] Williams, 1965: 42
[233] Williams, 1965: 42

στην προσωπική του οργάνωση, προκειμένου να συμπεριλάβει και να «τιθασεύσει» την εμπειρία. Ο άνθρωπος φτιάχνει το σχήμα, και το σχήμα ξαναφτιάχνει τον άνθρωπο, αλλά αυτές είναι απλώς εναλλακτικές περιγραφές μιας διαδικασίας πολύ γνωστής στους καλλιτέχνες και, στην πραγματικότητα, κεντρικής σημασίας για τον ίδιο τον άνθρωπο, τονίζει ο Williams. Τον ενθουσιασμό και τον πόνο της προσπάθειας, διαδέχεται η απόλαυση και η ανάπαυση της ολοκλήρωσης, και έτσι δεν ζει και εργάζεται μόνο ο καλλιτέχνης, αλλά έτσι ζουν και εργάζονται οι άνθρωποι, σε μια μακρά διαδικασία, τελειώνοντας και ξεκινώντας ξανά.

2.1.3.1 Ο καλλιτέχνης μέσα από τη ματιά του Θερβάντες

El gran cantor de su belleza, el famoso Ariosto,
por no atreverse, o por no querer cantar lo que
a esta señora le sucedió después de su ruin entrego,
que no debieron ser cosas demasiadamente honestas,
la dejó donde dijo […] esto fue como profecía; que los poetas
también se llaman vates, que quiere decir adivinos.[234]

Ο μέγας υμνητής της ομορφιάς της, ο ξακουστός
Αριόστο, μην τολμώντας ή μη θέλοντας να υμνήσει αυτό
που συνέβη σ' αυτήν την κυρία μετά την ατιμωτική
παράδοσή της, έγραψε τους στίχους […] πράγμα που
ήταν κάτι σαν προφητεία· διότι ο ποιητής
ονομάζεται επίσης βάρδος, που πα να πει μάντης.[235]

Ο καλλιτέχνης για τον Θερβάντες φαίνεται να κατέχει ιδιαίτερες ικανότητες, με τις οποίες μπορεί όχι μόνο να επικοινωνεί τις εμπειρίες του, αλλά και να προλέγει τα μελλούμενα, αφήνοντας αρρήτως να εννοηθεί ότι η αντίληψη του καλλιτέχνη δεν περιορίζεται στα στενά όρια της γνωστικής περιγραφής και κατανόησής της. Ως φυσικό επακόλουθο, η αναφορά του Θερβάντες στην καλλιτεχνική δημιουργία δεν θα μπορούσε να τεθεί με την περιγραφή της ως δεξιότητας, όπως μας αναφέρει και ο ίδιος:

[234] Cervantes, 2018b: 52
[235] Μετάφραση Η. Ματθαίου,, 2017β, σσ. 42-43

"–Luego ¿también –dijo Sancho– se le entiende a vuestra merced de trovas? –Y más de lo que tú piensas –respondió don Quijote–, y veráslo cuando lleves una carta, escrita en verso de arriba abajo, a mi señora Dulcinea del Toboso. Porque quiero que sepas, Sancho, que todos o los más caballeros andantes de la edad pasada eran grandes trovadores y grandes músicos; que estas dos habilidades o gracias, por mejor decir, son anexas a los enamorados andantes. Verdad es que las coplas de los pasados caballeros tienen más de espíritu que de primor."[236] που σημαίνει: *«- Στ' αλήθεια, ρώτησε ο Σάντσο, καταλαβαίνει η ευγενεία σας από στίχους; - Περισσότερο απ' όσο φαντάζεσαι, απάντησε ο δον Κιχώτης· και θα πεισθείς γι' αυτό, όταν θα πας ένα γράμμα μου, γραμμένο σε στίχους απ' την αρχή ως το τέλος, στην κυρά μου τη Δουλθινέα του Τομπόσο. Γιατί πρέπει να ξέρεις, Σάντσο, πως όλοι ή οι περισσότεροι στρατοκόποι ιππότες της περασμένης γενιάς ήταν σπουδαίοι στιχουργοί και μεγάλοι μουσικοί· κι αυτές οι δύο ικανότητες, ή χάρες, για να πω καλύτερα, είναι συνυφασμένες με τους ερωτευμένους στρατοκόπους. Είν' αλήθεια πάντως ότι τα ποιήματα των παλιών ιπποτών έχουν πιο πολύ πνεύμα παρά πάθος»*[237]. Η αναφορά του Θερβάντες στην ποίηση μαρτυρά, μάλλον, μια ποιότητα που υπερβαίνει τη δυνατότητα της δεξιότητας. Ανατρέχοντας εκ νέου στα λόγια του: *"Entre los cristianos que en el fuerte se perdieron, fue uno llamado don Pedro de Aguilar, natural no sé de qué lugar del Andalucía, […] soldado de mucha cuenta y de raro entendimiento; especialmente tenía particular gracia en lo que llaman poesía."*[238] που σημαίνει: *«Μεταξύ των χριστιανών που παραδόθηκαν στο οχυρό ήταν κι ένας ονόματι δον Πέδρο ντε Αγκιλάρ, από κάποιο μέρος της Ανδαλουσίας, […] στρατιώτης με πολλή αξία και σπάνια νοημοσύνη· είχε μάλιστα το χάρισμα αυτό που ονομάζουν ποίηση»*[239].

Κατ' αντιστοιχία, για τον Θερβάντες η ποίηση, μάλλον, δεν εντάσσεται ούτε στις τέχνες ούτε στις επιστήμες. Μέσα από τα λόγια του ιδαλγού δον Διέγο ντε Μιράντα διακρίνεται ο δισταγμός του για την ταξινόμησή της στο πεδίο των επιστημών: *"cuando quise que pasase a estudiar otras ciencias, halléle tan embebido en la de la poesía, (si es que se puede llamar ciencia) que no es posible hacerle arrostrar la de las leyes, que yo quisiera [...] porque letras sin virtud son perlas en el muladar"*[240] που σημαίνει: *«κι όταν εγώ θέλησα να συνεχίσει τις σπουδές του σ' άλλες επιστήμες, τον βρήκα τόσο*

[236] Cervantes, 2018a: 321-322
[237] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 345-346
[238] Cervantes, 2018a: 530
[239] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 644
[240] Cervantes, 2018b: 168

απασχολημένον και δοσμένον σ' αυτήν της ποιήσεως (αν μπορεί να την πει κανείς επιστήμη), ώστε δεν δέχτηκε με κανέναν τρόπο να σπουδάσει νομικά, που εγώ ήθελα […] διότι επιστήμες χωρίς αρετή ίσον μαργαριτάρια στο σκουπιδοτενεκέ»[241].

Τη μεταφορά των προσωπικών βιωμάτων του στο έργο ο Θερβάντες την επιτυγχάνει με την ενσάρκωση των εμπειριών του μέσα από μια πλειάδα προσώπων, τα οποία αντικατοπτρίζουν διαφορετικές όψεις και καταστάσεις του πολυτάραχου βίου του. Ο William Egginton αναφέρει χαρακτηριστικά για την τεχνική του: *«Ο Θερβάντες, διχοτομώντας αρχικά τον εαυτό του, προκειμένου να γράψει για το τραύμα του και δανειζόμενος εν συνεχεία τεχνικές από το θέατρο ώστε να εκφράσει έμπρακτα αυτή τη διχοτόμηση, κατόρθωσε να συγχωνεύσει δύο από τα πιο ουσιώδη στοιχεία για την εφεύρεση της σύγχρονης μυθοπλασίας: την αναστολή των πλαισίων αναφοράς που διαχωρίζουν το πραγματικό από το φανταστικό, η οποία τελικά θα γινόταν γνωστή ως αναστολή της δυσπιστίας, και την ικανότητα της αφήγησης να μετακινεί την οπτική γωνία και τη συναισθηματική ταύτιση του αναγνώστη μεταξύ σχεδόν απεριόριστων χαρακτήρων. Αυτή η ικανότητα προσδίδει στη σύγχρονη μυθοπλασία εκείνο που αναγνωρίζουμε ως ένα είδος λογοτεχνικής ενσυναίσθησης, την αίσθηση ότι μπαίνουμε στη θέση κάποιου άλλου. Ο Θερβάντες, χρησιμοποιώντας αυτή την τεχνική για να εκφράσει στους άλλους τον πόνο της αιχμαλωσίας, μπόρεσε να αρχίσει να αντιμετωπίζει αποτελεσματικά το δικό του τραύμα, αλλά -το σπουδαιότερο- καλλιέργησε και την ικανότητά μας να αντιλαμβανόμαστε με τη φαντασία μας τις διάφορες περιστάσεις και τα βάσανα των άλλων. Η νέα μυθοπλασία του, παρουσιάζοντας φανταστικές πραγματικότητες ως αληθινές, έγινε το τέλειο εργαλείο για να μεταμορφώσει ο Θερβάντες το παρελθόν του, ενώ παράλληλα δημιουργούσε τα μέσα της φαντασιακής ανάπλασης του παρόντος»*[242]. Μέσω της τεχνικής του, ο Θερβάντες κατόρθωσε να δημιουργήσει βάθος στα συναισθήματα και να προκαλέσει τη συναισθηματική ταύτιση του αναγνώστη με τους ποικίλους χαρακτήρες του έργου, σηματοδοτώντας ταυτόχρονα την έλευση της μυθοπλασίας στον σύγχρονο κόσμο.

[241] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 192-193
[242] Μετάφραση Π. Γεωργίου, 2018, σσ. 195-196

2.1.3.2 Η σημασία της τέχνης για τον άνθρωπο και την κοινωνία σύμφωνα με τον Williams

–A lo que yo imagino –dijo don Quijote–,
no hay historia humana en
el mundo que no tenga sus altibajos.[243]

- Απ' ό, τι φαντάζομαι, είπε ο δον Κιχώτης,
δεν υπάρχει ιστορία ανθρώπινη στον
κόσμο που να μην έχει τ' ανεβοκατεβάσματά της.[244]

Η πραγματική σημασία που φέρει η νέα οπτική για την αντίληψη και την επικοινωνία εντοπίζεται στο ότι επαληθεύει τη δημιουργική δραστηριότητα της τέχνης ως γενικής ανθρώπινης δημιουργικότητας, ισχυρίζεται ο Williams. Ο όρος «δημιουργικός» χρησιμοποιήθηκε λόγω της παράδοσης, ωστόσο οι δυνάμεις που σχημάτισαν την παράδοση διεύρυναν τη χρήση της «δημιουργικής» ιδέας και σε άλλους τομείς. Όπως φανερώνει και η περιγραφή του Young για την τέχνη: "*The creative artist is an observer whose brain works in new ways, making it possible for him to convey information to others about matters that were not a subject for communication before. It is by search for means of communication that we sharpen our powers of observation. The discoveries of the artist and scientist are exactly alike in this respect."*[245] που σημαίνει: *«Ο δημιουργικός καλλιτέχνης είναι ένας παρατηρητής του οποίου ο εγκέφαλος λειτουργεί με νέους τρόπους, δίνοντάς του τη δυνατότητα να μεταφέρει πληροφορίες σε άλλους για θέματα που δεν αποτελούσαν αντικείμενο επικοινωνίας πριν. Με την αναζήτηση μέσων επικοινωνίας ακονίζουμε την ικανότητά μας για παρατήρηση. Οι ανακαλύψεις του καλλιτέχνη και του επιστήμονα είναι ακριβώς ίδιες από αυτή την άποψη»*. Προσθέτει, στη συνέχεια, ο Young: *"The painter has his own way of communicating his observations. Original painters find new ways of doing this, new art-forms. These literally enlarge the vision both of the artist himself and of those who look at his paintings. Artists have discovered new aspects of space with one*

[243] Cervantes, 2018b: 65
[244] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 55-56
[245] Young, 1964: 120

symbolism, just as physicists have with another."[246] που σημαίνει: *«Ο ζωγράφος έχει τον δικό του τρόπο να επικοινωνεί τις παρατηρήσεις του. Οι πρωτότυποι ζωγράφοι βρίσκουν νέους τρόπους για να το κάνουν αυτό, νέες μορφές τέχνης, οι οποίες κυριολεκτικά διευρύνουν την οπτική τόσο του ίδιου του καλλιτέχνη, όσο και όσων βλέπουν τους πίνακές του. Οι καλλιτέχνες έχουν ανακαλύψει νέες πτυχές του χώρου με κάποιον συμβολισμό, όπως έκαναν και οι φυσικοί με κάποιον άλλο»*.

Σχετικά με την προβληματική της «υψηλής» τέχνης, ο Williams ισχυρίζεται ότι σχεδόν όλα τα έργα τέχνης είναι το αποτέλεσμα της ίδιας γενικής δραστηριότητας, του ίδιου είδους δεξιοτεχνίας. Η διαφορά στην αποτίμηση της αξίας ενός έργου δεν αποτελεί απόδειξη μιας θεμελιωδώς διαφορετικής πρακτικής και πρόθεσης, ειδικά από τη στιγμή που δεν βρίσκουμε μόνο σπουδαία τέχνη και κακή τέχνη, αλλά άπειρες διαβαθμίσεις υφιστάμενες στο ενδιάμεσο, χωρίς την ύπαρξη διαχωριστικής γραμμής που να μπορεί να σηματοδοτήσει την αλλαγή του είδους. Συμπληρώνει δε τη σκέψη του προσθέτοντας:*"The fact is, I think, that aesthetic theory, even when profoundly enriched by new knowledge about perception and communication, has normally retained two traditional ideas of what it is to be 'creative'. It has retained, in a curious way, the idea that the artist is specially inspired, which offers an easy but false solution to the problem of quality in art: 'we mean by art the work of those who are artists, that is specially inspired, and not the work of those who though they write, paint and compose are not artists, in that they are not inspired'. This sounds very silly, spelled out, but we have all learned it, in effect. Secondly, the idea of 'revelation', the discovery of a 'superior reality', has been similarly retained, and of course leads us to believe that the work of the artist is to make new discoveries about the world. Yet this is a really disabling idea, in that it forces the exclusion of a large amount of art, which it is clearly our business to understand. By returning the ideas to their place in the tradition, we can become conscious enough of them to reject them, and when we have done so, we shall find that it is possible, as a part of our ordinary account of perception and communication, to describe all art, and not merely selected examples."*[247] που σημαίνει: *«Το θέμα είναι, νομίζω, ότι η αισθητική θεωρία, ακόμη και όταν εμπλουτίστηκε από σημαντικές νέες γνώσεις για την αντίληψη και την επικοινωνία, διατήρησε δύο παραδοσιακές ιδέες για το τι σημαίνει ο όρος "δημιουργικός". Διατήρησε,*

[246] Young, 1964: 106
[247] Williams, 1965: 45

κατά έναν περίεργο τρόπο, την ιδέα ότι ο καλλιτέχνης έχει μια ιδιαίτερη έμπνευση, το οποίο προσφέρει μια εύκολη αλλά λανθασμένη λύση στο πρόβλημα της ποιότητας στην τέχνη: "με τον όρο τέχνη εννοούμε το έργο των καλλιτεχνών, δηλαδή αυτών που έχουν μια ιδιαίτερη έμπνευση, και όχι το έργο εκείνων που παρότι γράφουν, ζωγραφίζουν και συνθέτουν δεν είναι καλλιτέχνες, με την έννοια ότι δεν έχουν έμπνευση". Αυτό ακούγεται πολύ χαζό, όταν εκφέρεται, αλλά στην ουσία το έχουμε μάθει όλοι. Κατά δεύτερον, διατήρησε την ιδέα της "αποκάλυψης", η ανακάλυψη μιας "ανώτερης πραγματικότητας", έχει ομοίως διατηρηθεί και, φυσικά, μας ωθεί στο να πιστεύουμε ότι η δουλειά του καλλιτέχνη είναι να κάνει νέες ανακαλύψεις για τον κόσμο (το "δημιουργικό" σημαίνει "καινούργιο"). Ωστόσο, αυτή είναι μια πραγματικά στείρα αντίληψη, καθώς επιβάλλει τον αποκλεισμό μιας μεγάλης ποσότητας έργων τέχνης, τα οποία σαφώς είναι δική μας δουλειά να κατανοήσουμε. Εντοπίζοντας την αφετηρία των ιδεών στην παράδοση, τις κατανοούμε σε τέτοιο βαθμό, ώστε να τις απορρίπτουμε, και αφού το κάνουμε αυτό, διαπιστώνουμε ότι είναι δυνατό, ως μέρος της υπόθεσής μας για την αντίληψη και την επικοινωνία, να περιγράψουμε όλη την τέχνη και όχι μόνο επιλεγμένα παραδείγματα».

Είναι χαρακτηριστικό της αισθητικής θεωρίας ότι αποκλείει σιωπηρά την επικοινωνία, ως κοινωνικό γεγονός, επισημαίνει ο Williams. Ωστόσο, σύμφωνα με τον ίδιο: *"communication is the crux of art, for any adequate description of experience must be more than simple transmission; it must also include reception and response. However successfully an artist may have embodied his experience in a form capable of transmission, it can be received by no other person without the further 'creative activity' of all perception: the information transmitted by the work has to be interpreted, described, and taken into the organization of the spectator. It is, at every level, an offering of experience, which may then be accepted, rejected or ignored."*[248] που σημαίνει: *«η επικοινωνία είναι το επίκεντρο της τέχνης, γιατί οποιαδήποτε επαρκής περιγραφή της εμπειρίας πρέπει να είναι κάτι περισσότερο από απλή μετάδοση, πρέπει, επίσης, να περιλαμβάνει υποδοχή και απάντηση. Όσο επιτυχημένα κι αν μπορεί να έχει ενσωματώσει ένας καλλιτέχνης την εμπειρία του σε μια μορφή ικανή να μεταδοθεί, δεν μπορεί να ληφθεί από κανένα άλλο άτομο χωρίς την περαιτέρω "δημιουργική δραστηριότητα" κάθε αντίληψης: οι πληροφορίες που μεταδίδονται από το έργο πρέπει να ερμηνευθούν, να περιγραφούν και να ληφθούν στην οργάνωση του θεατή. Είναι, σε*

[248] Williams, 1965: 46

κάθε επίπεδο, μια προσφορά εμπειρίας, η οποία μπορεί στη συνέχεια να γίνει αποδεκτή, να απορριφθεί ή να αγνοηθεί».

Σε πολλές κοινωνίες η τέχνη ενσωματώνει τα κοινά νοήματα της κοινωνίας ή σύμφωνα με τον αγγλικό όρο "the common meanings of the society"[249], αναφέρει ο Williams, δεδομένου ότι ο καλλιτέχνης δεν περιγράφει μόνο νέες εμπειρίες, αλλά ενσωματώνει και γνωστά βιώματα. Παρακινούμενος από αυτή τη σκέψη, σπεύδει να επισημάνει: *"There is great danger in the assumption that art serves only on the frontiers of the knowledge. It serves on these frontiers, particularly in disturbed and rapidly changing societies. Yet it serves, also, at the very centre of societies. It is often through art that the society expresses its sense of being a society. The artist, in this case, is not the lonely explorer, but the voice of his community. Even in our own complex society, certain artists seem near the centre of common experience while others seem out on the frontiers, and it would be wrong to assume that this difference is the difference between 'mediocre art' and 'great art'. Not all 'strange art', by any means, is found valuable, nor is all 'familiar' art found valueless"*[250] που σημαίνει: *«Κρύβεται μεγάλος κίνδυνος στην υπόθεση ότι η τέχνη υπηρετεί μόνο στη μεθόριο περιοχή της γνώσης. Είναι χρήσιμη σε αυτές τις συνοριακές περιοχές, ιδιαίτερα σε διαταραγμένες και ταχέως μεταβαλλόμενες κοινωνίες, ωστόσο, εξυπηρετεί, εξίσου, το ίδιο το κέντρο των κοινωνιών. Είναι συχνά μέσω της τέχνης που η κοινωνία εκφράζει την αίσθηση ότι είναι κοινωνία. Ο καλλιτέχνης, σε αυτή την περίπτωση, δεν είναι ο μοναχικός εξερευνητής, αλλά η φωνή της κοινότητάς του. Ακόμη και στη δική μας πολύπλοκη κοινωνία, ορισμένοι καλλιτέχνες φαίνονται κοντά στο κέντρο της κοινής εμπειρίας, ενώ άλλοι φαίνονται στα όρια, και θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι αυτή η διαφορά είναι η διαφορά μεταξύ "μέτριας τέχνης" και "υψηλής τέχνης". Ούτε κάθε "περίεργη" τέχνη θεωρείται πολύτιμη, ούτε κάθε "οικεία" τέχνη θεωρείται άχρηστη»*.

Σύμφωνα με τον Williams, είναι ορθότερο να μιλάμε για την τέχνη με όρους οργάνωσης της εμπειρίας, ειδικά ως προς την επίδρασή της στον θεατή ή σε κάποιο κοινό. Όπως διευκρινίζει: *"The discovery of a means of communication is the discovery of a common meaning, and the artist's function, in many societies, is to be skilled in the means by which this meaning can continue to be experienced and activated […] It has to be a continual re-creation of meaning, by the society as a whole and by every*

[249] Williams, 1965: 46
[250] Williams, 1965: 47

individual in it. Even the skills themselves are not commodities to be passively inherited, but processes that have to be learned, as part of any individual artist's growth: the means and the meaning, in a whole process, have to find this personal verification."[251] που σημαίνει: *«Η ανακάλυψη ενός μέσου επικοινωνίας είναι η ανακάλυψη ενός κοινού νοήματος και ο ρόλος του καλλιτέχνη, σε πολλές κοινωνίες, είναι το να είναι επιδέξιος στα μέσα με τα οποία αυτό το νόημα μπορεί να συνεχίσει να βιώνεται και να ενεργοποιείται […] Πρέπει να υπάρχει μια συνεχής αναδημιουργία νοήματος, από την κοινωνία ως σύνολο, αλλά και από κάθε άτομο μέσα σε αυτήν. Ακόμη και οι ίδιες οι δεξιότητες δεν είναι αγαθά που μπορούν να κληρονομηθούν παθητικά, αλλά διαδικασίες που πρέπει κάποιος να μάθει, ως στάδιο της εξέλιξης κάθε καλλιτέχνη: το μέσο και το νόημα, ως μια ενιαία διαδικασία, πρέπει να βρουν αυτήν την προσωπική επαλήθευση»*.

Το πλαίσιο, μέσα στο οποίο πρέπει να κατανοήσουμε την αλλαγή και την αποτυχία στην τέχνη, οριοθετείται σε εποχές, όπου οι κοινές εμπειρίες μεταβάλλονται και μαζί τους μετασχηματίζεται, εκτός από τη γενική οργάνωση της κοινωνίας, και η προσωπική οργάνωση του καλλιτέχνη, υποδεικνύει ο Williams. Ωστόσο, στη διαδικασία της επικοινωνίας, ο ακριβής βαθμός συνάφειας των προσωπικών νοημάτων του καλλιτέχνη και των κοινών νοημάτων θα είναι ζωτικής σημασίας. Στις περιπτώσεις όπου η σχέση θα είναι πολύ κοντινή, ο καλλιτέχνης θα μπορεί να αξιοποιήσει με άμεσο τρόπο τα εξασκημένα μέσα επικοινωνίας, με τα οποία θα είναι εξοικειωμένο το κοινό του. Υπό αυτές τις συνθήκες θεωρεί ο Williams ότι είναι πιθανό να έχουν γίνει τα περισσότερα σημαντικά έργα τέχνης, επειδή ο καλλιτέχνης, σε μια τέτοια περίπτωση, δεν «αντιγράφει» απλώς τα κοινά νοήματα, αλλά τα έχει οικειοποιηθεί μέσα από μια μακρά διαδικασία συνειδητοποίησης, με τις συνθήκες για την επικοινωνία τους να είναι εν δυνάμει διαθέσιμες. Στην αντίθετη περίπτωση, όπου η σχέση μεταξύ κοινών και προσωπικών νοημάτων είναι μακρινή, ο αγώνας για την εύρεση μέσων επικοινωνίας θα είναι, προφανώς, μακρύς και δύσκολος.

Στην πράξη, η διαδικασία της αλλαγής στην τέχνη είναι συνήθως επέκταση των νοημάτων ή τροποποίηση των μέσων, επεξηγεί ο Williams. Ή με άλλα λόγια: *"The 'creative' act, of any artist, is in any case the process of making a meaning active, by communicating an organized experience to others. We have to see the process as one of many meanings being offered, by particular means, and only some of these meanings being received. Often, the art of a society changes without awareness of discontinuity:*

[251] Williams, 1965: 47

an effective number of individual offerings are taken up and composed into new common meanings, and there is no effective residue of rejected meanings to constitute challenge and tension."[252] που σημαίνει: *«Η "δημιουργική" πράξη, κάθε καλλιτέχνη, είναι σε κάθε περίπτωση η διαδικασία ενεργοποίησης ενός νοήματος, μέσω της επικοινωνίας μιας οργανωμένης εμπειρίας στους άλλους. Πρέπει να δούμε τη διαδικασία ως ένα από τα πολλά νοήματα που προσφέρονται, με συγκεκριμένα μέσα, ενώ μόνο μερικά από αυτά τα νοήματα λαμβάνονται. Συχνά, η τέχνη μιας κοινωνίας αλλάζει χωρίς να έχει επίγνωση της ασυνέχειας: ένας αποτελεσματικός αριθμός μεμονωμένων προσφορών λαμβάνεται, ο οποίος συγκροτεί τα νέα κοινά νοήματα, και δεν παραμένει κανένα αποτελεσματικό υπόλειμμα των απορριφθέντων νοημάτων, προκειμένου να συνιστά πρόκληση και ένταση»*. Σε αυτές τις περιόδους αναπτύσσουμε θεωρίες για την τέχνη που αν και σωστά τονίζουν την ατομική προσφορά, δεν λαμβάνουν υπόψη την πραγματικότητα της επικοινωνίας, συμπληρώνει ο Williams. Μιας μορφής ένταση μεταξύ του καλλιτέχνη και του κοινού θεωρείται αναπόφευκτη, μέρος της οποίας συνήθως αναφέρεται και στον ρόλο του καλλιτέχνη να περιγράψει τη «νέα» εμπειρία. Αυτή είναι μια συνηθισμένη διαδικασία εξέλιξης, και φυσικά, είτε το νόημα είναι νέο είτε όχι, μπορεί να γίνει αισθητό ως νέο. Αλλά για να διατηρηθεί η εξέλιξη, πρέπει να διατηρηθεί μια σημαντική περιοχή κοινής περιγραφής και ανταπόκρισης, και μία από τις λειτουργίες της τέχνης, όπως και άλλων συστημάτων επικοινωνίας, είναι να επαναφορτίσει αυτήν την περιοχή με τη δική μας ζωντανή ενέργεια.

Ωστόσο, συμπεραίνει ο Williams,: *"whether it is communicating known forms of organization or moving us to new forms, art comes to us as part of our actual growth, not entering a 'special area' of the mind, but acting on and interacting with our whole personal and social organization. The distinction of value, in actual works of art, is always, in the first instance, in the actual power to communicate. Since the meaning and the means cannot be separated, it is on the artist's actual ability to live the experience that successful communication depends."*[253] που σημαίνει: «*είτε επικοινωνεί γνωστές μορφές οργάνωσης, είτε μας ωθεί σε νέες μορφές, η τέχνη αποτελεί μέρος της πραγματικής εξέλιξής μας, χωρίς να διεισδύει σε μια "ειδική περιοχή" του μυαλού, αλλά ενεργώντας και αλληλοεπιδρώντας με ολόκληρη την προσωπική και κοινωνική οργάνωσή μας. Η διάκριση της αξίας των έργων τέχνης βασίζεται πάντα, κατά*

[252] Williams, 1965: 49
[253] Williams, 1965: 50

κύριο λόγο, στην πραγματική δύναμη επικοινωνίας που φέρουν. Εφόσον το νόημα και το μέσο δεν μπορούν να διαχωριστούν, η επιτυχημένη επικοινωνία εξαρτάται από την πραγματική ικανότητα του καλλιτέχνη να ζήσει την εμπειρία».

Η σκέψη του Williams σε σχέση με την επικοινωνιακή λειτουργία της τέχνης διαμορφώνεται με άξονα την κοινωνική οργάνωσή μας. Παραθέτουμε τα λόγια του: *"We cannot say that art is a substitute for other kinds of communication, since when successful it evidently communicates experience which is not apparently communicable in other ways. We must see art, rather as an extension of our capacity for organization: a vital faculty which allows particular areas of reality to be described and communicated."*[254] που σημαίνει: *«Δεν μπορούμε να πούμε ότι η τέχνη είναι υποκατάστατο άλλων ειδών επικοινωνίας, αφού όταν είναι επιτυχημένη αποδεδειγμένα μεταδίδει εμπειρία που, προφανώς, δεν μεταδίδεται με άλλους τρόπους. Πρέπει να δούμε την τέχνη, μάλλον, ως επέκταση της ικανότητάς μας για οργάνωση: μια ζωτικής σημασίας ικανότητα που επιτρέπει την περιγραφή και την επικοινωνία συγκεκριμένων περιοχών της πραγματικότητας».*

Έχει λεχθεί πολλές φορές ότι το κοινό πρέπει να είναι υπομονετικό, αν θέλει να μάθει τη «νέα γλώσσα» ενός καλλιτέχνη, αλλά αυτό, αν και είναι αλήθεια, δεν πρέπει να φέρει την έννοια ότι κάθε νέα γλώσσα μπορεί να μαθευτεί σε δεδομένο χρόνο, επισημαίνει ο Williams. Με το να κάνουμε αυτή την υπόθεση σημαίνει ότι ξεχνάμε ότι για τα μέλη της κοινότητας, όπως και για τους καλλιτέχνες, η επικοινωνία είναι τρόπος ζωής· το να λαμβάνεις και να βιώνεις την εμπειρία ενός καλλιτέχνη δεν είναι περιστασιακή δραστηριότητα, αλλά μια πραγματική αλλαγή ζωής. Εμβαθύνει τη σκέψη του σχετικά με την επίδραση της τέχνης στον άνθρωπο, συμπληρώνοντας: *"We depend for our growth on new descriptions being offered, but whether we accept them depends on our capacity to grow in such ways, and it is clear that some offered ways will be impossible for us, others actively rejected. Successful communication depends on the organization of audiences as well as artists, and while it is right that we should hold ourselves open to learn, it is necessary to remember that any response is part of a way of living, and that the selection of responses is a condition of any organization."*[255] που σημαίνει: *«Βασιζόμαστε για την ανάπτυξή μας στις νέες περιγραφές που προσφέρονται, αλλά το αν τις αποδεχόμαστε εξαρτάται από την ικανότητά μας να*

[254] Williams, 1965: 51
[255] Williams, 1965: 51

εξελισσόμαστε με αυτούς τους τρόπους, και είναι σαφές ότι κάποιους από τους τρόπους που θα προσφέρονται θα μας είναι αδύνατο να τους δεχτούμε, ενώ άλλους θα τους απορρίπτουμε δυναμικά. Η επιτυχημένη επικοινωνία εξαρτάται από την οργάνωση του κοινού, καθώς και των καλλιτεχνών, και ενώ είναι σωστό το να είμαστε ανοιχτοί στη μάθηση, είναι απαραίτητο να θυμόμαστε ότι οποιαδήποτε απάντηση αποτελεί μέρος ενός τρόπου ζωής και η επιλογή των απαντήσεων συνιστά μια κατάσταση του οργανισμού».

2.1.3.3 Η τέχνη για τον Θερβάντες

Y mirad si guardaban bien los preceptos
del arte, y si por guardarlos dejaron de parecer
lo que eran y de agradar a todo el mundo.
Así que no está la falta en el vulgo que pide disparates,
sino en aquellos que no saben representar otra cosa.[256]

Και θυμηθείτε πόσο πολύ τηρούσαν τους κανόνες
της τέχνης και πόσο πολύ αρέσαν σ' όλο τον κόσμο
ακριβώς γι' αυτό το λόγο. Μ' άλλα λόγια, δεν φταίει
ο κοσμάκης που ζητάει σαχλαμάρες, αλλά φταιν εκείνοι
που δεν ξέρουν να του δείχνουν πράγματα άλλα.[257]

Η δύναμη του ωραίου τυγχάνει καθολικής αποδοχής, μας λέει με άλλα λόγια ο Θερβάντες, και το ωραίο για να δημιουργηθεί πρέπει αναγκαστικά να υπακούει σε κανόνες. Η κρίση του κόσμου δεν αποτελεί απαραίτητα αξιόπιστο κριτήριο αξιολόγησης της τέχνης, υποστηρίζει ο Θερβάντες, μιας και η τέχνη έχει τα δικά της αξιολογικά κριτήρια, τα οποία είναι γνωστά στον κόσμο της και στον χώρο της. Όπως μας φανερώνει εκ νέου μέσα από τα λόγια του Πρωτοσύγκελου: *"'Si estas que ahora se usan, así las imaginadas como las de historia, todas o las más son conocidos disparates y cosas que no llevan pies ni cabeza, y, con todo eso, el vulgo las oye con gusto, y las tiene y las aprueba por buenas, estando tan lejos de serlo, y los autores que las componen, y los actores que las representan dicen que así han de ser, porque así*

[256] Cervantes, 2018a: 623
[257] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 780

las quiere el vulgo, y no de otra manera, y que las que llevan traza y siguen la fábula como el arte pide, no sirven sino para cuatro discretos que las entienden, y todos los demás se quedan ayunos de entender su artificio, y que a ellos les está mejor ganar de comer con los muchos, que no opinión con los pocos, deste modo vendrá a ser un libro, al cabo de haberme quemado las cejas por guardar los preceptos referidos, y vendré a ser el sastre del cantillo'. Y aunque algunas veces he procurado persuadir a los actores que se engañan en tener la opinión que tienen, y que más gente atraerán y más fama cobrarán representando comedias que hagan el arte que no con las disparatadas, ya están tan asidos y encorporados en su parecer, que no hay razón ni evidencia que dél los saque."[258] που σημαίνει: *«"Αν τα έργα που παρουσιάζονται σήμερα στη σκηνή, τόσο τα εντελώς φανταστικά όσο και τα ιστορικά, όλα ή τα περισσότερα, είναι γνωστές σαχλαμάρες και όντα χωρίς πόδια και κεφάλι, μολαταύτα ο κοσμάκης τ' ακούει πολύ ευχαρίστως, και τα κρίνει και τα εγκρίνει για καλά, ενώ πολύ απέχουν απ' το να 'ναι τέτοια, κι οι συγγραφείς που τα γράφουν με τους ηθοποιούς που τα παίζουν τα βρίσκουν πολύ ωραία, γιατί έτσι, κι όχι αλλιώς, τα θέλει ο πολύς κόσμος, ενώ αυτά που είχαν δομή κι ακολουθούν κάποιους κανόνες που η τέχνη τους ζητάει δεν έχουν αξία παρά για δυο-τρεις που τα καταλαβαίνουν, ενώ όλοι οι άλλοι μένουν νηστικοί απ' το να νιώσουν την τέχνη τους και την τεχνική τους και προτιμούν να φαν καλά με τους πολλούς και με κανέναν λόγο με τους λίγους, το ίδιο θα συμβεί και με το βιβλίο μου, αφού θα 'χω κάψει τα ματοτσίνουρά μου απ' την πολλή μου επιμονή και προσπάθεια να τηρήσω τις αρχές που έθεσα και θα 'χω καταντήσει σαν το ράφτη της γωνίας". Και, μολονότι μερικές φορές προσπάθησα να πείσω γνωστούς μου ηθοποιούς ότι γελιούνται με το να 'χουν τη γνώμη που έχουν, κι ότι περισσότερο κόσμο θα τραβήξουν και πιο μεγάλη φήμη θα εισπράξουν ανεβάζοντας έργα αληθινής τέχνης κι όχι τις σαχλαμάρες που συνηθίζουν, δεν μπόρεσα να τους βγάλω απ' την πλάνη, στην οποία τόσα και τόσα χρόνια είναι προσκολλημένοι»*[259]. Η αποτυχία που περιγράφει εδώ ο Θερβάντες κάνει άμεση αναφορά και προβαίνει σε απόλυτη συσχέτιση με τα κριτήρια που θεσπίζει η ίδια η τέχνη, αλλά, μάλλον αναγκαστικά, αναφέρεται και στα νοήματα που εκφέρει το καλλιτεχνικό έργο, διότι για τον μεγάλο μας δημιουργό η τέχνη δεν αρκείται μόνο στο να τέρψει τη ψυχή, αλλά επιδιώκει και να την ωφελήσει. Για τον Θερβάντες όταν δεν

[258] Cervantes, 2018a: 623
[259] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 779-780

πληρούται αυτή η διττή υποχρέωση, η τέχνη αποτυγχάνει και είναι καταδικασμένη να πέσει σε αιώνια λήθη.

Δεν διστάζει, κατά συνέπεια, ο Θερβάντες να υποστηρίξει τη διάκριση της τέχνης σε υψηλής και χαμηλής ποιότητας καλλιτεχνικές δημιουργίες, προσδίδοντας και προϋποθέτοντας, ταυτόχρονα, την ύπαρξη συγκεκριμένων χαρακτηριστικών στα έργα εκείνα που θα είναι αντιπροσωπευτικά της «υψηλής» τέχνης και αποτιμώντας την αξία τους με βάση τον αιώνιο κριτή. Χρησιμοποιώντας τα λόγια του: *"-¡Válgame Dios! -dijo el cura, dando una gran voz-. ¡Que aquí esté Tirante el Blanco! Dádmele acá, compadre; que hago cuenta que he hallado en él un tesoro de contento y una mina de pasatiempos. Aquí está don Quirieleisón de Montalbán, valeroso caballero, y su hermano Tomás de Montalbán, y el caballero Fonseca, con la batalla que el valiente de Tirante hizo con el alano, y las agudezas de la doncella Placerdemivida, con los amores y embustes de la viuda Reposada, y la señora Emperatriz, enamorada de Hipólito, su escudero. Dígoos verdad, señor compadre, que, por su estilo, es éste el mejor libro del mundo: aquí comen los caballeros, y duermen y mueren en sus camas, y hacen testamento antes de su muerte, con estas cosas de que todos los demás libros deste género carecen. Con todo eso, os digo que merecía el que le compuso, pues no hizo tantas necedades de industria, que le echaran a galeras por todos los días de su vida. Llevadle a casa y leedle, y veréis que es verdad cuanto dél os he dicho."*[260] που σημαίνει: *«- Θεέ και κύριε! Είπε ο παπάς μπήγοντας μια δυνατή φωνή. Είναι εδώ ο Τιράντε ο Λευκός! Δώσε μού τον, σύντεκνε, γιατί πάντα λογάριαζα πως έχω βρει σ' αυτόν ένα θησαυρό ευχαρίστησης κι ένα μεταλλείο ψυχαγωγίας. Και τι δεν υπάρχει εδώ! Ο Κυριελέησον ντε Μονταλμπάν, ο γενναίος ιππότης, με τον αδελφό του Θωμά ντε Μονταλμπάν· ο ιππότης Φονσέκας· η μάχη που ο γενναίος Τιράντε έδωσε εναντίον του βανδάλου κι οι εξυπνάδες της δεσποινίδος Χαρατησζωήσμου, με τους έρωτες και τα παραμύθια της χήρας Ξαπλωμένης, κι η κυρία Αυτοκράτειρα, που ερωτεύτηκε το σκουταριώτη της τον Ιππόλυτο. Ε λοιπόν πιστεύω, κύριε σύντεκνε, ότι, μεταξύ όλων των βιβλίων της ιπποσύνης, ετούτο είναι το καλύτερο του είδους: εδώ οι ιππότες τρων και κοιμούνται και πεθαίνουν στα κρεβάτια τους κι εξομολογούνται πριν το θάνατό τους, πράγματα που λείπουν απ' όλα τ' άλλα βιβλία. Μ' όλ' αυτά θέλω να σας πω πως άξιζε αυτός που το 'γραψε, γιατί δεν έκανε αυτές όλες τις βλακείες που κάναν οι άλλοι, ειδεμή θα 'πρεπε να τον ρίξουν στις γαλέρες για όλη του τη ζωή. Πάρτε το σπίτι σας και διαβάστε*

[260] Cervantes, 2018a: 155

το, και θα δείτε πως είν' αλήθεια όσα καλά σας είπα γι' αυτό»[261]. Ο Θερβάντες πιστεύει ακράδαντα ότι τα έργα που στερούνται αξίας και ουσίας θα χαθούν στα αιώνια βάθη του χρόνου, δικαιώνοντας την ανάγκη και την κλίση του ανθρώπου για τα έργα που θα του τέρψουν τη ψυχή και αποσαφηνίζοντας, ταυτόχρονα, την ερμηνεία του για την αποτυχία ενός καλλιτεχνικού έργου.

Η τέχνη για τον Θερβάντες πρέπει να υπηρετεί υψηλούς σκοπούς, οφείλει να είναι σύμμαχος στον καθημερινό αγώνα του ανθρώπου, στην αιώνια πάλη του με τα πάθη και τις αδυναμίες παραδειγματίζοντάς τον και εμπνέοντάς τον να δημιουργήσει τη βέλτιστη μορφή κοινωνίας. Όπως αναφέρει μέσα από τα λόγια του δον Κιχώτη: *"-Así es verdad -replicó don Quijote-, porque no fuera acertado que los atavíos de la comedia fueran finos, sino fingidos y aparentes, como lo es la mesma comedia, con la cual quiero, Sancho, que estés bien, teniéndola en tu gracia, y por el mismo consiguiente a los que las representan y a los que las componen, porque todos son instrumentos de hacer un gran bien a la república, poniéndonos un espejo a cada paso delante, donde se veen al vivo las acciones de la vida humana, y ninguna comparación hay que más al vivo nos represente lo que somos y lo que habemos de ser como la comedia y los comediantes."*[262] που σημαίνει: *«-Αυτό είν' αλήθεια, παρατήρησε ο δον Κιχώτης· και σε ρωτώ: τι νόημα θα 'χε να 'ταν πραγματικά, κι όχι ψεύτικα, τα διάφορα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται στις θεατρικές παραστάσεις, όταν δεν είναι τέτοια τα γεγονότα κι οι καταστάσεις που δείχνονται σ' αυτές; Πράγμα που πρέπει να το εκτιμήσεις ιδιαίτερα, Σάντσο, καθώς κι αυτούς που τα παρασταίνουν μα κι εκείνους που τα σκαρώνουν, διότι κάνουν μεγάλο καλό στην κοινωνία, βάζοντας μπροστά μας, σε κάθε μας βήμα, έναν καθρέφτη, όπου μέσα του βλέπουμε ολοζώντανα και πώς πράγματι είμαστε, και πώς θα ΄πρεπε να 'μασταν»*[263]. Η τέχνη, άρα, πρέπει να καταδεικνύει, αλλά και να υποδεικνύει, σύμφωνα με τον Θερβάντες.

Συμπληρώνει δε, μέσα από τα λόγια του παπά, τις ωφέλειες που προσφέρει στον άνθρωπο ένα καλό έργο, αναδεικνύοντας και τη ρεαλιστική πλευρά της ζωής που θέλει τους θεατρικούς επιχειρηματίες να παρεμβαίνουν στην τέχνη. Όπως μας αφηγείται: *"porque habiendo de ser la comedia, según le parece a Tulio, espejo de la vida humana, ejemplo de las costumbres e imagen de la verdad, las que ahora se representan son espejos de disparates, ejemplos de necedades e imágenes de lascivia.*

[261] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 118
[262] Cervantes, 2018b: 131-132
[263] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 145-146

[…] Y si es que la imitación es lo principal que ha de tener la comedia, ¿cómo es posible que satisfaga a ningún mediano entendimiento que, fingiendo una acción que pasa en tiempo del rey Pepino y Carlomagno, el mismo que en ella hace la persona principal le atribuyan que fue el emperador Heraclio, que entró con la Cruz en Jerusalén […] habiendo infinitos años de lo uno a lo otro; y fundándose la comedia sobre cosa fingida, atribuirle verdades de historia y mezclarle pedazos de otras sucedidas a diferentes personas y tiempos, y esto, no con trazas verisímiles, sino con patentes errores, de todo punto inexcusables? Y es lo malo que hay ignorantes que digan que esto es lo perfecto, y que lo demás es buscar gullurías […] que todo esto es en perjuicio de la verdad y en menoscabo de las historias, y aun en oprobio de los ingenios españoles, porque los estranjeros, que con mucha puntualidad guardan las leyes de la comedia, nos tienen por bárbaros e ignorantes, viendo los absurdos y disparates de las que hacemos. Y no sería bastante disculpa desto decir que el principal intento que las repúblicas bien ordenadas tienen permitiendo que se hagan públicas comedias es para entretener la comunidad con alguna honesta recreación, y divertirla a veces de los malos humores que suele engendrar la ociosidad [...] este fin se conseguiría mucho mejor, sin comparación alguna, con las comedias buenas que con las no tales; porque de haber oído la comedia artificiosa y bien ordenada, saldría el oyente alegre con las burlas, enseñado con las veras, admirado de los sucesos, discreto con las razones, advertido con los embustes, sagaz con los ejemplos, airado contra el vicio y enamorado de la virtud; que todos estos afectos ha de despertar la buena comedia en el ánimo del que la escuchare, por rústico y torpe que sea, y de toda imposibilidad es imposible dejar de alegrar y entretener, satisfacer y contentar, la comedia que todas estas partes tuviere mucho más que aquella que careciere dellas [...] Y no tienen la culpa desto los poetas que las componen, porque algunos hay dellos que conocen muy bien en lo que yerran, y saben estremadamente lo que deben hacer; pero como las comedias se han hecho mercadería vendible, dicen, y dicen verdad, que los representantes no se las comprarían si no fuesen de aquel jaez; y así, el poeta procura acomodarse con lo que el representante que le ha de pagar su obra le pide"[264] που σημαίνει: *«διότι, αν πρέπει να 'ναι τα θεατρικά έργα, σύμφωνα μ' ότι πιστεύει ο Μάρκος Τούλιος Κικέρων, καθρέφτης της ανθρώπινης ζωής, παραδείγματα ηθών και εθίμων και εικόνες της αλήθειας, αυτά που τώρα παρασταίνονται δεν είναι παρά*

[264] Cervantes, 2018a: 624-626

καθρέφτες της ανοησίας, παραδείγματα βλακείας και εικόνες της χλιδής και της ακολασίας […] Κι αν η μίμηση κι η απεικόνιση της πραγματικότητας πρέπει να 'ναι η βασική επιδίωξη ενός θεατρικού έργου, πώς μπορεί να 'χει απήχηση στο μέσο θεατή, όταν σε κάποιο γεγονός της εποχής του βασιλιά Πιπίνου και του Καρλομάγνου μάς παρουσιάζουν σαν συμπρωταγωνιστές αυτού του γεγονότος τον αυτοκράτορα Ηράκλειο, που μπήκε με τον σταυρό του Χριστού στην Ιερουσαλήμ […] ενώ απέχουν αμέτρητα χρόνια ο ένας απ' τον άλλον; Κι ενώ το έργο είναι βασισμένο σε κάποια φανταστική υπόθεση, πώς μπορεί να του αποδίδουν ιστορικές αλήθειες ή να το συνδέουν με ιστορικά γεγονότα που έχουν συμβεί σε διαφορετικά πρόσωπα και σε άσχετους χρόνους, κι αυτό όχι με στοιχεία αληθοφανή παρά με χονδροειδή λάθη, από πάσης απόψεως ασυγχώρητα; Και το κακό είναι ότι υπάρχουν αδαείς που σου λεν ότι αυτό είναι το τέλειο κι ότι καθετί άλλο σημαίνει να ψάχνεις ψύλλους στ' άχυρα […] κι όλα αυτά προς ζημιά της αλήθειας, μείωση της τέχνης και ντροπή και αίσχος των Ισπανών συγγραφέων· διότι οι ξένοι, που με μεγάλη προσοχή τηρούν τους κανόνες της γραφής ενός θεατρικού έργου, μας έχουν για βάρβαρους και αμαθείς, βλέποντας τις ανοησίες και τις σαχλαμάρες που κάνουμε. Και δεν θα 'ταν αρκετή δικαιολογία γι' αυτό το να ισχυρισθούμε ότι σκοπός των θεατρικών έργων, σε μια καλά οργανωμένη κοινωνία, είναι να διασκεδάζουν και να ψυχαγωγούν με έντιμο τρόπο τον κόσμο, καθώς επίσης να τον τραβούν απ' τις κακές σκέψεις κι επιθυμίες που του γεννάν μέσα του η σχόλη κι η τεμπελιά; […] αυτός ο σκοπός επιτυγχάνεται πολύ καλύτερα με τα καλά θεατρικά έργα απ' ότι με τα όχι καλά διότι, αφού θα 'χει ακούσει το καλό κι έντεχνα γραμμένο έργο, θα φεύγει ο ακροατής καλοδιάθετος απ' τ' αστεία, φωτισμένος απ' τις αλήθειες, εντυπωσιασμένος απ' τις εξελίξεις, διδαγμένος απ' τις κουβέντες, ενημερωμένος απ' τις φαντασιώσεις, σοφός απ' τα παραδείγματα, θυμωμένος με τις φαυλότητες κι ερωτευμένος με την αρετή· γιατί όλα αυτά τα συναισθήματα τα ξυπνάει το καλό θεατρικό έργο στην ψυχή όποιου τ' ακούει, όσο αγροίκος κι αμόρφωτος κι αν είναι· κι απ' όλα τα αδύνατα να συμβούν στον κόσμο πιο αδύνατο είναι το να μην ψυχαγωγήσει και διασκεδάσει, ευχαριστήσει κι ικανοποιήσει το θεατρικό έργο που 'χει όλα αυτά τα γνωρίσματα, πράγμα που δεν συμβαίνει μ' εκείνο που δεν τα 'χει […] Και δεν φταιν γι' αυτό οι ποιητές που τα γράφουν, γιατί αρκετοί απ' αυτούς ξέρουν πολύ καλά τη δουλειά τους· όμως, επειδή τα θεατρικά έργα έχουν γίνει είδος εμπορεύσιμο, λένε, και δεν έχουν άδικο, πως οι θεατρώνες δεν θα τους τα πλήρωναν αν δεν ήταν γραμμένα όπως αυτοί τα θέλαν· έτσι ο ποιητής αναγκάζεται να

συμμορφωθεί με τις απαιτήσεις του θεατρώνη που θα του πληρώσει το έργο»[265]. Η «υψηλή» τέχνη για τον Θερβάντες δεν περιγράφεται με όρους έμπνευσης και ανακάλυψης μιας ανώτερης πραγματικότητας, αλλά τοποθετείται καταμεσής στη ρεαλιστική ζωή, αναδεικνύοντας μεταξύ άλλων τις ποιότητες που θα ωφελήσουν τον άνθρωπο και την κοινωνία, ως σύνολο. Τα έργα που ο Θερβάντες ονομάζει καλά ασχολούνται με τα πιο βαθιά και ουσιαστικά ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, με τρόπο εύμορφο και ωφέλιμο. Γνωρίζει ο Θερβάντες ότι το ωραίο και το καλό επιδρά θετικά στη ψυχή του ανθρώπου, ενώ το κακοσχηματισμένο και το ανειλικρινές γεννά αδυναμίες και αρρώστιες.

Δεν παραλείπει, ωστόσο, να χλευάσει και τη δική του καλλιτεχνική δημιουργία, κλείνοντάς μας το μάτι τόσο για την ευχερή κατανόησή της, όσο και για την έκδηλη αλήθεια της. Όπως μας εξιστορεί μέσα από τα λόγια του δον Κιχώτη: *''–Ahora digo –dijo don Quijote– que no ha sido sabio el autor de mi historia, sino algún ignorante hablador, que a tiento y sin algún discurso se puso a escribirla, salga lo que saliere, como hacía Orbaneja, el pintor de Úbeda, al cual preguntándole qué pintaba, respondió: '–Lo que saliere.' Tal vez pintaba un gallo, de tal suerte y tan mal parecido, que era menester que con letras góticas escribiese junto a él: 'Éste es gallo.' Y así debe de ser mi historia, que tendrá necesidad de comento para entenderla. –Eso no –respondió Sansón–; porque es tan clara, que no hay cosa que dificultar en ella: los niños la manosean, los mozos la leen, los hombres la entienden y los viejos la celebran, y, finalmente, es tan trillada y tan leída y tan sabida de todo género de gentes, que, apenas han visto algún rocín flaco, cuando dicen: 'Allí va Rocinante.' […] Finalmente, la tal historia es del más gustoso y menos perjudicial entretenimiento que hasta agora se haya visto, porque en toda ella no se descubre, ni por semejas, una palabra deshonesta ni un pensamiento menos que católico. –A escribir de otra suerte –dijo don Quijote–, no fuera escribir verdades, sino mentiras, y los historiadores que de mentiras se valen habían de ser quemados, como los que hacen moneda falsa;[…] En efecto, lo que yo alcanzo, señor bachiller, es que para componer historias y libros, de cualquier suerte que sean, es menester un gran juicio y un maduro entendimiento. Decir gracias y escribir donaires es de grandes ingenios; la más discreta figura de la comedia es la del bobo, porque no lo ha de ser el que quiere dar a entender que es simple. La historia es como cosa sagrada, porque ha de ser verdadera, y donde está la verdad, está Dios,*

[265] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 781-785

en cuanto a verdad, pero, no obstante esto, hay algunos que así componen y arrojan libros de sí como si fuesen buñuelos. –No hay libro tan malo –dijo el bachiller–, que no tenga algo bueno. –No hay duda en eso –replicó don Quijote–, pero muchas veces acontece que los que tenían méritamente granjeada y alcanzada gran fama por sus escritos, en dándolos a la estampa la perdieron del todo, o la menoscabaron en algo. […] – […] y así, digo que es grandísimo el riesgo a que se pone el que imprime un libro, siendo de toda imposibilidad imposible componerle tal, que satisfaga y contente a todos los que le leyeren."[266] που σημαίνει: *«-Τώρα καταλαβαίνω, είπε ο δον Κιχώτης, πως δεν ήταν σοφός ο συγγραφέας της ιστορίας μου, παρά κάποιος αμαθής πολυλογάς, που, χωρίς να 'χει γνώση του θέματος και μ' ένα σωρό αμφιβολίες, βάλθηκε να τη γράψει, κι ας βγει ό, τι βγει, όπως έκανε ο Ορμπανέχα, ο ζωγράφος απ' την Ούμπεδα, που όταν τον ρωτήσαν τι ζωγράφιζε, απάντησε "Ό, τι βγει". Ας πούμε, ζωγράφιζε έναν κόκορα με τέτοιον τρόπο και τόσο ανόμοια, που χρειαζόταν να γράψει δίπλα του την επεξήγηση: "Αυτός είναι κόκορας". Το ίδιο θα συμβεί και με την ιστορία μου, που θα 'χει ανάγκη από επεξηγήσεις για να καταλάβει κανείς περί τίνος πρόκειται. - Ως προς αυτό, μη φοβάστε, απάντησε ο Σαμψών· διότι είναι τόσο καθαρή και εύληπτη, ώστε δεν υπάρχει τίποτε σ' αυτήν που να μην είναι αντιληπτό· τα παιδιά την έχουν διαρκώς στα χέρια τους, οι νεαροί βυθίζονται στο διάβασμά της, οι ώριμοι την καταλαβαίνουν πέρα για πέρα, κι οι γέροι διασκεδάζουν με δαύτη· τελικά, είναι τόσο ευκολοδιάβαστη και τόσο οικεία και τόσο γνώριμη σ' όλων των ειδών τους αναγνώστες και τους ακροατές, ώστε μόλις δουν κανένα αργοκούνητο άλογο, φωνάζουν: "Να ο Οκνομπροστάρης". […] Για να μην τα πολυλογώ, αυτή η ιστορία είναι η περισσότερο διασκεδαστική και λιγότερο επιβλαβής απ' όσες έχουν βγει ως τώρα· διότι πουθενά μέσα σ' αυτήν δεν θα βρεις, ούτε θα νομίσεις πως βρήκες, μια λέξη που να μην είναι έντιμη, ούτε μια σκέψη όχι χριστιανική καθολική. - Αν γραφόταν διαφορετικά, είπε ο δον Κιχώτης, δεν θα γράφονταν αλήθειες, αλλά ψέματα, και τους συγγραφείς που για τα ψέματά τους θεωρούνται σπουδαίοι θα 'πρεπε να τους καιν, όπως τους κιβδηλοποιούς […] Αυτό που εγώ ξέρω να πω, κύριε Απόφοιτε, είναι ότι για να συνθέσει κανείς ιστορίες και βιβλία, σ' οποιοδήποτε είδος κι αν ανήκουν, χρειάζεται και μεγάλη κρίση και ώριμη αντίληψη των πραγμάτων. Το να μιλάς ωραία ή να γράφεις συναρπαστικά είναι ίδιον των μεγάλων ταλαντούχων: η πιο έξυπνη αλλά και πιο δύσκολη θεατρική φιγούρα είναι εκείνη του χαζού, και δεν απέχει πολύ απ' το να 'ναι τέτοιος όποιος θέλει να τη δείξει απλή και αφελή. Το αφήγημα είναι*

[266] Cervantes, 2018b: 67-69

πράγμα ιερό, διότι πρέπει να 'ναι αληθινό, κι όπου βρίσκεται η αλήθεια βρίσκεται ο Θεός· αυτό είναι μεγάλη αλήθεια. Μολαταύτα, υπάρχουν μερικοί που σκαρώνουν και βγάζουν βιβλία τόσο εύκολα, σαν να 'ταν ένα τίποτα. - Δεν υπάρχει βιβλίο τόσο πολύ κακό, παρατήρησε ο Απόφοιτος, ώστε να μην έχει κατιτίς καλό. - Δεν αμφιβάλλω γι' αυτό, απάντησε ο δον Κιχώτης· όμως πολλές φορές συμβαίνει αυτοί που είχαν αποχτήσει, δίκαια κι επάξια, μεγάλη φήμη με τα γραπτά τους, να τη χάσουν τελείως ή σε μεγάλο βαθμό, μόλις τα έδωσαν στη δημοσιότητα. […] – […] κατόπιν αυτού λέω πως παίρνει μεγάλο ρίσκο όποιος βγάζει ένα βιβλίο, διότι είναι των αδυνάτων αδύνατον να ικανοποιήσει και να ευχαριστήσει όλους όσοι το διαβάσουν»[267]. Αναμφίβολα, η αγάπη του Θερβάντες για τον άνθρωπο είναι βαθιά και ειλικρινής και μέσω αυτής της αποκαλυπτικής οπτικής κατάφερε να μας παρουσιάσει σε βάθος και με λεπτομέρειες ποικίλους χαρακτήρες της κοινωνίας. Για τον Θερβάντες η σωστή κρίση και η ώριμη αντίληψη αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά των μεγάλων δημιουργών, τα οποία τους γεννούν αστείρευτο ενδιαφέρον για την αναζήτηση της αλήθειας και την προσπάθεια απόδοσής της, κατέχοντας εκ των προτέρων, τη γνώση της περιορισμένης δυνατότητάς τους.

Η εμπειρία που μεταφέρει ο Θερβάντες στο έργο του μέσα από την «αναβίωση» των περιπετειών του δον Κιχώτη, παραπέμπει σε γνωστά βιώματα του περασμένου αιώνα, τα οποία έχουν αντικατασταθεί από τα δεδομένα και τις τάσεις της μεταγενέστερης εποχής. Βιώνοντας αυτή την περίοδο των σημαντικών αλλαγών ο Θερβάντες επιλέγει να μην μεταφέρει τα νέα νοήματα που δημιουργήθηκαν, αλλά να κάνει αναφορά και να επαναφέρει στη μνήμη κάτι περασμένο και ξεχασμένο· θέματα, ωστόσο, όχι πρωτοειπωμένα, αφού είχαν αποτελέσει αντικείμενο επικοινωνίας και στο παρελθόν μέσα από ποικίλες καλλιτεχνικές δημιουργίες. Η κοινωνία, στην οποία ζει ο Θερβάντες, έχει διαφοροποιηθεί ως προς τα ήθη και τα έθιμά της και ο συγγραφέας έρχεται να ενεργοποιήσει αυτό που ο Williams ονομάζει *κοινά νοήματα*, με σκοπό, μάλλον, να επαναφορτίσει την περιοχή της κοινής περιγραφής και ανταπόκρισης, λαμβανομένου υπόψη ότι ο ακριβής βαθμός συνάφειας των προσωπικών νοημάτων του και των κοινών νοημάτων δεν θα είναι καθόλου ικανοποιητικός. Ίσως, όμως, επειδή αυτή η επίκληση θυμίζει στον άνθρωπο τις αρετές που έχει θάψει μέσα στη ψυχή του και, εν τέλει, τους λόγους που προσδίδουν αξία και νόημα στη ζωή, το έργο του Θερβάντες να απαντήθηκε με μεγάλη επιτυχία από την πρώτη κιόλας στιγμή,

[267] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 59-62

φανερώνοντας την ουσία από την οποία γεννιούνται τα μεγάλα έργα και οι μεγάλοι δημιουργοί, αλλά και την ανάγκη του ανθρώπου για αλήθεια και αρετή. Η απόσταση μεταξύ κοινών και προσωπικών νοημάτων, η οποία καθορίζει την αποτυχία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, σύμφωνα με τον Williams, δεν ορίζεται από τις τάσεις και τους εκσυγχρονισμούς των νοημάτων που φέρει η κάθε εποχή, αλλά σχετίζεται με τη ψυχική ευρωστία του ανθρώπου, φαίνεται να απαντά μέσα από το έργο του ο Θερβάντες. Υπό αυτή την έννοια ορθώς, μάλλον, εντοπίζει ο Williams ότι η πραγματική εξέλιξή μας βασίζεται και στην τέχνη, η οποία δεν απευθύνεται μόνο στην αισθητική ικανοποίησή μας, αλλά αλληλεπιδρά με ολόκληρη την προσωπική και κοινωνική οργάνωσή μας. Αποδεχόμενοι νέες περιγραφές, εξελίσσουμε τον τρόπο ζωής μας, επαναπροσδιορίζοντας τη θέση μας και τη στάση μας, μας επισημαίνει ο Williams, και, μάλλον, έναν παρόμοιο στόχο και μια αλλαγή του τρόπου ζωής ονειρευόταν και ο Θερβάντες.

Αν και το επίκεντρο της τέχνης, σύμφωνα με τον Williams, είναι η επικοινωνία μιας εμπειρίας, η οποία πρέπει να περιλαμβάνει υποδοχή και απάντηση, εμπλέκοντας την ενεργητική ακρόαση και τη λήψη ή την απόρριψη του μηνύματος από μέρους του αποδέκτη, δηλαδή του κοινού, ο Θερβάντες μας αποκαλύπτει τα μυστικά μονοπάτια που ακολουθεί η τέχνη για να φτάσει στον παραλήπτη της. Όπως μας αφηγείται μέσα από τα λόγια της Δωροθέας: *"-Harto reposo será para mi -dijo Dorotea- entretener el tiempo oyendo algún cuento, pues aún no tengo el espíritu tan sosegado que me conceda dormir cuando fuera razón."*[268] που σημαίνει: *«-Εγώ προσωπικά θα προτιμούσα το διάβασμα, είπε η Δωροθέα, γιατί ακόμα δεν έχει ηρεμήσει αρκετά το πνεύμα μου ώστε να καλοδεχτεί τον ύπνο»*[269]. Την ίδια επίδραση στον άνθρωπο φαίνεται να έχει η τέχνη στο σύνολό της, χωρίς να εμπλέκεται σε πρώτο επίπεδο, τουλάχιστον, η νοητική διαδικασία της αντίληψης του ανθρώπου. Προσθέτει σε άλλο σημείο ο Θερβάντες εκ νέου μέσα από τα λόγια της Δωροθέας: *"y si alguna, por recrear el ánimo, estos ejercicios dejaba, me acogía al entretenimiento de leer algún libro devoto o, o a tocar una arpa, porque la experiencia me mostraba que la música compone los ánimos descompuestos y alivia los trabajos que nacen del espíritu"*[270] που σημαίνει: *«κι αν καμιά φορά, για να ξεδώσω λιγάκι, παράταγα κι αυτές τις δουλειές, περνούσα την ώρα μου διαβάζοντας κανένα θρησκευτικό βιβλίο ή παίζοντας άρπα, γιατί η πείρα μου*

[268] Cervantes, 2018a: 447
[269] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 520
[270] Cervantes, 2018a: 393-394

'χε δείξει πως η μουσική ανασυνθέτει τις αποσυνθεμένες ψυχές κι αλαφραίνει την εργασία, σωματική ή πνευματική»[271]. Φαίνεται ότι η τέχνη για τον Θερβάντες επιδρά στον άνθρωπο με τρόπο αναντικατάστατο και ανόμοιο, όπως επισημαίνει και ο Williams, φανερώνοντας, ταυτόχρονα, την πολυπρισματική διάστασή της και επιτρέποντας την περιγραφή και την επικοινωνία συγκεκριμένων περιοχών της πραγματικότητας, αμβλύνοντας την ικανότητά μας για επικοινωνία και οργάνωση, αλλά και εξυγιαίνοντας και γαληνεύοντας τη ψυχή μας.

2.1.3.4 Τέχνη και κουλτούρα ως καθημερινές δραστηριότητες

To see art as a particular process in
the general human process of creative
discovery and communication is at once
a redefinition of the status of art and the finding
of means to link it with our ordinary social life.[272]

Το να δούμε την τέχνη ως μια ιδιαίτερη
διαδικασία της γενικής ανθρώπινης διαδικασίας
της δημιουργικής ανακάλυψης και επικοινωνίας
είναι ταυτόχρονα ένας επαναπροσδιορισμός της
θέσης της τέχνης και η εύρεση τρόπου για τη
σύνδεσή της με την καθημερινή κοινωνική ζωή μας.

Ο παραδοσιακός ορισμός της τέχνης που επικεντρωνόταν στην έννοια της «δημιουργικότητας» αποδείχθηκε καταστροφικός όταν έλαβε διαστάσεις αντίθεσης μεταξύ τέχνης και καθημερινής εμπειρίας, αναγνωρίζει ο Williams. Στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, ειδικότερα, η τέχνη έλαβε ένα ειδικό καθεστώς το οποίο πραγματώθηκε από μια ευρεία πρακτική απόρριψης και αποκλεισμού.

Η διάκριση της τέχνης από την καθημερινή ζωή και η απόρριψή της ως μη πρακτικής ή δευτερεύουσας σημασίας δραστηριότητας, αποτελούν εναλλακτική διατύπωση του ίδιου λάθους, ισχυρίζεται ο Williams. Συγκεκριμένα αναφέρει: *"The*

[271] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 443
[272] Williams, 1965: 53

suggestion that art and culture are ordinary provokes quite hysterical denials. […] The solution is not to pull art down to the level of other social activity as this is habitually conceived. The emphasis that matters is that there are, essentially, no 'ordinary' activities, if by 'ordinary' we mean the absence of creative interpretation and effort. Art is ratified, in the end, by the fact of creativity in all our living. Everything we see and do, the whole structure of our relationships and institutions, depends, finally, on an effort of learning, description and communication. We create our human world as we have thought of art being created. Art is a major means of precisely this creation."[273] που σημαίνει: *«Η υπόθεση ότι η τέχνη και η κουλτούρα ανήκουν στη σφαίρα της καθημερινότητας προκαλεί αρκετά υστερικές αρνήσεις. […] Η λύση δεν είναι να κατεβάσουμε την τέχνη στο επίπεδο της κοινωνικής δραστηριότητας, όπως συνήθως γίνεται αντιληπτό. Η έμφαση που έχει σημασία είναι ότι δεν υπάρχουν, ουσιαστικά, "καθημερινές" δραστηριότητες, αν με τον όρο "καθημερινές" εννοούμε την απουσία δημιουργικής ερμηνείας και προσπάθειας. Η τέχνη επιβεβαιώνεται, τελικά, από το στοιχείο της δημιουργικότητας σε ολόκληρο το φάσμα της ζωής μας. Όλα όσα βλέπουμε και κάνουμε, ολόκληρη η δομή των σχέσεων και των θεσμών μας, εξαρτάται, τελικά, από μια προσπάθεια εκμάθησης, περιγραφής και επικοινωνίας. Δημιουργούμε τον ανθρώπινο κόσμο, όπως σκεφτήκαμε τη δημιουργία της τέχνης. Η τέχνη αποτελεί ένα σημαντικό μέσο αυτής ακριβώς της δημιουργίας»*. Συμπληρώνει δε στη συνέχεια: *"The arts, like other ways of describing and communicating, are learned human skills, which must be known and practised in a community before their great power in conveying experience can be used and developed."*[274] που σημαίνει: *«Οι τέχνες, όπως και άλλοι τρόποι περιγραφής και επικοινωνίας, είναι διδαχθείσες ανθρώπινες δεξιότητες, τις οποίες πρέπει να μάθουμε και να εξασκήσουμε μέσα σε μια κοινότητα πριν χρησιμοποιηθεί και αναπτυχθεί η μεγάλη τους δύναμη στη μετάδοση εμπειρίας»*. Η ανθρώπινη κοινότητα εξελίσσεται με την ανακάλυψη κοινών νοημάτων και κοινών μέσων επικοινωνίας. Η ατομική δημιουργική περιγραφή αποτελεί μέρος της γενικής διαδικασίας, μέσω της οποίας δημιουργούνται συμβάσεις και θεσμοί, οι οποίοι διαδίδουν και ενεργοποιούν τα νοήματα που αξιολογεί ως χρήσιμα η κοινότητα σε κάθε δεδομένη στιγμή.

Για τον Williams η επικοινωνία είναι: *"the process of making unique experience into common experience, and it is, above all, the claim to live. For what we*

[273] Williams, 1965: 54
[274] Williams, 1965: 54

basically say, in any kind of communication, is: 'I am living in this way because this is my experience'. The ability to live in a particular way depends, ultimately, on acceptance of this experience by others, in successful communication."[275] που σημαίνει: *«η διαδικασία μετατροπής της ατομικής εμπειρίας σε κοινή εμπειρία, και είναι, πάνω απ' όλα, η διεκδίκηση της ζωής. Γιατί αυτό που βασικά λέμε, σε κάθε είδους επικοινωνία, είναι: "Ζω έτσι γιατί αυτή είναι η εμπειρία μου". Η ικανότητα να ζει κανείς με έναν συγκεκριμένο τρόπο εξαρτάται, τελικά, από την αποδοχή αυτής της εμπειρίας από τους άλλους, στην επιτυχημένη επικοινωνία»*. Επομένως, καταλήγει ο Williams, οι περιγραφές της εμπειρίας μας συνθέτουν ένα δίκτυο σχέσεων και όλα τα συστήματα επικοινωνίας μας, συμπεριλαμβανομένων των τεχνών, είναι κυριολεκτικά μέρη της κοινωνικής οργάνωσής μας. Η επιλογή και η ερμηνεία που εμπλέκονται στις περιγραφές μας ενσωματώνουν τις στάσεις, τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά μας, τα οποία επιδιώκουμε να κατοχυρώσουμε, καθιστώντας τα σαφή στους άλλους μέσα από μια μακρά διαδικασία σύγκρισης και αλληλεπίδρασης, η οποία αποτελεί τη ζωτικής σημασίας κοινωνική ζωή μας. Σύμφωνα με τον Williams, εφόσον ο τρόπος που βλέπουμε τα πράγματα είναι κυριολεκτικά ο τρόπος με τον οποίο ζούμε, η διαδικασία της επικοινωνίας είναι στην πραγματικότητα η διαδικασία της λειτουργίας της κοινότητας, η οποία περιλαμβάνει την αποδοχή κοινών νοημάτων, και κατ' επέκταση κοινών δραστηριοτήτων και σκοπών, και την προσφορά, τη λήψη και τη σύγκριση νέων νοημάτων, που οδηγούν στις εντάσεις και τα επιτεύγματα της ανάπτυξης και της αλλαγής.

Συμπληρώνει τη σκέψη του για την επικοινωνία ο Williams τονίζοντας: *"It is of the utmost importance to realize this sense of communication as a whole social process. If we have done so, we can then usefully look at particular kinds and means of communication, which have, as it were, separated out, but not separated out together. The fatally wrong approach, to any such study, is from the assumption of separate orders, as when we ordinarily assume that political institutions and conventions are of a different and separate order from artistic institutions and conventions. Politics and art, together with science, religion, family life and the other categories we speak of as absolutes, belong in a whole world of active and interacting relationships, which is our common associative life. If we begin from the whole texture, we can go on to study*

[275] Williams, 1965: 55

particular activities, and their bearings on other kinds."[276] που σημαίνει: *«Είναι υψίστης σημασίας να κατανοήσουμε αυτή την αίσθηση της επικοινωνίας ως συνολική κοινωνική διαδικασία. Εάν το κάνουμε αυτό, τότε μπορούμε να μελετήσουμε εποικοδομητικά συγκεκριμένα είδη και μέσα επικοινωνίας, τα οποία έχουν διαχωριστεί, σαν να είναι δυνατό, αλλά δεν έχουν διαχωριστεί μαζί. Η μοιραία λανθασμένη προσέγγιση, σε οποιαδήποτε τέτοια μελέτη, ξεκινά από την παραδοχή των διακριτών σφαιρών, όπως όταν υποθέτουμε συνήθως ότι οι πολιτικοί θεσμοί και οι συμβάσεις αποτελούν διαφορετική και ξεχωριστή σφαίρα από τους καλλιτεχνικούς θεσμούς και συμβάσεις. Η πολιτική και η τέχνη, μαζί με την επιστήμη, τη θρησκεία, την οικογενειακή ζωή και τις άλλες κατηγορίες για τις οποίες μιλάμε ως απόλυτες, ανήκουν σε έναν ολόκληρο κόσμο ενεργών και αλληλοεπιδρώντων σχέσεων, που είναι η κοινή κοινωνική ζωή μας. Αν ξεκινήσουμε από ολόκληρο το πλέγμα, μπορούμε να προχωρήσουμε στη μελέτη συγκεκριμένων δραστηριοτήτων, και της σχέσης τους με άλλα είδη»*.

Ο αποκλεισμός της τέχνης επιτεύχθηκε με την προώθησή της ή τον υποβιβασμό της σε μια περιοχή ιδιαίτερης εμπειρίας, στην οποία η τέχνη, στην πράξη, δεν περιορίστηκε ποτέ, διευκρινίζει ο Williams. Το εύρος των ορίων της τέχνης κυμαίνεται από εμπειρίες που αντλούνται μέσα από τις πιο συνηθισμένες καθημερινές δραστηριότητες έως τα βιώματα που καταγράφονται μέσα σε περιόδους μεγάλων κρίσεων και εντάσεων, με τη χρήση μιας ποικιλίας μέσων, από την προφορική καθομιλουμένη γλώσσα και τις κοινές λαϊκές ιστορίες μέχρι την εφεύρεση πολύπλοκων συστημάτων και εικόνων, που έχει ήδη καταστεί κοινή ιδιοκτησία.

Σε επίρρωση τούτου καταλήγει ο Williams: *"It has been the purpose of this review of creative activity to allow us to acknowledge this, which is the real history of art and yet which we are kept from by definitions and formulas that were stages in its interpretation but that we must move beyond. A further consequence of this sense of creative activity is that we are helped, by what it shows of communication and community, to review the nature of our whole common life: the terms of this revies are the terms of the definition of culture. When we have grasped the fundamental relation between meanings arrived at by creative interpretation and description, and meanings embodied by conventions and institutions, we are in a position to reconcile the meanings of culture as 'creative activity' and 'a whole way of life', and this reconciliation is then a real extension of our powers to understand ourselves and our*

[276] Williams, 1965: 55-56

societies."[277] που σημαίνει: *«Ο σκοπός αυτής της ανασκόπησης της δημιουργικής δραστηριότητας ήταν να μας επιτρέψει να αναγνωρίσουμε αυτό που είναι η πραγματική ιστορία της τέχνης και, όμως, απέχουμε απ' αυτήν εξαιτίας ορισμών και συμβάσεων που αποτελούσαν στάδια της ερμηνείας της, ωστόσο χρειάζεται να προχωρήσουμε. Μια περαιτέρω συνέπεια αυτής της αίσθησης της δημιουργικής δραστηριότητας εντοπίζεται στο ότι μας βοηθάει, από ό,τι δείχνει για την επικοινωνία και την κοινότητα, να αναθεωρήσουμε τη φύση ολόκληρης της κοινής ζωής μας: οι όροι αυτών των αναθεωρήσεων είναι οι όροι του ορισμού της κουλτούρας. Όταν κατανοήσουμε τη θεμελιώδη σχέση μεταξύ των νοημάτων που προκύπτουν από τη δημιουργική ερμηνεία και περιγραφή και των νοημάτων που ενσωματώνονται μέσα από συμβάσεις και θεσμούς, θα είμαστε σε θέση να συμβιβάσουμε την έννοια της κουλτούρας με τη "δημιουργική δραστηριότητα" και το "συνολικό φάσμα του τρόπου ζωής", και αυτή η συμφιλίωση θα είναι τότε μια πραγματική επέκταση των δυνάμεών μας να κατανοήσουμε τον εαυτό μας και τις κοινωνίες μας»*.

2.1.3.5 Σκιαγραφώντας τα νοήματα της τέχνης μέσα από τον *Δον Κιχώτη*

–Sancho amigo, has de saber que yo nací,
por querer del cielo, en esta nuestra
edad de hierro, para resucitar en ella la
de oro, o la dorada, como suele llamarse.[278]

- Μάθε, φίλε Σάντσο, πως εγώ γεννήθηκα,
κατά θεία βούληση, σε τούτη μας τη σιδηρά
εποχή, για ν' αναστήσω σ' αυτήν τη χρυσή,
ή την επίχρυση, όπως τελικά αποκαλείται.[279]

Η εκπλήρωση του επιδιωκόμενου σκοπού της τέχνης, σύμφωνα με την οπτική του Θερβάντες, φαίνεται να λαμβάνει διαστάσεις βαθιά ανθρώπινες και κοινωνικές, επικοινωνώντας μας και αναβιώνοντας εικόνες και εμπειρίες μιας άλλης εποχής, τοποθετημένες αυτούσιες και αξεχώριστες σε έναν αιώνα που αρνείται να τους

[277] Williams, 1965: 56
[278] Cervantes, 2018a: 279
[279] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 281

διαθέσει τον απαραίτητο χώρο. Δεν θα ήταν, ίσως, λάθος να υποθέσουμε ότι η εμπειρία που επικοινωνείται μέσα από την τέχνη, για τον Θερβάντες, έχει ως επίκεντρο τον άνθρωπο, ιδωμένον μέσα από όλες τις πτυχές της ζωής. Δεν παύει ο Θερβάντες να αναζητά στην τέχνη τον λόγο ύπαρξής της, την αξία της και την προσφορά της. Φαίνεται πως, σύμφωνα με την οπτική του, η τέχνη επιφορτίζεται ένα διδακτικό χρέος προς την κοινωνία, γεγονός που καταρρίπτει τη θέαση εκείνη που βλέπει την «τέχνη για την τέχνη» και επιδιώκει να αγνοήσει κάθε ανθρώπινη υπέρβαση. Για τον Θερβάντες η τέχνη απευθύνεται αποκλειστικά στο κοινωνικό σύνολο και μάλιστα στο κάθε μεμονωμένο άτομο, στο οποίο οφείλει να του καλλιεργήσει αρετές και να του μεταγγίσει σωφροσύνη. Όπως μας λέει μέσα από τα λόγια του ιδαλγού: *"aquella intención se ha de estimar en más que tiene por objeto más noble fin. Es el fin y paradero de las letras [...] y no hablo ahora de las divinas, que tienen por blanco llevar y encaminar las almas al cielo; que a un fin tan sin fin como éste ninguno otro se le puede igualar: hablo de las letras humanas, que es su fin poner en su punto la justicia distributiva y dar a cada uno lo que es suyo, entender y hacer que las buenas leyes se guarden. Fin, por cierto, generoso y alto y digno de grande alabanza"*[280] που σημαίνει: *«εκείνη η πρόθεση θα πρέπει να εκτιμηθεί περισσότερο που έχει ως αντικείμενο πιο ευγενικό σκοπό. Σκοπός λοιπόν και κατάληξη των γραμμάτων […] και βέβαια δεν ομιλώ για τα θεία, που έχουν ως αποστολή να φέρουν και ν' ανυψώσουν τις ψυχές στους ουρανούς, διότι μ' έναν τέτοιο σκοπό χωρίς σκοπό, κανένας άλλος δεν μπορεί να παραβληθεί, παρά ομιλώ για τα ανθρώπινα γράμματα που αποβλέπουν στο να θεσπίσουν τη δικαιοσύνη της κατανομής και να δώσουν στον καθέναν αυτό που του ανήκει, καθώς και να τον κάνουν να αντιληφθεί πως οι καλοί νόμοι πρέπει να τηρούνται. Σκοπός, το δίχως άλλο, μέγας κι ιερός κι άξιος παντός επαίνου»*[281]. Μέσα από την τέχνη και τα γράμματα διαπαιδαγωγείται το κοινωνικό σύνολο και εγκαθιδρύονται οι αξιέπαινες πολιτείες, φαίνεται να υποστηρίζει ο Θερβάντες. Γνωρίζοντας καλά τη χρησιμότητα των όπλων και την αξία των γραμμάτων, η τέχνη του Θερβάντες γίνεται «όπλο» στα χέρια του δημιουργού που σκοπό έχει να καλλιεργήσει τη ψυχική ομορφιά ως πυρήνα και κύτταρο του κοινωνικού συνόλου.

Γνωρίζοντας, ωστόσο, καλά τις συνήθειες των δημιουργών, δεν παύει να τιμωρεί με την απελευθερωτική πένα του τις μικροπρέπειές τους, οριοθετώντας κατ'

[280] Cervantes, 2018a: 516
[281] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 622-623

αυτόν τον τρόπο, παράλληλα, τα θεμιτά όρια που πρέπει να περικλείουν το έργο της δημιουργίας. Μας αναφέρει χαρακτηριστικά ο δον Κιχώτης: *"–Bien creo yo –respondió don Quijote– que si Sacripante o Roldán fueran poetas, que ya me hubieran jabonado a la doncella, porque es propio y natural de los poetas desdeñados y no admitidos de sus damas fingidas –o fingidas, en efecto, de aquéllos- a quien ellos escogieron por señoras de sus pensamientos, vengarse con sátiras y libelos, venganza, por cierto, indigna de pechos generosos"*[282] που σημαίνει: *«Πιστεύω, απάντησε ο δον Κιχώτης, πως, αν ο Σακριπάντε ή ο Ρολδάν ήταν ποιητές, θα την είχαν σίγουρα τσούξει την παρθένα· γιατί είναι παρατηρημένο σ' αυτούς τους κυρίους, όταν τους περιφρονούν οι ερωμένες τους, είτε οι πραγματικές είτε οι κατά φαντασίαν, αρκεί να τις έχουν διαλέξει αυτοί για κυρίες των στοχασμών τους, να τις εκδικούνται με σάτιρες και λίβελους, εκδίκηση ανάξια για τέτοια υψιπετή στήθη»*[283]. Αν και σε πλείστες όσες περιπτώσεις τα θέματα της καλλιτεχνικής δημιουργίας περιγράφουν και αναφέρονται στα πιο καθημερινά ζητήματα, ο Θερβάντες δεν τοποθετεί την πράξη της δημιουργίας στο ίδιο επίπεδο με τις υπόλοιπες καθημερινές δραστηριότητες. Η προσδοκία του και ο σκοπός που της προσδίδει είναι ανώτερος των μικροτήτων και μικροπρεπειών που διέπουν πολλές φορές την καθημερινή μας δραστηριότητα και επικοινωνία. Μπορεί τα θέματα και οι δημιουργοί να περιγράφουν από τα πιο ασήμαντα έως τα πιο ουσιώδη ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, ωστόσο ο τρόπος που τα πραγματεύονται και η ερμηνεία που τους αποδίδουν, θα πρέπει να υπερέχει της ωμής και ρυπαρής πραγματικότητας, θα πρέπει, με άλλα λόγια, να δικαιώνεται η έννοια της δημιουργίας. Ο αυθεντικός δημιουργός, κατά μίμηση του Θεού, έχει το χάρισμα της δημιουργίας και του φωτισμού, φαίνεται να μας λέει μέσα από το έργο του ο Θερβάντες, είναι «φως της ψυχής».

Απορρίπτοντας την κοινωνία που έχει απαξιώσει τον άνθρωπο και την ανθρώπινη ζωή, έρχεται να θυμίσει με τρόπο εκκωφαντικό μια άλλη πραγματικότητα, μια άλλη καθημερινότητα, κάνοντας τον αναγνώστη να συγκρουστεί σθεναρά με τη ρεαλιστική πλευρά της ζωής. Ο συγγραφέας πρέπει να έχει την αίσθηση της λεπτότητας και της αισθητικής όταν δίνει γραπτή μορφή στις ιδέες, στις απόψεις και στις παρορμήσεις του, παρουσιάζοντας μια δημιουργία που καταφέρνει να αναβιβάσει το

[282] Cervantes, 2018b: 53
[283] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 43

ευτελές και πεζό στη ζωή και στη σκέψη του ανθρώπου σε επίπεδο αισθητικής και ψυχικής καθαρότητας.

Για τον Θερβάντες η καλλιτεχνική δημιουργία πρέπει να είναι υποδειγματική, χωρίς να είναι ηθικολογική, αφήνοντας το περιθώριο στον αναγνώστη να εξάγει αβίαστα τα δικά του συμπεράσματα. Φωτίζοντας διάφορες πτυχές της πραγματικότητας, ο Θερβάντες προσεγγίζει μια άλλου είδους αποκάλυψη σε σχέση με αυτή του Πλάτωνα, υποδηλώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον αληθινό ρόλο του τεχνήματος της λογοτεχνίας. Προκειμένου να προσεγγίσει τον στόχο του, αναμιγνύει τεχνικές, είδη και τέχνες, όπως μας φανερώνει μέσα από τα λόγια του ιδαλγού: *"Desta manera me parece a mí, Sancho, que debe de ser el pintor o escritor, que todo es uno, que sacó a luz la historia deste nuevo don Quijote que ha salido"*[284] που σημαίνει: *«Τέτοιος μου φαίνεται εμένα, Σάντσο, πως θα πρέπει να 'ναι κι ο ζωγράφος ή συγγραφέας, διότι είναι το ίδιο πράμα, που 'βγαλε στο φως την ιστορία αυτουνού του νέου δον Κιχώτη που εκδόθηκε πρόσφατα»*[285]. Το μυθιστόρημα πρέπει να είναι οπτικό, σαν πίνακας ζωγραφικής, και υποδηλωτικό, όπως επιβάλλει η ποίηση, μας λέει, μάλλον, με άλλα λόγια. Η τεχνική του, που είναι βασισμένη στη δράση και στις σκηνικές φόρμες, καθώς και στην ποιητική και στην πεζογραφική μεταφορά, με τη χρήση εικόνων, μύθων και αλληγοριών, προσφέρεται για να αντικατοπτρίσει τη ζωή με όλες τις διφορούμενες και αινιγματικές οπτικές της, διευκολύνοντας τον συγγραφέα να εναποθέσει στη δράση και στον διάλογο τα υποδηλωμένα άρρητα νοήματα. Η αγάπη του Θερβάντες για τις εικαστικές τέχνες, τη ζωγραφική, τη γλυπτική, τη σκηνογραφία και τη μίμηση τον οδήγησαν να αναπτύξει μια μυθιστορηματική τεχνική που προσομοιάζει στη δημιουργία θεατρικού έργου και αποτελεί θεμελιώδη απόκλιση από την επιταγή της εποχής.

Όπως μας φανερώνει μέσα από τα λόγια του Πρωτοσύγκελου: *"y dijo que, con todo cuanto mal había dicho de tales libros, hallaba en ellos una cosa buena: que era el sujeto que ofrecían para que un buen entendimiento pudiese mostrarse en ellos, porque daban largo y espacioso campo por donde sin empacho alguno pudiese correr la pluma, [describiendo] naufragios, tormentas, rencuentros y batallas; pintando un capitán valeroso con todas las partes que para ser tal se requieren, mostrándose prudente previniendo las astucias de sus enemigos, y elocuente orador persuadiendo o*

[284] Cervantes, 2018b: 628
[285] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 828

disuadiendo a sus soldados, maduro en el consejo, presto en lo determinado, tan valiente en el esperar como en el acometer; pintando ora un lamentable y trágico suceso, ahora un alegre y no pensado acontecimiento; allí una hermosísima dama, honesta, discreta y recatada; aquí un caballero cristiano, valiente y comedido; acullá un desaforado bárbaro fanfarrón; acá un príncipe cortés, valeroso y bien mirado; representando bondad y lealtad de vasallos, grandezas y mercedes de señores. Ya puede mostrarse astrólogo, ya cosmógrafo excelente, ya músico, ya inteligente en las materias de estado, y tal vez le vendrá ocasión de mostrarse nigromante, si quisiere. Puede mostrar las astucias de Ulixes, la piedad de Eneas, la valentía de Aquiles, las desgracias de Héctor, las traiciones de Sinón, la amistad de Eurialo, la liberalidad de Alejandro, el valor de César, la clemencia y verdad de Trajano, la fidelidad de Zopiro, la prudencia de Catón, y, finalmente, todas aquellas acciones que pueden hacer perfecto a un varón ilustre, ahora poniéndolas en uno solo, ahora dividiéndolas en muchos. -Y siendo esto hecho con apacibilidad de estilo y con ingeniosa invención, que tire lo más que fuere posible a la verdad, sin duda compondrá una tela de varios y hermosos lazos tejida, que después de acabada, tal perfección y hermosura muestre, que consiga el fin mejor que se pretende en los escritos, que es enseñar y deleitar juntamente, como ya tengo dicho. Porque la escritura desatada destos libros da lugar a que el autor pueda mostrarse épico, lírico, trágico, cómico, con todas aquellas partes que encierran en sí las dulcísimas y agradables ciencias de la poesía y de la oratoria; que la épica también puede escribirse en prosa como en verso.''[286] που σημαίνει: *«ο οποίος πρόσθεσε ότι, παρ' όλα όσα είχε πει εναντίων αυτών των βιβλίων, τους έβρισκε ωστόσο και κάτι πολύ καλό: κι αυτό ήταν το ευρύ πεδίο δράσεως που δίναν στην πένα να περιγράψει ναυάγια, θύελλες, συγκρούσεις και μάχες· να κάνει το πορτρέτο ενός γενναίου στρατιωτικού ηγέτη, που δείχνει τη γενναιότητά του μόνο όταν χρειάζεται και την αποφασιστικότητά του τόσο στη λήψη όσο και στην εκτέλεση των αποφάσεων, που προβλέπει τις κινήσεις του εχθρού και χειρίζεται τόσο καλά το λόγο όσο και τα όπλα, ώστε να πείθει ή να μεταπείθει τους στρατιώτες του ανάλογα με τις περιστάσεις· να σκιτσάρει με αδρές γραμμές πότε ένα θλιβερό και τραγικό γεγονός, πότε ένα χαρούμενο περιστατικό, εδώ μια πανέμορφη και πανέξυπνη κυρία, εκεί ένα γενναίο και πράο ιππότη, παρέκει έναν πελώριο και καλοφτιαγμένο πρίγκηπα· ν' αναπαρασταίνει τη νομιμοφροσύνη καλών κι υπάκουων υπηκόων απ' τη μια και τη μεγαλοσύνη συνετών*

[286] Cervantes, 2018a: 620-621

κυρίων κι αρχόντων απ' την άλλη. Ακόμα μπορεί να δώσει την εντύπωση πότε σπουδαίου αστρολόγου, πότε εξαίρετου κοσμογράφου, πότε έμπειρου μουσικού, πότε γνώστη θεμάτων κρατικής διοικήσεως και καμιά φορά νεκρομάντη, αν χρειαστεί ή του 'ρθει η όρεξη. Τέλος, μπορεί να δείξει την πονηριά του Οδυσσέα, την ανδρεία του Αχιλλέα, τα βάσανα του Έκτορα, την προδοσία του Ζήνωνα, τη φιλία του Ευρύαλου, το φιλελευθερισμό του Αλέξανδρου, την αξία του Καίσαρα, την επιείκια κι ειλικρίνεια του Τραϊανού, την πιστότητα του Ζώπυρου, τη σύνεση του Κάτωνα, και τελικά όλες εκείνες τις δραστηριότητες που μπορούν να κάνουν τέλειο ένα διακεκριμένο άνδρα, βάζοντάς τες άλλοτε σ' έναν μόνο κι άλλοτε σε πολλούς. - Κι αν αυτό γίνει με απίστευτο ύφος κι απίθανη εφευρετικότητα, που να σχετίζεται όμως όσο το δυνατόν περισσότερο με την αλήθεια, θα υφάνει χωρίς αμφιβολία ένα τούλι με ωραίους και ποικίλους κόμβους που, αφού ολοκληρωθεί, θα δείξει τέτοια τελειότητα κι ομορφιά, όποιαν οφείλουν να 'χουν τα γραπτά κείμενα που προορισμός τους είναι να διδάσκουν, αλλά και να τέρπουν συγχρόνως, όπως έχω ξαναπεί. Διότι η αδέσμευτη γραφή αυτών των βιβλίων δίνει στο συγγραφέα τη δυνατότητα να φανεί επικός, λυρικός, τραγικός, κωμικός, μ' όλες εκείνες τις αποχρώσεις που κλείνουν μέσα τους οι γλυκύτατες και ψυχοτονικές μορφές λόγου, που 'ναι η ποίηση κι η ρητορική· και το έπος μπορεί κάλλιστα να γραφτεί σε πρόζα, όπως σε στίχους»[287]. Ο Θερβάντες συλλαμβάνει τη δημιουργική έκφραση έξω από τη γλωσσική σύμβαση των ειδών και των μορφών, καταρρίπτοντας τα σύνορα μεταξύ πεζογραφίας και ποίησης. Η αφηγηματική τέχνη αποτελεί γι' αυτόν ένα κράμα ειδών της τέχνης που προβάλει με αληθοφάνεια την πραγματικότητα, καθιστώντας περιττά τα σχόλια του συγγραφέα. Μια τέτοια μυθιστορηματική οπτική φαίνεται να βασίζεται στην πεποίθηση της υπεροχής των ζυμώσεων που προκαλούνται υπόρρητα στον αναγνώστη, γι' αυτό ο Θερβάντες δεν αποκαλύπτει ποτέ το απόλυτο υπόβαθρο της σκέψης του, παρά μας επιτρέπει μέσα από υπαινιγμούς και διφορούμενες οπτικές να αναπτύξουμε τα δικά μας συμπεράσματα.

Παρόλο που το έργο του Θερβάντες απεικονίζει την ισπανική κοινωνία, την πολιτική, τη θρησκεία, την καταπίεση ή την αδικία, αυτά δεν αποτελούν ποτέ το κεντρικό θέμα των επεισοδίων, στα οποία τα ηνία τα έχει ο άνθρωπος. Σε αντίθεση με τους κλασικούς δημιουργούς και τους δημιουργούς της Αναγέννησης, που έγραφαν για ένα ιδανικό κοινό, ο Θερβάντες γράφει για όλους. Η καλλιτεχνική αντίληψή του είναι στενά συνδεδεμένη με το αναγεννησιακό και ουμανιστικό όραμά του για τον κόσμο

[287] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 776-777

και την υψηλή ηθική αίσθηση της ζωής. Όπως μας αφήνει να συμπεράνουμε, για τον Θερβάντες ηθική και αισθητική συμπορεύονται στον δρόμο της δημιουργίας και της τελειότητας.

Ο Θερβάντες ενώνει τις τέχνες και τις επιστήμες κάτω από την ομπρέλα του δημιουργικού έργου, υπονοώντας ότι όλοι οι τομείς γνώσεων συμβάλλουν, προκειμένου να αντικατοπτρίσουν την πραγματικότητα και να αλληλοσυμπληρώσουν και να αποδώσουν τις ερμηνείες και τα νοήματα της δημιουργίας. Φαίνεται πως για τον μεγάλο δημιουργό δεν υπάρχουν διακριτές σφαίρες πραγματικότητας, αλλά ένα ενιαίο σύνολο που απαρτίζεται από διακριτά υποσύνολα, όπως μας αφήνει να καταλάβουμε μέσα από τα λόγια τον δον Κιχώτη: *"y aunque la de la poesía es menos útil que deleitable, no es de aquellas que suelen deshonrar a quien las posee. La poesía, señor hidalgo, a mi parecer, es como una doncella tierna y de poca edad, y en todo estremo hermosa, a quien tienen cuidado de enriquecer, pulir y adornar otras muchas doncellas, que son todas las otras ciencias, y ella se ha de servir de todas, y todas se han de autorizar con ella; pero esta tal doncella no quiere ser manoseada, ni traída por las calles, ni publicada por las esquinas de las plazas ni por los rincones de los palacios. Ella es hecha de una alquimia de tal virtud, que quien la sabe tratar la volverá en oro purísimo de inestimable precio; hala de tener, el que la tuviere, a raya, no dejándola correr en torpes sátiras ni en desalmados sonetos; no ha de ser vendible en ninguna manera, si ya no fuere en poemas heroicos, en lamentables tragedias, o en comedias alegres y artificiosas; no se ha de dejar tratar de los truhanes, ni del ignorante vulgo, incapaz de conocer ni estimar los tesoros que en ella se encierran [...] Y así, el que con los requisitos que he dicho tratare y tuviere a la poesía, será famoso y estimado su nombre en todas las naciones políticas del mundo. Y a lo que decís, señor, que vuestro hijo no estima mucho la poesía de romance, doyme a entender que no anda muy acertado en ello, y la razón es ésta: el grande Homero no escribió en latín, porque era griego, ni Virgilio no escribió en griego, porque era latino. En resolución, todos los poetas antiguos escribieron en la lengua que mamaron en la leche, y no fueron a buscar las estranjeras para declarar la alteza de sus conceptos […] Pero vuestro hijo […] no debe de estar mal […] sino con los poetas que son meros romancistas, sin saber otras lenguas ni otras ciencias que adornen y despierten y ayuden a su natural impulso, y aun en esto puede haber yerro. Porque, según es opinión verdadera, el poeta nace: quieren decir que del vientre de su madre el poeta natural sale poeta; y con aquella inclinación que le dio el cielo, sin más estudio ni artificio, compone cosas, que hace*

verdadero al que dijo: est deus in nobis [...] etcétera. También digo que el natural poeta que se ayudare del arte será mucho mejor y se aventajará al poeta que sólo por saber el arte quisiere serlo; la razón es porque el arte no se aventaja a la naturaleza, sino perficiónala; así que, mezcladas la naturaleza y el arte, y el arte con la naturaleza, sacarán un perfetísimo poeta."[288] που σημαίνει: *«κι αν η ποίηση δεν είναι τόσο χρήσιμη όσο ελκυστική, δεν είναι πάντως από εκείνες που υποτιμούν όποιον καταγίνεται μ' αυτήν. Η ποίηση, κύριε ιδαλγέ, είναι κατά τη γνώμη μου σαν μια τρυφερή, μικρής ηλικίας, πάρα πολύ ωραία κοπέλα, που τη φροντίζουν, την καλλωπίζουν και τη στολίζουν, όμοια νυφούλα, πολλές άλλες κοπέλες, που αντιπροσωπεύουν τις άλλες επιστήμες· κι ενώ εκείνη δέχεται ευχαρίστως τις υπηρεσίες τους και τις περιποιήσεις τους, δεν ανέχεται με κανέναν τρόπο να την τραβούν απ' το χέρι και να την πηγαινοφέρνουν στους δρόμους ή να τη διαλαλούν στις γωνίες των πλατειών· γιατί είναι καμωμένη από μια τέτοια αλχημεία, που όποιος ξέρει να τη μεταχειρίζεται μπορεί να τη μετατρέψει σε καθαρό χρυσάφι ανεκτίμητης αξίας· πρέπει ωστόσο να την κρατάει μέσα στα σωστά όρια και να μην την αφήνει να πηγαινοέρχεται ανάμεσα σε αδέξιες σάτιρες και ανούσια σονέτα· κι αν θέλει να 'ναι περιζήτητη, πρέπει να εκφράζεται με έπη ηρωικά, με τραγωδίες συνταραχτικές και με κωμωδίες αστείες μεν, αλλά και τσουχτερές· να μην την ενδιαφέρει το να αρέσει στον αμαθή ή τον αδιάντροπο, ανίκανους να εκτιμήσουν τους θησαυρούς που κλείνει μέσα της. [...] Όποιος, μ' αυτές τις προϋποθέσεις που περιέγραψα, ασκεί την επιστήμη και τέχνη της ποιήσεως γίνεται ξακουστός, και τ' όνομά του τιμάται ιδιαιτέρως σ' όλες τις πολιτισμένες χώρες του κόσμου. Όσο γι' αυτό που είπατε, κύριε, ότι ο γιος σας δεν εκτιμάει και πάρα πολύ την ποίηση της ρομάντζας, η αιτία είναι η εξής: ο μέγας Όμηρος δεν έγραψε στα Λατινικά, διότι ήτο Έλλην, κι ο Βιργίλιος δεν έγραψε στα ελληνικά, διότι ήτο Λατίνος· μ' άλλα λόγια, όλοι οι παλιοί ποιητές έγραψαν στη γλώσσα που βύζαξαν μέσα στο μητρικό γάλα και δεν προσέτρεξαν στις ξένες για να εκφράσουν τις εμπνεύσεις τους [...] Όμως ο γιος σας [...] δεν αντιπαθεί [...] παρά τους ποιητές εκείνους που είναι σκέτοι ρομαντιστές, χωρίς δηλαδή να ξέρουν άλλες γλώσσες, πέρα απ' τη μητρική τους, κι άλλες επιστήμες με τις οποίες να τονώσουν και να στολίσουν τη φοβική τους έμπνευση, κι ως προς αυτό ίσως να κάνει λάθος· διότι, σύμφωνα με μια γενική άποψη, ο ποιητής γεννιέται, δεν πλάθεται· μ' άλλα λόγια, ακόμα κι απ' την κοιλιά της μάνας του βγαίνει μ' αυτή την ιδιότητα ο φυσικός ποιητής· και μ' αυτή την κλίση, που του χάρισε ο Θεός, χωρίς άλλες σπουδές και τεχνικές, συνθέτει πράγματα που επαληθεύουν όποιον είπε το: est deus*

[288] Cervantes, 2018b: 169-170

in nobis[289]*, και τα λοιπά. Αφετέρου όμως νομίζω ότι ο φυσικός ποιητής που θα βοηθηθεί απ' τη γνώση και την τεχνική θα γίνει πολύ καλύτερος απ' ότι θα ήταν, αν έμενε μόνο με τη φυσική του κλίση. Ο λόγος είναι ότι η τέχνη δεν υπερέχει βέβαια της φύσεως, τη βελτιώνει όμως σημαντικά. Έτσι, τελικά, φύση και τέχνη, μαζί κι οι δύο, κάνουν τον τέλειο ποιητή»*[290]. Ωστόσο, για τον Θερβάντες ο ποιητής γεννιέται, δεν γίνεται. Η καλλιτεχνική δημιουργία, κατά συνέπεια, αν και αποτελεί σφαίρα της πραγματικότητας, την οποία και περιγράφει, υπερέχει της έννοιας της δεξιότητας, είναι κάτι ανώτερο. «*Κλίση, που […] χάρισε ο Θεός»*[291] την ονομάζει ο Θερβάντες, προκειμένου να τονίσει την ακατέργαστη ιδιότητά της, που ως πράξη δημιουργίας, μόνο ο Δημιουργός θα μπορούσε να χαρίσει. Ωστόσο, δεν αμφισβητεί ότι το χάρισμα αυτό επιδέχεται βελτίωση μέσα από τη γνώση και την τεχνική και όταν συμβεί αυτό, τότε θα έχουμε τον τέλειο ποιητή.

Δεν παραλείπει, επίσης, ο δημιουργός μας να τονίσει μέσα από το έργο του την αξία της τέχνης, η οποία αν και αποτελεί καθημερινή δημιουργία, τα μηνύματά της και η συνεισφορά της στον άνθρωπο δεν μπορούν να αντικατασταθούν από άλλα επικοινωνιακά μέσα και είδη, όπως αναφέρει και ο Williams. Η άποψη του Θερβάντες φαίνεται να συγκλίνει με την άποψη του Ουαλού θεωρητικού, όπως φανερώνεται μέσα από τη διήγησή του: *"Aquella noche quemó y abrasó el ama cuantos libros había en el corral y en toda la casa, y tales debieron de arder, que merecían guardarse en perpetuos archivos; mas no lo permitió su suerte y la pereza del escrutiñador, y así, se cumplió el refrán en ellos de que pagan a las veces justos por pecadores."*[292] που σημαίνει: *«Εκείνη τη νύχτα έκαψε κι έκανε στάχτη η οικονόμος όσα βιβλία υπήρχαν στο προαύλιο και σ' όλο το σπίτι, και μαζί μ' αυτά καήκαν και μερικά που αξίζαν να φυλαχτούν σε αιώνια αρχεία· όμως δεν το επέτρεψε αυτό η τεμπελιά του ξεδιαλεχτή, κι έτσι επαληθεύτηκε η παροιμία που λέει ότι μαζί με τα ξερά καίγονται και τα χλωρά»*[293]. Μάλιστα ο Θερβάντες δεν επισημαίνει απλώς τη μοναδική επικοινωνιακή ισχύ της τέχνης, αλλά της αναγνωρίζει και την πολύτιμη αξία της: *"-Todos estos tres libros -dijo el cura- son los mejores que, en verso heroico, en lengua castellana están escritos, y pueden competir con los más famosos de Italia: guárdense como las más ricas prendas de poesía que tiene España. [...] -Lloráralas yo -dijo el cura en oyendo el nombre- si*

[289] Είναι ο θεός μέσα μας (ειπώθηκε απ' τον Οβίδιο) (μετάφραση-σχολιασμός Η. Ματθαίου)
[290] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 194-196
[291] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 195
[292] Cervantes, 2018a: 161
[293] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 124

tal libro hubiera mandado quemar; porque su autor fue uno de los famosos poetas del mundo, no sólo de España, y fue felicísimo en la traducción de algunas fábulas de Ovidio.''[294] που σημαίνει: *«- Και τα τρία αυτά βιβλία, είπε ο παπάς, είναι τα καλύτερα επικά ποιήματα που 'χουν γραφτεί στα Καστιλιάνικα και μπορούν να παραβγούν με τα πιο ξακουστά της Ιταλίας· φυλάξτε τα σαν τους πιο πλούσιους θησαυρούς που 'χει η Ισπανία. […] - Θα τα 'χυνα μαύρα, είπε ο παπάς, μόλις άκουσε τ' όνομα, αν τέτοιο βιβλίο το 'χαμε στείλει στη φωτιά· γιατί ο συγγραφέας του υπήρξε ένας απ' τους πιο ξακουστούς ποιητές στον κόσμο, όχι μόνο στην Ισπανία, κι ακόμα υπήρξε καλοτυχότατος στη μετάφραση μερικών απ' τους μύθους του Οβιδίου»*[295].

Δεν παρασύρεται, όμως, η ευθυκρισία του Θερβάντες, ούτε χαρίζεται στις εκτιμήσεις του, όσο και αν αγαπάει την τέχνη. Διακρίνει μέσα από το μεγάλο ταλέντο του τα έργα εκείνα, που θα μείνουν ως παρακαταθήκη στους αιώνες, από αυτά που στερούνται ουσίας, γι' αυτό και διασαφηνίζει: *''–Visión debió de ser, sin duda –dijo don Quijote–, porque no hay otro yo en el mundo, y ya esa historia anda por acá de mano en mano, pero no para en ninguna, porque todos la dan del pie. Yo no me he alterado en oír que ando como cuerpo fantástico por las tinieblas del abismo, ni por la claridad de la tierra, porque no soy aquel de quien esa historia trata. Si ella fuere buena, fiel y verdadera, tendrá siglos de vida, pero si fuere mala, de su parto a la sepultura no será muy largo el camino.''*[296] που σημαίνει: *«- Όραμα θα πρέπει να 'ταν το δίχως άλλο, είπε ο δον Κιχώτης, διότι δεν υπάρχουν δύο δον Κιχώτηδες στον κόσμο: ήδη αυτή η ιστορία περιφέρεται από χέρι σε χέρι, αλλά δεν την κρατάει για πολύ κανένα, παρά την περνάει στο πόδι για να την κλοτσήσει. Εγώ δεν έχω ενοχληθεί καθόλου ακούγοντας ότι τριγυρνώ σαν φάντασμα στα σκότη της αβύσσου ή στο φως του απάνω κόσμου, διότι δεν είμαι εγώ εκείνος στον οποίο αναφέρεται αυτή η ιστορία. Αν αυτή είναι καλή, σωστή και πραγματική, θα ζήσει αιωνίως· όμως αν είναι κακή, απ' τη γέννησή της ως το θάνατό της δεν θα 'ναι μακρύς ο δρόμος»*[297].

Ο Θερβάντες γνωρίζει πολύ καλά τις τάσεις και τη φύση των ανθρώπων και δεν διστάζει να τοποθετηθεί, υπερασπιζόμενος κατ' αυτόν τον τρόπο τον ρόλο της τέχνης και την αναγκαιότητά της: *''–No se maraville vuestra merced deso –respondió el músico; que ya entre los intonsos poetas de nuestra edad se usa que cada uno escriba*

[294] Cervantes, 2018a: 159
[295] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 122
[296] Cervantes, 2018b: 618
[297] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 816-817

como quisiere, y hurte de quien quisiere, venga o no venga a pelo de su intento, y ya no hay necedad que canten o escriban que no se atribuya a licencia poética."[298] που σημαίνει: *«- Μην παραξενεύεται γι' αυτό η ευγενεία σας, απάντησε ο μουσικός, γιατί, όπως ξέρετε, είναι συνήθεια, αν όχι νόμος και αρχή, στους μακρυμάλληδες ποιητές της εποχής μας, να γράφει ο καθένας τους όπως του αρέσει και να κλέβει όποιον του αρέσει, πάει ή δεν πάει με την ποιητική του πρόθεση· και να μην υπάρχει βλακεία στον κόσμο που να μην την τραγουδούν ή να μην τη γράφουν για ποιητική αδεία»*[299].

Σύμφωνα με τον Andrés Trapiello: *«ο Cervantes ήξερε πολύ καλά ότι ο κυριότερος εχθρός της λογοτεχνίας, αλλά και της ζωής, είναι το φαίνεσθαι. Ένας συγγραφέας, μας βεβαιώνει, πρέπει να είναι δύσπιστος απέναντι στα καταφανή περιστατικά και να υπεραμύνεται των λιγότερο φωτισμένων πλευρών της ζωής. Σε αυτές τις τελευταίες, οι αποχρώσεις είναι πιο ανεπαίσθητες και συνεπώς πιο πολύπλοκες και πλούσιες»*[300]. Η μυθοπλασία του Θερβάντες βοήθησε τους αναγνώστες να διαμορφώσουν τη νεωτερική ιδέα της πραγματικότητας, η οποία επιβάλλει αυτό που συμβαίνει ανεξάρτητα από εκείνο που νομίζουμε ή πιστεύουμε, και αυτή η ιδέα με τη σειρά της αποδείχθηκε κεντρικής σημασίας για όλη τη νεότερη σκέψη και τη μετέπειτα μυθοπλασία.

Αναπτύσσοντας ο Θερβάντες τις αφηγηματικές τεχνικές του μετέτρεπε, επίσης, σε πρόζα μια βαθιά μεταβολή του τρόπου, με τον οποίο οι Ευρωπαίοι αντιλαμβάνονταν και αναπαριστούσαν τη θέση τους στον κόσμο. Στον Μεσαίωνα συγγραφείς, στοχαστές και εικαστικοί καλλιτέχνες είχαν την τάση να απεικονίζουν τα δρώντα πρόσωπα ως οργανικά μέρη ενός συμπαντικού όλου και όχι ως παρατηρητές ή και ενοικούντες μιας ανεξάρτητης πραγματικότητας. Τον δέκατο έβδομο αιώνα στα διάφορα πεδία της ανθρώπινης δημιουργίας είχε αρχίσει να αποδίδεται στο άτομο ένας εντελώς διαφορετικός ρόλος, με την οπτική γωνία και την εμπειρία του ατόμου να αποκτούν κεντρική σημασία στα λογοτεχνικά, εικαστικά και αρχιτεκτονικά έργα[301]. Την ίδια περίοδο οι φυσιοκράτες φιλόσοφοι άρχισαν να βλέπουν το σύμπαν όχι ως προέκταση της ανθρώπινης ύπαρξης, με κέντρο τη Γη, αλλά ως μια αχανή ή και άπειρη χωρική έκταση, στην οποία η Γη δεν κατείχε καμιά προνομιακή θέση. Μέσα από το μεταφορικό-συμβολικό επίπεδο της αφήγησης μπορεί να διεισδύσει η ηθική και

[298] Cervantes, 2018b: 619-620
[299] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 818
[300] Μετάφραση Κ. Παλαιολόγος, 2008, σ. 201
[301] Vesely, 2004 :110

αισθητική ιδεολογία του Θερβάντες και να εκτιμηθεί η καλλιτεχνική εφευρετικότητά του, καθώς και η τεχνική δεξιοτεχνία του.

Εύστοχα αναφέρει εκ νέου ο Trapiello: *«ο Θερβάντες θα εξυψώσει την πραγματική ζωή σε κύριο υλικό της μυθιστορηματικής τέχνης. Αυτή ακριβώς η υπακοή του Θερβάντες στην ιστορία τον κάνει μεγάλο, καθώς θυσιάζει τον καλλιτέχνη που ήταν […] μπροστά στο δημιουργό που έμελλε ξαφνικά να γίνει. Ο Κιχώτης αποτελεί το θρίαμβο του δημιουργού επί του καλλιτέχνη, της ζωής ή της δημιουργίας επί της τέχνης, της ζωντανής γλώσσας επί της λογοτεχνίας, της φωνής επί της λέξης, που θα εξαφανιζόταν, αν μπορούσε, όπως θα εξαφανίζονταν οι χρωστικές ουσίες από τις Κυρίες των τιμών του Βελάθκεθ, αν ήταν δυνατόν»*[302]. Αυτή η νίκη που περιγράφεται τόσο γλαφυρά από τον Trapiello είναι για τον Θερβάντες η πεμπτουσία και το νόημα της τέχνης, της οποίας ο ρόλος, σύμφωνα με τον E. C. Riley, ταυτίζεται εν μέρει με την οπτική του Raymond Williams. Παραθέτοντας τα λόγια του: *"Verisimilitude does not simply exist in the material of the work. It depends upon the establishment of a special rapport with the reader, upon a delicate adjustment of the writer's persuasiveness to the reader's receptiveness. In no respect does Cervantes more clearly conceive of literature as a communication than in this."*[303] που σημαίνει: *«Η αληθοφάνεια δεν υπάρχει απλώς στο υλικό του έργου. Εξαρτάται από τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης σχέσης με τη δεκτικότητα του αναγνώστη, από μια λεπτεπίλεπτη προσαρμογή της πειστικότητας του συγγραφέα στη δεκτικότητα του αναγνώστη. Σε καμία άλλη περίπτωση ο Θερβάντες δεν αντιλαμβάνεται εμφανώς τη λογοτεχνία ως επικοινωνία απ' ότι σε αυτήν»*.

3.1 Ανάλυση της κουλτούρας

–A lo que yo imagino –dijo don Quijote–,
no hay historia humana en el mundo
que no tenga sus altibajos.[304]

[302] Μετάφραση Κ. Παλαιολόγος, 2008, σ. 147
[303] Riley, 1964: 182
[304] Cervantes, 2018b: 65

«Φαντάζομαι όμως», είπε ο δον Κιχότε, «ότι
δεν υπάρχει ανθρώπινη ιστορία στον κόσμο που
να μην έχει τα σκαμπανεβάσματά της»[305]

Η έννοια της κουλτούρας για τον Williams ορίζεται μέσα από τρεις γενικές κατηγορίες: η πρώτη κατηγορία ονομάζεται "ideal"[306] που σημαίνει «εξιδανικευτική», η δεύτερη "documentary"[307] που ερμηνεύεται ως «τεκμηριωμένη» και η τρίτη "social"[308] που αποδίδεται ως «κοινωνική». Η «εξιδανικευτική» κατηγορία περιγράφει την κουλτούρα ως μια κατάσταση ή διαδικασία ανθρώπινης τελειοποίησης υπό όρους συγκεκριμένων απόλυτων ή καθολικών αξιών. Κατά συνέπεια η «εξιδανικευτική» οπτική εστιάζει στην ανακάλυψη και περιγραφή νοημάτων και αξιών που έχουν διαχρονική ποιότητα ή μόνιμη αναφορά στην ανθρώπινη κατάσταση.

Στην κατηγορία της «τεκμηριωμένης» καταγραφής, επεξηγεί ο Williams, η κουλτούρα κάνει αναφορά στα έργα της ανθρώπινης διανόησης και φαντασίας, στα οποία καταγράφεται ποικιλοτρόπως και λεπτομερειακώς η ανθρώπινη σκέψη και εμπειρία. Η ανάλυση, επομένως, της κουλτούρας υπό αυτή την οπτική, θα σήμαινε αυτομάτως κριτική πράξη με την οποία περιγράφεται και αποτιμάται η φύση της σκέψης και της εμπειρίας και οι λεπτομέρειες της γλώσσας, η μορφή και η σύμβαση, εντός της οποίας ενεργοποιούνται αυτά τα στοιχεία με στόχο τη διερεύνηση ενός ορισμένου τρόπου ζωής. Η κριτική αυτή δύναται να κάνει αναγωγή και να ταυτιστεί με την «εξιδανικευτική» ανάλυση, την ανακάλυψη *«του καλύτερου που έχει ποτέ σκεφτεί και πει ο άνθρωπος»*[309] συμπληρώνει ο Williams, μέσα από μια διαδικασία που, ενώ ενδιαφέρεται για την παράδοση, δίνει πρωταρχική έμφαση στο συγκεκριμένο έργο που μελετάται. Η διευκρίνιση και η αποτίμηση του υπό μελέτη έργου είναι ο κύριος σκοπός, ως ένα είδος ιστορικής κριτικής, η οποία μετά από την ανάλυση συγκεκριμένων έργων, επιδιώκει να τα συσχετίσει με τις συγκεκριμένες παραδόσεις και τις κοινωνίες, στις οποίες εμφανίστηκαν.

Η τελευταία κατηγορία, αναφέρει ο Williams, περιλαμβάνει τον «κοινωνικό» ορισμό της κουλτούρας, ο οποίος αποτελεί την περιγραφή ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής, που εκφράζει ορισμένα νοήματα και συγκεκριμένες αξίες, όπως διαφαίνονται όχι

[305] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 68
[306] Williams, 1965: 57
[307] Williams, 1965: 57
[308] Williams, 1965: 57
[309] Arnold, 1869: 256

μόνο στα έργα τέχνης και διανόησης, αλλά και μέσα από τους θεσμούς και την καθημερινή συμπεριφορά. Η ανάλυση της κουλτούρας, εν προκειμένω, ισοδυναμεί με την αποσαφήνιση των νοημάτων και των αξιών που υπονοούνται και εκφράζονται σε έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής, σε μια συγκεκριμένη κουλτούρα. Υπό αυτή την οπτική, η ανάλυση περιλαμβάνει την ιστορική κριτική, στην οποία έγινε ήδη αναφορά, σύμφωνα με την οποία τα έργα της ανθρώπινης διανόησης και φαντασίας αναλύονται σε σχέση με συγκεκριμένες παραδόσεις και κοινωνίες, αλλά περιλαμβάνει, επίσης, και την ανάλυση στοιχείων του τρόπου ζωής που για τους υποστηρικτές των άλλων ορισμών δεν εντάσσονται στην έννοια της «κουλτούρας». Με άλλα λόγια η οργάνωση της παραγωγής, η δομή της οικογένειας και η δομή των θεσμών που εκφράζουν ή διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις, οι χαρακτηριστικές μορφές μέσω των οποίων επικοινωνούν τα μέλη της κοινωνίας, αποτελούν μερικά από τα στοιχεία που περιλαμβάνονται στην ανάλυση της κουλτούρας, επισημαίνει ο Williams. Στην προκειμένη περίπτωση η ανάλυση εκτείνεται από την «εξιδανικευτική» έμφαση, την ανακάλυψη ορισμένων απόλυτων ή καθολικών, ή τουλάχιστον ανώτερων και κατώτερων, νοημάτων και αξιών, και την έμφαση στην «τεκμηριωμένη» καταγραφή, στην οποία η αποσαφήνιση ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής είναι ο κύριος στόχος, έως την έμφαση, η οποία, μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων εννοιών και αξιών, επιδιώκει όχι τόσο να τις συγκρίνει, με στόχο να διαμορφώσει μια κλίμακα, αλλά, μελετώντας τους τρόπους αλλαγής τους, να ανακαλύψει ορισμένους γενικούς «νόμους» ή τις «τάσεις», μέσω των οποίων η κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη στο σύνολό της είναι σε θέση να γίνει ευκολότερα κατανοητή.

Αποσαφηνίζει την οπτική του ο Williams, επισημαίνοντας: *"It seems to me that there is value in each of these kinds of definition. For it certainly seems necessary to look for meanings and values, the record of creative human activity, not only in art and intellectual work, but also in institutions and forms of behaviour. At the same time, the degree to which we depend, in our knowledge of many past societies and past stages of our own, on the body of intellectual and imaginative work which has retained its major communicative power, makes the description of culture in these terms, if not complete, at least reasonable.*"[310] που σημαίνει: *«Μου φαίνεται ότι υπάρχει αξία σε καθένα από αυτά τα είδη ορισμού, διότι φαίνεται ασφαλώς απαραίτητο να αναζητήσουμε νοήματα και αξίες, την παρακαταθήκη της δημιουργικής ανθρώπινης δραστηριότητας, όχι μόνο*

[310] Williams, 1965: 58

στην τέχνη και στο διανοητικό έργο, αλλά και σε θεσμούς και μορφές συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα, ο βαθμός στον οποίο εξαρτόμαστε, για την απόκτηση γνώσης για πολλές παρελθούσες κοινωνίες και εξελικτικά στάδια της δικής μας, από το σώμα των έργων της ανθρώπινης διανόησης και της καλλιτεχνικής δραστηριότητας που έχει διατηρήσει την κύρια επικοινωνιακή του δύναμη, κάνει την περιγραφή της κουλτούρας με αυτούς τους όρους, αν όχι ολοκληρωμένη, τουλάχιστον λογική». Μπορεί πράγματι να υποστηριχθεί ότι εφόσον έχουμε την «κοινωνία» για την ευρύτερη περιγραφή, μπορούμε να περιορίσουμε σωστά την «κουλτούρα» σε αυτή την πιο περιορισμένη αναφορά, σπεύδει να παρατηρήσει ο Williams. Ωστόσο, συμπληρώνει,: *"there are elements in the 'ideal' definition which also seem to me valuable, and which encourage the retention of the broad reference. I find it very difficult, after the many comparative studies now on record, to identify the process of human perfection with the discovery of 'absolute' values, as these have been ordinarily defined. I accept the criticism that these are normally an extension of the values of a particular tradition or society. Yet, if we call the process, not human perfection, which implies a known ideal towards which we can move, but human evolution to mean a process of general growth of man as a kind, we are able to recognize areas of fact which the other definitions might exclude. For it seems to me to be true that meanings and values, discovered in particular societies and by particular individuals, and kept alive by social inheritance and by embodiment in particular kinds of work, have proved to be universal in the sense that when they are learned, in any particular situation, they can contribute radically to the growth of man's powers to enrich his life, to regulate his society, and to control his environment. We are most aware of these elements in the form of particular techniques, in medicine, production, and communications, but it is clear not only that these depend on more purely intellectual disciplines, which had to be wrought out in the creative handling of experience, but also that these disciplines in themselves, together with certain basic ethical assumptions and certain major art forms, have proved similarly capable of being gathered into a general tradition which seems to represent, through many variations and conflicts, a line of common growth. It seems reasonable to speak of this tradition as a general human culture, while adding that it can only become active within particular societies, being shaped, as it does so, by more local and temporary systems."*[311] που σημαίνει: *«υπάρχουν στοιχεία στον "εξιδανικευτικό" ορισμό που μου*

[311] Williams, 1965: 58-59

φαίνονται, επίσης, πολύτιμα και ενθαρρύνουν τη διατήρηση της ευρείας αναφοράς. Θεωρώ ότι είναι πολύ δύσκολο, μετά από τις πολλές συγκριτικές μελέτες που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα, να ταυτίσω τη διαδικασία της ανθρώπινης τελειοποίησης με την ανακάλυψη "απόλυτων" αξιών, όπως αυτές ορίζονται συνήθως. Δέχομαι την κριτική ότι πρόκειται, κατά κανόνα, για προέκταση των αξιών μιας συγκεκριμένης παράδοσης ή κοινωνίας. Ωστόσο, αν ονομάσουμε τη διαδικασία, όχι ανθρώπινη τελειοποίηση, που συνεπάγεται ένα γνωστό ιδανικό προς το οποίο μπορούμε να κινηθούμε, αλλά ανθρώπινη εξέλιξη, που σημαίνει μια διαδικασία ανάπτυξης του ανθρώπινου είδους, είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε περιοχές της πραγματικότητας που άλλοι ορισμοί ενδέχεται να αποκλείουν. Διότι έχω την εντύπωση πως πραγματικά τα νοήματα και οι αξίες, που ανακαλύφθηκαν σε συγκεκριμένες κοινωνίες και από συγκεκριμένα άτομα, και διατηρήθηκαν ζωντανά μέσα από την κοινωνική κληρονομιά και την ενσωμάτωσή τους σε συγκεκριμένα είδη έργων, έχουν αποδειχθεί καθολικά, με την έννοια ότι όταν μαθαίνονται, σε κάθε μεμονωμένη περίσταση, μπορούν να συμβάλλουν ριζικά στην ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου, προκειμένου να εμπλουτίσει τη ζωή του, να ρυθμίσει την κοινωνία του και να ελέγξει το περιβάλλον του. Γνωρίζουμε περισσότερο αυτά τα στοιχεία με τη μορφή ιδιαίτερων τεχνικών, στην ιατρική, στον τομέα της παραγωγής και στο πεδίο των επικοινωνιών, αλλά είναι σαφές όχι μόνο ότι εξαρτώνται από πιο καθαρά διανοητικούς κλάδους, που έπρεπε να αναπτυχθούν στον δημιουργικό χειρισμό της εμπειρίας, αλλά, επίσης, ότι αυτοί οι κλάδοι από μόνοι τους, μαζί με ορισμένες βασικές ηθικές παραδοχές και ορισμένες κύριες μορφές τέχνης, έχουν αποδειχθεί εξίσου ικανοί να συγκεντρωθούν σε μια γενική παράδοση που φαίνεται να αντιπροσωπεύει, μέσα από πολλές παραλλαγές και συγκρούσεις, μια γραμμή κοινής ανάπτυξης. Φαίνεται λογικό να μιλάμε γι' αυτή την παράδοση ως μια γενική ανθρώπινη κουλτούρα, προσθέτοντας ταυτόχρονα ότι μπορεί να είναι ενεργή μόνο σε συγκεκριμένες κοινωνίες, καθώς διαμορφώνεται, όπως πράγματι συμβαίνει, από περισσότερο τοπικά και προσωρινά συστήματα».

Οι παραλλαγές του νοήματος και της αναφοράς, στη χρήση της κουλτούρας ως όρου, πρέπει να θεωρηθούν, υποστηρίζει ο Williams, όχι ως μειονέκτημα, που αποτρέπει τον σχηματισμό κάθε είδους σαφούς και αποκλειστικού ορισμού, αλλά ως γνήσια πολυπλοκότητα, που αντιστοιχεί σε διαφορετικές εκφάνσεις της πραγματικότητας. Υπάρχει μια σημαντική αναφορά σε καθένα από τα τρία κύρια είδη ορισμού, συνεπώς οι σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ τους είναι αυτές που πρέπει να τραβήξουν την προσοχή μας. Προσθέτει, αναπτύσσοντας τον συλλογισμό του, ο

Williams: *"It seems to me that any adequate theory of culture must include the three areas of fact to which the definitions point, and conversely that any particular definition, within any of the categories, which would exclude reference to the others, is inadequate. Thus an 'ideal' definition which attempts to abstract the process it describes from its detailed embodiment and shaping by particular societies – regarding man's ideal development as something separate from and even opposed to his 'animal mature' or the satisfaction of material needs – seems to me unacceptable. Again, a 'social' definition, which treats either the general process or the body of art and learning as a mere by-product, a passive reflection of the real interests of the society, seems to me equally wrong. However difficult it may be in practice, we have to try to see the process as a whole, and to relate our particular studies, if not explicitly at least by ultimate reference, to the actual and complex organization"*[312] που σημαίνει: *«Μου φαίνεται ότι οποιαδήποτε επαρκής θεωρία της κουλτούρας πρέπει να περιλαμβάνει τις τρεις κατηγορίες στις οποίες αναφέρονται οι ορισμοί, και αντιστρόφως ότι οποιοσδήποτε επιμέρους ορισμός, σε οποιαδήποτε από τις κατηγορίες, που θα αποκλείει την αναφορά στις άλλες, είναι ανεπαρκής. Επομένως, ένας "εξιδανικευτικός" ορισμός που επιχειρεί να διαχωρίσει τη διαδικασία που περιγράφει από τη λεπτομερή ενσωμάτωσή της και διαμόρφωσή της από συγκεκριμένες κοινωνίες – θεωρώντας την ιδανική ανάπτυξη του ανθρώπου ως κάτι ξεχωριστό ή ακόμη και αντίθετο από τη "ζωική φύση" του ή την ικανοποίηση των υλικών αναγκών του – μου φαίνεται απαράδεκτος. Εξίσου απαράδεκτος είναι και ο ορισμός της "τεκμηριωμένης" καταγραφής που δίνει αξία μόνο στα γραπτά κείμενα και στην εικαστική παρακαταθήκη, και διαχωρίζει αυτόν τον τομέα από την υπόλοιπη ζωή του ανθρώπου στην κοινωνία. Ομοίως, ένας "κοινωνικός" ορισμός, ο οποίος αντιμετωπίζει είτε τη γενική διαδικασία είτε το σύνολο των τεχνών και την παιδεία ως ένα απλό υποπροϊόν, μια παθητική αντανάκλαση των πραγματικών ενδιαφερόντων της κοινωνίας, μου φαίνεται εξίσου λάθος. Όσο δύσκολο κι αν είναι στην πράξη, πρέπει να προσπαθήσουμε να δούμε τη διαδικασία στο σύνολό της και να συσχετίσουμε τις ιδιαίτερες μελέτες μας, αν όχι ρητά, τουλάχιστον, ως τελικό σημείο αναφοράς με την πραγματική και πολύπλοκη οργάνωση»*.

Χρησιμοποιώντας την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή ως παράδειγμα, ο Williams μάς υποδεικνύει ότι η μελέτη των σχέσεων είναι στην ουσία η μελέτη μιας γενικής οργάνωσης, από την οποία δεν μπορούμε να αποσπάσουμε και να διαχωρίσουμε

[312] Williams, 1965: 59-60

κανένα επιμέρους στοιχείο. Η υπόθεση ότι οι αξίες ή τα έργα τέχνης μπορούσαν να μελετηθούν επαρκώς χωρίς αναφορά στη συγκεκριμένη κοινωνία, εντός της οποίας εκφράστηκαν, ή ότι η κοινωνική εξήγηση είναι καθοριστικής σημασίας ή ότι οι αξίες και τα έργα τέχνης είναι απλώς υποπροϊόντα αποτελούν για τον Williams όμοιες αποστάξεις του ίδιου λανθασμένου συλλογισμού. Σύμφωνα με τον Ουαλό θεωρητικό: *"To study the relations adequately we must study them actively, seeing all the activities as particular and contemporary forms of human energy. If we take any one of these activities, we can see how many of the others are reflected in it, in various ways according to the nature of the whole organization. It seems likely, also, that the very fact that we can distinguish any particular activity, as serving certain specific ends, suggests that without this activity the whole of the human organization at that place and time could not have been realized. Thus art, while clearly related to the other activities, can be seen as expressing certain elements in the organization which, within that organization's terms, could only have been expressed in this way. It is then not a question of relating the art to the society, but of studying all the activities and their interrelations, without any concession of priority to any one of them we may choose to abstract. If we find, as often, that a particular activity came radically to change the whole organization, we can still not say that it is to this activity that all the others must be related; we can only study the varying ways in which, within the changing organization, the particular activities and their interrelations were affected. Further, since the particular activities will be serving varying and sometimes conflicting ends, the sort of change we must look for will rarely be of a simple kind: elements of persistence, adjustment, unconscious assimilation, active resistance, alternative effort, will all normally be present, in particular activities and in the whole organization."*[313] που σημαίνει: *«Προκειμένου να μελετήσουμε επαρκώς τις σχέσεις πρέπει να τις μελετήσουμε ενεργά, βλέποντας όλες τις δραστηριότητες ως ιδιαίτερες και σύγχρονες μορφές της ανθρώπινης ενέργειας. Εάν επιλέξουμε κάποια από αυτές τις δραστηριότητες, μπορούμε να δούμε πόσες από τις άλλες αντικατοπτρίζονται σε αυτήν, με διάφορους τρόπους ανάλογα με τη φύση της συνολικής οργάνωσης. Το ίδιο το γεγονός ότι μπορούμε να διακρίνουμε οποιαδήποτε συγκεκριμένη δραστηριότητα, ως εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών, φαίνεται πιθανό να υποδηλώνει ότι χωρίς αυτή τη δραστηριότητα δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί ολόκληρη η ανθρώπινη οργάνωση σε*

[313] Williams, 1965: 61-62

εκείνο τον τόπο και τον χρόνο. Επομένως, η τέχνη, ενώ σχετίζεται σαφώς με τις άλλες δραστηριότητες, μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφράζει ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης τα οποία, σύμφωνα με τους όρους αυτής της οργάνωσης, θα μπορούσαν να έχουν εκφραστεί μόνο με αυτόν τον τρόπο. Δεν είναι λοιπόν θέμα συσχέτισης της τέχνης με την κοινωνία, αλλά μελέτης όλων των δραστηριοτήτων και των αλληλεπιδράσεών τους, χωρίς καμία παραχώρηση προτεραιότητας σε κάποια που θα επιλέγαμε να διαχωρίσουμε. Εάν διαπιστώσουμε, όπως συχνά συμβαίνει, ότι μια συγκεκριμένη δραστηριότητα ήρθε ριζικά να αλλάξει ολόκληρη την οργάνωση, δεν μπορούμε να πούμε ότι με αυτή τη δραστηριότητα πρέπει να σχετίζονται όλες οι άλλες. Μπορούμε μόνο να μελετήσουμε τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους, μέσα στη μεταβαλλόμενη οργάνωση, επηρεάστηκαν οι συγκεκριμένες δραστηριότητες και οι αλληλεπιδράσεις τους. Επιπλέον, δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες δραστηριότητες θα εξυπηρετούν διαφορετικούς και μερικές φορές αντικρουόμενους σκοπούς, το είδος της αλλαγής που πρέπει να αναζητήσουμε σπάνια θα έχει απλή μορφή: στοιχεία ανθεκτικότητας, προσαρμογή, ασυνείδητη αφομοίωση, ενεργητική αντίσταση, εναλλακτική προσπάθεια, θα είναι όλα παρόντα κανονικά σε συγκεκριμένες δραστηριότητες και σε ολόκληρη την οργάνωση».

Η σημασία της ανάλυσης της κουλτούρας με την έννοια της «τεκμηριωμένης» καταγραφής εντοπίζεται στο ότι μπορεί να αναδείξει συγκεκριμένα στοιχεία για το σύνολο της οργάνωσης, μέσα στην οποία εκφράστηκε. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε, αποφαίνεται ο Williams, ότι γνωρίζουμε μια συγκεκριμένη μορφή ή περίοδο της κοινωνίας, εάν δεν γνωρίζουμε τον τρόπο, με τον οποίο σχετίζεται η τέχνη και η θεωρία της με την κοινωνία. Στην πραγματικότητα μεγάλο μέρος της ιστορίας έχει γραφεί βασισμένο στην υπόθεση ότι οι βάσεις της κοινωνίας αντιπροσωπεύονται από το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό σκέλος της, που σχηματίζουν τον κεντρικό πυρήνα των γεγονότων, ενώ στη συνέχεια μπορεί να προστεθεί η τέχνη και η θεωρία της, για λόγους περιθωριακής απεικόνισης ή «συσχέτισης». Μια καθαρή αντιστροφή αυτής της διαδικασίας στις ιστορίες της λογοτεχνίας, της τέχνης, της επιστήμης και της φιλοσοφίας έγινε εφικτή, όταν περιγράφηκαν ως αναπτυσσόμενες από τους δικούς τους νόμους. Ωστόσο, κρίνεται απαραίτητο να επιλεχθούν ορισμένες δραστηριότητες για λόγους έμφασης και είναι απολύτως λογικό να ανιχνευθούν συγκεκριμένες γραμμές ανάπτυξης που θα βρίσκονται υπό το καθεστώς προσωρινής απομόνωσης, παραδέχεται ο Williams. Η πολιτισμική ιστορία μπορεί να γραφεί μόνο όταν οι ενεργές σχέσεις αποκατασταθούν και οι δραστηριότητες βρίσκονται σε γνήσια ισοτιμία, διακρίνει με έμφαση ο Ουαλός θεωρητικός, προσθέτοντας ότι πρέπει να είναι κάτι περισσότερο από

το άθροισμα των συγκεκριμένων ιστοριών, αφού ασχολείται ιδιαίτερα με τις μεταξύ τους σχέσεις, τις ιδιαίτερες μορφές της συνολικής οργάνωσης. Ορμώμενος από αυτές τις σκέψεις, ο Williams συμπεραίνει: *"I would then define the theory of culture as the study of relationships between elements in a whole way of life. The analysis of culture is the attempt to discover the nature of the organization which is the complex of these relationships. Analysis of particular works or institutions is, in this context, analysis of their essential kind of organization, the relationships which works or institutions embody as parts of the organization as a whole. A key-word, in such analysis, is pattern: it is with the discovery of patterns of a characteristic kind that any useful cultural analysis begins, and it is with the relationships between these patterns, which sometimes reveal unexpected identities and correspondences in hitherto separately considered activities, sometimes again reveal discontinuities of an unexpected kind, that general cultural analysis is concerned."*[314] που σημαίνει: *«Θα όριζα, επομένως, τη θεωρία της κουλτούρας ως τη μελέτη των σχέσεων που διέπουν τα στοιχεία ενός τρόπου ζωής. Η ανάλυση της κουλτούρας είναι η προσπάθεια να ανακαλυφθεί η φύση της οργάνωσης, που είναι το πλέγμα αυτών των σχέσεων. Η ανάλυση συγκεκριμένων έργων ή θεσμών είναι, σε αυτά τα συμφραζόμενα, ανάλυση του είδους της οργάνωσής τους, των σχέσεων που τα έργα ή οι θεσμοί ενσωματώνουν ως μέρη της γενικής οργάνωσης. Μια λέξη-κλειδί, σε μια τέτοια ανάλυση, είναι το πρότυπο: κάθε χρήσιμη ανάλυση της κουλτούρας ξεκινά με την ανακάλυψη χαρακτηριστικών προτύπων και η γενική ανάλυση της κουλτούρας ενδιαφέρεται για τις σχέσεις μεταξύ αυτών των προτύπων, που μερικές φορές αποκαλύπτουν απροσδόκητες ταυτότητες και συσχετισμούς σε μέχρι τώρα διακριτές δραστηριότητες, μερικές φορές πάλι αποκαλύπτουν απροσδόκητες ασυνέχειες»*.

Σύμφωνα με τον Williams, μόνο στον δικό μας χρόνο και τόπο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, με οποιοδήποτε ουσιαστικό τρόπο, τη γενική οργάνωση. Μπορούμε να μάθουμε πολλά από τη ζωή άλλων τόπων και εποχών, αλλά ορισμένα στοιχεία θα είναι πάντα μη ανακτήσιμα· και στην περίπτωση ακόμη που ανακτηθούν, θα έχουν αφηρημένη μορφή. Η γνώση που λαμβάνουμε για κάθε στοιχείο του τρόπου ζωής μιας κοινότητας μάς έρχεται απομονωμένη από το συνολικό φάσμα της ζωής, ενώ στη ζωντανή εμπειρία της υπό μελέτη εποχής κάθε στοιχείο ήταν ρευστό, αναπόσπαστο μέρος ενός πολύπλοκου συνόλου. Το πιο δύσκολο πράγμα που μπορούμε να αντιληφθούμε στη μελέτη οποιασδήποτε προηγούμενης περιόδου είναι αυτή η αίσθηση

[314] Williams, 1965: 63

της ποιότητας ζωής σε έναν συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, η αίσθηση των τρόπων, με τους οποίους οι συγκεκριμένες δραστηριότητες συνδυάζονται σε έναν συνολικό τρόπο σκέψης και ζωής, καταλήγει ο Williams, προκρίνοντας ότι καλύτερη επαφή με την πραγματική εμπειρία είμαστε σε θέση να αποκτήσουμε μέσα από τις τέχνες της εκάστοτε περιόδου. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ουαλός θεωρητικός: *"We can go some way in restoring the outlines of a particular organization of life; we can even recover what Fromm calls the 'social character' or Benedict the 'pattern of culture'. The social character – a valued system of behaviour and attitudes – is taught formally and informally; it is both an ideal and a mode. The 'pattern of culture' is a selection and configuration of interests and activities, and a particular valuation of them, producing a distinct organization, a 'way of life'. Yet even these, as we recover them, are usually abstract."*[315] που σημαίνει: *«Μπορούμε να ανακτήσουμε τον σκελετό μιας συγκεκριμένης οργάνωσης ζωής, μπορούμε ακόμη και να ανακτήσουμε αυτό που ο Fromm αποκαλεί "κοινωνικό χαρακτήρα" ή η Benedict "πρότυπο κουλτούρας". Ο κοινωνικός χαρακτήρας, ένα πολύτιμο σύστημα συμπεριφοράς και στάσεων, διδάσκεται επίσημα και ανεπίσημα, είναι ταυτόχρονα ιδανικό και τρόπος. Το "πρότυπο κουλτούρας" είναι μια επιλογή και διαμόρφωση ενδιαφερόντων και δραστηριοτήτων, με την ιδιαίτερη αποτίμησή τους, που παράγει μια ξεχωριστή οργάνωση, έναν "τρόπο ζωής". Ωστόσο, ακόμη και αυτά, καθώς τα ανακτούμε, είναι συνήθως αφηρημένα»*. Είναι πάντα ορατή η πιθανότητα διαφυγής κάποιου σημαντικού τυπικού στοιχείου που δεν μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε με βάση τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της περιόδου και τις παραλλαγές που μπορεί να εντοπιστούν μεμονωμένα σε κάθε άτομο, συμπληρώνει ο Williams, λαμβάνοντας υπόψη του τις ποικίλες αποκρίσεις που απαντώνται ακόμα και ανάμεσα στα άτομα του ίδιου κοινωνικού συνόλου που βιώνουν τις εμπειρίες της ίδιας χρονικής περιόδου. Σχεδόν κάθε επίσημη περιγραφή θα φαινόταν ιδιαίτερα χοντροκομμένη στην προσπάθειά της να εκφράσει αυτή την αρκετά ξεχωριστή αίσθηση ενός ιδιαίτερου και έμφυτου στυλ, στοιχείο που για τον Williams κατέχει κεντρική σημασία.

Εμβαθύνει τη σκέψη του, προκρίνοντας: *"The term I would suggest to describe it is structure of feeling: it is as firm and definite as 'structure' suggests, yet it operates in the most delicate and least tangible parts of our activity. In one sense, this structure of feeling is the culture of a period: it is the particular living result of all the elements*

[315] Williams, 1965: 63-64

in the general organization. And it is in this respect that the arts of a period, taking these to include characteristic approaches and tones in argument, are of major importance. For here, if anywhere, this characteristic is likely to be expressed; often not consciously, but by the fact that here, in the only examples we have of recorded communication that outlives its bearers, the actual living sense, the deep community that makes the communication possible, is naturally drawn upon. I do not mean that the structure of feeling, any more than the social character, is possessed in the same way by the many individuals in the community. But I think it is a very deep and very wide possession, in all actual communities, precisely because it is on it that communication depends. And what is particularly interesting is that it does not seem to be, in any formal sense, learned. One generation may train its successor, with reasonable success, in the social character or the general cultural pattern, but the new generation will have its own structure of feeling, which will not appear to have come 'from' anywhere. For here, most distinctly, the changing organization is enacted in the organism: the new generation responds in its own ways to the unique world it is inheriting, taking up many continuities, that can be traced, and reproducing many aspects of the organization, which can be separately described, yet feeling its whole life in certain ways differently, and shaping its creative response into a new structure of feeling."[316] που σημαίνει: *«Ο όρος που θα πρότεινα για να το περιγράψω είναι δομή αίσθησης: είναι τόσο καθορισμένος και σαφής όσο υποδηλώνει η "δομή", ωστόσο διεισδύει στα πιο εύθραυστα και λιγότερο ψηλαφητά μέρη της δραστηριότητάς μας. Κατά μία έννοια, αυτή η δομή αίσθησης είναι η κουλτούρα μιας περιόδου: είναι το ιδιαίτερο ζωντανό αποτέλεσμα όλων των στοιχείων της γενικής οργάνωσης. Και από αυτή την άποψη, οι τέχνες μιας περιόδου, συμπεριλαμβανομένων των χαρακτηριστικών προσεγγίσεων και τόνων, έχουν μεγάλη σημασία. Γιατί εδώ, αν θα μπορούσε οπουδήποτε, αυτό το χαρακτηριστικό είναι πιθανό να εκφραστεί, συχνά όχι συνειδητά, αλλά μέσα από το γεγονός ότι εδώ, στα μόνα παραδείγματα καταγεγραμμένης επικοινωνίας που έχουμε τα οποία επιζούν των φορέων τους, αντλείται με φυσικό τρόπο η πραγματική ζωντανή αίσθηση, η βαθιά κοινότητα που κάνει δυνατή την επικοινωνία. Δεν εννοώ ότι η δομή αίσθησης, περισσότερο από τον κοινωνικό χαρακτήρα, εκφράζεται με τον ίδιο τρόπο από την πλειονότητα της κοινότητας. Αλλά νομίζω ότι είναι ένα πολύ βαθύ και ιδιαίτερα κοινό χαρακτηριστικό, σε όλες τις πραγματικές κοινότητες, ακριβώς*

[316] Williams, 1965: 64-65

επειδή από αυτό εξαρτάται η επικοινωνία. Και αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι δεν φαίνεται, με καμία τυπική έννοια, να διδάσκεται. Μια γενιά μπορεί να εκπαιδεύει τους διαδόχους της, με εύλογη επιτυχία, στον κοινωνικό χαρακτήρα ή στο γενικό πρότυπο της κουλτούρας, αλλά η νέα γενιά θα έχει τη δική της δομή αίσθησης, η οποία δεν θα φαίνεται να έχει έρθει "από το πουθενά". Διότι εδώ, πιο ευδιάκριτα από οπουδήποτε αλλού, η μεταβαλλόμενη οργάνωση ενσαρκώνεται στον οργανισμό: η νέα γενιά ανταποκρίνεται με τους δικούς της τρόπους στον μοναδικό κόσμο που κληρονομεί, αναλαμβάνοντας πολλές συνέχειες, που μπορούν να εντοπιστούν, και αναπαράγοντας πολλές πτυχές της οργάνωσης, οι οποίες μπορούν να περιγραφούν χωριστά, νιώθοντας, ωστόσο, διαφορετικά, υπό συγκεκριμένη έννοια, ολόκληρη τη ζωή της και διαμορφώνοντας τη δημιουργική της απόκριση σε μια νέα δομή αίσθησης».

Η «ζωντανή» μαρτυρία που δίνουν μέσα από τα χρόνια τα ποιήματα, τα κτίρια, ακόμα και οι ενδυματολογικές επιλογές της εποχής, όταν οι ζωντανοί μάρτυρες σιωπούν, καθιστούν σημαντική την κατηγορία της «τεκμηριωμένης» καταγραφής της κουλτούρας, αναγνωρίζει ο Williams, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι η εν λόγω κατηγορία είναι ικανή από μόνη της να μας περιγράψει την κουλτούρα μιας κοινωνίας. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η σημασία μιας δραστηριότητας πρέπει να αναζητηθεί σε σχέση με το σύνολο της οργάνωσης, η οποία είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των επιμέρους μερών της. Η πραγματική ζωή που ολόκληρη η οργάνωση είναι εκεί για να εκφράσει αποτελεί τον πυρήνα της αναζήτησής μας, διατείνεται ο Williams. Επομένως, η αξία της «τεκμηριωμένης» καταγραφής της κουλτούρας έγκειται στο ότι, εκφράζει πιο καθαρά και με άμεσους όρους από οποιαδήποτε άλλη κατηγορία αυτή τη ζωή στις μελλοντικές γενιές, οι οποίες δεν μπορούν διαφορετικά να έρθουν σε επαφή μαζί της. Ωστόσο αν αναλογιστούμε την αποτυχία που φέρει η φύση της δομής αίσθησης να γίνει κατανοητή ακόμη και από τα άτομα που βρίσκονται σε στενή επαφή μαζί της, έχοντας άφθονο υλικό στη διάθεσή τους, συμπεριλαμβανομένων των τεχνών της περιόδου τους, αφού όχι μόνο βιώνουν ενεργά, αλλά και αποτελούν μέρος της κουλτούρας της εποχής τους, θα αναγκαστούμε να παραδεχτούμε ότι δεν είμαστε σε θέση να υποθέσουμε ότι μπορούμε ποτέ να επιτύχουμε κάτι περισσότερο από μια προσέγγιση, οποιοσδήποτε κι αν είναι ο δίαυλος που θα επιλέξουμε να χρησιμοποιήσουμε για την επίτευξη του σκοπού μας.

Προεκτείνοντας δε τον συλλογισμό του διαπιστώνει ότι: *"We need to distinguish three levels of culture, even in its most general definition. There is the lived culture of a particular time and place, only fully accessible to those living in that time*

and place. There is the recorded culture, of every kind from art to the most everyday facts: the culture of a period. There is, also, as the factor connecting lived culture and period cultures, the culture of the selective tradition."[317] που σημαίνει: *«Πρέπει να διακρίνουμε τρία επίπεδα κουλτούρας, ακόμη και στον πιο γενικό ορισμό της. Υπάρχει η βιωμένη κουλτούρα ενός συγκεκριμένου χρόνου και τόπου, που είναι πλήρως προσβάσιμη μόνο σε όσους ζουν σε αυτόν τον χρόνο και τον τόπο. Υπάρχει η καταγεγραμμένη κουλτούρα, κάθε είδους, από την τέχνη μέχρι τα πιο καθημερινά γεγονότα: η κουλτούρα μιας περιόδου. Υπάρχει επίσης, ως συνδετικός παράγοντας της βιωμένης κουλτούρας και της κουλτούρας μιας περιόδου, η κουλτούρα της επιλεκτικής παράδοσης»*.

Όταν δεν βιώνεται πλέον, αλλά υπό τη στενή έννοια επιβιώνει μέσα από την καταγραφή της, η κουλτούρα μιας περιόδου μπορεί να μελετηθεί πολύ προσεκτικά, ωστόσο, η επιβίωσή της δεν εξαρτάται από την ίδια την περίοδο, αλλά από νέες περιόδους που σταδιακά συνθέτουν μια παράδοση. Υποστηρίζει ο Williams: *"Theoretically, a period is recorded; in practice, this record is absorbed into a selective tradition; and both are different from the culture as lived"*[318] που σημαίνει: *«Θεωρητικά, μία περίοδος καταγράφεται· στην πράξη, αυτή η καταγραφή απορροφάται από μια επιλεκτική παράδοση, και οι δύο εκδοχές διαφέρουν από την κουλτούρα όπως βιωνόταν»*.

Είναι πολύ σημαντικό, κατά τον Williams, να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τον μηχανισμό λειτουργίας της επιλεκτικής παράδοσης. Σε κάποιο βαθμό, η επιλογή ξεκινά να υλοποιείται μέσα στην ίδια την περίοδο με την επιφόρτιση ορισμένων δραστηριοτήτων με κάποια ιδιαίτερη αξία και έμφαση, αντικατοπτρίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, ταυτόχρονα, την οργάνωση της περιόδου στο σύνολό της, χωρίς την απαραίτητη συνθήκη της μελλοντικής επιβεβαίωσης των συγκεκριμένων αξιών και εμφάσεων. Οι παρελθούσες περίοδοι αποτελούν πάντα το πρόσφορο έδαφος διερεύνησης της ορθότητας της υπόθεσής μας, σε αντίθεση με τον άξονα της συγχρονίας, ο οποίος μας επιτρέπει να διατηρούμε τις επιφυλάξεις μας, δεδομένου ότι πολλές από τις προσαρμογές, για τις οποίες δεν θα έπρεπε να διαμαρτυρόμαστε, πολλές από τις παραλείψεις, τις στρεβλώσεις και τις επανερμηνείες, που δεχτήκαμε ή δεν παρατηρήσαμε, εξηγούνται από το γεγονός ότι αποτελούμε μέρος της αλλαγής που τις

[317] Williams, 1965: 66
[318] Williams, 1965: 66-67

επέφερε, μας υπενθυμίζει ο Williams. Ωστόσο, μια περαιτέρω αλλαγή επέρχεται αναγκαστικά όταν η ανεύρεση ζωντανού μάρτυρα κρίνεται πλέον αδύνατη, με αποτέλεσμα η βιωμένη κουλτούρα να μην περιορίζεται μόνο σε επιλεγμένες καταγεγραμμένες μαρτυρίες, αλλά να χρησιμοποιείται, στην ελλειμματική μορφή της, εν μέρει ως συμβολή στη γενική πορεία της ανθρώπινης ανάπτυξης, εν μέρει για λόγους ιστορικής ανασυγκρότησης και, εν μέρει, τέλος, ως ένα στοιχείο που σχετίζεται με μας, ονομάζοντας και προσεγγίζοντας ένα συγκεκριμένο στάδιο του παρελθόντος. Η επιλεκτική παράδοση διαμορφώνει, επομένως, σε ένα επίπεδο, μια γενική ανθρώπινη κουλτούρα, σε ένα άλλο επίπεδο, το ιστορικό αρχείο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και σε ένα τρίτο επίπεδο, το πιο δύσκολο να γίνει αποδεκτό και να αξιολογηθεί, την απόρριψη σημαντικών περιοχών της κάποτε ζωντανής κουλτούρας.

Μέσα σε μια δεδομένη κοινωνία, η διαδικασία της επιλογής θα εξυπηρετεί πολλά είδη συμφερόντων, συμπεριλαμβανομένων των ταξικών συμφερόντων, προσθέτει ο Williams. Όπως η πραγματική κοινωνική κατάσταση θα ορίζει σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη επιλογή, έτσι και η ανάπτυξη της κοινωνίας, η διαδικασία της ιστορικής αλλαγής, θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την επιλεκτική παράδοση. Η παραδοσιακή κουλτούρα μιας κοινωνίας θα τείνει πάντα να ανταποκρίνεται στο σύγχρονο σύστημα ενδιαφερόντων και αξιών της υπό μελέτη κοινωνίας, αφού δεν αποτελεί ένα απόλυτα καθορισμένο σώμα εργασίας, αλλά μια συνεχή επιλογή και ερμηνεία. Ο Williams διακρίνει την αξία των θεσμών που ασχολούνται με τη διατήρηση της παράδοσης και καταδεικνύει τη σημασία τους, υπερασπιζόμενος ότι παρατηρούνται συνεχώς, στη λειτουργία της επιλεκτικής παράδοσης, ανατροπές, εκ νέου ανακαλύψεις και επιστροφές σε έργα που είχαν παραμεληθεί. Επισημαίνει, ωστόσο, ότι: *"It is natural and inevitable that the selective tradition should follow the lines of growth of a society, but because such growth is complex and continuous, the relevance of past work, in any future situation, is unforeseeable."*[319] που σημαίνει: *«Είναι φυσικό και αναπόφευκτο η επιλεκτική παράδοση να ακολουθεί τις γραμμές ανάπτυξης μιας κοινωνίας, αλλά επειδή μια τέτοια ανάπτυξη είναι πολύπλοκη και συνεχής, η συνάφεια προηγούμενων έργων με οποιαδήποτε μελλοντική κατάσταση είναι απρόβλεπτη»*. Αναγνωρίζοντας την πίεση που δέχονται τα ακαδημαϊκά ιδρύματα να ακολουθούν τις γραμμές ανάπτυξης μιας κοινωνίας εξηγεί ότι, αν κατανοήσουμε σωστά τη διαδικασία της επιλεκτικής παράδοσης και την εξετάσουμε σε αρκετά μακρά

[319] Williams, 1965: 68

χρονική περίοδο, προκειμένου να έχουμε μια πραγματική αίσθηση της ιστορικής αλλαγής και διακύμανσης, η αξία του έργου της διατήρησης, που επιτελείται στα ακαδημαϊκά ιδρύματα και η ανθεκτική στάση που διατηρούν οι εν λόγω φορείς εκπαίδευσης απέναντι στην αλλαγή, θα εκτιμηθεί αντιστοίχως.

Σε μια κοινωνία θα χαράσσονται συγκεκριμένες γραμμές, οι οποίες στη συνέχεια, ξαφνικά με κάποιο νέο στάδιο ανάπτυξης, θα ακυρώνονται ή θα εξασθενούν και θα δημιουργούνται νέες γραμμές. Στην ανάλυση της σύγχρονης κουλτούρας, η υπάρχουσα κατάσταση της επιλεκτικής παράδοσης είναι ζωτικής σημασίας, επειδή κάθε αλλαγή που υφίσταται η παράδοση, με τη χάραξη νέων γραμμών με το παρελθόν, το σπάσιμο ή την επανασχεδίαση υπαρχουσών γραμμών, είναι ένα ριζοσπαστικό είδος σύγχρονης αλλαγής, επισημαίνει ο Williams. Τείνουμε να υποτιμούμε τον βαθμό, στον οποίο η πολιτιστική παράδοση δεν είναι μόνο επιλογή, αλλά και ερμηνεία, αφού προσεγγίζουμε τα περισσότερα έργα του παρελθόντος μέσα από τη δική μας εμπειρία και οπτική. Η δύναμη της ανάλυσης έγκειται στο γεγονός ότι σε ένα πρώτο επίπεδο, δύναται να καταστήσει την ερμηνεία συνειδητή, καταδεικνύοντας ιστορικές εναλλακτικές, και, σε ένα δεύτερο επίπεδο, δύναται να συσχετίσει την ερμηνεία με τις συγκεκριμένες σύγχρονες αξίες στις οποίες βασίζεται, εξερευνώντας τα πραγματικά πρότυπα του έργου, και επιτυγχάνοντας, ταυτόχρονα, να μας φέρει αντιμέτωπους με την πραγματική φύση των επιλογών που κάνουμε. Σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούμε το έργο ζωντανό, καθώς αποτελεί μια ουσιαστική συμβολή στην πολιτιστική ανάπτυξη, σε άλλες περιπτώσεις, ωστόσο, θα διαπιστώσουμε ότι χρησιμοποιούμε το έργο με συγκεκριμένο τρόπο για την εξυπηρέτηση δικών μας συμφερόντων. Το να χρεώσουμε στον «μεγάλο εκτιμητή, τον χρόνο», την ευθύνη για τις δικές μας ενεργές επιλογές ισοδυναμεί με καταστολή ενός κεντρικού μέρους της εμπειρίας μας, υποδεικνύει ο Williams. Όσο πιο ενεργά μπορεί να συσχετιστεί το σύνολο του πολιτιστικού έργου, είτε με ολόκληρη την οργάνωση, στην οποία εκφράστηκε, είτε με τη σύγχρονη οργάνωση, στην οποία χρησιμοποιείται, τόσο πιο καθαρά θα μπορέσουμε να διακρίνουμε τις πραγματικές αξίες του. Επομένως, καταλήγει ο Williams,: *"'documentary' analysis will lead out to 'social' analysis, whether in a lived culture, a past period, or in the selective tradition which is itself a social organization. And the discovery of permanent contributions will lead to the same kind of general analysis, if we accept the process at this level, not as human perfection (a movement towards determined values), but as a part of man's general evolution, to which many individuals and groups contribute. Every element that we analyse will be*

in this sense active: that it will be seen in certain real relations, at many different levels. In describing these relations, the real cultural process will emerge."[320] που σημαίνει: *«η ανάλυση της "τεκμηριωμένης" καταγραφής θα οδηγήσει σε "κοινωνική" ανάλυση, είτε μιας βιωμένης κουλτούρας, είτε μιας περασμένης περιόδου, είτε της επιλεκτικής παράδοσης που είναι από μόνη της μια κοινωνική οργάνωση. Και η ανακάλυψη μόνιμων συνεισφορών θα οδηγήσει στο ίδιο είδος γενικής ανάλυσης, εάν δεχτούμε τη διαδικασία σε αυτό το επίπεδο, όχι ως ανθρώπινη τελειοποίηση, μια διαδικασία προς καθορισμένες αξίες, αλλά ως μέρος της γενικής εξέλιξης του ανθρώπου, στην οποία πολλά άτομα και ομάδες συμβάλλουν. Κάθε στοιχείο που αναλύουμε θα είναι ενεργό υπό την έννοια ότι θα μελετάται σε σχέση με ορισμένες πραγματικές σχέσεις, σε πολλά διαφορετικά επίπεδα. Κατά την περιγραφή αυτών των σχέσεων, θα προκύψει η πραγματική πολιτισμική διαδικασία»*.

3.2 Μελετώντας την κουλτούρα της δεκαετίας του 1840 στην Αγγλία

-Brava comparación -dijo Sancho-, aunque no tan nueva,
que yo no la haya oído muchas y diversas veces,
como aquella del juego del ajedrez, que mientras
dura el juego, cada pieza tiene su particular oficio,
y en acabándose el juego, todas se mezclan, juntan
y barajan, y dan con ellas en una bolsa, que es
como dar con la vida en la sepultura.[321]

«Ωραία η παρομοίωση», είπε ο Σάντσο, «μονάχα όχι
και τόσο πρωτότυπη που να μην την έχω ξανακούσει
ένα σωρό φορές, όπως κι εκείνη την άλλη για το
παιχνίδι του σκακιού, που όσο κρατάει η παρτίδα
κάθε κομμάτι έχει να κάνει τη δικιά του ιδιαίτερη
δουλειά, μα σαν τελειώσει το παιχνίδι ανακατώνονται,
αναμαζώνονται και καταλήγουν όλα μαζί

[320] Williams, 1965: 70
[321] Cervantes, 2018b: 132

σ' ένα σακούλι, όμοια με τη ζωή
που καταλήγει στον τάφο.»[322]

Προκειμένου να θέσει υπό έλεγχο σε πραγματικές συνθήκες τις θεωρητικές μεθόδους και έννοιες που προτείνει, ο Williams μελετά την κουλτούρα της δεκαετίας του 1840 στην Αγγλία, όπου σε ένα πρώτο επίπεδο διακρίνει τον μηχανισμό λειτουργίας της επιλεκτικής παράδοσης στον τύπο και στη λογοτεχνία, αντιπαραβάλλοντας τα δεδομένα της εποχής με τη διαστρεβλωμένη εικόνα που επικρατεί σήμερα για την υπό μελέτη περίοδο.

Ήδη, εξετάζοντας τον τύπο και τη λογοτεχνία, οδηγούμαστε αναγκαστικά στην κοινωνική ιστορία της περιόδου, διαπιστώνει ο Williams, εντοπίζοντας, παράλληλα, ορισμένες κρίσιμες αλλαγές στους πολιτιστικούς θεσμούς, όπως είναι η αποτελεσματική καθιέρωση του κυριακάτικου Τύπου ως το πιο επιτυχημένο στοιχείο στη δημοσιογραφία και η ανάπτυξη νέων ειδών περιοδικού εντύπου που συνδυάζουν τα μυθιστορήματα τρόμου και ρομαντισμού με συνταγές μαγειρικής, οικιακές συμβουλές και νουθεσίες προς τους φίλους δι' αλληλογραφίας, σε αντίθεση με τα πιο σοβαρά περιοδικά έντυπα «λαϊκής εκπαίδευσης» της προηγούμενης δεκαετίας. Η εμφάνιση του φτηνού μυθιστορήματος, η ανάπτυξη μικρότερων θεάτρων και η άνοδος των μιούζικ χολ ήταν κάποιες ακόμα από τις σημαντικές αλλαγές που παρατηρήθηκαν στον πολιτιστικό τομέα κατά τη δεκαετία του 1840. Η ανεύρεση των ποικίλων αιτιών που συντέλεσαν στην υλοποίηση των ανωτέρω μεταβολών σε θεσμικό επίπεδο μας οδηγεί αναγκαστικά στη μελέτη ολόκληρης της ιστορίας της περιόδου, υποστηρίζει ο Williams, επεξηγώντας ότι οι εξελίξεις στον τομέα της τεχνολογίας συνέβαλαν καθοριστικά στην επέκταση της τυπογραφίας. Επιπροσθέτως, η ραγδαία ανάπτυξη του σιδηροδρομικού έργου επέφερε νέες ανάγκες ανάγνωσης, καθώς και νέα σημεία διανομής. Ωστόσο, το είδος των ανθρώπων που έκαναν χρήση αυτών των τεχνολογικών ευκαιριών πρέπει να προσελκύει εξίσου το ενδιαφέρον μας, διακρίνει με έμφαση ο Williams, καθώς παρατηρείται μια σημαντική αύξηση, αυτή τη δεκαετία, στην είσοδο καθαρών κερδοσκόπων στις κερδοφόρες επιχειρήσεις των εντύπων και του θεάτρου, μέθοδος η οποία επηρέασε βαθιά, μεταξύ άλλων, την ανάπτυξη του θεάτρου στην Αγγλία. Ένα μεγάλο μέρος της ώθησης στις φθηνές περιοδικές εκδόσεις αντικατοπτρίζει την επιθυμία να ελεγχθεί η ανάπτυξη της εργατικής γνώμης· για τον

[322] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 149

λόγο αυτό η εμφανής στροφή από τα περιοδικά λαϊκής εκπαίδευσης προς τα οικογενειακά περιοδικά έντυπα κρίνεται σημαντική, αναφέρει ο Williams. Αξιοσέβαστα σχέδια ηθικής και οικιακής βελτίωσης αναμείχτηκαν βαθιά με τη διδασκαλία και τον υπαινιγμό συγκεκριμένων κοινωνικών αξιών που ευνοούσαν το συμφέρον της υπάρχουσας ταξικής κοινωνίας. Αυτές οι αλλαγές, σε ένα ευρύ πεδίο, αποτελούν απαραίτητα μέρη της πραγματικής πολιτισμικής διαδικασίας που πρέπει να εξετάσουμε, συμπεραίνει ο Williams.

Καθώς προχωράμε σε αυτό το ευρύτερο πεδίο, επιβεβαιώνουμε τον ίδιο μηχανισμό λειτουργίας της επιλεκτικής παράδοσης, ωστόσο, οι θεσμικές εξελίξεις που μόλις επισημάνθηκαν, οι οποίες αντιπροσωπεύουν μια κρίσιμη φάση στην εμπορική οργάνωση της λαϊκής κουλτούρας, μας ενδιαφέρουν πρωτίστως, επειδή σχετίζονται με μια μετέπειτα σημαντική τάση. Υπό την ίδια οπτική αντιλαμβανόμαστε τις ποικίλες εξελίξεις που απαντώνται σε ολόκληρο το φάσμα του πολιτιστικού τομέα, όπως είναι το άνοιγμα των δημόσιων μουσείων, των δημόσιων βιβλιοθηκών και των δημόσιων πάρκων. Η σφοδρή διαμάχη γύρω από αυτές τις καινοτομίες, που εκτείνεται από τις κατηγορίες της υπερβολής μέχρι τις αγωνιώδεις εκκλήσεις για τον «εκπολιτισμό» των εργαζομένων, τείνει να εκλείψει, στο μυαλό μας, σύμφωνα με μεταγενέστερες ερμηνείες. Ωστόσο, ισχυρίζεται ο Williams,: *"The complexity we have to grasp, in the field of cultural institutions, is that this decade brought crucial developments in the commercial exploitation of culture, in its valuable popular expansion, and in enlightened public provision. This is the reality that various strands of the selective tradition tend to reduce, seeking always a single line of development."*[323] που σημαίνει: *«Η πολυπλοκότητα που πρέπει να αντιληφθούμε, στον τομέα των πολιτιστικών θεσμών, επικεντρώνεται στις κρίσιμες εξελίξεις που έφερε αυτή η δεκαετία στην εμπορική εκμετάλλευση της κουλτούρας, στη σημαντική λαϊκή επέκτασή της και στον εκσυγχρονισμό της δημόσιας παροχής. Αυτή είναι η πραγματικότητα την οποία διάφορα σκέλη της επιλεκτικής παράδοσης τείνουν να μειώνουν, αναζητώντας πάντα μια ενιαία γραμμή ανάπτυξης»*.

Η ίδια διαδικασία επιλογής φαίνεται να παρατηρείται και στον τομέα της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας της περιόδου, επισημαίνει ο Williams, εντοπίζοντας δύο καίρια σημεία. Αρχικά, διακρίνει ότι τα χαρακτηριστικά που σημάδεψαν την υπό μελέτη περίοδο συνθέτουν μια ενιαία ιστορία, αν και με μεγάλες πολυπλοκότητες και

[323] Williams, 1965: 74

συγκρούσεις, καθιστώντας αδύνατη τη μεμονωμένη μελέτη κάθε στοιχείου στην πραγματική ζωή της περιόδου. Στη συνέχεια, επισημαίνει ότι καθένα από τα χαρακτηριστικά της περιόδου υπόκειται σε εξαιρετικά επιλεκτική ερμηνεία, σύμφωνα με τις επικείμενες κατευθύνσεις και δεσμεύσεις. Αναπτύσσοντας τους ισχυρισμούς του, αναφέρει: *"We see from this, also, the importance of our theoretical observation on one aspect of the working of the selective tradition: that it is not only affected, even governed, by subsequent main lines of growth, but also changes, as it were retrospectively, in terms of subsequent change […] The stress on economic history has a similar basis of retrospective change."*[324] που σημαίνει: *«Αντιλαμβανόμαστε από αυτό, επίσης, τη σημασία της θεωρητικής παρατήρησής μας σε μια πτυχή της λειτουργίας της επιλεκτικής παράδοσης: ότι όχι μόνο επηρεάζεται, ακόμα και ελέγχεται, από μεταγενέστερες κύριες γραμμές ανάπτυξης, αλλά επίσης αλλάζει, σαν να ήταν δυνατό, αναδρομικά, σύμφωνα με την επακόλουθη αλλαγή […] Η έμφαση στην οικονομική ιστορία έχει παρόμοια βάση αναδρομικής αλλαγής»*.

Στην περίπτωση της λογοτεχνίας, η λειτουργία της επιλεκτικής παράδοσης, για την οποία μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι θα συνεχίσει να αλλάζει, διαβεβαιώνει ο Williams, αποτυπώνεται εν μέρει με την έμφαση σε έργα που φέρουν μια αδιαμφισβήτητη αξία και εν μέρει με τη χρήση έργων που συμφωνούν με τους όρους της δικής μας ανάπτυξης. Η επιλεκτική παράδοση που σχετίζεται με αυτή την περίοδο είναι διαφορετική από την ίδια την περίοδο, όπως και η κουλτούρα της περιόδου, η οποία μελετήθηκε σφαιρικά, είναι αναγκαστικά διαφορετική από την κουλτούρα που βιώθηκε.

Το έργο της συνειδητής ανακατασκευής του παρελθόντος και της επιλεκτικής παράδοσης τείνει στη διαμόρφωση δραστηριοτήτων διαφορετικών κατηγοριών, ωστόσο η μελέτη της περιοχής που δημιουργείται από το πλέγμα των σχέσεων αυτών, θα μπορέσει να μας αποδείξει αν η θεωρητική περιγραφή μας για τις σχέσεις που δημιουργούνται είναι έγκυρη, επισημαίνει ο Williams. Έχοντας εξετάσει ήδη μια σημαντική κατηγορία σχέσεων, στον τομέα των πολιτιστικών θεσμών, διαπιστώθηκε ότι παράγοντες, όπως η εικόνα της ταξικής διαστρωμάτωσης, ιδιαίτερα η στάση της μεσαίας τάξης απέναντι στην αντιφρονούσα εργατική τάξη, η τεχνολογική ανάπτυξη που ακολούθησε από την επικράτηση της βιομηχανικής οικονομίας και από τα είδη ιδιοκτησίας και διανομής, που αποτελούν φυσικούς σχηματισμούς μιας τέτοιας

[324] Williams, 1965: 75

οικονομίας, μπορεί να θεωρηθεί ότι έχουν επηρεάσει θεσμούς, όπως ο Τύπος, οι εκδόσεις βιβλίων και το θέατρο. Η μορφή αυτών των θεσμών, με τους σκοπούς που εξέφρασαν, είχε εμφανείς επιδράσεις σε κάποια πολιτιστικά έργα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων στυλ στη δημοσιογραφία, αλλαγές στο είδος του μυθιστορήματος, λόγω της σειριακής έκδοσης, καθώς και προσαρμογή του υλικού με γνώμονα το νέο κοινό που στοχεύεται. Με αυτό το είδος αλληλεπίδρασης είμαστε εύλογα εξοικειωμένοι, αλλά δεν μπορούμε να περιοριστούμε σε αυτό, μας υπενθυμίζει ο Williams.

Ένα δεύτερο είδος αλληλεπίδρασης, στο οποίο αποτυπώνεται ευδιακρίτως η άμεση αντανάκλαση της κοινωνίας σε πολιτιστικό έργο, είναι η λογοτεχνία. Τα γενικά χαρακτηριστικά που σκιαγραφούν την πολιτική και κοινωνική ιστορία της δεκαετίας του 1840 αντικατοπτρίζονται εκτενώς στη λογοτεχνία της περιόδου, ιδιαίτερα στο μυθιστόρημα. Η αλληλεπίδραση των χαρακτηριστικών αυτών κρίνεται σημαντική, αλλά και πάλι δεν θα μπορούσαμε να μείνουμε ικανοποιημένοι από αυτό και μόνο το είδος αλληλεπίδρασης, και πράγματι, εάν περιορίσουμε τις σχέσεις σε αυτή την άμεση περιγραφή και συζήτηση, θα δυσκολευτούμε να εκτιμήσουμε ακόμη και αυτές, υποστηρίζει ο Williams.

Η περαιτέρω περιοχή των σχέσεων, που πρέπει να διερευνηθεί, είναι αυτή που περιγράφεται και ερμηνεύεται μέσα από έννοιες, όπως ο κοινωνικός χαρακτήρας και η δομή αίσθησης. Ο κυρίαρχος κοινωνικός χαρακτήρας της περιόδου μπορεί να περιγραφεί εν συντομία, επεξηγεί ο Williams, αναφέροντας ότι διακρίνεται η πίστη στην αξία της εργασίας, η οποία συνδέεται άμεσα με την ατομική προσπάθεια και με μια ισχυρή προσκόλληση στην επιτυχία που διασφαλίζεται με αυτούς τους όρους. Αντίστοιχα, η ταξική κοινωνία υπονοείται, αλλά το κύρος κατακτιέται όλο και περισσότερο βάσει της κοινωνικής θέσης που έχει καταλάβει, παρά της καταγωγής που κουβαλάει το άτομο. Οι φτωχοί θεωρούνται θύματα των δικών τους αποτυχιών και πιστεύεται ακράδαντα ότι οι καλύτεροι από αυτούς θα καταφέρουν να ανέλθουν στην ιεραρχία της κοινωνίας και να μεταπηδήσουν σε μια ανώτερη κοινωνική τάξη. Η ύπαρξη κυρωτικού νόμου καταπολέμησης της φτώχειας κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου να τονώσει την προσπάθεια· κατ' επέκταση, η κακουχία θεωρείται κατά μία έννοια εξευγενιστική, καθώς διδάσκει ταπείνωση και θάρρος και οδηγεί στη σκληρή αφοσίωση στο καθήκον. Η λιτότητα, η σύνεση και η ευσέβεια είναι οι κύριες αρετές και η οικογένεια αποτελεί τον κεντρικό θεσμό τους. Η ιερότητα του γάμου είναι απόλυτη και η μοιχεία και η πορνεία θεωρούνται ασυγχώρητες. Η αίσθηση του

καθήκοντος περιλαμβάνει την παροχή βοήθειας στους αδύναμους, υπό τον όρο ότι η βοήθεια δεν επιδοκιμάζει την αδυναμία· η αποδοχή του σεξουαλικού σφάλματος και ο κατευνασμός των φτωχών θεωρούνται αδυναμίες υπό αυτή την οπτική. Η εκπαίδευση στις επικρατούσες αρετές πρέπει να είναι αναγκαστικά αυστηρή και συνοδεύεται από την υποχρέωση διασφάλισης της ενίσχυσης των θεσμών που την παρέχουν.

Η παραπάνω περιγραφή μπορεί να ονομαστεί δικαίως ως ο κυρίαρχος κοινωνικός χαρακτήρας της περιόδου, υποστηρίζει ο Williams, αν μελετήσουμε τη χαρακτηριστική νομοθεσία της, τους όρους με τους οποίους υποστηρίχθηκε, το περιεχόμενο των δημόσιων λόγων και των γραπτών κειμένων και τους χαρακτήρες που έχαιραν του θαυμασμού των συγχρόνων τους. Ωστόσο, φυσικά, ως κοινωνικός χαρακτήρας, διέφερε σημαντικά ως προς την επιτυχία μετάδοσής του και υπόκειται σε πολλές προσωπικές παραλλαγές. Η πιο σοβαρή δυσκολία προκύπτει καθώς εξετάζουμε πιο προσεκτικά την περίοδο και συνειδητοποιούμε ότι διάφοροι εναλλακτικοί κοινωνικοί χαρακτήρες ήταν στην πραγματικότητα ενεργοί, οι οποίοι επηρέασαν, με σημαντικούς τρόπους, ολόκληρη τη ζωή της εποχής, προσθέτει ο Williams. Σε μια προσπάθεια διευκρίνισης του όρου, ο Ουαλός θεωρητικός επεξηγεί: *"A social character is the abstract of a dominant group, and there can be no doubt that the character described – a developed form of the morality of the industrial and commercial middle class – was at this time the most powerful."*[325] που σημαίνει: *«Ένας κοινωνικός χαρακτήρας συμβολίζει την περίληψη των στοιχείων μιας κυρίαρχης ομάδας και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο χαρακτήρας που περιγράφηκε, μια ανεπτυγμένη μορφή της ηθικής που χαρακτήριζε τη βιομηχανική και εμπορική μεσαία τάξη, ήταν εκείνη την εποχή ο πιο ισχυρός κοινωνικός χαρακτήρας»*. Παράλληλα, ωστόσο, υπήρχαν και άλλοι κοινωνικοί χαρακτήρες με ισχυρό έρεισμα στην κοινωνία, όπως ο αριστοκρατικός χαρακτήρας, ο οποίος εξασθενούσε εμφανώς, αλλά οι παραλλαγές του εξακολουθούν να ζουν σε όλη αυτή τη χρονική περίοδο. Ορισμένες από τις αξίες που αντιπροσωπεύει ο αριστοκρατικός χαρακτήρας είναι ότι η καταγωγή έχει μεγαλύτερη σημασία από τον πλούτο, η εργασία δεν αποτελεί τη μόνη κοινωνική αξία, και η σύνεση και η αγνότητα, τουλάχιστον στους νέους άνδρες, δεν θεωρούνται βασικές αρετές, αλλά θα μπορούσαν να αποτελούν ακόμη και σημάδι κακίας ή νωθρότητας. Σε σχέση με τη στάση απέναντι στους φτωχούς, ο αριστοκρατικός χαρακτήρας είναι διφορούμενος, αφού δίνει έμφαση στη φιλανθρωπία, αλλά εμπεριέχει και το στοιχείο της βαρβαρότητας, μια προθυμία να

[325] Williams, 1965: 78

περιοριστούν οι ταραχοποιοί, μια φυσική ροπή προς την καταστολή, στοιχεία που διαφέρουν κατά πολύ από τη στάση της μεσαίας τάξης. Η δεκαετία του 1840 είναι πολύ ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη, ισχυρίζεται ο Williams, ακριβώς επειδή καταδεικνύει την αλληλεπίδραση διαφορετικών κοινωνικών χαρακτήρων. Η βαρβαρότητα και η καταστολή απαντώνται ακόμα, σε περίοδο κρίσης, αλλά σε σύγκριση με τις δεκαετίες του ’20 και του ’30, εγκαταλείπονται σταθερά προς όφελος της θετικής νομοθεσίας, ενώ, ταυτόχρονα, παρατηρείται μεγάλη τάση προς την ελαφρά ψυχαγωγία, από τα φτηνά μυθιστορήματα μέχρι τα μιούζικ χολ. Αν και η περιγραφή του κυρίαρχου κοινωνικού χαρακτήρα διαφέρει, από πολλές απόψεις, από τη γνήσια αίσθησή του, οι πραγματικές συγκρούσεις της εποχής οφείλονται στους εναλλακτικούς κοινωνικούς χαρακτήρες που απαντώνται ταυτόχρονα. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η κεντρική δυσκολία της έννοιας του κοινωνικού χαρακτήρα, αφού, υπογραμμίζοντας ένα κυρίαρχο μέρος, υποτιμάται σοβαρά η ιστορική διαδικασία αλλαγής και σύγκρουσης, που συναντώνται ακόμη και όταν, όπως στη δεκαετία του 1840, ένας τέτοιος κοινωνικός χαρακτήρας είναι πολύ ισχυρός, υποδεικνύει ο Williams. Κρίνεται, επίσης, αναγκαίο να προσθέσουμε μια άλλη εναλλακτική οπτική, μείζονος σημασίας: τον αναπτυσσόμενο κοινωνικό χαρακτήρα της εργατικής τάξης, η οποία διαφέρει σε σημαντικά σημεία από τους ανταγωνιστές της, καθώς τα θύματα της καταπίεσης και της τιμωρητικής αναμόρφωσης, οι άνθρωποι της εργατικής τάξης, άρχιζαν να διαμορφώνουν εναλλακτικά ιδανικά. Στους κόλπους των αναπτυσσόμενων οργανισμών που σχημάτιζαν, γεννιόταν η πιο ριζοσπαστική κριτική από όλες, η οποία πρέσβευε την άρνηση μιας κοινωνίας που βασίζεται είτε στην καταγωγή είτε στην ατομική επιτυχία, ενώ στη θέση της φαντασιωνόταν μια κοινωνία βασισμένη στην αλληλοβοήθεια και στη συνεργασία.

Συνοψίζοντας τις θέσεις του, ο Williams αναφέρει: *“We can then distinguish three social characters operative in the period, and it is with the study of relations between them that we enter the reality of the whole life. All contribute to the growth of the society: the aristocratic ideals tempering the harshness of middle-class ideals at their worst; working-class ideals entering into a fruitful and decisive combination with middle-class ideals at their best. The middle-class social character remains dominant, and both aristocrats and working people, in many respects, come to terms with it. But equally, the middle-class social character as in entered the forties is in many respects modified as the forties end. The values of work and self-help, of social position by status rather than birth, of the sanctity of marriage and the emphasis on thrift, sobriety and*

charity, are still dominant. But punitive rehabilitation, and the attitudes to weakness and suffering on which it rests, have been, while not rejected, joined by a major ideal of public service, in which the effort towards civilization is actively promoted by a genuine altruism and the making of positive institutions."[326] που σημαίνει: *«Μπορούμε, επομένως, να διακρίνουμε τρεις κοινωνικούς χαρακτήρες που λειτουργούν την ίδια χρονική περίοδο και η μελέτη των σχέσεων μεταξύ τους είναι το στοιχείο εκείνο που θα μας εντάξει στην πραγματικότητα ολόκληρου του φάσματος της ζωής. Όλες οι στάσεις συμβάλλουν στην ανάπτυξη της κοινωνίας: τα αριστοκρατικά ιδανικά μετριάζουν τη σκληρότητα των ιδανικών της μεσαίας τάξης, στη χειρότερη περίπτωση· τα ιδανικά της εργατικής τάξης εμπλέκονται σε έναν γόνιμο και αποφασιστικό συνδυασμό με τα ιδανικά της μεσαίας τάξης, στην καλύτερη περίπτωση. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της μεσαίας τάξης παραμένει κυρίαρχος και τόσο οι αριστοκράτες, όσο και η εργατική τάξη, από πολλές απόψεις, συμβιβάζονται μαζί του. Ωστόσο, ο κοινωνικός χαρακτήρας της μεσαίας τάξης διαφέρει κατά πολύ όπως διαμορφώνεται στα τέλη της δεκαετίας του '40 σε σχέση με τις αρχές της δεκαετίας. Οι αξίες της εργασίας και της αυτοβελτίωσης, του κύρους που αποκτιέται από την κοινωνική θέση και όχι από την καταγωγή, της ιερότητας του γάμου και της έμφασης στη λιτότητα, τη σύνεση και τη φιλανθρωπία, εξακολουθούν να κυριαρχούν. Παρά ταύτα, η τιμωρητική αναμόρφωση, και η στάση απέναντι στην αδυναμία και στις κακουχίες στην οποία βασίζεται, ενώ δεν απορρίφθηκε, συνδυάστηκε με ένα σημαντικό ιδεώδες δημόσιας παροχής, σύμφωνα με το οποίο η προσπάθεια προς τον εκπολιτισμό προωθείται ενεργά μέσα από έναν γνήσιο αλτρουισμό και τη δημιουργία θετικών θεσμών»*.

Σε αυτό το σημείο ο Williams διαπιστώνει ένα επίπεδο αλλαγής και ισχυρίζεται ότι μια τέτοια ανάλυση κρίνεται απαραίτητη, εάν θέλουμε να διερευνήσουμε την πραγματικότητα του κοινωνικού χαρακτήρα. Από ορισμένες απόψεις, η δομή αίσθησης αντιστοιχεί στον κυρίαρχο κοινωνικό χαρακτήρα, αποτελώντας, επίσης, μια έκφραση της αλληλεπίδρασης που περιγράφηκε. Ωστόσο, η ομοιομορφία δεν αποτελεί ούτε δικό της χαρακτηριστικό, αφού είναι, κυρίως, εμφανής στην κυρίαρχη παραγωγική ομάδα. Διαφέρει, παρόλα αυτά, από οποιονδήποτε από τους διακριτούς κοινωνικούς χαρακτήρες, επειδή περιλαμβάνει όχι μόνο τα κοινά ιδανικά, αλλά και τις παραλείψεις και τις συνέπειές τους, όπως βιώθηκαν, στοιχείο που επιβεβαιώνεται εύκολα μέσα από τη μελέτη των μυθιστορημάτων της δεκαετίας του '40, ισχυρίζεται ο Williams.

[326] Williams, 1965: 80

Η ολότητα των χαρακτηριστικών που περιγράψαμε επιβεβαιώνεται, παράλληλα, μέσα από τη λαϊκή μυθιστοριογραφία των περιοδικών εντύπων, αφού διαφαίνονται, μεταξύ άλλων, η ύπαρξη μιας ταξικής κοινωνίας, με έμφαση μάλλον στον πλούτο παρά στην καταγωγή, η πεποίθηση ότι η υπαιτιότητα για τη φτώχεια βαραίνει το ίδιο το άτομο και η προάσπιση της απόλυτης ιερότητας του γάμου. Αν και τα στοιχεία αυτά ενέχουν συνειδητά διδακτικό στόχο, αποτελούν, ταυτόχρονα, την άμεση έκφραση του κυρίαρχου κοινωνικού χαρακτήρα, ο οποίος επιβεβαιώνεται με την ίδια ένταση μέσα από τα θρησκευτικά μυθιστορήματα, αλλά και τα μυθιστορήματα μυστηρίου και τρόμου, προσθέτει ο Williams. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να λησμονήσουμε τον βαθμό, στον οποίο η λαϊκή μυθιστοριογραφία διατηρεί παλαιότερα αξιακά συστήματα, συχνά μέσω στερεότυπων συμβάσεων, με τη χρήση των οποίων σκιαγραφούνται συνήθως οι χαρακτήρες των λογοτεχνικών έργων. Το «μοδάτο μυθιστόρημα» της υψηλής ζωής βγήκε εκτός μόδας μόλις στα τέλη της δεκαετίας του ’40, υπενθυμίζει ο Williams, επεξηγώντας, ταυτόχρονα, ότι ο τυπικός ήρωας ήταν ορισμένες φορές ο επιτυχημένος εκφραστής της αυτοβελτίωσης, ο οποίος συχνά αναπαρίστατο από έναν ηλικιωμένο άνδρα, τον καλλιεργημένο κύριο, ή από έναν στρατιώτη που διέπεται από κάποιον κώδικα τιμής, ακόμη και από τον τύπο ανθρώπου που βρίσκει ευλογία την ευχαρίστηση και κατάρα την εργασία. Για τον προηγούμενο ήρωα η απώλεια εισοδήματος και η ανάγκη για εργασία ήταν ατυχίες που έπρεπε να τις υπομείνει, και το να έχει κανείς μια ασφαλή περιουσία ήταν αναμφίβολα η καλύτερη εκδοχή. Η νέα στάση απέναντι στην εργασία εμφανίστηκε αργά, αφού η συνηθισμένη ζωή της μεσαίας τάξης εξακολουθούσε να θεωρείται πολύ απλή και βαρετή για ένα πραγματικά ενδιαφέρον μυθιστόρημα. Επιπλέον, οι ήρωες οποιουδήποτε είδους ήταν ικανοί να εκδηλώσουν έντονα συναισθήματα, μπορούσαν να ξεσπάσουν δημόσια σε κλάματα, ή ακόμα και να λιποθυμήσουν, όπως έκαναν οι ισχυροί άνδρες, αλλά σύντομα θα μπορούσαν να κάνουν περισσότερα, παρατηρεί ο Williams. Αντιθέτως, οι ηρωίδες έχουν περισσότερη συνέχεια, παρουσιάζονται αδύναμες και εξαρτημένες και χαίρονται που είναι έτσι, καθώς, φυσικά, είναι όμορφες και αγνές. Ένας ενδιαφέρων παράγοντας, που προφανώς σχετίζεται με μια συνεχιζόμενη γενική στάση που επικρατούσε εκείνη την περίοδο, είναι ότι τα σχολεία, σχεδόν χωρίς εξαίρεση, παρουσιάζονται ως τόποι πειρασμού και κακίας, κατώτερα σε σχέση με την ανατροφή των παιδιών στο σπίτι από την οικογένεια. Αυτή είναι, ίσως, η τελευταία περίοδος, κατά την οποία η πλειοψηφία της αγγλικής κοινής γνώμης πίστευε ότι η εκπαίδευση στο σπίτι ήταν η ιδανική επιλογή. Από τον δέκατο έκτο αιώνα αυτή

η πεποίθηση κέρδιζε έδαφος και η πλήρης αντιστροφή της, με το νέο ήθος που απέκτησαν τα δημόσια σχολεία μετά από τον Arnold, έχει ιδιαίτερη σημασία, εντοπίζει με διάκριση ο Williams.

Στη λαϊκή μυθιστοριογραφία της δεκαετίας του ’40, επομένως, εντοπίζουμε πολλά στοιχεία παλαιότερων τρόπων έκφρασης συναισθήματος, καθώς και την πιστή αναπαραγωγή ορισμένων τυπικών συναισθημάτων του κοινώς αποδεκτού κοινωνικού χαρακτήρα. Ωστόσο, απαντάται, επίσης, με έναν ενδιαφέροντα τρόπο, η αλληλεπίδραση μεταξύ αυτών των στοιχείων και της πραγματικής εμπειρίας. Το κρίσιμο σημείο, αυτή την περίοδο, εντοπίζεται στον τομέα της επιτυχίας και των χρημάτων, ο οποίος ανατρέπει τους ισχυρισμούς του κοινωνικού χαρακτήρα ότι η επιτυχία ακολουθεί την προσπάθεια και ότι ο πλούτος είναι σημάδι σεβασμού, αναφέρει ο Williams. Πλέον, οι ισχυρισμοί αυτοί έπρεπε να έλθουν αντιμέτωποι, έστω και ασυνείδητα, με έναν πρακτικό κόσμο, στον οποίο τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά, γεγονός που υποδεικνύει ότι το στοιχείο της εμπιστοσύνης που υπάρχει στη συγκεκριμένη μυθιστοριογραφία είναι συχνά μόνο επιφανειακό, ενώ στην πραγματικότητα αυτό που αναδύεται με μεγάλη δύναμη είναι μια διάχυτη ατμόσφαιρα αστάθειας και χρέους. Μια τυπική εξέλιξη της υπόθεσης, σε αυτές τις ιστορίες, είναι η απώλεια της περιουσίας, η οποία δεν παρουσιάζεται σχεδόν ποτέ με όρους σύμφωνους προς τον κοινωνικό χαρακτήρα, ο οποίος υπαγορεύει ότι η επιτυχία ή η αποτυχία αντιστοιχούν στην προσωπική ποιότητα. Το χρέος και η καταστροφή στοιχειώνουν αυτόν τον φαινομενικά σίγουρο κόσμο και στην πλειονότητα των περιπτώσεων συμβαίνει ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που δεν σχετίζεται με την ποιότητα των χαρακτήρων. Σε ένα βαθμό, οι ισχυρισμοί του κοινωνικού χαρακτήρα διατηρούνται, επιβεβαιώνει ο Williams, με αποτέλεσμα, για παράδειγμα, όταν κάποιος χάνει την περιουσία του, να απομακρύνεται από το προσκήνιο, αφού δεν μπορεί να ντροπιάζει τον εαυτό του ή τους φίλους του μένοντας εκεί. Ωστόσο, αυτός ο αμείλικτος κώδικας περιορίζεται συνήθως σε δευτερεύοντες χαρακτήρες, όπως είναι οι γονείς του ήρωα ή της ηρωίδας. Για τους κεντρικούς χαρακτήρες εφευρίσκεται κάποιο άλλο τέχνασμα, το οποίο σε ολόκληρο το φάσμα της μυθιστοριογραφίας εκφράζεται μέσα από δύο επινοήσεις, από την απροσδόκητη κληρονομιά και από την Αυτοκρατορία. Οι επινοήσεις αυτές έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, τόσο σε επίπεδο τεχνάσματος, όσο και σε επίπεδο ανάπτυξης στάσεων που κρίνονται αναγκαίες για την κοινωνία.

Η ως δια μαγείας λύση κρίνεται πράγματι απαραίτητη, προκειμένου να αναβληθεί η σύγκρουση μεταξύ ηθικής και εμπειρίας, υποστηρίζει ο Williams.

Χρησιμοποιείται ευρέως σε αισθηματικές υποθέσεις, όπου ο ήρωας ή η ηρωίδα είναι δεσμευμένοι με μια σύζυγο ή έναν σύζυγο που δεν αγαπούν, ενώ ο αληθινός εραστής περιμένει την κατάλληλη στιγμή για να δράσει. Λύσεις που σχετίζονται με την απιστία ή τη λήξη του γάμου είναι συνήθως αδιανόητες, επομένως η εξέλιξη παίρνει τη μορφή της υπόθεσης ότι ο ακατάλληλος σύντροφος είναι συνήθως αλκοολικός ή τρελός. Σε ένα δεδομένο σημείο, και μετά από τον απαιτούμενο βαθμό ταλαιπωρίας, επέρχεται ένας βολικός, συχνά θεαματικός θάνατος, στον οποίο ο σύντροφος επιδεικνύει ιδιότητες φροντίδας, καθήκοντος και ευσέβειας, ενώ στη συνέχεια, φυσικά, η πραγματική αγάπη μπορεί να ολοκληρωθεί. Στο οικονομικό ζήτημα, η διαδικασία είναι παρόμοια, με τις κληρονομιές να εμφανίζονται απροσδόκητα την κρίσιμη στιγμή και τις περιουσίες να αποκαθίστανται. Κανείς δεν πρέπει να αντιταχθεί στην αρχή ότι τα χρήματα είναι υψίστης σημασίας για την επιτυχία, ωστόσο εξίσου πολύ λίγοι οφείλουν να δεσμεύονται από την ηθική που κηρύσσεται στους φτωχούς, η οποία υπαγορεύει ότι οι άξιοι ευημερούν με την προσπάθεια. Αυτό το στοιχείο της εξαπάτησης σηματοδοτεί ένα κρίσιμο σημείο διαφοράς μεταξύ του κοινωνικού χαρακτήρα και της πραγματικής δομής αίσθησης, ισχυρίζεται ο Williams.

Η χρήση του στοιχείου της Αυτοκρατορίας είναι παρόμοια, αλλά πιο περίπλοκη. Φυσικά υπήρχαν πραγματικές κληρονομιές, παραδέχεται ο Williams, γεγονός το οποίο συνέβαλε στην αλλαγή της ηθικής της αυτοβελτίωσης και στην αντικατάστασή της από μια απλούστερη μορφή, τη μαγική λύση, η οποία ενυπήρχε μαζί με τα άλλα στοιχεία της εποχής. Ωστόσο, η Αυτοκρατορία αποτελούσε μια πιο καθολικά διαθέσιμη οδό διαφυγής, από την οποία οι κατεστραμμένοι ή παρεξηγημένοι ήρωες θα μπορούσαν να φύγουν και να επιστρέψουν με περιουσίες, οι κάθε είδους αδύναμοι θα μπορούσαν κατ' αυτόν τον τρόπο να κάνουν μια νέα αρχή. Συχνά, πράγματι, η Αυτοκρατορία αποτελούσε την πηγή της απροσδόκητης κληρονομιάς και είναι εμφανές ότι η χρήση της κάνει αναφορά σε πραγματικούς παράγοντες που δρούσαν στην κοινωνία. Ως ένα βαθμό η μετάβαση στις νέες χώρες θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια αγνή μορφή αυτοβελτίωσης και προσπάθειας επίλυσης των προβλημάτων της εργατικής κυρίως τάξης, καθώς επίσης η ανάγκη για εργάτες στις νέες χώρες ήταν μεγάλη. Με διαφορετικό τρόπο, όσον αφορά στο κεφάλαιο και στο εμπόριο, η Αυτοκρατορία αποτελούσε έναν από τους μοχλούς της εκβιομηχάνισης και επρόκειτο να αποδειχτεί ένας σημαντικός παράγοντας επιβίωσης του καπιταλιστικού συστήματος. Τα φαινόμενα αυτά αντικατοπτρίζονται στη μυθιστοριογραφία της εποχής, αν και όχι στον ίδιο βαθμό, με τον οποίο θα αποτυπώνονταν αργότερα στον

ίδιο αιώνα, όταν ο ιμπεριαλισμός θα είχε γίνει πια συνειδητή πολιτική. Εν τω μεταξύ, παράλληλα με αυτή την αντανάκλαση των πραγματικών φαινομένων, υπήρχε και η χρήση της ως δια μαγείας λύσης· χαρακτήρες των οποίων η μοίρα δεν μπορούσε να βελτιωθεί μέσα στο υπάρχον σύστημα, τοποθετούνταν απλώς στη βάρκα, με αποτέλεσμα να εφευρίσκεται ένας απλούστερος τρόπος επίλυσης της σύγκρουσης μεταξύ ηθικής και εμπειρίας σε σχέση με κάθε ριζοσπαστική αμφισβήτηση της ηθικής. Αυτή η μέθοδος είχε το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι ήταν σύμφωνη και με ένα άλλο βασικό στοιχείο της δομής αίσθησης, σύμφωνα με το οποίο η ύπαρξη γενικής λύσης στα κοινωνικά προβλήματα της εποχής δεν ήταν εφικτή, ενώ επιτρέπονταν μόνο οι μεμονωμένες λύσεις, όπως είναι η διάσωση από κληρονομιά, η μετανάστευση ή η επίλυση με κάποια έγκαιρη αλλαγή γνώμης, διαπιστώνει ο Williams.

Η σύνδεση μεταξύ της λαϊκής δομής αίσθησης και της δομής αίσθησης, που χρησιμοποιείται στη λογοτεχνία της εποχής, είναι μείζονος σημασίας για την ανάλυση της κουλτούρας, ισχυρίζεται ο Williams. Σε αυτή τη σύνδεση, σε ένα επίπεδο ακόμη πιο σημαντικό από αυτό των θεσμών, γίνονται σαφείς οι πραγματικές σχέσεις που υπάρχουν μέσα σε ολόκληρο το φάσμα της κουλτούρας, σχέσεις που μπορούν εύκολα να αγνοηθούν όταν επιβιώνει μόνο η καλύτερη γραφή ή όταν μελετάται έξω από το κοινωνικό της πλαίσιο. Ωστόσο, η σύνδεση πρέπει να οριστεί προσεκτικά, επισημαίνει ο Williams. Συχνά στο καλό μυθιστόρημα οι κοινότοπες καταστάσεις και τα συνηθισμένα συναισθήματα εκφράζονται στη μέγιστη έντασή τους. Σε άλλες περιπτώσεις, αν και το πλαίσιο διατηρείται, ένα στοιχείο της εμπειρίας κυριαρχεί σε όλο το έργο, με τρόπο που το τοποθετεί εκτός των συμβατικών όρων. Στην κοινή μυθιστοριογραφία, οι φιγούρες ήταν συμβατικές, ενώ στη λογοτεχνία αναδύονται με μια ακαταμάχητη αυθεντικότητα, όχι απλώς ως πρότυπα των ατυχημάτων του κοινωνικού συστήματος, αλλά ως εκφράσεις μιας γενικής κρίσης για την ανθρώπινη ποιότητα ολόκληρου του τρόπου ζωής. Το πρώτο σώμα μυθιστορήματος που εκφράζει, ακόμη και μέσω των συμβατικών μορφών, μια ριζοσπαστική ανθρώπινη διαφωνία εντοπίζεται στη δεκαετία του 1840. Στο επίπεδο του κοινωνικού χαρακτήρα, η κοινωνία μπορεί να επιβεβαιώνει τους ισχυρισμούς της και να είναι σίγουρη για το μέλλον της, ωστόσο οι μοναχικές εκτεθειμένες φιγούρες μάς φαίνεται, τουλάχιστον, ότι αποτελούν την προσωπική και κοινωνική πραγματικότητα του συστήματος που εν μέρει εξορθολόγησε ο κοινωνικός χαρακτήρας.

Η τέχνη αντανακλά την κοινωνία της και μεταφέρει έναν κοινωνικό χαρακτήρα με τον τρόπο που βιώθηκε στην πραγματικότητα, ωστόσο, η τέχνη, παράλληλα,

δημιουργεί, με νέες αντιλήψεις και απαντήσεις, στοιχεία που η κοινωνία, αυτή καθαυτήν, δεν είναι σε θέση να συνειδητοποιήσει. Αν συγκρίνουμε την τέχνη με την κοινωνία της, συναντούμε ένα πλήθος πραγματικών σχέσεων που αποδεικνύουν τους στενούς και κεντρικούς δεσμούς της με το συνολικό φάσμα της ζωής. Βρίσκουμε περιγραφή, συζήτηση, έκθεση μέσα από την πλοκή και εμπειρία του κοινωνικού χαρακτήρα και, επίσης, ανακαλύπτουμε σε ορισμένες χαρακτηριστικές μορφές και τεχνικές, στοιχεία από τα αδιέξοδα και άλυτα προβλήματα της κοινωνίας, που συχνά γίνονται παραδεκτά για πρώτη φορά στη συνείδηση με αυτόν τον τρόπο, υποστηρίζει ο Williams. Ορισμένα από αυτά τα στοιχεία θα επιδείξουν μια ψευδή συνείδηση, που έχει σχεδιαστεί για να αποτρέψει οποιαδήποτε ουσιαστική αναγνώριση, ενώ άλλο μέρος αυτών των στοιχείων θα εκφράσει μια βαθιά επιθυμία εξέλιξης, η οποία παραμένει ακόμη αχαρτογράφητη. Μεγάλο μέρος της τέχνης, μεγάλο μέρος της ως δια μαγείας λύσης, της δεκαετίας του 1840, εξέφρασε αυτή την επιθυμία.

Συμπαρασυρόμενος από αυτούς τους συλλογισμούς, ο Williams αναφέρει: "*And at this point we find ourselves moving into a process which cannot be the simple comparison of art and society, but which must start from the recognition that all the acts of men compose a general reality within which both art and what we ordinarily call society are comprised. We do not now compare the art with the society; we compare both the whole complex of human actions and feelings.*"[327] που σημαίνει: *«Η διαδικασία που πρέπει να μας ενδιαφέρει δεν μπορεί να είναι η απλή σύγκριση τέχνης και κοινωνίας, αλλά αυτή που ξεκινά από την αναγνώριση ότι όλες οι πράξεις των ανθρώπων συνθέτουν μια γενική πραγματικότητα, εντός της οποίας τόσο η τέχνη, όσο και αυτό που, συνήθως, ονομάζουμε κοινωνία συγκροτούνται. Δεν συγκρίνουμε την τέχνη με την κοινωνία, συγκρίνουμε και τις δύο με ολόκληρο το πλέγμα των ανθρώπινων πράξεων και συναισθημάτων»*. Είναι, πράγματι, δυνατό να ανακαλύπτουμε κάποια έργα τέχνης που εκφράζουν συναισθήματα, τα οποία η κοινωνία, στον γενικό της χαρακτήρα, δεν μπορούσε να εκφράσει. Αυτά τα έργα μπορεί να είναι οι δημιουργικές αντιδράσεις που φέρνουν στο φως νέα συναισθήματα ή μπορεί, επίσης, να είναι η απλή καταγραφή των παραλείψεων, η καλλιέργεια ή η απόπειρα καλλιέργειας ανικανοποίητων ανθρώπινων αναγκών. Ένα μέρος της πραγματικότητας της δεκαετίας του 1840, που δεν έχουμε ακόμη αναδείξει, καταδεικνύει ξεκάθαρα αυτού του είδους τα στοιχεία. Η σύνδεση του αδύναμου ρομαντισμού του εξωτικού χρώματος και του πλούτου με τον έντονο

[327] Williams, 1965: 86-87

ρομαντισμό του οράματος για μια πληρέστερη ανθρώπινη ζωή είναι η αίσθηση της παράλειψης, από τη ζοφερή πραγματικότητα και τα κυρίαρχα ιδανικά της περιόδου, ορισμένων βασικών ανθρώπινων αναγκών, διαπιστώνει ο Williams. Η μαγεία και οι γιρλάντες του παράνομου θεάτρου και των μιούζικ χολ, η περίτεχνη επίπλωση, ο γοτθισμός στην αρχιτεκτονική, ανήκουν όλα στην ίδια κατηγορία. Δεν είναι ότι δεν μπορούμε να συνδέσουμε αυτό το είδος τέχνης με την υπόλοιπη γενική ζωή, αλλά ότι το παρατηρούμε μέσα από το πρίσμα της αντίθεσής του με τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνίας, ως ένα στοιχείο της γενικής ανθρώπινης οργάνωσης που βρήκε έκφραση με αυτόν τον συγκεκριμένο τρόπο και που πρέπει να τεθεί σε ισότητα με τα άλλα στοιχεία, εάν θέλουμε να αναλύσουμε την κουλτούρα στο σύνολό της, επεξηγεί ο Williams.

Τέλος, καθώς εξετάζουμε ολόκληρη την περίοδο, αναγνωρίζουμε ότι οι δημιουργικές της δραστηριότητες εντοπίζονται, όχι μόνο στην τέχνη, αλλά, ακολουθώντας τις κύριες γραμμές της κοινωνίας, στη βιομηχανία και στη μηχανική, και, αμφισβητώντας την κοινωνία, σε νέα είδη κοινωνικών θεσμών. Επομένως, επισημαίνει ο Williams: *"We cannot understand any period of the Industrial Revolution if we fail to recognize the real miracle that was being worked, by human skill and effort. Again and again, even by critics of the society, the excitement of this extraordinary release of man's powers was acknowledged and shared. The society could not have been acceptable to anybody, without that. [...] In a quite different way, in new institutions, the slow creation of different images of community, different forms of relationship, by the newly-organizing workers and by middle-class reformers, marks a reaching-out of the mind of comparable importance."*[328] που σημαίνει: *«Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε καμία περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης, αν δεν αναγνωρίσουμε το αληθινό θαύμα που εξελισσόταν, με ανθρώπινη ικανότητα και προσπάθεια. Επανειλημμένα, ακόμη και από επικριτές της κοινωνίας, ο ενθουσιασμός από αυτή την εξαιρετική απελευθέρωση των δυνάμεων του ανθρώπου έγινε αποδεκτός και βρήκε ανταπόκριση. Η κοινωνία δεν θα ήταν αποδεκτή από κανέναν, χωρίς αυτό. [...] Με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο, με νέους θεσμούς, η αργή δημιουργία διαφορετικών εικόνων της κοινότητας, διαφορετικών μορφών σχέσεων, από τις νεοσυσταθείσες εργατικές οργανώσεις και από μεταρρυθμιστές της μεσαίας τάξης, σηματοδοτεί την προσέγγιση μιας αντίληψης ισάξιας σημασίας»*. Δεν μπορούμε να

[328] R. Williams, 1965: 88

κατανοήσουμε ούτε το δημιουργικό μέρος μιας κουλτούρας χωρίς την απαραίτητη αναφορά σε δραστηριότητες αυτού του είδους, τη βιομηχανία και τους θεσμούς, που είναι τόσο ισχυρές και πολύτιμες ως εκφράσεις του άμεσου ανθρώπινου συναισθήματος, όσο τα σημαντικότερα έργα τέχνης και σκέψης, προσθέτει ο Ουαλός θεωρητικός.

Το να κάνουμε μια πλήρη ανάλυση της κουλτούρας της δεκαετίας του 1840 θα ξεπερνούσε κατά πολύ τον σκοπό και την πρόθεση αυτού του κεφαλαίου, δηλώνει ο Williams, ενώ επεξηγεί ότι ο στόχος της ανάλυσής του συμπυκνώνεται στην προσπάθεια ανάδειξης του περιεχομένου που είναι ανάγκη να φέρει μια τέτοια ανάλυση, υποδεικνύοντας μόνο τους τρόπους, με τους οποίους θα μπορούσε να ξεκινήσει. Σύμφωνα με τον Williams, η ανάλυση που περιγράφηκε κρίνεται εφικτή και η εξερεύνηση των σχέσεων μεταξύ φαινομενικά διακριτών στοιχείων του τρόπου ζωής μπορεί να είναι διαφωτιστική. Σε κάθε περίπτωση, καθώς παρακολουθούμε την ανάλυση, και καθώς βλέπουμε τους τρόπους, με τους οποίους θα μπορούσε να συνεχιστεί, μπορούμε να αποφασίσουμε μόνοι μας σε ποιο βαθμό ισχύει η κύρια θεωρητική προσέγγιση και οι θεωρητικές διακρίσεις που απορρέουν από αυτήν, καταλήγει ο Williams.

3.3 Ανιχνεύοντας την κουλτούρα της εποχής του Θερβάντες, όπως παρουσιάζεται μέσα από τον *Δον Κιχώτη,* υπό το πρίσμα του Raymond Williams

3.3.1 Κοινωνική διαστρωμάτωση και ιεραρχία στην ισπανική κοινωνία

Por la cual, por os hacer bien y merced, os damos licencia y facultad para que vos, o la persona que vuestro poder hubiere, y no otra alguna, podáis imprimir el dicho libro, intitulado El ingenioso hidalgo de la Mancha, que de suso se hace mención, en todos estos nuestros reinos de Castilla, por tiempo y espacio de diez años, que coran y se cuenten desde el dicho día de la data desta nuestra cédula […] Fecha en Valladolid, a veinte y seis días del mes de setiembre de mil y seiscientos y cuatro años.
YO ER REY.

Por mandado del Rey nuestro señor:

JUAN DE AMEZQUETA[329]

Για την οποία, προκειμένου να πράξουμε σύμφωνα με το προσωπικό συμφέρον σας και να επιδείξουμε έλεος, σας δίνουμε άδεια και εξουσία, ώστε εσείς ή το άτομο που δύναται να κάνει χρήση των δικαιωμάτων σας, και όχι οποιοδήποτε άλλο, να προβείτε στην εκτύπωση του εν λόγω βιβλίου, με τίτλο Ο ευφάνταστος ιδαλγός Δον Κιχότε ντε λα Μάντσα, και στο οποίο γίνεται αναφορά, σε όλα τα βασίλειά μας εντός της Καστίλλης, για χρόνο και διάστημα δέκα ετών, τα οποία υπολογίζονται από την ημερομηνία που φέρει το παρόν έγγραφό μας. […] Ημερομηνία στο Βαγιαδολίδ, εικοστή έκτη ημέρα του μηνός Σεπτεμβρίου του έτους χίλια εξακόσια τέσσερα.

ΕΓΩ Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ.

Κατόπιν διαταγής του Βασιλιά, του κυρίου μας:

ΧΟΥΑΝ ΝΤΕ ΑΜΕΖΚΕΤΑ

Όπως μαρτυράει η άδεια εκτύπωσης του έργου που παραχωρήθηκε από τον βασιλιά Φίλιππο Γ΄, η ανίχνευση της κουλτούρας της περιόδου που εκτείνεται από τα τέλη του 16ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του 17ου αιώνα και σηματοδοτείται από την πτώση της Ισπανικής Αυτοκρατορίας, χρειάζεται να ιδωθεί μέσα από την προσπάθεια κατανόησης της σκωπτικής ματιάς και της αδιόρατης ειρωνείας του Θερβάντες. Όπως μας επιτρέπει να υποθέσουμε ο δημιουργός μας μέσα από την υπαινικτική περιγραφή του: *"-¡Bueno está eso! -respondió don Quijote-. Los libros que están impresos con licencia de los reyes y con aprobación de aquellos a quien se remitieron, y que con gusto general son leídos y celebrados de los grandes y de los chicos, de los pobres y de los ricos, de los letrados e ignorantes, de los plebeyos y caballeros, finalmente, de todo género de personas de cualquier estado y condición que sean, ¿habían de ser mentira, y más llevando tanta apariencia de verdad, pues nos cuentan el padre, la madre, la patria, los parientes, la edad, el lugar y las hazañas, punto por punto y día por día, que el tal caballero hizo, o caballeros hicieron?"*[330] που σημαίνει: *«"Καλό και τούτο!" απάντησε ο δον Κιχότε. "Βιβλία που έχουν τυπωθεί με βασιλική άδεια και με την έγκριση*

[329] Cervantes, 2018a: 90-91

[330] Cervantes, 2018a: 639

εκείνων στους οποίους υποβλήθηκαν, και που διαβάζονται με πάνδημη ευχαρίστηση και εκθειάζονται από μεγάλους και μικρούς, φτωχούς και πλούσιους, εγγράμματους κι απαίδευτους, πληβείους κι ευγενείς, εν ολίγοις από κάθε είδους ανθρώπους, όποια κι αν είναι η τάξη και οι συνθήκες τους, θα έπρεπε λοιπόν να είναι παραμύθια, και μάλιστα όταν είναι τόσο αληθοφανή, αφού μας περιγράφουν τον πατέρα, τη μάνα, τη χώρα, το συγγενολόι, την ηλικία, τον τόπο και τα κατορθώματα, σημείο προς σημείο και μέρα τη μέρα, που έκαναν ο τάδε ή οι δείνα ιππότες;''»[331].

Η κοινωνική διαστρωμάτωση της εποχής δεν θα μπορούσε να μην ακολουθεί την ταξική διάρθρωση που επιβάλλεται από την ηγεμονία της αυτοκρατορικής ιεραρχίας, όπως δηλώνει και ο τίτλος του έργου. Σχετικά με την κοινωνική θέση του ιδαλγού, μας διηγείται ο Θερβάντες: *''En un lugar de la Mancha, de cuyo nombre no quiero acordarme, no ha mucho tiempo que vivía un hidalgo de los de lanza en astillero, adarga antigua, rocín flaco y galgo corredor. Una olla de algo más vaca que carnero, salpicón las más noches, duelos y quebrantos los sábados, lantejas los viernes, algún palomino de añadidura los domingos, consumían las tres partes de su hacienda. El resto della concluían sayo de velarte, calzas de velludo para las fiestas, con sus pantuflos de lo mesmo, y los días de entresemana se honraba con su vellorí de lo más fino. Tenía en su casa una ama que pasaba de los cuarenta, y una sobrina que no llegaba a los veinte, y un mozo de campo y plaza, que así ensillaba el rocín como tomaba la podadera.''*[332] που σημαίνει: *«Σ' ένα χωριό της Μάντσας, που τ' όνομά του δεν έχω τη βουλή να θυμηθώ, ζούσε, δεν πάει πολύς καιρός, ένας ιδαλγός, από κείνους μ' ένα κοντάρι ορθό στην οπλοθήκη, μια παμπάλαιη δερμάτινη ασπίδα, ένα καχεκτικό άλογο κι ένα λαγωνικό. Μια τσουκαλιά με πιότερο αγελαδινό παρά αρνίσιο κρέας τα μεσημέρια, τ' αποφαγούδια της ξιδάτα τα πιο πολλά βράδια, αυγά με ποδαράκια τα Σάββατα, φακή τις Παρασκευές και κάνα πιτσούνι, εκτάκτως, τις Κυριακές ανάλωναν τα τρία τέταρτα του εισοδήματός του. Το υπόλοιπο ξοδευόταν σε μαύρο εφαρμοστό, λεπτοΰφαντο επενδύτη και στενή βελούδινη περισκελίδα με ταιριαστές παντούφλες για τις σχόλες, ενώ τις καθημερινές περιδιάβαζε καμαρωτός με φορεσιά από το πιο εκλεκτό σταχτί φαντό. Είχε στο σπίτι του μια οικονόμο που είχε περάσει τα σαράντα, μιαν ανιψιά που δεν είχε πατήσει ακόμη τα είκοσι κι έναν υπηρέτη για όλες τις δουλειές, που έπιαναν τα χέρια του τόσο στο σέλωμα του αλόγου όσο και στο κλάδεμα»*[333].

[331] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 696-697
[332] Cervantes, 2018a: 113-114
[333] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 65

Απεικονίζοντας ευκρινέστερα τη θέση και τις συνήθειες των ιδαλγών της εποχής, αναφέρει στη συνέχεια μέσα από τα λόγια του δον Ντιέγο ντε Μιράντα: *"–Yo, señor Caballero de la Triste Figura, soy un hidalgo natural de un lugar donde iremos a comer hoy, si Dios fuere servido. Soy más que medianamente rico y es mi nombre don Diego de Miranda; paso la vida con mi mujer, y con mis hijos, y con mis amigos; mis ejercicios son el de la caza y pesca, pero no mantengo ni halcón ni galgos, sino algún perdigón manso, o algún hurón atrevido. Tengo hasta seis docenas de libros, cuáles de romance y cuáles de latín, de historia algunos y de devoción otros; los de caballerías aún no han entrado por los umbrales de mis puertas. Hojeo más los que son profanos que los devotos, como sean de honesto entretenimiento, que deleiten con el lenguaje y admiren y suspendan con la invención, puesto que déstos hay muy pocos en España. Alguna vez como con mis vecinos y amigos, y muchas veces los convido: son mis convites limpios y aseados, y no nada escasos; ni gusto de murmurar, ni consiento que delante de mí se murmure; no escudriño las vidas ajenas, ni soy lince de los hechos de los otros; oigo misa cada día; reparto de mis bienes con los pobres, sin hacer alarde de las buenas obras, por no dar entrada en mi corazón a la hipocresía y vanagloria, enemigos que blandamente se apoderan del corazón más recatado; procuro poner en paz los que sé que están desavenidos; soy devoto de Nuestra Señora, y confío siempre en la misericordia infinita de Dios Nuestro Señor."*[334] που σημαίνει: *«Εγώ, άρχοντα Ιππότη της Θλιβερής Μορφής, είμαι ιδαλγός και κατάγομαι από ένα χωριό όπου πρόκειται να γευματίσουμε σήμερα, αν ευδοκήσει ο Θεός. Είμαι άνω του μετρίου ευκατάστατος και ονομάζομαι δον Ντιέγο ντε Μιράντα· η ζωή μου περνά με τη γυναίκα, τα παιδιά μου και τους φίλους μου· ασχολούμαι με το κυνήγι και το ψάρεμα, αλλά δεν συντηρώ ούτε γεράκι ούτε λαγωνικά, μόνο κάνα περδικόπουλο για κράχτη ή κανένα άφοβο κουνάβι. Έχω γύρω στις έξι δωδεκάδες βιβλία, κάποια στα καστιλλιανικά και κάποια στα λατινικά, άλλα ιστορίας και άλλα λατρευτικά· τα ιπποτικά δεν έχουν περάσει ακόμα το κατώφλι του σπιτιού μου. Διαβάζω μάλλον τα κοσμικά παρά τα λατρευτικά, αρκεί τα πρώτα να παρέχουν ευπρεπή αναψυχή, ώστε να τέρπουν με το γλωσσικό τους ύφος και να προξενούν θαυμασμό και σάστισμα με την επίνοιά τους, αν και ελάχιστα τέτοια υπάρχουν στην Ισπανία. Κάπου κάπου τρώω στα σπίτια των γειτόνων και φίλων μου, και πολύ συχνά τους έχω καλεσμένους στο δικό μου, όπου είναι τα φαγητά που τους προσφέρω καθαρά κι απλά, και διόλου λιγοστά· δεν μου αρέσουν οι ψίθυροι*

[334] Cervantes, 2018b: 167

ούτε και δέχομαι να σχολιάζουν ψιθυριστά ενώπιόν μου· δεν χώνομαι στις ζωές των άλλων ούτε παρακολουθώ κρυφά τις ξένες δουλειές· πηγαίνω στη λειτουργία καθημερινά, μοιράζομαι τα αγαθά μου με τους φτωχούς, χωρίς να διατυμπανίζω τις καλές μου πράξεις, για να μην τρυπώσουν στο στήθος μου υποκρισία και ξιπασιά, εχθροί που κυριεύουν επιτήδεια και την πλέον προνοητική καρδιά· πασχίζω να ειρηνέψω όποιους έχουν έρθει σε διένεξη· είμαι αφοσιωμένος στη Δέσποινα και εμπιστεύομαι ες αεί το άπειρο έλεος του Κυρίου ημών»[335].

Το αξίωμα του ιδαλγού επέφερε και την προσθήκη διακριτών στοιχείων, όπως μας φανερώνεται μέσα από την περιγραφή του δον Κιχώτη: *"Halló don Quijote ser la casa de don Diego de Miranda ancha como de aldea; las armas, empero, aunque de piedra tosca, encima de la puerta de la calle; la bodega, en el patio; la cueva, en el portal, y muchas tinajas a la redonda"*[336] που σημαίνει: *«Ο δον Κιχότε βρήκε ότι το σπίτι του δον Ντιέγο ντε Μιράντα ήταν απλόχωρο όπως τα χωριάτικα, αλλ' όμως είχε το οικόσημό του, αν και λαξευμένο σε τραχιά πέτρα, στο υπέρθυρο της εξώπορτας, το κατώι για τα κρασιά στην αυλή, το κελάρι κάτω από το περίστυλο και πλήθος θεόρατα πιθάρια ολόγυρα»*[337].

Τουναντίον, η καταγωγή του Σάντσου περιγράφεται, μάλλον, ως αγροτική και φτωχική, όπως μας αναφέρει ο Θερβάντες: *"Mas viniéndole a la memoria los consejos de su huésped cerca de las prevenciones tan necesarias que había de llevar consigo, especial la de los dineros y camisas, determinó volver a su casa y acomodarse de todo, y de un escudero, haciendo cuenta de recibir a un labrador vecino suyo, que era pobre y con hijos, pero muy a propósito para el oficio escuderil de la caballería."*[338] που σημαίνει: *«Μα σαν του ήρθαν στο μυαλό οι συμβουλές του οικοδεσπότη του σχετικά με τα τόσα απαραίτητα εφόδια που έπρεπε να έχει μαζί του, ιδίως τα χρήματα και τα καθαρά πουκάμισα, αποφάσισε να ξαναγυρίσει στο σπίτι του και να προμηθευτεί κι αυτά και έναν ασπιδούχο, λογαριάζοντας να πάρει στην υπηρεσία του έναν γείτονά του, φτωχό αγρότη και με πολλά παιδιά, αλλά ό,τι έπρεπε για το ιπποτικό αξίωμα του ασπιδούχου»*[339].

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται, επίσης, και στο αξίωμα του κυβερνήτη, για το οποίο μας αποκαλύπτει ο Σάντσος με το αξεπέραστο ύφος του: *"Casi estas últimas palabras oyó Sancho a su amo, a quien dijo: -Trabaje vuestra merced, señor don Quijote, en*

[335] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 190-191
[336] Cervantes, 2018b: 184
[337] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 212
[338] Cervantes, 2018a: 135
[339] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 89

darme ese condado tan prometido de vuestra merced, como de mí esperado; que yo le prometo que no me falte a mí habilidad para gobernarle; y cuando me faltare, yo he oído decir que hay hombres en el mundo que toman en arrendamiento los estados de los señores, y les dan un tanto cada año, y ellos se tienen cuidado del gobierno, y el señor se está a pierna tendida, gozando de la renta que le dan, sin curarse de otra cosa; y así haré yo, y no repararé en tanto más cuanto, sino que luego me desistiré de todo, y me gozaré mi renta como un duque, y allá se lo hayan."[340] που σημαίνει: *«Άρπαξε τ' αυτί του Σάντσο τα τελευταία λόγια του αφέντη του, και του είπε: "Στρωθείτε η ευγενεία σας στη δουλειά, αφέντη δον Κιχότε, να μου δώσετε τούτη την κομητεία που όλο μου την τάζετε κι όλο την περιμένω, κι εγώ σας υπόσχομαι ότι δε θα μου λείψει δεξιοσύνη για να την κυβερνήσω· μα και να μου λείψει, έχω ακουστά πως υπάρχουν άνθρωποι που πακτώνουνε χτήματα από άρχοντες, τους δίνουν ένα ποσό κάθε χρόνο, παίρνουν αυτοί επάνω τους το κουμάντο, και κάθεται ο άρχοντας με την αρίδα του απλωμένη, περνώντας ζωή χαρισάμενη με το νοίκι που του δίνουν, δίχως να νοιάζεται για τίποτα: έτσι θα κάνω κι εγώ, και δεν πρόκειται να πονοκεφαλιάσω με παζαρέματα, παρά θα τα ξεφορτωθώ όλα μαζί, θα χαίρομαι το εισόδημά μου σα δούκας, κι από κει και πέρα ας κόψουν οι άλλοι το λαιμό τους"»*[341].

Προσθέτει δε ο ασπιδούχος σε μεταγενέστερη στιγμή σχετικά με τις δεξιότητες των κυβερνητών: *"Y más que ya por muchas experiencias sabemos que no es menester ni mucha habilidad ni muchas letras para ser uno gobernador, pues hay por ahí ciento que apenas saber leer, y gobiernan como unos girifaltes"*[342] που σημαίνει: *«πόσο μάλλον όταν έχουμε πια γνώση από πλήθος εμπειρίες πως ούτε μεγάλη ικανότητα ούτε πολλά γράμματα χρειάζονται για να γίνει κάποιος κυβερνήτης, εφόσον υπάρχουν ένα γύρο ίσαμε εκατό που μετά βίας γνωρίζουν ανάγνωση, κι όμως κυβερνάν ίδια τσακάλια»*[343]. Η απλοϊκότητα του Σάντσου τον ωθεί στο να προσθέσει και τα δικά του χαρίσματα στην υπηρεσία της διακυβέρνησης, υποστηρίζοντας: *"–Letras –respondió Sancho–, pocas tengo, porque aún no sé el A, B, C; pero bástame tener el Christus en la memoria para ser buen gobernador. De las armas manejaré las que me dieren, hasta caer, y Dios delante."*[344] που σημαίνει: *«"Από γράμματα", απάντησε ο Σάντσο, "λίγα πράματα σκαμπάζω, αφού μήτε την αλφαβήτα δεν ξέρω ακόμα· πάντως έχω στη μνήμη*

[340] Cervantes, 2018a: 642
[341] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 700-701
[342] Cervantes, 2018b: 316
[343] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 378
[344] Cervantes, 2018b: 385-386

μου κείνο το σταυρό που 'χε για ξώφυλλο το αναγνωσματάρι στο σχολειό, κι αυτό φτάνει για να 'μαι καλός κυβερνήτης. Όσο για τα όπλα, θα κοιτάξω να πολεμήσω μ' όποια μου δώσουν, ίσαμε να πέσω, κι ο Θεός να βάλει το χέρι του"»[345].

Σε σχέση με την καταγωγή των κυβερνητών, αναφέρει εκ νέου ο Σάντσος:*"–Así es la verdad –respondió Sancho–, pero fue cuando muchacho; pero después, algo hombrecillo, gansos fueron los que guardé, que no puercos. Pero esto paréceme a mí que no hace al caso; que no todos los que gobiernan vienen de casta de reyes. –Así es verdad –replicó don Quijote"*[346] που σημαίνει: *«"Αλήθεια είν' αυτό", απάντησε ο Σάντσο, "αλλά τότε ήμουν ακόμα παιδαρέλι· αργότερα, παλικαράκι πια, χήνες φύλαγα, όχι γουρούνια. Μα έχω τη γνώμη πως αυτό δεν έχει σχέση, για δε σημαίνει πως όλοι όσοι κυβερνάνε κρατάν κι από βασιλική γενιά". "Αυτό είναι αλήθεια", αποκρίθηκε ο δον Κιχότε»*[347]. Η μνεία του Σάντσου στην καταγωγή των υψηλών αξιωματούχων υποδεικνύει τη σημασία που εξακολουθεί να φέρει η καταγωγή του ατόμου για την κοινωνία, χωρίς, ωστόσο, να φαίνεται ότι εμποδίζει την κοινωνική ανέλιξή του.

Οι σχέσεις των κυβερνώντων με το χρήμα δεν θα μπορούσαν να είναι διαταραγμένες, μας εκμυστηρεύεται εκ νέου ο Σάντσος: *"–No os pongáis a disputar, marido, conmigo –respondió Teresa–. Yo hablo como Dios es servido, y no me meto en más dibujos; y digo que si estáis porfiando en tener gobierno, que llevéis con vos a vuestro hijo Sancho, para que desde agora le enseñéis a tener gobierno; que bien es que los hijos hereden y aprendan los oficios de sus padres. –En teniendo gobierno –dijo Sancho–, enviaré por él por la posta, y te enviaré dineros, que no me faltarán, pues nunca falta quien se los preste a los gobernadores cuando no los tienen; y vístele de modo que disimule lo que es y parezca lo que ha de ser. –Enviad vos dinero –dijo Teresa–; que yo os lo vistiré como un palmito."*[348] που σημαίνει: *«"Μην πας γυρεύοντας για καβγά, άντρα μου", απάντησε η Τερέσα. "Εγώ μιλάω κατά το θέλημα του Θεού και δεν μπλέκω όπου δε βγάζω άκρη. Κι αυτό που λέω είναι πως, άμα θέλεις σώνει και καλά να γίνεις κυβερνήτης σε νησί, να πάρεις μαζί τον γιο σου τον Σάντσο, ν' αρχίσεις να του μαθαίνεις από τώρα πώς κυβερνάνε, γιατί είναι καλό να κληρονομούνε και να μαθαίνουνε οι γιοι την τέχνη των πατεράδων τους". "Μόλις πάρω στα χέρια μου γκουβέρνο", είπε ο Σάντσο, "θα στείλω να τονε φέρουνε τρεχάλα και θα σου στείλω κι*

[345] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 463
[346] Cervantes, 2018b: 387
[347] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 465
[348] Cervantes, 2018b: 83

εσένα δηνάρια, που δε θα μου λείπουν, αφού ποτέ δε λείπουν άνθρωποι για να τα δανείζουν σε κυβερνήτες που δεν έχουν· και κοίτα να τονε ντύσεις έτσι που να κρύβεται αυτό που είναι και να φαίνεται σαν αυτό που θα γίνει". "Στείλ' εσύ δηνάρια", είπε η Τερέσα, "και θα σου τονε ντύσω εγώ με φορεσιές σωρό, τη μια πάνω στην άλλη"»[349].

Απαντάται, επιπροσθέτως, στη θερβαντική κοινωνία και η τάξη των εμπόρων, όπως διαφαίνεται μέσα από την αφήγηση που μας χαρίζει ο Θερβάντες: *"Y habiendo andado como dos millas, descubrió Don Quijote un grande tropel de gente, que, como después se supo, eran unos mercaderes toledanos que iban a comprar a Murcia. Eran seis, y venían con sus quitasoles, con otros cuatro criados a caballo y tres mozos de mulas a pie."*[350] που σημαίνει: *«Αφού είχε προχωρήσει δυο μίλια, εντόπισε ο δον Κιχότε ένα μπουλούκι αντρών που, όπως αποκαλύφθηκε αργότερα, ήταν Τολεδάνοι έμποροι, οι οποίοι πήγαιναν στη Μούρθια ν' αγοράσουν μετάξι. Ήταν έξι, καθένας με το αλεξήλιό του, και ταξίδευαν με τέσσερις ακόμη υπηρέτες, καβαλαρία, και τρεις νεαρούς μουλαράδες, πεζούς»*[351].

Παρουσιάζοντας άλλες εικόνες της κοινωνίας, ο Θερβάντες αναφέρει*: "-Señor, nosotros somos recitantes de la compañía de Angulo el Malo; hemos hecho en un lugar que está detrás de aquella loma, esta mañana, que es la octava del Corpus, el auto de Las Cortes de la Muerte, y hémosle de hacer esta tarde en aquel lugar que desde aquí se parece, y por estar tan cerca y escusar el trabajo de desnudamos y volvernos a vestir, nos vamos vestidos con los mesmos vestidos que representamos. Aquel mancebo va de Muerte, el otro de Ángel; aquella mujer, que es la del autor, va de Reina, el otro, de Soldado, aquél, de Emperador, y yo, de Demonio, y soy una de las principales figuras del auto, porque hago en esta compañía los primeros papeles."*[352] που σημαίνει: *«Άρχοντα, είμαστε θεατρίνοι στο μπουλούκι του Ανγκούλο του Κακού· καθώς σήμερα είναι η τελευταία μέρα των εορτασμών της Θείας Ευχαριστίας, παίξαμε το πρωί σ' ένα χωριό πίσω από κείνη τη ράχη το Μυστήριο του Κοινοβουλίου του Θανάτου, κι έχουμε να δώσουμε άλλη μια παράσταση το απόγευμα σ' εκείνο το χωριό που βλέπετε πέρα· κι όπως είναι τόσο κοντά το ένα στ' άλλο και για να γλυτώσουμε απ' τον μπελά να ξεντυνόμαστε και να ντυνόμαστε ξανά, πάμε φορώντας τα κοστούμια της παράστασης. Εκείνο εκεί το παλικάρι κάνει τον Θάνατο, το άλλο, έναν Άγγελο, εκείνη η γυναίκα, η*

[349] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 91
[350] Cervantes, 2018a: 140
[351] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 95
[352] Cervantes, 2018b: 126-127

κυρά του θεατρώνη, κάνει τη Βασίλισσα, ο άλλος άντρας, τον Στρατιώτη, αυτός εκεί, τον Αυτοκράτορα, κι εγώ, τον Δαίμονα, κι είμαι από τους πρωταγωνιστές του έργου»[353].

Ανάμεσα στα επαγγέλματα της εποχής που διακρίνονται είναι και αυτό του κουρέα, μολονότι η ιδιότητά του περιλάμβανε και άλλες αρμοδιότητες, όπως μας αναφέρει σχετικά ο Θερβάντες: *"Es, pues, el caso que el yelmo, y el caballo y caballero que don Quijote veía, era esto: que en aquel contorno había dos lugares, el uno tan pequeño, que ni tenía botica ni barbero, y el otro, que estaba junto a [él], sí; y así, el barbero del mayor servía al menor, en el cual tuvo necesidad un enfermo de sangrarse, y otro de hacerse la barba, para lo cual venía el barbero"*[354] που σημαίνει: *«Η υπόθεση, λοιπόν, του κράνους, του αλόγου και του ιππότη που έβλεπε ο δον Κιχότε είχε ως εξής: υπήρχαν σ' εκείνη την περιοχή δύο χωριά, το ένα τόσο μικρό που δεν είχε μήτε σπετσέρη μήτε μπαρμπέρη, και το άλλο, το διπλανό του, που είχε κι απ' τα δυο· έτσι, ο κουρέας του μεγαλύτερου χωριού εξυπηρετούσε και το μικρότερο, στο οποίο εκείνη την ημέρα ένας άρρωστος άνθρωπος χρειαζόταν αφαίμαξη κι ένας άλλος ξύρισμα»*[355].

Σε μια κοινωνία που ψυχορραγεί από όλες τις απόψεις, δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί η αναφορά στην αστυνομική αρχή, η οποία απαντάται στον σχηματισμό της Αγίας Αδελφότητας. Χρησιμοποιώντας τα λόγια του Σάντσου: *"-Paréceme, señor, que sería acertado irnos a retraer a alguna iglesia; que, según quedó maltrecho aquel con quien combatistes, no será mucho que den noticia del caso a la Santa Hermandad, y nos prendan; y a fe que si lo hacen, que primero que salgamos de la cárcel, que nos ha de sudar el hopo."*[356] που σημαίνει: *«Μου φαίνεται, κύριέ μου, ότι θα ήταν φρόνιμο να πάμε να βρούμε καταφύγιο σε καμιά εκκλησιά γιατί, έτσι σακατεμένος που έμεινε κείνος που χτυπηθήκατε μαζί του, δε θέλει πολύ να μας καταγγείλουν στην Αγία Αδελφότητα και να μας πιάσουν· και, μα την πίστη μου, άμα το κάνουν, θα φτύσουμε μαύρο αίμα μέχρι να βγούμε από τη φυλακή»*[357]. Η ισχυρή παρουσία της Καθολικής Εκκλησίας αποτυπώνεται και στην κοινωνική ιεραρχία, όπως μας βοηθά ν' αντιληφθούμε εκ νέου ο ασπιδούχος: *"-Señores, si la fortuna rodease las cosas de manera que a mi amo le viniese en voluntad de no ser emperador, sino de ser arzobispo, querría yo saber agora qué suelen dar los arzobispos andantes a sus escuderos. -Suélenles dar -respondió el cura-, algún beneficio, simple o curado, o alguna*

[353] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 142
[354] Cervantes, 2018a: 294
[355] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 267
[356] Cervantes, 2018a: 186
[357] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 141

sacristanía, que les vale mucho de renta rentada, amén del pie de altar, que se suele estimar en otro tanto."[358] που σημαίνει: *«"Αν, άρχοντές μου, γύριζε η τύχη και τ' άλλαζε όλα έτσι που να του 'ρχόταν του αφέντη μου να μη γίνει αυτοκράτορας αλλά αρχιεπίσκοπος, θα 'θελα να ξέρω τότε κι εγώ τι δίνουνε συνήθως οι περιπλανώμενοι αρχιεπίσκοποι στους ασπιδούχους τους". "Συνήθως", απάντησε ο παπάς, "τους δίνουν καμιά εφημερία, μετά ή άνευ θεραπείας ψυχών, ή καμιά θέση σκευοφύλακα, που τους εξασφαλίζει ένα σταθερό εισόδημα από τις προσόδους της εκκλησίας, χώρια τα έκτακτα από διάφορες ιερουργίες, που κατά κανόνα υπολογίζονται σε άλλα τόσα"»*[359].

Η ευκαιρία για κοινωνική αναρρίχηση δίνεται μέσα από την απόκτηση πλούτου και την εξαγορά τίτλου, ενώ η καθαρότητα της καταγωγής έχει ακόμα βαρύνουσα σημασία για την ισπανική κοινωνία, όπως μας εξιστορεί η Ντοροτέα:*"-En esta Andalucía hay un lugar de quien toma título un duque, que le hace uno de los que llaman grandes en España. Éste tiene dos hijos: el mayor, heredero de su estado y, al parecer, de sus buenas costumbres, y el menor, no sé yo de qué sea heredero, sino de las traiciones de Vellido y de los embustes de Galalón. Deste señor son vasallos mis padres, humildes en linaje, pero tan ricos, que si los bienes de su naturaleza igualaran a los de su fortuna, ni ellos tuvieran más que desear ni yo temiera verme en la desdicha en que me veo; porque quizá nace mi poca ventura de la que no tuvieron ellos en no haber nacido ilustres. Bien es verdad que no son tan bajos que puedan afrentarse de su estado, ni tan altos que a mí me quiten la imaginación que tengo de que de su humildad viene mi desgracia. Ellos, en fin, son labradores, gente llana, sin mezcla de alguna raza mal sonante, y, como suele decirse, cristianos viejos ranciosos, pero tan ricos, que su riqueza y magnífico trato les va poco a poco adquiriendo nombre de hidalgos, y aun de caballeros. Puesto que de la mayor riqueza y nobleza que ellos se preciaban era de tenerme a mí por hija"*[360] που σημαίνει: *«Αυτός ο δούκας έχει δύο γιους: ο πρωτότοκος είναι κληρονόμος της περιουσίας του και, απ' ό, τι φαίνεται, των ενάρετων συνηθειών του, κι ο μικρότερος δεν ξέρω τι μπορεί να έχει κληρονομήσει πέρα από την προδοσία του Βεγίδο και τη δολερότητα του Γκαλαλόν. Οι γονείς μου είναι υποτακτικοί αυτού του άρχοντα, από ταπεινή γενιά αλλά τόσο πλούσιοι που, αν η φύση είχε σταθεί τόσο απλόχερη με την καταγωγή τους όσο η τύχη με τα πλούτη τους, ούτε εκείνοι θα επιθυμούσαν τίποτ' άλλο ούτε εγώ θα είχα φόβο να βρεθώ στη δυστυχία που*

[358] Cervantes, 2018a: 368
[359] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 354
[360] Cervantes, 2018a: 392-393

βρέθηκα, γιατί ίσως η μισερή μου τύχη να γεννιέται από τη δική τους ατυχία που δεν γεννήθηκαν μεγαλουσιάνοι. Βέβαια, δεν είναι τόσο παρακατιανοί ώστε να θεωρούν προσβλητική τη θέση τους, αλλά ούτε βρίσκονται τόσο ψηλά ώστε να μου βγει από το μυαλό η ιδέα ότι πηγή της συμφοράς μου είναι η ταπεινότητά τους. Με λίγα λόγια, είναι χωρικοί, απλοί άνθρωποι, με αίμα που δεν το έχουν μολέψει μ' αυτό καμιάς κακόηχης φυλής, και παλιοί χριστιανοί με βούλα, όπως λέμε, αλλά τόσο πλούσιοι, που με την περιουσία τους και τη μεγάλη αρχοντιά τους καταλαμβάνουν σιγά σιγά θέση ιδαλγών, ακόμη κι ευγενών, μολονότι ο μεγαλύτερος θησαυρός και τίτλος ευγενείας για τον οποίο υπερηφανεύονταν ήταν πως είχαν εμένα κόρη τους»[361].

Αναφορά στην αξία της καταγωγής γίνεται και μέσα από τα λόγια της βάγιας που προσφέρει τις υπηρεσίες της στη δούκισσα: *"Es, pues, el caso, señor don Quijote, que aunque vuesa merced me vee sentada en esta silla y en la mitad del reino de Aragón, y en hábito de dueña aniquilada y asendereada, soy natural de las Asturias de Oviedo, y de linaje que atraviesan por él muchos de los mejores de aquella provincia. Pero mi corta suerte y el descuido de mis padres, que empobrecieron antes de tiempo, sin saber cómo ni cómo no, me trujeron a la corte, a Madrid, donde, por bien de paz y por escusar mayores desventuras, mis padres me acomodaron a servir de doncella de labor a una principal señora; y quiero hacer sabidor a vuesa merced que en hacer vainillas y labor blanca ninguna me ha echado el pie adelante en toda la vida. Mis padres me dejaron sirviendo y se volvieron a su tierra, y de allí a pocos años se debieron de ir al cielo, porque eran además buenos y católicos cristianos. Quedé huérfana, y atenida al miserable salario y a las angustiadas mercedes que a las tales criadas se suele dar en palacio; y en este tiempo, sin que diese yo ocasión a ello, se enamoró de mí un escudero de casa, hombre ya en días, barbudo y apersonado, y, sobre todo, hidalgo como el rey, porque era montañés."*[362] που σημαίνει: *«Να πω, λοιπόν, άρχοντα δον Κιχότε, ότι μ' όλο που η ευγενεία σας με βλέπει να κάθομαι σ' ετούτη την καρέκλα, στην καρδιά του βασιλείου της Αραγωνίας και με ένδυμα βάγιας, ρημαγμένη και τσακισμένη, κατάγομαι από τη δυτική Αστούριας, κι από γενιά που συγγενεύει με πολλές από τις καλύτερες οικογένειες της επαρχίας αυτής. Μα η κακή μου τύχη και η απροσεξία των γονιών μου που, άγνωστο πώς και γιατί, έπεσαν σε φτώχεια πολύ νωρίτερα απ' ό,τι θα 'πρεπε, μ' έφεραν στην πρωτεύουσα, τη Μαδρίτη, όπου οι δικοί*

[361] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 386
[362] Cervantes, 2018b: 434-435

μου, χάριν ειρήνης, και για ν' αποφύγουν χειρότερα δεινά, μ' έβαλαν κεντήστρα στην υπηρεσία μιας αρχόντισσας περιωπής· και θέλω να κάνω γνωστό στην ευγενεία σας ότι σε όλη μου τη ζήση δεν έχω συναντήσει καμιά που να με ξεπερνάει στο αζούρ και στ' ασπροκέντι. Μ' άφησαν εκεί τα γονικά μου να υπηρετώ και γύρισαν στον τόπο τους, όπου λίγα χρόνια αργότερα αποχαιρέτησαν τον κόσμο και πρέπει να πήγαν στον ουρανό, γιατί ήταν εξαιρετικά καλοί χριστιανοί και καθολικοί. Έμεινα ορφανή, να εξαρτιέμαι από τον άθλιο μισθό και τα τσιφούτικα δώρα που δίνονται σε ένδειξη εύνοιας στις παλατιανές υπηρέτριες· εκείνον ακριβώς τον καιρό, χωρίς να έχω δώσει τίποτε αφορμές, μ' ερωτεύτηκε ένας σκουταράτος απ' το προσωπικό, προχωρημένης ηλικίας πια, γενειοφόρος , εμφανίσιμος και, προπαντός, ευγενής και ιδαλγός όσο κι ο βασιλιάς ο ίδιος, αφού καταγόταν από τα βουνά της Λεόν»[363].

Η εξάπλωση της Ισπανικής Αυτοκρατορίας στη Νότια Αμερική και οι ευκαιρίες πλούτου που πρόσφεραν τα καινούργια προσαρτημένα εδάφη, είχε τον δικό της αντίκτυπο στην ευημερία της ισπανικής κοινωνίας, όπως αποτυπώνεται στην περιγραφή του Θερβάντες: *"Estando en estas razones, asomaron por el camino dos frailes de la orden de San Benito, caballeros sobre dos dromedarios: que no eran más pequeñas dos mulas en que venían. Traían sus antojos de camino y sus quitasoles. Detrás dellos venía un coche, con cuatro o cinco de a caballo que le acompañaban y dos mozos de mulas a pie. Venía en el coche, como después se supo, una señora vizcaína que iba a Sevilla, donde estaba su marido, que pasaba a las Indias con un muy honroso cargo"*[364] που σημαίνει: *«Την ώρα που έλεγαν αυτά, φάνηκαν στο δρόμο δύο μοναχοί του τάγματος του αγίου Βενέδικτου πάνω σε δυο δρομάδες· τόσο μεγαλόσωμα ήταν τα μουλάρια που καβαλίκευαν. Φορούσαν ματογυάλια ταξιδιού και κρατούσαν τα αλεξήλιά τους. Πίσω τους ερχόταν μια άμαξα, με τέσσερις ή πέντε καβαλάρηδες για συνοδεία και δυο λακέδες, πεζούς. Στην άμαξα, όπως αποκαλύφθηκε αργότερα, επέβαινε μια Βάσκα αρχόντισσα που πήγαινε στη Σεβίλλη να βρει τον άντρα της, ο οποίος αναχωρούσε για τις Ινδίες έχοντας καταλάβει ένα υψηλό αξίωμα»*[365]. Πηγή πλούτου για τους Ισπανούς υπηκόους αποτελούσαν, μεταξύ άλλων, και οι γηγενείς της νέας ηπείρου, οι οποίοι καταλάμβαναν θέση υποταχτικού στην ισπανική ιεραρχία, όπως μας φανερώνει ο Σάντσος: *"-¿Qué se me da a mí que mis vasallos sean negros? ¿Habrá más que cargar con ellos y traerlos a España, donde los podré vender, y adonde me*

[363] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 524-525
[364] Cervantes, 2018a: 171
[365] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ 126-127

los pagarán de contado, de cuyo dinero podré comprar algún título, o algún oficio con que vivir descansado todos los días de mi vida? ¡No, sino dormíos, y no tengáis ingenio ni habilidad para disponer de las cosas y para vender treinta o diez mil vasallos en dácame esas pajas! Par Dios que los he de volar, chico con grande, o como pudiere, y que, por negros que sean, los he de volver blancos o amarillos! ¡Llegaos, que me mamo el dedo!''[366] που σημαίνει: *«Και τι με κόφτει εμένα αν είν' αράπηδες οι υποταχτικοί μου; Σάματι δε θα τους φορτώσω καραβιά να τους κουβαλήσω στην Ισπανία, όπου θα τους μοσχοπουλήσω και θα μου τους πληρώσουνε σε ρευστό, κι όπου μ' αυτούς τους παράδες θα μπορέσω ν' αγοράσω κάναν τίτλο ή κάνα αξίωμα και να ζήσω ζωή χαρισάμενη και ξέγνοιαστη τις υπόλοιπες μέρες μου; Όχι που θα μας πιάσουνε στον ύπνο, και δε θα 'χουμε τη σερπετιά και την καπατσοσύνη να τα κανονίσουμε και να δώσουμε τριάντα, άντε δέκα, χιλιάδες υποταχτικούς όσο να πεις κρεμμύδι! Μα το Θεό, θα τους κάνω εγώ να ξεπουλιούνται σαν τα ζεστά καρβέλια, φουρνιές φουρνιές, ή όπως μπορέσω, και, όσο μαύροι και να 'ναι, θα σου τους κάνω εγώ άσπρους και κίτρινους σαν τ' ασημοχρύσαφο. Κοπιάστε, κοπιάστε στο χαζό που ακόμα βυζαίνει το δάχτυλό του!»*[367].

Η πολύχρονη διαμάχη με τους Μαυριτανούς και τους Τούρκους είχε ως αποτέλεσμα, εκτός των άλλων, τον πολιτισμικά ανομοιογενή σχηματισμό της ισπανικής κοινωνίας, στον οποίο καθοριστικό ρόλο έπαιζε και η παρουσία των Αράβων στην Ιβηρική Χερσόνησο. Η αναφορά του Θερβάντες πάνω στο θέμα είναι συχνή και επιφωτιστική: *''Muchas palabras de comedimiento y muchos ofrecimientos pasaron entre don Quijote y don Fernando; pero a todo puso silencio un pasajero que en aquella sazón entró en la venta, el cual en su traje mostraba ser cristiano recién venido de tierra de moros, porque venía vestido con una casaca de paño azul, corta de faldas, con medias mangas y sin cuello; los calzones eran asimismo de lienzo azul, con bonete de la misma color; traía unos borceguíes datilados y un alfanje morisco, puesto en un tahelí que le atravesaba el pecho. Entró luego tras él, encima de un jumento, una mujer a la morisca vestida, cubierto el rostro con una toca; en la cabeza traía un bonetillo de brocado, y vestida una almalafa que desde los hombros a los pies la cubría.''*[368] που σημαίνει: *«Πολλά φιλόφρονα λόγια και πολλές προσφορές υπηρεσιών ανταλλάχθηκαν μεταξύ του δον Κιχότε και του δον Φερνάντο, αλλά έπαψαν όλα όταν έφτασε αίφνης στο πανδοχείο ένας ταξιδιώτης, η αμφίεση του οποίου έδειχνε ότι ήταν χριστιανός που είχε*

[366] Cervantes, 2018a: 411
[367] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 410
[368] Cervantes, 2018a: 512

επιστρέψει πρόσφατα από τις χώρες των Μαυριτανών, γιατί φορούσε έναν λουλακή μάλλινο σαγιά, κοντό, με μισά μανίκια και χωρίς γιακά· η βράκα του ήταν κι αυτή από θαλασσί κανναβωτό, κι ο σκούφος του το ίδιο· φορούσε στιβάλια ιππασίας στο χρώμα του ώριμου χουρμά, κι ένα αραβικό χαντζάρι κρεμόταν από ένα χοντρό κορδόνι περασμένο διαγώνια στο στήθος του. Ακριβώς πίσω του, καβάλα σ' ένα γάιδαρο, μπήκε μια γυναίκα ντυμένη κατά τον μαυριτάνικο τρόπο, με το πρόσωπο και το κεφάλι καλυμμένα· φορούσε ατλαζένιο χρυσοΰφαντο φεσάκι κι έναν ντουλαμά, που την σκέπαζε από τους ώμους ως τα πόδια»[369].

3.3.1.1 Καθημερινές πρακτικές και ενδυματολογικές συνήθειες της ισπανικής κοινωνίας

A dicha, acertó a ser viernes aquél día,
y no había en toda la venta sino unas raciones
de un pescado que en Castilla llaman abadejo,
y en Andalucía bacalao, y en otras partes
curadillo, y en otras truchuela.[370]

Έτυχε εκείνη η μέρα να είναι Παρασκευή κι έτσι
το μόνο φαΐ που υπήρχε σ' όλο το πανδοχείο
ήταν κάτι μερίδες παστό, από ένα ψάρι που το
λένε στην Καστίλλη μπακαλιάρο, στην Ανδαλουσία
βακαλάο κι αλλού μουρούνα· μα σε τούτα τα μέρη
το έλεγαν, περιέργως πεστροφίτσα.[371].

Η εξωτερική εμφάνιση και οι ενδυματολογικές επιλογές φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη σημασία στην ισπανική κοινωνία της εποχής του Θερβάντες, αφού προδίδουν, μεταξύ άλλων, και τη φυλετική, την εθνοτική ή εθνική ταυτότητα, καθώς και την κοινωνική τάξη, όπως μας αφήνει να συμπεράνουμε ο δον Κιχώτης: *"–Bien parecerás –dijo don Quijote–, pero será menester que te rapes las barbas a menudo; que, según las tienes de espesas, aborrascadas y mal puestas, si no te las rapas a navaja*

[369] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 537
[370] Cervantes, 2018a: 126
[371] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 79

cada dos días, por lo menos, a tiro de escopeta se echará de ver lo que eres. -¿Qué hay más –dijo Sancho–, sino tomar un barbero, y tenelle asalariado en casa? Y aun, si fuere menester, le haré que ande tras mí, como caballerizo de grande. –Pues, ¿cómo sabes tú –preguntó don Quijote– que los grandes llevan detrás de sí a sus caballerizos? –Yo se lo diré –respondió Sancho–. Los años pasados estuve un mes en la corte, y allí vi que, paseándose un señor muy pequeño, que decían que era muy grande, un hombre le seguía a caballo a todas las vueltas que daba, que no parecía sino que era su rabo. Pregunté que cómo aquel hombre no se juntaba con el otro, sino que siempre andaba tras dél. Respondiéronme que era su caballerizo y que era uso de los grandes llevar tras sí a los tales. Desde entonces lo sé tan bien, que nunca se me ha olvidado."[372] που σημαίνει: *«"Ωραίος θα δείχνεις", είπε ο δον Κιχότε, "αλλά θα πρέπει να ξυρίζεις συχνά τα γένια σου, γιατί έτσι πυκνά, μπλεγμένα κι απεριποίητα που τα 'χεις, αν δεν τα κόβεις με το ξυράφι το λιγότερο κάθε δεύτερη μέρα, θα φαίνεται σε απόσταση βολής μουσκέτου τι είσαι". "Τι πιο εύκολο", είπε ο Σάντσο, "απ' το να πάρω έναν μπαρμπέρη και να τον έχω με μισθό στο σπίτι μου; Κι αν χρειαστεί μάλιστα, θα τον βάλω να με παίρνει παντού το κατόπι, σαν σταβλίτης μεγαλουσιάνου". "Και πού ξέρεις εσύ", ρώτησε ο δον Κιχότε, "ότι τους μεγαλουσιάνους τους ακολουθούν παντού οι σταβλίτες τους;" "Να σας πω", απάντησε ο Σάντσο. "Πριν από χρόνια έμεινα για ένα μήνα στην πρωτεύουσα, κι είδα εκεί έναν κοντοπίθαρο κύριο, που, καταπώς έλεγαν, ήταν υψηλότατος, να σεργιανίζει πάνω στ' άλογο, και σ' όλες τις βόλτες που έκοβε τον ακολουθούσε ένας καβαλάρης, λες κι ήταν η ουρά του. Ρώτησα τότε πώς κι εκείνος ο άνθρωπος δε στεκόταν πλάι στον άλλον παρά πήγαινε πάντα ξοπίσω του. Μου απάντησαν πως ήταν ο σταβλίτης του και πως ήτανε συνήθειο των μεγάλων αρχοντάδων να έχουνε κάτι τέτοιους στο κατόπι τους. Κι από τότε το 'μαθα τόσο καλά που δεν το λησμόνησα ποτέ"»*[373].

Τα καλά υφάσματα και οι πολύτιμες πέτρες αποτελούσαν, μάλλον, μοναδικό προνόμιο των γυναικών της άρχουσας τάξης. Μας περιγράφει ευκρινώς ο Σάντσος: *"Pique, señor, y venga, y verá venir a la princesa, nuestra ama, vestida y adornada, en fin, como quien ella es. Sus doncellas y ella todas son una ascua de oro, todas mazorcas de perlas, todas son diamantes, todas rubíes, todas telas de brocado de más de diez altos; los cabellos, sueltos por las espaldas, que son otros tantos rayos del sol que andan jugando con el viento; y, sobre todo, vienen a caballo sobre tres cananeas*

[372] Cervantes, 2018a: 304
[373] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 280

remendadas, que no hay más que ver."[374] που σημαίνει: *«Κεντρίστε με τα σπιρούνια σας, κύριέ μου, ελάτε μαζί μου, και θα δείτε να 'ρχεται κατά δω η πριγκηπέσα η αφέντρα μας ντυμένη και στολισμένη, τέλος πάντων, όπως ταιριάζει στη σειρά της. Οι παρακόρες της κι αυτή είναι όλες μια φεγγοβολιά από χοχλακιστό χρυσάφι, όλες αδράχτια με τυλιγμένα σειρές τα μαργαριτάρια, όλες διαμάντια και ρουμπίνια, όλες χρυσοκέντητα μεταξωτά με τουλάχιστο δέκα γνέματα απανωτά, με τα μαλλιά τους ξέπλεκα να χύνονται στους ώμους, ίδιες ηλιαχτίδες που παίζουν με τον άνεμο, και πάνω σ' όλα έρχεται η καθεμιά καβάλα στην πιτσιλιστή τη φάρα της, όπου αυτό κι αν είναι χάρμα»*[375].

Συμπληρώνεται η εικόνα της γυναίκας που ανήκει στην ανώτερη κοινωνική τάξη μέσα από τη λεπτομερή περιγραφή που μας χαρίζει στη συνέχεια ο Θερβάντες: *"En resolución, la ventera vistió al cura de modo que no había más que ver: púsole una saya de paño, llena de fajas de terciopelo negro de un palmo en ancho, todas acuchilladas, y unos corpiños de terciopelo verde guarnecidos con unos ribetes de raso blanco, que se debieron de hacer, ellos y la saya, en tiempo del rey Wamba. No consintió el cura que le tocasen, sino púsose en la cabeza un birretillo de lienzo colchado que llevaba para dormir de noche, y ciñóse por la frente una liga de tafetán negro, y con otra liga hizo un antifaz con que se cubrió muy bien las barbas y el rostro; encasquetóse su sombrero, que era tan grande que le podía servir de quitasol, y cubriéndose su herreruelo"*[376] που σημαίνει: *«Τελικά, η γυναίκα του πανδοχέα τον έντυσε τόσο ωραία τον παπά που ήταν σαν ζωγραφιά. Του 'βαλε μια φαντή φούστα, όλο μαύρες βελουδένιες ταινίες φαρδιές ίσαμε μια παλάμη, με κάθετες σκισιματιές, και κάτι πολκάκια από πράσινο βελούδο στολισμένο με γαϊτάνια από άσπρο ατλάζι, όπου κι αυτό κι η φούστα πρέπει να ήταν από τον καιρό του βασιλιά Βάμπα. Ο παπάς δεν άφησε να του αγγίξουν καν το κεφάλι, παρά φόρεσε το καπιτοναρισμένο του λινό σκουφάκι που το είχε για τον νυχτερινό ύπνο κι έδεσε γύρω στο μέτωπό του μια καλτσοδέτα από μαύρο ταφτά, ενώ με μιαν άλλη έφτιαξε μια καλύπτρα ταξιδιού, σκεπάζοντας μια χαρά τα γένια και το πρόσωπό του· κότσαρε και την καπελαδούρα του, τόσο πλατύγυρη που θα μπορούσε θαυμάσια να του χρησιμεύει και για αλεξήλιο»*[377].

Η χαρά της Τερέζας, της γυναίκας του Σάντσου, όταν δέχτηκε τα πλούσια στολίδια και τα ενδύματα που της έστειλε η δούκισσα, ως σύμβολα εξουσίας και

[374] Cervantes, 2018b: 117
[375] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 131
[376] Cervantes, 2018a: 368
[377] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 357

ανωτερότητας, ήταν ανείπωτη. Χρησιμοποιώντας τα λόγια του Θερβάντες: *" –Sí haré, madre –respondió Sanchica–; pero mire que me ha de dar la mitad desa sarta; que no tengo yo por tan boba a mi señora la duquesa, que se la había de enviar a ella toda. […] –También se alegrarán –dijo el paje– cuando vean el lío que viene en este portamanteo, que es un vestido de paño finísimo que el gobernador sólo un día llevó a caza, el cual todo le envía para la señora Sanchica. […] Salióse en esto Teresa fuera de casa, con las cartas, y con la sarta al cuello, e iba tañendo en las cartas como si fuera en un pandero, y encontrándose acaso con el cura y Sansón Carrasco, comenzó a bailar y a decir: –¡A fee que agora que no hay pariente pobre! ¡Gobiernito tenemos! ¡No, sino tómese conmigo la más pintada hidalga, que yo la pondré como nueva!"*[378] που σημαίνει: *«"Θα το κάνω, μάνα", απάντησε η Σαντσίκα, "αλλά κι εσείς κοιτάχτε να μου δώσετε τη μισή απ' αυτή την κοραλλένια αρμάθα, γιατί δεν την κάνω για τόσο χαζή την κυρά μου τη δούκισσα που να τη στέλνει όλη σε λόγου σας". […] "Κι επίσης θ' ανοίξει η καρδιά σας", είπε ο βαλές, "μόλις δείτε τον μπόγο που έχει μέσα τούτος ο ταξιδιωτικός σάκος – ένα ρουχικό από το πιο εκλεκτό φαντό, που μια μέρα όλη κι όλη το 'βαλε ο κυβερνήτης στο κυνήγι, και που το στέλνει ολόβολο για την αρχόντισσα Σαντσίκα". […] Βγήκε τρεχάτη η Τερέσα από το σπίτι, με τις επιστολές στο χέρι και την αρμάθα στο λαιμό, ανεμίζοντάς τες και χτυπώντας τες με τα δάχτυλα λες και βαρούσε ντέφι· κι όπως αντάμωσε κατά τύχη τον παπά και τον Σανσόν Καρράσκο, έπιασε να χορεύει και να ξεφωνίζει: "Μα την πίστη μου, δεν είμαστε πια οι φτωχοί συγγενείς! Έχουμε γκουβέρνο εμείς εδώ! Όχι, ας έρθει να τα βάλει μαζί μου κι η πρώτη ιδαλγή του χωριού, και θα δει πώς θα τηνε περιαδράξω!" "Τι συμβαίνει Τερέσα Πάνθα; Τι λωλάδες είν' αυτές, και τι είναι τούτα τα χαρτιά;" "Η μόνη λωλάδα είναι πως ετούτα δω είναι γράμματα από δουκέσες και κυβερνήτες, κι αυτά που φοράω στο λαιμό κοράλλια διαλεχτά, σωστές αβεμαρίες, κι είναι τα πατερημά από χρυσάφι σφυροκοπημένο, και γω είμαι κυβερνήτρα"»*[379].

Φαίνεται πως μαζί με τον στολισμό της η άρχουσα τάξη έφερε και την ιδιαίτερη οσμή της: *"Su traje era cual se ha pintado, sólo que llegando cerca, vio don Quijote que un coleto hecho pedazos que sobre sí traía era de ámbar, por donde acabó de entender que persona que tales hábitos traía no debía de ser de ínfima calidad."*[380] που σημαίνει: *«Η αμφίεσή του ήταν όπως περιγράφηκε, μόνο που, όπως πλησίαζε, ο δον*

[378] Cervantes, 2018b: 456-457
[379] Μετάφραση Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 551-552)
[380] Cervantes, 2018a: 329

Κιχότε πρόσεξε ότι ένα κουρελιασμένο σωκάρδι από καστόρι που φορούσε ήταν μυρωμένο με άμπαρι, οπότε βεβαιώθηκε οριστικά ότι ένα πρόσωπο με τέτοια ρούχα δεν μπορούσε να είναι της σειράς»[381].

Η ζηλευτή πολυτέλεια και τα πλούσια γεύματα, μάλλον, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ζωής των αρχόντων, όπως μας εξηγεί ο Σάντσος: *"Finalmente, él me va matando de hambre, y yo me voy muriendo de despecho, pues cuando pensé venir a este gobierno a comer caliente y a beber frío, y a recrear el cuerpo entre sábanas de holanda, sobre colchones de pluma, he venido a hacer penitencia, como si fuera ermitaño, y como no la hago de mi voluntad, pienso que al cabo al cabo, me ha de llevar el diablo."*[382] που σημαίνει: *«Να μην τα πολυλογώ, αυτός με κάνει ν' αργοσβήνω από πείνα κι εγώ αργοπεθαίνω από μαράζι, γιατί εκεί που λογάριαζα να 'ρθω σ' ετούτο το κυβέρνημα, να τρώω ζεστό φαΐ και να πίνω δροσερό κρασί, και να πάρει το κορμί μου ανασασμό ανάμεσα σε σεντόνια απ' ολλανδέζικο λινό κι απάνω σε πουπουλένια στρώματα, βρέθηκα να κάνω μετάνοια, λες κι ήμουνα ερημίτης, κι όπως δεν την κάνω με τη βούλησή μου, θαρρώ ότι στο τέλος θα με πάρει και θα με σηκώσει ο διάολος»*[383].

Δεν θα μπορούσαν να παραλειφθούν οι καθημερινές υπηρεσίες που απολάμβαναν οι άρχοντες της εποχής, όπως μας αναφέρει χαρακτηριστικά η δούκισσα: *"de los muchos ofrecimientos que Vuestra Excelencia me hace solamente acepto y escojo el de la voluntad con que se me hacen, y en lo demás, suplico a Vuestra Excelencia que dentro de mi aposento consienta y permita que yo solo sea el que me sirva. –En verdad –dijo la duquesa–, señor don Quijote, que no ha de ser así; que le han de servir cuatro doncellas de las mías, hermosas como unas flores. […] –No más, no más, señor don Quijote –replicó la duquesa–. Por mí digo que daré orden que ni aun una mosca entre en su estancia, no que una doncella; no soy yo persona, que por mí se ha de descabalar la decencia del señor don Quijote; que, según se me ha traslucido, la que más campea entre sus muchas virtudes es la de la honestidad. Desnúdese vuesa merced y vístase a sus solas y a su modo, como y cuando quisiere; que no habrá quien lo impida, pues dentro de su aposento hallará los vasos necesarios al menester del que duerme a puerta cerrada, porque ninguna natural necesidad le*

[381] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 310
[382] Cervantes, 2018b: 467-468
[383] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 567

obligue a que la abra."[384] που σημαίνει: *«"ως προς τα λοιπά, θερμά παρακαλώ την εξοχότητά σας όπως μου επιτρέψει να εξυπηρετώ μόνος τον εαυτό μου εντός του δωματίου μου". "Ειλικρινά, άρχοντα δον Κιχότε", είπε η δούκισσα, "αυτό δεν γίνεται· θα σας εξυπηρετήσουν τέσσερις από τις παρακόρες μου, όμορφες σαν λουλούδια." […] "Μη συνεχίσετε άλλο, άρχοντα δον Κιχότε, μη συνεχίσετε", αποκρίθηκε η δούκισσα. "Σε ό,τι με αφορά θα δώσω εντολή όχι παρακόρη, μα ούτε μύγα να μην μπει στην κάμαρή σας· δεν είμαι εγώ το πρόσωπο που εξαιτίας του θα κερματιστεί η αξιοπρέπεια του άρχοντα δον Κιχότε όταν, εξ όσων έχω διακρίνει, η περιφανέστερη μεταξύ των πλείστων αρετών του είναι η αγνότητά του. Γυμνωθείτε και ντυθείτε η ευγενεία σας κατά μόνας και κατά την αρέσκειά σας, όπως και όποτε θελήσετε, και δεν θα υπάρξει ψυχή ζώσα να σας εμποδίσει, αφού θα βρείτε στο δωμάτιό σας όλα τα απαραίτητα δοχεία προς χρήσιν όποιου κοιμάται με την πόρτα σφαλιστή, έτσι που καμία φυσική ανάγκη να μη σας υποχρεώσει να την ανοίξετε."»*[385].

Ορισμένες από τις υπηρεσίες, ωστόσο, δεν περιορίζονταν στα στενά όρια της οικίας, αλλά παρέχονταν σε οποιοδήποτε μέρος επέβαλε ο τρόπος ζωής του εκάστοτε άρχοντα, όπως μας εξηγεί ο πανδοχέας: *"–Nadie las tocará –dijo el ventero–, porque otros huéspedes que tengo, de puro principales, traen consigo cocinero, despensero y repostería. –Si por principales va –dijo Sancho–, ninguno más que mi amo; pero el oficio que él trae no permite despensas ni botillerías; ahí nos tendemos en mitad de un prado y nos hartamos de bellotas o de nísperos."*[386] που σημαίνει: *«"Άνθρωπος δε θα τ' αγγίξει", είπε ο πανδοχέας, "γιατί οι άλλοι μου φιλοξενούμενοι, πρόσωπα ψηλά κι αρχόντοι αληθινοί, κουβαλάνε δικό τους μάγειρα, υπεύθυνο τροφοδοσίας και τρόφιμα". "Άμα το θέμα μας είν' οι αρχόντοι", είπε ο Σάντσο, "κανείς τους δε βρίσκεται πιο ψηλά απ' τον αφέντη μου· μα το επάγγελμα που ασκεί δεν επιτρέπει προμήθειες και κρασοκανάτες, κι έτσι στρωνόμαστε καταμεσής σ' ένα λιβάδι και χορταίνουμε βελανίδι κι αγριοκούμαρο."»*[387].

Η στάση και η εκτίμηση που έτρεφαν οι άρχοντες για το υπηρετικό προσωπικό τους φανερώνεται μέσα από τα λόγια του δον Κιχώτη: *"Y advertid, hijo, que al soldado mejor le está el oler a pólvora que a algalia, y que si la vejez os coge en este honroso ejercicio, aunque sea lleno de heridas y estropeado o cojo, a lo menos no os podrá*

[384] Cervantes, 2018b: 399
[385] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 481-482
[386] Cervantes, 2018b: 530
[387] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 641

coger sin honra, y tal, que no os la podrá menoscabar la pobreza; cuanto más, que ya se va dando orden como se entretengan y remedien los soldados viejos y estropeados, porque no es bien que se haga con ellos lo que suelen hacer los que ahorran y dan libertad a sus negros cuando ya son viejos y no pueden servir, y echándolos de casa con título de libres, los hacen esclavos de la hambre, de quien no piensan ahorrarse sino con la muerte."[388] που σημαίνει: *«Κι έχετε υπόψη σας, γιε μου, ότι για έναν στρατιώτη είναι καλύτερο να μυρίζει μπαρούτι παρά μόσχο, κι αν σας προφτάσουν τα γερατειά σ' αυτό το τιμημένο επάγγελμα, έστω κι αν είστε μες στις λαβωματιές, σακατεμένος ή κουτσός, αν μη τι άλλο δεν θα σας βρουν χωρίς τιμή, και τέτοια μάλιστα, που η ανέχεια δεν θα μπορεί να την μειώσει· εξάλλου, λαμβάνονται ήδη μέτρα ώστε να επισιτίζονται και να γιατροκομούνται οι γηραιοί κ ανάπηροι στρατιώτες, επειδή δεν είναι πρέπον να τους κάνουν ό,τι συνηθίζουν να κάνουν εκείνοι που απαλλάσσουν και καθιστούν απελεύθερους τους μαύρους σκλάβους τους όταν πια είναι γέροι και δεν μπορούν να υπηρετούν, κι όπου, αφού τους πετάξουν έξω μ' έναν τίτλο ελευθέρου, τους μεταβάλλουν σε σκλάβους της πείνας, από την οποία δεν προσμένουν να απαλλαγούν παρά μόνον με το θάνατο»*[389].

Οι καθημερινές πρακτικές των γυναικών της εποχής απεικονίζονται μέσα από τον ακόλουθο διάλογο του δον Κιχώτη και του Σάντσου: *"-Todo eso no me descontenta; prosigue adelante -dijo don Quijote-. Llegaste, ¿y qué hacía aquella reina de la hermosura? A buen seguro que la hallaste ensartando perlas, o bordando alguna empresa con oro de cañutillo para este su cautivo caballero. -No la hallé -respondió Sancho- sino ahechando dos hanegas de trigo en un corral de su casa."*[390] που σημαίνει: *«"Δεν τα βρίσκω δυσάρεστα όλ' αυτά· συνέχισε", είπε ο δον Κιχότε. "Έφτασες λοιπόν, και τι έκανε η βασίλισσα του κάλλους; Δίχως άλλο θα τη βρήκες να περνάει μαργαριτάρια σε κλωστή ή να κεντάει κάποιο έμβλημα με σύρμα μαλαματένιο για τον δύσμοιρο ιππότη της". "Το μόνο που τη βρήκα να κάνει", απάντησε ο Σάντσο, "ήταν να κοσκινίζει δυο καντάρια στάρι στη μεσαυλή του σπιτιού της."»*[391]. Οι χειρωνακτικές εργασίες δεν θα μπορούσαν να εκλείπουν από την καθημερινότητα των γυναικών της υπαίθρου, όπως μας μαρτυρά κι ο Σάντσος: *"Pero, bien considerado, ¿qué se le ha de dar a la señora Aldonza Lorenzo, digo, a la señora Dulcinea del Toboso, de que se le*

[388] Cervantes, 2018b: 248
[389] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 290-291
[390] Cervantes, 2018a: 430
[391] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 430

vayan a hincar de rodillas delante della los vencidos que vuestra merced le envía y ha de enviar? Porque podría ser que al tiempo que ellos llegasen estuviese ella rastrillando lino, o trillando en las eras, y ellos se corriesen de verla, y ella se riese y enfadase del presente."[392] που σημαίνει: *«Αλλά, αν το καλοεξετάσει κανείς, τι τη νοιάζει την κυρά Αλντόνθα Λορένθο, θέλω να πω τη δέσποινα Ντουλθινέα ντελ Τομπόσο, αν πηγαίνουνε να γονατίζουνε μπροστά της οι νικημένοι που της στέλνει κι έχει να της στείλει η ευγενεία σας; Γιατί, την ώρα που θα φτάσουνε, αυτή μπορεί να βαράει το λινάρι ή να λιχνίζει στ' αλώνια, όπου τότε κι εκείνοι θα γίνονταν κόκκινοι βλέποντάς τη κι αυτή θα 'βαζε τα γέλια και θα της ξίνιζε το πεσκέσι»*[393].

3.3.2 Πίστη και επικρατέστερες πεποιθήσεις

Entraron dentro todos, y la ama con ellos,
y hallaron más de cien cuerpos de libros grandes
muy bien encuadernados, y otros pequeños; y
así como el ama los vio, volvióse a salir del aposento
con gran priesa, y tomó luego con una escudilla
de agua bendita y un hisopo, y dijo: -Tome
vuestra merced, señor licenciado; rocíe este
aposento, no esté aquí algún encantador de los muchos
que tienen estos libros, y nos encanten, en pena
de la que les queremos dar echándolos del mundo.[394]

Μπήκαν όλοι μέσα, μαζί κι η οικονόμος, και βρήκαν πάνω
από εκατό μεγάλους τόμους, θαυμάσια χαρτοδετημένους,
και μερικούς ακόμη, μικρούς· με το που τους αντίκρισε η
οικονόμος, ξαναβγήκε άρον άρον από το δωμάτιο και γύρισε
πάλι τρεχάτη κρατώντας ένα κουπάκι με αγιασμό κι ένα
κλαδάκι ύσσωπο, και είπε: «Ορίστε, πάτερ· ραντίστε την
κάμαρη, μην τυχόν βρίσκεται εδώ πέρα κάνας μάγος
απ' το λεφούσι που έχουν μέσα τούτα τα βιβλία, και

[392] Cervantes, 2018a: 354
[393] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 338
[394] Cervantes, 2018a: 150

μας κάνει μάγια, σαν τιμωρία για τα μαρτύρια που θα τραβήξουν όταν θα τους ξορκίσουμε από προσώπου γης.[395]

Αν και μπορούν να εγερθούν βάσιμες υποψίες και ερωτηματικά γύρω από την τυπολατρική τήρηση των κανόνων της Καθολικής Εκκλησίας και την πραγματική πίστη, από την οποία φαίνεται να εμπνέεται ο δημιουργός μας, ωστόσο δεν παραλείπονται οι συχνές αναφορές στη βοήθεια του ουρανού σε περιπτώσεις ανάγκης. Περιγράφει χαρακτηριστικά ο Θερβάντες: *"Venía, pues, como se ha dicho, Don Quijote contra el cauto vizcaíno con la espada en alto, con determinación de abrirle por medio, y el vizcaíno le aguardaba asimesmo, levantada la espada y, aforrado con su almohada, y todos los circunstantes estaban temerosos y colgados de lo que había de suceder de aquellos tamaños golpes con que se amenazaban; y la señora del coche y las demás criadas suyas estaban haciendo mil votos y ofrecimientos a todas las imágenes y casas de devoción de España, porque Dios librase a su escudero y a ellas de aquel tan grande peligro en que se hallaban."*[396] , που σημαίνει: *«Προέλαυνε λοιπόν, όπως ειπώθηκε, ο δον Κιχότε εναντίον τού σε επιφυλακή Βισκαΐνου, με το σπαθί υψωμένο και την απόφαση να τον χωρίσει στα δυο, ενώ ο Βισκαΐνος τον περίμενε με το σπαθί επίσης υψωμένο και το μαξιλάρι για προκάλυμμα, κι όλοι οι παριστάμενοι έστεκαν περίτρομοι κι αγωνιούσαν για την έκβαση εκείνων των φοβερών χτυπημάτων με τα οποία απειλούσαν ο ένας τον άλλον· η κυρία της άμαξας κι οι υπηρέτριές της έκαναν χίλια τάματα κι αφιερώματα σ' όλα τα εικονίσματα και τους ευκτηρίους οίκους της Ισπανίας, για να φυλάξει ο Θεός τον ιππόκομο τους και τις ίδιες από τον μεγάλο κίνδυνο που διέτρεχαν»*[397].

Την ίδια βοήθεια επικαλείται και ο Καρδένιος με τη σειρά του:*"Desta manera paso mi miserable y estrema vida, hasta que el cielo sea servido de conducirle a su último fin, o de ponerle en mi memoria, para que no me acuerde de la hermosura y de la traición de Luscinda y del agravio de don Fernando; que si esto él hace sin quitarme la vida, yo volveré a mejor discurso mis pensamientos; donde no, no hay sino rogarle que absolutamente tenga misericordia de mi alma, que yo no siento en mi valor ni fuerzas para sacar el cuerpo desta estrecheza en que por mi gusto he querido*

[395] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 104-105
[396] Cervantes, 2018a: 174-175
[397] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 131

ponerle."[398] που σημαίνει: *«Με αυτόν τον τρόπο περνώ τις αξιοθρήνητες στερνές ημέρες της ζωής μου, ωσότου ευδοκήσουν οι ουρανοί ή να οδηγήσουν αυτήν στο οριστικό της τέλος ή να θέσουν τέρμα στη μνήμη μου, να μη θυμάμαι την ομορφιά και την προδοσία της Λουσθίντα ή την αδικία του δον Φερνάντο: γιατί αν οι ουρανοί το κάνουν αυτό χωρίς να μου αφαιρέσουν τη ζωή, θα στρέψω το μυαλό μου σε δρόμο πιο σωστό· ειδεμή, δεν απομένει παρά να τους ικετέψω να ελεηθούν τα μέγιστα την ψυχή μου, γιατί δεν νιώθω μέσα μου ούτε το σθένος ούτε τις δυνάμεις να βγάλω το σώμα μου από αυτήν εδώ τη στενωπό στην οποία εκούσια το περιόρισα»*[399].

Παρατηρούμε, επιπροσθέτως, ότι στην ίδια ακριβώς πρακτική συντρέχουν σύσσωμα τα χωριά: *"Era el caso que aquel año habían las nubes negado su rocío a la tierra, y por todos los lugares de aquella comarca se hacían procesiones, rogativas y diciplinas, pidiendo a Dios abriese las manos de su misericordia y les lloviese; y para este efecto la gente de una aldea que allí junto estaba venia en procesión a una devota ermita que en un recuesto de aquel valle había."*[400] που σημαίνει: *«Αυτό που είχε συμβεί ήταν ότι εκείνη τη χρονιά είχαν αρνηθεί τα σύννεφα στη γη το στάλαγμά τους, και σ' όλα τα χωριά της περιοχής γίνονταν λιτανείες, δεήσεις και τελετές μετανοίας, για να παρακαλέσουν τον Θεό ν' ανοίξει τα ελεήμονα χέρια του και να τους στείλει λίγη βροχή· για το σκοπό αυτόν οι άνθρωποι ενός παραδιπλανού χωριού πήγαιναν πομπή σ' ένα αγιάτικο ξωκλήσι που βρισκόταν σε μια πλευρά εκείνης της κοιλάδας»*[401].

Τα τελετουργικά έθιμα φαίνεται να τηρούνται με ευλάβεια στην Ιβηρική Χερσόνησο και, μάλλον, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι συμβάλλουν στην τόνωση του εθνικού φρονήματος των Ισπανών πολιτών μιας πολυκερματισμένης κοινωνίας. Όπως διακρίνεται μέσα από τη διήγηση του Θερβάντες: *"-Pues sabed -prosiguió el mozo- que murió esta mañana aquel famoso pastor estudiante llamado Grisóstomo, y se murmura que ha muerto de amores de aquella endiablada moza de Marcela, la hija de Guillermo el rico, aquella que se anda en hábito de pastora por esos andurriales. –¿Por Marcela dirás? -dijo uno. -Por ésa digo -respondió el cabrero-. Y es lo bueno que mandó en su testamento que le enterrasen en el campo, como si fuera moro, y que sea al pie de la peña donde está la fuente del alcornoque, porque, según es fama, y él dicen que lo dijo, aquel lugar es adonde él la vio la vez primera. Y*

[398] Cervantes, 2018a: 386
[399] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 378
[400] Cervantes, 2018a: 654
[401] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, Μ., 2019α, σ. 716

también mandó otras cosas, tales, que los abades del pueblo dicen que no se han de cumplir, ni es bien que se cumplan, porque parecen de gentiles"[402] που σημαίνει: *«"Τότε ακούστε", συνέχισε το παλικαρόπουλο· "σήμερα το πρωί πέθανε κείνος ο ξακουσμένος σπουδαστής-βοσκός, ο Γρισόστομο, και ψιθυρίζεται πως πέθανε από έρωτα για κείνη τη διαβόλισσα τη Μαρθέλα, τη θυγατέρα του Γκιγιέρμο του πλούσιου, κείνη ντε που τριγυρίζει ντυμένη βοσκοπούλα σε τούτες τις κακοστρατιές". "Γι' αυτή τη Μαρθέλα λες;" είπε ένας απ' αυτούς. "Γι' αυτήνα λέω", απάντησε το παλικαρόπουλο. "Και το καλύτερο είναι πως άφησε παραγγελιά στη διαθήκη του να τονε θάψουνε πέρα στον κάμπο, σάμπως να 'τανε κάνας Μαυριτάνος, και μάλιστα στα ριζά του βράχου, εκειδά στη βρύση του φελλόδεντρου, γιατί, όπως λεν οι φήμες, σ' εκείνο το μέρος την πρωτοείδε, και λένε πως το είπε ο ίδιος. Παράγγειλε κι άλλα, μα είναι τέτοια, που οι παπάδες του χωριού λένε πως δε θα γίνουν μήτε και στέκει να γίνουν, γιατί μοιάζουνε μ' αυτά που κάνουν οι ειδωλολάτρες"»*[403].

Δεν παραλείπει, ωστόσο, ο Θερβάντες να χλευάσει εντέχνως την ακαμψία και την αλόγιστη σκληρότητα της Καθολικής Εκκλησίας, βάζοντας τον δον Κιχώτη να ανταπαντάει με παιδιάστικο πνεύμα στις απειλές αφορισμού εκ μέρους του ιερέα: *"-Olvidábaseme de decir que advierta vuestra merced que queda descomulgado, por haber puesto las manos violentamente en cosa sagrada, juxta illud: Si quis suadente diabolo, etc. -No entiendo este latín -respondió don Quijote-, mas yo sé bien que no puse las manos, sino este lanzón; cuanto más, que yo no pensé que ofendía a sacerdotes ni a cosas de la Iglesia, a quien respeto y adoro como católico y fiel cristiano que soy, sino a fantasmas y a vestiglos del otro mundo"*[404] που σημαίνει: *«"Α, λησμόνησα να σας πω, και να το έχει υπ' όψιν η ευγενεία σας, ότι αφορίζεστε διότι θέσατε βιαίως χείρας επί ιερού πράγματος iuxta illud: si quis suadente diabolo, και τα λοιπά". "Δεν καταλαβαίνω τις λατινικούρες", απάντησε ο δον Κιχότε, "ωστόσο ξέρω πολύ καλά ότι δεν έθεσα χέρια αλλά αυτή τη ραβδιστήρα· επιπροσθέτως, δεν σκέφτηκα ότι προσέβαλλα ιερωμένους ή οτιδήποτε σχετικό με την Εκκλησία, την οποία σέβομαι και λατρεύω ως καλός καθολικός και πιστός χριστιανός που είμαι, αλλά φαντάσματα και αποφώλια τέρατα από τον άλλο κόσμο"»*[405].

[402] Cervantes, 2018a: 201
[403] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 156-157
[404] Cervantes, 2018a: 275-276
[405] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 244-245

Εντούτοις, η βαθιά πίστη συνοδευόμενη από την ωφέλεια της ψυχής και την απονομή δικαιοσύνης φαίνεται να είναι διάχυτη στην κοινή γνώμη της Ισπανίας, όπως προδίδουν τα λόγια της Ντοροτέας: *"Esto que supe, puso en bando mis esperanzas, y tuve por mejor no haber hallado a don Fernando, que no hallarle casado, pareciéndome que aún no estaba del todo cerrada la puerta a mi remedio, dándome yo a entender que podría ser que el cielo hubiese puesto aquel impedimento en el segundo matrimonio, por atraerle a conocer lo que al primero debía, y a caer en la cuenta de que era cristiano, y que estaba más obligado a su alma que a los respetos humanos."*[406] που σημαίνει: *«Τα όσα έμαθα αναθέρμαναν τις ελπίδες μου, και σκέφτηκα ότι, παρά να βρω τον δον Φερνάντο παντρεμένο, καλύτερα που δεν τον είχα βρει, γιατί μου φαινόταν ότι έτσι δεν είχε κλείσει ακόμα ολότελα η πόρτα της γιατρειάς μου, και ήθελα να πιστεύω πως ίσως οι ουρανοί να είχαν βάλει εκείνο το εμπόδιο στον δεύτερο γάμο του για να τον κάνουν να δει το χρέος που είχε στον πρώτο και να συναισθανθεί πως ήταν χριστιανός και είχε μεγαλύτερη υποχρέωση απέναντι στην ψυχή του απ' ό,τι στις ανθρώπινες μέριμνες»*[407].

Η απεριόριστη εμπιστοσύνη στη βούληση και στη χάρη του Θεού διαφαίνεται και μέσα από τα λόγια του θείου του αιχμαλώτου, Πέδρο ντε Μπουσταμάντε: *"- Sobrino de mi alma y de mi vida, ya te conozco, y ya te he llorado por muerto yo, y mi hermana, tu madre, y todos los tuyos, que aún viven, y Dios ha sido servido de darles vida para que gocen el placer de verte; ya sabíamos que estabas en Argel, y por las señales y muestras de tus vestidos, y la de todos los desta compañía, comprehendo que habéis tenido milagrosa libertad."*[408] που σημαίνει: *«Ακριβέ μου ανιψιέ, φως και ψυχή μου, τώρα σ' αναγνωρίζω, και σ' έχω κλάψει για πεθαμένο κι εγώ κι η αδερφή μου, η μητέρα σου, και όλοι οι συγγενείς σου, που ζουν ακόμη και που ευδόκησε ο Θεός να τους κρατήσει ζωντανούς για να τους δώσει τη χαρά να σε ξαναδούν. Ξέραμε πως ήσουν στο Αλγέρι, κι αν κρίνω απ' όσα δείχνει και μαρτυράει η φορεσιά η δική σου, και όλων των συντρόφων σου από δω, συμπεραίνω πως από θαύμα ελευθερωθήκατε»*[409].

Τόσο ισχυρό ήταν το έρεισμα της Καθολικής Εκκλησίας στην ισπανική κοινωνία που απέφερε μέχρι και κοινωνικό διαχωρισμό ανάμεσα στους ίδιους τους Χριστιανούς πιστούς. Αναφέρει με υψηλή χάρη ο Θερβάντες: *"Destas lágrimas y*

[406] Cervantes, 2018a: 401-402
[407] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 398
[408] Cervantes, 2018a: 563
[409] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 602

determinación tan honrada de Sancho Panza saca el autor desta historia que debía de ser bien nacido, y, por lo menos, cristiano viejo"[410] που σημαίνει: *«Από τούτα τα δάκρυα και την τόσο τιμητική απόφαση του Σάντσο Πάνθα, ο συγγραφέας αυτής της ιστορίας συμπεραίνει ότι πρέπει να καταγόταν από καλό σόι και να ήταν το λιγότερο καθαρός παλαιός χριστιανός»*[411]. Όπως προδίδει ο διάλογος του δον Κιχώτη και του Σάντσου Πάντσα, τα δικαιώματα των παλαιών Χριστιανών διέφεραν σε σχέση με τους νεόφυτους και τους νεοπροσήλυτους στο Καθολικό δόγμα: *"–Pues, como eso sea –respondió Sancho–, no hay sino encomendarnos a Dios, y dejar correr la suerte por donde mejor lo encaminare. –Hágalo Dios –respondió don Quijote– como yo deseo y tú, Sancho, has menester, y ruin sea quien por ruin se tiene. –Sea par Dios –dijo Sancho–; que yo cristiano viejo soy, y para ser conde esto me basta. –Y aun te sobra –dijo don Quijote–, y cuando no lo fueras, no hacía nada al caso; porque, siendo yo el rey, bien te puedo dar nobleza, sin que la compres ni me sirvas con nada. Porque en haciéndote conde, cátate ahí caballero, y digan lo que dijeren; que a buena fe que te han de llamar señoría, mal que les pese."*[412] που σημαίνει: *«"Άμα είναι έτσι", αποκρίθηκε ο Σάντσο, "τότε δεν έχουμε παρά να αναθέσουμε τους εαυτούς μας στο Θεό και ν' αφήσουμε την τύχη να πάρει όποιο δρόμο της δείξει". "Είθε να τα φέρει ο Θεός", απάντησε ο δον Κιχότε, "όπως επιθυμώ εγώ και όπως τα έχεις ανάγκη εσύ, Σάντσο, κι ας μείνει τενεκές όποιος για τενεκέ λογιάζει τον εαυτό του". "Αμήν, Θε μου", είπε ο Σάντσο, "γιατί κι εγώ παλιός χριστιανός είμαι, κι αυτό μου φτάνει για να γίνω κόμης". "Σου φτάνει και σου περισσεύει", είπε ο δον Κιχότε, "αλλά και να μην ήσουν, δεν θα είχε καμία σημασία γιατί, εφόσον θα είμαι βασιλιάς, μπορώ κάλλιστα να σου απονείμω τίτλο ευγενείας, χωρίς ούτε να τον αγοράσεις ούτε να με υπηρετήσεις καθ' οιονδήποτε τρόπο. Διότι άπαξ και σε κάνω κόμη, έχεις γίνει κύριος αυτοστιγμεί, κι άσε τους άλλους να λένε ό,τι θέλουν· και, μα την πίστη μου, θα σε αποκαλούν εκλαμπρότατο, τους αρέσει δεν τους αρέσει"»*[413]. Η προσκόλληση σε μια τυπολατρική θρησκεία και η αγάπη για το χρήμα καθόριζαν ουσιαστικά την πνευματική και κοινωνική ζωή των ατόμων της εποχής, αναγκάζοντάς τους να προβαίνουν σε εξαγορές τίτλων ευσεβείας και να ζουν μέσα σε πλασματικές συνθήκες.

[410] Cervantes, 2018a: 287
[411] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 259
[412] Cervantes, 2018a: 303
[413] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 279

Η προκατάληψη φαίνεται να έχει με τη σειρά της γερές ρίζες στην ισπανική κοινωνία, όπως μας μαρτυράει ο δον Κιχώτης: *"–Tú dices bien, Sancho –dijo don Quijote–; pero has de advertir que no todos los tiempos son unos, ni corren de una misma suerte, y esto que el vulgo suele llamar comúnmente agüeros, que no se fundan sobre natural razón alguna, del que es discreto han de ser tenidos y juzga[dos] por buenos acontecimientos. Levántase uno destos agoreros por la mañana, sale de su casa, encuéntrase con un fraile de la Orden del bienaventurado San Francisco, y como si hubiera encontrado con un grifo, vuelve las espaldas y vuélvese a su casa. Derrámasele al otro Mendoza la sal encima de la mesa, y derrámasele a él la melancolía por el corazón; como si estuviese obligada la naturaleza a dar señales de las venideras desgracias con cosas tan de poco momento como las referidas."*[414] που σημαίνει: *«"Σωστά μιλάς, Σάντσο", είπε ο δον Κιχότε· "θα πρέπει ωστόσο να έχεις υπόψη ότι οι καιροί δεν είναι ανάλλακτοι, ούτε κυλούν με τον ίδιο τρόπο, αυτά δε που ο κοινός λαός συνηθίζει να αποκαλεί σημάδια, και που δεν στηρίζονται σε καμία φυσική αιτιότητα, πρέπει να θεωρούνται και εκλαμβάνονται από τον συνετό απλώς ως ευτυχείς συγκυρίες. Σηκώνεται το πρωί ένας απ' αυτούς τους προληπτικούς, βγαίνει από το σπίτι του, απαντάει έναν μοναχό από το τάγμα του καλοπόδαρου αγίου Φραγκίσκου, όπου κάνει μεταβολή και γυρίζει τρεχάλα στο σπίτι του, σαν να 'χε ανταμωθεί με κάνα γύπα. Χύνεται ενός άλλου δεισιδαίμονα το αλάτι στο τραπέζι και μαζί χύνεται κι ο χυμός της μελαγχολίας από το βάθος της καρδιάς του, ωσάν να ήταν υποχρεωμένη η φύση να στέλνει προμηνύματα για επερχόμενες συμφορές με περιστατικά τόσο ασήμαντα όσο κι αυτά που μόλις ανέφερα."»*[415].

Σε ορισμένες περιπτώσεις η προκατάληψη γειτνιάζει με τη σύνεση, προσπαθεί να μας εξηγήσει ο Θερβάντες μέσα από τα λόγια ενός γιδοβοσκού: *"–No hemos topado a nadie –respondió don Quijote–, sino a un cojín y a una maletilla que no lejos deste lugar hallamos. –También la hallé yo –respondió el cabrero–; mas nunca la quise alzar ni llegar a ella, temeroso de algún desmán y de que no me la pidiesen por de hurto; que es el diablo sutil; y debajo de los pies se levanta allombre cosa donde tropiece y caya, sin saber cómo ni cómo no."*[416] που σημαίνει: *«"Δεν απαντήσαμε κανέναν", αποκρίθηκε ο δον Κιχότε, "εκτός από ένα μαξιλάρι κι έναν μικρό ταξιδιωτικό σάκο που βρήκαμε όχι πολύ μακριά από δω". "Κι εγώ τον ήβρα", απάντησε ο γιδοβοσκός, "μα*

[414] Cervantes, 2018b: 518-519
[415] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, Μ., 2021β, σ. 625
[416] Cervantes, 2018a: 326

ποτέ δεν αποκότησα να τον σηκώσω ή να τον σιμώσω, από φόβο μη μου φέρει καμιά κακοτυχιά ή μη μου τονε γυρεύουνε αργότερα σαν κλεψιμιό, γιατί ο διάολος είναι πονηρός, και στα πόδια τ' ανθρώπου όλο κάποιο σκόνταμμα ξεφυτρώνει, που τονε κάνει να πέσει χάμω δίχως να γροικήσει μηδέ πώς μηδέ γιατί."»[417].

3.3.2.1 Η υπόληψη και η αξία των παλιών Χριστιανών στην ισπανική κοινωνία

Pero, dejando esto del gobierno en las manos de Dios,
que me eche a las partes donde más de mí se sirva,
digo, señor bachiller Sansón Carrasco, que infinitamente
me ha dado gusto que el autor de la historia haya hablado
de mí de manera que no enfadan las cosas que de mí
se cuentan; que a fe de buen escudero que si hubiera dicho
de mí cosas que no fueran muy de cristiano viejo, como
soy, que nos habían de oír los sordos.[418]

Μα, για ν' αφήσω τώρα την υπόθεση με το κυβέρνημα
στα χέρια του Θεού, κι ας με στείλει όπου μπορώ να
τον υπηρετήσω καλύτερα, έχω να πω, κύριε βακαλάριε
Σανσόν Καρράσκο, ότι μ' ευχαρίστησε όσο δε
λέγεται που ο συγγραφέας της ιστορίας έχει
μιλήσει για μένα με τέτοιον τρόπο που όσα διηγείται
δεν είναι προσβλητικά, γιατί σας ορκίζομαι σαν
άξιος ασπιδούχος πως έτσι κι είχε πει πράγματα
αταίριαστα για έναν καθαρό παλιό χριστιανό, όπως
είμαι του λόγου μου, θα μας άκουγαν τώρα ως κι οι κουφοί.[419]

Παρά τα αλλοτριωμένα ήθη και τις λανθασμένες πρακτικές που υποστήριζε η Καθολική Εκκλησία, η έννοια του Χριστιανού λάμβανε άλλη διάσταση στις ψυχές όχι μόνο των πιστών, αλλά και των αλλόθρησκων συμπολιτών τους, αναγνωρίζοντάς τους αξίες που έτειναν να εκλείψουν από την ισπανική κοινωνία. Μας αναφέρει

[417] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, Μ., 2021α, σ. 306
[418] Cervantes, 2018b: 66-67
[419] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, Μ., 2021β, σ. 71

χαρακτηριστικά ο πανδοχέας: *"-Pues bien puede leella su reverencia, porque le hago saber que algunos huéspedes que aquí la han leído les ha contentado mucho, y me la han pedido con muchas veras; mas yo no se la he querido dar, pensando volvérsela a quien aquí dejó esta maleta olvidada con estos libros y esos papeles; que bien puede ser que vuelva su dueño por aquí algún tiempo, y aunque sé que me han de hacer falta los libros, a fe que se los he de volver; que, aunque ventero, todavía soy cristiano."*[420] που σημαίνει: *«Και βέβαια να τη διαβάσετε, σεβασμιότατε, γιατί πρέπει να σας πω ότι κάποιοι φιλοξενούμενοί μου που τη διάβασαν την κατευχαριστήθηκαν, και με θερμοπαρακάλεσαν να τους τη δώσω· μα εγώ δε θέλησα, επειδή λογαριάζω να την επιστρέψω στον άνθρωπο που άφησε δω τούτο το μπαουλάκι, ξεχασμένο μ' αυτά τα βιβλία, και κείνα τα χαρτιά, γιατί δεν αποκλείεται να γυρίσει κάποτε ο κύριός τους, και μ' όλο που ξέρω πως τα βιβλία θα μου λείψουν, μα την πίστη μου, θα του τα δώσω πίσω, γιατί μπορεί να είμαι πανδοχέας, αλλά είμαι ακόμα χριστιανός»*[421].

Ο Λοτάριος, με τη σειρά του, φαίνεται να έχει αντιληφθεί το πραγματικό νόημα του Χριστιανισμού, υποστηρίζοντας: *"-No me puedo persuadir, ¡oh amigo Anselmo!, a que no sean burlas las cosas que me has dicho; que a pensar que de veras las decías, no consintiera que tan adelante pasaras, porque con no escucharte previniera tu larga arenga. Sin duda imagino, o que no me conoces, o que yo no te conozco. Pero no: que bien sé que eres Anselmo, y tú sabes que yo soy Lotario; el daño está en que yo pienso que no eres el Anselmo que solías, y tú debes de haber pensado que tampoco yo soy el Lotario que debía ser, porque las cosas que me has dicho, ni son de aquel Anselmo mi amigo, ni las que me pides se han de pedir a aquel Lotario que tú conoces. Porque los buenos amigos han de probar a sus amigos y valerse dellos, como dijo un poeta, usque ad aras; que quiso decir que no se habían de valer de su amistad en cosas que fuesen contra Dios. Pues si esto sintió un gentil de la amistad, ¿cuánto mejor es que lo sienta el cristiano, que sabe que por ninguna humana ha de perder la amistad divina? Y cuando el amigo tirase tanto la barra, que pusiese aparte los respetos del cielo por acudir a los de su amigo, no ha de ser por cosas ligeras y de poco momento, sino por aquellas en que vaya la honra y la vida de su amigo."*[422] που σημαίνει: *«Δεν μπορώ να πείσω τον εαυτό μου, καλέ μου φίλε Ανσέλμο, ότι δεν είναι αστεϊσμοί τα όσα μου είπες, γιατί, αν έκανα τη σκέψη ότι σοβαρολογούσες, δεν θα σου επέτρεπα να προχωρήσεις τόσο*

[420] Cervantes, 2018a: 446
[421] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 451
[422] Cervantes, 2018a: 453

και θα είχα διακόψει τη μακρά αγόρευσή σου, αρνούμενος να σε ακούσω. Σκέφτομαι βεβαίως ότι είτε εσύ δεν ξέρεις εμένα είτε εγώ δεν ξέρω εσένα. Αλλά πάλι, όχι, αφού ξέρω καλά πως είσαι ο Ανσέλμο κι εσύ ξέρεις πως είμαι ο Λοτάριο· το κακό είναι ότι σκέφτομαι πως δεν είσαι ο Ανσέλμο που ήσουν κάποτε, κι εσύ θα πρέπει να σκέφτηκες πως ούτε εγώ είμαι ο Λοτάριο που όφειλα να είμαι, γιατί τα όσα μου είπες δεν ταιριάζουν στον Ανσέλμο, τον φίλο μου, και τα όσα μου ζητάς δεν ταιριάζει να τα ζητάς από τον Λοτάριο που ξέρεις, επειδή οι καλοί φίλοι πρέπει να δοκιμάζουν τη φιλία τους και να αλληλοβοηθούνται "άχρι των βωμών", όπως είπε ο ποιητής, εννοώντας ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιούν τη φιλία τους για σκοπούς ενάντιους προς τα θεία κελεύσματα. Αν λοιπόν έχει αυτή την αντίληψη για τη φιλία ένας εθνικός, δεν θα πρέπει να την αποδέχεται με ακόμη μεγαλύτερη θέρμη ένας χριστιανός, που γνωρίζει ότι για καμιά ανθρώπινη φιλία δεν πρέπει να χαθεί η αγάπη του Θεού; Και αν ένας φίλος τραβήξει τόσο το σκοινί, ώστε ν' αφήσει κατά μέρος τα οφειλήματά του προς τον ουρανό προκειμένου να εκπληρώσει το χρέος του προς τη φιλία, αυτό δεν πρέπει να γίνεται για ευτελή κι ασήμαντα ζητήματα, αλλά για εκείνα που διακυβεύουν την τιμή και τη ζωή του φίλου του»[423].

Ακόμα και τα λόγια της Ζοράιντας υποδηλώνουν την εντιμότητα που φέρει στη συνείδηση της εν γένει κοινωνίας ο Χριστιανός: *"Yo no sé, mi señor, cómo dar orden que nos vamos a España, ni Lela Marién me lo ha dicho, aunque yo se lo he preguntado; lo que se podrá hacer es que yo os daré por esta ventana muchísimos dineros de oro: rescataos vos con ellos y vuestros amigos, y vaya uno en tierra de cristianos, y compre allá una barca, y vuelva por los demás; y a mí me hallarán en el jardín de mi padre, que está a la puerta de Babazón, junto a la marina, donde tengo de estar todo este verano con mi padre y con mis criados. De allí, de noche, me podréis sacar sin miedo y llevarme a la barca; y mira que has de ser mi marido, porque si no, yo pediré a Marién que te castigue. Si no te fías de nadie que vaya por la barca, rescátate tú y ve; que yo sé que volverás mejor que otro, pues eres caballero y cristiano."*[424] που σημαίνει: *«Δεν ξέρω, άρχοντά μου, πώς να κανονίσω να πάμε στην Ισπανία, ούτε και η Λελά Μαριέν μου είπε, παρότι τη ρώτησα. Αυτό που μπορεί να γίνει είναι να σας δώσω εγώ απ' αυτό το παράθυρο πάρα πολλά χρυσά νομίσματα: λυτρωθείτε εσείς, και οι φίλοι σας, μ' αυτά, κι ας πάει ένας σας σε χριστιανικά χώματα, ας αγοράσει εκεί μια βάρκα και ας γυρίσει να πάρει τους άλλους· εμένα θα με βρείτε στο κιόσκι του*

[423] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 459
[424] Cervantes, 2018a: 541

πατέρα μου, που βρίσκεται στην πύλη Αζούν-Μπαμπ, δίπλα στο γιαλό, όπου πρέπει να μείνω όλο αυτό το καλοκαίρι με τον πατέρα και τους υπηρέτες μου. Από εκεί, νύχτα, θα μπορέσετε άφοβα να με βγάλετε και να με πάτε στο πλεούμενο· και μην ξεχάσεις ότι μέλλεις να γίνεις άντρας μου, γιατί αλλιώτικα θα παρακαλέσω τη Μαριέν να σε τιμωρήσει. Αν δεν εμπιστεύεσαι κανέναν να πάει για τη βάρκα, λυτρώσου εσύ και φύγε, γιατί ξέρω πως θα γυρίσεις πιο βέβαια από κάθε άλλον, αφού είσαι άρχοντας και χριστιανός»[425].

3.3.3 Κεκτημένη γνώση της εποχής

–No se apunte vuestra merced conmigo –respondió Sancho–, pues sabe que no me he criado en la corte, ni he estudiado en Salamanca, para saber si añado o quito alguna letra a mis vocablos. Sí, que, ¡válgame Dios!, no hay para qué obligar al sayagués a que hable como el toledano, y toledanos puede haber que no las corten en el aire en esto del hablar polido. –Así es –dijo el licenciado–, porque no pueden hablar tan bien los que se crían en las Tenerías y en Zocodover como los que se pasean casi todo el día por el claustro de la Iglesia Mayor, y todos son toledanos.[426]

«Μη χολώνεστε μαζί μου», απάντησε ο Σάντσο, «γιατί το ξέρετε πως μήτε στην Αυλή έχω αναθραφεί μήτε στη Σαλαμάνκα έχω σπουδάσει, για να ελέγχω αν βάζω κάνα γράμμα λίγο έτσι ή λίγο αλλιώς, στις λέξεις μου. Κύριε των δυνάμεων!, δε γίνεται να ζορίζει κανείς τον χοντροχωριάτη απ' το Σαγιάγο να μιλάει σαν τον λιμοκοντόρο

[425] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 569-574
[426] Cervantes, 2018b: 198-199

απ' το Τολέδο, χώρια που μπορεί να υπάρχουνε Τολεδάνοι που να μην είναι δα ξεφτέρια στο θέμα της ραφινάτης γλώσσας». «Αυτό είναι αλήθεια», είπε ο προλύτης, «γιατί δεν είναι δυνατόν όσοι μεγαλώνουν στις Τενερίας, στα ταμπάκικα ή στα πέριξ της πλατείας Θοκοδόβερ να μιλούν εξίσου καλά με όσους περνούν σχεδόν όλη τη μέρα τους σουλατσάροντας πάνω κάτω στο περιστύλιο του Καθεδρικού, κι ας είναι άπαντες Τολεδάνοι».[427]

Οι ποικίλες προκαταλήψεις και η σημασία που δίδονταν στους οιωνούς, μάλλον, απορρέουν από τη διαδεδομένη τέχνη της αστρομαντείας, φαίνεται να υπονοεί ο Θερβάντες: *"Solos quedaron don Quijote y Sancho, y apenas se hubo apartado Sansón, cuando comenzó a relinchar Rocinante y a suspirar el rucio, que de entrambos, caballero y escudero, fue tenido a buena señal y por felicísimo agüero, aunque, si se ha de contar la verdad, más fueron los suspiros y rebuznos del rucio que los relinchos del rocín, de donde coligió Sancho que su ventura había de sobrepujar y ponerse encima de la de su señor, fundándose no sé si en astrología judiciaria que él se sabia, puesto que la historia no lo declara"*[428] που σημαίνει: *«Έμειναν μόνοι ο δον Κιχότε και ο Σάντσο, και πριν καλά καλά ξεμακρύνει ο Σανσόν, άρχισε να χλιμιντρίζει ο Ροθινάντε και να βγάζει οπίσθιους στεναγμούς ο γαϊδαράκος, κάτι το οποίο ιππότης κι ασπιδούχος εξέλαβαν ως καλό σημάδι και άριστο οιωνό· ωστόσο, αν πρέπει να πούμε την αλήθεια, οι στεναγμοί και τα γκαρίσματα του γαϊδαράκου υπερέβαιναν τα χλιμιντρίσματα του αλόγου, από το οποίο ο Σάντσο συνήγαγε πως η δική του καλοτυχία θα ξεπερνούσε και θα έβαζε κάτω αυτήν του κυρίου του, βασίζοντας ίσως την κρίση του σε καμιά τέχνη αστρομαντείας που κατείχε, μολονότι η ιστορία δεν αναφέρει κάτι τέτοιο»*[429].

Ταυτόχρονα, μέσω του Πέδρου, γίνεται λόγος και για την αστρολογία, για την οποία μαθαίνουμε: *"-Principalmente, decían que sabía la ciencia de las estrellas, y de lo que pasan, allá en el cielo, el sol y la luna, porque puntualmente nos decía el cris del sol y de la luna. […] -Asimesmo adivinaba cuando había de ser el año abundante o estil. -Estéril queréis decir, amigo -dijo Don Quijote. -Estéril o estil -respondió Pedro-, todo se sale allá. Y digo que con esto que decía se hicieron su padre y sus amigos, que le daban crédito, muy ricos, porque hacían lo que él les aconsejaba […] -*

[427] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 230
[428] Cervantes, 2018b: 99
[429] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 110

Esta ciencia se llama astrología -dijo Don Quijote. -*No sé yo cómo se llama -replicó Pedro-; mas sé que todo esto sabía y aún más"*[430] που σημαίνει: *«"Πρώτα πρώτα, έλεγαν πως κάτεχε την επιστήμη των άστρων κι όλα όσα κάνουν εκεί ψηλά στον ουρανό ο ήλιος κι η σελήνη, γιατί μας πρόλεγε με κάθε ακρίβεια πότε θα γινόταν η έλλειψή τους". […] "Πρόβλεπε επίσης πότε η χρονιά θα ήταν καρπερή και πότε θα είχε απορία" […] "Αφορία, απορία", είπε ο Πέδρο, "στο ίδιο καζάνι βράζουνε. Έλεγα λοιπόν ότι, με τόσα που πρόβλεπε, ο πατέρας κι οι φίλοι του έγιναν πάμπλουτοι, γιατί έδιναν πίστη στα λόγια του κι έκαναν όπως τους ορμήνευε" […] "Αυτή η επιστήμη ονομάζεται αστρολογία", είπε ο δον Κιχότε. "Δεν ξέρω πώς ονομάζεται", αποκρίθηκε ο Πέδρο, "μα ξέρω πως αυτός ήξερε όλα τούτα κι ακόμα περισσότερα"»*[431].

Ο δον Κιχώτης, ωστόσο, σπεύδει να επισημάνει σχετικά με τη διάδοση και την εγκυρότητα της αστρολογίας: *"Y siendo esto así, como lo es, está claro que este mono habla con el estilo del diablo; y estoy maravillado cómo no le han acusado al Santo Oficio, y examinádole, y sacádole de cuajo en virtud de quién adivina; porque cierto está que este mono no es astrólogo, ni su amo ni él alzan, ni saben alzar, estas figuras que llaman judiciarias, que tanto ahora se usan en España, que no hay mujercilla, ni paje, ni zapatero de viejo que no presuma de alzar una figura, como si fuera una sota de naipes del suelo, echando a perder con sus mentiras e ignorancias la verdad maravillosa de la ciencia. De una señora sé yo que preguntó a uno destos figureros que si una perrilla de falda, pequeña, que tenía, si se empreñaría y pariría, y cuántos y de qué color serían los perros que pariese. A lo que el señor judiciario, después de haber alzado la figura, respondió que la perrica se empreñaría, y pariría tres perricos, el uno verde, el otro encarnado y el otro de mezcla, con tal condición que la tal perra se cubriese entre las once y doce del día, o de la noche, y que fuese en lunes, o en sábado; y lo que sucedió fue que de allí a dos días se murió la perra de ahíta, y el señor levantador quedó acreditado en el lugar por acertadísimo judiciario, como lo quedan todos o los más levantadores."*[432] που σημαίνει: *«Και εάν έτσι έχουν τα πράγματα, που έτσι έχουν, είναι φανερό ότι τούτος ο πίθηκος μιλάει με τον τρόπο του διαβόλου, απορώ δε και εξίσταμαι πώς δεν τον έχουν καταγγείλει στην Ιερά Εξέταση, να τον ανακρίνουν και να του αποσπάσουν άρδην την αλήθεια για το ποιος του έδωσε τη δύναμη να μαντεύει· γιατί είναι βέβαιο πως ετούτος ο πίθηκος δεν είναι αστρολόγος, και πως ούτε το αφεντικό*

[430] Cervantes, 2018a: 202-203
[431] Μετάφραση Παναγιωτίδου, Μ., 2019α, σσς. 157-158
[432] Cervantes, 2018b: 257-258

του ούτε αυτός σκαρώνουν ή θα ήταν σε θέση να σκαρώσουν αυτούς τους λεγόμενους χάρτες αστρομαντείας, που έχουν τόση πέραση σήμερα στην Ισπανία, ώστε πια δεν υπάρχει γυναικούλα, βαλές ή καβάφης που να μην κοκορεύεται ότι μπορεί να σκαρώσει ένα χάρτη με τις φιγούρες των ζωδίων, σαν να 'ταν κάτι τόσο εύκολο όσο το να ρίξει τα χαρτιά πάνω στη φιγούρα κανενός βαλέ, καταστρέφοντας εντέλει με τα ψέματα και την αδαημοσύνη του τη θαυμαστή αλήθεια της αστρολογίας ως επιστήμης. Έχω ακουστά για μια κυρία που ρώτησε έναν απ' αυτούς τους αστρομάντεις της κακιάς ώρας αν θα 'μενε έγκυος και θα γεννούσε μια σκυλίτσα σαλονιού που είχε, πόσα θα 'ταν τα κουταβάκια της και τι χρώμα θα είχαν. Όπου, αφού ο εν λόγω σχεδίασε τον ζωδιακό κύκλο, απάντησε πως πράγματι θα 'μενε έγκυος η σκυλίτσα και θα 'κανε τρία κουταβάκια, το ένα πράσινο, το άλλο άλικο, και το τρίτο ανάμεικτο, αρκεί η περί ου να οχευόταν μεταξύ έντεκα και δώδεκα το πρωί ή τη νύχτα, και να ήταν Δευτέρα ή Σάββατο· το αποτέλεσμα ήταν ότι δυο μέρες αργότερα ψόφησε η σκύλα από υπερκορεσμό, κι έμεινε ο κυρ αστρολόγος στον τόπο του με τη φήμη άκρως εύστοχου μάντη, όπως συμβαίνει με όλους ή σχεδόν όλους εξ αυτών»[433].

Εξηγώντας μας πιο συγκεκριμένα τα περί της αστρολογίας ως τέχνης, ο δον Κιχώτης υποστηρίζει: *"–Haz, Sancho, la averiguación que te he dicho, y no te cures de otra; que tú no sabes qué cosa sean coluros, líneas, paralelos, zodíacos, [elíticas], polos, solsticios, equinocios, planetas, signos, puntos, medidas, de que se compone la esfera celeste y terrestre; que si todas estas cosas supieras, o parte dellas, vieras claramente qué de paralelos hemos cortado, qué de signos visto y qué de imágines hemos dejado atrás, y vamos dejando ahora. Y tórnote a decir que te tientes y pesques; que yo para mí tengo que estás más limpio que un pliego de papel liso y blanco."*[434] που σημαίνει: *«Κάν' εσύ τη διακρίβωση που σου υπέδειξα. Σάντσο, και μην ασχολείσαι με άλλες, γιατί δεν ξέρεις από κόλουρους κύκλους, γραμμές, παραλλήλους, ζωδιακές ζώνες, εκλειπτικές, πόλους, ηλιοστάσια, ισημερίες, πλανήτες, ζώδια, εξισωτικά σημεία και μετρήσεις, τα οποία συνθέτουν την ουράνια και τη γήινη σφαίρα· διότι, εάν αντιλαμβανόσουν όλα τούτα τα ζητήματα, ή ένα μέρος τους, θα διέκρινες ευκρινώς από ποιους παραλλήλους διήλθαμε, πόσα ζώδια είδαμε και πόσους αστερισμούς αφήσαμε κι εξακολουθούμε ν' αφήνουμε πίσω μας και τώρα. Οπότε, επαναλαμβάνω, ψηλάφισε τον*

[433] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 302-303
[434] Cervantes, 2018b: 286

εαυτό σου να δεις τι θα αλιεύσεις, διότι φρονώ πως είσαι πιο καθαρός και αψεγάδιαστος κι από ένα λείο κι άγραφο τυπογραφικό»[435].

Αναφορά στις επιστήμες και στις γνώσεις της εποχής γίνεται, εκ νέου, από τον δον Κιχώτη με αφορμή την αγαπημένη του περιπλανώμενη ιπποσύνη: *"–Es una ciencia –replicó don Quijote– que encierra en sí todas o las más ciencias del mundo, a causa que el que la profesa ha de ser jurisperito, y saber las leyes de la justicia distributiva y comutativa, para dar a cada uno lo que es suyo y lo que le conviene; ha de ser teólogo, para saber dar razón de la cristiana ley que profesa, clara y distintamente, adondequiera que le fuere pedido; ha de ser médico, y principalmente herbolario, para conocer en mitad de los despoblados y desiertos las yerbas que tienen virtud de sanar las heridas; que no ha de andar el caballero andante a cada triquete buscando quien se las cure; ha de ser astrólogo, para conocer por las estrellas cuántas horas son pasadas de la noche, y en qué parte y en qué clima del mundo se halla; ha de saber las matemáticas, porque a cada paso se le ofrecerá tener necesidad dellas"*[436] που σημαίνει: *«"Είναι ένας κλάδος σπουδών", αποκρίθηκε ο δον Κιχότε, "ο οποίος εμπεριέχει όλες ή τις περισσότερες από τις άλλες επιστήμες του κόσμου, διότι όποιος εντρυφεί σε ένα τέτοιο θέμα πρέπει να είναι νομομαθής και να γνωρίζει τους νόμους τόσο της κατανεμητικής όσο και της διορθωτικής δικαιοσύνης, ώστε να αποδίδει στον καθένα ό,τι του ανήκει και ό,τι του αρμόζει· πρέπει να είναι θεολόγος, ώστε να είναι σε θέση να εξηγεί, σαφώς και ευδιακρίτως, τον χριστιανικό νόμο τον οποίο πρεσβεύει, οποτεδήποτε του ζητηθεί· πρέπει να είναι γιατρός, και ιδίως βοτανολόγος, ώστε ν' αναγνωρίζει μες στους αβλάστητους κι ερημωμένους τόπους τα βοτάνια που έχουν τη δύναμη να γιατρεύουν τις λαβωματιές, γιατί δεν μπορεί ο περιπλανώμενος ιππότης να γυρολογάει κάθε τόσο ψάχνοντας κάποιον να του τις περιποιηθεί· πρέπει να είναι αστρολόγος, ώστε να γνωρίζει από τ' άστρα πόσες ώρες της νύχτας έχουν περάσει, σε ποιο μέρος του κόσμου βρίσκεται και τι κλίμα επικρατεί· πρέπει να κατέχει τα μαθηματικά, γιατί θα τα έχει ανάγκη διαρκώς"»*[437].

Θα μπορούσαμε, ενδεχομένως, να ισχυριστούμε ότι η αστρολογία σε ορισμένες περιπτώσεις ανταγωνίζεται τη δύναμη του ουρανού στην κοινή γνώμη, όπως μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ο Σάντσος: *"pues es cosa cierta que cuando traen las desgracias la corriente de las estrellas, como vienen de alto a bajo, despeñandose con*

[435] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 339
[436] Cervantes, 2018b: 187
[437] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 216

furor y con violencia, no hay fuerza en la tierra que las detenga, ni industria humana que prevenirlas pueda?"[438] που σημαίνει: *«Αλλά τι παραπονιέμαι, ο άμοιρος, αφού είναι βέβαιο πως όταν η ροή των άστρων φέρνει κακοτυχίες, έτσι όπως πέφτουν από ψηλά, κατρακυλώντας με βία και μανία, δεν υπάρχει δύναμη στη γη ικανή να τις σταματήσει, ούτε τέχνασμα ανθρώπινο ικανό να τις προλάβει»*[439].

Έχοντας εντρυφήσει και ο δον Κιχώτης στις ιδιότητες των άστρων, αναφέρει: *"Dos caminos hay, hijas, por donde pueden ir los hombres a llegar a ser ricos y honrados: el uno es el de las letras; otro, el de las armas. Yo tengo más armas que letras, y nací, según me inclino a las armas, debajo de la influencia del planeta Marte; así, que casi me es forzoso seguir por su camino"*[440] που σημαίνει: *«Δυο δρόμοι υπάρχουν, κόρες μου, που να οδηγούν σε πλούτη και τιμή: ο ένας είναι των γραμμάτων και ο άλλος των όπλων. Εγώ είμαι περισσότερο των όπλων παρά των γραμμάτων και, αν κρίνω από τούτη μου την κλίση, θα πρέπει να γεννήθηκα κάτω από την επίδραση του Άρη, οπότε είμαι σχεδόν αναγκασμένος ν' ακολουθήσω αυτόν το δρόμο»*[441].

3.3.4 Προσεγγίζοντας το ήθος της εποχής

Cuenta Cide Hamete Benengeli, autor arábigo y manchego […] que don Quijote alzó los ojos y vio que por el camino que llevaba venían hasta doce hombres a pie, ensartados, como cuentas en una gran cadena de hierro por los cuellos, y todos con esposas a las manos. Venían asimismo con ellos dos hombres de a caballo y dos de a pie; los de a caballo, con escopetas de rueda, y los de a pie, con dardos y espadas; y que así como Sancho Panza los vido, dijo: –Ésta es cadena de galeotes, gente forzada del rey, que va a las galeras. –¿Cómo gente forzada? –preguntó don Quijote–. ¿Es posible que el rey haga fuerza a ninguna gente? –No digo eso –respondió Sancho–, sino que es gente que por sus delitos va condenada a servir al rey en las galeras, de por fuerza.[442]

[438] Cervantes, 2018a: 377
[439] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 366
[440] Cervantes, 2018b: 89
[441] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 98
[442] Cervantes, 2018a: 305

Διηγείται ο Θίδε Χαμέτε Μπενενχέλι, ο Αραβομαντσέγος συγγραφέας […] σήκωσε ο δον Κιχότε τα μάτια και είδε ότι, πάνω στο δρόμο που είχε πάρει, έρχονταν προς το μέρος του καμιά δωδεκαριά άντρες πεζοί, αραμαθιασμένοι σαν χάντρες, από το λαιμό, σε μια μακριά σιδερένια αλυσίδα, κι όλοι με χειροπέδες στους καρπούς· τους συνόδευαν δύο άντρες έφιπποι και άλλοι δύο πεζοί: οι έφιπποι κρατώντας μουσκέτα με πυριτόλιθο και οι πεζοί λόγχες και ξίφη· και μόλις τους διέκρινε ο Σάντσο, είπε: «Τούτη δω είναι μια αλυσίδα κατεργαραίων, που τους στρίμωξε ο βασιλιάς και πάνε στις γαλέρες τους». «Τι εννοείς τους στρίμωξε;» ρώτησε ο δον Κιχότε. «Είναι δυνατόν να καταναγκάζει ο βασιλιάς οποιονδήποτε να μπει στη δούλεψή του;» «Δε λέω αυτό», αποκρίθηκε ο Σάντσο, «λέω πως είναι άνθρωποι που, για τα εγκλήματά τους, καταδικάστηκαν να υπηρετήσουν με το ζόρι τον βασιλιά στις γαλέρες.»[443]

Από την πρώτη κιόλας εξόρμηση του δον Κιχώτη, μας διηγείται με γλαφυρότητα ο Θερβάντες*: "vio a las dos destraídas mozas que allí estaban, que a él le parecieron dos hermosas doncellas, o dos graciosas damas que delante de la puerta del castillo se estaban solazando […] Mirábanle las mozas, y andaban con los ojos buscándole el rostro, que la mala visera le encubría; mas como se oyeron llamar doncellas, cosa tan fuera de su profesión, no pudieron tener la risa"*[444] που σημαίνει: *«διέκρινε τις δυο παραστρατημένες που κάθονταν εκεί και που εκεινού του φάνηκαν για δυο όμορφες κόρες ή όλο χάρη κυράδες οι οποίες λιάζονταν έξω από την καστρόπορτα […] Οι κοπέλες τον κοίταζαν ερευνητικά, προσπαθώντας να διακρίνουν το πρόσωπό του, που το έκρυβε η άθλια προσωπίδα· μα όταν άκουσαν να τις αποκαλούν κόρες, κάτι τόσο ξένο προς το επάγγελμά τους, δεν μπόρεσαν να κρατηθούν και ξέσπασαν σε τέτοια τρανταχτά γέλια»*[445]. Ωστόσο, και λίγο αργότερα, στην περίπτωση του πανδοχέα μάς εξιστορεί ο Θερβάντες: *"Pensó el huésped que el haberle llamado castellano había sido por haberle parecido de los sanos de Castilla, aunque él era andaluz y de los de la playa de Sanlúcar, no menos ladrón que Caco, ni menos maleante que estudiante*

[443] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 281-282
[444] Cervantes, 2018a: 124
[445] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 75-76

paje"[446] που σημαίνει: *«Ο φιλόξενος πανδοχέας σκέφτηκε ότι τον είχε αποκαλέσει καστελάνο επειδή τον είχε περάσει για ένα από κείνα τα καλόπαιδα, τους λωποδύτες της Καστίλλης, ενώ αυτός ήταν Ανδαλουσιανός, απ' τα καμάρια της Πλάγια του Σανλούκαρ, όχι λιγότερο κλέφτης από τον Κάκο ούτε και λιγότερο κατεργάρης απ' οποιονδήποτε ξεσκολισμένο υπηρέτη»*[447]. Και προκειμένου να μην μας αφήσει με ερωτηματικά, αφηγείται στη συνέχεια: *"El ventero […] se había dado a aquel honroso ejercicio, andando por diversas partes del mundo, buscando sus aventuras, sin que hubiese dejado los Percheles de Málaga, Islas de [Riarán], Compás de Sevilla, Azoguejo de Segovia, la Olivera de Valencia, Rondilla de Granada, playa de Sanlúcar, Potro de Córdoba, y las Ventillas de Toledo y otras diversas partes, donde había ejercitado la ligereza de sus pies [y] sutileza de sus manos, haciendo muchos tuertos, recuestando muchas viudas, deshaciendo algunas doncellas, y engañando a algunos pupilos, y ,finalmente, dándose a conocer por cuantas audiencias y tribunales hay casi en toda Españ*a"[448] που σημαίνει: *«Ο πανδοχέας […] είχε ακολουθήσει με αφοσίωση το ίδιο τιμημένο επάγγελμα, τριγυρίζοντας σε διάφορα μέρη του κόσμου κι αναζητώντας περιπέτειες, δίχως να παραλείψει περιοχές σαν τα Περτσέλες και τις Ίσλας ντε Ριαράν στη Μάλαγα, το Κομπάς στη Σεβίλλη, το Αθογιέχο στη Σεγκόβια, την Ολιβέρα στη Βαλένθια, τη Ροντίγια στη Γρανάδα, την Πλάγια στο Σανλούκαρ, το Πότρο στην Κόρδοβα ή τις Βεντίγιας στο Τολέδο, κι ένα σωρό άλλα μέρη όπου είχε εξασκήσει την ελαφράδα των ποδιών και τη δεξιοσύνη των χεριών του, κάνοντας μύριες ανομίες, διπλαρώνοντας χήρες πολλές, ξεπλανεύοντας κόρες αρκετές κι εξαπατώντας κάμποσα ορφανά με κληρονομιές, έτσι που, κοντολογίς, έγινε γνωστός σ' όλες σχεδόν τις αίθουσες ακροάσεων και τα δικαστήρια της Ισπανίας»*[449].

Φαίνεται πως παρόμοιο ήθος απαντάτο αρκετά συχνά στην ισπανική κοινωνία, αφού και στο πανδοχείο οι σκηνές που διαδραματίζονται δεν αποκλίνουν από την μέχρι τώρα περιγραφείσα εικόνα: *"Había el arriero concertado con ella que aquella noche se refocilarían juntos, y ella le había dado su palabra de que, en estando sosegados los huéspedes, y durmiendo sus amos, le iría a buscar y satisfacerle el gusto en cuanto le mandase. Y cuéntase desta buena moza que jamás dió semejantes palabras que no las cumpliese, aunque las diese en un monte y sin testigo alguno, porque presumía muy de*

[446] Cervantes, 2018a: 125
[447] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 77
[448] Cervantes, 2018a: 128-129
[449] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 81-82

hidalga, y no tenía por afrenta estar en aquel ejercicio de servir en la venta, porque decía ella que desgracias y malos sucesos la habían traído a aquel estado"[450] που σημαίνει: *«Στο μεταξύ ο αγωγιάτης είχε συμφωνήσει μαζί της να το χαρούν εκείνη τη νύχτα, κι αυτή του είχε δώσει το λόγο της ότι, μόλις ησύχαζαν οι πελάτες κι αποκοιμούνταν τ' αφεντικά της, θα πήγαινε να τονε βρει και να τον ευχαριστήσει όσο τραβούσε η όρεξή του. Και λένε γι' αυτή την καλή κοπέλα πως ούτε μια φορά δεν έδωσε τέτοιου είδους υποσχέσεις χωρίς να τις τηρήσει, μακάρι να της είχε δώσει σε κορφοβούνι και δίχως μισό μάρτυρα, καθόσον είχε περί πολλού την αρχοντική καταγωγή της και δεν θεωρούσε υποτιμητικό να είναι υπηρέτρια σε χάνι, γιατί έλεγε πως οι κακουχίες κι οι αναποδιές την είχαν φέρει σ' εκείνη τη θέση»*[451].

Ακόμα και ο Σάντσος, υποψιασμένος για τα κοινά ήθη της εποχής, αναφέρει συλλογιζόμενος με ανησυχία: *"–¡Oh, qué polidas cuchares tengo de hacer cuando pastor me vea! ¡Qué de migas, qué de natas, qué de guirnaldas y qué de zarandajas pastoriles, que, puesto que no me granjeen fama de discreto, no dejarán de granjearme la de ingenioso! Sanchica mi hija nos llevará la comida al hato. Pero, ¡guarda!, que es de buen parecer, y hay pastores más maliciosos que simples, y no querría que fuese por lana y volviese trasquilada; y también suelen andar los amores y los no buenos deseos por los campos como por las ciudades, y por las pastorales chozas como por los reales palacios, y quitada la causa se quita el pecado, y ojos que no veen, corazón que no quiebra, y más vale salto de mata que ruego de hombres buenos."*[452] που σημαίνει: *«Ω, τι κουτάλες λείες έχω να σκαλίσω μόλις γινώ βοσκός! Τι τραγανά τρίμματα ψωμιού, τι κρέμες αφράτες, τι στεφάνια λουλουδένια, τι βουκολικά μικροπράματα έχω να φτιάξω που, και να μη μου εξασφαλίσουνε τη φήμη συνετού, θα με κάνουν να κερδίσω τη φήμη του ευφάνταστου! Η κόρη μου η Σαντσίκα θα μας φέρνει το φαΐ στη στάνη. Όμως, προσοχή!, γιατί είναι καλοκαμωμένη κι υπάρχουνε βοσκοί που πιότερο πανούργοι είναι παρά απλοϊκοί, και δε θα 'θελα να πάει για μαλλί και να 'βγει κουρεμένη· γιατί οι ερωτοδουλειές και οι αισχρές αποθυμιές έχουνε το συνήθειο να γυροβολάνε το ίδιο έξω στους κάμπους και μες στις πολιτείες, στα καλύβια των βοσκών και στα παλάτια των βασιλιάδων, μα σαν απολείψει η αιτία, απολείπει κι η αμαρτία, κι ό,τι δε θωρούν τα μάτια, δεν το λαχταράει η καρδιά, οπότε μοναχός σου χόρευε κι όσο θέλεις πήδα»*[453].

[450] Cervantes, 2018a: 241
[451] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 203
[452] Cervantes, 2018b: 600
[453] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 726

Ανησυχίες που έρχεται να επιβεβαιώσει και η μαρτυρία της Ντοροτέας: *"Pero como suele decirse que un mal llama a otro, y que el fin de una desgracia suele ser principio de otra mayor, así me sucedió a mí, porque mi buen criado, hasta entonces fiel y seguro, así como me vio en esta soledad, incitado de su mesma bellaquería antes que de mi hermosura, quiso aprovecharse de la ocasión que, a su parecer, estos yermos le ofrecían, y, con poca vergüenza y menos temor de Dios ni respeto mío, me requirió de amores; y viendo que yo con feas y justas palabras respondía a las desvergüenzas de sus propósitos, dejó aparte los ruegos, de quien primero pensó aprovecharse, y comenzó a usar de la fuerza. Pero el justo cielo, que pocas o ningunas veces deja de mirar y favorecer a las justas intenciones, favoreció las mías, de manera que con mis pocas fuerzas, y con poco trabajo, di con él por un derrumbadero, donde le dejé, ni sé si muerto o si vivo. Y luego, con más ligereza que mi sobresalto y cansancio pedían, me entré por estas montañas, sin llevar otro pensamiento ni otro designio que esconderme en ellas y huir de mi padre y de aquellos que de su parte me andaban buscando. Con este deseo ha no sé cuántos meses que entré en ellas, donde hallé un ganadero que me llevó por su criado a un lugar que está en las entrañas desta sierra, al cual he servido de zagal todo este tiempo, procurando estar siempre en el campo por encubrir estos cabellos que ahora, tan sin pensarlo, me han descubierto. Pero toda mi industria y toda mi solicitud fue y ha sido de ningún provecho, pues mi amo vino en conocimiento de que yo no era varón, y nació en él el mesmo mal pensamiento que en mi criado"*[454] που σημαίνει: *«Αλλά όπως λένε ότι ενός κακού μύρια έπονται, κι ότι συχνά το τέλος μιας δυστυχίας είναι η αρχή άλλης, χειρότερης, έτσι συνέβη και σ' εμένα, γιατί ο άξιος υπηρέτης μου, ο μέχρι τότε πιστός και φερέγγυος, μόλις βρέθηκα σ' αυτή την ερημιά, σπρωγμένος πιο πολύ απ' την παλιανθρωπιά του παρά από την ομορφιά μου, επιχείρησε να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που νόμισε ότι του πρόσφεραν ετούτοι οι αγριότοποι, όπου χωρίς ντροπή, και με ακόμη λιγότερο φόβο Θεού ή σεβασμό προς εμένα, άρχισε να ζητάει τον έρωτά μου· κι όταν είδε ότι αποκρινόμουν με λόγια κοφτά και αυστηρά στις αδιάντροπες προτάσεις του, άφησε κατά μέρος τα παρακάλια, από τα οποία σκέφτηκε να επωφεληθεί στην αρχή, κι άρχισε να μεταχειρίζεται βία. Όμως, οι δίκαιοι ουρανοί, που σπάνια ή και ποτέ δεν παύουν να μεριμνούν και να ευνοούν τις αγαθές προθέσεις, ευνόησαν τις δικές μου έτσι ώστε με τις λιγοστές δυνάμεις μου και με λίγο κόπο τον έσπρωξα σ' έναν γκρεμό, και τον παράτησα εκεί, νεκρό για ζωντανό, δεν*

[454] Cervantes, 2018a: 402-403

ξέρω· κι αμέσως, με σβελτάδα μεγαλύτερη απ' όση θα περίμενε η ταραχή και η εξάντλησή μου, χώθηκα σ' ετούτα τα βουνά, χωρίς άλλη σκέψη ή σχέδιο παρά να κρυφτώ εδώ και να ξεφύγω από τον πατέρα μου κι εκείνους που με αναζητούσαν για λογαριασμό του. Μ' αυτή την επιθυμία ήρθα εδώ, κι εγώ δεν ξέρω πριν από πόσους μήνες, όπου βρήκα έναν τσοπάνο που με πήρε στη δούλεψή του σ' ένα μέρος στα σπλάχνα της βουνοσειράς, και που όλον αυτόν τον καιρό τον υπηρέτησα σαν μπιστικός, προσπαθώντας να είμαι πάντα έξω στα βοσκοτόπια για να κρύβω ετούτα τα μαλλιά που τόσο άσκεφτά μου με μαρτύρησαν τώρα. Μα πήγαν στράφι όλα μου τα τεχνάσματα και όλη μου η έγνοια, γιατί το αφεντικό μου πήρε χαμπάρι ότι δεν ήμουν άντρας και γεννήθηκε μέσα του η ίδια άνομη σκέψη που είχε κυριέψει τον υπηρέτη μου»[455].

Βέβαια, σε ορισμένες περιπτώσεις η ιστορία λαμβάνει άλλες διαστάσεις: *"–Señores, yo soy un pobre ganadero de ganado de cerda, y esta mañana salía deste lugar de vender, con perdón sea dicho, cuatro puercos, que me llevaron de alcabalas y socaliñas poco menos de lo que ellos valían; volvíame a mi aldea, topé en el camino a esta buena dueña, y el diablo, que todo lo añasca y todo lo cuece, hizo que yogásemos juntos; paguéle lo suficiente, y ella, mal contenta, asió de mí, y no me ha dejado hasta traerme a este puesto. Dice que la forcé, y miente, para el juramento que hago o pienso hacer; y ésta es toda la verdad, sin faltar meaja. Entonces el gobernador le preguntó si traía consigo algún dinero en plata. Él dijo que hasta veinte ducados tenía en el seno, en una bolsa de cuero. Mandó que la sacase y se la entregase, así como estaba, a la querellante; él lo hizo temblando; tomóla [la] mujer, y haciendo mil zalemas a todos y rogando a Dios por la vida y salud del señor gobernador, que así miraba por las huérfanas menesterosas y doncellas; y con esto se salió del juzgado, llevando la bolsa asida con entrambas manos, aunque primero miró si era de plata la moneda que llevaba dentro. Apenas salió, cuando Sancho dijo al ganadero, que ya se le saltaban las lágrimas, y los ojos y el corazón se iban tras su bolsa: –Buen hombre, id tras aquella mujer, y quitadle la bolsa, aunque no quiera, y volved aquí con ella. Y no lo dijo a tonto ni a sordo, porque luego partió como un rayo y fue a lo que se le mandaba. Todos los presentes estaban suspensos, esperando el fin de aquel pleito, y de allí poco volvieron el hombre y la mujer más asidos y aferrados que la vez primera, ella la saya levantada y en el regazo puesta la bolsa, y el hombre pugnando por quitársela; mas no era posible, según la mujer la defendía, la cual daba voces diciendo: –¡Justicia de Dios y*

[455] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 398-399

del mundo! Mire vuestra merced, señor gobernador, la poca vergüenza y el poco temor deste desalmado, que en mitad de poblado y en mitad de la calle, me ha querido quitar la bolsa que vuestra merced mandó darme. –Y ¿háosla quitado? –preguntó el gobernador. –¿Cómo quitar? –respondió la mujer–. Antes me dejara yo quitar la vida que me quiten la bolsa. ¡Bonita es la niña! ¡Otros gatos me han de echar a las barbas, que no este desventurado y asqueroso! ¡Tenazas y martillos, mazos y escoplos no serán bastantes a sacármela de las uñas, ni aun garras de leones: antes el ánima de en mitad en mitad de las carnes! –Ella tiene razón –dijo el hombre–, y yo me doy por rendido y sin fuerzas, y confieso que las mías no son bastantes para quitársela, y déjola. Entonces el gobernador dijo a la mujer: –Mostrad, honrada y valiente, esa bolsa. Ella se la dio luego, y el gobernador se la volvió al hombre, y dijo a la esforzada y no forzada: –Hermana mía, si el mismo aliento y valor que habéis mostrado para defender esta bolsa le mostrárades, y aun la mitad menos, para defender vuestro cuerpo, las fuerzas de Hércules no os hicieran fuerza. Andad con Dios, y mucho de enhoramala, y no paréis en toda esta ínsula ni en seis leguas a la redonda, so pena de doscientos azotes. ¡Andad luego digo, churrillera, desvergonzada y embaidora!"[456] που σημαίνει: *«"Άρχοντες, είμαι ένας φτωχός γουρουνάς, με το συμπάθιο, και σήμερα το πρωί έφευγα από τούτο το μέρος έχοντας πουλήσει τέσσερις χοίρους, που μια οι φόροι μια οι κατεργαριές έπιασαν κάτι λιγότερο απ' όσο άξιζαν. Γύρναγα στο χωριό μου, συναπάντησα στο δρόμο απάνω την κυρά, κι έκανε ο διάολος, που παντού βάζει την ουρά του και πάντα κάτι μαγειρεύει, και σμίξαμε· καλά την πλήρωσα, μα δεν έμεινε φχαριστημένη, όπου με γράπωσε και δε μ' άφησε ίσαμε να με σύρει εδώ πέρα. Λέει πως τηνε βίασα, μα λέει ψέματα, στον όρκο που παίρνω ή θε να πάρω· κι αυτή είν' όλη η αλήθεια, και δεν της λείπει μήτε κόκκος". Τον ρώτησε τότε ο κυβερνήτης αν είχε πάνω του τίποτε ασημένια νομίσματα· αποκρίθηκε κείνος πως είχε κάπου είκοσι δούκατα στον κόρφο του, σ' ένα πέτσινο πουγκί. Τον πρόσταξε ο Σάντσο να το βγάλει και να το παραδώσει, όπως ήταν, στην καταγγέλλουσα· το 'κανε αυτός, τρέμοντας· το πήρε η γυναίκα, έκανε χίλιους τεμενάδες σ' όλους ένα γύρο, παρακάλεσε τον Θεό να φυλάει τη ζωή κι υγεία του άρχοντα κυβερνήτη, που τόσο νοιαζότανε τις ορφανές, αναγκεμένες κόρες, και μ' αυτό βγήκε βιαστική από την αίθουσα, έχοντας γραπωμένο το πουγκί και με τα δυο της χέρια, αφού πρώτα κοίταξε να βεβαιωθεί αν ήταν στ' αλήθεια ασημένια τα νομίσματα που είχε μέσα. Μόλις έφυγε, είπε ο Σάντσο στον γουρουνά, που είχαν κιόλας αρχίσει ν' αναβλύζουν τα δάκρυά του, ενώ τα μάτια κι*

[456] Cervantes, 2018b: 412-414

η καρδιά του ακολουθούσαν καταπόδας το πουγκί του: "Και τώρα, καλέ μου άνθρωπε, πάρτε στο κατόπι κείνη τη γυναίκα, αρπάχτε της το πουγκί, όσο ζόρι και να βρείτε, και φέρτε την πάλι εδώ". "Και δεν το 'πε στο βρόντο, καθότι έφυγε ο γουρουνάς σαν αστραπή, να κάνει όπως τονε προστάζαν. Σαστισμένοι όλοι, περίμεναν εναγωνίως την έκβαση ετούτης της διαφοράς, όπου σε λίγο ξαναγύρισαν οι άνδρες κι η γυναίκα, πιότερο αρπαγμένοι και σφιχτοκλειδωμένοι από πρώτα, εκείνη με την άκρα της φούστας της σηκωμένη κι ανάδιπλη σαν ποδιά, και το πουγκί βαλμένο μέσα κει, κι εκείνος να παλεύει να της το πάρει· μα ήταν αδύνατο, έτσι λυσσαλέα που το υπερασπιζόταν η γυναίκα, ξεφωνίζοντας: "Δικαιοσύνη, από Θεό κι ανθρώπους! Κοιτάχτε, κοιτάχτε δω, άρχοντα κυβερνήτη μου, την αδιαντροπιά και τον ξεθαρεμό ετούτου του κακόψυχου! Μες στην πόλη, καταμεσής του δρόμου, και πήγε να μου αρπάξει το πουγκί που τονε πρόσταξε η χάρη σας να μου το δώσει". "Και, σας το άρπαξε;" ρώτησε ο κυβερνήτης. "Τι να μου τ' αρπάξει;" απάντησε η γυναίκα. "Κάλλιο το 'χω ν' αφήσω να μου πάρουνε τη ζωή παρά το πουγκί. Αμ και τον ψύλλο καλιγώνει η χάρη μου! Άλλο γάτο θα 'πρεπε να ξαμολήσουν πάνω μου, αντί γι' αυτό το κατσιασμένο σίχαμα! Μήτε τανάλιες και τσουκάνες ή ματσόλες και σκαρπέλα δε θα 'φταναν για να μου το ξαγκιστρώσουν απ' τα νύχια -μηδέ αυτά, μηδέ και λιονταριών αγγρίφια! Πρώτα θα μου πάρουνε την ψυχή μέσ' από τα μέσα μου!" "Δίκιο έχει", είπε ο άντρας· "εγώ λογιάζω τον εαυτό μου για παραδομένο και ανίσχυρο, κι ομολογώ πως οι δυνάμεις μου δε φτάνουν για να της πάρω το πουγκί, οπότε ας πάει στο καλό". Είπε τότε ο κυβερνήτης στη γυναίκα: "Για εμφανίστε και φέρτε δω, αντρειωμένη κι έντιμη, ετούτο το πουγκί". Του το 'δωσε μάνι μάνι εκείνη, κι ο κυβερνήτης το επέστρεψε στον άντρα κι είπε στη βιαστική, όχι όμως και βιασμένη κόρη: "Καλή μου γυναίκα, αν το ίδιο, ή έστω το μισό, θάρρος και ορμή που δείξατε για να υπερασπιστείτε τούτο το πουγκί το 'χατε δείξει για να υπερασπιστείτε το κορμί σας, ούτε η δύναμη του Ηρακλή δε θα σας είχε βάλει κάτω. Σύρτε στην ευχή του Θεού, και στ' ανάθεμα, και μην ξαναφανείτε σ' ετούτη τη νήσο ούτε σε έξι λεύγες ολόγυρά της, επί ποινή μαστιγώσεως με διακόσιες βουρδουλιές. Ξεκουμπιστείτε αμέσως, είπα, απατεώνισσα, ξετσίπωτη και ξεμυαλίστρα!"»[457].

Ωστόσο, φαίνεται ότι στην επικράτεια της βασιλικής αυλής λαμβάνουν χώρα και πιο βάναυσες σκηνές: *"-Quítesele a vuestra merced eso de la imaginación -replicó Sancho-, y tome mi consejo, que es que nunca se tome con farsantes, que es gente favorecida. Recitante he visto yo estar preso por dos muertes y salir libre y sin costas.*

[457] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 497-499

Sepa vuesa merced que como son gentes alegres y de placer, todos los favorecen, todos los amparan, ayudan y estiman, y más siendo de aquellos de las compañías reales y de título, que todos, o los más, en sus trajes y compostura parecen unos príncipes."[458] που σημαίνει: *«"Αυτό να το βγάλετε η χάρη σας απ' το μυαλό σας", αποκρίθηκε ο Σάντσο, "και ν' ακολουθήσετε τη συμβουλή μου, που είναι να μην τα βάζετε ποτέ με καμποτίνους, γιατί έχουνε γερές πλάτες: είδα εγώ θεατρίνο να τον έχουνε τσακώσει για δύο φονικά και να φεύγει λεύτερος και δίχως να του κοστίσει τίποτα. Να ξέρει η ευγενεία σας πως, έτσι χαρωποί και διασκεδαστές που είναι, όλοι τούς χαρίζονται, όλοι τους προστατεύουνε, τους βοηθάνε και τους δίνουνε αξία, πόσο μάλλον αν ανήκουνε στους θιάσους με βασιλική βούλα, κι επίσημο τίτλο, γιατί όλοι, ή σχεδόν όλοι, με τα ρουχικά τους και το ύφος τους φαντάζουνε για πρίγκιπες"»*[459].

Η καχυποψία των φίλων του δον Κιχώτη και η απολογία του Σάντσου, μάλλον, μας επιβεβαιώνουν τη συχνότητα των ανωτέρω φαινομένων: *"-No, no -dijo el barbero-, Sancho Panza; si vos no nos decís dónde queda, imaginaremos, como ya imaginamos, que vos le habéis muerto y robado, pues venís encima de su caballo. En verdad, que nos habéis de dar el dueño del rocín, o sobre eso, morena. -No hay para qué conmigo amenazas, que yo no soy hombre que robo ni mato a nadie: a cada uno mate su ventura, o Dios, que le hizo. Mi amo queda haciendo penitencia en la mitad desta montaña, muy a su sabor."*[460] που σημαίνει: *«"Α, όχι, Σάντσο Πάνθα", είπε ο μπαρμπέρης, "αν δεν μας πείτε πού βρίσκεται θα φανταστούμε, που ήδη το φανταζόμαστε, ότι τον έχετε σκοτώσει και ληστέψει, αφού είσαστε καβάλα στο άλογό του. Αληθινά, πρέπει να μας πείτε πού είναι το αφεντικό του σκέλεθρου, ειδάλλως σας περιμένουν μαύρες μέρες". "Δε χρειάζεται να με φοβερίζετε εμένα, γιατί δεν είμαι κανένας που να ληστεύει ή να σκοτώνει: ας τον σκοτώσει τον καθένα το ριζικό του, ή ο Θεός που τον έπλασε. Το αφεντικό μου κάνει τη μετάνοια του καταμεσής σε τούτο το βουνό, και το φχαριστιέται η ψυχή του"»*[461].

Ωστόσο, και ο δον Κιχώτης, με τη σειρά του, φαίνεται να είναι καλά υποψιασμένος για τις συνήθειες των συμπολιτών του:*"-El daño estuvo -dijo don Quijote- en irme yo de allí, que no me había de ir hasta dejarte pagado; porque bien debía yo de saber, por luengas experiencias, que no hay villano que guarde palabra*

[458] Cervantes, 2018b: 128-129
[459] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 144-145
[460] Cervantes, 2018a: 365
[461] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 351

que tiene, si él vee que no le está bien guardalla. Pero ya te acuerdas, Andrés, que yo juré que si no te pagaba, que había de ir a buscarle, y que le había de hallar, aunque se escondiese en el vientre de la ballena."[462] που σημαίνει: *«"Το κακό ήταν", είπε ο δον Κιχότε, "που έφυγα από εκεί, ενώ δεν έπρεπε να πάω πουθενά μέχρις ότου βεβαιωθώ ότι σε είχε πληρώσει, γιατί όφειλα να γνωρίζω, εκ μακράς πείρας, ότι δεν υπάρχει χωριάτης που να κρατάει το λόγο του, αν δει ότι δεν είναι συμφέρον να τον κρατήσει. Θα θυμάσαι όμως, Αντρές, ότι ορκίστηκα πως, αν δεν σε πλήρωνε, θα τον αναζητούσα και θα τον έβρισκα, μακάρι και να κρυβόταν στην κοιλιά της φάλαινας"»*[463].

Η δυσπιστία και η κουτοπονηριά φαίνεται να χαρακτηρίζουν την ομοθυμία του ισπανικού λαού της εποχής: *"A este instante entraron en el juzgado dos hombres, el uno vestido de labrador y el otro de sastre, porque traía unas tijeras en la mano, y el sastre dijo: –Señor gobernador, yo y este hombre labrador venimos ante vuestra merced en razón que este buen hombre llegó a mi tienda ayer (que yo, con perdón de los presentes, soy sastre examinado, que Dios sea bendito), y, poniéndome un pedazo de paño en las manos, me preguntó: 'Señor, ¿habría en esto paño harto para hacerme una caperuza?' Yo, tanteando el paño, le respondí que sí; él debióse de imaginar, a lo que yo imagino, e imaginé bien, que sin duda yo le quería hurtar alguna parte del paño, fundándose en su malicia y en la mala opinión de los sastres, y replicóme que mirase si habría para dos. Adivinéle el pensamiento y díjele que sí; y él, caballero en su dañada y primera intención, fue añadiendo caperuzas, y yo añadiendo síes, hasta que llegamos a cinco caperuzas, y ahora en este punto acaba de venir por ellas; yo se las doy, y no me quiere pagar la hechura; antes me pide que le pague o vuelva su paño. –¿Es todo esto así, hermano? –preguntó Sancho. –Sí, señor –respondió el hombre–; pero hágale vuestra merced que muestre las cinco caperuzas que me ha hecho. –De buena gana –respondió el sastre. Y sacando encontinente la mano debajo del herreruelo, mostró en ella cinco caperuzas puestas en las cinco cabezas de los dedos de la mano, y dijo: –He aquí las cinco caperuzas que este buen hombre me pide, y en Dios y en mi conciencia que no me ha quedado nada del paño, y yo daré la obra a vista de veedores del oficio."*[464] που σημαίνει: *«Εκείνη τη στιγμή μπήκαν στην αίθουσα του δικαστηρίου δύο άντρες, ντυμένοι ο ένας με ρούχα αγρότη κι ο άλλος με ρούχα ράφτη, και μ' ένα ψαλίδι στο χέρι, όπου είπε ο ράφτης: "Άρχοντα κυβερνήτη, εγώ κι ετούτος ο καματάρης από δω παρουσιαζόμαστε*

[462] Cervantes, 2018a: 438
[463] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 441
[464] Cervantes, 2018b: 409

μπροστά στην ευγενεία σας για το λόγο ότι αυτός ο προκομμένος ήρθε χτες στο μαγαζί μου -εγώ, και να με συμπαθάει το ακροατήριο, είμαι ράφτης με πιστοποιητικό, ο Θεός να μας βλογάει-, και βάζοντάς μου ένα κομμάτι ύφασμα στα χέρια, με ρώτησε: 'Κύριε, βγαίνει μια κουκούλα από τούτο το φαντό;' Υπολόγισα με το μάτι το ύφασμα και του απάντησα πως βγαίνει· ελόγου του θα πρέπει να σκέφτηκε, σκέφτηκα, και σωστά, ότι δίχως άλλο λογάριαζα να του σουφρώσω κάναν παρτσά, βασίζοντας το συλλογισμό του στη δικιά του κουτοπονηριά και στην κακή φήμη που 'χουμε εμείς οι ραφτάδες, και μου αποκρίθηκε να κοίταζα μήπως έφτανε για δύο κουκούλες. Μάντεψα τι είχε στο μυαλό του και του 'πα αμέ, πώς, όπου αυτός, εκεί, μουλαρίσιο κεφάλι, δίχως να βγάζει από το νου του την πρώτη, άθλιά του ιδέα, δωσ' του πρόσθετε κουκούλες, δώσ' του πρόσθετα και γω όλο αμέ και πώς, μέχρι που φτάσαμε τις πέντε, και τώρα, πριν από λίγο, ήρθε να τις γυρέψει· εγώ του τις δίνω, μα κείνος αρνιέται να μου πληρώσει τα ραφτικά· κι όχι μονάχα αυτό, παρά έχει την απαίτηση να τονε πληρώσω εγώ, αλλιώς να του δώσω πίσω το ύφασμά του". "Έτσι έχει το πράγμα, αδελφέ μου;" ρώτησε ο Σάντσο. "Μάλιστα, άρχοντα", απάντησε ο αγρότης, "αλλά για βάλτε τον η ευγενεία σας να δείξει τις πέντε κουκούλες που μου 'φτιαξε". "Μετά χαράς", απάντησε ο ράφτης. Κι ευθύς αμέσως, βγάζοντας ένα χέρι κάτω απ' τον φαρδύ μανδύα του, εμφάνισε πέντε κουκούλες, φορεμένες από μία σε κάθε ακροδάχτυλο, και είπε: "Να οι πέντε κουκούλες που μου ζητάει ο προκομμένος κι ορκίζομαι στον Θεό και στη συνείδησή μου ότι δε μου περίσσεψε ύφασμα ούτε για δείγμα, και θα βάλω να επιθεωρήσουν το έργο μου οι επόπτες της συντεχνίας μου"[465].

Σαν μολυσματική ασθένεια, η διαφθορά και η κλοπή διατρέχουν από άκρη σε άκρη όλα τα κοινωνικά στρώματα: *"Hasta agora no he tocado derecho ni llevado cohecho, y no puedo pensar en qué va esto; porque aquí me han dicho que los gobernadores que a esta ínsula suelen venir, antes de entrar en ella, o les han dado o les han prestado los del pueblo muchos dineros, y que ésta es ordinaria usanza en los demás que van a gobiernos, no solamente en éste. […] Yo visito las plazas, como vuestra merced me lo aconseja, y ayer hallé una tendera que vendía avellanas nuevas, y averigüéle que había mezclado con una hanega de avellanas nuevas otra de viejas, vanas y podridas; apliquélas todas para los niños de la doctrina, que las sabrían bien distinguir, y sentenciéla que por quince días no entrase en la plaza. Hanme dicho que lo hice valerosamente; lo que sé decir a vuestra merced es que es fama en este pueblo*

[465] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 492-493

que no hay gente más mala que las placeras, porque todas son desvergonzadas, desalmadas y atrevidas, y yo así lo creo, por las que he visto en otros pueblos."[466] που σημαίνει: *« Ίσαμε τώρα έχω μείνει αλάργα από λαδώματα, μα απολαβή και δικαιώματα δεν έχω δει, και δεν μπορώ να βάλω με το νου μου πού θα βγάλει όλο τούτο, γιατί μου είπανε πως όποιοι κυβερνήτες έρχονται σ' αυτή τη νήσο, προτού καν πατήσουνε το πόδι τους σε δαύτη, έχουνε για δεχτεί για δανειστεί πολύ χρήμα από τους ντόπιους, και πως αυτό είναι το συνήθειο κι ο κανόνας σε όποιο μέρος γίνεται κανείς κυβερνήτης, όχι μονάχα σε τούτο δω. […] Φέρνω γύρα τις αγορές, καταπώς μου συστήνει κι η ευγενεία σας, όπου χτες ανακάλυψα μια μανάβισσα που πούλαγε νιόκοπα φουντούκια, και διαπίστωσα πως είχε ανακατέψει ένα μόδι χλωρά μ' ένα μόδι πολυκαιρινά, άχρηστα και σάπια· τα κατάσχεσα και τα 'δωσα όλα στο άσυλο για τα ορφανά, που θα ξέρουνε μια χαρά να τα ξεδιαλέξουν, κι έβγαλα απόφαση να μην πατήσει το πόδι της στην αγορά για δεκαπέντε μέρες. Μου είπανε πως έδειξα γενναιότητα· έχω πάντως να πω στην ευγενεία σας πως εδώ πέρα λένε ότι δεν υπάρχει πιο αισχρό είδος ανθρώπου από τις μανάβισσες, γιατί είναι όλες τους κάτι ξετσίπωτες, άπονες και θρασύτατες, και το πιστεύω, αν κρίνω απ' όσες έχω δει και σ' άλλες πολιτείες»*[467].

Πληρέστερη εικόνα για τα ατοπήματα της κοινωνίας αποκτούμε μέσα από τις διηγήσεις των αιχμαλώτων, καθώς ομολογούν τις πράξεις τους στον δον Κιχώτη: *"Con esta licencia, que don Quijote se tomara aunque no se la dieran, se llegó a la cadena, y al primero le preguntó que por qué pecados iba de tan mala guisa. Él le respondió que por enamorado iba de aquella manera. –¿Por eso no más? –replicó don Quijote–. Pues si por enamorados echan a galeras, días ha que pudiera yo estar bogando en ellas. –No son los amores como los que vuestra merced piensa –dijo el galeote–; que los míos fueron que quise tanto a una canasta de colar atestada de ropa blanca, que la abracé conmigo tan fuertemente, que a no quitármela la justicia por fuerza, aún hasta agora no la hubiera dejado de mi voluntad. Fue en fragante, no hubo lugar de tormento; concluyóse la causa, acomodáronme las espaldas con ciento, y por añadidura tres precisos de gurapas, y acabóse la obra. –¿Qué son gurapas? –preguntó don Quijote. –Gurapas son galeras –respondió el galeote. El cual era un mozo de hasta edad de veinte y cuatro años, y dijo que era natural de Piedrahíta. Lo mesmo preguntó don Quijote al segundo, el cual no respondió palabra, según iba de triste y*

[466] Cervantes, 2018b: 468
[467] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 567

malencónico; mas respondió por él el primero y dijo: –Éste, señor, va por canario, digo, por músico y cantor. [...] Mas una de las guardas le dijo: –Señor caballero, cantar en el ansia se dice, entre esta gente non santa confesar en el tormento. A este pecador le dieron tormento y confesó su delito, que era ser cuatrero, que es ser ladrón de bestias, y por haber confesado le condenaron por seis años a galeras, amén de doscientos azotes, que ya lleva en las espaldas; y va siempre pensativo y triste, porque los demás ladrones que allá quedan y aquí van le maltratan y aniquilan, y escarnecen, y tienen en poco, porque confesó y no tuvo ánimo de decir nones. […] Pasó don Quijote al cuarto, que era un hombre de venerable rostro, con una barba blanca que le pasaba del pecho; el cual, oyéndose preguntar la causa por que allí venía, comenzó a llorar y no respondió palabra; mas el quinto condenado le sirvió de lengua, y dijo: –Este hombre honrado va por cuatro años a galeras, habiendo paseado las acostumbradas, vestido, en pompa y a caballo. –Eso es –dijo Sancho Panza–, a lo que a mí me parece, haber salido a la vergüenza. –Así es –replicó el galeote–; y la culpa por que le dieron esta pena es por haber sido corredor de oreja, y aun de todo el cuerpo. En efecto, quiero decir que este caballero va por alcahuete, y por tener asimesmo sus puntas y collar de hechicero. […] Pasó adelante don Quijote, y preguntó a otro su delito, el cual respondió con no menos, sino con mucha más gallardía que el pasado: –Yo voy aquí porque me burlé demasiadamente con dos primas hermanas mías, y con otras dos hermanas que no lo eran mías; finalmente, tanto me burlé con todas, que resultó de la burla crecer la parentela, tan intricadamente, que no hay diablo que la declare. Probóseme todo, faltó favor, no tuve dineros, víame a pique de perder los tragaderos, sentenciáronme a galeras por seis años.”[468] που σημαίνει: *«Μ’ αυτή την άδεια, λοιπόν, που και να μην του την έδιναν πάλι θα την έπαιρνε, πήγε ο δον Κιχότε κοντά στην αλυσίδα και ρώτησε τον πρώτο ποια κρίματα τον είχαν φέρει σε τέτοιο κακό χάλι. Εκείνος του απάντησε πως ο σεβντάς του έφταιγε που τον κατάντησ’ έτσι. “Αυτό μόνο;” αποκρίθηκε ο δον Κιχότε. “Άμα είναι να ρίχνουν τους ανθρώπους στις γαλέρες επειδή είναι ερωτευμένοι, εγώ θα ’πρεπε να κωπηλατώ σε δαύτες από καιρό”. “Δεν είν’ ο σεβντάς που θαρρεί η χάρη σας”, είπε ο κατάδικος. “Ο δικός μου ήτανε για ένα μπουγαδοκόφινο τίγκα στ’ ασπρόρουχο που το αγάπησα τρελά και το ’σφιξα τόσο δυνατά πάνω μου που, αν δε μου το ’χε πάρει με το στανιό η δικαιοσύνη, δε θα το ’χα αφήσει από μονάχος μου μήτε ίσαμε τούτη τη στιγμή. Αυτόφωρο ήτανε, βασανιστήρια δε χρειαστήκανε, έκλεισε*

[468] Cervantes, 2018a: 306-311

μάνι μάνι η υπόθεση, μου ταχτοποίησανε τη ράχη με μια κατοστάρα, μου ρίξανε από πάνω και τρία ακατέβατα στις γκουράμπες, και τέρμα το παραμύθι". "Ποιες είναι οι γκουράμπες;" ρώτησε ο δον Κιχότε. "Γκουράμπες είναι οι γαλέρες", αποκρίθηκε ο κατάδικος. Ήταν ένας νεαρός γύρω στα είκοσι τέσσερα, και είπε πως ήταν από την Πιεδραΐτα. Τα ίδια ρώτησε ο δον Κιχότε και τον δεύτερο, ο οποίος έδειχνε τόσο θλιμμένος και μελαγχολικός ώστε δεν άνοιξε το στόμα του, πλην απάντησε αντί γι' αυτόν ο πρώτος και είπε: "Τούτον εδώ, άρχοντά μου, τονε στέλνουνε γιατ' είναι καναρίνι, θέλω να πω, κελάηδησε και τραγούδησε". "Καλά, πώς είναι δυνατόν;" αποκρίθηκε ο δον Κιχότε. "Στέλνουν τώρα στις γαλέρες και τους αοιδούς;" "Μάλιστα, κύριέ μου", απάντησε ο κατάδικος, "για δεν υπάρχει χειρότερο πράμα απ' το να τραγουδάς στο πνίγος σου". [...] "Άρχοντα ιππότη, στη γλώσσα ετούτων των άνομων 'τραγουδάω στο πνίγος μου' σημαίνει ομολογία στη διάρκεια βασανιστηρίων. Αυτόν τον αμαρτωλό τον βασάνισαν κι ομολόγησε το έγκλημά του, πως ήταν αλογοσούρτης, ζωοκλέφτης μ' άλλα λόγια, κι επειδή ομολόγησε, τον καταδίκασαν έξι χρόνια στο κάτεργο, χώρια οι διακόσιες βουρδουλιές που κουβαλάει κιόλα στις πλάτες του· κι είναι πάντα σκεφτικός και θλιμμένος γιατί οι φιλαράκοι του, και αυτοί που έμειναν στη φυλακή και τούτοι δω, τον κακομεταχειρίζονται, τον ξεφτλίζουνε, τον ανεμπαίζουνε και τον περιφρονούν, επειδή ομολόγησε και δεν είχε τα κότσια ν' αρνείται μέχρι το τέλος. [...] Ο οποίος προχώρησε στον τρίτο και τον ρώτησε ό,τι και τους άλλους· αυτός εδώ απάντησε στο λεπτό και με μεγάλη ξεγνοιασιά λέγοντας: "Εγώ πάω στις αξιότιμες κυρίες γκουράμπες για πέντε χρόνια, καθότι μου 'λειπαν δέκα δουκάτα". "Να σας δώσω εγώ είκοσι με όλη μου την ψυχή", είπε ο δον Κιχότε, "να σας απαλλάξω από αυτό το βάρος". "Ετούτο", απάντησε ο κατάδικος, "μου μοιάζει σα να βρίσκεται κάποιος με όβολα καταμεσής του ωκεανού πεθαίνοντας της πείνας, και να μην έχει πούθε ν' αγοράσει αυτά που χρειάζεται. Το λέω αυτό γιατί, άμα είχα τότε που 'πρεπε κείνα τα είκοσι δουκάτα που μου προσφέρει τώρα η χάρη σας, θα 'χα λαδώσει μ' ελόγου τους το καλαμάρι του γραμματικού κι ακονίσει το μυαλό του δικηγόρου, και θα 'μουνα σήμερα στην καρδιά της πλατείας Θοκοδόβερ στο Τολέδο, όχι σε τούτη τη στράτα, να με τραβολογάνε σαν αλυσωμένο κυνηγόσκυλο· μα ο Θεός είναι μεγάλος: υπομονή, και σώνει". Προχώρησε κατόπιν ο δον Κιχότε στον τέταρτο, έναν άνθρωπο με σεβάσμια όψη και λευκή γενειάδα που κατέβαινε ώς κάτω από το στήθος του, ο οποίος, όταν άκουσε να τον ρωτούν για ποιο λόγο βρισκόταν εκεί, έβαλε τα κλάματα και δεν μίλησε καθόλου· ανέλαβε όμως ο πέμπτος κατάδικος να του κάνει τον διερμηνέα και είπε: "Αυτός ο αξιοσέβαστος άνθρωπος πάει για τέσσερα χρόνια στις γαλέρες, αφού παρέλασε στους συνηθισμένους δρόμους, λαμπροντυμένος, με κουστωδία

και καβάλα". "Μ' άλλα λόγια", είπε ο Σάντσο, "σα να τονε γεβεντίσανε, μου φαίνεται". "Α γεια σου", αποκρίθηκε ο κατάδικος, "και το κρίμα του που τονε τιμωρήσαν έτσι είναι γιατί έκανε τον χρηματομεσίτη, όχι μονάχα με λεφτά, μα με κορμιά ολόκληρα. Πάει να πει, να το κάνω λιανά, ότι τον ευπατρίδη από δω τονε στέλνουνε στο κάτεργο γιατί ήτανε ρουφιάνος, κι ακόμα γιατί του κρεμάσανε κουδούνια πως ήτανε λιγάκι μάγος". […] Προχώρησε ο δον Κιχότε και ρώτησε τον επόμενο ποιο ήταν το έγκλημά του, ο οποίος αποκρίθηκε με όχι λιγότερη, ή μάλλον με περισσότερη, ζωηράδα από τον τελευταίο: "Εγώ βρίσκομ' εδώ γιατί το ξεκοντάκιασα με δυο ξαδέρφες μου, και μ' άλλες δυο ξαδερφάδες, αλλά όχι δικές μου· με μια κουβέντα, το ξεκοντάκιασα τόσο μ' όλες τους που το αποτέλεσμα ήταν να θεριακώσει τέτοιο μπερδεμένο σόι που μήτε διαόλου γέννα δε γίνεται να το ξεμπλέξει. Αποδείξεις υπήρχαν, κι όλες εναντίον μου, πλάτες δεν είχα, χρήμα δεν είχα, το κεφάλι μου το 'βλεπα ν' αποχαιρετάει τους ώμους, με καταδίκασαν έξι χρόνια στις γαλέρες"»[469].

Φαίνεται ότι ακόμα και ανάμεσα στους πιο απλοϊκούς πολίτες δεν ήταν ασυνήθιστες οι κακόβουλες ενέργειες ως καθημερινές ασχολίες: *"En esta sazón vino a nuestro pueblo un Vicente de la Roca, hijo de un pobre labrador del mismo lugar, el cual Vicente venia de las Italias y de otras diversas partes, de ser soldado. Llevóle de nuestro lugar, siendo muchacho de hasta doce años, un capitán que con su compañía por allí acertó a pasar, y volvió el mozo de allí a otros doce, vestido a la soldadesca, pintado con mil colores, lleno de mil dijes de cristal y sutiles cadenas de acero. Hoy se ponía una gala y mañana otra, pero todas sutiles, pintadas, de poco peso y menos tomo. La gente labradora, que de suyo es maliciosa, y dándole el ocio lugar es la misma malicia, lo notó, y contó punto por punto sus galas y preseas, y halló que los vestidos eran tres, de diferentes colores, con sus ligas y medias, pero él hacía tantos guisados e invenciones dellas, que si no se los contaran, hubiera quien jurara que había hecho muestra de más de diez pares de vestidos y de más de veinte plumajes."*[470] που σημαίνει: *«Εκείνο τον καιρό μάς έφτασε κι ένας Βιθέντε ντε λα Ρόσα, γιος κάποιου φτωχού ξωμάχου, συγχωριανού μας, επιστρέφοντας από την Ιταλία κι από διάφορα άλλα μέρη όπου είχε κάνει στρατιώτης. Τον είχε πάρει μαζί του, όταν ήταν ίσαμε δώδεκα χρονών παιδί, ένας λοχαγός που έτυχε να περάσει απ' το χωριό μας με το λόχο του, και γύρισε ο νιος από τα ξένα ύστερα από άλλα δώδεκα, ντυμένος όπως το συνηθίζουν οι στρατιώτες·*

[469] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 283-287
[470] Cervantes, 2018a: 647

πλουμισμένος με χίλια χρώματα και φορτωμένος με χίλια γυαλένια τζάντζαλα και ατσαλένια αλυσιδάκια. Τη μια μέρα φόραγε τούτη την αρμάτα και την επομένη άλλη, μα όλες τους ψεύτικες, φτενές, με μικρό βάρος κι ακόμα μικρότερη βαρύτητα. Οι χωριάτες που είναι από τη φύση τους καλοθελητές, και που σαν τους δώσει χρόνο η σχόλη γίνονται η προσωποποίηση της κακοβουλίας, το πρόσεξαν, κι αφού έπιασαν και μέτρησαν ένα ένα τα σκολιανά και τα τζοβαϊρικά του, βρήκαν πως οι φορεσιές του ήτανε ίσα ίσα τρεις, με διαφορετικά χρώματα, η καθεμιά με τις κάλτσες της και με τις καλτσοδέτες της, αλλά εκείνος έκανε τόσους συνδυασμούς και αλλαγές εμφανίσεων μ' αυτές, που, αν δεν τις είχαν μετρήσει, θα έπαιρναν όλοι όρκο πως είχε επιδείξει πάνω από δέκα στολές και πάνω από είκοσι λοφία»[471].

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, στις οποίες διακρίνεται ότι και ο Σάντσος ασπάζεται τη λογική τους: *"–Harto mejor sería no buscalle; porque si le hallamos y acaso fuese el dueño del dinero, claro está que lo tengo de restituir; y así, fuera mejor, sin hacer esta inútil diligencia, poseerlo yo con buena fe, hasta que, por otra vía menos curiosa y diligente, pareciera su verdadero señor; y quizá fuera a tiempo que lo hubiera gastado, y entonces el rey me hacía franco. –Engáñaste en eso, Sancho –respondió don Quijote–; que ya que hemos caído en sospecha de quién es el dueño, cuasi delante, estamos obligados a buscarle y volvérselos; y cuando no le buscásemos, la vehemente sospecha que tenemos de que él lo sea nos pone ya en tanta culpa como si lo fuese. Así que, Sancho amigo, no te dé pena el buscalle, por la que a mí se me quitará si le hallo."*[472] που σημαίνει: *«"Θα 'ταν πολύ καλύτερο να μην τον γυρέψουμε, γιατί, άμα τον βρούμε και τύχει να βγουν δικά του τα λεφτά, είναι φως φανάρι ότι θα πρέπει να του τα δώσω πίσω· κι έτσι, πιο καλά ν' αφήσουμε τούτα τ' ανώφελα τρεχάματα και να κρατήσω εγώ με καλή πίστη τα λεφτά ίσαμε να παρουσιαστεί ο αληθινός τους κύριος με κάναν άλλον τρόπο, λιγότερο παράξενο και ξεθεωτικό, κι ίσως σε καιρό που θα τα 'χω πια ξοδέψει, οπότε θα μ' άφηνε ο βασιλιάς να πάω στο καλό". "Πλανάσαι επ' αυτού, Σάντσο", απάντησε ο δον Κιχότε, "διότι εφόσον έχουμε εικάσει ποιος μπορεί να είναι ο κύριος, και βρίσκεται σχεδόν μπροστά μας, έχουμε την υποχρέωση να τον αναζητήσουμε και να του επιστρέψουμε τα χρήματα· εάν δεν τον αναζητούσαμε, και μόνη η βάσιμη υποψία μας ότι είναι ο κύριος μάς καθιστά πλέον τόσο ενόχους όσο και αν το γνωρίζαμε*

[471] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 707-708
[472] Cervantes, 2018a: 324

με βεβαιότητα. Κι έτσι, φίλε μου Σάντσο, μη φέρεις βαρέως την αναζήτηση, εφόσον ξέρεις ότι, αν τον βρω, θα ξαλαφρώσω από πολύ μεγαλύτερο βάρος''»[473].

Βάσει αυτής της σύντομης περιγραφής, μάλλον, δεν θα έπρεπε να εκπλαγεί ο ιδαλγός με τις «ευχαριστίες» που δέχτηκε από τους αιχμαλώτους, μόλις τους χάρισε την πολυπόθητη ελευθερία τους: *''Pasamonte, que no era nada bien sufrido, estando ya enterado que don Quijote no era muy cuerdo, pues tal disparate había cometido como el de querer darles libertad, viéndose tratar de aquella manera, hizo del ojo a los compañeros, y apartándose aparte, comenzaron a llover tantas piedras sobre don Quijote, que no se daba manos a cubrirse con la rodela; y el pobre de Rocinante no hacía más caso de la espuela que si fuera hecho de bronce. Sancho se puso tras su asno, y con él se defendía de la nube y pedrisco que sobre entrambos llovía. No se pudo escudar tan bien don Quijote, que no le acertasen no sé cuántos guijarros en el cuerpo, con tanta fuerza, que dieron con él en el suelo; y apenas hubo caído, cuando fue sobre él el estudiante y le quitó la bacía de la cabeza, y diole con ella tres o cuatro golpes en las espaldas y otros tantos en la tierra, con que la hizo pedazos. Quitáronle una ropilla que traía sobre las armas, y las medias calzas le querían quitar, si las grebas no lo estorbaran. A Sancho le quitaron el gabán, y, dejándole en pelota, repartiendo entre sí los demás despojos de la batalla, se fueron cada uno por su parte, con más cuidado de escaparse de la Hermandad, que temían, que de cargarse de la cadena e ir a presentarse ante la señora Dulcinea del Toboso.''*[474] που σημαίνει: *«Ο Πασαμόντε, που δεν σήκωνε πολλά πολλά, και πια είχε καταλάβει πως ο δον Κιχότε ήταν κομμάτι βουρλός, τέτοια λωλαμάρα που είχε κάνει με την πεθυμιά του να τους απελευθερώσει, σαν είδε να του φέρονται έτσι, έκανε σήμα με το μάτι στους συντρόφους του, κι αφού τραβήχτηκαν στην άκρη, άρχισαν να ρίχνουν τέτοια βροχή τις πέτρες απάνω στον δον Κιχότε, που δεν ήξερε πώς να πρωτοφυλαχτεί πίσω από τη στρογγυλή του ασπίδα, ενώ ο καημένος ο Ροθινάντε έδινε τόση σημασία στις παραπετριές από τα σπιρουνίσματα που ούτε καμωμένος από μπρούντζο να ήταν. Ο Σάντσο κρύφτηκε πίσω από το γάιδαρό του και μ' αυτόν ασπίδα αμυνόταν στην καταιγίδα και το χαλάζι που έπεφτε πάνω και στους δυο. Ο δον Κιχότε δεν μπόρεσε να προφυλαχτεί το ίδιο καλά, έτσι ώστε να μην τον πάρουν κι εγώ δεν ξέρω πόσα κοτρόνια στο κορμί, με τόση δύναμη, που τον σώριασαν κατάχαμα· και δεν είχε πέσει καλά καλά, όταν ρίχτηκε πάνω του ο σπουδαστής, του άρπαξε τη*

[473] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 304-305
[474] Cervantes, 2018a: 316-317

λεκάνη απ' το κεφάλι και του την κοπάνησε τρεις τέσσερις φορές στην πλάτη, κι άλλες τόσες καταγής, κάνοντάς την κομμάτια. Του έβγαλαν ύστερα έναν μανικωτό επενδύτη που φορούσε πάνω από την πανοπλία και θα του 'χαν πάρει ώς και τις κάλτσες, αν δεν είχαν σκοντάψει *στις περικνημίδες. Του Σάντσο του πήραν την κοντόκαπα, αφήνοντάς τον με το πουκάμισο, κι αφού μοιράστηκαν αναμεταξύ τους τα υπόλοιπα λάφυρα της μάχης, τράβηξε ο καθένας το δρόμο του, έχοντας μεγαλύτερη έγνοια να ξεγλυτώσει από την τρομερή Αδελφότητα παρά να φορτωθεί την αλυσίδα και να πάει να παρουσιαστεί μπροστά στη δέσποινα Ντουλθινέα ντελ Τομπόσο»*[475].

Θα ήταν, βεβαίως, άδικο εκ μέρους του συγγραφέα να μην αναφερθεί και στις μεμονωμένες περιπτώσεις που έφεραν τα δικά τους προσωπικά νοήματα στην ισπανική κοινωνία: *"El ventero, que vio a don Quijote atravesado en el asno, preguntó a Sancho qué mal traía. Sancho le respondió que no era nada, sino que había dado una caída de una peña abajo, y que venía algo brumadas las costillas. Tenía el ventero por mujer a una, no de la condición que suelen tener las de semejante trato, porque naturalmente era caritativa y se dolía de las calamidades de sus prójimos; y así, acudió luego a curar a don Quijote e hizo que una hija suya, doncella, muchacha y de muy buen parecer, la ayudase a curar a su huésped."*[476] που σημαίνει: *«Βλέποντας ο πανδοχέας τον δον Κιχότε βαλμένον πανωγόμι, ρώτησε τον Σάντσο τι είχε πάθει. Ο Σάντσο του απάντησε ότι δεν ήταν τίποτα, μονάχα είχε γκρεμιστεί από 'να βράχο κι είχαν μαυρίσει λίγο τα πλευρά του. Αυτός ο πανδοχέας είχε μια γυναίκα που δεν ήταν του ίδιου φυράματος με όσες απαντιούνται συνήθως σε τέτοιες δουλειές, γιατί ήταν από τη φύση της σπλαχνική και πονούσε με τις δυστυχίες των συνανθρώπων της· έτρεξε, λοιπόν, αμέσως να περιποιηθεί τις πληγές του δον Κιχότε, φέρνοντας μαζί και τη θυγατέρα της, ένα πολύ καλοκαμωμένο κοριτσόπουλο, να τη βοηθήσει στο γιατροπόρεμα του ξένου της»*[477].

Ωστόσο, η απορία που εκφράζει ο ιδαλγός με την πράσινη κάπα είναι αντιπροσωπευτική του ήθους της ισπανικής κοινωνίας της εποχής: *"¿Cómo y es posible que hay hoy caballeros andantes en el mundo, y que hay historias impresas de verdaderas caballerías? No me puedo persuadir que haya hoy en la tierra quien favorezca viudas, ampare doncellas, ni honre casadas, ni socorra huérfanos, y no lo creyera si en vuesa merced no lo hubiera visto con mis ojos."*[478] που σημαίνει: *«Μα*

[475] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 295-296
[476] Cervantes, 2018a: 237
[477] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 199
[478] Cervantes, 2018b: 166

είναι δυνατόν να υπάρχουν σήμερα στον κόσμο περιπλανώμενοι ιππότες και τυπωμένες ιστορίες αληθινών ιπποτικών κατορθωμάτων; Δεν μπορώ να πειστώ ότι βρίσκεται στις μέρες μας άνθρωπος στη γη που να παραστέκει χήρες, να προστατεύει κόρες, να τιμά παντρεμένες ή να συντρέχει ορφανά, και δεν θα το πίστευα αν δεν είχα δει με τα ίδια μου τα μάτια ένα ζωντανό παράδειγμα στο πρόσωπο της ευγενείας σας»[479].

Αντίθετα, για τον δον Κιχώτη η αιτία του κακού είναι: *"quiero que sepas, Sancho, que si a los oídos de los príncipes llegase la verdad desnuda, sin los vestidos de la lisonja, otros siglos correrían, otras edades serían tenidas por más de hierro que la nuestra, que entiendo que de las que ahora se usan es la dorada."*[480] που σημαίνει: *«πρέπει να ξέρεις, Σάντσο, ότι αν η αλήθεια έφτανε στ' αυτιά των επιφανών γυμνή, χωρίς τα ενδύματα της κολακείας, θα διανύαμε άλλους αιώνες, και θα θεωρούνταν σιδηρές άλλες εποχές, όχι η δική μας, που, όπως καταλαβαίνω, είναι η χρυσή της πρόσφατης ιστορίας μας»*[481].

3.3.4.1 Κατάχρηση εξουσίας και βία

–Si yo hubiera servido a algún grande de España,
o algún principal personaje –respondió el mozo–,
a buen seguro que yo la llevara, que eso tiene
el servir a los buenos: que del tinelo suelen salir
a ser alférez o capitanes, o con algún buen entretenimiento;
pero yo, desventurado, serví siempre a catarriberas y
a gente advenediza, de ración y quitación tan mísera
y atenuada, que en pagar el almidonar un cuello se consumía
la mitad della; y sería tenido a milagro que un paje
aventurero alcanzase alguna siquiera razonable ventura.[482]
«Έτσι κι είχα υπηρετήσει κανένα μεγιστάνα της Ισπανίας ή
κάποιο άλλο υψηλό πρόσωπο», απάντησε το παλικάρι, «θα το
'παιρνα εξάπαντος, γιατί αυτά τα καλά έχει το να προσφέρει
κανείς τις υπηρεσίες του σε άξιους αφέντες, αφού απ' τα

[479] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 189
[480] Cervantes, 2018b: 57
[481] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 61
[482] Cervantes, 2018b: 246-247

στενόμακρα τραπέζια όπου τρων οι υπηρέτες βγαίνουν συχνά
σημαιοφόροι ή λοχαγοί, ή με κάποια γερή αντάμειψη· μα εγώ,
ο καψερός, υπηρέτησα πάντα παρατρεχάμενους και φερτούς,
με τόσο μίζερες μερίδες κι αναιμικούς μισθούς, που τα μισά
ξοδεύονταν για το κολλάρισμα μιας τραχηλιάς· και θα 'ταν θαύμα
αν κάποιος τυχαίος περιπετειώδης ακόλουθος σαν εμένα
κατάφερνε να 'χει κάποια έστω υποφερτή τύχη.»[483]

Η αντίληψη των αρχόντων της εποχής σχετικά με τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο υπηρετικό προσωπικό τους σκιαγραφείται μέσα από την ακόλουθη εξιστόρηση: *"–Y dígame por su vida, amigo –preguntó don Quijote–: ¿es posible que en los años que sirvió no ha podido alcanzar alguna librea? –Dos me han dado –respondió el paje–, pero, así como el que se sale de alguna religión antes de profesar le quitan el hábito y le vuelven sus vestidos, así me volvían a mí los míos mis amos, que, acabados los negocios a que venían a la corte, se volvían a sus casas y recogían las libreas que por sola ostentación habían dado."*[484] που σημαίνει: *«"Στη ζωή σας, φίλε μου, για πείτε μου", ρώτησε ο δον Κιχότε, "είναι δυνατόν όσα χρόνια υπηρετήσατε να μην καταφέρατε ν' αποκτήσετε μιαν επίσημη λιβρέα;" "Δύο μου δώσανε", απάντησε ο ακόλουθος, "αλλά, όπως ακριβώς σ' όποιον εγκαταλείψει ένα θρησκευτικό τάγμα προτού δεχτεί το σχήμα, του βγάζουνε τα ράσα και του γυρίζουνε τα ρούχα του, έτσι κι εμένα οι αφεντάδες μού δίναν πίσω τα δικά μου μόλις τελειώναν οι δουλειές που τους είχαν φέρει στην πρωτεύουσα και γύριζαν στα σπίτια τους, μαζεύοντας τις λιβρέες που είχανε δώσει μονάχα για επίδειξη"»*[485].

Κεντρική θέση στον τρόπο ζωής και στις πεποιθήσεις της κοινωνίας κατέχει η αδικία και η σκληρότητα, όπως διαφαίνεται μέσα από τη διήγηση του Θερβάντες: *"Y a pocos pasos que entró por el bosque, vio atada una yegua a una encina, y atado en otra un muchacho, desnudo de medio cuerpo arriba, hasta de edad de quince años, que era el que las voces daba, y no sin causa, porque le estaba dando con una pretina muchos azotes un labrador de buen talle, y cada azote le acompañaba con una reprehensión y consejo. Porque decía: -La lengua queda y los ojos listos. Y el muchacho respondía: -No lo haré otra vez, señor mío; por la pasión de Dios que no lo*

[483] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 289
[484] Cervantes, 2018b: 247
[485] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 289

haré otra vez, y yo prometo de tener de aquí adelante más cuidado con el hato. […] - Señor caballero, este muchacho que estoy castigando es un mi criado, que me sirve de guardar una manada de ovejas que tengo en estos contornos, el cual es tan descuidado, que cada día me falta una, y porque castigo su descuido, o bellaquería, dice que lo hago de miserable, por no pagalle la soldada que le debo, y en Dios y en mi ánima que miente. […] El labrador bajó la cabeza y, sin responder palabra, desató a su criado, al cual preguntó Don Quijote que cuánto le debía su amo. Él dijo que nueve meses, a siete reales cada mes. – […] mirad que lo cumpláis como lo habéis jurado; si no, por el mismo juramento os juro de volver a buscaros y a castigaros […] Y en diciendo esto, picó a su Rocinante, y en breve espacio se apartó dellos. […] -También lo juro y -dijo el labrador-; pero, por lo mucho que os quiero, quiero acrecentar la deuda, por acrecentar la paga. Y asiéndole del brazo le tornó a atar a la encina, donde le dio tantos azotes, que le dejó por muerto."[486] που σημαίνει: *«Και μόλις έκανε λίγα βήματα μες το δάσος, είδε μια φοράδα δεμένη σε μια βελανιδιά και σε μιαν άλλη δεμένο ένα αγόρι, ίσαμε δεκαπέντε χρονών, γυμνό από τη μέση και πάνω· αυτό φώναζε, και όχι αναίτια, γιατί ένας γεροδεμένος χωρικός το χτυπούσε άγρια με τη λουρίδα, συνοδεύοντας την κάθε βουρδουλιά με μιαν επίπληξη και συμβουλή. Γιατί έλεγε: "Τη γλώσσα σου κοντή και τα μάτια σου τέσσερα". Και το αγόρι απαντούσε: "Δε θα το ξανακάνω, αφέντη μου, μα τα πάθη του Χριστού, δε θα το ξανακάνω, κι υπόσχομαι από δω και μπρος να το προσέχω περισσότερο το κοπάδι". […] "Άρχοντα ιππότη, ετούτος ο νεαρός που τιμωρώ είναι υπηρέτης μου και τον έχω για να μου φυλάει ένα κοπάδι πρόβατα εδώ τριγύρω, μα είναι τόσο απρόσεχτος, που κάθε μέρα μου λείπει κι από ένα· και μ' όλο που τιμωρώ την αφροντισιά, ή την κατεργαριά του, αυτός λέει ότι το κάνω από τσιφουτιά, για να μην του πληρώσω τα μηνιάτικα που του χρωστάω· όμως ορκίζομαι στον Θεό και στην ψυχή μου πως λέει ψέματα". […] Έσκυψε ο χωρικός το κεφάλι και, χωρίς να βγάλει μιλιά, έλυσε τον υπηρέτη του, τον οποίο ρώτησε ο δον Κιχότε πόσα του χρωστούσε το αφεντικό του. Εννιά μήνες, είπε κείνος, από εφτά ρεάλια το μήνα. […] "[…] κοιτάξτε να εκπληρώσετε το χρέος σας, όπως ορκιστήκατε, διαφορετικά, σας ορκίζομαι κι εγώ με τον ίδιο όρκο πως θα γυρίσω να σας βρω και να σας τιμωρήσω" […] Και λέγοντας αυτά, σπιρούνισε τον Ροθινάντε του και σε λίγο είχε ξεμακρύνει από κοντά τους. […] "Αυτό λέω κι εγώ· σώθηκαν τα ψέματα", είπε ο χωρικός· "όμως, απ' την πολλή αγάπη που σου 'χω, λέω ν' αυξήσω το χρέος σου για ν' αυξηθεί κι η πληρωμή σου". Κι αρπάζοντάς τον από το*

[486] Cervantes, 2018a: 136-139

μπράτσο, τον ξανάδεσε στη βελανιδιά και του έδωσε τόσες βουρδουλιές που λίγο έλειψε να τον αφήσει στον τόπο»[487].

Η οικειότητα που είχε αναπτυχθεί με την άσκηση βίας και η ευχαρίστηση που λάμβαναν σε ορισμένες περιπτώσεις οι παριστάμενοι από τις φιλονικίες των πολιτών περιγράφεται στην ακόλουθη σκηνή: *"Reventaban de risa el canónigo y el cura, saltaban los cuadrilleros de gozo, zuzaban los unos y los otros, como hacen a los perros cuando en pendencia están trabados; sólo Sancho Panza se desesperaba, porque no se podía desasir de un criado del canónigo, que le estorbaba que a su amo no ayudase."*[488] που σημαίνει: *«Ο κανονικός και ο παπάς κόντευαν να σκάσουν από τα γέλια, οι αγροφύλακες πηδούσαν από χαρά, κι όλοι παρότρυναν με αλαλαγές τους δύο που τρώγονταν, όπως κάνουν με τα σκυλιά όταν ξεσπάσει σκυλοκαβγάς· μονάχα ο Σάντσο ήταν σε απελπισία, γιατί δεν μπορούσε να ξεγαντζωθεί από τα χέρια ενός υπηρέτη του κανονικού, που δεν τον άφηνε να πάει να συντρέξει το αφεντικό του»*[489].

Και ακολουθώντας τους νόμους της φύσης όταν κάτι γεννιέται, μεγαλώνει: *"Y el diablo, que no duerme, como es amigo de sembrar y derramar rencillas y discordia por doquiera, levantando caramillos en el viento y grandes quimeras de no nada, ordenó e hizo que las gentes de los otros pueblos, en viendo a alguno de nuestra aldea, rebuznase, como dándoles en rostro con el rebuzno de nuestros regidores. Dieron en ello los muchachos, que fue dar en manos y en bocas de todos los demonios del infierno, y fue cundiendo el rebuzno de en uno en otro pueblo, de manera que son conocidos los naturales del pueblo del rebuzno como son conocidos y diferenciados los negros de los blancos; y ha llegado a tanto la desgracia desta burla, que muchas veces con mano armada y formado escuadrón han salido contra los burladores los burlados a darse la batalla, sin poderlo remediar rey ni roque, ni temor ni vergüenza. Yo creo que mañana o esotro día han de salir en campaña los de mi pueblo, que son los del rebuzno, contra otro lugar que está a dos leguas del nuestro, que es uno de los que más nos persiguen, y por salir bien apercebidos, llevo compradas estas lanzas y alabardas que habéis visto."*[490] που σημαίνει: *«κι ο διάολος, που ποτέ δεν κλείνει μάτι, όπως του αρέσει να σπέρνει και να σκορπίζει ολούθε φαγωμάρα και διχόνοια, στήνοντας καβγάδες στον αέρα και σκαρώνοντας τσακωμούς από το τίποτα, τα κανόνισε και τα 'φερε έτσι που οι*

[487] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 90-93
[488] Cervantes, 2018a: 653
[489] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 715
[490] Cervantes, 2018b: 252

ξενομερίτες, μόλις αντίκριζαν κανέναν απ' το δικό μας το χωριό, να γκαρίζουν, σαν να του πετούσαν κατάμουτρα το γκάρισμα των δικών μας συμβούλων, ανεμπαίζοντάς μας. Το ξεσήκωσαν και τ' αμούστακα, όπου πια ήτανε λες και το 'χανε πιάσει στα χέρια και στο στόμα τους όλοι οι δαιμόνοι της κόλασης, και πήρε ν' απλώνεται το γκάρισμα από τόπο σε τόπο με τέτοιον τρόπο, που πια εκείνοι που βαστούν απ' το χωριό του γκαρίσματος είναι τόσο ονομαστοί και ξεχωριστοί όσο κι οι μαύροι από τους άσπρους· κι έφτασε σε τέτοιο σημείο τούτο το συφοριασμένο χωρατό, που πολλές φορές έκαναν εξόρμηση οι περιγελασμένοι με όπλα στα χέρια και σε παράταξη για να χτυπηθούνε με τους περιγελαστές, δίχως αυτό να μπορεί να το γιατρέψει κανείς και τίποτα, μηδέ βασιλιάς ή πύργος μηδέ φόβος ή ντροπή. Και θαρρώ πως αύριο μεθαύριο οι δικοί μου, απ' το χωριό του γκαρίσματος, ετοιμάζονται να κάνουνε σεφέρι σ' ένα άλλο χωριό, δυο λεύγες μακριά από το δικό μας κι απ' αυτά που πιο πολύ μας κατατρέχουν· και για να 'μαστε καλά εξοπλισμένοι, πήγα κι αγόρασα τούτα τα κοντάρια και τις αλαβάρδες που είδατε»[491].

3.3.4.2 Συμπεριφορές και διακρίσεις με βάση την κοινωνική τάξη

Y así, viéndome tan bien pagado del trabajo
que podía tomar en traérosla, y conociendo
por el sobrescrito que érades vos a quien
se enviaba, porque yo, señor, os conozco muy bien,
y obligado asimesmo de las lágrimas de aquella
hermosa señora, determiné de no fiarme de otra persona,
sino venir yo mesmo a dárosla, y en diez y seis [horas]
que ha que se me dio, he hecho el camino, que
sabéis que es de diez y ocho leguas.[492]

Έτσι, όταν βρέθηκα τόσο καλοπληρωμένος για
τον όποιο κόπο μπορεί να έκανα να σας το φέρω,
και βλέποντας από το όνομα στο φάκελο ότι το
έστελνε σ' εσάς, επειδή εγώ, άρχοντά μου, ξέρω

[491] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 296
[492] Cervantes, 2018a: 380

πολύ καλά ποιος είστε, αλλά και παρακινημένος από
τα δάκρυα εκείνης της όμορφης κυρίας, αποφάσισα να
μην εμπιστευτώ κανέναν άλλον, παρά να έρθω να σας
το δώσω ο ίδιος, και στις δεκάξι ώρες που μεσολάβησαν
αφότου μου το έδωσε, έκανα τη διαδρομή ως εδώ·
δεκαοχτώ λεύγες, όπως ξέρετε.[493]

Όπως μας εξηγεί ο Θερβάντες, μέσω της βάγιας που υπηρετεί τη δούκισσα, οι διαφορές στην αντιμετώπιση του ατόμου με βάση τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία και η επιβολή της εξουσίας της άρχουσας τάξης είναι τέτοιες που θίγουν ακόμα και ζητήματα σωματικής ακεραιότητας: "*Y en esto comenzó a llorar tiernamente, y dijo: – Perdóneme vuestra merced, señor don Quijote, que no va más en mi mano, porque todas las veces que me acuerdo de mi mal logrado se me arrasan los ojos de lágrimas. ¡Válame Dios, y con qué autoridad llevaba a mi señora a las ancas de una poderosa mula, negra como el mismo azabache! Que entonces no se usaban coches ni sillas, como agora dicen que se usan, y las señoras iban a las ancas de sus escuderos. Esto, a lo menos, no puedo dejar de contarlo, porque se note la crianza y puntualidad de mi buen marido. Al entrar de la calle de Santiago, en Madrid, que es algo estrecha, venía a salir por ella un alcalde de corte con dos alguaciles delante, y así como mi buen escudero le vio, volvió las riendas a la mula, dando señal de volver a acompañarle. Mi señora, que iba a las ancas, con voz baja le decía: '–¿Qué hacéis, desventurado? ¿No veis que voy aquí?' El alcalde, de comedido, detuvo la rienda al caballo y díjole: '– Seguid, señor, vuestro camino, que yo soy el que debo acompañar a mi señora doña Casilda', que así era el nombre de mi ama. Todavía porfiaba mi marido, con la gorra en la mano, a querer ir acompañando al alcalde; viendo lo cual mi señora, llena de cólera y enojo, sacó un alfiler gordo, o creo que un punzón, del estuche, y clavósele por los lomos, de manera que mi marido dio una gran voz y torció el cuerpo, de suerte que dio con su señora en el suelo. Acudieron dos lacayos suyos a levantarla, y lo mismo hizo el alcalde y los alguaciles; alborotóse la Puerta de Guadalajara, digo, la gente baldía que en ella estaba. Vínose a pie mi ama, y mi marido acudió en casa de un barbero diciendo que llevaba pasadas de parte a parte las entrañas. Divulgóse la cortesía de mi esposo, tanto, que los muchachos le corrían por las calles, y por esto y*

[493] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 369

porque él era algún tanto corto de vista, mi señora la duquesa le despidió, de cuyo pesar, sin duda alguna, tengo para mí que se le causó el mal de la muerte. Quedé yo viuda y desamparada, y con hija a cuestas, que iba creciendo en hermosura como la espuma de la mar.”[494] που σημαίνει: «*Πάνω εκεί άρχισε να χύνει δάκρυα τρυφερά, και είπε: “Συμπαθάτε με η ευγενεία σας, άρχοντα δον Κιχότε, μα δεν μπορώ να κρατηθώ, γιατί, όποτε αναθυμάμαι τον αδικοχαμένο άντρα μου, πλημμυρίζουν δάκρυα τα μάτια μου, Θε μου, με πόση επιβολή πήγαινε καβάλα έχοντας την κυρά μου πισωκάπουλα σ’ εκείνο το στιβαρό μουλάρι, μαύρο σαν τον ίδιο το γαγάτη! Γιατί τότε δεν τριγυρνούσαν με άμαξες και σκεπαστά φορεία που, όπως λένε, είναι του συρμού στις μέρες μας, και οι αρχόντισσες κάθονταν στα καπούλια των σκουταράτων τους. Υπάρχει πάντως κάτι που δεν γίνεται να μην το αφηγηθώ, ώστε να αντιληφθείτε την καλή ανατροφή και ευταξία του άξιου αντρός μου. Μια μέρα, όπως έμπαιναν καβάλα στην οδό Σαντιάγο, στη Μαδρίτη, ένα δρόμο κάπως στενό, έτυχε να βγαίνει έφιππος ένας ανώτατος δικαστικός με δυο κοντόσταβλους μπροστά, και μόλις τον είδε ο καλός μου σκουταράτος, γύρισε τα γκέμια του μουλαριού, σημάδι πως έστρεφε προς τα πίσω για να τον συνοδέψει μέχρι την κατοικία του. Η κυρά μου, πίσω στα καπούλια, του ψιθύριζε: ‘Τι κάνετε εκεί, άθλιε; Ξεχνάτε τη θέση μου;’ Ο δικαστικός, από ευγένεια, τράβηξε το χαλινάρι του αλόγου του και είπε: ‘Συνεχίστε, παρακαλώ, το δρόμο σας, κύριε, διότι εγώ είμαι αυτός που θα όφειλε να συνοδέψει την αρχόντισσα δόνια Κασίλδα’ – γιατί έτσι τη λέγαν την αφέντρα μου. Μολοντούτο, ο άντρας μου, με το σκούφο στο χέρι, επέμενε πεισματικά να συνοδέψει τον δικαστικό· βλέποντάς το αυτό η κυρά μου, έξαλλη από οργή, έβγαλε μια σακοράφα, ή μπορεί και σουβλί, απ’ τη βελονοθήκη της και του το κάρφωσε στα παΐδια· έσυρε ο άντρας μου κραυγή και στριφογύρισε σφαδάζοντας, έτσι που βρόντηξε την κυρά του καταγής. Έτρεξαν δυο λακέδες της να τη σηκώσουν, και το ίδιο έκανε ο δικαστικός με τους κοντόσταβλούς του· έγινε ανάστατη όλη η Πύλη της Γουαδαλαχάρα, θέλω να πω, όλοι οι χασομέρηδες που γυροβολούσαν εκεί πέρα· γύρισε πίσω η αφέντρα μου πεζή, κι ο άντρας μου κατέφυγε στο σπίτι ενός μπαρμπέρη, λέγοντας πως ήτανε τα σωθικά του τρυπημένα πέρα ως πέρα. Τα νέα για την ευγένεια του αντρός μου διαδόθηκαν ολούθε στην πόλη, τόσο που τρέχαν τα παιδόπουλα ξοπίσω του στους δρόμους· γι’ αυτόν το λόγο, κι επειδή ήταν λιγάκι μύωπας, η κυρά μου τον έδιωξε, και θεωρώ βέβαιο πως ετούτη η στενοχώρια έγινε κι η αιτία για το θάνατό του. Έμεινα χήρα κι απροστάτευτη, και με μια*

[494] Cervantes, 2018b: 435-436

κόρη στις πλάτες μου, που μεγάλωνε σ' ομορφάδα σαν τον αφρό σ' της θάλασσας το κύμα"»[495].

Την ίδια υπόθεση μας επιβεβαιώνει με τον τρόπο του και ο δον Κιχώτης: *"-¿Quién dijera que tras de aquellas tan grandes cuchilladas como vuestra merced dio a aquel desdichado andante, había de venir por la posta y en seguimiento suyo esta tan grande tempestad de palos que ha descargado sobre nuestras espaldas? -Aun las tuyas, Sancho -replicó Don Quijote-, deben de estar hechas a semejantes nublados; pero las mías, criadas entre sinabafas y holandas, claro está que sentirán más el dolor desta desgracia"*[496] που σημαίνει: *«"Ποιος να το 'λεγε πως, ύστερα απ' αυτές τις τρομερές σπαθιές που έδωσε η ευγενεία σας σ' εκείνον εκεί τον άτυχο περιπλανώμενο ιππότη, έμελλε ν' ακολουθήσει έτσι γρήγορα τούτη η δαρτή βροχή από κοπανιές που ξέσπασε πάνω στις πλάτες μας;" "Τουλάχιστον οι δικές σου, Σάντσο", απάντησε ο δον Κιχότε, "πρέπει να είναι μαθημένες σε τέτοιες μπόρες· οι δικές μου όμως, οι αναθρεμμένες μες στις βατίστες και τα ολλανδέζικα λινά, είναι σαφές ότι θα νιώσουν πιο έντονα τον πόνο αυτό της συμφοράς"»*[497].

Μέσα από τα λόγια της Τερέζας, ο Θερβάντες μας χαρίζει μια γαργαλιστική περιγραφή των κυριών της άρχουσας τάξης: *"–¡Ay –dijo Teresa en oyendo la carta–, y qué buena y qué llana y qué humilde señora! Con estas tales señoras me entierren a mí, y no las hidalgas que en este pueblo se usan, que piensan que por ser hidalgas no las ha de tocar el viento, y van a la iglesia con tanta fantasía como si fuesen las mesmas reinas, que no parece sino que tienen a deshonra el mirar a una labradora. Y veis aquí donde esta buena señora, con ser duquesa, me llama amiga, y me trata como si fuera su igual, que igual la vea yo con el más alto campanario que hay en la Mancha. [...] Y por ahora, Sanchica, atiende a que se regale este señor: pon en orden este caballo, y saca de la caballeriza güevos, y corta tocino adunia, y démosle de comer como a un príncipe, que las buenas nuevas que nos ha traído y la buena cara que él tiene lo merece todo"*[498] που σημαίνει: *«"Άχου", είπε η Τερέσα μόλις τ' άκουσε αυτά, "τι καλή κι απλή και καταδεχτική κυρά! Χίλιες φορές να 'χω πάρε δώσε με τέτοιες αρχόντισσες, όχι με τις γυναίκες των ιδαλγών που 'χουμε εδώ πέρα, που θαρρούνε πως, επειδή είναι τάχα μου κάποιες, μήτε ο αγέρας δε βολεί να τις αγγίξει, και παν στην εκκλησιά με τέτοιο φάνταγμα,*

[495] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 525-526
[496] Cervantes, 2018a: 233
[497] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 194
[498] Cervantes, 2018b: 456

που θα τις έπαιρνε κανείς για σωστές βασίλισσες, λες και το βρίσκουν ατιμαστικό να ρίξουνε το βλέμμα τους σε μια καματάρισσα· να όμως που ετούτη η καλή κυρά, που είναι και δουκέσα, με λέει φίλη της και μου φέρνεται σα να 'μουνα ίση της [...] Για τώρα, πάντως, Σαντσίκα, κοίτα την περιποίηση του κυρίου από δω – συγύρισε τ' άλογο, σύρε να φέρεις αυγά από το στάβλο, κόψε και μπόλικο λαρδί, κι ας τονε βάλουμε να φάει σαν πρίγκιπας, γιατί τα καλά μαντάτα που μας έφερε και τ' ομορφούλικό του πρόσωπο τ' αξίζουνε με το παραπάνω."»[499].

Κι επιθυμώντας η Τερέζα να ομοιάσει στις μεγαλοκυρίες της εποχής, συμπληρώνει την εξιστόρησή της, λέγοντας: *"Yo, señora de mi alma, estoy determinada, con licencia de vuesa merced, de meter este buen día en mi casa, yéndome a la corte a tenderme en un coche, para quebrar los ojos a mil envidiosos que ya tengo. Y así, suplico a Vuesa Excelencia mande a mi marido me envíe algún dinerillo, y que sea algo qué, porque en la corte son los gastos grandes; que el pan vale a real, y la carne, la libra, a treinta maravedís, que es un juicio, y si quisiere que no vaya, que me lo avise con tiempo, porque me están bullendo los pies por ponerme en camino; que me dicen mis amigas y mis vecinas que si yo y mi hija andamos orondas y pomposas en la corte, vendrá a ser conocido mi marido por mí más que yo por él, siendo forzoso que pregunten muchos: '–¿Quién son estas señoras deste coche?' Y un criado mío responder: '–La mujer y la hija de Sancho Panza, gobernador de la ínsula Barataria'"*[500] που σημαίνει: *«Ελόγου μου, αρχόντισσα ψυχή μου, είμαι αποφασισμένη, με την άδειά σας, να μπάσω ευθύς στο σπιτικό μου την άσπρη ετούτη μέρα που μου χτυπάει την πόρτα, και να πάω στην πρωτεύουσα, να 'μαι ξαπλωτή μέσα σε μιαν άμαξα, για να μπω στο μάτι χίλιων δυο φαρμακιάρηδων, που από τώρα κιόλα με ζηλεύουνε· κι έτσι, ξορκίζω την εξοχότητά σας να παραγγείλει του άντρα μου να μου στείλει τίποτα λεφτουδάκια, μα να 'ναι κατιτί, γιατί είναι μεγάλα τα έξοδα στην πρωτεύουσα: ένα ρεάλι πάει το ψωμί, και τριάντα μαραβεδιά η λίβρα το κρέας – δεν το πιστεύει άνθρωπος· κι άμα δεν θέλει να πάω, να μου μηνύσει έγκαιρα, τι με γαργαλάνε οι πατούσες μου να κινήσω για κει, αφού οι φίλες κι οι γειτόνισσες μου λένε πως, έτσι και τριγυρίσουμε με τη θυγατέρα μου μεγαλόπρεπες και κορδωτές στην πρωτεύουσα, πιο γνωστός θα φτάσει να γενεί ο άντρας μου με αφορμή εμένα παρά εγώ με αφορμή αυτόν, μια που θένε δε θένε πολλοί θα ρωτάνε: "Ποιες είν' ετούτες οι κυράδες μες στην άμαξα;", κι ένας υπηρέτης*

[499] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 551
[500] Cervantes, 2018b: 475

θ' αποκρίνεται: "Η γυναίκα κι η κόρη του Σάντσο Πάνθα, κυβερνήτη της νήσου Μπαρατάρια"»[501].

Σε πλήρη αντίθεση, οι γυναίκες των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων φαίνεται να είχαν άλλες ασχολίες και υποχρεώσεις από αρκετά νεαρή ηλικία: *"Dice, pues, la historia, que el paje era muy discreto y agudo, y con deseo de servir a sus señores, partió de muy buena gana al lugar de Sancho, y antes de entrar en él vio en un arroyo estar lavando cantidad de mujeres, a quien preguntó si le sabrían decir si en aquel lugar vivía una mujer llamada Teresa Panza, mujer de un cierto Sancho Panza, escudero de un caballero llamado don Quijote de la Mancha, a cuya pregunta se levantó en pie una mozuela que estaba lavando, y dijo: –Esa Teresa Panza es mi madre, y ese tal Sancho, mi señor padre, y el tal caballero, nuestro amo. –Pues venid, doncella –dijo el paje–, y mostradme a vuestra madre, porque le traigo una carta y un presente del tal vuestro padre. –Eso haré yo de muy buena gana, señor mío –respondió la moza, que mostraba ser de edad de catorce años, poco más a menos. Y dejando la ropa que lavaba a otra compañera, sin tocarse ni calzarse, que estaba en piernas y desgreñada, saltó delante de la cabalgadura del paje"*[502] που σημαίνει: *«Αναφέρει, λοιπόν, η ιστορία πως αυτός ο βαλές ήταν πανέξυπνος και οξύνους, και πως, αδημονώντας να υπηρετήσει τους κυρίους του, κίνησε με μεγάλη προθυμία για το χωριό του Σάντσο, όπου λίγο πριν το έμπα του είδε ένα σμάρι γυναίκες να πλένουν σ' ένα ρυάκι, και τις ρώτησε μήπως μπορούσαν να του πουν αν ζούσε εκεί καμιά Τερέσα Πάνθα, γυναίκα κάποιου Σάντσο Πάνθα, ασπιδούχου ενός ιππότη ονόματι δον Κιχότε ντε λα Μάντσα· και με το που ρώτησε, πετάχτηκε απάνω ένα κοριτσόπουλο που έπλενε και είπε: "Ετούτη η Τερέσα Πάνθα που 'πατε είναι' η μάνα μου, κι αυτός ο Σάντσο είν' ο κύρης και πατέρας μου, και ο ιππότης είν' ο αφέντης μας". "Ε, τότε, ελάτε μαζί μου, δεσποσύνη", είπε ο βαλές, "και δείξτε μου τη μητέρα σας, γιατί της φέρω μια επιστολή κι ένα δώρο απ' τον πατέρα σας". "Θα το κάνω με όλη μου την καρδιά, κύριέ μου", απάντησε το κορίτσι, που έδειχνε πάνω κάτω δεκατεσσάρων χρονών. Και παρατώντας τα ρούχα που έπλενε σε μια από τις φιλενάδες της, δίχως να μαντιλοδεθεί μήτε να ποδεθεί, καθότι γυμνοπόδαρη και αναμαλλιασμένη, βρέθηκε μ' έναν πήδο μπροστά από τ' άλογο του βαλέ»*[503].

[501] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 575-576
[502] Cervantes, 2018b: 453
[503] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 547-548

3.3.4.3 Σκανταλιά

El ventero, que como está dicho, era un poco socarrón y ya tenía algunos barruntos de la falta de juicio de su huésped, acabó de creerlo cuando acabó de oírle semejantes razones, y, por tener que reír aquella noche, determinó seguirle el humor.[504]

Ο πανδοχέας που, όπως είπαμε, ήταν λίγο χωρατατζής, και είχε ήδη κάποιες υπόνοιες πως ο πελάτης του δεν τα 'χε τετρακόσια, όταν άκουσε πια αυτά τα λόγια βεβαιώθηκε ολότελα και, έχοντας βρει θέμα για να γελάσει εκείνη τη νύχτα, αποφάσισε να πάει με τα νερά του και να κάνει το κέφι του.[505]

Μεταξύ των άλλων στοιχείων που διακρίνονται στη ισπανική κοινωνία διαφαίνεται και η τάση για σκανταλιά, όπως στην περίπτωση της κόρης του πανδοχέα και της Μαριτόρνες: *"-No ha menester nada deso mi señora, señor caballero -dijo a este punto Maritornes. -Pues ¿qué ha menester, discreta dueña, vuestra señora? -respondió don Quijote. -Sola una de vuestras hermosas manos -dijo Maritornes-, por poder deshogar con ella el gran deseo que a este agujero la ha traído, tan a peligro de su honor, que si su señor padre la hubiera sentido, la menor tajada della fuera la oreja. […] Pero todas estas razones de don Quijote ya no las escuchaba nadie, porque, así como Maritornes le ató, ella y la otra se fueron, muertas de risa, y le dejaron asido de manera que fue imposible soltarse [...] En resolución, viéndose don Quijote atado, y que ya las damas se habían ido, se dio a imaginar que todo aquello se hacía por vía de encantamento."*[506] που σημαίνει: *«"Τίποτε απ' όλα αυτά δεν χρειάζεται η κυρά μου, άρχοντα ιππότη", είπε τότε η Μαριτόρνες. "Τι χρειάζεται λοιπόν, συνετή βάγια, η κυρά σας;" ρώτησε ο δον Κιχότε. "Μονάχα ένα από τα όμορφά σας χέρια", είπε η Μαριτόρνες, "για να μπορέσει να ξαλαφρώσει μ' αυτό τον μεγάλο πόθο που την έφερε*

[504] Cervantes, 2018b: 128-129
[505] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 81
[506] Cervantes, 2018a: 579-580

σε τούτη δω την τρύπα, βάζοντας σε τέτοιο κίνδυνο την τιμή της που, αν την είχε γροικήσει ο άρχοντας πατέρας της, το λιγότερο που θα της έκοβε θα ήταν το αυτί". […] Μα όλα αυτά τα λόγια του δον Κιχότε δεν τ' άκουγε πια κανείς, γιατί, μόλις τον έδεσε η Μαριτόρνες, έφυγαν αυτή κι η άλλη σκασμένες στα γέλια και τον άφησαν μαγκωμένον έτσι που ήταν αδύνατον να λυθεί. […] Εν πάση περιπτώσει, σαν είδε ο δον Κιχότε πως αυτός ήταν δεμένος και οι αρχοντοπούλες άφαντες, έπιασε να φαντάζεται πως όλα τούτα είχαν γίνει με μάγια»[507].

Με τη διάθεση για πείραγμα ήρθε αντιμέτωπος και ο Σάντσος κατά τη διακυβέρνησή του: *"El caso es que no me harán dormir en la cárcel cuantos hoy viven. –Dime, demonio –dijo Sancho–, ¿tienes algún ángel que te saque y que te quite los grillos que te pienso mandar echar? –Ahora, señor gobernador –respondió el mozo con muy buen donaire–, estemos a razón y vengamos al punto. Prosuponga vuestra merced que me manda llevar a la cárcel, y que en ella me echan grillos y cadenas, y que me meten en un calabozo, y se le ponen al alcaide graves penas si me deja salir, y que él lo cumple como se le manda; con todo esto, si yo no quiero dormir, y estarme despierto toda la noche, sin pegar pestaña, ¿será vuestra merced bastante con todo su poder para hacerme dormir, si yo no quiero? –No, por cierto –dijo el secretario–, y el hombre ha salido con su intención. –De modo –dijo Sancho–, que no dejaréis de dormir por otra cosa que por vuestra voluntad, y no por contravenir a la mía. –No, señor –dijo el mozo–, ni por pienso. –Pues andad con Dios –dijo Sancho–; idos a dormir a vuestra casa, y Dios os dé buen sueño, que yo no quiero quitárosle; pero aconséjoos que de aquí adelante no os burléis con la justicia, porque toparéis con alguna que os dé con la burla en los cascos."*[508] που σημαίνει: *«"Το θέμα είναι ότι κανένας άνθρωπος στον κόσμο δε θα με κάνει να κοιμηθώ στη φυλακή". "Δε μου λες, δαίμονα", είπε ο Σάντσο, "μπας κι έχεις κάνα φύλακα άγγελο κι έρθει να σε λευτερώσει απ' τα ποδόδεσμα, που σάμπως και θα δώσω διάτα να σου βάλουνε;" "Α, άρχοντα κυβερνήτα", απάντησε το παλικάρι όλο πνεύμα και αέρα, "για να λογικευτούμε τώρα και να 'ρθουμε στην ουσία. Πείτε η ευγενεία σας ότι δίνετε διάτα να με οδηγήσουνε στη φυλακή, κι ότι εκεί μου βάζουνε ποδόδεσμα κι αλυσίδες, με ρίχνουνε σ' ένα μπουντρούμι, απειλούνε με βαριές ποινές τον φύλακα έτσι και μ' αφήσει να φύγω, κι ότι αυτός κάνει όπως τον προστάζουν. Παρ' όλα αυτά, αν εγώ δεν έχω σκοπό να κοιμηθώ, και μείνω ξάγρυπνος ολονυχτίς δίχως*

[507] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 623-624
[508] Cervantes, 2018b: 445-446

να κλείσω μάτι, θα αρκεί η ευγενεία σας μ' όλη της την εξουσία να μ' αναγκάσει να κοιμηθώ, άμα εγώ δεν θέλω;" "Όχι βέβαια", απάντησε ο γραμματέας, "και καλά τα είπε ο νεαρός μας". "Οπότε", είπε ο Σάντσο, "θα μείνετε ακοίμητος μόνο και μόνο γιατί αυτή είναι η βούλησή σας, κι όχι για να εναντιωθείτε στη δική μου". "Όχι, άρχοντα", είπε το παλικάρι, "ούτε κατά διάνοια". "Ο Θεός μαζί σας, λοιπόν" είπε ο Σάντσο· "πηγαίνετε να κοιμηθείτε στο σπίτι σας, κι άμποτε να σας δίνει ο Ύψιστος ύπνο καλόν, γιατί δεν έχω σκοπό να σας τονε στερήσω εγώ· σας συμβουλεύω όμως από δω και πέρα να μην αστειεύεστε με τις δικαστικές αρχές, για θα συναπαντήσετε καμιά που θα πάρει τα χωρατά σας και θα σας τα φέρει στο κεφάλι"»[509].

Δεν γλύτωσε και το πρόσωπο του δον Κιχώτη από το πείραγμα δύο κυρίων σε μια κοσμική συγκέντρωση που διοργάνωσαν οι δούκες προς τιμήν του: *"Llegó la noche, volviéronse a casa; hubo sarao de damas, porque la mujer de don Antonio, que era una señora principal y alegre, hermosa y discreta, convidó a otras sus amigas a que viniesen a honrar a su huésped y a gustar de sus nunca vistas locuras. Vinieron algunas, cenóse espléndidamente y comenzóse el sarao casi a las diez de la noche. Entre las damas había dos de gusto pícaro y burlonas, y, con ser muy honestas, eran algo descompuestas, por dar lugar que las burlas alegrasen sin enfado. Estas dieron tanta priesa en sacar a danzar a don Quijote, que le molieron, no sólo el cuerpo, pero el ánima. Era cosa de ver la figura de don Quijote, largo, tendido, flaco, amarillo, estrecho en el vestido, desairado, y sobre todo, no nada ligero. Requebrábanle como a hurto las damiselas, y él, también como a hurto, las desdeñaba"*[510] που σημαίνει: *«Έφτασε η νύχτα κι επέστρεψαν στο αρχοντικό, όπου δινόταν χορός μετά μουσικής, επειδή η σύζυγος του δον Αντόνιο, αρχόντισσα επιφανής, εύθυμη, όμορφη και εύστροφη, είχε προσκαλέσει και άλλες κυρίες, φίλες της, να έρθουν να τιμήσουν τον φιλοξενούμενό τους και να απολαύσουν τις ανίδωτές του τρέλες. Προσήλθαν μερικές, παρατέθηκε ένα έξοχο δείπνο κι άρχισε ο χορός όταν πια θα κόντευε δέκα η ώρα. Μεταξύ των κυριών υπήρχαν και δύο που τους άρεσαν τα πειράγματα και τα χωρατά και οι οποίες, αν και καθ' όλα ενάρετες, ήταν επίσης κάπως τολμηρές, αποβλέποντας σε αστεϊσμούς που να ευφραίνουν χωρίς να προσβάλλουν. Αυτές λοιπόν στρίμωξαν τόσο τον δον Κιχότε για να χορεύει ακατάπαυστα μαζί τους, που του λιανίσαν όχι μονάχα το κορμί αλλά και την ψυχή. Ήταν άξιο θέας να βλέπει κανείς τη φιγούρα του δον Κιχότε, μακριού σαν*

[509] Μετάφραση Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 538
[510] Cervantes, 2018b: 557-558

κονταρόξυλο, αλύγιστου, λιανού και κατακίτρινου, σφιγμένου μες στη στενή του φορεσιά, άχαρου και, το χειρότερο, διόλου αλαφροπάτητου. Του έκαναν κρούσεις τάχα στα κλεφτά οι δύο δεσποσύνες, κι εκείνος πάλι τάχα στα κλεφτά τις απέκρουε»[511].

3.3.5 Κοινωνικά στερεότυπα

3.3.5.1 Η σημασία της εικόνας του ατόμου στην κοινωνία

Y así, dando de las espuelas a Rocinante, pasó adelante, dejándolos admirados de haber visto y notado así su estraña figura como la discreción de su criado, que por tal juzgaron a Sancho. Y otro de los labradores dijo: –Si el criado es tan discreto, ¡cuál debe de ser el amo! Yo apostaré que si van a estudiar a Salamanca, que a un tris han de venir a ser alcaldes de corte; que todo es burla, sino estudiar y más estudiar, y tener favor y ventura, y cuando menos se piensa el hombre, se halla con una vara en la mano o con una mitra en la cabeza.[512]

Και χώνοντας τα σπιρούνια του στα πλευρά του Ροθινάντε, τράβηξε μπροστά, αφήνοντας εμβρόντητους τους χωρικούς που είχαν αντικρίσει την αλλόκοτη μορφή του και σημειώσει τη φρονιμάδα του υπηρέτη του, επειδή για τέτοιος τους φάνηκε ο Σάντσο· κι είπε ένας άλλος από αυτούς: «Αν είν' ο υπηρέτης τόσο ξυπνός, σκέψου τι πρέπει να 'ν' ο αφεντικός! Βάζω στοίχημα πως, άμα πάνε να σπουδάσουνε στη Σαλαμάνκα, θα γίνουνε ανώτατοι δικαστικοί στο άψε σβήσε· γιατί όλα είναι σκέτη κοροϊδία, εξόν απ' το να μελετάς και δωσ' του να μελετάς, και να 'χεις γνωριμιές και τύχη· κι ύστερα, εκεί που δεν το περιμένεις, να σου και βρίσκεσαι με μια ράβδο στο χέρι ή με μια μίτρα στο κεφάλι.[513]

Φαίνεται πως ανάμεσα στις συνήθειες της εποχής ήταν να κληρονομείται μαζί με την περιουσία και το όνομα, όπως μαρτυράει η αφήγηση του πρώην αιχμαλώτου λοχαγού Βιέδμα: *"-En un lugar de las montañas de León tuvo principio mi linaje, con*

[511] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 676
[512] Cervantes, 2018b: 593
[513] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 718

quien fue más agradecida y liberal la naturaleza que la fortuna, aunque en la estrecheza de aquellos pueblos todavía alcanzaba mi padre fama de rico, y verdaderamente lo fuera si así se diera maña a conservar su hacienda como se la daba en gastalla. Y la condición que tenía de ser liberal y gastador le procedió de haber sido soldado los años de su juventud; que es escuela la soldadesca donde el mezquino se hace franco, y el franco, pródigo, y si algunos soldados se hallan miserables, son como monstruos que se ven raras veces. Pasaba mi padre los términos de la liberalidad y rayaba en los de ser pródigo, cosa que no le es de ningún provecho al hombre casado y que tiene hijos que le han de suceder en el nombre y en el ser. Los que mi padre tenía eran tres, todos varones y todos de edad de poder elegir estado."[514] που σημαίνει: *«Σ' ένα χωριό των βουνών της Λεόν είχε την προέλευσή της η γενιά μου, που της έδειξε μεγαλύτερη εύνοια και γενναιοδωρία η φύση παρά η τύχη, μολονότι με την ανέχεια σ' εκείνα τα μέρη ο πατέρας μου είχε αποκτήσει τη φήμη πλούσιου, όπως θα ήταν πράγματι, αν είχε καταφέρει να διατηρήσει την περιουσία του τόσο καλά όσο κατάφερνε να τη διασκορπίζει· η συνήθειά του να είναι γενναιόδωρος και ξοδευτής ήταν απόρροια των χρόνων της νεότητάς του ως στρατιώτη, γιατί η στρατιωτική θητεία είναι σχολείο όπου γίνεται ο φιλάργυρος ανοιχτοχέρης και ο ανοιχτοχέρης άσωτος· κι αν βρεθούν καμιά φορά στρατιώτες σπαγγοραμένοι, είναι σαν τέρατα που σπάνια τ' αντικρίζει κανείς. Ο πατέρας μου υπερέβαινε τα όρια της γενναιοδωρίας και άγγιζε εκείνα του σπάταλου, πράγμα καθόλου επωφελές για άνθρωπο παντρεμένο και με παιδιά που πρόκειται να κληρονομήσουν το όνομα και τη θέση του»*[515].

Κατά συνέπεια, η καλή φήμη αποτελούσε και επιδιωκόμενο στόχο, αλλά και βαρύ φορτίο: *"Pero querría que después que cada uno tuviese en su poder la parte que le toca de su hacienda, siguiese uno de los caminos que le diré. Hay un refrán en nuestra España, a mi parecer muy verdadero, como todos lo son, por ser sentencias breves sacadas de la luenga y discreta experiencia; y el que yo digo dice: 'Iglesia, o mar, o casa real', como si más claramente dijera: 'Quien quisiere valer y ser rico, siga, o la Iglesia, o navegue, ejercitando el arte de la mercancía, o entre a servir a los reyes en sus casas'; porque dicen: 'Más vale migaja de rey que merced de señor'. Digo esto porque querría, y es mi voluntad, que uno de vosotros siguiese las letras, el otro la mercancía, y el otro sirviese al rey en la guerra, pues es dificultoso entrar a servirle en*

[514] Cervantes, 2018a: 523
[515] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 551

su casa; que ya que la guerra no dé muchas riquezas, suele dar mucho valor y mucha fama."[516] που σημαίνει: *«Θα ήθελα, όμως, αφού αποκτήσει ο καθένας το ανάλογο της περιουσίας του, ν' ακολουθήσει έναν από τους δρόμους που θα του υποδείξω. Έχουμε μια παροιμία εδώ στην Ισπανία, κατά τη γνώμη μου πολύ αληθινή, όπως όλες τους, αφού είναι σύντομες ρήσεις βγαλμένες από μακρά πείρα και σοφία· και εννοώ αυτήν που λέει: "Η εκκλησιά ή θάλασσα ή σπίτι βασιλιά", ή, για να το πω απλούστερα, "Όποιος θέλει να προκόψει και να πλουτίσει πρέπει είτε ν' ακολουθήσει την Εκκλησία είτε να διασχίσει θάλασσες εμπορευόμενος είτε να πάει να υπηρετήσει βασιλείς στο παλάτι τους"· γιατί όπως λένε επίσης: "Κάλλιο του βασιλιά το ψίχουλο παρά τ' αρχόντου η χάρη". Το λέω αυτό επειδή είναι θέλημα κι επιθυμία μου ο ένας από σας ν' ασχοληθεί με τα γράμματα, ο άλλος με το εμπόριο κι ο τρίτος να υπηρετήσει τον βασιλιά στον πόλεμο, αφού είναι δύσκολο να τον υπηρετήσει ως αξιωματούχος μέσα στο παλάτι του· γιατί, όσο κι αν ο πόλεμος δεν φέρνει πολλά πλούτη, αποφέρει συνήθως μεγάλη τιμή και φήμη»*[517].

Στην ατυχή περίπτωση που η φήμη δεν ανταποκρινόταν πλέον στην πραγματικότητα, το φορτίο γινόταν ιδιαίτερα βαρύ, όπως έξοχα περιγράφει ο Θερβάντες: *"¡Miserable del bien nacido que va dando pistos a su honra, comiendo mal y a puerta cerrada, haciendo hipócrita al palillo de dientes con que sale a la calle después de no haber comido cosa que le obligue a limpiárselos! ¡Miserable de aquel, digo, que tiene la honra espantadiza, y piensa que desde una legua se le descubre el remiendo del zapato, el trasudor del sombrero, la hilaza del herreruelo y la hambre de su estómago!"*[518] που σημαίνει: *«Αξιολύπητος ο αρχοντογεννημένος που ταΐζει ζουμί σκέτο την τιμή του, τρώγοντας άθλια μόνος και με την πόρτα σφαλιστή, και εμφανίζοντας ως υποκρίτρια την οδοντογλυφίδα με την οποία βγαίνει κατόπιν να σουλατσάρει κορδωτός, όταν δεν έχει βάλει τίποτε στο στόμα του που να τον υποχρεώνει να καθαρίσει τα δόντια του! Αξιολύπητος, επαναλαμβάνω, εκείνος που η τιμή του φοβάται και τη σκιά της και που θαρρεί πως ξεχωρίζει από μια λεύγα μακριά το μπάλωμα στο πόδημα, ο λεκές του ιδρώτα στο καπέλο, το τραχύ κλώσμα στο μανδύα κι η λόρδα στο στομάχι του!»*[519].

Ωστόσο, εύθικτος με την εικόνα του φαίνεται να είναι και ο δον Κιχώτης, αφού με την πρώτη ευκαιρία κατσαδιάζει τον Σάντσο για την εντύπωση που μπορεί να προκάλεσε για λογαριασμό του: *"–Dime, truhán moderno y majadero antiguo:*

[516] Cervantes, 2018a: 524
[517] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 552
[518] Cervantes, 2018b: 401-402
[519] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021b, σσ. 481-482

¿parécete bien deshonrar y afrentar a una dueña tan veneranda y tan digna de respeto como aquélla? ¿Tiempos eran aquéllos para acordarte del rucio, o señores son éstos para dejar mal pasar a las bestias, tratando tan elegantemente a sus dueños? Por quien Dios es, Sancho, que te reportes, y que no descubras la hilaza de manera que caigan en la cuenta de que eres de villana y grosera tela tejido. Mira, pecador de ti, que en tanto más es tenido el señor cuanto tiene más honrados y bien nacidos criados, y que una de las ventajas mayores que llevan los príncipes a los demás hombres es que se sirven de criados tan buenos como ellos. ¿No adviertes, angustiado de ti, y malaventurado de mí, que si veen que tú eres un grosero villano, o un mentecato gracioso, pensarán que yo soy algún echacuervos, o algún caballero de mohatra?"[520] που σημαίνει: *«Δεν μου λες, γελωτοποιέ της σήμερον και μπούφε ώς τα χθες: σου φαίνεται πρέπον ν' ατιμάζεις και να προσβάλλεις μια τόσο γεραιά κι αξιοσέβαστη βάγια σαν αυτήν; Ήταν καιρός τώρα να θυμηθείς τον σταχτή σου, και είναι άρχοντες αυτοί που ν' αφήνουν τα ζώα να κακοπερνούν, ενώ μεταχειρίζονται με τόση αβρότητα τους κατόχους τους; Για τον Θεό, Σάντσο, συγκρατήσου και μη φανερώνεις το χοντρό σου κλώσμα, έτσι που να βλέπουν οι πάντες ότι είσαι καμωμένος από πρόστυχο και τραχύ χωριάτικο πανί. Άκου να σου πω, αμαρτωλέ, όσο πιο ενάρετους κι αρχοντογεννημένους υπηρέτες έχει ένας κύριος, τόσο σε μεγαλύτερη υπόληψη τον έχουν, κι ένα από τα μείζονα πλεονεκτήματα των εξαρχόντων ευγενών έναντι όλων των υπολοίπων είναι ότι υπηρετούνται από προσωπικό εξίσου καλό με αυτούς. Δεν αντιλαμβάνεσαι, ω αξιολύπητε εσύ, και κακορίζικος εγώ, πως, αν δουν ότι είσαι ένας τραχύς και πρόστυχος χωριάτης ή ένας παρασαλεμένος φασουλής, θα σκεφτούν ότι είμαι κι εγώ κάνας αγύρτης ή κανένας ιππότης απατεώνας;»*[521].

3.3.5.2 Η εικόνα των Τούρκων και των Μαυριτανών στην ισπανική κοινωνία

En este viaje se tomó la galera que se llamaba La Presa, de quien era capitán un hijo de aquel famoso cosario Barbarroja. [...] Y no quiero dejar de decir lo que sucedió en la presa de La Presa. Era tan cruel el hijo de Barbarroja, y trataba tan mal a sus cautivos, que así como los que venían

[520] Cervantes, 2018b: 300-301
[521] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 355

al remo vieron que la galera Loba les iba entrando y que los alcanzaba, soltaron todos a un tiempo los remos, y asieron de su capitán, que estaba sobre el estanterol gritando que bogasen apriesa, y pasándole de banco en banco, de popa a proa, le dieron bocados, que a poco más que pasó del árbol ya había pasado su ánima al infierno: tal era, como he dicho, la crueldad con que los trataba y el odio que ellos le tenían.[522]

Σ' αυτή την εκστρατεία κυριεύτηκε η Πραίδα, η γαλέρα που πλοίαρχός της ήταν ένας γιος εκείνου του ξακουσμένου κουρσάρου Μπαρμπαρόσα· την κυρίευσε η καπιτάνα της Νεάπολης. […] Και δεν θέλω να παραλείψω την αφήγηση των όσων συνέβησαν στην κατάληψη της Πραίδας. Ήταν τόσο σκληρός ο γιος του Μπαρμπαρόσα και τόσο άσχημα μεταχειριζόταν τους αιχμαλώτους του, ώστε μόλις είδαν οι λαμνοκόποι πως τους πλησίαζε και τους έφτανε η Λύκαινα, παράτησαν όλοι μονομιάς τα κουπιά, άρπαξαν τον καπετάνιο τους, που έστεκε στη σκέπαση του πρυμνιού καταστρώματος κραυγάζοντας να βογάρουν αράγκα, και τον πέρασαν από πάγκο σε πάγκο, από την πλώρα ώς την πρύμνα, δαγκώνοντάς τον τόσο άγρια που, πριν προλάβει να πάει μακρύτερα απ' το μεγάλο άρμπουρο, είχε πάει κιόλας η ψυχή του στην κόλαση: τόση ήταν, όπως είπα, η αλυπησιά που τους έδειχνε και το μίσος που του είχαν.[523]

Ξεκάθαρα και χωρίς περιστροφές επιρρίπτει τις ευθύνες ο Θερβάντες για τυχόν ανακρίβειες στο έργο του, υποστηρίζοντας: *"Con esto se consoló algún tanto, pero desconsolóle pensar que su autor era moro, según aquel nombre de Cide, y de los moros no se podía esperar verdad alguna, porque todos son embelecadores, falsarios y quimeristas."*[524] που σημαίνει: *«Βρήκε κάποια παρηγοριά σ' αυτή τη σκέψη, μα την έχασε όταν θυμήθηκε πως ο συγγραφέας της ήταν Μαυριτανός, όπως υποδήλωνε η προσφώνηση Θίδε, και δεν μπορούσε να περιμένει κανείς ούτε στάλα αλήθειας από*

[522] Cervantes, 2018a: 528
[523] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 557
[524] Cervantes, 2018b: 61

δαύτους, έτσι καλπουζάνοι, ψεύτες και παραμυθάδες που είναι όλοι τους»[525]. Υπερασπιζόμενος την άποψή του, αναφέρει σε άλλο σημείο: *"Si a ésta se le puede poner alguna objeción cerca de su verdad, no podrá ser otra sino haber sido su autor arábigo, siendo muy propio de los de aquella nación ser mentirosos; aunque, por ser tan nuestros enemigos, antes se puede entender haber quedado falto en ella que demasiado."*[526] που σημαίνει: *«Εάν μπορεί να εγερθεί κάποια αντίρρηση για το αληθές αυτής εδώ, θα είναι μόνον ότι ο συγγραφέας της ήταν Άραβας, αφού το ψέμα είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα όσων ανήκουν σ' αυτό το γένος· αν και, τέτοιοι άσπονδοι εχθροί μας που είναι, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ετούτος μάλλον υστέρησε σε αλήθεια παρά την υπερέβαλε»*[527].

Σε μια προσπάθεια διάσωσης της κόρης του από τους Χριστιανούς αιχμαλώτους, αντιλέγει ο πατέρας της Ζοράιντας πνιγμένος από τη συμφορά που τον βρήκε: *"-¿Por qué pensáis, cristianos, que esta mala hembra huelga de que me deis libertad? ¿Pensáis que es por piedad que de mí tiene? No, por cierto, sino que lo hace por el estorbo que le dará mi presencia cuando quiera poner en ejecución sus malos deseos; ni penséis que la ha movido a mudar religión entender ella que la vuestra a la nuestra se aventaja, sino el saber que en vuestra tierra se usa la deshonestidad más libremente que en la nuestra."*[528] που σημαίνει: *«Για ποιο λόγο νομίζετε, χριστιανοί, ότι αυτό το κακό θηλυκό χαίρεται τόσο που μ' αφήνετε ελεύθερο; Μη θαρρείτε πως την έπιασε η λύπηση; Όχι, βέβαια· χαίρεται μονάχα γιατί η παρουσία μου θα της ήταν εμπόδιο όποτε πήγαινε να εκπληρώσει τις άνομες επιθυμίες της. Και μη φαντάζεστε ότι την έσπρωξε ν' αλλαξοπιστήσει η πεποίθηση πως η δική σας θρησκεία είναι καλύτερη από τη δική μας, αλλά η γνώση ότι τα ήθη στη χώρα σας είναι πιο έκλυτα απ' όσο στη δική μας»*[529].

Την κακή φήμη των Μαυριτανών, ωστόσο, φαίνεται να την ξεπερνούν οι Τούρκοι, για τους οποίους αναφέρει ο Θερβάντες: *"Estando en estas y otras muchas razones, llegó un moro corriendo, y dijo, a grandes voces, que por las bardas o paredes del jardín habían saltado cuatro turcos, y andaban cogiendo la fruta, aunque no estaba madura. Sobresaltóse el viejo, y lo mesmo hizo Zoraida; porque es común y casi natural el miedo que los moros a los turcos tienen, especialmente a los soldados, los cuales son*

[525] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 65
[526] Cervantes, 2018a: 182
[527] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 137
[528] Cervantes, 2018a: 557
[529] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 595

tan insolentes y tienen tanto imperio sobre los moros que a ellos están sujetos, que los tratan peor que si fuesen esclavos suyos."[530] που σημαίνει: *«Ενώ λοιπόν λέγαμε αυτά και άλλα πολλά, έφτασε ένας Μαυριτανός τρέχοντας και ξεφωνίζοντας πως είχαν πηδήσει τέσσερις Τούρκοι την αιμασιά του κήπου κι έκοβαν αβέρτα τα φρούτα, μ' όλο που ήταν αγούρμαστα. Θορυβήθηκε ο γέροντας, όπως και η Ζοράιντα, γιατί είναι κοινός και σχεδόν έμφυτος ο φόβος που νιώθουν οι Μαυριτανοί για τους Τούρκους, και ειδικά για τους στρατιώτες, οι οποίοι είναι τόσο θρασείς και δεσποτικοί απέναντι σε όλους τους Μαυριτανούς υποτελείς τους, ώστε τους συμπεριφέρονται χειρότερα κι από όσο αν τους είχαν σκλάβους τους»*[531].

Κι επειδή ο πόλεμος με τους Τούρκους είχε κρατήσει πολύ καιρό, μάλλον είχαν γίνει γνωστές οι προτιμήσεις τους στις γύρω χώρες: *"porque mi padre, prudente y prevenido, así como oyó el primer bando de nuestro destierro, se salió del lugar y se fue a buscar alguno en los reinos extraños que nos acogiese. Dejó encerradas y enterradas en una parte de quien yo sola tengo noticia, muchas perlas y piedras de gran valor, con algunos dineros en cruzados y doblones de oro. Mandóme que no tocase al tesoro que dejaba, en ninguna manera, si acaso antes que él volviese nos desterraban. Hícelo así, y con mis tíos, como tengo dicho, y otros parientes y allegados pasamos a Berbería, y el lugar donde hicimos asiento fue en Argel, como si le hiciéramos en el mismo infierno. Tuvo noticia el rey de mi hermosura, y la fama se la dio de mis riquezas, que, en parte, fue ventura mía. Llamóme ante sí, preguntóme de qué parte de España era y qué dineros y qué joyas traía. Díjele el lugar, y que las joyas y dineros quedaban en él enterrados; pero que con facilidad se podrían cobrar si yo misma volviese por ellos. Todo esto le dije, temerosa de que no le cegase mi hermosura, sino su codicia. Estando conmigo en estas pláticas, le llegaron a decir cómo venía conmigo uno de los más gallardos y hermosos mancebos que se podía imaginar. Luego entendí que lo decían por don Gaspar Gregorio, cuya belleza se deja atrás las mayores que encarecer se pueden. Turbéme, considerando el peligro que don Gregorio corría, porque entre aquellos bárbaros turcos en más se tiene y estima un muchacho o mancebo hermoso que una mujer, por bellísima que sea."*[532] που σημαίνει: *«διότι ο πατέρας μου, νουνεχής και προορατικός, μόλις άκουσε το πρώτο διάταγμα που διαλαλούσε τον εκτοπισμό μας, έφυγε απ' το χωριό και πήγε ν' αναζητήσει σε ξένα*

[530] Cervantes, 2018a: 549
[531] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 584
[532] Cervantes, 2018b: 574

βασίλεια κάποιον τόπο να μας υποδεχτεί. Άφησε κρυμμένα και θαμμένα σ' ένα μέρος που μόνον εγώ γνωρίζω ένα σωρό μαργαριτάρια και πετράδια μεγάλης αξίας, όπως και χρυσά νομίσματα, σε πορτογαλικά κρουζάντους και δουβλόνια. Μου ζήτησε να μην αγγίξω επ' ουδενί το θησαυρό που άφηνε, εάν τυχόν μας εκτόπιζαν πριν επιστρέψει. Υπάκουσα, και μαζί με τους θείους μου, όπως είπα, και άλλους συγγενείς κι ομόδοξους πήγαμε στην Μπαρμπαριά και εγκατασταθήκαμε στο Αλγέρι, που ήταν σαν να είχαμε βρει αραξοβόλι στην κόλαση την ίδια. Έμαθε ο μπέης για την ομορφιά μου κι έφτασε στ' αυτιά του η φήμη για τα πλούτη μου, εν μέρει για καλή μου τύχη. Με κάλεσε να παρουσιαστώ μπροστά του, με ρώτησε από ποιο μέρος της Ισπανίας ήμουν και τι χρήματα και κοσμήματα είχα μαζί μου. Του είπα το όνομα του χωριού και ότι τα κοσμήματα και τα χρήματα ήταν θαμμένα εκεί, αλλά ότι θα μπορούσαν εύκολα να ανακτηθούν εάν επέστρεφα η ίδια να τα αναζητήσω. Όλα αυτά του τα είπα από το φόβο μην τυχόν τον τύφλωνε περισσότερο η ομορφιά μου παρά η απληστία του. Κι όπως μου 'κανε αυτή την κουβέντα, ζύγωσε κάποιος να του πει πως είχε έρθει μαζί μου στο Αλγέρι ένα από τα ομορφότερα κι αβρότερα παλικάρια που μπορούσε να φανταστεί άνθρωπος. Αμέσως κατάλαβα πως εννοούσε τον δον Γασπάρ Γκρεγκόριο, η ωραιότητα του οποίου υπερβαίνει και τις πλέον εξαίσιες που έχουν εκθειαστεί ποτέ. Ταράχτηκα, καθώς αναλογιζόμουν τον κίνδυνο που διέτρεχε ο δον Γκρεγκόριο, γιατί μεταξύ των βάρβαρων εκείνων Τούρκων ένα όμορφο αγόρι ή παλικάρι μετράει κι εκτιμάται πολύ περισσότερο από μια γυναίκα, όσο εκπάγλου κάλλους και αν είναι»[533].

3.3.5.3 Στάση απέναντι στους φτωχούς και στα ορφανά

Como ésos hay en el mundo que viven sin gobierno,
y no por eso dejan de vivir y de ser contados en el número
de las gentes. La mejor salsa del mundo es el hambre,
y como ésta no falta a los pobres, siempre comen con gusto.[534]

Απ' ανθρώπους πια που τα βολεύουν ακυβέρνητοι στον κόσμο,
να, λεφούσι, κι όμως δεν παύουνε να ζούνε και να μετριούνται
κι αυτοί στα πλάσματα του Θεού. Η πείνα είναι το καλύτερο

[533] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 695-696
[534] Cervantes, 2018b: 79

άρτυσμα της γης, κι όπως δε λείπει ποτέ απ'
τους φτωχούς, τρώνε πάντα με όρεξη.[535]

Ως πιστός Χριστιανός, ο δον Κιχώτης δεν θα μπορούσε να έχει διαφορετική αντιμετώπιση προς τους φτωχούς συμπολίτες του:*"'-Prenda, no la tomaré yo', le respondí, 'ni menos le daré lo que pide, porque no tengo sino solos cuatro reales'. Los cuales le di (que fueron los que tú, Sancho, me diste el otro día para dar limosna a los pobres que topase por los caminos)"*[536] που σημαίνει: *«"Εγώ ενέχυρο δεν μπορώ να πάρω", του απάντησα, "κι ακόμη λιγότερο να της δώσω αυτό που ζητάει, καθότι έχω πάνω μου τέσσερα ρεάλια μοναχά"· της τα 'δωσα λοιπόν -ήταν αυτά που μου άφησες εσύ τις προάλλες, Σάντσο, για ελεημοσύνες σ' όποιους φουκαράδες μπορεί ν' απαντούσαμε στις στράτες»*[537].

Στην περίπτωση των ορφανών παιδιών, αντιθέτως, φαίνεται ότι η κοινωνία έδειχνε το σκληρό πρόσωπό της: *"Pero hacer caso de tres mil y trecientos azotes, que no hay niño de la doctrina, por ruin que sea, que no se los lleve cada mes, admira, adarva, espanta a todas las entrañas piadosas de los que lo escuchan, y aun las de todos aquellos que lo vinieren a saber con el discurso del tiempo."*[538] που σημαίνει: *«μα να κάνεις την τρίχα τριχιά για τρεις χιλιάδες τριακόσιες βουρδουλιές, όταν δεν υπάρχει ορφανό σε άσυλο κατηχητικό, όσο κακόμοιρο και να 'ναι, που να μην τρώει τόσες κάθε μήνα, ξαφνιάζει, ξενίζει και τρομάζει όλους τους σπλαχνικούς που το ακούν, κι όσους ακόμα μέλλει να το μάθουν με το πέρασμα του χρόνου»*[539].

3.3.6 Η αξία του χρήματος

–Yo, señor don Quijote –respondió el hidalgo–,
tengo un hijo, que, a no tenerle, quizá me juzgara
por más dichoso de lo que soy; y no porque él sea
malo, sino porque no es tan bueno como yo quisiera.
Será de edad de diez y ocho años; los seis ha estado
en Salamanca, aprendiendo las lenguas latina y griega

[535] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 85
[536] Cervantes, 2018b: 240
[537] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 281
[538] Cervantes, 2018b: 339-340
[539] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β: 408

[…] Quisiera yo que fuera corona de su linaje, pues vivimos en siglo donde nuestros reyes premian altamente las virtuosas y buenas letras."[540]

«Εγώ, άρχοντα δον Κιχότε», απάντησε ο ιδαλγός, «έχω έναν γιο που, αν δεν τον είχα, ίσως να θεωρούσα τον εαυτό μου ευτυχέστερο απ' όσο είμαι, όχι επειδή είναι κακός, αλλά επειδή δεν είναι τόσο καλός όσο θα επιθυμούσα. Τώρα θα είναι κάπου δεκαοκτώ χρονών· τα έξι απ' αυτά τα έχει περάσει στο Πανεπιστήμιο της Σαλαμάνκας, μαθαίνοντας λατινικά κι ελληνικά […] Ήθελα να γίνει η κορώνα της γενεάς του, αφού ζούμε σε καιρούς όπου οι βασιλείς μας ανταμείβουν πλουσιοπάροχα τους ενάρετους και άξιους εγγραμμάτους.»[541]

Πολύ εύστοχα μας μεταφέρει ο Σάντσος την επικρατέστερη λαϊκή γνώμη για την αξία του χρήματος:*"–¡A la barba de las habilidades de Basilio!, que tanto vales cuanto tienes, y tanto tienes cuanto vales. Dos linajes solos hay en el mundo, como decía una agüela mía, que son el tener y el no tener, aunque ella al del tener se atenía; y el día de hoy, mi señor don Quijote, antes se toma el pulso al haber que al saber: un asno cubierto de oro parece mejor que un caballo enalbardado. Así que vuelvo a decir que a Camacho me atengo, de cuyas ollas son abundantes espumas gansos y gallinas, liebres y conejos, y de las de Basilio serán, si viene a mano, y aunque no venga sino al pie, aguachirle."*[542] που σημαίνει: *«Ας τη χρεώσουνε στο λογαριασμό με τις δεξιοσύνες του Μπασίλιο! Όσα αξίζεις, τόσα έχεις, κι όσα έχεις, τόσα αξίζεις. Σ' αυτόν τον κόσμο δεν υπάρχουνε παρά δυο γενιές όλες κι όλες, όπως έλεγε κι η γιαγιά μου, κείνοι που έχουνε και κείνοι που δεν έχουνε, κι ελόγου της υπολόγιζε πάντα στους πρώτους· και στις μέρες μας, κύριέ μου δον Κιχότε, πιότερο το έχει σου παρά τη γνώση σου κοιτάνε: ένα γαϊδούρι με χρυσάφι σκεπασμένο φαντάζει καλύτερο από 'να φαρί σαμαρωμένο. Κι έτσι λοιπόν το ξαναλέω, εγώ στον Καμάτσο υπολογίζω, γιατί τα πλούσια ξαφρίσματα απ' τα τσουκάλια του είναι χήνες, κότες, λαγοί και κουνέλια, ενώ ό,τι έχει αφρολογηθεί από*

[540] Cervantes, 2018b: 168
[541] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β. σ. 192
[542] Cervantes, 2018b: 211

κείνα του Μπασίλιο, άμα τύχει να τα φτάσει το χέρι σου, και δεν αφήσεις κάναν άλλον στο πόδι σου, θα 'ναι νεροζούμι σκέτο»[543].

Εις επίρρωση των λεγομένων του προσθέτει: *"De aquí a pocos días me partiré al gobierno, adonde voy con grandísimo deseo de hacer dineros, porque me han dicho que todos los gobernadores nuevos van con este mesmo deseo"*[544] που σημαίνει: *«Σε λίγες μέρες από σήμερα θα βάλω πλώρη για το γκουβέρνο μου, όπου πάω λαχταρώντας να βγάλω παραδάκι, καθότι μου 'χουνε πει πως όλοι οι καινούργιοι κυβερνήτες μ' αυτήν ακριβώς τη λιγούρα ανοίγουνε πανιά»*[545].

Ωστόσο, η αγάπη για το χρήμα δεν είναι πάντα ο καλύτερος σύμβουλος, φαίνεται να συμπεραίνει τελικά ο ασπιδούχος: *"–Ahora, yo podré poco, o quitaré estas casas de juego, que a mí se me trasluce que son muy perjudiciales. –Ésta, a lo menos –dijo un escribano–, no la podrá vuesa merced quitar, porque la tiene un gran personaje, y más es, sin comparación, lo que él pierde al año que lo que saca de los naipes. Contra otros garitos de menor cantía podrá vuestra merced mostrar su poder, que son los que más daño hacen y más insolencias encubren; que en las casas de los caballeros principales y de los señores no se atreven los famosos fulleros a usar de sus tretas, y pues el vicio del juego se ha vuelto en ejercicio común, mejor es que se juegue en casas principales que no en la de algún oficial, donde cogen a un desdichado de media noche abajo y le desuellan vivo."*[546] που σημαίνει: *«"Και τώρα, ή που λίγα θα καταφέρω σαν κυβερνήτης ή που θα κλείσω ετούτα τα χαρτοπαικτικά κέντρα, γιατί, απ' ό,τι βλέπω, προκαλούν μεγάλη βλακεία". "Μια φορά ετούτο δω", είπε ένας γραμματικός, "δεν θα μπορέσει να το κλείσει η ευγενεία σας, επειδή ανήκει σ' έναν μεγαλόσχημο, και επιπλέον όσα χάνει το χρόνο στα χαρτιά δεν συγκρίνονται μ' αυτά που βγάζει. Θα μπορέσετε ωστόσο να δείξετε τα δόντια σας σε άλλα, υποδεέστερα χαρτοπαικτεία, γιατί αυτά είναι που κάνουν τη χειρότερη ζημιά και καλύπτουνε τις μεγαλύτερες ανομίες, αφού στα σπίτια των επιφανών ευγενών και των αρχόντων οι διαβόητοι λωποδύτες δεν τολμούν να μεταχειριστούν τα τεχνάσματά τους· κι όπως το πάθος της χαρτοπαιξίας έχει καταστεί κοινή ενασχόληση, καλύτερα να ξετυλίγεται σε μέγαρα παρά σε σπίτια τίποτα τεχνιτών, όπου βουτάνε έναν άμοιρο απ' τα μεσάνυχτα ως τα βαθιά χαράματα και τον ξεπουπουλιάζουν"»*[547].

[543] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 245
[544] Cervantes, 2018b: 347
[545] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 417
[546] Cervantes, 2018b: 444
[547] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 536

Παρόλα αυτά, η δύναμη του χρήματος σίγουρα δεν είναι αμελητέα: *"En resolución, desta mi muchacha se enamoró un hijo de un labrador riquísimo que está en una aldea del duque mi señor, no muy lejos de aquí. En efecto, no sé cómo ni cómo no, ellos se juntaron, y debajo de la palabra de ser su esposo, burló a mi hija, y no se la quiere cumplir, y aunque el duque mi señor lo sabe, porque yo me he quejado a él, no una, sino muchas veces, y pedídole mande que el tal labrador se case con mi hija, hace orejas de mercader y apenas quiere oírme; y es la causa que, como el padre del burlador es tan rico y le presta dineros, y le sale por fiador de sus trampas por momentos, no le quiere descontentar, ni dar pesadumbre en ningún modo."*[548] που σημαίνει: *«Να μην πολυλογώ, ετούτη τη μικρή μου την ερωτεύτηκε ο γιος ενός ζάμπλουτου αγρότη που ζει σ' ένα από τα χωριά του κύρη μου του δούκα, όχι πολύ μακριά από 'δω. Το θέμα είναι ότι, δεν ξέρω πώς και τι, σμίξανε οι δυο τους, όπου εκείνος τηνε πλάνεψε δίνοντας το λόγο του πως θα την παντρευτεί, και τώρα αρνείται να κρατήσει την υπόσχεσή του· και, παρότι ο κύρης μου ο δούκας τα ξέρει όλ' αυτά, αφού του έχω παραπονεθεί όχι μια αλλά πολλές φορές, και τον παρακάλεσα να προστάξει τον γιο του γεωργού να στεφανωθεί την κόρη μου, εκείνος κάνει τον κουφό και καλά καλά ούτε να μ' ακούσει δεν θέλει· κι ο λόγος είναι πως ο πατέρας του ξεγελαστή είναι πάμπλουτος και κάθε τόσο του δανείζει χρήματα και μπαίνει εγγυητής σ' άλλα του χρέη, οπότε ο κύριός μου με κανέναν τρόπο δεν επιθυμεί να τον δυσαρεστήσει ή να τον ενοχλήσει»*[549].

Με την οξυδέρκεια που τον χαρακτηρίζει ο Θερβάντες αποτυπώνει με επιτυχία την αστοχία ευθυκρισίας και την εκπληκτική συγκατάβαση των συμπολιτών του στα ολισθήματα που χαρακτηρίζουν την κοινωνία της εποχής του: *"Si el gobernador sale rico de su gobierno, dicen dél que ha sido un ladrón, y si sale pobre, que ha sido un parapoco y un mentecato."*[550] που σημαίνει: *«Αν ο κυβερνήτης αποχωρήσει πλούσιος από το αξίωμά του, λένε πως ήταν κλέφτης, κι αν πάλι αποχωρήσει φτωχός, πως ήταν αχυρόμυαλος και παρασαλεμένος»*[551].

Η απόλυτη παράδοση των αξιών και η κατάπτωση των ηθών, που ταλανίζουν την ισπανική κοινωνία της εποχής, διαφαίνεται και μέσα από τα λόγια της Τερέζας: *"– Calla, Teresa –respondió Sancho–; que muchas veces donde hay estacas no hay tocinos, y vámonos a nuestra casa, que allá oirás maravillas. Dineros traigo, que es lo*

[548] Cervantes, 2018b: 436
[549] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 527
[550] Cervantes, 2018b: 501
[551] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 606

que importa, ganados por mi industria, y sin daño de nadie. –Traed vos dinero, mi buen marido –dijo Teresa–, y sean ganados por aquí o por allí, que como quiera que los hayáis ganado, no habréis hecho usanza nueva en el mundo."[552] που σημαίνει: *«"Πάψε, Τερέσα", απάντησε ο Σάντσο, "γιατί πολλές φορές όπου υπάρχουνε τσιγκέλια δεν υπάρχει και λαρδί, κι άντε να πάμε σπίτι μας, όπου έχεις ν' ακούσεις πράματα και θάματα. Φέρνω και κάτι χρήματα, γιατί αυτό μετράει, κερδισμένα χάρη στη σερπετιά μου και χωρίς κανένας να ζημιώσει". "Φέρνε εσύ τίποτα φλουριά, καλέ μου άντρα", είπε η Τερέσα, "και δεν πα να 'ναι κερδισμένα μα έτσι μα αλλιώς, αφού, όπως και να τα 'χεις βγάλει, δε θα 'χεις φέρει δα κάνα νέο συνήθειο στον κόσμο."»*[553].

3.3.7 Εκδίωξη των Μορίσκων από την Ιβηρική Χερσόνησο

Y cuando otra cosa no tuviese sino el creer,
como siempre creo, firme y verdaderamente
en Dios y en todo aquello que tiene y cree la santa
Iglesia Católica Romana, y el ser enemigo mortal,
como lo soy, de los judíos, debían los historiadores
tener misericordia de mí y tratarme bien en sus escritos.[554]

Μα κι αν ακόμα το μόνο μου καλό ήτανε ότι πιστεύω,
όπως πιστεύω απαρχής, ακλόνητα κι αληθινά στον Θεό
και σ' όλα εκείνα που υποστηρίζει και πιστεύει η Αγία
Ρωμαϊκή Καθολική Εκκλησία, και ότι είμαι, όπως είμαι,
ορκισμένος οχτρός των οβριών, αυτό θα 'πρεπε να φτάνει
για να 'ναι σπλαχνικοί μαζί μου οι ιστορικοί και
να μου φέρνονται καλά στα γραφτά τους.[555]

Η ανάγκη για εθνική καθαρότητα οδήγησε στην πολύβουη εκδίωξη των Αράβων από την Ιβηρική Χερσόνησο, για την οποία μας μαρτυρά ο Θερβάντες μέσα από τα λόγια του Ρικότε, του Μορίσκου γείτονα του Σάντσου,: *"–Bien sabes, ¡oh*

[552] Cervantes, 2018b: 638
[553] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 770-771
[554] Cervantes, 2018b: 101-102
[555] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 113

Sancho Panza, vecino y amigo mío!, como el pregón y bando que su Majestad mandó publicar contra los de mi nación puso terror y espanto en todos nosotros, a lo menos, en mí le puso de suerte, que me parece que antes del tiempo que se nos concedía para que hiciésemos ausencia de España, ya tenía el rigor de la pena ejecutado en mi persona y en la de mis hijos. Ordené, pues, a mi parecer, como prudente (bien así como el que sabe que para tal tiempo le han de quitar la casa donde vive y se provee de otra donde mudarse), ordené, digo, de salir yo solo, sin mi familia, de mi pueblo, e ir a buscar donde llevarla con comodidad y sin la priesa con que los demás salieron. Porque bien vi, y vieron todos nuestros ancianos, que aquellos pregones no eran sólo amenazas, como algunos decían, sino verdaderas leyes, que se habían de poner en ejecución a su determinado tiempo. Y forzábame a creer esta verdad saber yo los ruines y disparatados intentos que los nuestros tenían, y tales, que me parece que fue inspiración divina la que movió a su Majestad a poner en efecto tan gallarda resolución, no porque todos fuésemos culpados, que algunos había cristianos firmes y verdaderos. Pero eran tan pocos, que no se podían oponer a los que no lo eran, y no era bien criar la sierpe en el seno, teniendo los enemigos dentro de casa. Finalmente, con justa razón fuimos castigados con la pena del destierro, blanda y suave al parecer de algunos, pero al nuestro, la más terrible que se nos podía dar. Doquiera que estamos lloramos por España; que, en fin, nacimos en ella y es nuestra patria natural. En ninguna parte hallamos el acogimiento que nuestra desventura desea, y en Berbería, y en todas las partes de África donde esperábamos ser recibidos, acogidos y regalados, allí es donde más nos ofenden y maltratan. No hemos conocido el bien hasta que le hemos perdido, y es el deseo tan grande que casi todos tenemos de volver a España, que los más de aquellos (y son muchos) que saben la lengua como yo, se vuelven a ella, y dejan allá a sus mujeres y sus hijos desamparados: tanto es el amor que la tienen; y agora conozco y experimento lo que suele decirse: que es dulce el amor de la patria. Salí, como digo, de nuestro pueblo, entré en Francia, y aunque allí nos hacían buen acogimiento, quise verlo todo. Pasé a Italia y llegué a Alemania, y allí me pareció que se podía vivir con más libertad, porque sus habitadores no miran en muchas delicadezas: cada uno vive como quiere, porque en la mayor parte della se vive con libertad de conciencia. Dejé tomada casa en un pueblo junto a Augusta; juntéme con estos peregrinos, que tienen por costumbre de venir a España muchos dellos, cada año, a visitar los santuarios della, que los tienen por sus Indias, y por certísima granjería y conocida ganancia. Ándanla casi toda, y no hay pueblo ninguno de donde no salgan

comidos y bebidos, como suele decirse, y con un real, por lo menos, en dineros, y al cabo de su viaje salen con más de cien escudos de sobra que, trocados en oro, o ya en el hueco de los bordones, o entre los remiendos de las esclavinas, o con la industria que ellos pueden, los sacan del reino y los pasan a sus tierras, a pesar de las guardas de los puestos y puertos donde se registran. Ahora es mi intención, Sancho, sacar el tesoro que dejé enterrado, que por estar fuera del pueblo lo podré hacer sin peligro, y escribir o pasar desde Valencia a mi hija y a mi mujer, que sé que está en Argel, y dar traza como traerlas a algún puerto de Francia, y desde allí llevarlas a Alemania, donde esperaremos lo que Dios quisiere hacer de nosotros"[556] που σημαίνει: *«-Ξέρεις καλά, Σάντσο Πάνθα, γείτονα και φίλε μου, πως η διακήρυξη και το διάταγμα που πρόσταξε η Μεγαλειότητά του να δημοσιευτεί ενάντια στο γένος μου προκάλεσε τρόμο και φρίκη σ' όλους μας· εγώ τουλάχιστον τρόμαξα τόσο, ώστε νομίζω πως ένιωθα την αυστηρότητα της ποινής να εκτελείται σ' εμένα και στα παιδιά μου πριν καν παρέλθει η διορία που μας δινόταν για να εγκαταλείψουμε την Ισπανία. Κανόνισα λοιπόν, ως νουνεχής, πιστεύω, όπως κάθε άνθρωπος που ξέρει ότι την τάδε ημερομηνία μέλλεται να του πάρουν το σπίτι και προνοεί να βρει άλλο για να μετοικήσει, κανόνισα, λέω, να κινήσω από τον τόπο μου μόνος, χωρίς την οικογένειά μου, και να πάω ν' αναζητήσω ένα μέρος όπου θα μπορούσα να την μεταφέρω με άνεση και δίχως τη βιάση με την οποία έφευγαν οι άλλοι Μορίσκοι· γιατί είδα καθαρά, όπως το είδαν κι όλοι μας οι πρεσβύτες, πως εκείνες οι διακηρύξεις δεν ήταν απλώς κενές απειλές, όπως υποστήριζαν μερικοί, αλλά νόμοι αληθινοί, που έμελλε να επιβληθούν στον προβλεπόμενο χρόνο· με ανάγκαζε να πιστέψω πως αυτό ήταν αλήθεια το γεγονός ότι γνώριζα τις αχρείες και παράλογες προθέσεις των δικών μας, τόσο παράλογες, που είμαι της γνώμης ότι θεία έμπνευση ώθησε τη Μεγαλειότητά του να βάλει σ' εφαρμογή μια τέτοια γυναικεία απόφαση – όχι πως ήμασταν όλοι υπαίτιοι, γιατί υπήρχαν και κάποιοι ακλόνητοι κι αληθινοί χριστιανοί, αλλά ήταν τόσο λίγοι, που δεν μπορούσαν ν' αντιταχθούν στους μη χριστιανούς, και δεν είναι φρόνιμο να τρέφει κανείς το φίδι στον κόρφο του, κρατώντας τους εχθρούς μέσα στο σπιτικό του. Τέλος, σωστά και δίκαια τιμωρηθήκαμε με εκτοπισμό, ποινή ελαφριά και ήπια στα μάτια μερικών, μα στα δικά μας η πιο τρομερή που θα μπορούσε να μας επιβληθεί. Όπου σταθούμε, για την Ισπανία θρηνούμε, αφού, όπως και να 'χει, εδώ γεννηθήκαμε κι αυτή είναι η πάτρια γη μας· πουθενά δεν βρήκαμε την υποδοχή που ποθούμε μέσα στη συμφορά μας, στη δε Μπαρμπαριά και όπου αλλού στην Αφρική περιμέναμε ότι θα μας υποδέχονταν,*

[556] Cervantes, 2018b: 491-492

φιλοξενούσαν και φίλευαν, εκεί είναι που μας λοιδορούν και μας κακομεταχειρίζονται περισσότερο. Δεν ξέραμε την αξία της καλοτυχίας μας μέχρι που τη χάσαμε· κι είναι τόσο μεγάλος ο πόθος που έχουμε όλοι σχεδόν να επιστρέψουμε στην Ισπανία, ώστε οι περισσότεροι απ' όσους Μορίσκους μιλούν τη γλώσσα, κι είναι πολλοί, όπως εγώ καληώρα, γυρίζουν πάλι εδώ, αφήνοντας τις γυναίκες και τα παιδιά τους απροστάτευτα – τόση είναι η αγάπη που της έχουν· και τώρα καταλαβαίνω και τώρα νιώθω στο πετσί μου αυτό που λένε, πως είναι γλυκιά η αγάπη για τη γενέθλια γη. Άφησα, λοιπόν, όπως έλεγα, το χωριό μας, πήγα στη Γαλλία και, παρότι εκεί συναντούσαμε καλή υποδοχή, θέλησα να δω όλους τους τόπους. Πέρασα στην Ιταλία κι ύστερα έφτασα στη Γερμανία, και μου φάνηκε πως εκεί μπορούσε να ζήσει κανείς με μεγαλύτερη ελευθερία, γιατί οι κάτοικοί της δεν ασχολούνται με λεπτολογίες· ο καθένας ζει όπως επιθυμεί, αφού στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας υπάρχει ελευθερία συνείδησης. Έπιασα σπίτι σ' ένα χωριό κοντά στην Αυγούστα· έσμιξα μ' αυτούς τους προσκυνητές, μια που οι Γερμανοί έχουνε τη συνήθεια να 'ρχονται κάθε χρόνο μπουλούκια μπουλούκια στην Ισπανία για να επισκεφθούν τους ιερούς της χώρους, που είναι γι' αυτούς ό,τι το χρυσωρυχείο των Ινδιών για μας – καζάντι εξασφαλισμένο και κέρδος διαπιστωμένο: περιτρέχουν σχεδόν όλη τη χώρα, και δεν υπάρχει χωριό απ' όπου να μη φύγουν φαγωμένοι και πιωμένοι, όπως λέμε, και με τουλάχιστον ένα ρεάλι σε λιανά, όπου στο τέλος του ταξιδιού τους αποχωρούν έχοντας οικονομήσει πάνω από εκατό σκούδα που, αφού τα μετατρέψουν σε χρυσό, τα βγάζουν λαθραία από το βασίλειο, μα μέσα στα κούφια τους ραβδιά, μα χωμένα ανάμεσα στα μπαλώματα των μανδυών τους, μα με όποια άλλη πονηριά σκεφτούν, και τα μεταφέρουν στις χώρες τους, παρ' όλους τους φύλακες σε μεθοριακούς σταθμούς και ορεινά περάσματα όπου πρέπει να τα δηλώνουν. Σκοπός μου τώρα, Σάντσο, είναι να ξεχώσω το θησαυρό που άφησα θαμμένον εδώ και, όπως είναι έξω απ' το χωριό, θα μπορέσω να το κάνω ακίνδυνα, κι ύστερα ή να γράψω ή να πάω απ' τη Βαλένθια στο Αλγέρι, όπου ξέρω ότι βρίσκονται η κόρη κι η γυναίκα μου, και να βρω τρόπο να τις φέρω πρώτα σε κάποιο λιμάνι της Γαλλίας κι από κει να τις πάω στη Γερμανία, όπου θα περιμένουμε ό,τι αποφασίσει για μας ο Θεός»[557].

Η αδιαλλαξία της βασιλικής απόφασης για την απομάκρυνση των Μορίσκων από τα ισπανικά εδάφη, διαφαίνεται και μέσα από τον διάλογο του Σάντσου και του Ρικότε: *"–¿Quién diablos te había de conocer, Ricote, en ese traje de moharracho que traes? Dime: ¿quién te ha hecho franchote, y cómo tienes atrevimiento de volver a*

[557] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 592-594

España, donde si te cogen y conocen tendrás harta mala ventura? –Si tú no me descubres, Sancho –respondió el peregrino–, seguro estoy que en este traje no habrá nadie que me conozca; y apartémonos del camino a aquella alameda que allí parece, donde quieren comer y reposar mis compañeros, y allí comerás con ellos, que son muy apacible gente. Yo tendré lugar de contarte lo que me ha sucedido después que me partí de nuestro lugar, por obedecer el bando de su Majestad, que con tanto rigor a los desdichados de mi nación amenazaba, según oíste."[558] που σημαίνει: *«"Πώς διάολο να σ' αναγνωρίσω, Ρικότε, μ' ετούτα τ' αποκριάτικα που φοράς; Πώς φράγκεψες, μου λες, και πώς αποκότησες να ξαναγυρίσεις στην Ισπανία, όπου έτσι και σε πιάσουνε και σ' αναγνωρίσουνε, θα την έχεις πολύ άσχημα;" "Αν δεν με καταγγείλεις εσύ, Σάντσο", απάντησε ο προσκυνητής, "είμαι βέβαιος ότι μ' αυτή τη φορεσιά δεν θα βρεθεί ψυχή να με αναγνωρίσει· και τώρα, ας τραβηχτούμε από το δρόμο, να πάμε σ' αυτή τη δεντρωσιά από λεύκες που φαίνεται εκεί πέρα κι όπου θέλουν να φάνε και να ξαποστάσουν οι σύντροφοί μου, να φας κι εσύ μαζί τους, γιατί, θα δεις, είναι πολύ ήσυχοι άνθρωποι. Θα 'χω και γω καιρό να σου διηγηθώ όσα μου συνέβησαν αφότου έφυγα από το χωριό μας, για να υπακούσω στο διάταγμα του Μεγαλειοτάτου, που με τόση αδιαλλαξία απειλούσε τους βαριόμοιρους του γένους μου, όπως θ' άκουσες"»*[559].

Με τον χαρακτηριστικό του δυσδιάκριτο χλευασμό, ο Θερβάντες σχολιάζει τη βαρυσήμαντη βασιλική απόφαση: *"De allí a dos días trató el visorrey con don Antonio qué modo tendrían para que Ana Félix y su padre quedasen en España, pareciéndoles no ser de inconveniente alguno que quedasen en ella hija tan cristiana y padre, al parecer, tan bien intencionado. Don Antonio se ofreció venir a la corte a negociarlo, donde había de venir forzosamente a otros negocios, dando a entender que en ella, por medio del favor y de las dádivas, muchas cosas dificultosas se acaban. –No –dijo Ricote, que se halló presente a esta plática– [, no] hay que esperar en favores ni en dádivas; porque con el gran don Bernardino de Velasco, conde de Salazar, a quien dio Su Majestad cargo de nuestra expulsión, no valen ruegos, no promesas, no dádivas, no lástimas; porque, aunque es verdad que él mezcla la misericordia con la justicia, como él vee que todo el cuerpo de nuestra nación está contaminado y podrido, usa con él antes del cautiverio que abrasa que del ungüento que molifica; y así, con prudencia, con sagacidad, con diligencia y con miedos que pone, ha llevado sobre sus fuertes*

[558] Cervantes, 2018b: 489
[559] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 590

hombros a debida ejecución el peso desta gran máquina, sin que nuestras industrias, estratagemas, solicitudes y fraudes hayan podido deslumbrar sus ojos de Argos, que contino tiene alerta, porque no se le quede ni encubra ninguno de los nuestros, que como raíz escondida, que con el tiempo venga después a brotar, y a echar frutos venenosos en Españа, ya limpia, ya desembarazada de los temores en que nuestra muchedumbre la tenía. ¡Heroica resolución del gran Filipo Tercero, e inaudita prudencia en haberla encargado al tal don Bernardino de Velasco!"[560] που σημαίνει: *«Δυο μέρες αργότερα συζήτησαν ο αντιβασιλέας και ο δον Αντόνιο με ποιον τρόπο θα μπορούσαν να ενεργήσουν ώστε να παραμείνει η Άνα Φέλιξ και ο πατέρας της στην Ισπανία, θεωρώντας ότι τίποτε το άτοπο δεν εμπόδιζε να μείνουν εκεί μια κόρη τόσο χριστιανή κι ένας πατέρας, ως φαινόταν, τόσο καλόβουλος. Ο δον Αντόνιο προσφέρθηκε να διαπραγματευτεί το όλο θέμα στη Μαδρίτη, όπου θα πήγαινε αναγκαστικά και γι' άλλες υποθέσεις, αφήνοντας να εννοηθεί ότι εκεί, με τις εύνοιες και τα δώρα, πολλές δυσκολίες μπορεί να υπερνικήσει κανείς. "Όχι", είπε ο Ρικότε, που ήταν παρών στη συζήτηση, "ούτε σε εύνοιες ούτε σε δώρα πρέπει να ελπίζουμε, αφού με τον μέγα δον Μπερναρδίνο ντε Βελάσκο, κόμη του Σαλαθάρ, στον οποίο η Αυτού Μεγαλειότης ανέθεσε το διωγμό μας, ούτε ικεσίες ωφελούν ούτε υποσχέσεις, ούτε δώρα ή λύπες· γιατί, αν και αληθεύει ότι αναμειγνύει έλεος και δικαιοσύνη, όπως βλέπει ότι το έθνος μας είναι μολυσμένο και σαπισμένο σύσσωμο, μάλλον το καυτήριο που πυρώνει θα χρησιμοποιήσει επάνω του παρά την αλοιφή που καταπραΰνει· κι έτσι, με φρόνηση, αγχίνοια, επιμέλεια και το φόβο τον οποίο εμπνέει, σήκωσε στους γερούς του ώμους το βάρος του μεγαλειώδους αυτού έργου και το εκτέλεσε δεόντως, χωρίς να καταφέρουν τα δικά μας τεχνάσματα, στρατηγήματα, εκκλήσεις κι εξαπατήσεις να θαμπώσουν τα όμοια με του Άργου μάτια του, μάτια σε συνεχή επαγρύπνηση, μην και του ξεφύγει και κρυφτεί κανείς απ' τους δικούς μας, που σάμπως ρίζα καταχωμένη στη γη μπορεί με τον καιρό ν' αναβλαστήσει και να βγάλει δηλητηριώδεις καρπούς σε μιαν Ισπανία τόσο καθαρή πια, απαλλαγμένη πια από τους φόβους που της είχε προξενήσει η μυρμηγκιά των δικών μας. Τι ηρωική απόφαση του μεγάλου Φιλίππου του Τρίτου, και τι φρόνηση ανήκουστη να έχει αναθέσει την εκτέλεσή της σ' αυτόν τον δον Μπερναρδίνο ντε Βελάσκο!"»*[561].

[560] Cervantes, 2018b: 587-588
[561] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 711-712

3.3.8 Η επίπτωση του πολέμου στην ισπανική κοινωνία

Murieron en estas dos fuerzas muchas personas de cuenta, de las cuales fue una Pagán de Oria […] y lo que más hizo lastimosa su muerte fue haber muerto a manos de unos alárabes de quien se fió, viendo ya perdido el fuerte, que se ofrecieron de llevarle en hábito de moro a Tabarca […] los cuales alárabes le cortaron la cabeza y se la trujeron al general de la armada turquesca, el cual cumplió con ellos nuestro refrán castellano que "aunque la traición aplace, el traidor se aborrece"; y así, se dice que mandó el general ahorcar a los que le trujeron el presente, porque no se le habían traído vivo.[562]

Σ' αυτά τα δυο οχυρώματα βρήκαν το θάνατο πολλά σημαίνοντα πρόσωπα μεταξύ των οποίων ο Παγκάν Ντόρια […] κι αυτό που έκανε ακόμη θλιβερότερο το θάνατό του ήταν ότι πέθανε στα χέρια κάποιων Αραβιτών που εμπιστεύτηκε, όταν είδε πως είχε χαθεί πια το οχυρό, οι οποίοι προσφέρθηκαν να τον οδηγήσουν ντυμένο με ρούχα Μαυριτανού στην Ταμπάρκα […] όπου οι Αραβίτες τού έκοψαν το κεφάλι και το πήγαν στον αρχιστράτηγο του τουρκικού στρατού, ο οποίος εφάρμοσε σ' αυτούς την καστιλλιάνικη παροιμία μας που λέει "και ν' αγαπιέται η προδοσία, μισιέται ο προδότης"· κι έτσι, λέγεται ότι ο αρχιστράτηγος διέταξε να κρεμάσουν αυτούς που του έφεραν το δώρο, επειδή δεν του το είχαν φέρει ζωντανό.[563]

Μεταφέροντάς μας στο πολεμικό κλίμα της εποχής και περιγράφοντας συνοπτικά τις αλλεπάλληλες πολεμικές επιχειρήσεις κατά των Τούρκων, ο Θερβάντες αφηγείται μέσα από τα λόγια του πρώην αιχμαλώτου λοχαγού Βιέδμα: *"Y lo que en este discurso de tiempo he pasado lo diré brevemente. Embarquéme en Alicante, llegué con próspero viaje a Génova, fui desde allí a Milán, donde me acomodé de armas y de algunas galas de soldado, de donde quise ir a asentar mi plaza al Piamonte; y estando*

[562] Cervantes, 2018a: 530
[563] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 560

ya de camino para Alejandría de la Palla, tuve nuevas que el gran duque de Alba pasaba a Flandes. Mudé propósito, fuime con él, servíle en las jornadas que hizo, halléme en la muerte de los condes de Eguemón y de Hornos, alcancé a ser alférez de un famoso capitán de Guadalajara, llamado Diego de Urbina, y a cabo de algún tiempo que llegué a Flandes, se tuvo nuevas de la liga que la Santidad del Papa Pío Quinto, de felice recordación, había hecho con Venecia y con España, contra el enemigo común, que es el Turco. El cual en aquel mesmo tiempo había ganado con su armada la famosa isla de Chipre, que estaba debajo del dominio de venecianos, pérdida lamentable y desdichada. Súpose cierto que venia por general desta liga el serenísimo don Juan de Austria, hermano natural de nuestro buen rey don Felipe. Divulgóse el grandísimo aparato de guerra que se hacía; todo lo cual me incitó y conmovió el ánimo y el deseo de verme en la jornada que se esperaba […] Y aquel día, que fue para la cristiandad tan dichoso, porque en él se desengañó el mundo y todas las naciones del error en que estaban, creyendo que los turcos eran invencibles por la mar, en aquel día, digo, donde quedó el orgullo y soberbia otomana quebrantada, entre tantos venturosos que allí hubo -porque más ventura tuvieron los cristianos que allí murieron que los que vivos y vencedores quedaron-, yo solo fui el desdichado; pues, […] me vi aquella noche que siguió a tan famoso día con cadenas a los pies y esposas a las manos"[564] που σημαίνει: *«όμως τώρα θα σας πω συνοπτικά όσα πέρασα στη διάρκεια αυτών των ετών. Μπάρκαρα στο Αλικάντε, έφτασα καλοτάξιδος στη Γένοβα, από εκεί πήγα στο Μιλάνο, όπου εφοδιάστηκα με τα αναγκαία όπλα και με στρατιωτικά ενδύματα, κι από εκεί αποφάσισα να πάω να καταταγώ στο στρατό του Πεδεμοντίου· κι ενώ ήμουν ήδη καθ' οδόν προς την Αλεσσάντρια ντελλα Πάλια, έμαθα ότι ο Μέγας Δούκας της Άλμπα βάδιζε προς τη Φλάνδρα. Άλλαξα τα σχέδιά μου, τον ακολούθησα, του πρόσφερα τις υπηρεσίες μου στις εκστρατείες που έκανε, ήμουν παρών στο θάνατο του κόμη Έγκμοντ και του κόμη Χορν, αξιώθηκα να γίνω σημαιοφόρος υπό τη διοίκηση ενός περίφημου λοχαγού από τη Γουαδαλαχάρα, ονόματι Ντιέγο ντε Ουρμπίνα, και λίγο χρόνο μετά την άφιξή μου στη Φλάνδρα έφτασε η είδηση για τη συμμαχία που είχε συνάψει η Αγιότητά του ο πάπας Πίος Ε΄, μακαρία του η μνήμη, με τη Βενετία και την Ισπανία κατά του κοινού εχθρού, του Τούρκου, ο στόλος του οποίου εκείνο τον ίδιο καιρό είχε καταλάβει το φημισμένο νησί Κύπρο, που βρισκόταν υπό ενετική κυριαρχία· μια θλιβερή και ολέθρια απώλεια. Έγινε γνωστό πως αρχηγός των συμμαχικών δυνάμεων οριζόταν*

[564] Cervantes, 2018a: 525-526

η Αυτού Γαληνότης ο δον Χουάν ο Αυστριακός, ετεροθαλής αδελφός του καλού μας βασιλιά δον Φελίπε· διαδόθηκαν παντού οι τεράστιες πολεμικές προετοιμασίες που γίνονταν, και όλα αυτά με κέντρισαν, με εμψύχωσαν και φούντωσαν την επιθυμία μου να βρεθώ στη μεγάλη σύρραξη που προβλεπόταν […] κι εκείνη την ημέρα, την τόσο ευτυχισμένη για τη χριστιανοσύνη, επειδή τότε βγήκαν όλα τα έθνη του κόσμου από την πλάνη στην οποία βρίσκονταν πιστεύοντας ότι οι Τούρκοι ήταν αήττητοι στη θάλασσα, εκείνη την ημέρα, λέω, όπου συνετρίβη εντέλει η οθωμανική υπερηφάνεια και αλαζονεία, ανάμεσα σε τόσους και τόσους καλόμοιρους (γιατί όσοι χριστιανοί πέθαναν εκεί ήταν ακόμα πιο καλόμοιροι από εκείνους που επέζησαν νικητές), εγώ μόνον ήμουν ο δύσμοιρος· επειδή […] βρέθηκα τη νύχτα που ακολούθησε εκείνη την πολυθρύλητη μέρα με αλυσίδες στα πόδια και πέδες στα χέρια»[565].

Συνεχίζοντας τη διήγησή του, ο πρώην αιχμάλωτος φανερώνει την εκμηδένιση της αξίας της ανθρώπινης ζωής και την απληστία που θεριεύει ο πόλεμος: *"-Ninguno responda, porque éstos, sin duda, son cosarios franceses, que hacen a toda ropa. […] Y hubo parecer entre ellos de que a todos nos arrojasen a la mar envueltos en una vela, porque tenían intención de tratar en algunos puertos de España con nombre de que eran bretones, y si nos llevaban vivos, serían castigados siendo descubierto su hurto."*[566] που σημαίνει: *«Μην απαντήσει κανείς σας, γιατί τούτοι είναι σίγουρα Φραντσέζοι κουρσάροι, που ληστεύουν ό, τι βρεθεί κι ό, τι σταθεί μπροστά τους. […] Κάποιοι απ' αυτούς ήταν της γνώμης να μας πετάξουν όλους στη θάλασσα, δεμένους και τυλιγμένους σ' ένα άρμενο, επειδή λογάριαζαν να εμπορευτούν τα λάφυρα σε ισπανικά λιμάνια παριστάνοντας τους Βρετόνους, και αν μας άφηναν ζωντανούς και μας έπαιρναν μαζί τους, θα ερχόταν στο φως το πλιάτσικο και θα τους τιμωρούσαν»*[567].

Και, κατά πώς φαίνεται, στον πόλεμο όλα επιτρέπονται: *"suelen algunos renegados, cuando tienen intención de volverse a tierra de cristianos, traer consigo algunas firmas de cautivos principales, en que dan fe, en la forma que pueden, como el tal renegado es hombre de bien, y que siempre ha hecho bien a cristianos, y que lleva deseo de huirse en la primera ocasión que se le ofrezca. Algunos hay que procuran estas fees con buena intención; otros se sirven dellas a caso y de industria: que viniendo a robar a tierra de cristianos, si a dicha se pierden o los cautivan, sacan sus firmas y dicen que por aquellos papeles se verá el propósito con que venían, el cual era de*

[565] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 554-555
[566] Cervantes, 2018a: 559-560
[567] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 597-598

quedarse en tierra de cristianos, y que por eso venían en corso con los demás turcos. Con esto se escapan de aquel primer ímpetu, y se reconcilian con la Iglesia, sin que se les haga daño, y cuando veen la suya, se vuelven a Berbería a ser lo que antes eran. Otros hay que usan destos papeles, y los procuran con buen intento, y se quedan en tierra de cristianos. Pues uno de los renegados que he dicho era este mi amigo, el cual tenía firmas de todas nuestras camaradas, donde le acreditábamos cuanto era posible, y si los moros le hallaran estos papeles, le quemaran vivo.''[568] που σημαίνει: *«μερικοί εξωμότες, όταν προτίθενται να επιστρέψουν σε χριστιανικά χώματα, συνηθίζουν να κρατούν επάνω τους έγγραφα με υπογραφές επιφανών αιχμαλώτων όπου αυτοί πιστοποιούν, όσο επιτρέπουν οι δυνάμεις τους, ότι ο τάδε εξωμότης είναι έντιμος άνθρωπος που έκανε πάντοτε καλό σε χριστιανούς και ότι επιθυμεί να αποδράσει με την πρώτη ευκαιρία που θα του προσφερθεί. Ορισμένοι προμηθεύονται αυτές τις βεβαιώσεις με ευγενή σκοπό· άλλοι τις χρησιμοποιούν καταπώς φυσάει ο άνεμος και εκ του πονηρού: γιατί αν τυχόν, ενώ έρχονται να λεηλατήσουν χριστιανικούς τόπους, ναυαγήσουν ή συλληφθούν αιχμάλωτοι, βγάζουν στη μέση τις υπογραφές τους και λένε ότι από κείνα τα χαρτιά θα φανεί ο αληθινός σκοπός του ταξιδιού τους, που ήταν να έρθουν πια να μείνουν σε χριστιανικές χώρες, και γι' αυτό βρίσκονταν πάνω στο κουρσάρικο μαζί με τους Τούρκους. Μ' αυτόν τον τρόπο γλυτώνουν από το πρώτο κύμα οργής των αιχμαλωτιστών τους και επιστρέφουν στους κόλπους της Εκκλησίας, χωρίς να τους πειράξει κανείς· και μόλις βρουν ευκαιρία, γυρίζουν ξανά στην Μπαρμπαριά για να γίνουν ό,τι ήταν και πριν. Άλλοι πάλι προμηθεύονται και χρησιμοποιούν αυτά τα χαρτιά με καλές προθέσεις, και μένουν πράγματι σε χριστιανικές χώρες. Ένας τέτοιος εξωμότης ήταν λοιπόν κι αυτός ο φίλος μου, ο οποίος είχε υπογραφές απ' όλους τους συντρόφους αιχμαλώτους, όπου εγγυόμασταν γι' αυτόν με τα επαινετικότερα λόγια· κι αν έβρισκαν επάνω του αυτά τα χαρτιά οι Μαυριτανοί, θα τον έκαιγαν ζωντανό»*[569].

3.3.9 Η έννοια της δικαιοσύνης στην εποχή του Θερβάντες

En tanto que don Quijote esto decía, estaba persuadiendo
el cura a los cuadrilleros como don Quijote era falto
de juicio, como lo veían por sus obras y por sus

[568] Cervantes, 2018a: 537-538
[569] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 569-570

palabras, y no tenían para qué llevar aquel
negocio adelante, pues aunque le prendiesen
y llevasen, luego le habían de dejar por loco;
a lo que respondió el del mandamiento que a
él no tocaba juzgar de la locura de don Quijote,
sino hacer lo que, por su mayor le era mandado,
y que una vez preso, siquiera le soltasen trecientas.[570]

Ενόσω έλεγε αυτά ο δον Κιχότε, ο παπάς προσπαθούσε να
εξηγήσει στους αγροφύλακες πως ο ιππότης δεν ήταν στα καλά
του, όπως έβλεπαν εξάλλου από τα λόγια και τα έργα του,
και πως ήταν άσκοπο να δώσουν συνέχεια σ' αυτή την
υπόθεση, αφού, και αν ακόμη τον συνελάμβαναν και
τον έπαιρναν μαζί τους, πάλι θ' αφηνόταν αμέσως
ελεύθερος ως τρελός· στο οποίο εκείνος με το ένταλμα
απάντησε ότι δεν ήταν δουλειά του να κρίνει αν ο δον
Κιχότε ήταν τρελός ή όχι, αλλά να κάνει ό,τι τον πρόσταζε
ο αποσπασματάρχης του, και ότι ας τον έπιαναν τώρα αυτοί
μια φορά, κι ύστερα δεν πα να τον αμολούσαν οι άλλοι τριακόσιες.[571]

Αντιπροσωπευτική εικόνα για την έννοια της δικαιοσύνης μας δίνεται μέσα από την ακόλουθη περιγραφή: *"Prometióselo don Quijote, y juró por vida de sus pensamientos no tocarle en el pelo de la ropa, y que dejaría en toda su voluntad y albedrío el azotarse cuando quisiese. Levantóse Sancho, y desvióse de aquel lugar un buen espacio, y yendo a arrimarse a otro árbol, sintió que le tocaban en la cabeza, y alzando las manos topó con dos pies de persona, con zapatos y calzas. Tembló de miedo, acudió a otro árbol, y sucedióle lo mesmo. Dio voces llamando a don Quijote, que le favoreciese. Hízolo así don Quijote, y preguntándole qué le había sucedido y de qué tenía miedo, le respondió Sancho que todos aquellos árboles estaban llenos de pies y de piernas humanas. Tentólos don Quijote, y cayó luego en la cuenta de lo que podía ser, y díjole a Sancho: –No tienes de qué tener miedo, porque estos pies y piernas que*

[570] Cervantes, 2018a: 602
[571] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 651

tientas y no vees, sin duda son de algunos forajidos y bandoleros que en estos árboles están ahorcados; que por aquí los suele ahorcar la justicia cuando los coge, de veinte en veinte y de treinta en treinta, por donde me doy a entender que debo de estar cerca de Barcelona. Y así era la verdad como él lo había imaginado."[572] που σημαίνει: *«Σηκώθηκε πάνω ο Σάντσο κι αλάργεψε κάμποσο μακριά από κει· έκανε ν' ακουμπήσει σ' άλλο δέντρο, μα κάτι ένιωσε να του αγγίζει το κεφάλι και, όπως ύψωσε τα χέρια, πέτυχε δυο ποδάρια, με ποδήματα και κάλτσες. Τον έπιασε τρεμούλα από το φόβο, πρόστρεξε σ' άλλο δεντρί, τα ίδια κι εκεί. Έμπηξε τις φωνές ζητώντας βοήθεια από τον δον Κιχότε. Πήγε ο δον Κιχότε και, όταν τον ρώτησε τι είχε πάθει και τι τον είχε σκιάξει, του απάντησε ο Σάντσο πως όλα εκείνα τα δέντρα ήτανε φορτωμένα με ανθρώπινες πατούσες και ποδάρια. Τα ψηλάφισε ο δον Κιχότε, αντιλήφθηκε αμέσως τι μπορεί να ήταν αυτό εκεί, κι είπε στον Σάντσο: "Δεν έχεις λόγο να φοβάσαι, γιατί ετούτες οι πατούσες και τα πόδια που τα ψηλαφίζεις και δεν τα βλέπεις ανήκουν δίχως άλλο σε τίποτα φυγόδικους και ληστές που τους έχουνε κρεμάσει από τα δέντρα, αφού σ' αυτά τα μέρη η δικαιοσύνη, όταν τους πιάνει, έχει τη συνήθεια να τους απαγχονίζει είκοσι είκοσι ή τριάντα τριάντα μαζί, από το οποίο συμπεραίνω ότι πρέπει να κοντεύουμε στη Βαρκελώνη. Και η αλήθεια ήταν αυτή που είχε φανταστεί"»*[573].

Μέσα από τις διατάξεις που συνέταξε ο Σάντσος κατά τη διακυβέρνησή του, μας επιβεβαιώνονται γι' άλλη μια φορά οι συνήθειες και τα ατοπήματα της ισπανικής κοινωνίας, που κάποιες φορές θέλει να υπερκοστολογεί διάφορα προϊόντα και υπηρεσίες και άλλες επιθυμεί να βιοπορίζεται εκμεταλλευόμενη τυχόν αναπηρίες, ενώ παράλληλα αποκαλύπτεται και η ανεπάρκεια του νομοθετικού και ελεγκτικού συστήματος της εποχής: *"y aquella tarde la pasó Sancho en hacer algunas ordenanzas tocantes al buen gobierno de la que él imaginaba ser ínsula, y ordenó que no hubiese regatones de los bastimentos en la república, y que pudiesen meter en ella vino de las partes que quisiesen, con aditamento que declarasen el lugar de donde era, para ponerle el precio según su estimación, bondad y fama, y el que lo aguase o le mudase el nombre, perdiese la vida por ello. Moderó el precio de todo calzado, principalmente el de los zapatos, por parecerle que corría con exorbitancia. Puso tasa en los salarios de los criados, que caminaban a rienda suelta por el camino del interese. Puso gravísimas penas a los que cantasen cantares lascivos y descompuestos, ni de noche ni*

[572] Cervantes, 2018b: 538
[573] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 651

de día. Ordenó que ningún ciego cantase milagro en coplas si no trujese testimonio auténtico de ser verdadero, por parecerle que los más que los ciegos cantan son fingidos, en perjuicio de los verdaderos. Hizo y creó un alguacil de pobres, no para que los persiguiese, sino para que los examinase si lo eran, porque a la sombra de la manquedad fingida y de la llaga falsa andan los brazos ladrones y la salud borracha."[574] που σημαίνει: *«ο Σάντσο έφαγε εκείνο το απόβραδο, συντάσσοντας μερικές διατάξεις που αφορούσαν τη χρηστή διακυβέρνηση αυτού το οποίο εξελάμβανε για νησί, και όρισε ότι καταργούνταν οι μεσάζοντες στη διακίνηση τροφίμων, και ότι ήταν δυνατή η εισαγωγή κρασιού απ' οποιοδήποτε μέρος, με την πρόσθετη όμως υποχρέωση να δηλώνεται ο τόπος προέλευσής του, ώστε να τιμολογείται κατ' αναλογίαν της αξίας, ποιότητας και φήμης του, ενώ όποιος το νέρωνε ή παράλλαζε την ονομασία του θα πλήρωνε το κρίμα του με τη ζωή του. Μείωσε τις τιμές σε όλα τα περικαλύμματα ποδών, ιδίως στα ποδήματα, γιατί του φαίνονταν εξωφρενικές, επέβαλε όριο στους μισθούς των υπηρετών, που κάλπαζαν αχαλίνωτοι στο δρόμο της συμφεροντολογίας· θέσπισε βαρύτατες ποινές για όποιους τραγουδούσαν άσματα άσεμνα κι ακόλαστα, μέρα ή νύχτα· πρόσταξε να μην τραγουδάει κανένας τυφλός μπαλάντες για θαύματα, εκτός εάν παρείχε αυθεντικές μαρτυρίες για το αψευδές τους, αφού θεωρούσε ότι τα περισσότερα θαύματα που τραγουδάνε οι τυφλοί είναι επινοήματα και κάνουνε ζημιά στ' αληθινά. Προέβλεψε και δημιούργησε θέση δικαστικού κλητήρα πτωχών, όχι για να τους κατατρέχει, αλλά για να εξετάζει αν όντως ήταν άποροι, μια που τα ληστρικά τα χέρια κι η κρασωμένη αρτιμέλεια στη σκιά τής δήθεν αναπηρίας και της ψεύτικης πληγής κρύβονται»*[575].

Το συγγραφικό ταλέντο του Θερβάντες, ωστόσο, που γνωρίζει τους κανόνες του ανθρώπινου νου, επέβαλε απόλυτη δικαιοσύνη στην ομάδα των κλεφτών, αντιστρέφοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το καθρέφτισμα των παρανομιών στο σύνολο της καθόλα νόμιμης κοινωνίας:*"Mandóselos volver al punto Roque Guinart, y, mandando poner los suyos en ala, mandó traer allí delante todos los vestidos, joyas y dineros, y todo aquello que desde la última repartición habían robado, y haciendo brevemente el tanteo, volviendo lo no repartible y reduciéndolo a dineros, lo repartió por toda su compañía, con tanta legalidad y prudencia, que no pasó un punto ni defraudó nada de la justicia distributiva. Hecho esto, con lo cual todos quedaron contentos, satisfechos y pagados, dijo Roque a don Quijote: –Si no se guardase esta*

[574] Cervantes, 2018b: 469-470
[575] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 569

puntualidad con éstos, no se podría vivir con ellos. A lo que dijo Sancho: –Según lo que aquí he visto, es tan buena la justicia, que es necesaria que se use aun entre los mesmos ladrones."[576] που σημαίνει: *«Πρόσταξε ο Ρόκε Γκινάρτ να τις δώσουν αμέσως πίσω, κι έπειτα παράγγειλε στους δικούς του να παραταχθούν ημικυκλικά, δίνοντας εντολή να φέρουν εκεί μπροστά όσα ρούχα, χρυσαφικά, χρήματα και ό,τι άλλο είχαν κλέψει ύστερα από την τελευταία μοιρασιά· και, αφού έκανε έναν γρήγορο υπολογισμό, βάζοντας κατά μέρος ό,τι δεν γινόταν να διαμοιραστεί και αντικαθιστώντας το με ρευστό, το διένειμε στους άντρες της κομπανίας του τόσο ακριβοδίκαια και συνετά, που δεν υφάρπαξε το παραμικρό και δεν παρεξέκλινε ούτε τοσοδά από την κατανεμητική δικαιοσύνη. Μόλις έγινε κι αυτό, με το οποίο έμειναν όλοι ευχαριστημένοι, ικανοποιημένοι και πληρωμένοι, είπε ο Ρόκε στον δον Κιχότε: "Αν δεν τηρούνταν με τόση σχολαστική ακρίβεια οι μοιρασιές μ' αυτούς εδώ, θα ήταν αδύνατη η συνύπαρξη". Στο οποίο είπε ο Σάντσο: "Απ' ό,τι είδα εδώ πέρα, η δικαιοσύνη είναι τόσο καλό πράγμα, που χρειάζεται να υπάρχει ακόμα κι ανάμεσα σε ληστές"»*[577].

3.3.10 Στο μεταίχμιο δύο εποχών

> *Esta imaginación me traía confuso y deseoso de saber real y verdaderamente toda la vida y milagros de nuestro famoso español don Quijote de la Mancha, luz y espejo de la caballería manchega, y el primero que en nuestra edad y en estos tan calamitosos tiempos se puso al trabajo y ejercicio de las andantes armas, y al desfacer agravios, socorrer viudas, amparar doncellas, de aquellas que andaban con sus azotes y palafrenes, y con toda su virginidad a cuestas, de monte en monte y de valle en valle; que si no era que algún follón, o algún villano de hacha y capellina, o algún descomunal gigante las forzaba, doncella hubo en los pasados tiempos que, al cabo de ochenta años, que en todos ellos no durmió un día debajo de tejado, y se fue tan entera a la sepultura como la madre que la había parido.*[578]

[576] Cervantes, 2018b: 544
[577] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 659
[578] Cervantes, 2018a: 178-179

Αυτή η σκέψη μ' έκανε να αισθάνομαι μεγάλη αμηχανία και τη σφοδρή επιθυμία να μάθω πραγματικά κι αληθινά όλον το βίο και τα θαυμαστά επιτεύγματα του ξακουστού μας Ισπανού δον Κιχότε ντε λα Μάντσα, φωτός και καθρέφτη της μαντσέγικης ιπποσύνης, και του πρώτου, στην εποχή μας και σ' αυτούς τους χαλεπούς καιρούς, ο οποίος αφοσιώθηκε στο επίμοχθο έργο και στην άσκηση της περιπλανώμενης ιπποσύνης, και στην επανόρθωση αδικιών, τη συνδρομή χηρών και την προστασία δεσποσυνών, από κείνες που τριγυρνούσαν από βουνό σε βουνό κι από λαγκάδα σε λαγκάδα με τα καμουτσίκια και τ' αλογάκια ιππασίας τους, ζαλωμένες όλο το φορτίο της παρθενίας τους: γιατί, εκτός κι αν τις χαλούσε κάνας παλιάνθρωπος ή κάνας χωριάτης με πελέκι και κράνος ή κάνας θεόρατος γίγαντας, υπήρξαν κόρες σ' εκείνους τους παλιούς καιρούς που, έχοντας κλείσει τα ογδόντα και μην έχοντας κοιμηθεί ούτε μια μέρα κάτω από στέγη, πήγαν στον τάφο τόσο αμόλευτες όσο κι η μάνα που τις είχε γεννήσει.[579]

Αφήνοντας, προσωρινά, ανεξιχνίαστη την ανεπαίσθητη ειρωνεία του Θερβάντες, ο δημιουργός μας μέσα από τα λόγια τον δον Κιχώτη μάς περιγράφει με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην κοινωνία με τη μετάβαση στον νέο αιώνα, αναφορικά με την ηθική κατάπτωση και τη διαφθορά, όπου οι αρετές και οι αξίες παραχωρούσαν τη θέση τους στην απάτη, στη μοχθηρότητα και στην ακολασία:*"-Dichosa edad y siglos dichosos aquellos a quien los antiguos pusieron nombre de dorados, y no porque en ellos el oro (que en esta nuestra edad de hierro tanto se estima) se alcanzase en aquella venturosa sin fatiga alguna, sino porque entonces los que en ella vivían ignoraban estas dos palabras de tuyo y mío. Eran en aquella santa edad todas las cosas comunes; a nadie le era necesario para alcanzar su ordinario sustento tomar otro trabajo que alzar la mano y alcanzarle de las robustas encinas, que liberalmente les estaban convidando con su dulce y sazonado ruto. […] Todo era paz entonces, todo amistad, todo concordia […] Entonces sí que andaban las simples y hermosas zagalejas de valle en valle y de otero en otero, en trenza y en*

[579] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 134-135

cabello, sin más vestidos de aquellos que eran menester para cubrir honestamente lo que la honestidad quiere y ha querido siempre que se cubra, y no eran sus adornos de los que ahora se usan […] Entonces se decoraban los conceptos amorosos del alma simple y sencillamente del mesmo modo y manera que ella los concebía, sin buscar artificioso rodeo de palabras para encarecerlos. No había la fraude, el engaño ni la malicia mezcládose con la verdad y la llaneza. La justicia se estaba en sus propios términos, sin que la osasen turbar ni ofender los del favor y los del interese, que tanto ahora la menoscaban, turban y persiguen. La ley del encaje aún no se había sentado en el entendimiento del juez, porque entonces no había que juzgar, ni quién fuese juzgado. Las doncellas y la honestidad andaban, como tengo dicho, por dondequiera, sola y señora, sin temor que la ajena desenvoltura y lascivo intento le menoscabasen, y su perdición nacía de su gusto y propia voluntad. Y agora, en estos nuestros detestables siglos, no está segura ninguna, aunque la oculte y cierre otro nuevo laberinto como el de Creta"[580] που σημαίνει: *«Ευτυχισμένη η εποχή κι ευτυχισμένοι οι αιώνες εκείνοι που οι αρχαίοι τούς αποκάλεσαν χρυσούς, όχι επειδή ο χρυσός, που τόσο εκτιμάται στη σημερινή μας εποχή του σιδήρου, αποκτιόταν χωρίς κανένα κόπο εκείνους τους ευδαίμονες καιρούς, αλλά επειδή οι άνθρωποι που ζούσαν τότε σ' αυτούς αγνοούσαν τις δύο λέξεις δικό μου και δικό σου. Εκείνη την άγια εποχή όλα τα πράγματα ήταν κοινά· κανείς δεν είχε ανάγκη, για να εξασφαλίσει τον επιούσιο, να κάνει άλλο κόπο παρά να σηκώσει το χέρι και να τον αποσπάσει από τις εύρωστες βελανιδιές, που τον προσκαλούσαν μεγαλόδωρα να γευτεί τον γλυκό και γινωμένο τους καρπό. […] Όλα τότε ήταν ειρήνη, όλα φιλία, όλα ομόνοια […] Τότε πράγματι γύριζαν οι απλές κι όμορφες βοσκοπούλες από λαγκάδι σε λαγκάδι κι από ακρόλοφο σ' ακρόλοφο, με τα μαλλιά πλεξούδες ή ξέπλεκα, χωρίς περισσότερα φορέματα απ' όσα χρειάζονταν για να καλύπτουν με σεμνότητα ό,τι η σεμνότητα θέλει και ήθελε ανέκαθεν να καλύπτεται· και τα στολίσματά τους δεν ήταν απ' αυτά που είναι σήμερα του συρμού […] Τότε οι ερωτικές συλλήψεις της ψυχής εκφράζονταν απλά και ανυπόκριτα, έτσι ακριβώς όπως είχαν συλληφθεί, χωρίς ν' αναζητώνται επίπλαστες περιφράξεις για να τις εξωραΐσουν. Η απάτη, ο εμπαιγμός κι η μοχθηρότητα δεν συμφύρονταν με την αλήθεια και την ευθύτητα. Η δικαιοσύνη έμενε χαρακωμένη στα δικά της όρια, χωρίς να τολμούν να τη διαταράξουν ή να την προσβάλουν οι εύνοιες και τα συμφέροντα, που τόσο την παραβλάπτουν, την αναστατώνουν και την κατατρέχουν τώρα. Η κατ' αναλογίαν εφαρμογή του νόμου δεν*

[580] Cervantes, 2018a: 194-196

είχε αφεθεί στη διάκριση και στη διάθεση του δικαστή, επειδή τότε δεν υπήρχε τίποτε να δικάσουν και κανείς να δικαστεί. Οι κόρες κι η σεμνότητα, όπως είπα, τριγύριζαν οπουδήποτε ήθελαν, μόνες και κυρίες του εαυτού τους, χωρίς το φόβο μήπως τις βλάψουν η αναισχυντία και τα ακόλαστα σχέδια των άλλων, και ο χαμός τους γεννιόταν από τη δική τους επιθυμία και βούληση. Και τώρα, σ' αυτούς τους απεχθείς καιρούς μας, καμία δεν είναι ασφαλής, έστω και αν την κρύψει και την κρατήσει έγκλειστη ένας νέος λαβύρινθος σαν αυτόν της Κρήτης»[581].

Προσθέτει στη συνέχεια ο ιδαλγός ολοκληρώνοντας την εικόνα της εποχής του: *"Mas agora, ya triunfa la pereza de la diligencia, la ociosidad del trabajo, el vicio de la virtud, la arrogancia de la valentía, y la teórica de la práctica de las armas, que sólo vivieron y resplandecieron en las edades del oro y en los andantes caballeros."*[582] που σημαίνει: *«Αλλά πλέον στις μέρες μας η οκνηρία θριαμβεύει επί της φιλοπονίας, η σχόλη επί της εργασίας, η φαυλότητα επί της αρετής, η έπαρση επί της ευψυχίας και η θεωρία επί της πράξεως στην άσκηση των όπλων, τα έζησαν και έλαμψαν μόνον σ' εκείνες τις χρυσές εποχές και μεταξύ των περιπλανώμενων ιπποτών»*[583].

Σε μια ύστερη υπεράσπιση της αξίας της περιπλανώμενης ιπποσύνης, ο δον Κιχώτης αναφέρει μεταξύ άλλων: *"no quiero detenerme agora en sacar a vuesa merced del error que con los muchos tiene; lo que pienso hacer es el rogar al cielo le saque dél, y le dé a entender cuán provechosos y cuán necesarios fueron al mundo los caballeros andantes en los pasados siglos, y cuán útiles fueran en el presente si se usaran; pero triunfan ahora, por pecados de las gentes, la pereza, la ociosidad, la gula y el regalo."*[584] που σημαίνει: *«δεν προτίθεμαι να σταθώ τούτη την ώρα για να σας βγάλω από την πλάνη στην οποία βρίσκεστε μαζί με τους πολλούς· αυτό που λέω να κάνω είναι να παρακαλέσω τον ουρανό να σας βγάλει εκείνος από την πλάνη και να σας δείξει πόσο επωφελείς και αναγκαίοι ήταν στον κόσμο οι περιπλανώμενοι ιππότες κατά τους περασμένους αιώνες, και πόσο χρήσιμοι θα ήταν κατά τον παρόντα, αν είχαν πέραση· μα είναι τόσο αμαρτωλοί οι άνθρωποι, που σήμερα θριαμβεύουν η οκνηρία, η σχόλη, η λαιμαργία κι η χλιδή»*[585].

[581] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 149-151
[582] Cervantes, 2018b: 49
[583] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 53
[584] Cervantes, 2018b: 188
[585] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 217

3.3.11 Αντιδράσεις

"El lenguaje puro, el propio, el elegante y claro, está en los discretos cortesanos, aunque hayan nacido en Majalahonda: dije discretos porque hay muchos que no lo son, y la discreción es la gramática del buen lenguaje, que se acompaña con el uso. Yo, señores, por mis pecados, he estudiado Cánones en Salamanca, y pícome algún tanto de decir mi razón con palabras claras, llanas y significantes.[586]

Η καθαρή, σωστή, κομψή και διαυγής γλώσσα είναι ίδιον των νοημόνων αυλικών, ακόμη κι αν έχουν γεννηθεί στη Μαχαλαόντα· είπα νοημόνων επειδή υπάρχουν πολλοί που δεν είναι, και η νοημοσύνη είναι η γραμματική της καλλιλογίας, συνοδευόμενης από τη συνήθεια. Εγώ, κύριοι, για τις αμαρτίες μου, σπούδασα Κανονικό Δίκαιο στη Σαλαμάνκα και, όσο να 'ναι, καμαρώνω για το ότι εκφράζομαι με λέξεις καθαρές, απλές και μεστές.[587]

Ο Θερβάντες περιγράφει τις αντιδράσεις συγκίνησης και χαράς που ακολούθησαν την επανασύνδεση δύο αδελφών μετά από πολλά χρόνια αιχμαλωσίας του ενός: *"Acudió el capitán a abrazar a su hermano, y él le puso [ambas] manos en los pechos, por mirarle algo más apartado; mas cuando le acabó de conocer, le abrazó tan estrechamente, derramando tan tiernas lágrimas de contento, que los más de los que presentes estaban le hubieron de acompañar en ellas. Las palabras que entrambos hermanos se dijeron, los sentimientos que mostraron, apenas creo que pueden pensarse, cuanto más escribirse. Allí, en breves razones, se dieron cuenta de sus sucesos; allí mostraron puesta en su punto la buena amistad de dos hermanos; allí abrazó el oidor a Zoraida; allí la ofreció su hacienda; allí hizo que la abrazase su hija;*

[586] Cervantes, 2018b: 198-199
[587] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 230-231

allí la cristiana hermosa y la mora hermosísima renovaron las lágrimas de todos."[588] που σημαίνει: *«Έτρεξε ο λοχαγός να πέσει στην αγκαλιά του αδελφού του, όμως αυτός τον κράτησε πιάνοντάς τον με τα δυο χέρια από τους ώμους, για να τον κοιτάξει από κάποια απόσταση· μα μόλις τον γνώρισε, τον αγκάλιασε τόσο σφιχτά κι έχυνε τέτοια τρυφερά δάκρυα ευτυχίας, που δεν άργησαν να τον συνοδεύσουν οι περισσότεροι από τους παρόντες. Τα λόγια που αντάλλαξαν οι αδελφοί και τα συναισθήματα που εκδήλωσαν νομίζω πως δύσκολα μπορεί να τα φανταστεί κανείς, πόσο μάλλον να τα γράψει. Εκεί διηγήθηκαν με συντομία τις περιπέτειές τους, εκεί έδειξαν την αδερφική αγάπη τους σε όλο της το μεγαλείο, εκεί αγκάλιασε ο δικαστής τη Ζοράιντα, εκεί της πρόσφερε όλα του τα υπάρχοντα, εκεί είπε στην κόρη του να τη φιλήσει, εκεί έκαναν άλλη μια φορά η όμορφη χριστιανή και η πανέμορφη Μαυριτανή τα δάκρυα όλων ν' αναβλύσουν»*[589].

Παρόμοια ένταση απαντούμε και στην αντίδραση τρέλας του Καρδένιου, όπως μας μεταφέρεται μέσα από την περιγραφή ενός βοσκού: *"Porque, como tengo dicho, era un muy gentil y agraciado mancebo, y en sus corteses y concertadas razones mostraba ser bien nacido y muy cortesana persona; que, puesto que éramos rústicos los que le escuchábamos, su gentileza era tanta, que bastaba a darse a conocer a la mesma rusticidad. Y estando en lo mejor de su plática, paró y enmudecióse; clavó los ojos en el suelo por un buen espacio, en el cual todos estuvimos quedos y suspensos, esperando en qué había de parar aquel embelesamiento, con no poca lástima de verlo; porque, por lo que hacía de abrir los ojos, estar fijo mirando al suelo sin mover pestaña gran rato, y otras veces cerrarlos, apretando los labios y enarcando las cejas, fácilmente conocimos que algún accidente de locura le había sobrevenido. Mas él nos dio a entender presto ser verdad lo que pensábamos; porque se levantó con gran furia del suelo, donde se había echado, y arremetió con el primero que halló junto a sí, con tal denuedo y rabia, que si no se le quitáramos, le matara a puñadas y a bocados"*[590] που σημαίνει: *«Γιατί, όπως είπα και πριν, ήτανε καλοΐσκιωτο και χαριτωμένο παλικάρι, κι έδειχνε με τα ευγενικά και στοχαστικά του λόγια πως ήταν άρχοντας κι από μεγάλο σόι· έτσι, μ' όλο που ήμαστε αγροίκοι όσοι τον ακούγαμε, ήτανε τόση η ευγένειά του, που έφτανε για να νιώσουμε από μονάχοι μας τη χωριατιά μας. Μα κει που μιλούσε κι έσταζε μέλι η γλώσσα του, σταμάτησε και βουβάθηκε· κάρφωσε τα μάτια του για κάμποσο στο*

[588] Cervantes, 2018a: 571
[589] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 612
[590] Cervantes, 2018a: 328

χώμα, και μείναμε όλοι μας ασάλευτοι και άλαλοι, περιμένοντας να δούμε πού θα καταστάλαζε εκείνο του το βύθος, και θλιβόμασταν να τονε βλέπουμε έτσι, γιατί καθώς μια γούρλωνε τα μάτια και τα στύλωνε καταγής δίχως να βλεφαρίζει για ώρα πολλή, μια τα 'κλεινε απότομα, σφίγγοντας τα χείλια και σηκώνοντας τα φρύδια, ήταν εύκολο να καταλάβουμε πως κάποια έξαφνη τρέλα τον είχε χτυπήσει. Αλλά μας έδειξε γρήγορα πως ήταν σωστή η σκέψη μας, γιατί πετάχτηκε μανιασμένος από χάμω, όπου είχε ριχτεί, και χύμηξε στον πρώτο που βρήκε δίπλα του, με τέτοια αψηφισιά και λύσσα που, αν δεν του τον αρπάζαμε, θα τον σκότωνε με γροθιές και με δαγκάματα»[591].

Αλλά, και η αντίδραση του πατέρα της Ζοράιντας δεν υστερεί σε πάθος: *"Pero viendo yo que llevaba término de no acabar tan presto, di priesa a ponelle en tierra, y desde allí, a voces, prosiguió en sus maldiciones y lamentos, rogando a Mahoma rogase a Alá que nos destruyese, confundiese y acabase; y cuando, por habernos hecho a la vela, no podimos oír sus palabras, vimos sus obras, que eran arrancarse las barbas, mesarse los cabellos y arrastrarse por el suelo"*[592] που σημαίνει: *«Αλλά επειδή είδα πως το 'χε βάλει σκοπό να μην τελειώσει τόσο γρήγορα, βιάστηκα να τον βγάλω στη στεριά, κι από κει συνέχισε τ' αναθέματα και τους θρήνους του σκούζοντας και παρακαλώντας τον Μωάμεθ να παρακαλέσει τον Αλλάχ να μας βουρλίσει, να μας ρημάξει και να μας ξεπαστρέψει· ακόμη κι όταν είχαμε κάνει πανιά και δεν μπορούσαμε πια ν' ακούσουμε τα λόγια του, βλέπαμε τα έργα του· να μαδάει τα γένια του, να τραβάει τα μαλλιά του και να κυλιέται στην άμμο»*[593].

Παρόμοιου τύπου αντιδράσεις μας χαρίζει και ο Σάντσος: *"Cuando Sancho vio que no hallaba el libro, fuésele parando mortal el rostro; y tomándose a tentar todo el cuerpo muy apriesa, tomó a echar de ver que no le hallaba, y, sin más ni más, se echó entrambos puños a las barbas, y se arrancó la mitad de ellas, y luego, apriesa y sin cesar, se dio media docena de puñadas en el rostro y en las narices, que se las bañó todas en sangre."*[594] που σημαίνει: *«Όταν είδε ο Σάντσο ότι δεν έβρισκε το σημειωματάριο, ήρθε κι έγινε το πρόσωπό του σταχτερό σαν να ήταν του θανατά· κι αφού ψαχούλεψε πάλι με βιάση όλο του το σώμα κι είδε πως πάλι δεν το έβρισκε, χούφτωσε μεμιάς τα γένια του και ξερίζωσε τα μισά, κι ύστερα τράβηξε γρήγορα κι απανωτά μισή ντουζίνα γροθιές στα μούτρα και στη μύτη του λούζοντάς τα στο αίμα»*[595].

[591] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 308
[592] Cervantes, 2018a: 558
[593] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 595-596
[594] Cervantes, 2018a: 366
[595] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 351-352

Την ίδια ελευθερία στις αντιδράσεις φαίνεται να έχουν και οι γυναίκες της εποχής: *"Las maldiciones que las dos, ama y sobrina, echaron al bachiller, no tuvieron cuento; mesaron sus cabellos, arañaron sus rostros, y al modo de las endechaderas que se usaban, lamentaban la partida como si fuera la muerte de su señor"*[596] που σημαίνει: *«Οι κατάρες που έριξαν οι δυο, οικονόμος κι ανιψιά, στον βακαλάριο δεν είχαν μετρημό· τραβήξαν τα μαλλιά τους, νυχιάσαν τα μάγουλά τους και, σαν εκείνες τις πληρωμένες μοιρολογίστρες που κάποτε στερνοσυνοδεύαν, θρηνούσαν για το φευγιό του αφέντη τους θαρρείς κι ήτανε ξόδι»*[597].

Ο έρωτας από μόνος του έχει την ικανότητα να αποδεσμεύει το θύμα του από την κοινωνική θέση που φέρει και τους τυχόν περιορισμούς που έχει, προκαλώντας πολλές φορές ακόμα και ακραίες αντιδράσεις, όπως συνέβη και στην περίπτωση της Ντοροτέας: *"Volvió la cabeza a estos gritos aquella señora, toda sobresaltada, y no viendo quién los daba, se levantó en pie y fuese a entrar en el aposento; lo cual visto por el caballero, la detuvo, sin dejarla mover un paso. A ella, con la turbación y desasosiego, se le cayó el tafetán con que traía cubierto el rostro, y descubrió una hermosura incomparable y un rostro milagroso, aunque descolorido y asombrado, porque con los ojos andaba rodeando todos los lugares donde alcanzaba con la vista, con tanto ahínco, que parecía persona fuera de juicio; cuyas señales, sin saber por qué las hacía, pusieron gran lástima en Dorotea y en cuantos la miraban. Teníala el caballero fuertemente asida por las espaldas, y por estar tan ocupado en tenerla, no pudo acudir a alzarse el embozo, que se le caía, como, en efeto, se le cayó del todo; y alzando los ojos Dorotea, que abrazada con la señora estaba, vio que el que abrazada ansimesmo la tenía era su esposo don Fernando; y apenas le hubo conocido, cuando arrojando de lo íntimo de sus entrañas un luengo y tristísimo ¡ay!, se dejó caer de espaldas desmayada; y a no hallarse allí junto el barbero, que la recogió en los brazos, ella diera consigo en el suelo. Acudió luego el cura a quitarle el embozo, para echarle agua en el rostro, y así como la descubrió, la conoció don Fernando, que era el que estaba abrazado con la otra, y quedó como muerto en verla; pero no porque dejase, con todo esto, de tener a Luscinda, que era la que procuraba soltarse de sus brazos; la cual había conocido en el suspiro a Cardenio, y él la había conocido a ella."*[598] που σημαίνει: *«Έστρεψε περίτρομη το κεφάλι μόλις άκουσε την ανακραυγή η αρχόντισσα και,*

[596] Cervantes, 2018b: 97
[597] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 108
[598] Cervantes, 2018a: 499-500

μη βλέποντας ποιος φώναζε, σηκώθηκε όρθια κι έκανε να μπει στο δωμάτιο· όταν όμως το είδε αυτό ο ευγενής, την άρπαξε και δεν την άφησε να κάνει βήμα. Εκείνης, πάνω στην ταραχή και την αναστάτωση, της γλίστρησε ο ταφτάς που της σκέπαζε το πρόσωπο, αποκαλύπτοντας μιαν ομορφιά ασύγκριτη και μια θεσπέσια όψη, μολονότι ωχρή και τρομοκρατημένη, ενώ τα μάτια της κοίταζαν ολόγυρα, όπου μπορούσε να φτάσει το βλέμμα της, με τόση ένταση ώστε έμοιαζε να έχει σαλέψει ο νους της· μια εκδήλωση που, αν και δεν ήταν γνωστή η αιτία της, προξένησε μεγάλη θλίψη στην Ντοροτέα και σε όσους την κοιτούσαν. Ο ευγενής την είχε αδραγμένη από τους ώμους και ήταν τόση η έννοια του να την κρατάει, ώστε δεν μπόρεσε ν' ανασηκώσει την καλύπτρα του, η οποία γλιστρούσε ώσπου στο τέλος έπεσε ολωσδιόλου· σήκωσε τα μάτια η Ντοροτέα, που κρατούσε αγκαλιά την κυρία, και είδε ότι αυτός που την αγκάλιαζε επίσης ήταν ο άντρας της ο δον Φερνάντο· όπου μόλις τον γνώρισε, άφησε από τα τρίσβαθα της ψυχής της ένα μακρόσυρτο και περίλυπο «αχ!», κι έγειρε λιπόθυμη προς τα πίσω· κι αν δεν βρισκόταν εκεί δίπλα ο μπαρμπέρης, που την άρπαξε στα χέρια του, θα είχε σωριαστεί στο δάπεδο. Έτρεξε αμέσως ο παπάς να της βγάλει το πέπλο, για να της ρίξει λίγο νερό στο πρόσωπο, και μόλις το αφαίρεσε, την αναγνώρισε ο δον Φερνάντο, γιατί πράγματι εκείνος έσφιγγε στην αγκαλιά του την αρχόντισσα, κι έμεινε αποσβολωμένος βλέποντάς την, αλλά, παρ' όλα αυτά, όχι τόσο ώστε ν' αφήσει τη Λουσθίντα· διότι αυτή ήταν που αγωνιζόταν να ξεφύγει από τα χέρια του ήταν η Λουσθίντα, η οποία είχε γνωρίσει τον Καρδένιο από το αναφωνητό του, όπως κι αυτός εκείνην»[599].

Η συγκίνηση και η συναισθηματική φόρτιση επιτρέπεται να εκδηλωθούν με δάκρυα χαράς και λύπης: *"Y diciendo esto, la tomó a abrazar y a juntar su rostro con el suyo, con tan tierno sentimiento, que le fue necesario tener gran cuenta con que las lágrimas no acabasen de dar indubitables señas de su amor y arrepentimiento. No lo hicieron así las de Luscinda y Cardenio, y aun las de casi todos los que allí presentes estaban, porque comenzaron a derramar tantas, los unos de contento proprio, y los otros del ajeno, que no parecía sino que algún grave y mal caso a todos había sucedido. Hasta Sancho Panza lloraba, aunque después dijo que no lloraba él sino por ver que Dorotea no era, como él pensaba, la reina Micomicona, de quién él tantas mercedes esperaba"*[600] που σημαίνει: *«Και, λέγοντας αυτά, την αγκάλιασε πάλι κι ακούμπησε το πρόσωπό του στο δικό της με τόσο τρυφερό συναίσθημα, που χρειάστηκε να καταβάλει*

[599] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 520
[600] Cervantes, 2018a: 505

μεγάλη προσπάθεια για να εμποδίσει τα δάκρυα να δώσουν αδιάψευστα σημάδια του έρωτα και της μετάνοιάς του. Δεν συνέβη όμως το ίδιο μ' αυτά της Λουσθίντα και του Καρδένιο, κι ακόμη όλων σχεδόν των παρισταμένων, καθότι άρχισαν να χύνουν τόσα πολλά, κάποιοι απ' τη δική τους χαρά, κάποιοι για τη χαρά των άλλων, που ήταν λες και τους είχε χτυπήσει άπαντες μεγάλη συμφορά. Μέχρι κι ο Σάντσο Πάνθα έκλαιγε, αν και πιο ύστερα είπε πως έτρεχαν τα δάκρυά του μόνο και μόνο γιατί έβλεπε πως η Ντοροτέα δεν ήταν, όπως είχε βάλει με το νου του, η βασίλισσα Μικωμικόνα, από την οποία τόσες χαρές προσδοκούσε»[601].

3.3.12 Η θέση της γυναίκας στην ισπανική κοινωνία

3.3.12.1 Κάλλος και αρετές

La mujer hermosa y honrada cuyo marido
es pobre merece ser coronada con laureles
y palmas de vencimiento y triunfo. La hermosura,
por sí sola, atrae las voluntades de cuantos la miran
y conocen, y como a señuelo gustoso se le abaten
las águilas reales y los pájaros altaneros; pero si
a la tal hermosura se le junta la necesidad y estrecheza,
también la embisten los cuervos, los milanos y las otras aves
de rapiña, y la que está a tantos encuentros firme
bien merece llamarse corona de su marido.[602]

Η γυναίκα που είναι όμορφη και τίμια και που
ο σύζυγός της είναι φτωχός αξίζει να στεφανωθεί
με δάφνες και βάγια νίκης και θριάμβου. Η ομορφιά
ελκύει αφ' εαυτής τις επιθυμίες όλων όσων τη δουν
και την αναγνωρίσουν, κι ορμούν κατεπάνω της,
σαν σε δελεαστικό κράχτη, χρυσαετοί και κυνηγετικά
γεράκια· εάν όμως σ' αυτή την ομορφιά προστίθεται
ανάγκη και ανέχεια, θα της χυμήξουν επίσης κοράκια,

[601] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 528
[602] Cervantes, 2018b: 221

τσίφτες κι άλλα τέτοια αρπακτικά, και η γυναίκα που
μένει σταθερή μπροστά σε τόσες εφορμήσεις είναι
εν όλω άξια ν' αποκληθεί στέφανος του συζύγου της.[603]

Ανάμεσα στις χάρες που έφερε η γυναίκα της εποχής, περίοπτη θέση είχε το κάλλος, όπως μας αφήνει να υποθέσουμε ο Θερβάντες: *"El mozo se quitó la montera y, sacudiendo la cabeza a una y a otra parte, se comenzaron a descoger y desparcir unos cabellos, que pudieran los del sol tenerles envidia. Con esto conocieron que el que parecía labrador era mujer, y delicada, y aun la más hermosa que hasta entonces los ojos de los dos habían visto, y aun los de Cardenio, si no hubieran mirado y conocido a Luscinda; que después afirmó que sola la belleza de Luscinda podía contender con aquélla. Los luengos y rubios cabellos no sólo le cubrieron las espaldas, mas toda en torno la escondieron debajo de ellos, que si no eran los pies, ninguna otra cosa de su cuerpo se parecía; tales y tantos eran. En esto, les sirvió de peine unas manos, que si los pies en el agua habían parecido pedazos de cristal, las manos en los cabellos semejaban pedazos de apretada nieve; todo lo cual en más admiración y en más deseo de saber quién era ponía a los tres que la miraban."*[604] που σημαίνει: *«Έβγαλε το σκούφο του το παλικαράκι και, όπως τίναξε το κεφάλι δεξιά αριστερά, άρχισαν να λύνονται και να χύνονται τέτοια μαλλιά που θα τα ζήλευαν μέχρι κι οι ηλιαχτίδες. Κατάλαβαν τότε πως αυτός που έδειχνε για χωρικός ήταν γυναίκα, ασκληραγώγητη μάλιστα, κι η ωραιότερη που είχαν θωρήσει ποτέ τα μάτια των δύο, και που θα είχαν θωρήσει ποτέ και τα μάτια του Καρδένιο, αν δεν είχε δει και γνωρίσει τη Λουσθίντα: γιατί αργότερα βεβαίωσε πως μόνο η ομορφιά της Λουσθίντα μπορούσε να παραβληθεί με τη δική της. Τα μακριά ξανθά μαλλιά δεν της σκέπασαν μόνο την πλάτη, αλλά την τύλιξαν ολόκληρη, και ήταν τόσο πλούσια και πυκνά που δεν φαινόταν τίποτε άλλο εκτός από τα πόδια. Έπειτα χρησιμοποίησε τα χέρια της για χτένια, όπου, αν τα πόδια της μες στο νερό είχαν φαντάξει σαν δυο κομμάτια κρύσταλλο, τα χέρια της μες στα μαλλιά έμοιαζαν κρουσταλλιασμένο χιόνι· και όλα αυτά προκαλούσαν στους τρεις της θεατές ακόμη μεγαλύτερο ξάφνιασμα κι επιθυμία να μάθουνε ποια ήταν»*[605].

Αλλά και οι γυναίκες της εποχής φαίνεται να έδειχναν την πρέπουσα προσοχή στην εμφάνισή τους, καθώς μαρτυρούν τα λόγια ενός υπηρέτη μεταμφιεσμένου σε

[603] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 258
[604] Cervantes, 2018a: 390-391
[605] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 383

βάγια: *"–Así es la verdad, señor –respondió una de las doce–: que no tenemos hacienda para mondarnos; y así, hemos tomado algunas de nosotras por remedio ahorrativo de usar de unos pegotes o parches pegajosos, y aplicándolos a los rostros, y tirando de golpe, quedamos rasas y lisas como fondo de mortero de piedra; que puesto que hay en Candaya mujeres que andan de casa en casa a quitar el vello y a pulir las cejas, y hacer otros menjurjes tocantes a mujeres, nosotras las dueñas de mi señora por jamás quisimos admitirlas, porque las más oliscan a terceras, habiendo dejado de ser primas; y si por el señor don Quijote no somos remediadas, con barbas nos llevarán a la sepultura."*[606] που σημαίνει: *«"Έτσι είναι, κύρη", απάντησε μία από τις δώδεκα· "πράγματι, δεν έχουμε περιουσία για να ευπρεπιζόμαστε, κι έτσι κάποιες από μας βρήκαμε ένα οικονομικό φάρμακο, να χρησιμοποιούμε κάτι μαντζούνια ή κολλώδη επιθέματα, που αφού τα βάλουμε στο πρόσωπό μας κι ύστερα τα τραβήξουμε μονομιάς, μένουμε λείες κι απαλές σαν τον πάτο μαρμάρινου γουδιού· γιατί, παρότι υπάρχουνε γυναίκες στην Καντάγια που πηγαίνουν από σπίτι σε σπίτι αποτριχώνοντας, σιάζοντας φρύδια και κάνοντας άλλα τέτοια γυναικεία φκιασιδώματα, εμείς οι βάγιες της αρχόντισσάς μου ποτέ δεν θελήσαμε να τις δεχτούμε μες στο σπίτι μας, καθώς οι περισσότερες μυρίζουν πια τριτεύουσες μεσίτρες, κι έχουν πάψει να 'ναι πρωταγωνίστριες στις δουλειές τους· κι άμα δεν βρούμε γιατρειά από τον δον Κιχότε, θε να μας παν στον τάφο μας με γένια"»*[607].

Το κάλλος και τα πλούτη φαίνεται να κρατούν διαχρονικά το κλειδί της ευτυχίας για τη νεαρή γυναίκα: *"La fama de su belleza se comenzó a estender por todas las circunvecinas aldeas, ¿qué digo yo por las circunvecinas no más, si se extendió a las apartadas ciudades, y aun se entró por las salas de los reyes, y por los oídos de todo género de gente, que como a cosa rara, o como a imagen de milagros, de todas partes a verla venían? Guardábala su padre, y guardábase ella; que no hay candados, guardas ni cerraduras que mejor guarden a una doncella que las del recato proprio. La riqueza del padre y la belleza de la hija movieron a muchos, así del pueblo como forasteros, a que por mujer se la pidiesen; mas él, como a quien tocaba disponer de tan rica joya, andaba confuso, sin saber determinarse a quién la entregaría de los infinitos que le importunaban. Y entre los muchos que tan buen deseo tenían, fui yo uno, a quien dieron muchas y grandes esperanzas de buen suceso conocer que el padre*

[606] Cervantes, 2018b: 367
[607] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 439

conocía quién yo era, el ser natural del mismo pueblo, limpio en sangre, en la edad floreciente, en la hacienda muy rico y en el ingenio no menos acabado. Con todas estas mismas partes la pidió también otro del mismo pueblo, que fue causa de suspender y poner en balanza la voluntad del padre, a quien parecía que con cualquiera de nosotros estaba su hija bien empleada; y por salir desta confusión, determinó decírselo a Leandra, que así se llama la rica que en miseria me tiene puesto, advirtiendo que, pues los dos éramos iguales, era bien dejar a la voluntad de su querida hija el escoger a su gusto, cosa digna de imitar de todos los padres que a sus hijos quieren poner en estado."[608] που σημαίνει: *«Η φήμη του κάλλους της άρχισε ν' απλώνεται σ' όλα τα γειτονικά χωριά- τι λέω στα γειτονικά, αφού διαδόθηκε σε πολιτείες μακρινές κι έφτασε μέχρι σε δώματα βασιλικά και στ' αυτιά κάθε λογής ανθρώπων, που έρχονταν από παντού να τη δουν, σαν να ήταν παράξενο θέαμα ή θαυματουργή εικόνα; Τη φύλαγε ο πατέρας της, μα φυλαγόταν κι από μόνη της, γιατί δεν υπάρχουν κλείθρα, κλειδιά και δόντια κλειδωνιάς που να φυλάνε μια κόρη καλύτερα απ' αυτά της ίδιας της συγκράτησής της. Τα πλούτη του πατέρα και τα κάλλη της κόρης έκαναν πολλούς, συγχωριανούς και ξενομερίτες, να τη ζητήσουν σε γάμο· όμως αυτός, που του έπεφτε ο κλήρος να διαθέσει ένα τέτοιο πολύτιμο κόσμημα, βρισκόταν σε σύγχυση, μην μπορώντας ν' αποφασίσει στα χέρια ποιανού από τους αναρίθμητους υποψήφιους που τον τριβέλιζαν να τη δώσει. Ένας ανάμεσα σ' όλους αυτούς που είχαν μια τόσο έντιμη πρόθεση ήμουν κι εγώ, και μου έδινε πολλές και μεγάλες ελπίδες αγαθής έκβασης η γνώση ότι ο πατέρας της ήξερε ποιος ήμουν· από καλή οικογένεια, από το ίδιο χωριό, με καθαρό χριστιανικό αίμα, στην άνθηση της νιότης μου, πλούσιος σε υλικά αγαθά, και όχι λιγότερο σε πνεύμα. Τη ζήτησε και άλλος ένας συγχωριανός που είχε τα ίδια ακριβώς προτερήματα, με αποτέλεσμα να σαστίσει ο πατέρας και ν' αμφιταλαντεύεται επειδή έβρισκε πως η θυγατέρα του θα καλόπεφτε και με τον έναν και με τον άλλον από μας τους δυο· για να λύσει λοιπόν αυτό το μπέρδεμα, αποφάσισε να το πει στη Λεάντρα, γιατί αυτό είναι το όνομα της καλότυχης που μ' έριξε στη δυστυχία, φρονώντας ότι, αφού ήμασταν εφάμιλοι και οι δυο, ήταν καλύτερο ν' αφήσει την αγαπημένη του θυγατέρα να εκλέξει κατά τη βούληση και την αρέσκειά της, ένα παράδειγμα το οποίο θα άξιζε να μιμούνται όλοι οι γονείς που θέλουν να παντρέψουν τα παιδιά τους»*[609].

[608] Cervantes, 2018a: 646-647

[609] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 706

Μέσα στις όλες χάρες προσμετράται ιδιαίτερα και η αγνότητα, όπως εξιστορεί ο Πέδρος: *"Guardábala su tío con mucho recato y con mucho encerramiento; pero, con todo esto, la fama de su mucha hermosura se extendió de manera que así por ella como por sus muchas riquezas, no solamente de los de nuestro pueblo, sino de los de muchas leguas a la redonda, y de los mejores dellos, era rogado, solicitado e importunado su tío se la diese por mujer. Mas él, que a las derechas es buen cristiano, aunque quisiera casarla luego, así como la vía de edad, no quiso hacerlo sin su consentimiento, sin tener ojo a la ganancia y granjería que le ofrecía el tener la hacienda de la moza, dilatando su casamiento. Y a fe que se dijo esto en más de un corrillo en el pueblo, en alabanza del buen sacerdote. Que quiero que sepa, señor andante, que en estos lugares cortos de todo se trata y de todo se murmura; y tened para vos, como yo tengo para mí, que debía de ser demasiadamente bueno el clérigo que obliga a sus feligreses a que digan bien dél, especialmente en las aldeas."*[610] που σημαίνει: *«Ο θείος της τη φύλαγε κρατώντας τη με τα μάτια χαμηλά και κλειδαμπαρωμένη· μα, κι έτσι ακόμα, η φήμη της μεγάλης ομορφιάς της απλώθηκε τόσο που, γι' αυτήν όσο και για τα πλούτη της, οι άντρες, και μάλιστα οι καλύτεροι, όχι μονάχα απ' το δικό μας το χωριό αλλά κι απ' όλα τα γύρω, πολλές λεύγες από δω, εκλιπαρούσαν, ενοχλούσαν και ζητούσαν φορτικά από τον θείο της να τους τη δώσει για γυναίκα. Αλλά εκείνος, που είναι αληθινά καλός χριστιανός, μολονότι θα 'θελε να παντρευτεί αμέσως, μια και την έβλεπε να 'χει φτάσει στη σωστή ηλικία, δε θέλησε να το κάνει δίχως τη συγκατάθεσή της, και δίχως να κοιτάζει το κέρδος και τ' όφελος που είχε κρατώντας στα χέρια του την περιουσία του κοριτσιού όσο καθυστερούσε η παντρειά της. Κι αυτό, μα την πίστη μου, συζητήθηκε σε περισσότερα από ένα πηγαδάκια στο χωριό, όπου παίνευαν τον καλό ιερέα. Γιατί θα πρέπει να ξέρετε, κύριε περιπλανώμενε, πως σε τούτα τα μικρά μέρη όλα τα κουβεντιάζουνε και όλα τα ξομπλιάζουν· και να 'σαστε βέβαιος, όπως είμαι κι εγώ, ότι πρέπει να είναι άγιος όποιος κληρικός κάνει το εκκλησίασμά του να τονε παινεύει, ειδικά στα χωριά»*[611].

Ως επιστέγασμα της αγνότητας θα προσθέσει ο Λοτάριος την υπόληψη της γυναίκας: *"Mira que no hay joya en el mundo que tanto valga como la mujer casta y honrada, y que todo el honor de las mujeres consiste en la opinión buena que dellas se tiene; y pues la de tu esposa es tal que llega al estremo de bondad que sabes, ¿para*

[610] Cervantes, 2018a: 204-205
[611] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 160-161

qué quieres poner esta verdad en duda? Mira, amigo, que la mujer es animal imperfecto, y que no se le han de poner embarazos donde tropiece y caiga, sino quitárselos y despejalle el camino de cualquier inconveniente, para que sin pesadumbre corra ligera a alcanzar la perfección que le falta, que consiste en el ser virtuosa."[612] που σημαίνει: *«Θυμήσου πως δεν υπάρχει κόσμημα στον κόσμο τόσο πολύτιμο όσο η αγνή κι ενάρετη γυναίκα, και πως όλη η τιμή των γυναικών έγκειται στην καλή τους φήμη· κι αφού η υπόληψη της γυναίκας σου αγγίζει, όπως ξέρεις, το μέγιστο, για ποιο λόγο επιμένεις ν' αμφισβητείς αυτή την αλήθεια; Θυμήσου επίσης, φίλε μου, ότι η γυναίκα είναι ζώον ατελές, και ότι δεν πρέπει να της βάζει κανείς εμπόδια όπου να σκοντάφτει και να πέφτει, αλλά να τ' απομακρύνει και να της αφήνει το δρόμο ελεύθερο κι απαλλαγμένο από κάθε δυσχέρεια, ώστε να τρέχει απρόσκοπτα κι ανάλαφρη να επιτύχει την τελειότητα που της λείπει, και που έγκειται στο να είναι ενάρετη»*[613].

Όπως είναι φυσικό, οι ίδιες αξίες ταλανίζουν και τις ίδιες τις γυναίκες: *"-Corrida estoy, amiga Leonela, de ver en cuán poco he sabido estimarme, pues siquiera no hice que con el tiempo comprara Lotario la entera posesión que le di tan presto de mi voluntad. Temo que ha de [desestimar] mi presteza o ligereza, sin que eche de ver la fuerza que él me hizo para no poder resistirle. -No te dé pena eso, señora mía -respondió Leonela-; que no está la monta ni es causa para menguar la estimación darse lo que se da presto, si, en efecto, lo que se da es bueno, y ello por sí digno de estimarse. Y aun suele decirse que el que luego da, da dos veces. -También se suele decir -dijo Camila-, que lo que cuesta poco se estima en menos."*[614] που σημαίνει: *«"Ντρέπομαι, καλή μου Λεονέλα, όσο βλέπω πόσο μικρή αξία έδωσα στον εαυτό μου, αφού δεν έκανα τον Λοτάριο καν να δαπανήσει χρόνο για ν' αποκτήσει την πλήρη κυριότητα της εύνοιας που τόσο γρήγορα του παραχώρησα. Φοβάμαι ότι θα με υποτιμήσει για τη βιασύνη ή την ελαφρότητά μου, χωρίς να λάβει υπόψη του πόση πίεση άσκησε ο ίδιος έτσι ώστε να μην μπορέσω να του αντισταθώ". "Μη σε στενοχωρεί αυτό, κυρά μου", απάντησε η Λεονέλα, "γιατί η αξία δεν ανεβαίνει ούτε και είναι λόγος να μειωθεί επειδή δίνεται γρήγορα ό,τι δίνεται, αν είναι στ' αλήθεια καλό κι αξιεκτίμητο από μόνο του. Και μάλιστα λένε πως όποιος δίνει πρώτος δίνει δυο φορές". "Όπως επίσης λένε", είπε η Καμίλα, "πως λίγο ό,τι στοιχίζει λίγο μονάχα αξίζει"*[615].

[612] Cervantes, 2018a: 457
[613] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 464
[614] Cervantes, 2018a: 473
[615] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 485-486

Με τις παραστρατημένες κόρες συνυπάρχουν, όπως συμβαίνει σε όλες τις καλές κοινωνίες, και οι συνετές ευυπόληπτες κόρες: *"–Ahora, señores, yo estoy turbada, y no sé lo que me digo –respondió la doncella–; pero la verdad es que yo soy hija de Diego de la Llana, que todos vuesas mercedes deben de conocer. –Aún eso lleva camino –respondió el mayordomo–; que yo conozco a Diego de la Llana, y sé que es un hidalgo principal y rico, y que tiene un hijo y una hija, y que después que enviudó no ha habido nadie en todo este lugar que pueda decir que ha visto el rostro de su hija; que la tiene tan encerrada, que no da lugar al sol que la vea, y, con todo esto, la fama dice que es en estremo hermosa. […] –«Es el caso, señores –respondió ella–, que mi padre me ha tenido encerrada diez años ha, que son los mismos que a mi madre come la tierra. En casa dicen misa en un rico oratorio, y yo en todo este tiempo no he visto que el sol del cielo de día, y la luna y las estrellas de noche, ni sé qué son calles, plazas, ni templos, ni aun hombres, fuera de mi padre y de un hermano mío, y de Pedro Pérez el arrendador, que por entrar de ordinario en mi casa, se me antojó decir que era mi padre, por no declarar el mío. Este encerramiento y este negarme el salir de casa, siquiera a la iglesia, ha muchos días y meses que me trae muy desconsolada; quisiera yo ver el mundo, o, a lo menos, el pueblo donde nací, pareciéndome que este deseo no iba contra el buen decoro que las doncellas principales deben guardar a sí mesmas. Cuando oía decir que corrían toros y jugaban cañas, y se representaban comedias, preguntaba a mi hermano, que es un año menor que yo, que me dijese qué cosas eran aquéllas y otras muchas que yo no he visto, él me lo declaraba por los mejores modos que sabía, pero todo era encenderme más el deseo de verlo. Finalmente, por abreviar el cuento de mi perdición, digo que yo rogué y pedí a mi hermano, que nunca tal pidiera ni tal rogara"*[616] που σημαίνει: *«"Είμαι τόσο ταραγμένη αυτή την ώρα, άρχοντές μου, που δεν ξέρω τι λέω", απάντησε η κόρη, "όμως, και λέω την αλήθεια, είμαι η θυγατέρα του Ντιέγο ντε λα Γιάνα, που πρέπει να τον γνωρίζετε όλοι σας". "Αυτό μάλιστα, βγάζει νόημα", απάντησε ο αρχιθαλαμηπόλος, "επειδή γνωρίζω τον Ντιέγο ντε λα Γιάνα και ξέρω ότι είναι ένας επιφανής και εύπορος ευγενής, ότι έχει έναν γιο και μια κόρη, κι ότι αφότου χήρεψε δεν υπήρξε σε τούτο τον τόπο κανείς ικανός να ισχυριστεί πως αντίκρυσε το πρόσωπο της θυγατέρας του, γιατί την κρατάει έγκλειστη, τόσο που ούτε τον ήλιο δεν αφήνει να τη θωρήσει και, παρ' όλα αυτά, έχει τη φήμη πάγκαλης". […] "Είναι γεγονός, άρχοντές μου", απάντησε εκείνη, "πως ο πατέρας μου με έχει κρατήσει έγκλειστη τα*

[616] Cervantes, 2018b: 447-449

τελευταία δέκα χρόνια, όσα ακριβώς τρώει τη μητέρα μου το χώμα. Στο σπίτι μου η ιερή ακολουθία τελείται σ' ένα περίτεχνο ευκτήριο, κι έτσι όλον αυτόν τον καιρό δεν έχω δει παρά τον ήλιο στον ουρανό τη μέρα και το φεγγάρι με τ' άστρα τη νύχτα, και δεν ξέρω τι σημαίνει δρόμος, πλατεία ή ναός, ούτε καν άντρας, πέραν του πατέρα και του αδελφού μου, και του Πέδρο Πέρεθ του δημόσιου εισπράκτορα, που μπαινοβγαίνει τόσο τακτικά στο σπίτι μου, ώστε μου ήρθε η ιδέα να σας πω πως ήταν ο πατέρας μου, για να μη φανερώσω τον δικό μου. Αυτός ο εγκλεισμός κι η απαγόρευση να βγω από το σπίτι, ακόμη και για να πάω στην εκκλησία, είναι πολύς καιρός τώρα που μ' έχουν βυθίσει σε απόγνωση. Ήθελα να δω τον κόσμο, ή αν μη τι άλλο τον τόπο όπου γεννήθηκα, θεωρώντας ότι αυτός μου ο πόθος δεν αντέβαινε στην κοσμιότητα την οποία οφείλουν να τηρούν οι επιφανείς κόρες. Όποτε άκουγα να μιλούν για ταυρομαχίες εφίππων και ψευδοκονταρομαχίες με καλάμια και θεατρικές παραστάσεις, ρωτούσα τον αδελφό μου, που είναι ένα χρόνο μικρότερός μου, να μου πει τι ήταν αυτά, και άλλα πολλά που δεν έχω δει ποτέ· εκείνος μου τα περιέγραφε όσο καλύτερα του ήταν δυνατόν, όμως όλο αυτό φούντωνε ακόμη περισσότερο τον πόθο μου να τα δω. Τέλος, για να συντομεύσω την ιστόρηση του χαμού μου, να πω ότι εκλιπάρησα και παρακάλεσα τον αδερφό μου, που μακάρι να μην τον είχα ποτέ παρακαλέσει ή εκλιπαρήσει"»[617].

Με θαυμαστό τρόπο οφείλει να παντρεύεται το κάλλος την κοσμιότητα: *"Todo esto dijo sin parar la que tan hermosa mujer parecía, con tal suelta lengua, con voz tan suave, que no menos les admiró su discreción que su hermosura. Y tomándole a hacer nuevos ofrecimientos y nuevos ruegos para que lo prometido cumpliese, ella, sin hacerse más de rogar, calzándose con toda honestidad y recogiendo sus cabellos, se acomodó en el asiento de una piedra, y, puestos los tres alrededor della, haciéndose fuerza por detener algunas lágrimas que a los ojos se le venían, con voz reposada y clara comenzó la historia de su vida desta manera"*[618] που σημαίνει: *«Η πανέμορφη οπτασία τα είπε όλα αυτά ακόμπιαστα, με τόση ευφράδεια και τόσο γλυκιά φωνή, που η σύνεσή της τους ξάφνιασε όσο κι η καλλονή της. Κι όταν αποδύθηκαν σε νέες προσφορές υπηρεσιών και νέα παρακάλια για να τηρήσει την υπόσχεσή της, εκείνη, χωρίς να περιμένει άλλα καλοπιάσματα, αφού φόρεσε τα παπούτσια της με όλη την πρέπουσα συστολή και μάζεψε τα μαλλιά της, βολεύτηκε σε μια πέτρα, με τους τρεις καθισμένους*

[617] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 540-542
[618] Cervantes, 2018a: 392

γύρω της, και πασχίζοντας να συγκρατήσει τα δάκρυα που της έρχονταν στα μάτια, με ήρεμη και καθαρή φωνή, άρχισε να ιστορεί τη ζωή της λέγοντας»[619].

Στην ευτυχή περίπτωση που συγκεράζονταν όλες αυτές οι αρετές, η γυναίκα έχαιρε αιώνιας μνήμης και θαυμασμού: *"No parece sino que ahora la veo, con aquella cara que del un cabo tenía el sol y del otro la luna; y, sobre todo, hacendosa y amiga de los pobres, por lo que creo que debe de estar su ánima a la hora de ahora gozando de Dios en el otro mundo"*[620] που σημαίνει: *«Σαν να τη βλέπω μπροστά μου ολοζώντανη, μ' εκείνο της το πρόσωπο που 'χε τον ήλιο στο 'να μάγουλο και στ' άλλο το φεγγάρι· και, πάνω απ' όλα, ήτανε προκομμένη και πονετική με τους φτωχούς, γι' αυτό και πιστεύω πως ετούτη την ώρα πρέπει να χαίρεται η ψυχή της τον Θεό στον άλλο κόσμο»*[621].

3.3.12.2 Ασχολίες

-Bien la conozco -dijo Sancho-, y sé decir que tira tan bien una barra como el más forzudo zagal de todo el pueblo. ¡Vive el Dador, que es moza de chapa, hecha y derecha y de pelo en pecho, y que puede sacar la barba del lodo a cualquier caballero andante o por andar que la tuviere por señora! ¡Oh hideputa, qué rejo que tiene, y qué voz! Sé decir que se puso un día encima del campanario del aldea a llamar unos zagales suyos que andaban en un barbecho de su padre, y aunque estaban de allí más de media legua, así la oyeron como si estuvieran al pie de la torre. Y lo mejor que tiene es que no es nada melindrosa, porque tiene mucho de cortesana: con todos se burla y de todo hace mueca y donaire.[622]

«Τηνε ξέρω καλά», είπε ο Σάντσο, «κι έχω να σας πω πως την αρπάει τη σπαθόβεργα και τη ρίχνει το ίδιο μακριά με το πιο νταβραντισμένο παλικάρι ολάκερου του χωριού. Θε μου μεγαλοδύναμε,

[619] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 385
[620] Cervantes, 2018a: 204
[621] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 160
[622] Cervantes, 2018a: 353

αυτή κι αν έχει και χάρη κι όνομα, ανθός με το όλα του, σωστό σερνικό και ικανή να ξελασπώσει όποιον ιππότη, πλανώμενο ή έτοιμο να πλανηθεί, την έχει για δέσποινά του! Βρε την άτιμη, σκαρί που το 'χει, και τι φωνή! Να σας πω ότι σκαρφάλωσε μια μέρα κατακόρυφα στο καμπαναριό του χωριού να φωνάξει κάτι δικούς της λεβεντονιούς που σβάρνιζαν σ' ένα άσπαρτο χωράφι του πατέρα της και, μ' όλο που ήταν πάνω από μισή λεύγα μακριά, την άκουσαν λες και στέκονταν στα πόδια του καμπαναριού. Και το μεγαλύτερο καλό της είναι που δεν έχει ντροπές, αυτή είναι αληθινό κορίτσι της χαράς: μ' όλους γελάει και τους βολεύει και μ' όλα παιχνιδίζει και χωρατεύει».[623]

Ορισμένες από τις ασχολίες, με τις οποίες καταπιανόταν η γυναίκα της εποχής του Θερβάντες περιγράφονται μέσα από τη βάγια της δούκισσας και φαίνεται να περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων εκτός από τη ραπτική τέχνη, την ανάγνωση, τη γραφή, την αριθμητική και την καλλιφωνία: *"Finalmente, como yo tuviese fama de gran labrandera, mi señora la duquesa, que estaba recién casada con el duque mi señor, quiso traerme consigo a este reino de Aragón y a mi hija ni más ni menos, adonde yendo días y viniendo días, creció mi hija, y con ella todo el donaire del mundo: canta como una calandria, danza como el pensamiento, baila como una perdida, lee y escribe como un maestro de escuela, y cuenta como un avariento. De su limpieza no digo nada: que el agua que corre no es más limpia, y debe de tener agora, si mal no me acuerdo, diez y seis años, cinco meses y tres días, uno más a menos."*[624] που σημαίνει: *«Τελικά, καθώς είχα φήμη σπουδαίας κεντήστρας, η κυρά μου η δούκισσα, που ότι είχε στεφανωθεί τον κύρη μου τον δούκα, αποφάσισε να με φέρει μαζί της εδώ στο βασίλειο της Αραγωνίας, παίρνοντας κοντά και την κόρη μου, όπου έμπα μέρα έβγα μέρα, κύλησ' ο καιρός, μεγάλωσε η θυγατέρα μου, και μαζί μ' αυτήν κι όλη του κόσμου η χάρη. Τραγουδάει σαν κορυδαλλός, χορεύει στις εσπερίδες σαν ανάερος λογισμός, στροβιλίζει τα πόδια στα πανηγύρια σαν αγεροχτυπημένη, διαβάζει και γράφει σαν γραμματοδιδάσκαλος και μετράει σαν φιλάργυρος. Το πόσο καθαρή είναι δεν λέγεται, αφού το γάργαρο νερό δεν είναι πιο καθάριο, κι αν δεν με γελάει το μνημονικό μου,*

[623] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 337-338
[624] Cervantes, 2018b: 436

πρέπει να 'ναι τώρα δεκάξι χρονών, πέντε μηνών και τριών ημερών, με μια μέρα πάνω μια μέρα κάτω»[625].

Σε άλλες περιπτώσεις, μας συμπληρώνει η Ντοροτέα, η γυναίκα που τύγχανε να φέρει πλούτη και τιμές διαχειριζόταν ολόκληρη την περιουσία της και επωμιζόταν τις αποφάσεις που σχετίζονται με την ανάπτυξή της, αλλά και με και την πρόσληψη και τη μισθοδοσία βοηθητικού προσωπικού. Διατηρώντας, ωστόσο, πάντα την εύθραυστη γυναικεία φύση της δεν παραμελούσε και την τέχνη της ραπτικής ή του πλεξίματος, καθώς και τη μελέτη κάποιου θρησκευτικού βιβλίου ή την απαλή μουσική της άρπας: *"Y del mismo modo que yo era señora de sus ánimos, así lo era de su hacienda. Por mí se recibían y despedían los criados; la razón y cuenta de lo que se sembraba y cogía pasaba por mi mano: los molinos de aceite, los lagares del vino, el número del ganado mayor y menor, el de las colmenas. Finalmente, de todo aquello que un tan rico labrador como mi padre puede tener y tiene, tenía yo la cuenta, y era la mayordoma y señora, con tanta solicitud mía y con tanto gusto suyo, que buenamente no acertaré a encarecerlo. Los ratos que del día me quedaban, después de haber dado lo que convenía a los mayorales, a capataces y a otros jornaleros, los entretenía en ejercicios que son a las doncellas tan lícitos como necesarios, como son los que ofrece la aguja y la almohadilla, y la rueca muchas veces; y si alguna, por recrear el ánimo, estos ejercicios dejaba, me acogía al entretenimiento de leer algún libro devoto, o a tocar una arpa, […] Es, pues, el caso que, pasando mi vida en tantas ocupaciones y en un encerramiento tal, que al de un monesterio pudiera compararse, sin ser vista, a mi parecer, de otra persona alguna que de los criados de casa, porque los días que iba a misa era tan de mañana, y tan acompañada de mi madre y de otras criadas, y yo tan cubierta y recatada, que apenas veían mis ojos más tierra de aquella donde ponía los pies"*[626] που σημαίνει: *«Κι όπως ήμουν κυρά των συναισθημάτων τους έτσι ήμουν και της περιουσίας τους: εγώ αναλάμβανα να μισθώνω και να διώχνω τους υπηρέτες· η απόφαση κι ο έλεγχος για το τι σπερνόταν και τι θεριζόταν ήταν στα χέρια μου, όπως και τα λιοτρίβια, τα πατητήρια, το πόσα κεφάλια γελάδια και γιδοπρόβατα είχαμε, ή πόσα μελίσσια· με δυο λόγια, εγώ διευθετούσα, διαχειρίστρια κι αφέντρα μαζί, όλα όσα μπορεί να έχει, και έχει, ένας πάμπλουτος αγρότης σαν τον πατέρα μου, και ήταν τόση η δική μου προθυμία και η δική του ευαρέσκεια που ό,τι και να πω δεν θα υπερβάλλω. Τον*

[625] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 526-527
[626] Cervantes, 2018a: 393-394

λιγοστό χρόνο που μου έμενε κάθε μέρα, αφού είχα πληρώσει όπως έπρεπε τους τσέλιγκες, τους επιστάτες και τους άλλους καματάρηδες, τον περνούσα με ασχολίες ταιριαστές αλλά και χρήσιμες στα κορίτσια, σαν αυτές που προσφέρει η βελόνα ή το μαξιλαράκι για τις καρφίτσες και πολλές φορές η ρόκα· κι αν κάποτε, για να ξεσκάσω λίγο, άφηνα αυτές τις απασχολήσεις, ψυχαγωγούμουν διαβάζοντας κάποιο λατρευτικό βιβλίο ή παίζοντας άρπα […] Ενώ, λοιπόν, περνούσα τη ζωή μου με τόσες ασχολίες, και με τέτοιον περιορισμό που μόνο με μοναστηριού θα μπορούσε να συγκριθεί, χωρίς να με βλέπει, όπως νόμιζα, κανένας εκτός από τους υπηρέτες του σπιτιού (γιατί τις μέρες που πήγαινα στη λειτουργία ήταν τόσο πρωί, κι εγώ τόσο αυστηρά επιτηρούμενη από τη μητέρα μου και άλλες υπηρέτριες, και τόσο καλυμμένη και συσταζούμενη, που τα μάτια μου μετά βίας έβλεπαν άλλο χώμα πέρα από κείνο που πατούσα)»[627].

3.3.12.3 Επί των αισθηματικών ζητημάτων

Has de saber que una viuda hermosa, moza,
libre y rica, y sobre todo, desenfadada, se enamoró
de un mozo motilón, rollizo y de buen tomo; alcanzólo
a saber su [mayor], y un día dijo a la buena viuda, por vía
de fraternal reprehensión: "-Maravillado estoy, señora,
y no sin mucha causa, de que una mujer tan principal,
tan hermosa y tan rica como vuestra merced, se haya
enamorado de un hombre tan soez, tan bajo y tan idiota como
fulano, habiendo en esta casa tantos maestros, tantos presentados
y tantos teólogos, en quien vuestra merced pudiera escoger como
entre peras, y decir: '-Éste quiero, aquéste no quiero'".[628]

Κάποτε λοιπόν μια όμορφη χήρα, νέα, ελεύθερη, πλούσια
και, προπάντων αμέριμνη, ερωτεύτηκε έναν νεαρό δόκιμο μοναχό,
καλοθρεμμένον και γεροδεμένον· το 'μαθε κάποια φορά ο γέροντάς του
και είπε μια μέρα στην καλή χήρα, εν είδει αδελφικής επίπληξης:
«Εκπλήσσομαι, κυρία, και καθόλου αναίτια μάλιστα, που μια γυναίκα

[627] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 386-387
[628] Cervantes, 2018a: 354

με τέτοια εξέχουσα θέση, τόσο όμορφη και τόσο πλούσια όπως εσείς,
μπορεί να έχει ερωτευτεί έναν άντρα τόσο αγροίκο, τόσο χαμηλής στάθμης
και τόσο απαίδευτο σαν τον εν λόγω, ενώ υπάρχουν σε αυτόν τον
οίκο τόσοι διδάσκοντες, πτυχιούχοι και θεολόγοι, από τους οποίους
θα μπορούσε η χάρη σας να διαλέξει σαν να 'τανε απίδια,
και να πει: αυτόν τον θέλω, τον άλλον δεν τον θέλω.»[629]

Μέσα από τον διάλογο που έχει η κόρη του πανδοχέα με τη μητέρα της, φανερώνονται οι πεποιθήσεις της εποχής για τη σύναψη συναισθηματικών δεσμών: *"- No sé lo que me hiciera -respondió la moza-; sólo sé que hay algunas señoras de aquéllas tan crueles, que las llaman sus caballeros tigres y leones y otras mil inmundicias. Y, ¡Jesús!, yo no sé qué gente es aquélla tan desalmada y tan sin conciencia, que por no mirar a un hombre honrado, le dejan que se muera, o que se vuelva loco. Yo no sé para qué es tanto melindre; si lo hacen de honradas, cásense con ellos, que ellos no desean otra cosa. -Calla, niña -dijo la ventera-, que parece que sabes mucho destas cosas, y no está bien a las doncellas saber ni hablar tanto."*[630] που σημαίνει: *«"Δεν ξέρω τι θα έκανα", απάντησε η κοπέλα· "ξέρω μόνο ότι μερικές απ' αυτές τις κυράδες είναι τόσο σκληρές που οι ιππότες τους τις φωνάζουν τίγρεις και λέαινες, και με χίλια δυο απαίσια ονόματα. Χριστέ μου!, από τι ζύμη είναι του λόγου τους, τόσο άσπλαχνες κι ανομολόγητες που, παρά να γυρίσουν να κοιτάξουν έναν έντιμο άντρα, τον αφήνουν ή να πεθάνει ή να χάσει τα λογικά του; Δεν καταλαβαίνω γιατί τόσα τσακίσματα: αν πια το κάνουν για την τιμή τους, ας τους παντρευτούν, γιατί κι αυτοί δε θέλουν τίποτ' άλλο". "Σώπαινε συ, τσούπρα", είπε η ξενοδόχα, "γιατί σάμπως πολλά ξέρεις από τέτοια πράματα, και στις κοπέλες δεν ταιριάζει μήτε τόσα να ξέρουνε μήτε να λένε τόσα"»*[631].

Ωστόσο, η ομοιομορφία ποτέ δεν χαρακτήρισε την εικόνα μιας κοινωνίας: *"Rióse Camila del A B C de su doncella, y túvola por más plática en las cosas de amor que ella decía. Y así lo confesó ella, descubriendo a Camila como trataba amores con un mancebo bien nacido, de la mesma ciudad; de lo cual se turbó Camila, temiendo que era aquél camino por donde su honra podía correr riesgo. Apuróla si pasaban sus pláticas a más que serlo. Ella, con poca vergüenza y mucha desenvoltura, le respondió*

[629] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 339
[630] Cervantes, 2018a: 442
[631] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου 2019α, σ. 446

que sí pasaban. Porque es cosa ya cierta que los descuidos de las señoras quitan la vergüenza a las criadas, las cuales, cuando ven a las amas echar traspiés, no se les da nada a ellas de cojear, ni de que lo sepan.''[632] που σημαίνει: *«Γέλασε η Καμίλα με την αλφάβητο της υπηρέτριάς της και σκέφτηκε πως ήταν πιο ξεβγαλμένη στα ζητήματα του έρωτα απ' όσο έλεγε, όπως άλλωστε της εξομολογήθηκε κι η ίδια, αποκαλύπτοντας στην αφέντρα της ότι συναντιόταν κρυφά μ' ένα αρχοντόπουλο, από την ίδια αυτή πόλη, κάτι το οποίο θορύβησε την Καμίλα, επειδή φοβήθηκε ότι δι' αυτής της οδού θα μπορούσε να διατρέξει κίνδυνο η δική της τιμή. Την πίεσε για να μάθει αν είχαν προχωρήσει από τα λόγια στα έργα κι εκείνη, με λίγη ντροπή και περισσή αναίδεια, της απάντησε πως είχαν προχωρήσει· γιατί είναι διαπιστωμένο ότι τα ολισθήματα των κυράδων αφαιρούν κάθε αιδώ από τις υπηρέτριες, οι οποίες, άπαξ και δουν τις αφέντρες να στραβοπατούν, δεν το έχουν για τίποτε να κουτσαίνουν κι αυτές, ούτε και νοιάζονται να τους κρύψουν το κούτσαμά τους»*[633].

Οι τύποι, εντούτοις, επέβαλαν εγκράτεια ενόψει παρουσίας τρίτων: *''A estas razones, puso Luscinda en Cardenio los ojos, y, habiendo comenzado a conocerle, primero por la voz, y asegurándose que él era con la vista, casi fuera de sentido y sin tener cuenta a ningún honesto respeto, le echó los brazos al cuello y, juntando su rostro con el de Cardenio, le dijo: -Vos sí, señor mío, sois el verdadero dueño desta vuestra cautiva, aunque más lo impida la contraria suerte, y aunque más amenazas le hagan a esta vida que en la vuestra se sustenta. Estraño espectáculo fue éste para don Fernando y para todos los circunstantes, admirándose de tan no visto suceso.''*[634] που σημαίνει: *«Σ' αυτά τα λόγια, ύψωσε η Λουσθίντα το βλέμμα στον Καρδένιο, και όταν άρχισε να τον αναγνωρίζει, πρώτα από τη φωνή και ύστερα επιβεβαιώνοντας με τα μάτια πως ήταν αυτός, έχοντας βγει σχεδόν από τα λογικά της και μην υπολογίζοντας καμία κοσμιότητα, τύλιξε τα χέρια στο λαιμό του και, ακουμπώντας το πρόσωπό της στο δικό του, του είπε: ''Ναι, κύριέ μου, εσείς είστε ο αληθινός αφέντης αυτής εδώ της αιχμάλωτής σας, όσο κι αν προσπαθεί να το εμποδίσει η αντίξοη μοίρα και όσες φοβέρες κι αν απευθύνουν σ' ετούτη τη ζωή που κρέμεται από τη δική σας''. Ήταν αλλόκοτο θέαμα αυτό για τον δον Φερνάντο και όλους τους παρισταμένους, που είχαν μείνει ενεοί μπροστά σ' ένα τέτοιο ανίδωτο περιστατικό»*[635].

[632] Cervantes, 2018a: 474-475
[633] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου 2019α, σ. 487
[634] Cervantes, 2018a: 503
[635] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 525

3.3.13 Το ειδύλλιο στην ισπανική κοινωνία

Y que el de casarse los enamorados era el fin
de más excelencia, advirtiendo que el mayor contrario
que el amor tiene es la hambre y la continua necesidad,
porque el amor es todo alegría, regocijo y contento, y más
cuando el amante está en posesión de la cosa amada, contra quien
son enemigos opuestos y declarados la necesidad y la pobreza.[636]

Το να παντρεύονται δε οι ερωτευμένοι ήταν
ο πλέον έξοχος σκοπός, λαμβανομένου πάντοτε
υπόψη ότι ο χειρότερος αντίπαλος του έρωτα είναι
η πείνα και η αδιάλειπτη ανάγκη, γιατί ο έρωτας,
είναι καθ' όλα χαρά, ευφροσύνη κι ευτυχία, πολλώ
μάλλον όταν ο εραστής κατέχει το αντικείμενο της αγάπης
του, απέναντι στον οποίο η ανάγκη και η ένδεια
στέκονται άκαμπτοι και δηλωμένοι εχθροί.[637]

Όπως μας αποκαλύπτει ο δον Κιχώτης, ο ρόλος της μεσολαβήτριας έχει μεγάλη παράδοση στην ισπανική κοινωνία: *"–Dígame, señora doña Rodríguez –dijo don Quijote–: ¿por ventura viene vuestra merced a hacer alguna tercería? Porque le hago saber que no soy de provecho para nadie, merced a la sin par belleza de mi señora Dulcinea del Toboso. Digo, en fin, señora doña Rodríguez, que como vuestra merced salve y deje a una parte todo recado amoroso, puede volver a encender su vela, y vuelva, y departiremos de todo lo que más mandare y más en gusto le viniere, salvando, como digo, todo incitativo melindre. –¿Yo recado de nadie, señor mío? –respondió la dueña–. Mal me conoce vuestra merced; sí, que aún no estoy en edad tan prolongada, que me acoja a semejantes niñerías, pues, Dios loado, mi alma me tengo en las carnes, y todos mis dientes y muelas en la boca, amén de unos pocos que me han usurpado unos catarros, que en esta tierra de Aragón son tan ordinarios."*[638] που σημαίνει: *«"Για πείτε μου, αρχόντισσα δόνια Ροντρίγκεθ", είπε ο δον Κιχότε, "μην τυχόν έρχεται*

[636] Cervantes, 2018b: 220
[637] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 557
[638] Cervantes, 2018b: 432

η χάρη σας να κάνει τη μεσολαβήτρα για καμιά ερωτοδουλειά; Διότι πρέπει να γνωρίζετε ότι δεν μπορώ να φανώ χρήσιμος σε καμιά, προς χάριν του απαράμιλλου κάλλους της δέσποινάς μου Ντουλθινέα ντελ Τομπόσο. Λέω, εν πάσει περιπτώσει, δόνια Ροντρίγκεθ ότι, εφόσον εξαιρέσετε και αφήσετε κατά μέρος οιοδήποτε μήνυμα ερωτικής φύσεως, μπορείτε να πάτε ν' ανάψετε το κερί σας, κι έπειτα γυρίστε πάλι εδώ, και θα μιλήσουμε για ό,τι ορίσετε και σας ευαρεστεί περισσότερο, τη εξαιρέσει, όπως είπα, παντός διεγερτικού χαριεντισμού". "Εγώ, να μεταφέρω μήνυμα τρίτων, άρχοντά μου;" απάντησε η βάγια. "Ομολογουμένως, δεν με ξέρει καλά η ευγενεία σας· δεν είμαι ακόμη σε τόσο προχωρημένη ηλικία ώστε να καταφεύγω σε τέτοια παιδιαρίσματα μια και, δόξα να 'χει ο Θεός, διατηρώ το σφρίγος της νιότης μου, κι έχω όλα μου τα δόντια μες στο στόμα μου, εξόν από κάτι λίγα που μου τ' άρπαξαν οι βήχες σε κάποια συναχώματα, τόσο συνηθισμένα σ' αυτήν εδώ τη γη της Αραγωνίας"»[639].

Ωστόσο, δεν εξέλειπαν και οι άμεσες εκδηλώσεις θαυμασμού από τους ίδιους τους ενδιαφερομένους: *"-Y no me hubieron bien visto, cuando (según él dijo después) quedó tan preso de mis amores cuanto lo dieron bien a entender sus demostraciones. Mas por acabar presto con el cuento (que no le tiene) de mis desdichas, quiero pasar en silencio las diligencias que don Fernando hizo para declararme su voluntad. Sobornó toda la gente de mi casa, dio y ofreció dádivas y mercedes a mis parientes. Los días eran todos de fiesta y de regocijo en mi calle; las noches no dejaban dormir a nadie las músicas. Los billetes que, sin saber cómo, a mis manos venían, eran infinitos, llenos de enamoradas razones y ofrecimientos, con menos letras que promesas y juramentos. Todo lo cual no sólo no me ablandaba, pero me endurecía de manera como si fuera mi mortal enemigo, y que todas las obras que para reducirme a su voluntad hacía, las hiciera para el efecto contrario"*[640] που σημαίνει: *«Ακόμα δεν είχε προλάβει να μ' αντικρίσει, κι αμέσως, όπως είπε ο ίδιος αργότερα, τον βρόχιασε ο έρωτας τόσο όσο έδειξαν ολοκάθαρα τα φερσίματά του. Μα για να τελειώσω σύντομα την ατελείωτη ιστόρηση των δεινών μου, θα παρατρέξω τις κινήσεις που έκανε για να μου δηλώσει τα αισθήματά του: δωροδόκησε όλους τους υπηρέτες του σπιτιού μου, έδωσε κι έταξε δώρα και χάρες στους συγγενείς μου· κάθε μέρα στο δρόμο μου γίνονταν γιορτές και πανηγύρια, και τις νύχτες οι σερενάτες δεν άφηναν κανέναν να κλείσει μάτι· τα ραβασάκια που έφταναν στα χέρια μου, άγνωστο με ποιους τρόπους, ήταν αμέτρητα, γεμάτα ερωτόλογα*

[639] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 521
[640] Cervantes, 2018a: 394-395

και υποσχέσεις, όπου πιο πολλές ήταν οι προσφορές κι οι όρκοι παρά τα γράμματα στις λέξεις. Όλα αυτά όχι μόνο δεν με μαλάκωναν αλλά μ' έκαναν σκληρή, σαν να ήταν ο θανάσιμος εχθρός μου και όλες του οι ενέργειες για να ενδώσω στην επιθυμία του να έφερναν το αντίθετο αποτέλεσμα»[641].

Ορισμένες άλλες τεχνικές, που χρησιμοποιούσαν οι θαυμαστές για να προσεγγίσουν το αντικείμενο του πόθου τους, περιγράφονται μέσα από τις συμβουλές του Ανσέλμου: *"Abrazóle Anselmo tierna y amorosamente, y agradecióle su ofrecimiento, como si alguna grande merced le hubiera hecho, y quedaron de acuerdo entre los dos que desde otro día siguiente se comenzase la obra; que él le daría lugar y tiempo como a sus solas pudiese hablar a Camila, y asimesmo le daría dineros y joyas que darla y que ofrecerla. Aconsejóle que le diese músicas, que escribiese versos en su alabanza, y que, cuando él no quisiese tomar trabajo de hacerlos, él mesmo los haría."*[642] που σημαίνει: *«Εκείνος τον αγκάλιασε με τρυφερότητα και αγάπη, και τον ευχαρίστησε για την προσφορά του, σαν να του είχε κάνει ο φίλος του κάποια μεγάλη χάρη, κι έμειναν σύμφωνοι οι δυο τους ότι το έργο του Λοτάριο θα ξεκινούσε την επόμενη κιόλας ημέρα, και ότι ο Ανσέλμο θα του έδινε την ευκαιρία και χρόνο για να μιλήσει μόνος με την Καμίλα, όπως επίσης θα τον εφοδίαζε με χρήματα και κοσμήματα για να της τα διαθέσει και να της τα προσφέρει. Τον συμβούλεψε να της κάνει σερενάτες και να της γράφει στίχους εξυμνώντας την, και είπε πως, αν ο Λοτάριο δεν ήθελε να υποβληθεί στον κόπο να τους συνθέσει, θα τους έγραφε ο ίδιος»*[643].

Παρόμοιες, ωστόσο, τακτικές παρατηρούνται και στην περίπτωση της Κλάρας: *"Clara despertó toda soñolienta, y de la primera vez no entendió lo que Dorotea le decía; y volviéndoselo a preguntar, ella se lo volvió a decir, por lo cual estuvo atenta Clara. Pero apenas hubo oído dos versos que el que cantaba iba prosiguiendo, cuando le tomó un temblor tan estraño, como si de algún grave accidente de cuartana estuviera enferma, y abrazándose estrechamente con [Dorotea], le dijo: -¡Ay, señora de mi alma y de mi vida! ¿Para qué me despertastes? Que el mayor bien que la fortuna me podía hacer por ahora era tenerme cerrados los ojos y los oídos, para no ver ni oír a ese desdichado músico. -¿Qué es lo que dices, niña? Mira que dicen que el que canta es un mozo de mulas. -No es sino señor de lugares –respondió Clara-, y el que le tiene en mi alma con tanta seguridad, que si él no quiere dejalle, no le será quitado*

[641] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 388
[642] Cervantes, 2018a: 461
[643] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 470

eternamente."[644] που σημαίνει: *«Η Κλάρα ήταν ακόμα μισοκοιμισμένη, και στην αρχή δεν κατάλαβε τι της έλεγε η Ντοροτέα· τη ρώτησε λοιπόν, κι αφού εκείνη της το επανέλαβε, έδωσε προσοχή η Κλάρα για ν' ακούσει. Όμως πριν προλάβουν να φτάσουν στ' αυτιά της δυο στίχοι από το μελώδημα το οποίο συνέχιζε ο τραγουδιστής του, την έπιασε μια παράξενη τρεμούλα, σαν να την συγκλόνιζε τεταρταίος πυρετός και, αγκαλιάζοντας σφιχτά την Ντοροτέα, της είπε: "Αχ, ακριβή κι αγαπημένη μου κυρία! Γιατί με ξύπνησες; Το μεγαλύτερο καλό που θα μπορούσε να μου κάνει η τύχη ως τώρα θα ήταν να μου κρατήσει τα μάτια και τ' αυτιά κλειστά, να μη βλέπω ούτε ν' ακούω αυτόν τον δύσμοιρο μουσικό". "Τι είναι αυτά που λες, μικρή μου; Εμένα μου είπαν πως είναι ένας απλός αγωγιάτης". "Αντίθετα", απάντησε η Κλάρα, "είναι κάτοχος κτημάτων και υποτακτικών, όπως και της καρδιάς μου, και είναι τόσο ασφαλισμένη η θέση του που, αν δεν θελήσει να την αφήσει αυτός, θα μείνει χωροδεσπότης της για πάντα"»*[645].

Αν και τα ήθη της εποχής επέβαλαν στη συνετή κόρη τη φρονιμάδα και τη διαφύλαξη της τιμής της, η ιστορία του Καρδένιου και της Λουσθίντας μας αποκαλύπτει μια διαφορετική εικόνα της κοινωνίας: *"Con esto, nos contábamos cien mil niñerías y acaecimientos de nuestros vecinos y conocidos, y a lo que más se extendía mi desenvoltura era a tomarle, casi por fuerza, una de sus bellas y blancas manos, y llegaría a mi boca, según daba lugar la estrecheza de una baja reja que nos dividía."*[646] που σημαίνει: *«Και μαζί, διηγούμασταν ο ένας στον άλλον χίλιες μύριες ασήμαντες ιστορίες και μικροπράγματα για τους γείτονες και τους γνωστούς μας, κι όλη μου η θρασύτητα έφτανε το πολύ μέχρι του να πάρω, με τη βία σχεδόν, το ένα από τα όμορφα λευκά της χέρια και να το φέρω στα χείλη μου, όσο το επέτρεπαν τα μικρά κενά στο κιγκλίδωμα που μας χώριζε»*[647].

Σε ορισμένες περιπτώσεις, βέβαια, η σύναψη σχέσεων είχε ευτυχή κατάληξη και οδηγούσε σε γάμο, όπως μας εξιστορεί η βάγια της δούκισσας: *"No tratamos tan secretamente nuestros amores, que no viniesen a noticia de mi señora, la cual, por escusar dimes y diretes, nos casó en paz y en haz de la santa madre Iglesia católica romana, de cuyo matrimonio nació una hija para rematar con mi ventura, si alguna tenía, no porque yo muriese del parto, que le tuve derecho y en sazón, sino porque desde allí a poco murió mi esposo de un cierto espanto que tuvo, que, a tener ahora*

[644] Cervantes, 2018a: 573-574
[645] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 615-616
[646] Cervantes, 2018a: 378-379
[647] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 367

lugar para contarle, yo sé que vuestra merced se admirara."[648] που σημαίνει: *«Δεν κρατήσαμε το ειδύλλιό μας τόσο κρυφό ώστε να μην το πάρει είδηση η κυρά μου, η οποία, για να γλυτώσει και το σούσουρο, μας πάντρεψε καταπώς ορίζουν οι τύποι και τελετουργίες της Αγίας Ρωμαϊκής Καθολικής Εκκλησίας· από το γάμο αυτόν γεννήθηκε μια κόρη ίσα να βάλει τέλος στην καλή μου τύχη, αν διέθετα ποτέ κάτι τέτοιο – όχι γιατί είχα φόβο να πεθάνω πάνω στη γέννα, όπου όλα έγιναν ομαλά και στην ώρα τους, αλλά γιατί λίγον καιρό πιο ύστερα πέθανε ο άντρας μου από κάποιο ξαφνικό που τον βρήκε, και που, αν είχα τώρα χρόνο να σας το διηγηθώ, ξέρω πως θα στεκόταν ο νους σας»*[649].

Σε άλλες περιπτώσεις, ωστόσο, διαφαίνεται η πρόθεση εξαπάτησης και η δεινή θέση της γυναίκας, στην οποία εισέρχεται μετά από την αθέτηση όρκου του ενδιαφερομένου: *"No permitas, con dejarme y desampararme, que se hagan y junten corrillos en mi deshonra; no des tan mala vejez a mis padres, pues no lo merecen los leales servicios que, como buenos vasallos, a los tuyos siempre han hecho. Y si te parece que has de aniquilar tu sangre por mezclarla con la mía, considera que pocas o ninguna nobleza hay en el mundo que no haya corrido por este camino, y que la que se toma de las mujeres no es la que hace al caso en las ilustres descendencias; cuanto más, que la verdadera nobleza consiste en la virtud, y si ésta a ti te falta negándome lo que tan justamente me debes, yo quedaré con más ventajas de noble que las que tú tienes. En fin, señor, lo que últimamente te digo es que, quieras o no quieras, yo soy tu esposa"*[650] που σημαίνει: *«Μη δώσεις το δικαίωμα στους κακόγλωσσους, αφήνοντας κι εγκαταλείποντάς με, να μαζεύονται σε κύκλους και να διασύρουν την τιμή μου· μη χαρίσεις στους γονείς μου τέτοια άσχημα γηρατειά, γιατί δεν το αξίζουν οι πιστές υπηρεσίες που, σαν καλοί υποτακτικοί, πρόσφεραν πάντα στους δικούς σου. Κι αν πιστεύεις ότι θα χαλάσεις το αίμα σου εάν το αναμείξεις με το δικό μου, έχε κατά νου ότι λίγες αρχοντογενιές υπάρχουν στον κόσμο, αν υπάρχουν, που να μην έχουν διατρέξει αυτό το δρόμο, κι ότι το αίμα των γυναικών δεν λαμβάνεται υπόψη στα επιφανή γενεαλόγια, πόσο μάλλον που η αληθινή ευγένεια έγκειται στην αρετή, και αν τη χάσεις με το να μου αρνηθείς τα όσα μου οφείλεις και δικαιούμαι, τότε εγώ θα έχω περισσότερες αξιώσεις ευγενικής καταγωγής απ' όσες έχεις εσύ. Τέλος, άρχοντά μου, για να ολοκληρώσω, σου λέω πως, είτε το θέλεις είτε όχι, είμαι σύζυγός σου»*[651].

[648] Cervantes, 2018b: 435
[649] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 525
[650] Cervantes, 2018a: 502
[651] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 523

Προς νουθεσία και υπεράσπιση της τίμιας γυναίκας, αναφέρει ο πάντα υποστηρικτικός ιδαλγός: *"–Buena dueña, templad vuestras lágrimas, o, por mejor decir, enjugadlas y ahorrad de vuestros suspiros, que yo tomo a mi cargo el remedio de vuestra hija, a la cual le hubiera estado mejor no haber sido tan fácil en creer promesas de enamorados, las cuales, por la mayor parte, son ligeras de prometer y muy pesadas de cumplir"*[652] που σημαίνει: *«Καλή βάγια, συγκρατήστε τα δάκρυά σας, ή μάλλον στεγνώστε τα και φεισθείτε των στεναγμών σας, διότι αναλαμβάνω την ευθύνη να θεραπεύσω την ατυχία της κόρης σας, που βέβαια καλύτερα θα 'ταν να μην είχε δείξει τόση ευπιστία σε υποσχέσεις εραστών, οι οποίες ως επί το πλείστον με ελαφρά καρδία δίνονται, και με βαριά τηρούνται»*[653].

3.3.13.1 Οι κοινωνικές αντιλήψεις για το ζήτημα του γάμου

Yo no soy casado, ni hasta agora me ha venido en pensamiento serlo, y, con todo esto, me atrevería a dar consejo al que me lo pidiese del modo que había de buscar la mujer con quien se quisiese casar. Lo primero, le aconsejaría que mirase más a la fama que a la hacienda; porque la buena mujer no alcanza la buena fama solamente con ser buena, sino con parecerlo; que mucho más dañan a las honras de las mujeres las desenvolturas y libertades públicas que las maldades secretas.[654]

Εγώ δεν είμαι παντρεμένος, ούτε ως τώρα μου έχει περάσει απ' το μυαλό να παντρευτώ, εντούτοις, όμως, θα αποτολμούσα να δώσω μια συμβουλή σε όποιον μου τη ζητούσε για το πώς θα έπρεπε ν' αναζητήσει τη γυναίκα την οποία θα επιθυμούσε να στεφανωθεί. Κατά πρώτον, θα του συνιστούσα να προσέξει μάλλον τη φήμη παρά την

[652] Cervantes, 2018b: 472
[653] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 572
[654] Cervantes, 2018b: 221

περιουσία της, διότι η χρηστή γυναίκα δεν αποκτά
καλή φήμη μόνο όταν είναι, αλλά και όταν φαίνεται
ενάρετη, αφού οι δημόσιες απρέπειες και ελευθεριότητες
ζημιώνουν την τιμή των γυναικών πολύ περισσότερο
από τις κρύφιες αναισχυντίες.[655]

Ο θεσμός του γάμου φέρει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ισπανική κοινωνία της εποχής και η σύμφωνη γνώμη των γονέων κρίνεται απαραίτητη για την τέλεση του μυστηρίου, όπως διακρίνουμε μέσα από τα λόγια του Σάντσου:*"Anoche, andando de ronda, topé una muy hermosa doncella en traje de varón y un hermano suyo en hábito de mujer; de la moza se enamoró mi maestresala, y la escogió en su imaginación para su mujer, según él ha dicho, y yo escogí al mozo para mi yerno; hoy los dos pondremos en plática nuestros pensamientos con el padre de entrambos, que es un tal Diego de la Llana, hidalgo y cristiano viejo cuanto se quiere."*[656] που σημαίνει: *«Χτες βράδυ που είχα βγει περιπολία, πέτυχα μια πανέμορφη κόρη με αντρική φορεσιά και τον αδερφό της ντυμένον γυναικεία· ο τραπεζάρχης μου ερωτοχτυπήθηκε με την κοπέλα, και τη διάλεξε στο μυαλό του για γυναίκα του, όπως μου είπε, κι εγώ πάλι διάλεξα για γαμπρό μου τον νεαρό, οπότε σήμερα θα βάλουμε κι οι δυο σ' εφαρμογή τα σχέδιά μας, και θα το κουβεντιάσουμε με τον πατέρα τους, κάποιον Ντιέγο ντε λα Γιάνα, ιδαλγό και παλιό χριστιανό τόσο, που πιο πολύ δε γίνεται»*[657].

Κατά συνέπεια, και η υπακοή στο θέλημα των γονιών έχει βαρύνουσα σημασία: *"Díjome que la noche que don Fernando se desposó con Luscinda, después de haber ella dado el sí de ser su esposa, le había tomado un recio desmayo, y que llegando su esposo a desabrocharle el pecho para que le diese el aire, le halló un papel escrito de la misma letra de Luscinda, en que decía y declaraba que ella no podía ser esposa de don Fernando, porque lo era de Cardenio, que, a lo que el hombre me dijo, era un caballero muy principal, de la mesma ciudad; y que si había dado el sí a don Fernando, fue por no salir de la obediencia de sus padres. En resolución, tales razones dijo que contenía el papel, que daba a entender que ella había tenido intención de matarse en acabándose de desposar, y daba allí las razones por que se había quitado la vida"*[658]

[655] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 258-259
[656] Cervantes, 2018b: 468
[657] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 567
[658] Cervantes, 2018a: 397

που σημαίνει: *«Μου είπε ότι το βράδυ που παντρεύτηκε ο δον Φερνάντο τη Λουσθίντα, αφού εκείνη είχε πει ότι δεχόταν να γίνει γυναίκα του, ένιωσε να σβήνει και, όπως πήγε ο άντρας της να της ξεσφίξει το φόρεμα στο στήθος για να πάρει αέρα, βρήκε ένα χαρτί γραμμένο με το ίδιο της το χέρι, όπου δήλωνε ξεκάθαρα ότι δεν μπορούσε να γίνει γυναίκα του δον Φερνάντο, επειδή ήταν ήδη παντρεμένη με τον Καρδένιο, έναν επιφανή ευγενή εκείνης της πόλης, όπως μου είπε αυτός ο άνθρωπος· και ότι αν είχε πει το ναι στον δον Φερνάντο, το έκανε μόνο για να μην παρακούσει τους γονείς της. Με δυο λόγια, μου είπε πως το περιεχόμενο του χαρτιού ήταν τέτοιο που έκανε φανερό ότι λογάριαζε να σκοτωθεί μόλις τελείωνε το μυστήριο, και εξηγούσε σ' αυτό για ποιους λόγους τερμάτιζε τη ζωή της»*[659].

Σε ορισμένες περιπτώσεις, ομολογουμένως, η έγκριση των γονιών είναι καθοριστικής σημασίας για την ευτυχή κατάληξη ενός ειδυλλίου, όπως διαφαίνεται μέσα από την περίπτωση του Καρδένιου: *"A esta Luscinda amé, quise y adoré desde mis tiernos y primeros años, y ella me quiso a mí, con aquella sencillez y buen ánimo que su poca edad permitía. Sabían nuestros padres nuestros intentos, y no les pesaba dello, porque bien veían que, cuando pasaran adelante, no podían tener otro fin que el de casarnos, cosa que casi la concertaba la igualdad de nuestro linaje y riquezas. Creció la edad, y con ella el amor de entrambos, que al padre de Luscinda le pareció que por buenos respetos estaba obligado a negarme la entrada de su casa, casi imitando en esto a los padres de aquella Tisbe tan decantada de los poetas. [...] ¡Ay cielos, y cuántos billetes le escribí! ¡Cuán regaladas y honestas respuestas tuve! ¡Cuántas canciones compuse y cuántos enamorados versos, donde el alma declaraba y trasladaba sus sentimientos, pintaba sus encendidos deseos, entretenía sus memorias y recreaba su voluntad! En efecto, viéndome apurado, y que mi alma se consumía con el deseo de verla, determiné poner por obra y acabar en un punto lo que me pareció que más convenía para salir con mi deseado y merecido premio, y fue el pedírsela a su padre por legítima esposa, como lo hice; a lo que él me respondió que me agradecía la voluntad que mostraba de honralle, y de querer honrarme con prendas suyas, pero que, siendo mi padre vivo, a él tocaba de justo derecho hacer aquella demanda, porque si no fuese con mucha voluntad y gusto suyo, no era Luscinda mujer para tomarse ni darse a hurto."*[660] που σημαίνει: *«Αυτή τη Λουσθίντα αγάπησα, θέλησα και λάτρεψα από*

[659] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021α, σ. 392
[660] Cervantes, 2018a: 333-334

τα πιο τρυφερά και νεανικά μου χρόνια, όπως μ' αγάπησε κι αυτή, με την απλότητα και την αγαθότητα της μικρής της ηλικίας. Οι γονείς μας γνώριζαν τα αισθήματά μας, κι αυτό δεν τους δυσαρεστούσε, γιατί έβλεπαν ότι, αν μέστωναν με τα χρόνια, δεν θα μπορούσαν παρά να καταλήξουν σε γάμο, κάτι που σχεδόν το απαιτούσε η ισότητα της καταγωγής και του πλούτου μας. Όπως μαζί με μας μεγάλωνε κι ο έρωτας ανάμεσά μας, ο πατέρας της Λουσθίντα έκρινε ότι λόγοι ευπρέπειας τον υποχρέωναν να μου αρνηθεί την είσοδο στο σπίτι του, σχεδόν μιμούμενος τους γονείς εκείνης της πολυύμνητης από τους ποιητές Θίσβης. […] Αχ, ουρανοί, πόσα κρυφά σημειώματα της έγραψα! Πόσες λεπταίσθητες και φρόνιμες αποκρίσεις έλαβα! Πόσα τραγούδια συνέθεσα, πόσους στίχους ερωτικούς, όπου η ψυχή διακήρυσσε και μετέφερε τα αισθήματά της, ζωγράφιζε τους φλογερούς της πόθους, διατηρούσε τις μνήμες της και αναζωογονούσε το πάθος της! Στο τέλος, βλέποντας ότι δεν άντεχα άλλο κι ότι η ψυχή μου έλιωνε από τη λαχτάρα να τη δω, αποφάσισα να βάλω μεμιάς σε ενέργεια αυτό που θεώρησα ως το προσφορότερο μέσο για να κερδίσω το περιμάχητο και άξιό μου έπαθλο: να τη ζητήσω για νόμιμη γυναίκα μου από τον πατέρα της, όπως και έκανα· εκείνος μου απάντησε ότι μ' ευχαριστούσε για την επιθυμία μου να τιμήσω τον ίδιον και να θέλω να τιμηθώ με τον δικό μου θησαυρό αλλά ότι, εφόσον ο πατέρας μου ήταν ακόμη εν ζωή, ανήκε δικαιωματικά σ' εκείνον να κάνει την πρόταση, επειδή η Λουσθίντα δεν ήταν γυναίκα που παίρνεται ή δίνεται στα κλεφτά, χωρίς τη δική του ολόθυμη συναίνεση και συγκατάθεση»[661].

Συνεχίζοντας την εξιστόρησή του ο Καρδένιος, αναφέρει: *"Díjele yo a don Fernando en lo que reparaba el padre de Luscinda, que era en que mi padre se la pidiese, lo cual yo no le osaba decir, temeroso que no vendría en ello, no porque no tuviese bien conocida la calidad, bondad, virtud y hermosura de Luscinda, y que tenía partes bastantes para ennoblecer cualquier otro linaje de Españ̃a, sino porque yo entendía dél que deseaba que no me casase tan presto, hasta ver lo que el duque Ricardo hacía conmigo."*[662] που σημαίνει: *«Είπα στον δον Φερνάντο τι είχε σχολιάσει ο πατέρας της Λουσθίντα, ότι έπρεπε να του τη ζητήσει ο δικός μου πατέρας, στον οποίο δεν τολμούσα να το αναφέρω, φοβούμενος ότι δεν θα δεχόταν, όχι επειδή δεν ήξερε καλά την κοινωνική τάξη, την καλοσύνη, την αρετή και την ομορφιά της Λουσθίντα, ή ότι τα προτερήματά της ήταν αρκετά για να εξευγενίσουν οποιαδήποτε γενεά της Ισπανίας, αλλά*

[661] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 314-315
[662] Cervantes, 2018a: 376-377

επειδή καταλάβαινα ότι δεν ήθελε να παντρευτώ βιαστικά, όχι έως ότου δει τι μου επεφύλασσε ο δούκας Ρικάρδο»[663].

Παρόμοια έκβαση φαίνεται να επεδίωκαν και οι γονείς της όμορφης Κιτέριας: *"–No son –respondió el estudiante– sino de un labrador y una labradora, él, el más rico de toda esta tierra, y ella, la más hermosa que han visto los hombres. El aparato con que se han de hacer es extraordinario y nuevo, porque se han de celebrar en un prado que está junto al pueblo de la novia, a quien por excelencia llaman Quiteria la hermosa, y el desposado se llama Camacho el rico, ella de edad de diez y ocho años, y él de veinte y dos, ambos para en uno, aunque algunos curiosos que tienen de memoria los linajes de todo el mundo quieren decir que el de la hermosa Quiteria se aventaja al de Camacho; pero ya no se mira en esto, que las riquezas son poderosas de soldar muchas quiebras. En efecto, el tal Camacho es liberal y hásele antojado de enramar y cubrir todo el prado por arriba, de tal suerte que el sol se ha de ver en trabajo si quiere entrar a visitar las yerbas verdes de que está cubierto el suelo. Tiene asimesmo maheridas danzas, así de espadas como de cascabel menudo, que hay en su pueblo quien los repique y sacuda por estremo; de zapateadores no digo nada, que es un juicio los que tiene muñidos; pero ninguna de las cosas referidas ni otras muchas que he dejado de referir ha de hacer más memorables estas bodas, sino las que imagino que hará en ellas el despechado Basilio. Es este Basilio un zagal vecino del mesmo lugar de Quiteria, el cual tenía su casa pared y medio de la de los padres de Quiteria, de donde tomó ocasión el amor de renovar al mundo los ya olvidados amores de Píramo y Tisbe, porque Basilio se enamoró de Quiteria desde sus tiernos y primeros años, y ella fue correspondiendo a su deseo con mil honestos favores, tanto, que se contaban por entretenimiento en el pueblo los amores de los dos niños Basilio y Quiteria. Fue creciendo la edad, y acordó el padre de Quiteria de estorbar a Basilio la ordinaria entrada que en su casa tenía, y por quitarse de andar receloso y lleno de sospechas, ordenó de casar a su hija con el rico Camacho, no pareciéndole ser bien casarla con Basilio, que no tenía tantos bienes de fortuna como de naturaleza; pues si va a decir las verdades sin envidia, él es el más ágil mancebo que conocemos: gran tirador de barra, luchador estremado y gran jugador de pelota; corre como un gamo, salta más que una cabra y birla a los bolos como por encantamento; canta como una calandria, y toca una guitarra, que la hace hablar, y, sobre todo, juega una espada como el más*

[663] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 365

pintado."[664] που σημαίνει: *«"Όχι", απάντησε ο σπουδαστής, "για τους γάμους ενός χωρικού και μιας χωρικής πρόκειται· εκείνος είναι ο πιο πλούσιος σ' όλα τούτα τα μέρη, κι εκείνη η πιο όμορφη που έχει θωρήσει ποτέ ανθρώπου μάτι. Θα γίνουν με μεγάλη και πρωτόγνωρη λαμπρότητα, γιατί θα τελεστούν σ' ένα λιβάδι κοντά στο χωριό της νύφης, που την αποκαλούν, δίκην τιμητικού τίτλου, Κιτέρια η Όμορφη, ο δε μελλόνυμφος είναι ο Καμάτσο ο Πλούσιος – αυτή δεκαοκτώ χρονών κι αυτός είκοσι δύο, πλασμένοι ο ένας για τον άλλον, αν και μερικοί φιλοπερίεργοι που ξέρουν από μνήμης τη γενεαλογική σειρά όλου του κόσμου επιμένουν ότι αυτή της όμορφης Κιτέρια υπερέχει εκείνης του Καμάτσο· μα κανείς δεν δίνει πια σημασία σε τέτοια πράγματα, αφού τα πλούτη είναι ισχυρό συγκολλητικό για ένα σωρό ρωγμές. […] Ο Καμάτσο έχει επίσης κανονίσει χορούς με σπαθιά όπως και με κουδουνάκια, γιατί υπάρχουν άντρες στο χωριό του που κραδαίνουν τα μεν και σείουν τα δε περίφημα· κι όσο για χορευτές φλαμένκο, τι να πω, στρατιές έχει μισθώσει απ' αυτούς· ωστόσο, τίποτε απ' όσα έχω αναφέρει και από πλείστα όσα έχω παραλείψει ν' αναφέρω δεν μέλλεται να κάνει αυτούς τους γάμους όσο αξιομνημόνευτους φαντάζομαι πως θα τους κάνει η έλευση του περιφρονημένου Μπασίλιο. Αυτός ο Μπασίλιο είναι βοσκός, συγχωριανός της Κιτέρια, και μάλιστα το σπίτι του είχε μεσοτοιχία μ' αυτό των γονιών της, εξ ου και βρήκε την ευκαιρία ο Έρωτας να ξαναφέρει στον κόσμο τ' απολησμονημένο ειδύλλιο του Πυράμου και της Θίσβης· γιατί ο Μπασίλιο ερωτεύτηκε την Κιτέρια από τα πιο τρυφερά και νεανικά του χρόνια κι εκείνη ανταποκρινόταν στα αισθήματά του με χίλιες αθώες εκδηλώσεις συμπάθειας, τόσο, ώστε πια στο χωριό διηγούνταν ο ένας στον άλλον το ειδύλλιο των δύο παιδιών, του Μπασίλιο και της Κιτέρια, έτσι για να περνούν την ώρα τους. Μεγάλωναν όμως, κι ο πατέρας της Κιτέρια αποφάσισε να εμποδίσει το συνεχές έμπα έβγα του Μπασίλιο στο σπιτικό του· και για ν' απαλλαγεί από τη διαρκή φιλυποψία και δυσπιστία, κανόνισε να παντρέψει τη θυγατέρα του με τον πλούσιο Καμάτσο, γιατί δεν το έβρισκε φρόνιμο να τη στεφανώσει με τον Μπασίλιο, προικισμένον όχι τόσο με τα πλούτη της τύχης όσο με τις ευλογίες της φύσης· διότι, για να πούμε την αλήθεια χωρίς φθόνο και ζήλια, είναι το πιο σβέλτο παλικάρι που ξέρουμε, πρώτος στο ρίξιμο της σπαθόβεργας, έξοχος παλαιστής και μέγας παίκτης της πελότας· τρέχει σαν το ζαρκάδι, πηδάει μακρύτερα κι από κατσίκι και ρίχνει κάτω τα τσούνια με τη μια, θαρρείς και κάνει μάγια· τραγουδάει σαν κορυδαλλός, παίζει*

[664] Cervantes, 2018b: 195-196

μια κιθάρα που λες και την κάνει και μιλάει και, πάνω απ' όλα, χειρίζεται το σπαθί του καλύτερα από κάθε άλλον"»[665].

Στην περίπτωση της Ντοροτέας, εν αντιθέσει, οι γονείς της φαίνεται ότι προτιμούσαν τη νουθεσία και τη φανερή εμπιστοσύνη στην κρίση της κόρης τους, παρά την αυστηρή επιβολή της γνώμης τους, όπως προκύπτει από την εξιστόρηση της Ντοροτέας: *"Decíanme mis padres que en sola mi virtud y bondad dejaban y depositaban su honra y fama, y que considerase la desigualdad que había entre mí y don Fernando, y que por aquí echaría de ver que sus pensamientos, aunque él dijese otra cosa, más se encaminaban a su gusto que a mi provecho; y que si yo quisiese poner en alguna manera algún inconveniente para que él se dejase de su injusta pretensión, que ellos me casarían luego con quien yo más gustase, así de los más principales de nuestro lugar como de todos los circunvecinos, pues todo se podía esperar de su mucha hacienda y de mi buena fama."*[666] που σημαίνει: *«Οι γονείς μου μου έλεγαν ότι εναπέθεταν κι εμπιστεύονταν την τιμή και την υπόληψή τους μόνο στην αρετή και την καλοσύνη μου, και ότι έπρεπε να έχω υπόψη μου την ανισότητα μεταξύ του δον Φερνάντο κι εμένα, και τότε θα καταλάβαινα ότι αυτά που είχε στο μυαλό του, κι ας έλεγε άλλα, μάλλον προς τη δική του ευχαρίστηση στρέφονταν παρά προς το δικό μου όφελος, κι επίσης ότι αν έβαζα με κάποιον τρόπο ένα εμπόδιο για να τον κάνω να παραιτηθεί από τις άνομές του βλέψεις, θα με πάντρευαν αμέσως με όποιον προύχοντα διάλεγα, είτε από τα μέρη μας είτε κοντοχωριανό, αφού με τη μεγάλη περιουσία τους και το καλό μου όνομα όλα ήταν πιθανά»*[667].

Μπορεί ο έρωτας να είναι τυφλός, όπως ισχυρίζονται πολλοί από αρχαιοτάτων χρόνων, ωστόσο η κοινωνία έχει τα δικά της μάτια και κριτήρια: *"-Sea lo que fuere -respondió Dorotea-, lo que en mi cuento pasa fue que tomando don Fernando una imagen que en aquel aposento estaba, la puso por testigo de nuestro desposorio. Con palabras eficacísimas y juramentos extraordinarios, me dio la palabra de ser mi marido, puesto que, antes que acabase de decirlas, le dije que mirase bien lo que hacía y que considerase el enojo que su padre había de recebir de verle casado con una villana, vasalla suya; que no le cegase mi hermosura, tal cual era, pues no era bastante para hallar en ella disculpa de su yerro, y que si algún bien me quería hacer, por el amor que me tenía, fuese dejar correr mi suerte a lo igual de lo que mi calidad pedía,*

[665] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 225-227
[666] Cervantes, 2018a: 395
[667] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 389

porque nunca los tan desiguales casamientos se gozan ni duran mucho en aquel gusto con que se comienzan."[668] που σημαίνει: *«"Έτσι κι αλλιώς", αποκρίθηκε η Ντοροτέα, "αυτό που ακολουθεί στην ιστορία μου είναι ότι, αφού πήρε ο δον Φερνάντο ένα εικόνισμα που βρήκε στην κάμαρά μου, το έβαλε για μάρτυρα στο γάμο μας· και με λέξεις γλαφυρές κι όρκους εκπληκτικούς, μου έδωσε υπόσχεση γάμου, παρότι εγώ, πριν αποσώσει τα λόγια του, του είπα να σκεφτεί καλά τι έκανε και να συλλογιστεί το θυμό που θα έπιανε τον πατέρα του όταν τον έβλεπε παντρεμένο με μια χωρική και υποτακτική του· να μην τον τύφλωνε λοιπόν η όποια ομορφιά μου, γιατί δεν ήταν αρκετή ώστε να δικαιολογήσει το σφάλμα του, κι αν ήθελε να μου κάνει ένα καλό, στ' όνομα της αγάπης που μου είχε, ας άφηνε την τύχη μου ν' ακολουθήσει κάποιο ρεύμα ταιριαστό με τη σειρά μου, γιατί ποτέ δεν χαρίζουν απόλαυση οι τόσο άνισοι γάμοι ούτε διαρκεί πολύ εκείνη η ευτυχία που έχουν στο ξεκίνημά τους"»*[669].

Σε ευτυχείς περιπτώσεις η κοινωνική ανισότητα δεν αποτελούσε απροσπέλαστο εμπόδιο και το ειδύλλιο μπορούσε να έχει την ποθητή αίσια κατάληξη: *"mi mucha ignorancia y mi poco advertimiento abrieron el camino y desembarazaron la senda a los pasos de don Clavijo, que éste es el nombre del referido caballero; y así, siendo yo la medianera, él se halló una y muy muchas veces en la estancia de la por mí, y no por él, engañada Antonomasia, debajo del título de verdadero esposo; que, aunque pecadora, no consintiera que sin ser su marido la llegara a la vira de la suela de sus zapatillas. ¡No, no, eso no: el matrimonio ha de ir adelante en cualquier negocio destos que por mí se tratare! Solamente hubo un daño en este negocio, que fue el de la desigualdad, por ser don Clavijo un caballero particular, y la infanta Antonomasia heredera, como ya he dicho, del reino. Algunos días estuvo encubierta y solapada en la sagacidad de mi recato esta maraña, hasta que me pareció que la iba descubriendo a más andar no sé qué hinchazón del vientre de Antonomasia, cuyo temor nos hizo entrar en bureo a los tres, y salió dél que antes que se saliese a luz el mal recado, don Clavijo pidiese ante el vicario por su mujer a Antonomasia, en fe de una cédula que de ser su esposa la infanta le había hecho, notada por mi ingenio, con tanta fuerza, que las de Sansón no pudieran romperla. Hiciéronse las diligencias, vio el vicario la cédula, tomó el tal vicario la confesión a la señora, confesó de plano, mandóla depositar en casa de un alguacil de corte muy honrado."*[670] που σημαίνει: *«η μεγάλη*

[668] Cervantes, 2018a: 397
[669] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 392
[670] Cervantes, 2018b: 347

μου άγνοια και η αμέλειά μου άνοιξαν το δρόμο και λευτέρωσαν το μονοπάτι να διαβεί ο δον Κλαβίχο, γιατί έτσι ονομάζεται ο περί ου ιππότης. Κι έτσι, έχοντας εμένα για μεσολαβήτρια, βρέθηκε αυτός και μια και πάμπολλες φορές στα δώματα της ξεγελασμένης όχι από κείνον, αλλά από μένα, Αντονομασίας, με τον τίτλο του αληθινού συζύγου· γιατί, αν και αμαρτωλή, δεν θα του επέτρεπα να φτάσει ούτε ως τα σκλήρα στη σόλα των πασουμιών της χωρίς να είναι σύζυγός της. Α, όχι, όχι, όλα κι όλα: ο γάμος πρέπει να επιστέφει όποια τέτοια δουλειά αναλαμβάνω! Μόνο ένα κακό υπήρχε σε τούτη την υπόθεση, η ανισότητα, αφού ο δον Κλαβίχο ήταν ένας κοινός ιππότης και η βασιλοπούλα Αντονομασία κληρονόμος, όπως είπα πρωτύτερα, του βασιλείου. Πέρασε κάμποσο καιρό καλυμμένη και κουκουλωμένη στη φρόνημη προφύλαξή μου ετούτη η μπερδεψοδουλειά, ίσαμε που μου φάνηκε ότι την αποκάλυπτε γοργά μια κάποια φούσκωση στην κοιλιά της Αντονομασίας, κι απ' την τρομάρα που μας έπιασε κάναμε διαβούλιο οι τρεις μας, απ' το οποίο βγήκε ότι προτού βγει στο φως το κακό μαντάτο, θα ζητούσε ο δον Κλαβίχο το χέρι της Αντονομασίας ενώπιον του γενικού βικάριου, δυνάμει ενός υποσχετικού που του είχε κάνει η βασιλοπούλα ότι θα γινόταν στεφανική του, συνταγμένου από την επίνοιά μου έτσι ώστε να είναι τόσο ισχυρό, που ούτε ο Σαμψών δεν θα μπορούσε να το σπάσει. Έγιναν οι δέουσες προπαρασκευές, είδε ο γενικός βικάριος το υποσχετικό, άκουσε την εξομολόγηση της νεαρής αρχόντισσας, ομολόγησε κείνη ανοιχτά, διέταξε αυτός να τεθεί υπό κράτηση στην οικία ενός εντιμότατου δικαστικού κλητήρα»[671].

Το κύρος, ωστόσο, της υψηλής κοινωνικής θέσης είναι αδιαμφισβήτητο, όπως μας περιγράφει ο Σάντσος: *"Quedó el maestresala traspasado su corazón, y propuso de luego otro día pedírsela por mujer a su padre, teniendo por cierto que no se la negaría, por ser él criado del duque, y aun a Sancho le vinieron deseos y barruntos de casar al mozo con Sanchica su hija, y determinó de ponerlo en plática a su tiempo, dándose a entender que a una hija de un gobernador ningún marido se le podía negar."*[672] που σημαίνει: *«Απόμεινε ο τραπεζάρχης με την καρδιά διατρυπημένη από τα βέλη του έρωτα, και πήρε την απόφαση την επομένη κιόλας να τη ζητήσει για γυναίκα του από τον πατέρα της, έχοντάς το για βέβαιο πως δεν θα την αρνιόταν σ' έναν υπηρέτη του ίδιου του δούκα· ως και του Σάντσο του κέντησε την όρεξη η ιδέα να στεφανώσει την κόρη του τη Σαντσίκα με το παλικάρι, κι αποφάσισε να το κουβεντιάσει εν καιρώ ευθέτω,*

[671] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σσ. 433-434
[672] Cervantes, 2018b: 451

κρίνοντας ότι ουδείς θα μπορούσε ν' αρνηθεί έναν επίδοξο σύζυγο στη θυγατέρα ενός κυβερνήτη»[673].

Εντούτοις κάποιες μικρές παρατυπίες συγχωρούνται: *"Ya se ha visto, señor escudero –replicó Sancho–, enterrar un desmayado creyendo ser muerto, y parecíame a mí que estaba la reina Maguncia obligada a desmayarse antes que a morirse; que con la vida muchas cosas se remedian, y no fue tan grande el disparate de la infanta, que obligase a sentirle tanto. Cuando se hubiera casado esa señora con algún paje suyo, o con otro criado de su casa, como han hecho otras muchas, según he oído decir, fuera el daño sin remedio; pero el haberse casado con un caballero tan gentilhombre y tan entendido como aquí nos le han pintado, en verdad en verdad que, aunque fue necedad, no fue tan grande como se piensa; porque según las reglas de mi señor, que está presente y no me dejará mentir, así como se hacen de los hombres letrados los obispos, se pueden hacer de los caballeros, y más si son andantes, los reyes y los emperadores."*[674] που σημαίνει: *«"Το 'χουμε δει κι αυτό, κυρ σκουταράτε", αντιγύρισε ο Σάντσο, "να θάβουνε κάποιον λιπόθυμο θαρρώντας πως είναι πεθαμένος, κι έκανα τη σκέψη πως η βασίλισσα Μαγκούνθια μάλλον να λιγοθυμήσει θα 'πρεπε παρά να πεθάνει, γιατί όσο είναι κανένας ζωντανός πολλά διορθώνονται, κι η κουταμάρα της βασιλοπούλας δεν ήταν δα τόσο μεγάλη, που να είν' ανάγκη να πλαντάξει κιόλας. Να 'χε στεφανωθεί η αρχόντισσα κανένα βαλέ ή κάναν άλλον υπηρέτη του σπιτιού της, όπως έχουν κάνει τόσες και τόσες, καταπώς έχω ακούσει να λένε, θα 'ταν ανεπανόρθωτη ζημιά· μα να 'χει παντρευτεί έναν ιππότη τόσο ευγενικό κι επιδέξιο σαν αυτόν που μας ζωγραφίσατε, αλήθεια κι απαλήθεια, μ' όλο που ήτανε χαζομάρα, δεν ήτανε πια τόσο φοβερή όσο πιστεύει ο κόσμος, γιατί, σύμφωνα με τους κανόνες του κυρίου μου, που είναι μπροστά μας και θα φροντίσει να μην ψεματίσω, όπως ακριβώς οι άνθρωποι των γραμμάτων γίνονται επίσκοποι, έτσι κι οι ιππότες, και μάλιστα οι περιπλανώμενοι, μπορούν να γίνουν βασιλιάδες κι αυτοκράτορες"»*[675].

Θέτοντας τα πράγματα στη σωστή τους βάση, ο παπάς μάς υπενθυμίζει: *"que pusiese los ojos ansimesmo en la beldad de Dorotea, y vería que pocas o ninguna se le podían igualar, cuanto más hacerle ventaja, y que juntase a su hermosura su humildad y el estremo del amor que le tenía, y, sobre todo, advirtiese que si se preciaba de caballero y de cristiano, que no podía hacer otra cosa que cumplille la palabra dada;*

[673] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 545
[674] Cervantes, 2018b: 363-364
[675] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 435

y que, cumpliéndosela, cumpliría con Dios y satisfaría a las gentes discretas, las cuales saben y conocen que es prerrogativa de la hermosura, aunque esté en sujeto humilde, como se acompañe con la honestidad, poder levantarse e igualarse a cualquiera alteza, sin nota de menoscabo del que la levanta e iguala a sí mismo; y cuando se cumplen las fuertes leyes del gusto, como en ello no intervenga pecado, no debe de ser culpado el que las sigue."[676] που σημαίνει: *«ας ατένιζε, επίσης, την ομορφιά της Ντοροτέα, και θα έβλεπε ότι, αν όχι καμία, λίγες πάντως μπορούσαν να τη φτάσουν, πόσο μάλλον να την ξεπεράσουν, και να πρόσθετε στην ομορφιά την ταπεινοσύνη και την υπέρμετρη αγάπη που ένιωθε γι' αυτόν, και πάνω απ' όλα να λάμβανε υπόψη του ότι, αν το 'χε καύχημα που ήταν ευγενής και χριστιανός, δεν είχε άλλη εκλογή παρά να τηρήσει το λόγο που της είχε δώσει, και ότι τηρώντας αυτόν θα εκπλήρωνε το χρέος του στον Θεό και θα ικανοποιούσε κάθε συνετό, που ξέρει και γνωρίζει ότι το κάλλος, και αν ακόμη απαντάται σ' ένα πρόσωπο ταπεινής καταγωγής, έχει το προνόμιο, εφόσον το συνοδεύει η αρετή, να είναι ικανό να ανέλθει και να φτάσει σε οποιοδήποτε ύψος, χωρίς αυτό να μειώνει καθόλου εκείνον που το εξυψώνει και το καθιστά ίσο του· και όταν εφαρμόζονται οι κραταιοί νόμοι της ευχαρίστησης, εφόσον δεν εμφιλοχωρεί κάποια αμαρτία, δεν πρέπει να καταλογίζονται ευθύνες σε όποιον τους τηρεί»*[677].

Τέλος, η Τερέζα, από την πλευρά της, μας δίνει τη δική της εικόνα για τον γάμο: *"–En efecto, quedamos de acuerdo –dijo Sancho– de que ha de ser condesa nuestra hija. –El día que yo la viere condesa –respondió Teresa–, ése haré cuenta que la entierro; pero otra vez os digo que hagáis lo que os diere gusto; que con esta carga nacemos las mujeres, de estar obedientes a sus maridos, aunque sean unos porros."*[678] που σημαίνει: *«"Κι έτσι, μένουμε σύμφωνοι", είπε ο Σάντσο, "πως η κόρη μας θα γίνει κόμισσα". "Τη μέρα που θα τη δω κόμισσα", απάντησε η Τερέσα, "θα ξημερώσει κι η μέρα που θ' αρχίσω να σκάβω τον τάφο της· αλλά, σου ξαναλέω, κάνε όπως σ' ευχαριστεί, γιατί μ' αυτό το φορτίο γεννιόμαστε οι γυναίκες, να 'μαστε υποταγμένες στους άντρες μας, ακόμα κι αν είναι κόπανοι"»*[679].

[676] Cervantes, 2018a: 504
[677] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σ. 527
[678] Cervantes, 2018b: 83
[679] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2021β, σ. 91

4.1 Άτομα και κοινωνίες

- El remedio de las cuitas, el socorro de las necesidades,
el amparo de las doncellas, el consuelo de las viudas,
en ninguna suerte de personas se halla mejor que en
los caballeros andantes, y de serlo yo doy infinitas
gracias al cielo, y doy por muy bien empleado cualquier
desmán y trabajo que en este tan honroso ejercicio
pueda sucederme. Venga esta dueña, y pida
lo que quisiere; que yo le libraré su remedio
en la fuerza de mi brazo y en la intrépida
resolución de mi animoso espíritu.[680]

-Γιατριά στους πόνους, βοήθεια στους αναγκαιμένους,
συνδρομή στις κυράδες, παρηγοριά στις χήρες, πουθενά
αλλού δε θε να βρουν παρά στους πλανόδιους ιππότες·
κι' επειδή είμαι κι' εγώ ένας απ' αυτούς ευχαριστώ τον ουρανό
και λογαριάζω πως ό,τι βάσανα κι' ατυχίες κι' αν με βρουν,
ένας τέτοιος αγώνας τις αξίζει, κι' ένα τόσο τιμητικό επάγγελμα.
Ας κοπιάσει λοιπόν αυτή η σενιόρα κι' ας ζητήσει ό,τι θελήσει:
Εγώ θα της δώσω το γιατρικό που χρειάζεται με τη δύναμη
του χεριού μου και με την ατρόμητη απόφαση της
άφοβης καρδιάς μου που θα το οδηγήσει.[681]

Επιδιώκουμε να ορίσουμε και να εξετάσουμε την ουσιαστική σχέση, την αληθινή αλληλεπίδραση, μεταξύ των προτύπων που μαθαίνουμε και αναπτύσσονται από την ανθρώπινη νόηση και των προτύπων που επικοινωνούνται και ενεργοποιούνται μέσα από σχέσεις, συμβάσεις και θεσμούς, διασαφηνίζει ο Williams. Το όνομα που δίνουμε σ' αυτή τη διαδικασία και στα αποτελέσματά της είναι *κουλτούρα*. Η διερεύνηση της κουλτούρας μάς αποκαλύπτει προβλήματα που αποτέλεσαν αντικείμενο μακράς παραδοσιακής συζήτησης, τα οποία, ωστόσο, είμαστε

[680] Cervantes, 2018b: 351
[681] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 315

σε θέση, πλέον, να εξετάσουμε μέσα από μια διαφορετική οπτική. Μεταξύ των προβλημάτων που ανακύπτουν αξιοσημείωτο και ζωτικής σημασίας κρίνεται το ζήτημα της σχέσης μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας στην οποία ζει. Η διερεύνηση αυτής της σχέσης έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης όλων των συστημάτων σκέψης που συνθέτουν την παράδοσή μας και εξακολουθεί να συζητάται ευρέως, από την τρέχουσα εμπειρία, αφού φαίνεται να υπάρχει συμφωνία στο ότι ακριβώς αυτό το θέμα βρίσκεται στο επίκεντρο των συγκρούσεων της εποχής μας, προσθέτει ο Williams. Ομολογουμένως, προσεγγίζουμε την εμπειρία μέσω των περιγραφών που έχουμε μάθει· με έναν περισσότερο ή λιγότερο συνειδητό τρόπο, στην περίπτωση που γνωρίζουμε μέρος του τεράστιου σώματος της συσσωρευμένης θεωρίας που έχει αναπτυχθεί πάνω στο θέμα και παραμένει ακόμα σε ισχύ, ενώ στην περίπτωση που έχουμε έλλειψη θεωρητικής γνώσης, η εμπειρία βρίσκεται ενσωματωμένη στην ίδια τη γλώσσα και στις μορφές σχέσεων, μέσω των οποίων είμαστε υποχρεωμένοι να ζούμε. Οι περιγραφές που χρησιμοποιούμε για να μιλήσουμε για το «άτομο» και την «κοινωνία» ενσωματώνουν συγκεκριμένες ερμηνείες της εμπειρίας στην οποία αναφέρονται· ερμηνείες που έτυχαν ευρείας αποδοχής σε ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο της ιστορίας και έχουν πλέον καθιερωθεί ουσιαστικά στη σκέψη μας ως απόλυτες, επεξηγεί ο Williams. Με ιδιαίτερη προσπάθεια, είναι δυνατό να αποκτήσουμε επίγνωση της θέσης του «ατόμου» και της «κοινωνίας», μολονότι αυτή η συνειδητοποίηση διατρέχει τον κίνδυνο να φανεί απλώς ακαδημαϊκή. Υπάρχουν φορές, ωστόσο, όπου αναπτύσσεται τόσο μεγάλη ένταση μεταξύ της εμπειρίας και της περιγραφής, που αναγκαζόμαστε να εξετάσουμε τις διαθέσιμες περιγραφές και να αναζητήσουμε νέες, όχι τόσο ως θέμα θεωρίας, αλλά κυριολεκτικά ως πρόβλημα συμπεριφοράς.

Εκθέτοντας περαιτέρω τη σκέψη του, ο Williams μάς αποκαλύπτει: *"It has seemed to me for some years that our ways of thinking about 'the individual and society' are inadequate, confusing, and at times sterile. In thinking about culture, rather than directly about this issue as named, I have found my own descriptions of this kind of experience changing quite radically. I want to see if it is possible, from what I have said about the creative mind and about culture, to reconsider this traditional debate. I propose to review the main descriptions historically, to examine the effect on them of recent work in a number of disciplines, and to offer some amendments and possible new*

descriptions."[682] που σημαίνει: «*Έχω σχηματίσει την εντύπωση εδώ και μερικά χρόνια ότι οι τρόποι σκέψης μας για "το άτομο και την κοινωνία" είναι ανεπαρκείς, ασαφείς και ορισμένες φορές άγονοι. Σκεπτόμενος την κουλτούρα, αντί για απευθείας αυτό το ζήτημα, όπως τέθηκε, βρήκα τις δικές μου περιγραφές αυτού του είδους εμπειρίας να αλλάζουν αρκετά ριζικά. Θέλω να διαπιστώσω αν είναι δυνατόν μέσα από όσα είπα για το δημιουργικό μυαλό και την κουλτούρα, να επανεξετάσουμε αυτή την παραδοσιακή συζήτηση. Προτείνω να επανεξεταστούν οι κύριες περιγραφές ιστορικά, να εξεταστεί η επίδραση που είχαν σε αυτές οι πρόσφατες εργασίες που έχουν παραχθεί σε διάφορους κλάδους και να προσφερθούν ορισμένες τροποποιήσεις και πιθανές νέες περιγραφές».*

4.1.1 Συνοπτική ιστορική ανασκόπηση της έννοιας του «ατόμου»

Μπορούμε να ξεκινήσουμε την ιστορική εξέταση από το χρονικό σημείο, κατά το οποίο προέκυψε η έννοια του «ατόμου», και να την ολοκληρώσουμε με τη σημερινή διαθέσιμη περιγραφή της. Είναι πάντα δύσκολο να χρονολογήσουμε μια εμπειρία χρονολογώντας μια έννοια, μας υπενθυμίζει ο Williams, αλλά όταν εμφανίζεται κάποια λέξη, είτε μια νέα λέξη είτε μια νέα σημασία κάποιας λέξης, τότε γίνεται φανερό το πλησιέστερο σημείο, με το οποίο μπορεί να καταστεί εφικτή η συνειδητοποίηση μιας αλλαγής. Το «άτομο» σήμαινε «άτμητο», στη μεσαιωνική σκέψη, και η κύρια χρήση του εντοπιζόταν στο πλαίσιο της θεολογικής επιχειρηματολογίας σχετικά με τη φύση της Αγίας Τριάδας. Η προσπάθεια ήταν να εξηγηθεί πώς ένα ον θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι φέρει την ιδιαίτερη φύση του, ενυπάρχοντας, ταυτόχρονα, ως μέρος ενός αδιαίρετου συνόλου. Το λογικής φύσεως πρόβλημα επεκτάθηκε και σε άλλα πεδία εμπειρίας και το «άτομο» κατέληξε να αποτελεί έναν όρο που χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ένα μέλος κάποιας ομάδας, γένους ή είδους. Η πολυπλοκότητα του όρου είναι έκδηλη, αφ' ής στιγμής επιχειρείται να οριστεί η μονάδα με βάση τη συμμετοχή της σε μια τάξη. Η διαχωρίσιμη οντότητα ορίζεται από μια λέξη που σημαίνει «άτμητος»· μια ταυτότητα, ένα συγκεκριμένο όνομα, αποδίδεται από τη συνειδητοποίηση της ταυτότητας, το γεγονός της κοινής κατάστασης, επισημαίνει ο Williams. Η σημαντική συμβολή της σύγχρονης περιγραφής συνίσταται στην εισαγωγή μιας διαφορετικής έμφασης, η οποία μας έδωσε τη δυνατότητα να σκεφτούμε «το άτομο» ως μια απόλυτη έννοια, χωρίς άμεση αναφορά, από την ίδια τη δομή του όρου,

[682] Williams, 1965: 90

στην ομάδα της οποίας είναι μέλος. Αυτή η αλλαγή, στον βαθμό που είμαστε σήμερα σε θέση να την εντοπίσουμε στην ατελώς καταγεγραμμένη ιστορία της ίδιας της λέξης, φαίνεται να συνέβη στην Αγγλία στα τέλη του δέκατου έκτου με αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα. Σταδιακά, και με πολλές ασάφειες, από τότε, μάθαμε να σκεφτόμαστε «το άτομο» ως ανεξάρτητο ον, ενώ προηγουμένως, προκειμένου να το περιγράψουμε, έπρεπε να δώσουμε ένα παράδειγμα της ομάδας στην οποία ήταν μέλος, προσφέροντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια συγκεκριμένη περιγραφή αυτής της ομάδας, αλλά και των σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα σε αυτή.

Αυτή η σημασιακής φύσεως αλλαγή, που από μόνη της είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστεί, διακρίνεται με μεγαλύτερη ευκολία στο πλαίσιο μιας πραγματικής αλλαγής που υπέστησαν οι ανθρώπινες σχέσεις μέσα στη μακρά και άνιση ανάπτυξή μας από τον μεσαιωνικό κόσμο, υποστηρίζει ο Williams. Μέσα από αυτή την περιγραφή, φυσικά, μειώνουμε μια ολόκληρη περιοχή περίπλοκης εμπειρίας, αντικαθιστώντας την με τη δημιουργία απλών προτύπων, ωστόσο, η αίσθηση της γενικής αλλαγής φαίνεται να είναι ακριβής μέσα σε αυτά τα όρια. Η βάση της νέας έννοιας του «ατόμου» μπορεί να αναζητηθεί, παρουσιάζοντας ενδιαφέρον μάλιστα, στην ιστορία της ιδέας σχετικά με τη ψυχή του ατόμου και, μάλλον, έχουμε δίκιο, όταν παρατηρούμε επιμελώς στις διαμάχες της Μεταρρύθμισης την επέκταση των ιδεών της χριστιανικής παράδοσης. Οι μεταβολές που συντελέστηκαν είχαν ως αποτέλεσμα την αναθεώρηση της σύνδεσης του πεπρωμένου της ψυχής με τη διατεταγμένη δομή του Θεού και της Εκκλησίας, η οποία έλαβε μια πιο προσωπική μορφή σχέσης, που συνεπαγόταν την άμεση και ατομική σχέση του ανθρώπου με τον Θεό. Αμφότεροι οι τρόποι σκέψης περιέκλειαν το πρόβλημα του πεπρωμένου του ατόμου· εντούτοις, η πρώτη ερμηνεία το αναγνώριζε ως παράδειγμα κοινής μοίρας, ενώ η δεύτερη εστίαζε στο ξεχωριστό πεπρωμένο του κάθε ατόμου, που θεωρήθηκε ανεξάρτητο και απαίτησε να του δοθεί πρωταρχική σημασία. Με άλλα λόγια, στη μια περίπτωση το πεπρωμένο γινόταν κατανοητό μέσα από την περίπλοκη δομή των σχέσεων μιας δομημένης ιεραρχίας, ενώ στην άλλη περίπτωση μέσω της άμεσης σχέσης του ατόμου με τον Θεό του. Όταν αναφερόμαστε στον «ατομικισμό» της προτεσταντικής σκέψης, δεν εννοούμε ότι το πεπρωμένο του ατόμου είναι πιο πραγματικό από ό,τι σε προηγούμενα συστήματα, αλλά ότι οι σχέσεις, μέσα στις οποίες κατανοείται το πεπρωμένο, ορίζονται με διαφορετικό τρόπο. Μια αλλαγή στην αντίληψη της σχέσης, η οποία περιγράφεται αδρομερώς ως μεταστροφή από τη σχέση άνθρωπος-εκκλησία-Θεός στη σχέση άνθρωπος-Θεός, γίνεται αισθητή

και καταγράφεται, φέροντας ταυτόχρονα τη νέα αίσθηση που αρχίζει να αποκτά η λέξη «άτομο».

Άξια προσοχής κρίνεται μια παρόμοια και συναφής αλλαγή της γενικής αντίληψης που σχετίζεται με τη «θέση» του ατόμου στη ζωή. Η αναφορά στη θέση υπαινίσσεται αυτομάτως σχέσεις, υποδεικνύει ο Williams, ενώ προσθέτει ότι παρατηρείται μια εμφανής αλλαγή μεταξύ της μεσαιωνικής και της σύγχρονης σκέψης γύρω από αυτή τη δύσκολη κατανόηση του «ατόμου μέσα στην κοινωνία». Οι περισσότερες υποθέσεις της μεσαιωνικής κοινωνίας τονίζουν τον τρόπο, με τον οποίο ο άνθρωπος οριζόταν με βάση τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία· το «άτομο» με την προγενέστερη έννοια, που ορίζεται από τη συμμετοχή του σε μια ομάδα. Συμπεραίνουμε ότι κάτι τέτοιο ήταν εφικτό και πρέπει να ίσχυε σε μεγάλο βαθμό σε μια άκαμπτη κοινωνία, στην οποία η δυνατότητα του ατόμου «να γίνει κάτι άλλο» ήταν συγκριτικά πολύ περιορισμένη. Καθώς η κινητικότητα αυξανόταν και, τουλάχιστον, ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες μπορούσαν να ανέλθουν στην κοινωνική ιεραρχία, η ιδέα του ατόμου που μπορεί να διαχωριστεί από τον κοινωνικό ρόλο του αποκτούσε, προφανώς, δύναμη. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού και οι μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν, ενθάρρυναν τη θέαση «του ατόμου» ως πηγής οικονομικής δραστηριότητας, μέσω της «ελεύθερης δραστηριότητάς» του. Επρόκειτο λιγότερο για την εκτέλεση μιας συγκεκριμένης λειτουργίας μέσα σε μια καθορισμένη ιεραρχία και περισσότερο για την ανάληψη ορισμένων ειδών δραστηριοτήτων επιλέγοντας συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Η κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα, τις οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις επέφεραν αυτές οι αλλαγές, οδήγησαν σε έναν επαναπροσδιορισμό του ατόμου, επεκτείνοντας την ιδέα που όριζε «αυτό που είμαι» στην ιδέα που ονόμαζε «αυτό που θέλω να γίνω» και «αυτό που έχω γίνει με τις δικές μου προσπάθειες». Ωστόσο, πρόκειται για ορισμό του ατόμου που έχει άμεση σχέση με τον κοινωνικό ή οικονομικό ρόλο του και που, όπως μπορεί να γίνει ευχερώς αντιληπτό, έχει επικρατήσει έως και την εποχή μας. Σήμερα έχουμε στη διάθεσή μας πολλούς τρόπους για να ορίσουμε την ύπαρξή μας, όπως για παράδειγμα σε σχέση με την εθνικότητα, την τάξη ή το επάγγελμα, με τους οποίους στην πραγματικότητα προσφέρουμε μια προσωπική περιγραφή της ιδιότητας του μέλους μιας ομάδας. Ωστόσο για τους περισσότερους από εμάς, όταν θα έχουν χρησιμοποιηθεί όλοι αυτοί οι όροι, θα παραμένει μια πολύτιμη περιοχή, η οποία δεν θα μπορεί να εκφραστεί μέσα από αυτόν τον τρόπο περιγραφής. Σε σχέση με αυτήν την περιοχή διαμορφώνεται το πρόβλημα του «ατόμου και της κοινωνίας», διαπιστώνει με ευστοχία ο Williams.

Συνεπώς, μπορούμε να ανιχνεύσουμε την έννοια του «ατόμου» μέσα από αυτό το σύμπλεγμα αλλαγών που αναλύουμε, διαχωρίζοντάς το με βάση διακριτές πτυχές της ιστορίας, όπως είναι η Αναγέννηση, η Μεταρρύθμιση και οι απαρχές της καπιταλιστικής οικονομίας. Στην ουσία πρόκειται για τον διαχωρισμό του ατόμου από το πλέγμα των σχέσεων, με το οποίο οριζόταν κανονικά. Το αντίστοιχο αυτής της διαδικασίας ήταν ένας παρόμοιος διαχωρισμός της «κοινωνίας», η οποία αρχικά είχε υποδείξει πραγματικές σχέσεις, ωστόσο, στα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα άρχισε να αναπτύσσει τη γενικότερη σύγχρονη έννοια του «συστήματος της κοινής ζωής», της κοινωνίας ως αυτεξούσιου συνόλου. Η έννοια της «Κοινότητας» έφτασε στο ίδιο στάδιο ανάπτυξης τον δέκατο έβδομο αιώνα και η έννοια του «Κράτους» είχε φτάσει σε αυτό το στάδιο μάλλον νωρίτερα, έχοντας προσθέσει στις δύο προηγούμενες έννοιες την προϋπόθεση της κοινής ζωής και την αίσθηση του «μηχανισμού λειτουργίας» της κοινής ζωής, το πλαίσιο λειτουργίας ή την καθορισμένη τάξη της, με άλλα λόγια. Παρατηρούμε τον διαχωρισμό των μερών της σχέσης έως του σημείου όπου το «άτομο», από τη μια πλευρά, και η «κοινωνία», η «κοινότητα» και το «κράτος», από την άλλη, θα μπορούσαν να εκληφθούν ως εντελώς διακριτές και απόλυτες έννοιες.

Η κύρια παράδοση της μετέπειτα κοινωνικής σκέψης έχει βασιστεί σε αυτές τις περιγραφές, μας υπενθυμίζει ο Williams. Στην Αγγλία μια ποικιλία συστημάτων, όπως είναι αυτό της ψυχολογίας, της ηθικής και της πολιτικής, μοιράζονται ως λογικό σημείο κοινής αφετηρίας τον όρο «άτομο». Είναι σπάνιο, μέσα σε αυτή την παράδοση, να ξεκινήσουμε από το γεγονός ότι ο άνθρωπος γεννιέται μέσα σε σχέσεις· αντιθέτως, ο διαχωρισμός του ανθρώπου, ως διακριτής υπόστασης, θεωρείται συνήθως δεδομένος. Σε άλλα συστήματα σκέψης, η κοινότητα θα ήταν το αξίωμα και το άτομο το παράγωγο, ενώ σε αυτό το σύστημα σκέψης το άτομο είναι το αξίωμα και η κοινωνία το παράγωγο. Κάνοντας μια σύντομη αναφορά στις θεάσεις του Thomas Hobbes και του John Locke, οι οποίοι υπερασπίζονται την προϋπόθεση της συνειδητής βούλησης του ατόμου για τον σχηματισμό της κοινωνίας, ο Williams συμπεραίνει ότι ολόκληρη η φιλελεύθερη παράδοση ξεκινά εστιάζοντας στο άτομο και τα δικαιώματά του και, κρίνοντας την κοινωνία ως τον υπεύθυνο ρυθμιστικό μηχανισμό για την εξασφάλιση αυτών των δικαιωμάτων, υποστηρίζει συνήθως μόνο τον απαραίτητα ελάχιστο βαθμό διακυβέρνησης. Είναι σαφές ότι έχει προκύψει μεγάλη ωφέλεια στην ανθρωπότητα μέσα από αυτή την έμφαση, με τη συμβολή της κυρίως στην απελευθέρωση ουσιαστικά του ανθρώπου από αυθαίρετα και καταπιεστικά συστήματα. Ωστόσο, στηρίχθηκε σε περιγραφές που, ενώ αντιστοιχούσαν στην εμπειρία του ανθρώπου που αποδεσμεύεται

από παρωχημένες κοινωνικές μορφές, ήρθαν σε σύγκρουση με την εμπειρία των δυσκολιών των νέων ειδών οργάνωσης.

Ενώ η έννοια του ατόμου εξιδανικευόταν σε αυτή την παράδοση, μια εναλλακτική παράδοση, που μοιράζεται ορισμένους, αλλά όχι όλους τους όρους της, κινήθηκε προς την κατεύθυνση της εξιδανίκευσης της κοινωνίας. Διατρέχοντας εν συντομία τις απόψεις του Jean-Jacques Rousseau και του Georg Wilhelm Friedrich Hegel, οι οποίοι έκλιναν υπέρ της υπεράσπισης του σχηματισμού της κοινωνίας, ο Williams αναφέρει ότι αμφότεροι οι φιλόσοφοι, με διαφορές έμφασης, αναγνώρισαν τη σημασία των πραγματικών κοινοτήτων και των μορφών οργάνωσης ως το απαραίτητο διαμεσολαβητικό στοιχείο μεταξύ των ατόμων και της ευρύτερης κοινωνίας. Από αυτή τη γραμμή σκέψης ακολούθησε μια σημαντική αναθεώρηση των περιγραφών, παρατηρεί ο Williams. Διατηρούμε από τον πρώιμο φιλελευθερισμό τις απόλυτες έννοιες του «ατόμου» και της «κοινωνίας», αλλά προσθέτουμε σε αυτές ως διαμεσολαβητικούς όρους την «κοινότητα» και την «οργάνωση», προκειμένου να περιγράψουμε τοπικές και διαπροσωπικές σχέσεις, μέσω των οποίων ο διαχωρισμός του ατόμου και της κοινωνίας διαφαίνεται ευκρινώς. Μια ιδιαίτερη και κρίσιμη προσθήκη ήταν η έννοια της «θέσης», η οποία είναι αρκετά διαφορετική από τις στατικές έννοιες της «τάξης» και της «βαθμίδας», επειδή περιλαμβάνει αυτού του είδους τον ενδιάμεσο όρο μεταξύ «του ατόμου» και της «κοινωνίας»· το άτομο σχετίζεται με την κοινωνία του μέσω της θέσης του. Ωστόσο η «θέση» φέρει μια έμφαση διαφορετική από την «κοινότητα» ή την «οργάνωση», επειδή δεν περιλαμβάνει την ομαδοποίηση διαπροσωπικών σχέσεων, αλλά, όπως η ίδια η «κοινωνία», την έννοια του διαχωρισμού. Φτάνοντας στον δέκατο ένατο αιώνα, ενώ οι διακριτές περιγραφές του «ατόμου» και της «κοινωνίας» διατήρησαν τη δυναμική τους, σχηματίστηκαν και δόθηκε έμφαση σε αρκετές νέες περιγραφές, οι οποίες αποτελούν ένδειξη συγκεκριμένων ειδών σχέσης. Σε όλο αυτό το εύρος που αναδύεται, όπως είδαμε, μέσα από ένα πλήθος ιστορικών αλλαγών και ανταγωνιστικών κατανοητικών παραδόσεων έχουν δράσει ορισμένοι κλάδοι του εικοστού αιώνα, καταλήγει ο Williams.

4.1.2 Μελετώντας την επίδραση ορισμένων πρόσφατων εργασιών στη σχέση του ατόμου με την κοινωνία

Αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη σημαντική επιρροή του Sigmund Freud και του Erich Fromm, του πρώτου για τη θεμελιώδη διάκριση που κάνει μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, αλλά και για την έμφαση που δίνει στον ρόλο της οικογένειας, και του δεύτερου για την έννοια του «κοινωνικού χαρακτήρα» που εισήγαγε ως διαμεσολαβητική μορφή μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, ο Williams παρομοιάζει τους ρόλους τους με τους ρόλους του Hobbes και του Locke, αντίστοιχα. Επανεξετάζοντας στη συνέχεια τις έννοιες του «κοινωνικού χαρακτήρα» και του «προτύπου κουλτούρας», συμπεραίνει σε ένα πρώτο επίπεδο: *"Comparative studies of different societies have added to our historical evidence to show how various are the learned systems of behaviour and attitudes which groups of human beings adopt. Each of these systems, while it lasts, is the form of a society, a pattern of culture to which most of its individual members are successfully trained. Comparison of the systems has done much to transform traditional arguments about the individual and society, for it has shown how various are the feelings and forms of behaviour that bring individual and common satisfaction. [...] Perhaps the main result has been an enormous strengthening of the tradition which emphasized the extent to which individual personality is formed by social processes, even at very deep levels. This has been wholly valuable, as a way of correcting the false emphasis on the abstract 'individual', which we can now see to be a product of a particular social and historical situation rather than a correct reading of the general human condition."*[683] που σημαίνει: *«Συγκριτικές μελέτες διαφορετικών κοινωνιών έχουν εμπλουτίσει τα ιστορικά μας στοιχεία, τα οποία καταδεικνύουν την ποικιλία των συστημάτων συμπεριφοράς και στάσεων που μαθαίνουν και υιοθετούν διάφορες ομάδες ανθρώπων. Καθένα από αυτά τα συστήματα, όσο διαρκεί, αποτελεί τη μορφή μιας κοινωνίας, ένα πρότυπο κουλτούρας, στο οποίο η πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας εκπαιδεύεται με επιτυχία. Η σύγκριση των συστημάτων έχει συμβάλλει σημαντικά στην ανασκευή των παραδοσιακών επιχειρημάτων σχετικά με το άτομο και την κοινωνία, επειδή έχει καταδείξει την ποικιλία των συναισθημάτων και των μορφών συμπεριφοράς που προκαλούν ικανοποίηση τόσο στο άτομο, όσο και στο κοινωνικό σύνολο. […] Ίσως το πιο αξιοσημείωτο αποτέλεσμα να είναι η σημαντική*

[683] Williams, 1965: 98

ενίσχυση της παράδοσης που έδινε έμφαση στον βαθμό στον οποίο διαμορφώνεται η ατομική προσωπικότητα μέσα από κοινωνικές διεργασίες, ακόμη και σε πολύ βαθιά επίπεδα. Αυτό ήταν εξαιρετικά πολύτιμο, ως ένας τρόπος αποκατάστασης της λανθασμένης έμφασης στο διαχωρισμένο "άτομο", το οποίο μπορούμε τώρα να δούμε ότι είναι προϊόν μιας συγκεκριμένης κοινωνικής και ιστορικής κατάστασης και όχι μια σωστή ανάγνωση της γενικής ανθρώπινης κατάστασης». Ωστόσο, σπεύδει να προσθέσει ο Williams, η έκβαση αυτή δεν πρέπει να εκληφθεί ως άρνηση της σημασίας του ατόμου, στηριζόμενος στα λόγια της Ruth Benedict, η οποία υποστηρίζει: *"No culture yet observed has been able to eradicate the differences in the temperaments of the persons who compose it. It is always a give-and-take. The problem of the individual is not clarified by stressing the antagonism between culture and the individual, but by stressing their mutual reinforcement. This rapport is so close that it is not possible to discuss patterns of culture without considering specifically their relation to individual psychology."*[684] που σημαίνει: *«Καμία από τις κουλτούρες που έχουμε μέχρι στιγμής μελετήσει δεν κατάφερε να εξαλείψει τις διαφορές στην ιδιοσυγκρασία των ατόμων που τη συνθέτουν. Είναι πάντα ένα πάρε-δώσε. Το πρόβλημα του ατόμου δεν αποσαφηνίζεται δίνοντας έμφαση στον ανταγωνισμό μεταξύ της κουλτούρας και του ατόμου, αλλά τονίζοντας την αμοιβαία ενίσχυσή τους. Αυτή η σχέση είναι τόσο στενή που καθιστά αδύνατη τη συζήτηση περί προτύπων κουλτούρας, εάν δεν λάβουμε, προηγουμένως, σοβαρά υπόψη μας τη σχέση τους με τη ψυχολογία του ατόμου»*. Σύμφωνα με τον Williams, το πρόβλημα προκύπτει από τη στιγμή που η αντίδραση εκλαμβάνεται ως μια συμπεριφορά, την οποία το άτομο μαθαίνει, ενώ στην πραγματικότητα απαντώνται ποικίλες αντιδράσεις, τις οποίες το άτομο δεν έχει διδαχθεί, αλλά ούτε και η συγκεκριμένη κοινωνία έχει εγκρίνει. Αυτή η σκέψη μας οδηγεί εκ νέου στην υπόθεση ότι οι αντιδράσεις είναι μάλλον έμφυτες, επιβεβαιώνοντας τη δύναμη της «ανθρώπινης φύσης», την οποία κατανοούμε τώρα όχι ως ένα ενιαίο πράγμα, αλλά ως ένα σύνολο που αποτελείται από ένα έμφυτο ευρύ φάσμα ιδιοσυγκρασιών, αφήνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο καθαρά στην τύχη την αρμονική σύμπλευση του ατόμου με την κοινωνία, στην οποία τυχαίνει να ζει.

Διατρέχοντας, ωστόσο, και τις απόψεις του Ralph Linton, ο οποίος δεν μπορεί να αποδώσει αυτή την ποικιλομορφία αντιδράσεων αποκλειστικά σε βιολογικούς παράγοντες, ο Williams αντιλαμβάνεται ότι το άτομο ως φορέας προτύπων ενεργεί μεν

[684] Benedict, 1935: 183

ως «μονάδα μέσα στον κοινωνικό οργανισμό», ωστόσο, ταυτόχρονα, διαθέτει και άλλες ικανότητες που συνιστούν την ατομικότητά του. Η κοινωνική λειτουργία αυτής της ατομικότητας έγκειται στο ότι στον μεταβαλλόμενο κόσμο, στον οποίο ζει η κοινωνία, το άτομο, χρησιμοποιώντας τις δικές του ικανότητες, μπορεί να συμβάλλει στην αλλαγή προτύπων, προκειμένου να αντιμετωπιστούν νέου είδους προβλήματα.

Σε σχέση με τη διαδικασία της ατομίκευσης ο Williams στρεφόμενος προς την κοινωνική ψυχολογία, αναφέρει ότι η κύρια έμφασή της αποδεικνύει το πόσο έχουμε απομακρυνθεί από την ιδέα ότι το άτομο κατά κάποιο τρόπο προηγείται της κοινωνίας του, με άλλα λόγια, από την ιδέα ότι η κοινωνία αποτελεί ένα δευτερεύον δημιούργημα που επιτεύχθηκε μέσω του περιορισμού ή της σύμβασης. Οι περισσότεροι κοινωνικοί ψυχολόγοι τονίζουν σήμερα το γεγονός ότι η επίγνωση του εαυτού μας ως ξεχωριστού ατόμου είναι κάτι που πρέπει να ξεκινήσει να το μαθαίνει το άτομο από τη βρεφική ηλικία. Δανειζόμενος τα λόγια του G. H. Mead αναφέρει: *"The self, as that which can be an object to itself, is essentially a social structure, and it arises in social experience."*[685] που σημαίνει: *«Ο εαυτός, ως αυτό που μπορεί να είναι αντικείμενο του εαυτού του, είναι ουσιαστικά μια κοινωνική δομή και προκύπτει μέσα από την κοινωνική εμπειρία»*. Ο ορισμός αυτός υπονοεί διαφορετικά επίπεδα ατομικότητας, παρατηρεί εύστοχα ο Williams, και, εμβαθύνοντας τον συλλογισμό του, προσθέτει: *"To begin with, individuals have varying innate potentialities, and thus receive social influence in varying ways. Further, even if there is a common 'social character' or 'culture pattern', each individual's social history, his actual network of relationships, is in fact unique. These are the basic individualizing factors, but again, as the unique potentialities and the unique history interact, the very fact of the growth, of self-consciousness produces a distinct organization, capable both of self-scrutiny and self-direction. This 'autonomous' self grows within a social process which radically influences it, but the degree of gained autonomy makes possible the observed next stage, in which the individual can help to change or modify the social process that has influenced and is influencing him."*[686] που σημαίνει: *«Κατ' αρχάς, τα άτομα έχουν ποικίλες έμφυτες δυνατότητες, επομένως, δέχονται την κοινωνική επιρροή με διαφορετικό τρόπο. Επιπροσθέτως, ακόμη και αν υπάρχει ένας κοινός "κοινωνικός χαρακτήρας" ή "πρότυπο κουλτούρας", η κοινωνική ιστορία του κάθε ατόμου, το πραγματικό δίκτυο*

[685] Mead, 1934: 140
[686] Williams, 1965: 100-101

των σχέσεών του, είναι στην πραγματικότητα μοναδικό. Αυτά τα στοιχεία αποτελούν τους βασικούς παράγοντες ατομίκευσης, αλλά και πάλι, καθώς οι μοναδικές δυνατότητες και η μοναδική ιστορία αλληλοεπιδρούν, το ίδιο το γεγονός της ανάπτυξης, της αυτοσυνειδησίας, παράγει μια ξεχωριστή οργάνωση, ικανή τόσο για αυτοέλεγχο, όσο και για αυτοδιάθεση. Αυτός ο "αυτόνομος" εαυτός αναπτύσσεται μέσα από μια κοινωνική διαδικασία που το επηρεάζει ριζικά, ωστόσο ο βαθμός της αυτονομίας που αποκτιέται καθιστά δυνατό το επόμενο στάδιο που έχει παρατηρηθεί, στο οποίο το άτομο μπορεί να συμβάλλει στην αλλαγή ή τροποποίηση της κοινωνικής διαδικασίας που το επηρέασε και το επηρεάζει».

Σε αυτή τη ζωτικής σημασίας περιγραφή πρέπει να προστεθεί και μια άλλη διαφοροποίηση, υπενθυμίζει ο Williams, η οποία έχει αποκτήσει, τελευταία, ιδιαίτερη βαρύτητα στον τομέα της κοινωνιολογίας. Η έννοια του διαχωρισμού, που υπονοείται στον όρο «κοινωνία», μπορεί να μας δυσκολέψει στο να αναγνωρίσουμε θεωρητικά αυτό που στην πράξη μπορούμε να παρατηρήσουμε με εξαιρετική διαύγεια και υποδεικνύει ότι, ακόμη, και σε μια πολύ απλή κοινωνία δεν υπάρχει, σχεδόν, ποτέ ένας ενιαίος «κοινωνικός χαρακτήρας» ή «πρότυπο κουλτούρας» που συναντά το άτομο. Σε πολύπλοκες κοινωνίες, όπως η δική μας, οι παραλλαγές που συναντούμε είναι τόσο έντονες, που δεν θα σφάλαμε, αν τις αναφέραμε ως εναλλακτικά συστήματα που λειτουργούν μέσα στην ίδια μία «κοινωνία». Αυτή η διαφοροποίηση είναι προφανώς ιδιαίτερα σημαντική, ομολογεί ο Williams, επεξηγώντας πως, αν η ανάλυση του «ατόμου» είχε ως αποτέλεσμα τον διαχωρισμό του από ορισμένες πραγματικές διαδικασίες ανάπτυξής του, τότε η ανάλυση της «κοινωνίας» έχει επιτρέψει τον διαχωρισμό της από το πλέγμα των πραγματικών σχέσεων. Αντί να σκεφτόμαστε την «κοινωνία» ως ενιαίο και ομοιόμορφο αντικείμενο, εξετάζουμε τις επιμέρους ομάδες και τις μεταξύ τους σχέσεις. Δεδομένου ότι αυτές οι σχέσεις μπορεί να είναι όχι μόνο εκείνες της συνεργασίας, αλλά και της έντασης και της σύγκρουσης, το άτομο με την αίσθηση των ιδιαίτερων κατευθύνσεών του βρίσκει υλικό στις εναλλακτικές κατευθύνσεις της κοινωνίας του, οι οποίες του επιτρέπουν να εκφράσει μια διαφοροποιημένη ανάπτυξη με κοινωνικούς όρους.

Η αναγνώριση των «ομάδων» μέσα σε μια κοινωνία αποτελεί, επομένως, σημαντικό βήμα προόδου, προκρίνει ο Williams, ωστόσο είναι πιθανό να διαφοροποιηθεί η ομάδα που θα διαχωριστεί, καθιστώντας την εναπομείνασα ομάδα, με τη σειρά της, ομοιόμορφη. Ακόμη και στην πιο απλή ομάδα υπάρχουν, όπως στην «κοινωνία», σχέσεις έντασης και σύγκρουσης, καθώς και συνεργασίας. Αυτό ισχύει

τόσο για μια διαπροσωπική ομάδα σχέσεων, όπως είναι η οικογένεια ή ένα χωριό, όσο και για μια ομάδα κοινού ενδιαφέροντος, όπως είναι ένα συνδικάτο ή μια κοινωνική θέση. Κάθε μία ομάδα θα έχει τον ξεχωριστό «κοινωνικό χαρακτήρα» της ή το ξεχωριστό «πρότυπο κουλτούρας» της, στο οποίο θα επιδιώξει να εκπαιδεύσει τα μέλη της. Ωστόσο, οι ομάδες θα περικλείουν και τη συνεχή αλληλεπίδραση των ατόμων, και σε τέτοιες ομάδες, όπως στην «κοινωνία», θα προκύψουν νέες κατευθύνσεις. Δεδομένου ότι η ομάδα θα βρίσκεται σε πραγματικές σχέσεις με άλλες ομάδες, οι διαδικασίες εκπαίδευσης και αλλαγής, που θα λαμβάνουν χώρα μέσα στην ομάδα, θα αποτελούν μέρος των διαδικασιών εκπαίδευσης και αλλαγής της ευρύτερης «κοινωνίας». Μια ομάδα μπορεί να είναι ένα βολικό σημάδι στην κλίμακα, αλλά είναι απλώς και μόνο ένα σημάδι, και το γεγονός της συνέχειας, σε ολόκληρη την κλίμακα, είναι θεμελιώδες, υποστηρίζει ο Williams.

4.1.3 Μορφές σχέσης που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία

–Por cierto, señor Sansón Carrasco, que tenemos
nuestro merecido: con facilidad se piensa y se acomete
una empresa, pero con dificultad las más veces
se sale della. Don Quijote loco, nosotros cuerdos,
él se va sano y riendo, vuesa merced queda
molido y triste. Sepamos, pues, ahora,
¿cuál es más loco: el que lo es por no poder
menos, o el que lo es por su voluntad?[687]

-Αληθινά, σενιόρ Σαμψών Καρράσκο, επάθαμε
εκείνο που μας έπρεπε να πάθουμε: πολύ εύκολα
σχεδιάζει και βάζει μπροστά κανείς μια επιχείρηση·
όμως πολύ δύσκολα τις πιο πολλές φορές τη βγάζει πέρα.
Ο Δον Κιχώτης τρελός, εμείς γνωστικοί· αυτός πηγαίνει
τώρα γερός και γελούμενος, η ευγενία σου απομένεις
τσακισμένος και θλιβερός. Πες μου τώρα, ποιος είναι

[687] Cervantes, 2018b: 160

ο πιο τρελός: αυτός που είναι επειδή δεν μπορεί να
μην είναι, ή εκείνος που είναι επειδή το θέλησε να 'ναι;[688]

Ανιχνεύσαμε εν συντομία, αρχικά, την παραδοσιακή συζήτηση για «το άτομο και την κοινωνία» και, στη συνέχεια, εντοπίσαμε τις κύριες κατευθύνσεις ορισμένων σύγχρονων επιστημονικών κλάδων, επεξηγεί ο Williams. Κρίνεται αναγκαίο σε αυτό το σημείο να στραφούμε ξανά στην εμπειρία και να προβληματιστούμε από το γεγονός ότι συνήθως σκεφτόμαστε «το άτομο και την κοινωνία», στην πράξη, περιορισμένοι από ένα πολύ απλό μοντέλο, αυτό της συμμόρφωσης ή της μη συμμόρφωσης του ατόμου σε κανόνες, καθώς και της στάσης που διαμορφώνει η κοινωνία σε κάθε περίσταση. Έχουμε στη διάθεσή μας ποικίλους τρόπους για να αποδώσουμε τη συμμόρφωση, οι οποίοι μας δίνουν τη δυνατότητα να την εγκρίνουμε ως «υπεύθυνη» και «νομοταγή» συμπεριφορά ή να την καταδικάσουμε ως «δειλά συμβατική» ή «δουλοπρεπή». Έχουμε, επίσης, ποικίλους τρόπους για να αποδώσουμε τη μη συμμόρφωση, και ορισμένοι από αυτούς, όπως είναι η «ανεξαρτησία» και το «ελεύθερο πνεύμα», επιδοκιμάζουν τη συμπεριφορά που περιγράφουν, ενώ άλλοι, όπως η «ανομία» και η «εκκεντρικότητα», την καταδικάζουν. Τα διάφορα μέρη της κοινωνίας κινούνται προς τη μία ή την άλλη πλευρά αυτών των γραμμών, προσπαθώντας, ταυτόχρονα, να διατηρήσουν συνεπή στάση στην πορεία τους. Είναι σύνηθες, επίσης, να αποδίδεται ορισμένη αξία σε κάθε στάση, υιοθετώντας την τρέχουσα οπτική της εποχής. Τέτοιου είδους αποτιμήσεις μπορεί να ανταποκρίνονται εν μέρει στην πραγματικότητα, ωστόσο, ενώ εξαρτώνται από το απλό μοντέλο συμμόρφωσης ή μη-συμμόρφωσης, τελικά κρίνονται ως σχετικά πολύ αδύναμες, συμπεραίνει ο Williams, προκρίνοντας: *"I want to try to get past this model, and by examining some actual relationships between individuals and their societies extend our practical vocabulary for discussing this issue."*[689] που σημαίνει: *«Θέλω να προσπαθήσω να ξεπεράσω αυτό το μοντέλο και εξετάζοντας ορισμένες πραγματικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων και των κοινωνιών τους, να διευρύνω το λεξιλόγιό μας για τη συζήτηση αυτού του ζητήματος»*.

Ξεκινώντας από την περιγραφή του μέλους ο Williams αναφέρει ότι με τη σύγχρονη έννοια αποτελεί έναν χρήσιμο τρόπο περιγραφής της ταύτισης ενός ατόμου

[688] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 133-134
[689] Williams, 1965: 102

με την κοινωνία, μέσα στην οποία ζει. Το μέλος μιας κοινωνίας αισθάνεται ότι ανήκει σε αυτήν, με ουσιαστικό τρόπο, αφού μοιράζεται τις ίδιες αξίες και τους ίδιους σκοπούς σε τέτοιο βαθμό, που είναι σε θέση να περιγράφει περήφανα τον εαυτό του με τους όρους της κοινωνίας. Φυσικά, το άτομο έχει συνείδηση της ιδιότητάς του ως μέλους, ωστόσο σε αυτή την ιδιότητα έγκειται η οπτική του να θεωρεί την κοινωνία ως το φυσικό μέσο, με το οποίο προωθούνται οι σκοποί του, απομακρυνόμενο σταθερά από την αίσθηση ότι η κοινωνία βρίσκεται σε σχέση αντιπαλότητας μαζί του. Στην περίπτωση που κάποια αλλαγή κριθεί απαραίτητη, το άτομο θα συμβάλει στη συζήτηση και στην εφαρμογή αυτής της αλλαγής, δεδομένου ότι αισθάνεται σιγουριά για τις αξίες, τις στάσεις και τους θεσμούς της κοινωνίας. Αποδέχεται, επιπροσθέτως, τους τρόπους με τους οποίους κυλάει η ζωή μέσα σε αυτή και θεωρεί ακόμη και τις συγκρούσεις και τις εντάσεις, που προκύπτουν εντός της, επιλύσιμες με γνώμονα τους θεμελιώδεις τρόπους και αξίες της κοινωνίας, έχοντας παράλληλα ως στόχο τη διατήρηση της ουσιαστικής ενότητάς της.

Αυτή η εμπειρία της ιδιότητας του μέλους είναι πιθανώς πολύ πιο συνηθισμένη από ό,τι συνήθως επιτρέπεται θεωρητικά, σχολιάζει ο Williams. Εντούτοις δεν θα απείχαμε πολύ από την πραγματικότητα, εάν ισχυριζόμασταν ότι σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες η εμπειρία αυτή έχει καταστεί πολύ πιο δύσκολη, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου μια κοινωνία καταρρέει και το πρόβλημα «του ατόμου και της κοινωνίας» γίνεται πιο εμφανές. Ωστόσο το ότι η ιδιότητα του μέλους μπορεί να είναι πραγματική φαίνεται να αποτελεί μια βέβαιη υπόθεση, ενώ η παράλειψη της σημασίας της σημαίνει παραποίηση ολόκληρου του επικείμενου επιχειρήματος.

Εφόσον έχουμε προσδιορίσει το μέλος, κρίνεται αναγκαίο να προχωρήσουμε και στην περιγραφή άλλων σχέσεων που φαινομενικά μοιάζουν με αυτές του μέλους και οι οποίες, λόγω μετατόπισης, οδήγησαν στην κριτική του. Οι υπαρξιστές στοχαστές έχουν κάνει μια σημαντική διάκριση μεταξύ του «αυθεντικού εαυτού» και του «μη αυθεντικού εαυτού» και η συνηθισμένη περιγραφή που δίνουν για τον «μη αυθεντικό εαυτό» είναι ενός ανθρώπου που αποτελεί «το πλάσμα» της κληρονομικότητάς του, του περιβάλλοντός του και της κοινωνίας του. Πορευόμενος με τις ιδέες του Søren Kierkegaard, του Karl Jaspers, του Friedrich Nietzsche και του Jean-Paul Sartre, ο Williams αποφαίνεται: *"The central observation, in this whole tradition, is of great value, but the tendency to equate 'social man' with 'unauthentic man' is highly misleading. For what is being described as a social process is not the experience of the member, but of the subject or the servant. Any society will put pressure on the*

individuals who are born into it to think and behave in certain ways, but this need not be only the conversion of individuals to social purposes; it is also, in very many cases, an expression of the society's desire to see those individuals survive and grow, according to the best experience the society has."[690] που σημαίνει: *«Η κεντρική παρατήρηση, όλης αυτής της παράδοσης, έχει μεγάλη αξία, αλλά η τάση να ταυτίζεται ο "κοινωνικός άνθρωπος" με τον "μη αυθεντικό άνθρωπο" είναι άκρως παραπλανητική. Επειδή αυτό που περιγράφεται ως κοινωνική διαδικασία δεν είναι η εμπειρία του μέλους, αλλά του πολίτη ή του υπηρέτη. Κάθε κοινωνία που θα ασκήσει πίεση στα άτομα που γεννιούνται μέσα σε αυτήν να σκέφτονται και να συμπεριφέρονται με συγκεκριμένους τρόπους, χωρίς αυτό να σημαίνει μόνο τη μετατροπή των ατόμων σε κοινωνικούς σκοπούς, αποτελεί επίσης, σε πολλές περιπτώσεις, έκφραση της επιθυμίας της κοινωνίας να δει αυτά τα άτομα να επιβιώνουν και να αναπτύσσονται, σύμφωνα με την καλύτερη εμπειρία που έχει η κοινωνία».*

Πρέπει να ξεκινήσουμε αναγνωρίζοντας ότι τα άτομα δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν παρά μόνο μέσα από κάποιου είδους κοινωνική διαδικασία. Δεδομένης αυτής της υπόθεσης, η πραγματική διαφοροποίηση του «αυθεντικού» από το «μη αυθεντικό» είναι διαδικασία τόσο ατομική, όσο και κοινωνική. Το πολύτιμο στοιχείο που εντοπίζεται στην υπαρξιστική έμφαση είναι η επιμονή στην επιλογή και στη δέσμευση. Είναι αλήθεια ότι εάν ένα άτομο, στη διαδικασία της ανάπτυξής του, δεν καταφέρει να σχηματίσει μια πραγματική προσωπική ταυτότητα, θεωρείται ατελές και μπορεί να απορριφθεί ως «μη αυθεντικό». Χρειάζεται να συνειδητοποιήσει βαθιά την εγκυρότητα του τρόπου σκέψης και δράσης του, ώστε να μην είναι απλώς «ένα πλάσμα» της κοινωνίας, αλλά ένα άτομο, ένας ανεξάρτητος άνθρωπος, υποστηρίζει ο Williams. Ωστόσο η εξέλιξη αυτής της διαδικασίας προς πραγματικά άτομα και διαφορετικές κοινωνίες θα ποικίλλει εξαιρετικά. Η συνήθης διαδικασία, ενώ περιλαμβάνει τη συνειδητή αξιολόγηση, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι θέμα ολόκληρης της οργάνωσης του ατόμου, η οποία περιλαμβάνει το νευρικό σύστημα, το σώμα, καθώς και τις συνειδητές δραστηριότητες του εγκεφάλου του. Σε συνθήκες πραγματικής ανάπτυξης, ολόκληρο το φάσμα των συναισθημάτων και συμπεριφορών, που συνιστά την ατομικότητά του, θα βρίσκεται σε μια ορισμένη σχέση με το φάσμα των συναισθημάτων και συμπεριφορών που απαντάται στην κοινωνία του. Τα στάδια της ανάπτυξής του, που συνιστούν την ένταξή

[690] Williams, 1965: 103-104

του ως συγκεκριμένο άτομο, θα αποτελούν αναπόφευκτα μορφές σχέσης με ολόκληρη την οργάνωση της κοινωνίας του, επισημαίνει ο Williams, διευκρινίζοντας: *"But these forms of relationship can include what I have called the experience of membership. Particular individuals, in particular societies, can become 'authentic', can deeply commit themselves, in terms of their whole organization, to the living organization of the society to which they belong. The 'social' is not necessarily the 'unauthentic'; it is capable of being the 'authentic' and the 'individual'."*[691] που σημαίνει: *«Ωστόσο αυτές οι μορφές σχέσης μπορεί να περιλαμβάνουν αυτό που ονόμασα εμπειρία της ιδιότητας του μέλους. Συγκεκριμένα άτομα, σε συγκεκριμένες κοινωνίες, μπορούν να γίνουν "αυθεντικά", μπορούν να δεσμευτούν βαθιά, ως προς τη συνολική οργάνωσή τους, στη ζωντανή οργάνωση της κοινωνίας στην οποία ανήκουν. Το "κοινωνικό" δεν είναι απαραίτητα το "μη αυθεντικό", είναι δυνατόν να είναι το "αυθεντικό" και το "άτομο"»*. Κατ' επέκταση, κρίνεται απαραίτητο να διακρίνουμε τα είδη των σχέσεων που δίνουν νόημα στα υπαρξιστικά επιχειρήματα και τα οποία για τον Williams περιγράφονται με τους ρόλους του πολίτη και του υπηρέτη.

Περιγράφοντας τη σχέση του πολίτη και του υπηρέτη με την κοινωνία, ο Williams αναφέρει: *"The subject, at whatever violence to himself, has to accept the way of life of his society, and his own indicated place in it, because there is no other way in which he can maintain himself at all; only by this kind of obedience can he eat, sleep, shelter, or escape being destroyed by others. It is not his way of life, in any sense that matters, but he must conform to it to survive. In the case of the servant, the pressure is less severe, though still, to him, irresistible. The subject has no choice; the servant is given the illusion of choice, and is invited to identify himself with the way of life in which his place is defined. It is an illusion of choice, because again, like the subject, he has no obvious way of maintaining his life if he refuses. Yet the illusion is important, for it allows him to pretend to an identification with the society, as if the choice had been real. The subject will have few illusions about the relationship which is determining him; he will know that the way of life is not his but must be obeyed. The servant, on the other hand, may come to identify himself with the way of life that is determining him; he may even, consciously, think of himself as a member (indeed the old sense of 'member' allows this, for if the individual is an organ of the organism that is society, particular individuals will be higher or lower organs yet still feel themselves*

[691] Williams, 1965: 104

as true parts). Yet at many levels of his life, and particularly in certain situations such as solitude and age, the discrepancy between the role the individual is playing and his actual sense of himself will become manifest, either consciously or in terms of some physical or emotional disturbance. Given the right conditions, he can play the role as if it were really his, but alone, or in situations evoking his deepest personal feelings, the identification breaks down. It seems probable, from the experience that has been widely recorded, that this situation of the servant is crucial in our own kind of society. The subject is a more extreme case, theoretically, though in history, and in modern undeveloped countries, it is common experience enough. And in modern Europe and the United States there are still subjects, though the experience of the servant is much more frequently recorded. It is that we are told we are free, and that we are shaping our common destiny; yet, with varying force, many of us break through to the conviction that the pattern of public activity has, in the end, very little to do with our private desires. Indeed, the main modern force of the distinction between 'the individual' and 'society' springs from this feeling. It is only from the servant complex that we can both maintain this conviction and yet repeatedly pretend that we believe, wholeheartedly, in the purposes of our society."[692] που σημαίνει: *«Ο πολίτης, ασκώντας οποιουδήποτε είδους βία στον εαυτό του, πρέπει να αποδεχτεί τον τρόπο ζωής της κοινωνίας του και τη δική του υποδεικνυόμενη θέση μέσα σε αυτήν, αφού δεν υπάρχει άλλος τρόπος ούτως ώστε να μπορέσει να συντηρηθεί· μόνο με αυτό το είδος υπακοής μπορεί να σιτιστεί, να κοιμηθεί, να στεγαστεί ή να διαφυλάξει τη σωματική ακεραιότητά του. Δεν είναι ο δικός του τρόπος ζωής, από καμία άποψη, αλλά πρέπει να συμμορφωθεί με αυτόν, προκειμένου να επιβιώσει. Στην περίπτωση του υπηρέτη, η πίεση είναι λιγότερο έντονη, αν και γι' αυτόν εξακολουθεί να είναι ακαταμάχητη. Ο πολίτης δεν έχει επιλογή· στον υπηρέτη δίνεται η ψευδαίσθηση της επιλογής και καλείται να ταυτιστεί με τον τρόπο ζωής που ορίζει η θέση του. Είναι μια ψευδαίσθηση επιλογής, επειδή, όπως και ο πολίτης, δεν έχει εμφανώς κάποιον άλλο τρόπο για να διατηρηθεί στη ζωή εάν αρνηθεί. Ωστόσο, η ψευδαίσθηση είναι σημαντική, γιατί του επιτρέπει να προσποιείται την ταύτισή του με την κοινωνία, σαν να ήταν πραγματική η επιλογή του. Ο πολίτης θα έχει λίγες αυταπάτες για τη σχέση που τον καθορίζει· θα ξέρει ότι ο τρόπος ζωής δεν είναι δικός του, αλλά πρέπει να τον υπακούσει. Ο υπηρέτης, από την άλλη πλευρά, μπορεί να ταυτιστεί με τον τρόπο ζωής που τον καθορίζει, μπορεί ακόμη, συνειδητά, να θεωρήσει τον εαυτό του μέλος*

[692] Williams, 1965: 105-106

(πράγματι, η παλιά έννοια του "μέλους" το επιτρέπει αυτό, γιατί αν το άτομο είναι ένα όργανο του οργανισμού που είναι η κοινωνία, τότε τα άτομα θα είναι είτε ανώτερα είτε κατώτερα όργανα· μολαταύτα θα εξακολουθούν να αισθάνονται τον εαυτό τους ως αληθινά μέρη). Ωστόσο, σε πολλά επίπεδα της ζωής του, και ιδιαίτερα σε ορισμένες καταστάσεις, όπως είναι η μοναξιά και τα γηρατειά, η ασυμφωνία μεταξύ του ρόλου που παίζει το άτομο και της πραγματικής αίσθησης που έχει για τον εαυτό του θα γίνει έκδηλη, είτε συνειδητά είτε μέσα από κάποια σωματική ή συναισθηματική διαταραχή. Υπό τις κατάλληλες συνθήκες, μπορεί να παίξει τον ρόλο σαν να ήταν πραγματικά δικός του, αλλά σε συνθήκες μοναξιάς ή σε καταστάσεις που προκαλούν τα βαθύτερα προσωπικά συναισθήματά του, η ταύτιση θα καταρρέει. Είναι πιθανό, από την εμπειρία που έχει καταγραφεί ευρέως, η κατάσταση του υπηρέτη να είναι ζωτικής σημασίας για το είδος της κοινωνίας μας. Ο πολίτης είναι μια πιο ακραία περίπτωση, θεωρητικά, αν και ιστορικά, όπως και στις σύγχρονες υπανάπτυκτες χώρες, αποτελεί αρκετά κοινή εμπειρία. Στη σύγχρονη Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής εξακολουθούν να υπάρχουν υποκείμενα, αν και η εμπειρία του υπηρέτη καταγράφεται πολύ πιο συχνά. Μας λένε ότι είμαστε ελεύθεροι και ότι μόνοι μας διαμορφώνουμε την κοινή μοίρα μας, ωστόσο, με κυμαινόμενη ένταση, πολλοί από εμάς σχηματίζουμε την πεποίθηση ότι το πρότυπο της δημόσιας δραστηριότητας δεν έχει, τελικά, καμία σχέση με τις προσωπικές επιθυμίες μας. Πράγματι, η κύρια σύγχρονη δυναμική της διάκρισης μεταξύ "ατόμου" και "κοινωνίας" πηγάζει από αυτό το συναίσθημα. Μόνο μέσα από την περιπλοκότητα των υπηρετών μπορούμε και τα δύο μέρη να διατηρήσουμε αυτή την πεποίθηση, προσποιούμενοι, ωστόσο, επανειλημμένα ότι πιστεύουμε, ολόψυχα, στους σκοπούς της κοινωνίας μας».

Ο υπαρξιστής αρνείται αυτή την πολυπλοκότητα και διαβεβαιώνει τον κεντρικό ρόλο της προσωπικής επιλογής. Από αυτή τη θέση, με την ιδιότητα του μέλους ουσιαστικά αποκλεισμένη ως πιθανότητα, εκτείνεται το ευρύ φάσμα του σύγχρονου ατομικισμού. Ωστόσο γίνεται προφανές, με τη διερεύνηση του εύρους, ότι οι τρόποι μη συμμόρφωσης είναι τουλάχιστον τόσο διαφορετικοί, όσο και οι τρόποι συμμόρφωσης. Στην ιδιότητα του μέλους, καθώς και στη θέση του πολίτη και του υπηρέτη, έχουν προστεθεί αυτές του επαναστάτη, του εξόριστου και του αλήτη. Εντούτοις η ιδέα του επαναστάτη εξακολουθεί να χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης, αν και στην πραγματικότητα το εύρος της κατηγορίας είναι εξαιρετικά περιορισμένο, προσθέτει ο Williams. Ο επαναστάτης μοιάζει με το μέλος στο ότι έχει δημιουργήσει μια ισχυρή προσωπική δέσμευση με ορισμένους κοινωνικούς σκοπούς: με άλλα λόγια, έχει ταυτίσει την

ύπαρξή του με ένα συγκεκριμένο πρότυπο κοινωνικής προσπάθειας. Οι τρόποι της κοινωνίας του δεν είναι οι δικοί του τρόποι, αλλά επαναστατώντας ενάντια σε μια κοινωνική μορφή επιδιώκει να εδραιώσει μια άλλη. Υπάρχουν, προφανώς, σημαντικές διακρίσεις που πρέπει να σημειωθούν σε αυτό το σημείο, μεταξύ του επαναστάτη από τη μια πλευρά και του μεταρρυθμιστή ή του επικριτή από την άλλη. Ο μεταρρυθμιστής και ο επικριτής είναι, σύμφωνα με τον ορισμό που δόθηκε, μέλη, διευκρινίζει ο Williams. Η ειλικρινής επιθυμία τους να αλλάξουν πτυχές του γενικού τρόπου ζωής είναι απολύτως συμβατή με την προσήλωση στις γενικές αξίες του συγκεκριμένου τρόπου ζωής και την επιμονή για ουσιαστική συνέχεια και ενότητα της κοινωνίας, στην οποία συνήθως προσκολλώνται οι μεταρρυθμιστές και οι επικριτές. Ο επαναστάτης, αντίθετα, στερείται αυτής της αίσθησης του μέλους μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, η οποία, εντούτοις, δίνει τη δυνατότητα στον μεταρρυθμιστή και στον επικριτή να υποθέσουν ότι οι στόχοι τους μπορούν πράγματι να επιτευχθούν μέσα στις υπάρχουσες μορφές της κοινωνίας, στην οποία ζουν. Η σχέση του επαναστάτη με την κοινωνία του είναι σχέση δηλωμένης αντίθεσης και πάλης, αλλά είναι χαρακτηριστικό του ότι αντιτίθεται στην κοινωνία από την άποψη ότι αγωνίζεται για μια διαφορετική κοινωνία. Η πάλη για αλλαγή είναι προφανής στην περίπτωση των πολιτικών επαναστατών, ωστόσο, το ίδιο μοτίβο είναι εμφανές και σε χώρους, όπως είναι αυτός της τέχνης, της ηθικής ή της θρησκείας. Ο επαναστάτης πολεμά τον τρόπο ζωής της κοινωνίας του, διότι γι' αυτόν προσωπικά είναι εσφαλμένος· κατ' επέκταση, μέσα από τους χώρους της τέχνης, της ηθικής και της θρησκείας, και πιο έκδηλα μέσα από τον χώρο της πολιτικής, η νέα πραγματικότητα που προτείνεται είναι κάτι περισσότερο από προσωπική, προσφέρεται ως νέος τρόπος ζωής.

Αυτή είναι πράγματι η διάκρισή του από τον εξόριστο και τον αλήτη, που αποτελούν τις πιο αληθινές μεμονωμένες μορφές. Η εξορία είναι τόσο απόλυτη, όσο και η απόρριψη του τρόπου ζωής της κοινωνίας από μέρους του επαναστάτη, με τη διαφορά ότι ο εξόριστος προτιμά να φύγει αντί να πολεμήσει. Συχνά ομοιάζει με το υποκείμενο στο γεγονός ότι αν δεν συμμορφωθεί, θα καταστραφεί ή δεν θα μπορέσει να παραμείνει ζωντανός, διαφέρει, ωστόσο, στο γεγονός ότι ο εξόριστος κατάφερε να δραπετεύσει ή του επέτρεψαν να ξεφύγει. Σε ορισμένες περιπτώσεις, πράγματι, θα προστρέξει στην ιδιότητα του μέλους μιας άλλης κοινωνίας, στην οποία αντιλαμβάνεται ότι επιβεβαιώνεται η προσωπική του πραγματικότητα, το ζωτικής σημασίας σύστημα αξιών και συμπεριφορών του. Το πιο συνηθισμένο είναι, ίσως, ότι θα παραμείνει εξόριστος, ανίκανος να επιστρέψει στην κοινωνία που έχει απορρίψει ή

που τον έχει απορρίψει, ωστόσο, θα είναι εξίσου ανίκανος να δημιουργήσει σημαντικές σχέσεις με την κοινωνία, στην οποία έχει εισαχθεί. Αυτή είναι μια τραγική και χαρακτηριστική κατάσταση που έχει παρατηρηθεί επανειλημμένα στον αιώνα μας, καταδεικνύει ο Williams. Ο επαναστάτης, ενώ είναι περισσότερο εκτεθειμένος σε πραγματικό κίνδυνο, καθώς επιτίθεται στα κρίσιμα σημεία της κοινωνίας του, έχει επιτύχει να σχηματίσει δεσμούς με αυτήν, διότι βιώνει ενεργά τις προσωπικές αξίες του. Ο εξόριστος, από την άλλη πλευρά, είναι αφοσιωμένος στην αναμονή· όταν αλλάξει η κοινωνία του, τότε θα μπορεί να επιστρέψει, χωρίς ωστόσο να συμμετέχει ο ίδιος στην πραγματική διαδικασία αλλαγής.

Έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε ως εξόριστους τους ανθρώπους που εκδιώχνονται από την κοινωνία τους, ωστόσο μια εξίσου χαρακτηριστική σύγχρονη μορφή είναι η αυτοεξορία. Ο αυτοεξόριστος θα μπορούσε, εάν το επέλεγε, να ζήσει άνετα στην κοινωνία του, αλλά αυτό θα σήμαινε την άρνηση της προσωπικής του πραγματικότητας. Μερικές φορές φεύγει για λόγους αρχής, ενώ άλλες φόρες μένει και πάλι για λόγους αρχής, νιώθοντας ωστόσο απομονωμένος. Οι Μπολσεβίκοι είχαν έναν χρήσιμο όρο γι’ αυτό, σημειώνει ο Williams, την «εσωτερική μετανάστευση», και, αν συνειδητοποιήσουμε ότι ο όρος αυτός δεν περιορίζεται μόνο στον τομέα της πολιτικής, τότε μπορούμε να τον χρησιμοποιήσουμε, προκειμένου να περιγράψουμε μια πολύ σημαντική σύγχρονη σχέση. Αυτό το είδος αυτοεξόριστου ζει και κινείται μέσα στην κοινωνία στην οποία γεννήθηκε, ενώ απορρίπτει τους σκοπούς της και περιφρονεί τις αξίες της, λόγω διαφορετικών αρχών, στις οποίες έχει δεσμευτεί ολόκληρη η προσωπική του πραγματικότητα. Σε αντίθεση με τον επαναστάτη, ο αυτοεξόριστος δεν αγωνίζεται για τις αρχές του, παρά μόνο παρακολουθεί και περιμένει, έχοντας επίγνωση της διαφορετικότητάς του. Η πίεση που ασκείται μέσω της δραστηριότητάς του στοχεύει στο να διατηρήσει αυτή τη διαφορετικότητα, να προστατεύσει την ατομικότητά του που αποτελεί τον όρο της αποστασιοποίησής του. Υπάρχει μεγάλη ένταση σε αυτή την κατάσταση, γιατί θεωρητικά, τουλάχιστον, ο αυτοεξόριστος επιθυμεί την αλλαγή της κοινωνίας, ούτως ώστε να αρχίσει να ανήκει σε αυτήν, με αποτέλεσμα να εμπλέκεται, τουλάχιστον νοητά, σε σχέσεις. Ωστόσο επειδή, σε αντίθεση με τον επαναστάτη, η προσωπική διαφωνία του έχει παραμείνει σε ατομικό επίπεδο, είναι δύσκολο γι' αυτόν να δημιουργήσει στενές σχέσεις, ακόμη και με άλλους διαφωνούντες. Μπορεί να υποστηρίζει τις αρχές των διαφωνουσών αιτιών, αλλά δεν μπορεί να συμμετάσχει σε αυτές, όντας πολύ επιφυλακτικός μην τυχόν συμβιβαστεί. Αυτό που πρέπει, κυρίως, να υπερασπιστεί είναι το δικό του πρότυπο ζωής, τον δικό

του νου, οπότε σχεδόν κάθε σχέση αποτελεί μια δυνητική απειλή γι' αυτόν. Έχει γίνει ή παραμένει ο «αυθεντικός εαυτός» του, αλλά αυτή η αυθεντικότητα δεν μπορεί να μοιραστεί ή να επικοινωνηθεί σε άλλους και στην περίπτωση που καταβληθεί προσπάθεια για επικοινωνία, η δέσμευση, με την οποία θα εμπλακεί σε αυτήν, θα είναι η ελάχιστη δυνατή. Οτιδήποτε κι αν πει ή κάνει στην ουσία συνεχίζει να πορεύεται μόνος του στην κοινωνία, υπερασπιζόμενος τις αρχές του.

Αυτή η κατάσταση πρέπει να διακριθεί, τέλος, από την περίπτωση του αλήτη, που κατά κάποιο τρόπο της μοιάζει. Ο αλήτης μένει, επίσης, στην κοινωνία του, αν και θεωρεί τους σκοπούς της ανούσιους και τις αξίες της άσχετες, ωστόσο του λείπει και η υπερηφάνεια του εξόριστου και η σταθερή προσήλωσή του στις αρχές του. Δεν υπάρχει κάτι συγκεκριμένο που επιθυμεί ο αλήτης· η μέγιστη απαίτησή του είναι να μείνει μόνος του. Ενώ ο εξόριστος είναι συνήθως σαφής στους λόγους διαχωρισμού της προσωπικής θέσης του, ο αλήτης συχνά δυσκολεύεται να αντιληφθεί το νόημα της ίδιας του της ύπαρξης, όπως και της κοινωνίας του. Πράγματι δεν είναι η κοινωνία, στην οποία αντιτίθεται, αλλά ουσιαστικά η κατάσταση της κοινωνίας. Ενώ για τους άλλους η κοινωνία αποτελεί ένα συγκεκριμένο σύνολο σχέσεων που μπορεί να γίνει αποδεκτό ή να απορριφθεί, για τον αλήτη η κοινωνία είναι μια ανούσια σειρά τυχηρών και πιέσεων, τις οποίες όσο είναι δυνατόν τις αποφεύγει. Θα κάνει οτιδήποτε είναι απαραίτητο για να επιβιώσει μέσα σε αυτή, αλλά αυτή η δραστηριότητα δεν θα έχει ούτε προσωπικό ούτε κοινωνικό νόημα· θα αποτελεί απλώς έναν προσωρινό τρόπο επιβίωσης, διότι ο αλήτης δεν μπορεί καν να αναγνωρίσει την κοινωνία, ακόμα και για να της αντιταχθεί. Τα γεγονότα που άλλοι ερμηνεύουν ως «κοινωνία» είναι γι' αυτόν σαν τα φυσικά πράγματα, όπως η καταιγίδα ή ο ήλιος. Η μοναδική έννοια αρχής που μπορεί να προσεγγίσει είναι αυτή της κακής ή καλής τύχης, με την οποία μπορεί να σκοντάψει πάνω σε χρήματα ή να βρει ζεστασιά, ούτως ώστε να ανακτήσει δυνάμεις και να μπορέσει να γλυτώσει από τον περιορισμό και το κρύο. Επιπροσθέτως η ζωή του δεν έχει κάποια συγκεκριμένη κατεύθυνση, απλώς τυχαίνει να ζει κατ' αυτόν τον τρόπο. Όταν σκεφτόμαστε την έννοια του «αλήτη», συνήθως κάνουμε αναγωγή στο άσχημο κομμάτι της κοινωνίας μας, στο οποίο περιλαμβάνονται και οι εγκληματίες, ωστόσο η κατάσταση του αλήτη, η ουσιαστική άρνηση των σχέσεων που ενσαρκώνει, δεν περιορίζεται σε αυτά τα προφανή παραδείγματα, σπεύδει να διευκρινίσει ο Williams. Σε ορισμένες κοινωνίες είναι δυνατόν να βιωθεί μια τέτοια κατάσταση συνοδευόμενη ταυτόχρονα από σημαντικό βαθμό υλικής επιτυχίας και είναι γεγονός ότι υπάρχουν σημάδια, σε κάποια σύγχρονη κατεύθυνση σκέψης, τα οποία

υποστηρίζουν ότι η κατάσταση του αλήτη είναι η μόνη διαθέσιμη κατάσταση του ανθρώπου στην κοινωνία, αφού οτιδήποτε κι αν κάνει ένας άνθρωπος αποτελεί έκφραση του συναισθήματός του και, δεδομένης μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ατμόσφαιρας, δεν χρειάζεται καν να προσποιηθεί το αντίθετο. Η συμμόρφωση και η εξέγερση, η άσκηση κάποιας υπηρεσίας και η εξορία, δεν έχουν για τον αλήτη απολύτως καμία σημασία. Ο αλήτης κάνει ό,τι του αρέσει, αλλά δεν παλεύει για αλλαγή, προσφέρει τις υπηρεσίες του σε οποιοδήποτε αφεντικό για λόγους άμεσης διευκόλυνσης ή εγκαταλείπει οποιαδήποτε υπηρεσία, πάλι επειδή το επιτάσσει η ευκολία και όχι κάποια αξιακή αρχή. Το μόνο πράγμα, για το οποίο είναι σίγουρος ο αλήτης, είναι ότι όλοι οι άλλοι που δεν είναι αλήτες είναι ανόητοι· αυτοκτονούν για ανούσιους λόγους ή προσποιούνται ότι συμμερίζονται ορισμένους από αυτούς, ενώ το μοναδικό πράγμα που έχει σημασία είναι ο εαυτός μας, ούτε καν ένας ουσιαστικός εαυτός, απλώς ένας οργανισμός, όπως αυτός που περιγράψαμε και ο οποίος πρέπει να συνεχίσει να ζει.

Χρειαζόμαστε περιγραφές, όπως μέλος, πολίτης και υπηρέτης ή επαναστάτης, εξόριστος και αλήτης, αν θέλουμε να ξεπεράσουμε το αδιέξοδο της απλής συμμόρφωσης ή μη συμμόρφωσης. Αλλά, όπως ισχύει και σε άλλες περιπτώσεις, οι περιγραφές που δώσαμε δεν είναι απόλυτες· αποτελούν απλώς αναλύσεις συγκεκριμένων μορφών σχέσης. Δεν υπάρχει ενιαία «κοινωνία», για την οποία οι εν λόγω περιγραφές αποτελούν διαφορετικές μορφές προσαρμογής. Για το μέλος, η κοινωνία είναι η δική του κοινότητα, αν και μπορεί να μην αναγνωρίζει τα μέλη άλλων κοινοτήτων ή να μην τα βλέπει με συμπάθεια. Για τον υπηρέτη η κοινωνία είναι ένα κατεστημένο, στο οποίο βρίσκει τη θέση του. Για τον πολίτη η κοινωνία είναι ένα επιβεβλημένο σύστημα, από το οποίο καθορίζεται η θέση του. Για τον επαναστάτη συγκεκριμένη μορφή κοινωνίας είναι τυραννία· η εναλλακτική κοινωνία, για την οποία αγωνίζεται, είναι μια νέα και καλύτερη κοινωνία. Για τον εξόριστο η κοινωνία είναι μακριά από αυτόν, αλλά μπορεί να αλλάξει. Για τον αλήτη η κοινωνία αποτελεί ένα όνομα για τους άλλους ανθρώπους που βρίσκονται στον δρόμο του ή που μπορεί να του φανούν χρήσιμοι. Ομοίως και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για απλώς «υποκειμενικές» αποτιμήσεις, οι πραγματικές κοινωνίες θα ποικίλλουν αναγκαστικά ανάλογα με τα είδη ατομικών οργανώσεων που τις συνθέτουν. Το μέλος και η κοινότητα, ο υπηρέτης και το κατεστημένο, ο πολίτης και το επιβεβλημένο σύστημα, ο επαναστάτης και η τυραννία, η εξορία και η χαμένη κοινωνία, ο αλήτης και η ανούσια κοινωνία είναι όλα μορφές ενεργής οργάνωσης, δράσης και αλληλεπίδρασης.

Επιπροσθέτως, στις πραγματικές κοινωνίες οι σχέσεις που περιγράφονται είναι σχεδόν πάντα περίπλοκες εξαιτίας της ύπαρξης διαφορετικών ομάδων και κλιμάκων. Είναι δυνατόν κάποιος να είναι μέλος μιας συγκεκριμένης κοινότητας, αλλά λόγω της σχέσης αυτής της κοινότητας με κάποια μεγαλύτερη κοινωνία, να βρίσκεται στη θέση του υπηρέτη ή του πολίτη, του επαναστάτη ή του αλήτη σε ορισμένους τομείς της κοινωνικής εμπειρίας. Ο επαναστάτης ή ο εξόριστος, όπως είδαμε, μπορούν υπό ορισμένες συνθήκες να επιτύχουν την κοινωνική ένταξή τους σε μια εναλλακτική ομάδα. Στην πραγματικότητα, επειδή οι ομάδες και οι εναλλακτικές λύσεις αλληλοσυνδέονται, η συνολική πραγματικότητα των σχέσεων ενός ατόμου με την κοινωνία είναι συχνά μια σύνθεση των συγκεκριμένων ειδών οργάνωσης που περιγράφονται. Επιπλέον σε ορισμένα στάδια της ανάπτυξής του το άτομο μπορεί να περιπλανηθεί μέσα από διάφορα είδη οργάνωσης και είναι, πράγματι, σύνηθες φαινόμενο σε ορισμένες κοινωνίες οι έφηβοι να περνούν από το στάδιο του επαναστάτη, του εξόριστου ή του αλήτη, πριν γίνουν μέλη ή υπηρέτες. Συμπεραίνοντας, ο Williams αναφέρει: *"Because it is a form of organization, and not a single substance, the individual's relationship with the society will be a complicated embodiment of a wide area of real relationships although within certain forms of organization such as those described may be determining."*[693] που σημαίνει: *«Εφόσον πρόκειται για μια μορφή οργάνωσης, και όχι για ένα ενιαίο πλαίσιο, η σχέση του ατόμου με την κοινωνία θα είναι μια περίπλοκη ενσάρκωση μιας ευρείας περιοχής πραγματικών σχέσεων, αν και μέσα σε αυτήν ορισμένες μορφές οργάνωσης, όπως αυτές που περιγράφονται, μπορεί να είναι καθοριστικές»*.

4.1.4 Η προβληματική του ατομικισμού

Από τις πρώτες περιγραφές του «ατόμου» και της «κοινωνίας» έως τις πιο εκλεπτυσμένες περιγραφές της σύγχρονης συζήτησης, μπορούμε να εντοπίσουμε μια επίμονη τάση να περιγράφονται οι ζωντανές διαδικασίες με όρους που τους προσδίδουν τη φαινομενική κατάσταση των σταθερών και διαχωρίσιμων αντικειμένων, επεξηγεί ο Williams. Οι όροι που χρειαζόμαστε, για να περιγράψουμε επαρκώς την εμπειρία, πρέπει να είναι ουσιαστικά ενεργοί, ωστόσο κάθε νέα περιγραφή που επινοούμε φαίνεται ότι μετατρέπεται, αργά ή γρήγορα, σε αντικείμενο, και τότε γίνεται πολύ

[693] Williams, 1965: 111

δύσκολο τόσο το να περιγράψουμε ευκρινώς την εμπειρία, όσο και το να παραμείνουμε πιστοί σ' αυτή. Το γεγονός που χρειάζεται να τονιστεί είναι ότι κάθε περιγραφή, κάθε προσφερόμενη ερμηνεία, αποτελεί όρο εξέλιξης. Επομένως, η ιδέα του «ατόμου» δεν συνιστούσε μόνο μια αντίδραση στο σύνολο των κοινωνικών, οικονομικών και θρησκευτικών αλλαγών, αλλά και μια δημιουργική ερμηνεία τους ως τρόπου ζωής. Προκειμένου να απαλλαγούν τα άτομα από τους περιοριστικούς και παρωχημένους ορισμούς της κοινωνικής θέσης και να διαχωριστούν από την κοινωνική λειτουργία «μέσα στην οποία γεννήθηκαν», καθώς και προκειμένου να αναμορφωθεί ο νόμος, η Εκκλησία, η οικονομία και η διοίκηση, ήταν αναγκαίο να προταθεί η έννοια του «ανθρώπινου όντος», ως του κοινού στοιχείου, με το οποίο θα μπορούσε να αμφισβητηθεί κάθε είδους περιορισμός και έννοια ιδιοκτησίας. Ομοίως, η ιδέα της «κοινωνίας» έπρεπε να αναπτυχθεί, ως δημιουργική περιγραφή, εάν τα προβλήματα της ανθρώπινης οργάνωσης επρόκειτο να εξεταστούν με όρους ευρύτερους από εκείνους που θέτει οποιοδήποτε συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα. Η μεταγενέστερη έμφαση στην κοινότητα, και στην κοινωνική βάση της ατομικότητας, συνιστούσε, ομοίως, μια δημιουργική απάντηση σε πρακτικές δυσκολίες που δεν μπορούσαν να επιλυθούν, όσο η ιδέα του ατόμου ως ανθρώπινου όντος παρέμενε κυρίαρχη.

Στη μακρά διαδικασία της πραγματικής ιστορίας, μερικές από αυτές τις περιγραφές φάνηκαν ανεπαρκείς, ωστόσο όλες, σε διαφορετικούς βαθμούς η καθεμιά τους, έχουν επαναφορτιστεί από μια σημαντική εμπειρία που προφανώς μπορεί να ερμηνευθεί μόνο με αυτόν τον τρόπο. Είναι πολύ δύσκολο, για παράδειγμα, να ζει κανείς σε μια σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία και να μην αισθάνεται τη δύναμη της διάκρισης μεταξύ «ατόμου και κοινωνίας». Υπάρχει μια βαθιά αισθητή ασυνέχεια, για τους περισσότερους από εμάς, μεταξύ αυτού που ως άτομα επιθυμούμε να κάνουμε, και αυτού που, με κάποια φαινομενικά μυστηριώδη διαδικασία, συμβαίνει στην πραγματικότητα «εκεί έξω» στην κοινωνία. Αυτό το συναίσθημα είναι, ίσως, ακόμη πιο έντονο τώρα από ό,τι ήταν, όταν διαπιστώθηκε για πρώτη φορά αυτή η διάκριση, παρατηρεί ο Williams. Τα άτομα αισθάνονται εντελώς ανασφαλή, όταν οι ζωές τους αλλάζουν από δυνάμεις που δεν μπορούν εύκολα να δουν ή να ονομάσουν· και καθώς οι κοινωνίες γίνονται μεγαλύτερες και πιο περίπλοκες και η δύναμη με την οποία διαφοροποιείται ένα περιβάλλον, αλλά και οι πραγματικές σχέσεις εντός του, πολλαπλασιάζεται κατά πολύ, τότε αυτή η ανασφάλεια βεβαίως και αυξάνεται. Μια τέτοια ανασφάλεια αποτελεί σταθερή πηγή ενός συγκεκριμένου είδους ατομικισμού, ισχυρίζεται ο Williams, επικαλούμενος τα λόγια του Tocqueville: *"Individualism is a*

novel expression, to which a novel idea has given birth, […] a mature and calm feeling, which disposes each member of the community to sever himself from the mass of his fellows and to draw apart with his family and his friends"[694] που σημαίνει: *«Ο ατομικισμός είναι μια νέα έκφραση, την οποία έχει γεννήσει μια νέα ιδέα, […] ένα ώριμο και ήρεμο συναίσθημα, που διαθέτει κάθε μέλος της κοινότητας, προκειμένου να αποκοπεί από τη μάζα των συνανθρώπων του και να απομονωθεί μαζί με την οικογένειά του και τους φίλους του»*. Μπορεί να μην είναι πάντα ώριμη και ήρεμη, συμπληρώνει ο Williams, αλλά είναι μια αρκετά εμφανής τάση που παρατηρείται ιδιαίτερα τώρα, στη δική μας κοινωνία. Χωρίς να συμφωνεί απόλυτα με τα λόγια του πατρός Ζωσιμά στο έργο *Αδελφοί Καραμάζοβ* του Dostoievsky, διακρίνει, ωστόσο, σε αυτά ξεκάθαρα το κεντρικό παράδοξο: *"They maintain that the world is getting more and more united, more and more bound together in brotherly community, as it overcomes distance and sets thoughts flying through the air. Alas, put no faith in such a bond of union. […] the idea of the service of humanity, of brotherly love and the solidarity of mankind, is more and more dying out in the world, and indeed this idea is sometimes treated with derision."*[695] που σημαίνει: *«Λένε πως ο κόσμος συνενώνεται όλο και πιο πολύ, συγχωνεύεται σε μιαν αδελφότητα, γιατί συντομεύονται οι αποστάσεις, και οι σκέψεις μεταφέρονται με τον αέρα. Αλλοίμονο. Μην πιστεύετε σε μια τέτοια συνένωση των ανθρώπων. […] Γι' αυτό και σβήνει όλο και περισσότερο στον κόσμο η ιδέα για την εξυπηρέτηση της ανθρωπότητας, για την αδελφοσύνη και την ακεραιότητα των ανθρώπων»*[696]. Αυτή δεν είναι όλη η αλήθεια, αλλά είναι ένα σημαντικό μέρος της, προσθέτει ο Williams, επικαλούμενος εκ νέου το έργο του Dostoievsky: *"For every one strives to keep his individuality as apart as possible, wishes to secure the greatest possible fullness of life for himself; but meantime all his efforts result not in attaining fullness of life but self-destruction, for instead of self-realization he ends by arriving at complete solitude. […] Everywhere in these days men have, in their mockery, ceased to understand that the true security is to be found in social solidarity rather than in isolated individual effort."*[697] που σημαίνει: *«Γιατί τώρα ο καθένας προσπαθεί να ξεχωρίσει όσο μπορεί τον εαυτό του απ' τους άλλους, θέλει να δοκιμάσει όλη την πληρότητα της ζωής εν εαυτώ, όμως αυτές του οι προσπάθειες δεν καταλήγουν σε*

[694] Tocqueville, 1945: 98
[695] Dostoievsky, 1912: 348-349
[696] Μετάφραση Α. Αλεξάνδρου, 1990, σσ. 244-245
[697] Dostoievsky, 1912: 336

πληρότητα ζωής μα σε ολοκληρωτική αυτοκτονία, γιατί αντί να εκπληρώσει τον προορισμό του, πέφτει στην απομόνωση. […] Ο ανθρώπινος νους αρχίζει να ειρωνεύεται και να μην καταλαβαίνει πως δεν πρόκειται να σωθεί η προσωπικότητα με τις ατομικές μεμονωμένες προσπάθειες, μα με την πανανθρώπινη αλληλεγγύη»[698]. Δεν είναι μόνο κρίση των ατόμων, αλλά και της κοινωνίας, φανερώνει ο Ουαλός θεωρητικός. Το ζεστό σπίτι, η ανεξάρτητη και μονωμένη οικία, όπου ένας άνθρωπος μπορεί να ζήσει όπως θέλει και να βρει ευχαρίστηση με την οικογένειά του και τους φίλους του, ενώ ζει, ουσιαστικά, μέσα σε μια ψυχρή και απρόσωπη κοινωνία είναι απολύτως κατανοητό. Μπορούμε να πούμε ότι η προσπάθεια θα αποτύχει, ότι η μόνωση θα διαταραχθεί, αλλά ακόμα κι έτσι για πολλούς, το εγχείρημα θα είναι άξιο προσπάθειας, ενάντια στην εμφανή βεβαιότητα μιας σκληρής και ανούσιας κοινωνίας, διαπιστώνει ο Williams.

Ο ατομικισμός ήταν όρος εξέλιξης που προήλθε από την ακαμψία μιας κοινωνίας που, ενώ εξασφάλιζε, ταυτόχρονα περιόριζε και κατηύθυνε την πραγματική ζωή των ατόμων. Οποιαδήποτε εξέλιξη πέρα από τον ατομικισμό είναι αναγκαστικά κάτι περισσότερο από μια επιστροφή σε παλιές και παρωχημένες ερμηνείες. Η εμπειρία που διαθέτουμε σήμερα, προκειμένου να δώσουμε μια ερμηνεία περιλαμβάνει τόσο τα οφέλη του ατομικισμού, όσο και τα όριά του. Το αναπόφευκτο γεγονός της αμοιβαίας εξάρτησης, που προκύπτει από τον τρόπο ζωής μας, αποτελεί την επαρκή συνθήκη για την απαραίτητη διαβίωση ενός νοικοκυριού. Αυτό το νόημα έχει αναπτυχθεί, με νέους τρόπους, με τους όρους της δημοκρατίας και της κοινότητας. Αλλά, ενώ αυτές οι έννοιες κατευθύνουν τη νέα ενέργεια, τα παλιά νοήματα επαναφορτίζονται συνεχώς και η διάκριση μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, προφανώς, δεν καταρρέει. Σε αυτή τη συνεχιζόμενη ένταση, τα νοήματα που αποτελούσαν όρους εξέλιξης μετασχηματίζονται σε νοήματα που αρνούνται την εξέλιξη. Η δημοκρατία και η κοινότητα έχουν επιστρέψει στο παλιό είδος περιορισμού και προορισμού. Ο ατομικισμός έχει μετατραπεί σε εγωισμό και αδιαφορία, εξαιτίας της ατέλειάς του, αφού η εναλλακτική της αποστροφής αποτελεί στην πραγματικότητα στάση απέναντι σε άλλα άτομα και όχι μόνο στην «απρόσωπη» κοινωνία. Αν σταθούμε στα δικαιώματά μας ως ανθρώπινων όντων είμαστε αναγκασμένοι είτε να αναγνωρίσουμε ότι όλοι βρίσκονται σε αυτήν την κατάσταση και έχουν αυτά τα δικαιώματα, είτε, αρνούμενοι ή παραμένοντας αδιάφοροι γι' αυτά, να μειώσουμε την ποιότητα της δικής μας διεκδίκησης. Καταλήγοντας, ο Williams υποστηρίζει: *"We can turn other individuals*

[698] Μετάφραση Α. Αλεξάνδρου, 1990, σσ. 228-229

into 'the masses', from which we must separate ourselves. We can group other individuals into particular classes, nations or races, as a way of refusing them individual recognition. And some men will be satisfied by this while they are the individuals and other the masses, the excluded group. Yet, inevitably, by this extending process, we are all converted to masses, for nowhere, in a world so composed, can our own individuality be fully recognized by others; they are turning away from us to establish their own. This is the experience we are now trying to face and interpret, at the limit of the meanings we know."[699] που σημαίνει: *«Μπορούμε να μετατρέψουμε άλλα άτομα σε "μάζες", από τις οποίες πρέπει να διαχωριστούμε. Μπορούμε να ομαδοποιήσουμε άλλα άτομα σε συγκεκριμένες τάξεις, έθνη ή φυλές, ως τρόπο άρνησης της ατομικής τους αναγνώρισης. Και κάποιοι θα είναι ικανοποιημένοι από αυτό με την προϋπόθεση ότι αυτοί θα είναι τα άτομα και οι άλλοι οι μάζες, η αποκλεισμένη ομάδα. Ωστόσο, αναπόφευκτα, μέσω αυτής της εκτεταμένης διαδικασίας, όλοι μετατρεπόμαστε σε μάζες, επειδή πουθενά, σε έναν κόσμο τόσο συγκροτημένο, δεν θα μπορέσει να αναγνωριστεί πλήρως από τους άλλους η δική μας ατομικότητα, αφού θα απομακρύνονται από εμάς για να εδραιώσουν τη δική τους. Αυτή είναι η εμπειρία που τώρα προσπαθούμε να αντιμετωπίσουμε και να ερμηνεύσουμε, στο όριο των νοημάτων που γνωρίζουμε»*.

4.1.5 Περιγραφή της σχέσης του οργανισμού με την οργάνωση

Η βασική αρχή που χρειαζόμαστε, προκειμένου να είμαστε σε θέση να διεισδύσουμε σε νέα νοήματα, είναι αυτή της θεμελιώδους σχέσης μεταξύ του οργανισμού και της οργάνωσης, διαπιστώνει ο Williams. Κατά την ερμηνεία και περιγραφή της εμπειρίας μας αναπτύσσουμε ένα συγκεκριμένο σύστημα, βάσει του οποίου στη συνέχεια ζούμε. Κάθε οργανισμός ενσαρκώνει και διαιωνίζει ταυτόχρονα μια τέτοιου είδους οργάνωση, έχοντας ως σκοπό του τη λήψη και μετάδοση εμπειρίας με τέτοιο τρόπο, ώστε μέσα από την προσαρμογή και τη δράση να μπορεί να συνεχιστεί η ίδια η οργάνωση και, κατ' επέκταση, η ιδιαίτερη ζωή του οργανισμού. Καθένας από εμάς διαθέτει μέσα σε μια φαινομενικά διακριτή ατομικότητα ένα σύστημα παρατήρησης, επιλογής, σύγκρισης, προσαρμογής και δράσης τόσο περίτεχνο και πολύπλοκο, όσο οποιοδήποτε κοινωνικό σύστημα έχει ήδη περιγραφεί. Ωστόσο αυτή

[699] Williams, 1965: 114

η ιδιαίτερη οργάνωση, που ονομάζουμε άτομο, υπάρχει με όρους πολύ μεγαλύτερης οργάνωσης, με την οποία βρίσκεται, με συγκεκριμένους θεμελιώδεις τρόπους, σε απόλυτη συνέχεια. Η εξέλιξη του ανθρώπου ως είδους είναι η πιο ξεκάθαρη μορφή αυτής της ευρύτερης οργάνωσης, ενώ η γενετική ιστορία του ανθρώπου αποτελεί τη δομή της, διευκολύνοντας ταυτόχρονα με διάφορους τρόπους την όποια αλλαγή υφίσταται. Η εμπειρία της κληρονομικότητας, μιας συνεχούς αν και μεταβαλλόμενης οργάνωσης, εξακολουθεί να κατέχει κεντρική θέση στο ανθρώπινο συναίσθημα. Ένας άνθρωπος μπορεί κυριολεκτικώς να νιώσει τον εαυτό του στους γονείς του και στα παιδιά του ή, αντίστροφα, να νιώσει τους γονείς του και τα παιδιά του μέσα του. Ωστόσο το στοιχείο της κληρονομικότητας τον παραπέμπει επίσης σε μια πολύ ευρύτερη ομάδα, με την οποία πάλι, υπό ορισμένες συνθήκες, μπορεί να νιώσει τη συνέχειά του. Μια τέτοια γενετική κληρονομιά παράγει διαφορετικά, αλλά συγγενικά άτομα, τα οποία έχουν ως βάση μια άλλη κληρονομιά, την οργανωμένη κοινωνία, η οποία έχει συγκεκριμένα συστήματα ονοματοδοσίας και επικοινωνίας, δράσης και αντίδρασης, τα οποία καλούνται τα άτομα να τα μάθουν, εάν θέλουν να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν. Επιπροσθέτως, η ίδια η ανθρώπινη οργάνωση, αλλά και η κοινωνική οργάνωση, που συμβάλλει στην ανάπτυξη της πρώτης με συγκεκριμένους τρόπους, οδηγούν στην ανάπτυξη του ατόμου με όρους που απαιτούν περαιτέρω αγώνα οργάνωσης από το ίδιο το άτομο, διατείνεται ο Williams. Το άτομο είναι ανθρώπινο ον και μέλος της κοινωνίας, αφού πρώτα γίνει ο εαυτός του. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για αναπαραγωγή, αλλά για μορφή δημιουργίας. Η ανθρώπινη κληρονομιά, επομένως, υπό συγκεκριμένους όρους, ταυτίζεται με την έννοια της παραλλαγής. Αντίστοιχα, η κοινωνική κληρονομιά θα ποικίλλει ευρέως και θα υπάρχουν διαφορές στους τρόπους, με τους οποίους διαφορετικές κοινωνίες θα ενθαρρύνουν την ατομική ανάπτυξη· ορισμένες θα τείνουν προς την άμεση αναπαραγωγή, ενώ άλλες προς ποικίλες κατευθύνσεις. Το άτομο θα προσπαθήσει να ολοκληρώσει την οργάνωσή του βασισμένο στην πραγματική κληρονομιά του και θα διαχωριστεί, αναγκαστικά, σε ποικίλο βαθμό, ωστόσο δεν μπορεί να διαχωριστεί εντελώς, επειδή ό,τι οργανώνει θα το μοιραστεί με διαφορετική ένταση με άλλους, οι οποίοι παραμένουν επίσης απαραίτητοι για τη δική του ανάπτυξη.

Ακολουθώντας τον συνήθη τρόπο σκέψης μας διαπιστώνουμε ότι τείνουμε να επικεντρωνόμαστε σε δύο καταστάσεις, εκφραζόμενες είτε ως «άτομο» και «κοινωνία» είτε, πιο ενεργά, ως «πρόσωπο» και «κόσμος». Για την εκπλήρωση ορισμένων σκοπών, αυτές οι καταστάσεις κρίνονται αποτελεσματικές, καθώς ταιριάζουν με ορισμένα μέρη

της εμπειρίας μας· ενώ άλλα μέρη, αντιθέτως, χρειάζονται περαιτέρω ανάλυση. Έχουμε συνηθίσει να σκεφτόμαστε τον «γενικευμένο άλλο», που μπορεί να ονομάζουμε κόσμο ή κοινωνία, ωστόσο, σε πολλά άλλα είδη εμπειρίας αναλύεται σε πιο συγκεκριμένες μορφές. Θα έπρεπε ίσως να σκεφτόμαστε επίσης τον «γενικευμένο εαυτό», τη γνωστή σε όλους μας ατομικότητα, η οποία, ομοίως στην εμπειρία διασπάται σε ιδιαίτερες, μεταβαλλόμενες και ποικιλοτρόπως σχετιζόμενες ενέργειες και μορφές. Έχουμε μάθει επίσης να θεωρούμε συγκεκριμένες σχέσεις, κυρίως αυτές που δημιουργούμε με τις οικογένειές μας και τους στενούς φίλους μας, ως ιδιαίτερες, ενώ πολλά άλλα είδη σχέσεων θεωρούμε ότι εντάσσονται στον «γενικευμένο εαυτό» ή στον «γενικευμένο άλλο». Με άλλα λόγια, αναφερόμαστε περισσότερο σε δύο σταθερές καταστάσεις, παρά σε ένα σύμπλεγμα ζωντανών διαδικασιών, υποστηρίζει ο Williams. Εντούτοις κατά τη διάρκεια της ζωής μας, προκειμένου να γνωρίσουμε τον εαυτό μας και τον κόσμο μας, πρέπει συνεχώς να αναλύουμε αυτές τις σταθερές καταστάσεις στις πραγματικές διαδικασίες που μας αλλάζουν και θέλουμε να αλλάξουμε. Βρισκόμαστε πρακτικά σε επαφή με έναν τεράστιο αριθμό οργανώσεων και προκειμένου να γνωρίσουμε οποιαδήποτε από αυτές, αναγκαζόμαστε να αναγνωρίσουμε τις σχέσεις που παράγουν με άλλες μορφές οργάνωσης. Προτού γνωρίσουμε μια οργάνωση χρειάζεται να τη διακρίνουμε, αλλά οι γραμμές που χαράσσουμε, για τον σκοπό της αναγνώρισης, είναι πάντοτε δυνητικά οι γραμμές της σχέσης που αναπτύσσει αυτή με άλλες οργανώσεις. Εάν απομονώσουμε το άτομο, θα το διαχωρίσουμε περαιτέρω σε διάφορες ομάδες στοιχείων, όπως σώμα, νου και ψυχή· συναίσθημα, θέληση και σκέψη· συνειδητό και ασυνείδητο· εγώ, υπερεγώ και αυτό (id)· ωστόσο, η μελέτη οποιουδήποτε από αυτά τα στοιχεία θα σημαίνει απαραίτητα τη μελέτη των σχέσεών του με τα υπόλοιπα στοιχεία. Εάν απομονώσουμε την κοινωνία, θα τη χωρίσουμε σε ομάδες, τάξεις και συλλόγους, ωστόσο η μελέτη οποιασδήποτε από αυτές τις κατηγορίες θα σημαίνει και πάλι τη μελέτη των σχέσεών της με τις άλλες κατηγορίες. Εάν απομονώσουμε τον υλικό κόσμο, θα τον χωρίσουμε σε ύλη και ενέργεια, και σε συγκεκριμένες μορφές αυτών, και θα καταλήξουμε εκ νέου στο συμπέρασμα ότι η μελέτη καθενός από αυτά τα στοιχεία, σημαίνει αυτόματα τη μελέτη των μορφών σχέσεων που συνάπτει με τα άλλα στοιχεία. Ωστόσο ορισμένες φορές υποθέτουμε, ενάντια σε αυτήν την εμπειρία, ότι μπορούμε να δηλώσουμε τις έννοιες του ατόμου, της κοινωνίας και του υλικού κόσμου με τέτοιο τρόπο σαν να μην υπάρχουν σχέσεις μεταξύ τους, έως ότου δοθεί, σαν να ήταν δυνατόν, κάποιο μήνυμα, και αφού οριστούν οι έννοιες όπως είναι από μόνες τους, να μπορέσουμε στη συνέχεια να προχωρήσουμε

στη μελέτη των σχέσεών τους. Στοχαζόμενος πάνω στο θέμα, ο Williams αναφέρει: *"But in fact these substances are forms of relationship which we can never finally isolate, since the organization, throughout, is in interlocking terms. We begin to realize, from experience, that the relationships are inherent, and that each organization is, precisely, an embodiment of relationships, the lived and living history of responses to and from other organizations. Organization, that is to say, is enacted in the organism, and to know either fully is to know the other."*[700] που σημαίνει: *«Ωστόσο, στην πραγματικότητα αυτές οι σημασίες είναι μορφές σχέσης που δεν μπορούμε ποτέ να απομονώσουμε τελικά, αφού η οργάνωση, καθ' όλη τη διάρκειά της, ορίζεται με αλληλένδετους όρους. Αρχίζουμε να συνειδητοποιούμε, εκ πείρας, ότι οι σχέσεις είναι εγγενείς και ότι κάθε οργάνωση αποτελεί, ακριβώς, μια ενσάρκωση σχέσεων, τη βιωμένη και ζωντανή ιστορία των απαντήσεων προς και από άλλες οργανώσεις. Η οργάνωση, δηλαδή, ενσαρκώνεται στον οργανισμό και το να γνωρίζει κανείς πλήρως το ένα σημαίνει να γνωρίζει και το άλλο»*.

Στην περίπτωση του ατόμου και της κοινωνίας κρίνεται αναγκαίο να μάθουμε τρόπους σκέψης και συναισθήματος που θα μας επιτρέψουν να γνωρίσουμε αληθινά ο ένας τον άλλον με τους όρους του άλλου. Η πλησιέστερη περιγραφή που μπορούμε να πετύχουμε είναι μέσω της μελέτης διαφόρων μορφών οργάνωσης, όπως είναι ο εγκέφαλος, το νευρικό σύστημα, το σώμα, η οικογένεια, η ομάδα, η κοινωνία και ο άνθρωπος, οι οποίες, εντούτοις, εξελίσσονται μέσα από μια συνεχή διαδικασία. Δεν υπάρχει κάποιο σημείο, όπου μπορούμε να διακόψουμε αυτή τη διαδικασία, προκειμένου να απομονώσουμε μια ανεξάρτητη έννοια, όπως, ομοίως, δεν μπορούμε να επιλέξουμε κάποια από αυτές τις μορφές οργάνωσης και να υποθέσουμε ότι οι υπόλοιπες εξαρτώνται από αυτή. Αναγνωρίζει, στη συνέχεια, ο Williams: *"If the old individualism artificially isolated the 'bare human being', there is equal danger in certain trends in the new sociology which isolate the group, the society or the culture as an absolute point of reference. The continuous process of our human organization is itself a continuous action and adjustment in relation to all that is not human, and the central fact of this action and adjustment is a process of learning and communication which has grown through continual variation and the effort to transmit variation."*[701] που σημαίνει: *«Εάν ο παλιός ατομικισμός απομόνωσε τεχνητά το "ανθρώπινο ον",*

[700] Williams, 1965: 116-117
[701] Williams, 1965: 117

υπάρχει όμοιος κίνδυνος σε ορισμένες τάσεις της νέας κοινωνιολογίας, οι οποίες απομονώνουν την ομάδα, την κοινωνία ή την κουλτούρα ως απόλυτο σημείο αναφοράς. Η συνεχής διαδικασία της ανθρώπινης οργάνωσής μας είναι από μόνη της μια συνεχής δράση και προσαρμογή σε σχέση με όλα όσα δεν είναι ανθρώπινα και το κεντρικό γεγονός αυτής της δράσης και της προσαρμογής είναι μια διαδικασία μάθησης και επικοινωνίας που έχει αναπτυχθεί μέσω της συνεχούς παραλλαγής και της προσπάθειας μετάδοσης αυτής της παραλλαγής». Δεν είναι σωστό να σκεφτόμαστε ότι η κοινωνία ή η ομάδα ενεργεί πάνω σε ένα μοναδικό άτομο, αλλά σε πολλά μοναδικά άτομα, μέσω μιας διαδικασίας επικοινωνίας, δημιουργώντας και, όπου είναι αναγκαίο, επεκτείνοντας την οργάνωση, με την οποία θα συνεχίσουν να διαμορφώνονται τα άτομα. Είναι σωστό να αναγνωρίσουμε την έννοια του «ατόμου» από την άποψη μιας κοινωνικής διαδικασίας, αλλά και πάλι τα άτομα είναι μοναδικά, μέσω μιας συγκεκριμένης κληρονομικότητας που εκφράζεται σε μια συγκεκριμένη ιστορία. Το χαρακτηριστικό αυτής της μοναδικότητας είναι ότι είναι τόσο δημιουργική, όσο και δημιουργημένη, αφού νέες μορφές μπορούν να προκύψουν από μια συγκεκριμένη μορφή και να επεκταθούν σε ολόκληρη την οργάνωση, η οποία, σε κάθε περίπτωση, ανανεώνεται και μεταβάλλεται συνεχώς, καθώς κληρονομείται και διαιωνίζεται από διαφορετικά άτομα. Αυτή η αναγνώριση της ατομικής μοναδικότητας και της σχέσης της δημιουργικότητάς της με τα γενικά ανθρώπινα πρότυπα, αποτελεί, φυσικά, τη μόνιμη βάση της υπόθεσης για τη δημοκρατία ως σύστημα διακυβέρνησης. Είναι αλήθεια ότι η αξία και το αποτέλεσμα οποιασδήποτε συγκεκριμένης μοναδικότητας θα ποικίλλει σημαντικά, επειδή θα προκύψει απαραιτήτως μέσα σε ένα σύστημα πραγματικών σχέσεων, το οποίο θα θέτει όρους στον βαθμό επικοινωνίας και συνάφειάς της, ενώ, αντιστοίχως, θα απαντώνται ευρέως διαφορετικοί βαθμοί επιτυχίας στα άτομα σε σχέση με την αυτοπραγμάτωσή τους και την ικανότητα περιγραφής τους. Γεγονός παραμένει, ωστόσο, ότι όλα τα άτομα είναι μοναδικά, σε πλήρη αντίθεση με ένα από τα χειρότερα αποτελέσματα του παλιού ατομικισμού που, επιβεβαιώνοντας τη σημασία ορισμένων ατόμων, πέρασε, συνειδητά ή ασυνείδητα, στην άρνηση της σημασίας των υπόλοιπων. Υποστηρίζει σε αυτό το σημείο ο Ουαλός θεωρητικός μας: *"When we get past this to realize that individuation is in fact the general process of our humanity, and that it is through individuation and communication that we have learned and are learning to live, we must recognize and respect the true scale and complexity of the process, which no one*

of us, and no group, is in a position to understand, let alone seek to control."[702] που σημαίνει: *«Όταν ξεπεράσουμε αυτόν τον τρόπο σκέψης και συνειδητοποιήσουμε ότι η ατομίκευση συνιστά, στην πραγματικότητα, τη γενική διαδικασία της ανθρωπότητάς μας και ότι μέσω της ατομίκευσης και της επικοινωνίας μάθαμε και μαθαίνουμε να ζούμε, πρέπει να αναγνωρίσουμε και να σεβαστούμε την πραγματική κλίμακα και την πολυπλοκότητα της διαδικασίας, που κανείς από εμάς και καμία ομάδα δεν είναι σε θέση να κατανοήσει, πόσο μάλλον να επιδιώξει να ελέγξει»*. Εάν ο άνθρωπος είναι ουσιαστικά ον που μαθαίνει, δημιουργεί και επικοινωνεί, η μοναδική κοινωνική οργάνωση που κρίνεται κατάλληλη για τη φύση του είναι η συμμετοχική δημοκρατία, στην οποία όλοι εμείς, ως μοναδικά άτομα, μαθαίνουμε, επικοινωνούμε και ελέγχουμε. Οποιοδήποτε μικρότερο, περιοριστικό σύστημα επιλέξουμε αποτελεί, απλώς, σπατάλη των πραγματικών πόρων μας, του ανθρώπινου υλικού· αποκλείοντας τα άτομα από την αποτελεσματική συμμετοχή, βλάπτουμε, στην ουσία, την πραγματική κοινή διαδικασία μας.

Η μακροχρόνια σύγκρουση μεταξύ «του ατόμου» και της «κοινωνίας» επιλύεται καθώς προσεγγίζουμε με αυτούς τους τρόπους τη δυσκολία που έχουμε να δηλώσουμε την εν λόγω διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ του οργανισμού και της οργάνωσης, η οποία, εντούτοις, δεν προσδίδει νέους όρους στο άτομο και στην κοινωνία, αλλά αποτελεί τρόπους περιγραφής μιας συνεχούς διαδικασίας, στην οποία περιέχονται και τα δύο μέρη. Το χειρότερο αποτέλεσμα του διαχωρισμού «του ατόμου» από την «κοινωνία» είναι ότι περιορίζει τη σκέψη μας σε ζητήματα που αφορούν στη μεταξύ τους σχέση. Λέμε ότι αυτό το άτομο είναι καλό γιατί ζει με έναν τρόπο που εκτιμά η κοινωνία του· αντίστοιχα υποστηρίζουμε ότι αυτή η κοινωνία είναι καλή γιατί επιτρέπει στα άτομα να κάνουν αυτού του είδους τα πράγματα. Ωστόσο, ένα άτομο, που καθοδηγείται από τους κανόνες της κοινωνίας του, μπορεί να καταστέλλει μια παραλλαγή που θα μπορούσε να φανεί γενικά πολύτιμη ή αντίστοιχα, μια κοινωνία, που επιτρέπει ορισμένες παραλλαγές, μπορεί να καταστρέψει τον εαυτό της ή άλλες κοινωνίες ή μέρη του περιβάλλοντός της. Συνοψίζοντας τις θέσεις του, ο Williams αναφέρει: *"These real issues can only be looked at adequately if we recognize the continuity between the many kinds of organization which compose the whole living process. To abstract certain fixed states, and then argue from them, which has been the normal method of approaching this question, is wholly inadequate. Difficult as any new*

[702] Williams, 1965: 118

conception may be, it seems absolutely necessary to try to formulate it, and then to learn from possibly adequate new approaches. In practical terms I think such approaches will be the kind of study of patterns and relationships, in a whole process, which we have defined as the analysis of culture. There, in the practice of creation, communication, and the making of institutions is the common process of personal and social growth."[703] που σημαίνει: *«Αυτά τα πραγματικά ζητήματα μπορούν να εξεταστούν επαρκώς μόνο εάν αναγνωρίσουμε τη συνέχεια μεταξύ των πολλών ειδών οργάνωσης που συνθέτουν ολόκληρη τη ζωντανή διαδικασία. Ο διαχωρισμός ορισμένων σταθερών καταστάσεων και η συνακόλουθη ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας, που αποτελούσε τη συνήθη μέθοδο προσέγγισης αυτού του ζητήματος, είναι εντελώς ανεπαρκής. Όσο δύσκολη και αν είναι μια καινούργια αντίληψη, φαίνεται απολύτως απαραίτητο να προσπαθήσουμε να τη διατυπώσουμε και, στη συνέχεια, να μάθουμε από αυτή πιθανώς επαρκείς νέες προσεγγίσεις. Στην πράξη, νομίζω ότι τέτοιες προσεγγίσεις θα αποτελούν το είδος της μελέτης προτύπων και σχέσεων, σε μια ολόκληρη διαδικασία, την οποία έχουμε ορίσει ως ανάλυση της κουλτούρας. Εκεί, στην πράξη της δημιουργίας, της επικοινωνίας και της ανάπτυξης θεσμών βρίσκεται η κοινή διαδικασία προσωπικής και κοινωνικής ανάπτυξής μας»*.

4.2 Διερευνώντας τη σχέση του Δον Κιχώτη, του Σάντσου Πάνθα και άλλων θαυμαστών χαρακτήρων με τη μαντσέγικη κοινωνία στο κατώφλι του 17ου αιώνα

4.2.1 Η επαναστατική μορφή του Δον Κιχώτη

Hechas, pues, estas prevenciones, no quiso aguardar más tiempo a poner en efecto su pensamiento, apretándole a ello la falta que él pensaba que hacía en el mundo su tardanza, según eran los agravios que pensaba deshacer, tuertos que enderezar, sinrazones que enmendar, y abusos que mejorar, y deudas que satisfacer.[704]

[703] Williams, 1965: 118-119
[704] Cervantes, 2018a: 120

Όταν τελείωσε αυτές του τις προετοιμασίες δεν ήθελε πια
να χάνει καιρό, κι' αποφάσισε να βάλει μπροστά τα σχέδιά του·
γιατί συλλογιότανε πόσο μεγάλη ζημιά έπρεπε να είναι για τον
κόσμο κάθε αργοπορία του: τόσες είταν οι δυστυχίες που λογάριαζε
ν' ανακουφίσει, τόσα άδικα να διορθώσει, τόσες πλάνες να σκορπίσει,
και κατάχρησες να τιμωρήσει, και χρέη να ξεπληρώσει.[705]

Σχεδόν από την αρχή του έργου γίνεται έκδηλη η πρόθεση του δον Κιχώτη να διορθώσει το κακό και την αδικία που βλέπει γύρω του, ζωντανεύοντας στη μνήμη της κοινωνίας του αξίες και ήθη που μόλις είχαν αχνοκοιμηθεί στην αγκάλη του χρόνου. Από τη στιγμή που είχε την τύχη να συναπαντηθεί με τον θεσμό της περιπλανώμενης ιπποσύνης και να ανακαλύψει τις αρετές και το μεγαλείο ψυχής των περιπλανώμενων ιπποτών, μέσα από την ανάγνωση των ιπποτικών μυθιστορημάτων, τίποτα δεν ήταν ικανό να συγκρατήσει τον ιδαλγό στα αβάσταχτα όρια της σκληρής καθημερινότητας που βίωνε και παρατηρούσε. Δυστυχώς, όμως, για τον ήρωα του λογοτεχνικού έργου δεν γίνονται πάντα αντιληπτές οι αγαθές προθέσεις του, όπως διαφαίνεται μέσα από τα λόγια ενός άτυχου κληρικού: *"-Y quiero que sepa vuestra reverencia que yo soy un caballero de la Mancha, llamado don Quijote, y es mi oficio y ejercicio andar por el mundo enderezando tuertos y desfaciendo agravios. -No sé cómo pueda ser eso de enderezar tuertos -dijo el bachiller-, pues a mí de derecho me habéis vuelto tuerto, dejándome una pierna quebrada, la cual no se verá derecha en todos los días de mi vida; y el agravio que en mí habéis deshecho ha sido dejarme agraviado de manera que me quedaré agraviado para siempre; y harta desventura ha sido topar con vos, que vais buscando aventuras."*[706] που σημαίνει: *«-Και θέλω να μάθει η αιδεσιμότητά σου πως εγώ είμαι ιππότης από τη Μάντσα, και με λένε Δον Κιχώτη και πως το επάγγελμά μου είναι να γυρίζω τον κόσμο για να ισιώνω τα στραβά και να διορθώνω τις αδικίες. – Δεν καταλαβαίνω τί λογής ίσιωμα των στραβών μπορεί να είναι αυτό, είπε ο κληρικός, αφού εμένα μ' έκανες να γίνω, από σωστός που είμουνα, σακάτης, και μ' άφησες με τσακισμένο το 'να ποδάρι που δε θα το δω πια γερό σ' όλη μου τη ζωή· κι' η αδικία που διόρθωσες είτανε να μου κάνεις δίχως αιτία τέτοιο κακό, που δε θα διορθωθεί ποτέ· έτσι*

[705] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 42
[706] Cervantes, 2018a: 273

που η χειρότερη ατυχία για μένα είτανε να συναντήσω την ευγενία σου που πηγαίνεις ψάχνοντας για τύχη»[707].

Ανακηρύσσοντας τον εαυτό του περιπλανώμενο ιππότη, ο δον Κιχώτης δεσμεύεται να ακολουθήσει έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής, όπως μας αποκαλύπτει ο ίδιος:*"-La profesión de mi ejercicio no consiente ni permite que yo ande de otra manera. El buen paso, el regalo y el reposo, allá se inventó para los blandos cortesanos; mas el trabajo, la inquietud y las armas sólo se inventaron e hicieron para aquellos que el mundo llama caballeros andantes, de los cuales yo, aunque indigno, soy el menor de todos."*[708] που σημαίνει: *«-Το επάγγελμα που εξασκώ δεν παραδέχεται κι' ούτε μου επιτρέπει να πηγαίνω αλλιώτικα. Η καλοπέραση, τα χαροκόπια κι' η αναπαυτική ζωή έχουνε γίνει για τους κουραμπιέδες της Αυλής· όμως οι κόποι, τα βάσανα και τα όπλα γίνηκαν μονάχα για κείνους που ο κόσμος τους ονομάζει πλανόδιους ιππότες, από τους οποίους εγώ, αν και ανάξιος, είμαι ο ελάχιστος»*[709].

Υπέρμαχος της αγνότητας και των αρετών, δεν επιτρέπει στον εαυτό του κανένα ολίσθημα που θα το πληρώσει ακριβά:*"-Quisiera hallarme en términos, fermosa y alta señora, de poder pagar tamaña merced como la que con la vista de vuestra gran fermosura me habedes fecho; pero ha querido la fortuna, que no se cansa de perseguir a los buenos, ponerme en este lecho, donde yago tan molido y quebrantado, que, aunque de mi voluntad quisiera satisfacer a la vuestra, fuera imposible. Y más, que se añade a esta imposibilidad otra mayor, que es la prometida fe que tengo dada a la sin par Dulcinea del Toboso, única señora de mis más escondidos pensamientos; que si esto no hubiera de por medio, no fuera yo tan sandio caballero que dejara pasar en blanco la venturosa ocasión en que vuestra gran bondad me ha puesto."*[710] που σημαίνει: *«-Θα ήθελα να είμουν σε θέση, ωραία κι' ευγενικιά μου αρχόντισσα, για να μπορώ να σου ξεπληρώσω μια τόσο μεγάλη χάρη, σαν κι' αυτήν που μου κάνεις, δίνοντάς μου να βλέπω τη μεγάλη σου ομορφιά. Όμως σ' αυτό έρχεται και κάποιο άλλο, ακόμη σπουδαιότερο εμπόδιο, όπως είναι η πίστη που έχω ορκιστεί στην ασύγκριτη Δουλσινέα του Τοβόσου, τη μοναδική δέσποινα των πιο μυστικών μου στοχασμών. Και σίγουρα που, αν δεν είταν αυτό το εμπόδιο, δεν ήθελα δειχτώ τόσο αναίσθητος ιππότης, ώστε ν' αφήσω να χαθεί μια τέτοια σπάνια νύχτα, σαν τούτη που*

[707] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 175-176
[708] Cervantes, 2018a: 209
[709] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 116-117
[710] Cervantes, 2018a: 243

μου χαρίζει η μεγάλη σου η καλοσύνη»[711]. Η φυσική ευγένεια της ψυχής του δον Κιχώτη διαφαίνεται ακόμα και μέσα από τις πιο απλές πράξεις: *"La menesterosa doncella pugnó con mucha porfía por besarle las manos; mas don Quijote, que en todo era comedido y cortés caballero, jamás lo consintió; antes la hizo levantar y la abrazó con mucha cortesía y comedimiento; y mandó a Sancho que requiriese las cinchas a Rocinante, y le armase luego al punto."*[712] που σημαίνει: *«Η πολυπαθισμένη παρθένα προσπάθησε με πολλή επιμονή να του φιλήσει τα χέρια· όμως ο Δον Κιχώτης, που είτανε σ' όλα του ένας καθώς πρέπει κι' ευγενικός ιππότης, δε το δέχτηκε με κανέναν τρόπο· το εναντίον την ανάγκασε να σηκωθεί και της φίλησε το χέρι με πολύ σεβασμό κι' ευγένεια, κι' αμέσως πρόσταξε το Σάντσο να κοιτάξει τα έποχα του Ροσινάντε και να τονε βοηθήσει και τον ίδιο να φορέσει το γρηγορότερο την αρματωσιά του»*[713].

Δηλώνοντας άσπονδος εχθρός των αδικημάτων που προσβάλλουν την τιμή των ανθρώπων, αναφέρει: *"-Mas esto que ahora quiero decirte hasme de jurar que lo tendrás secreto hasta después de mi muerte. -Sí juro -respondió Sancho. -Dígolo -replicó don Quijote-, porque soy enemigo de que se quite la honra a nadie."*[714] που σημαίνει: *«-Όμως αυτό που θε να σου πω τώρα, πρέπει να μου ορκιστείς πως θα το κρατήσεις μυστικό ίσαμε που θα έχω πεθάνει. -Ναι, τ' ορκίζομαι, αποκρίθηκε ο Σάντσος. -Σ' το λέω αυτό, εξακολούθησε ο Δον Κιχώτης, γιατί μισώ εκείνον που λερώνει την τιμήν όποιου και να 'ναι»*[715]. Δεν θα μπορούσε, κατά συνέπεια, ο ιδαλγός να αντιδρά ηπιότερα μπροστά στο φτωχό πνεύμα των συμπολιτών του που φανερώνεται, εν προκειμένω, μέσω της αγένειας, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τα μάτια του δον Κιχώτη: *"Llegóse a él el cuadrillero y díjole: -Pues ¿cómo va, buen hombre? Hablara yo más bien criado -respondió Don Quijote-, si fuera que vos. ¿Úsase en esta tierra hablar desa suerte a los caballeros andantes, majadero?"*[716] που σημαίνει: *«Ο ενωματάρχης τονε ζύγωσε και του είπε: -Ε, καλέ μου άνθρωπε, πώς είσαι; -Εγώ θα μιλούσα με περισσότερη ανατροφή, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, αν είμουνα στη θέση σου. Είναι συνήθεια σε τούτα τα μέρη να μιλάτε μ' αυτόν τον τρόπο στους πλανόδιους ιππότες, βρε χοντράνθρωπε;»*[717].

[711] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 147
[712] Cervantes, 2018a: 410
[713] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 310
[714] Cervantes, 2018a: 247
[715] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 150
[716] Cervantes, 2018a: 249
[717] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 152

Σαν να είναι η κρίση του κρυστάλλινη τολμά να υπερασπίζεται την τιμιότητα, οπουδήποτε και αν την απαντήσει, ακόμα και όταν η μορφή της είναι ανώριμη ή και εντελώς άγουρη, καμουφλαρισμένη πίσω από σχεδόν πρωτοϊδωμένες μορφές. Πρωτοπορώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, και ξεφεύγοντας από τις νόρμες και τους περιορισμούς που θέτουν τα στερεότυπα της εποχής του, μπροστά στη μορφή μιας νεαρής γυναίκας που διεκδικεί με σθένος την ελευθερία και την ανεξαρτησία της, ο θαρραλέος ιππότης σπεύδει να δηλώσει τη θερμή υποστήριξή του, αφήνοντας εμβρόντητο το πλήθος που της επιρρίπτει ευθύνες για τη στάση ζωής της. Δανειζόμαστε τα λόγια του: *"-Ninguna persona, de cualquier estado y condición que sea, se atreva a seguir a la hermosa Marcela, so pena de caer en la furiosa indignación mía. Ella ha mostrado con claras y suficientes razones la poca o ninguna culpa que ha tenido en la muerte de Grisóstomo, y cuán ajena vive de condescender con los deseos de ninguno de sus amantes; a cuya causa es justo que, en lugar de ser seguida y perseguida, sea honrada y estimada de todos los buenos del mundo, pues muestra que en él ella es sola la que con tan honesta intención vive."*[718] που σημαίνει: *«-Κανένας, όποιος και να 'ναι, κι' όποιο να 'ναι το σόι του, να μην τολμήσει ν' ακολουθήσει την ωραία Μαρκέλα, αν θέλει να μην τα βάλει με την τρομερή μου οργή. Γιατί εκείνη μας έδειξε με φανερά κι' ακαταμάχητα επιχειρήματα, πως είναι σχεδόν ή κι' εντελώς αθώα για το θάνατο του Χρυσόστομου, και πόσο μακριά βρίσκεται από το να δεχτεί τον έρωτα κανενός απ' αυτούς που την αγαπούνε. Γι' αυτό λοιπόν είναι σωστό και δίκαιο, αντί να την ακολουθούμε και να την κυνηγούμε, να την τιμούμε και να την εκτιμούμε όλοι οι τίμιοι άνθρωποι του κόσμου· γιατί, είναι μέσα σ' αυτόν, η μόνη που ζει με τόσο τίμιους σκοπούς και τρόπους»*[719]. Η ματιά του Δον Κιχώτη δεν λοξεύει από τη γνώμη των πολλών αλλά, σαν να έλκεται από την ύπαρξη της αρετής, ξεχωρίζει με εκπληκτική ευθυκρισία το σωστό από το λάθος.

Ο κώδικας τιμής που ακολουθεί ο μυημένος στην ιπποσύνη ιδαλγός δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από αυτόν που ταιριάζει στο ήθος των περιπλανώμενων ιπποτών: *"–No quiera Dios –respondió don Quijote– que yo desenvaine mi espada contra vuestra ilustrísima persona, de quien tantas mercedes he recibido. Los tocadores volveré, porque dice Sancho que los tiene; las ligas es imposible, porque ni yo las he recibido ni él tampoco; y si esta vuestra doncella quisiere mirar sus*

[718] Cervantes, 2018a: 226
[719] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 132-133

escondrijos, a buen seguro que las halle. Yo, señor duque, jamás he sido ladrón, ni lo pienso ser en toda mi vida, como Dios no me deje de su mano. Esta doncella habla (como ella dice) como enamorada, de lo que yo no le tengo culpa, y así, no tengo de qué pedirle perdón ni a ella ni a Vuestra Excelencia, a quien suplico me tenga en mejor opinión, y me dé de nuevo licencia para seguir mi camino."[720] που σημαίνει: *«-Δε μου φαίνεται σωστό πράγμα, κύριε ιππότη, εσύ που χάρηκες την τόσο καλή υποδοχή που σου έγινε στον πύργο μου ετούτο, να τολμήσεις να πάρεις τρεις το λιγότερο σκούφιες της νυχτός, χώρια τις καλτσοδέτες της δεσποσύνης μας· αυτά δείχνουν ψυχή κακή, και είναι πράγματα, που δεν ταιριάζουνε στη φήμη σου του ιππότη. Δώσε πίσω τις καλτσοδέτες, γιατί αλλιώς σε προκαλώ σε αγώνα μέχρι θανάτου, και δε φοβάμαι ούτε τους μάγους ούτε τους γητευτάδες μη μου αλλάξουν τη μορφή, όπως έκαναν με τον ακόλουθό μου, τον Τοσίλος, που μπλέχτηκε σε αγώνα μαζί σου. -Ο Θεός δεν το θέλει, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, να τραβήξω εγώ το σπαθί μου ενάντια στην εξοχότητά σου, που τόσες χάρες έλαβα από σένα: Τις σκούφιες θα τις δώσω πίσω, αφού ο Σάντσος λέει πως τις έχει· τις καλτσοδέτες είν' αδύνατο, γιατί ούτε γω τις επήρα, ούτε και κείνος· κι' αν η δεσποσύνη σου ήθελε να κοιτάξει σε τίποτα κρυψώνες της, σίγουρα θε να τις βρει. Εγώ, κύριε δούκα, ποτέ μου δεν είμουνα κλέφτης, κι' ούτε θα γίνω σ' όλη μου τη ζωή, έτσι που ο Θεός να μη με παρατήσει. Αυτή η δεσποσύνη μιλάει (όπως αυτή λέει) σαν ερωτοχτυπημένη, πράμα που γι' αυτό εγώ δε φταίω· κι' έτσι δεν έχω λόγο να της γυρέψω συγγνώμη, μήτε αυτηνής, ούτε και της εξοχότητάς σου, που σε παρακαλώ να έχεις για μένα καλύτερη γνώμη· και πάλι σε ικετεύω να μου δώσεις την άδεια να συνεχίσω το δρόμο μου»*[721].

Συνακολούθως η εντιμότητα, για τον ευγενή ιππότη, δεν αιχμαλωτίζεται από τη δυνατότητα διακρίβωσής της, παρά ανακτά τη σωστή της διάσταση: *"-Yo agradezco tu buena intención, amigo Sancho -respondió don Quijote-; mas quiérote hacer sabidor de que todas estas cosas que hago no son de burlas, sino muy de veras; porque de otra manera, seria contravenir a las órdenes de caballería, que nos mandan que no digamos mentira alguna, pena de relasos, y el hacer una cosa por otra lo mesmo es que mentir. Así que mis calabazadas han de ser verdaderas, firmes y valederas, sin que lleven nada del sofistico ni del fantástico. Y será necesario que me dejes algunas hilas para curarme, pues que la ventura quiso que nos faltase el bálsamo que perdimos."*[722] που σημαίνει: *«-Σ' ευχαριστώ για την καλή σου διάθεση, φίλε μου Σάντσο, αποκρίθηκε ο Δον*

[720] Cervantes, 2018b: 513
[721] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 484-485
[722] Cervantes, 2018a: 351

Κιχώτης. Όμως θέλω να μάθεις από μένα, πως όλα αυτά τα πράγματα που κάνω δεν είναι κωμωδίες, μόνε τα κάνω πολύ στα σωστά μου· γιατί αλλιώτικα θα είτανε καταστρατήγηση των νόμων της ιπποσύνης, που μας απαγορεύουν να λέμε ψέματα και τα τιμωρούνε σαν αποστασία· και το να κάνει κανένας ένα πράμα αντί για ένα άλλο, είναι το ίδιο σα να λέει ψέματα. Γι' αυτό λοιπόν αυτές οι τούμπες, όπως τις λες, πρέπει να είναι αληθινές, γερές, γνήσιες, δίχως να έχουν τίποτε το σοφιστικό ή το φανταστικό. Και θα χρειαστεί να μου αφήσεις λιγάκι ξαντό για τις πληγές μου, αφού το θέλησε η τύχη να μην έχουμε μαζί μας το μπάλσαμο που χάσαμε»[723].

Ως φυσική απόρροια των αρχών που υπηρετεί, ο δον Κιχώτης δεν θα μπορούσε να μην σέβεται την εμπιστοσύνη που δείχνει κάποιος στο πρόσωπό του, διαφυλάσσοντας ως κόρη οφθαλμού τις προσωπικές εξομολογήσεις που του γίνονται: *"–Agora, señor don Quijote, que estoy enterado que no nos oye y escucha alguno, y está cerrada la puerta, quiero contar a vuestra merced una de las más raras aventuras, o, por mejor decir, novedades que imaginarse pueden, con condición que lo que a vuestra merced dijere lo ha de depositar en los últimos retretes del secreto. –Así lo juro –respondió don Quijote–, y aun le echaré una losa encima, para más seguridad; porque quiero que sepa vuestra merced, señor don Antonio (que ya sabía su nombre), que está hablando con quien, aunque tiene oídos para oír, no tiene lengua para hablar; así que con seguridad puede vuestra merced trasladar lo que tiene en su pecho en el mío y hacer cuenta que lo ha arrojado en los abismos del silencio."*[724] που σημαίνει: *«-Τώρα, σενιόρ Δον Κιχώτη, που είμαι βέβαιος ότι κανένας δε μας ακούει και η πόρτα είναι κλειστή, θέλω να σου πω για μια από τις πιο παράξενες περιπέτειες, ή για να το πω καλύτερα, για ένα νεωτερισμό που δε χωράει στο νου του ανθρώπου· θα μου δώσεις όμως την υπόσχεση πως ό,τι πω στην ευγενία σου, θα μείνει θαμμένο στα κατάβαθα του πιο μεγάλου μυστικού. -Τ' ορκίζομαι, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, κι' ακόμα θα του βάλω και ταφόπετρα από πάνω για πιο σιγουριά· γιατί θέλω να ξέρεις η χάρη σου, σενιόρ δον Αντώνιο, (γιατί κιόλας ήξερε τ' όνομά του) ότι μιλάς με άνθρωπο που ενώ έχει αυτιά για ν' ακούει, γλώσσα δεν έχει να μιλήσει, έτσι ώστε με κάθε σιγουριά μπορεί να δεχτεί η καρδιά μου ό,τι έχεις φυλαγμένο στη δική σου, και να λογαριάσεις πως το έριξες μέσα στα τάρταρα της σιωπής»*[725].

[723] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 250
[724] Cervantes, 2018b: 555
[725] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 525

Η ισότητα θεμελιώνεται στα έργα των ανθρώπων φαίνεται να υποστηρίζει ο περιπλανώμενος ιππότης, τα οποία η ευνοϊκή εποχή καταξιώνει στη συνείδηση του κόσμου, αλλά και στη δική τους: *"Y viéndole don Quijote de aquella manera, con muestras de tanta tristeza, le dijo: Sábete, Sancho, que no es un hombre más que otro si no hace más que otro. Todas estas borrascas que nos suceden son señales de que presto ha de serenar el tiempo y han de sucedernos bien las cosas; porque no es posible que el mal ni el bien sean durables, y de aquí se sigue que, habiendo durado mucho el mal, el bien está ya cerca. Así, que no debes congojarte por las desgracias que a mí me suceden, pues a ti no te cabe parte dellas."*[726] που σημαίνει: *«Βλέποντάς τον ο Δον Κιχώτης σε τέτοια στάση και με τέτοια θλιμμένη έκφραση, του είπε: -Πρέπει να ξέρεις, Σάντσο, πως κανένας δεν είναι παραπάνω από τον άλλον, αν δεν κάνει τίποτε παραπάνω από τον άλλον. Όλες αυτές οι μπόρες που μας βρίσκουν, είναι σημάδια πως γρήγορα θα πάρει να καλοσυνέψει ο καιρός, και θα στρώσουν καλύτερα οι δουλιές μας· γιατί δεν μπορεί να είναι παντοτεινά μήτε το καλό, μήτε το κακό· κι' απ' αυτό βγαίνει πως αφού βάσταξε τόσο πολύ το κακό, το καλό πρέπει πια να είναι κοντά: Γι' αυτό λοιπόν δεν πρέπει να χολοσκάνεις έτσι για τις ατυχίες που με βρίσκουν εμένα, αφού εσύ δεν παίρνεις μερτικό από δαύτες»*[727].

Βαθιά δεσμευμένος από τον όρκο που έδωσε στην περιπλανώμενη ιπποσύνη του, δεν διστάζει να αναμειχθεί σε οποιαδήποτε κατάσταση κρίνει ότι χρειάζεται την παρέμβασή του: *"-Deteneos, caballeros, o quienquiera que seáis, y dadme cuenta de quién sois, de dónde venís, adónde vais, qué es lo que en aquellas andas lleváis; que, según las muestras, o vosotros habéis fecho, o vos han fecho algún desaguisado, y conviene y es menester que yo lo sepa, o bien para castigaros del mal que fecistes, o bien para vengaros del tuerto que vos ficieron."*[728] που σημαίνει: *«-Σταθείτε, ιππότες, όποιοι κι αν είσαστε κι' εξηγείστε μου ποιοι είσαστε, πόθεν ερχόσαστε, πού πηγαίνετε, τι κουβαλάτε μέσα σ' αυτό το φορείο· γιατί, καθώς καταλαβαίνω, ή εσείς έχετε κάνει, ή άλλοι σας έχουνε κάνει κάποια αδικία· και είναι σωστό και πρέπει να το μάθω εγώ, είτε για να σας τιμωρήσω για το κακό που κάνατε, είτε για να σας πάρω εκδίκηση για το άδικο που σας έκαναν»*[729]. Ακόμα και μπροστά στα θερμά παρακάλια του σκουταριώτη του, Σάντσο Πάνθα, ο ιδαλγός αρνείται να αμελήσει το χρέος του προς την ανθρωπότητα:

[726] Cervantes, 2018a: 266
[727] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 168
[728] Cervantes, 2018a: 271-272
[729] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 173

"-Falte lo que faltare -respondió Don Quijote-; que no se ha de decir por mí, ahora ni en ningún tiempo, que lágrimas y ruegos me apartaron de hacer lo que debía a estilo de caballero; y así, te ruego, Sancho, que calles; que Dios, que me ha puesto en corazón de acometer ahora esta tan no vista y tan temerosa aventura, tendrá cuidado de mirar por mi salud y de consolar tu tristeza. Lo que has de hacer es apretar bien las cinchas a Rocinante, y quedarte aquí; que yo daré la vuelta presto, o vivo o muerto."[730] που σημαίνει: *«-Αργεί δεν αργεί, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, εγώ δε θα κάνω να πούνε για μένα τώρα, κι' ούτε ποτέ, πως τα δάκρυα και τα παρακάλια μ' εμπόδισαν να κάνω εκείνο που σαν ιππότης είχα χρέος να κάνω. Γι' αυτό σε παρακαλώ, Σάντσο, να σωπάσεις· γιατί ο Θεός που μου έχει βάλει στην καρδιά τον πόθο να ορμήσω τώρα σ' αυτή την τόσο αφάνταστη και τόσο τρομερή περιπέτεια, αυτός θα φροντίσει για τη σωτηρία μου, και θα σου στείλει και σένα παρηγοριά στη θλίψη σου. Εκείνο που έχεις να κάνεις, είναι να σφίξεις λίγο τις ίγγλες του Ροσινάντε και να κάτσεις εδώ· κι' εγώ θα γυρίσω γρήγορα πίσω, είτε ζωντανός είτε πεθαμένος»*[731].

Ξαναζωντανεύοντας από τη λήθη της ψυχής του τις πραγματικές αξίες της ζωής και βάζοντας σε εφαρμογή τα δικά του κριτήρια για την έννοια της δικαιοσύνης, έρχεται αντιμέτωπος ακόμα και με την επίσημη αρχή του κράτους: *"-Pero, porque sé que una de las partes de la prudencia es que lo que se puede hacer por bien no se haga por mal, quiero rogar a estos señores guardianes y comisario sean servidos de desataros y dejaros ir en paz; que no faltarán otros que sirvan al rey en mejores ocasiones; porque me parece duro caso hacer esclavos a los que Dios y naturaleza hizo libres. Cuanto más, señores guardas –añadió don Quijote–, que estos pobres no han cometido nada contra vosotros. Allá se lo haya cada uno con su pecado; Dios hay en el cielo, que no se descuida de castigar al malo ni de premiar al bueno, y no es bien que los hombres honrados sean verdugos de los otros hombres, no yéndoles nada en ello."*[732] που σημαίνει: *«-Όμως, επειδή ξέρω πως ένα από τα πράματα που ζητάει η φρόνηση, είναι να μην κάνει κανένας με το κακό κάτι που μπορεί να κάνει με το καλό, θα παρακαλέσω τον κύριο αρχιφύλακα από δω, και τους κυρίους χωροφύλακες, να λάβουν την καλοσύνη να σας λύσουν και να σας αφήσουν να πάτε στην ευχή του Θεού, και θα υπάρχουν πάντοτε αρκετοί άνθρωποι για να υπηρετούνε το βασιλιά από καλύτερες αφορμές· γιατί μου φαίνεται πολύ βάρβαρο πράμα να κάνει κανένας σκλάβους εκείνους*

[730] Cervantes, 2018a: 281
[731] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 182
[732] Cervantes, 2018a: 314

που ο Θεός κι' η φύση τους έκαναν λεύτερους. Άλλωστε, κύριοι φύλακες, πρόστεσε ο Δον Κιχώτης, τούτοι οι δυστυχισμένοι άνθρωποι δε σας έχουν εσάς τίποτε κανωμένο. Ας μείνει ο καθένας με τα κρίματά του, κι' υπάρχει ο Θεός εκεί πάνω, που δε λησμονεί να τιμωρεί τους κακούς και ν' ανταμείβει τους καλούς· κι' ούτε είναι καλό να γίνονται οι τίμιοι άνθρωποι δήμιοι για τους άλλους ανθρώπους, όταν δεν έχουν τίποτε αναμεταξύ τους»[733]. Δεν λείπουν, ωστόσο, οι στιγμές κατά τις οποίες ο ιππότης συγκρούεται σθεναρά με τη βίαιη πραγματικότητα, απομένοντας απογοητευμένος από την αχαριστία και τη μικρότητα των συνανθρώπων του: *"–Siempre, Sancho, lo he oído decir, que el hacer bien a villanos es echar agua en la mar. Si yo hubiera creído lo que me dijiste, yo hubiera escusado esta pesadumbre; pero ya está hecho; paciencia, y escarmentar para desde aquí adelante."*[734] που σημαίνει: *«-Το είχα πάντοτε ακουστό, Σάντσο, πως το να κάνει κανείς το καλό στα καθάρματα, είναι το ίδιο σα να ρίχνει νερό στη θάλασσα. Αν είχα δώσει πίστη σ' ό,τι μου είχες πει, θε να 'χα γλυτώσει από τούτη τη συφορά. Όμως τώρα ό,τι έγινε, έγινε· ας κάνουμε υπομονή, κι ας μας γίνουν γι' άλλοτε τα παθήματα μαθήματα»*[735].

Όση, όμως, και αν είναι η αταξία που κυριαρχεί στην κοινωνία του, ο δον Κιχώτης παραμένει ακλόνητος στις αξίες του: *"–Harto mejor sería no buscalle; porque si le hallamos y acaso fuese el dueño del dinero, claro está que lo tengo de restituir; y así, fuera mejor, sin hacer esta inútil diligencia, poseerlo yo con buena fe, hasta que, por otra vía menos curiosa y diligente, pareciera su verdadero señor; y quizá fuera a tiempo que lo hubiera gastado, y entonces el rey me hacía franco. –Engáñaste en eso, Sancho –respondió don Quijote–; que ya que hemos caído en sospecha de quién es el dueño, cuasi delante, estamos obligados a buscarle y volvérselos; y cuando no le buscásemos, la vehemente sospecha que tenemos de que él lo sea nos pone ya en tanta culpa como si lo fuese. Así que, Sancho amigo, no te dé pena el buscalle, por la que a mí se me quitará si le hallo."*[736] που σημαίνει: *«-Θαρώ πως θα 'τανε καλύτερα να μην πάμε γυρεύοντάς τον· γιατί, αν τονε βρίσκαμε, κι' αν το φερνε η τύχη να είτανε δικά του τα χρήματα, είναι φανερό πως θα βρισκόμουν αναγκασμένος να του τα δώσω πίσω. Γι' αυτό λέω πως θα τανε καλύτερα, δίχως να κάνουμε αυτό το ανώφελο κυνηγητό, να τα κρατήσω εγώ, όσο που να βρούμε, με κανέναν τρόπο λιγότερο παράξενο και κουραστικό,*

[733] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 215
[734] Cervantes, 2018a: 318
[735] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 219
[736] Cervantes, 2018a: 324

τον αληθινό τους νοικοκύρη. Και μπορεί ίσαμε τότε, να τα 'χω πια ξοδεμένα, και τότες ο νόμος δε μου δίνει καμιά υποχρέωση. -Σ' αυτό γελιέσαι, Σάντσο, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης· γιατί μια και μας γεννήθηκε η υποψία ποιουνού μπορεί να 'ναι αυτά τα χρήματα, έχουμε χρέος να τονε γυρέψουμε φτάνει και μόνη η υποψία που έχουμε πως είναι δικά του, για να είμαστε ένοχοι το ίδιο σα να 'τανε βέβαιο πως είναι δικά του. Ώστε λοιπόν, Σάντσο, φίλε μου, μη σου κάνει θλίψη αυτό το ψάξιμο· γιατί εμένα θα μου φύγει μια πολύ μεγάλη, αν τον έβρω»[737].

Η βασική αρχή των πάντων είναι μία, φαίνεται να υποστηρίζει ο συνετός ιδαλγός, υπονοώντας ότι η νόηση φιλτράρεται μέσα από την ψυχή και αν αυτή είναι καθαρή τότε ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει με περισσή οξύνοια το σωστό από το λάθος και την αλήθεια από το ψέμα, πράγματα που αλλιώς γίνονται δυσνόητα και βασανιστικά: *"–Por Dios, Sancho –dijo don Quijote–, que por solas estas últimas razones que has dicho juzgo que mereces ser gobernador de mil ínsulas: buen natural tienes, sin el cual no hay ciencia que valga; encomiéndate a Dios, y procura no errar en la primera intención; quiero decir que siempre tengas intento y firme propósito de acertar en cuantos negocios te ocurrieren, porque siempre favorece el cielo los buenos deseos."*[738] που σημαίνει: *«-Μα το Θεό, είπε ο Δον Κιχώτης, μονάχα για τούτα τα τελευταία που είπες κρίνω πως αξίζεις να γίνεις κυβερνήτης σε χίλια νησιά: Έχεις καλό φυσικό, που χωρίς αυτό, καμμιά επιστήμη δεν αξίζει. Έλπιζε στο Θεό και πρόσεχε να μην λαθεύεις στην πρώτη σου σκέψη: Θέλω να πω, ότι πάντα όποτε μελετάς να κάνεις κάτι, έχε στο νου σου ότι πρέπει να προσπαθείς να βρίσκεις το σωστό και την αλήθεια σε όλες τις υποθέσεις που θα σου παρουσιαστούν. Ο ουρανός πάντα ευνοεί την τίμια προαίρεση»*[739].

Η επιμονή του δον Κιχώτη για δέσμευση σε αξίες και έννοιες που θεωρούνται πια απαρχαιωμένες, καθώς και η μεγάλη του αγάπη για τον άνθρωπο δηλώνουν από μόνες τους επανάσταση ενάντια στην ηθική μιζέρια και κατάπτωση της εποχής του: *"-Los que yo tengo –respondió don Quijote– son de serviros; tanto, que tenía determinado de no salir destas sierras hasta hallaros y saber de vos si el dolor que en la estrañeza de vuestra vida mostráis tener se podía hallar algún género de remedio; y si fuera menester buscarle, buscarle con la diligencia posible. Y cuando vuestra desventura fuera de aquellas que tienen cerradas las puertas a todo género de*

[737] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 226-227
[738] Cervantes, 2018b: 395
[739] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 374

consuelo, pensaba ayudaros a llorarla y plañirla como mejor pudiera; que todavía es consuelo en las desgracias hallar quien se duela dellas. Y si es que mi buen intento merece ser agradecido con algún género de cortesía, yo os suplico, señor, por la mucha que veo que en vos se encierra, y juntamente os conjuro por la cosa que en esta vida más habéis amado o amáis, que me digáis quién sois y la causa que os ha traído a vivir y a morir entre estas soledades como bruto animal, pues moráis entre ellos tan ajeno de vos mismo cual lo muestra vuestro traje y persona. Y juro -añadió don Quijote- por la orden de caballería que recibí, aunque indigno y pecador, y por la profesión de caballero andante, que si en esto, señor, me complacéis, de serviros con las veras a que me obliga el ser quien soy, ora remediando vuestra desgracia, si tiene remedio, ora ayudándoos a llorarla, como os lo he prometido."[740] που σημαίνει: *«-Ο δικός μου, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, είναι να σε υπηρετήσω τόσο, που το 'χα αποφασισμένο να μην αφήσω τούτα τα βουνά ίσαμε που να σ' έβρισκα, και να μάθαινα από σένα τον ίδιον, αν, για τον πόνο που από την παράξενη ζωή που κάνεις φαίνεσαι πως έχεις, μπορούσε να βρεθεί κανένα γιατρικό· κι αν είτανε ανάγκη να το γυρέψει κανείς, θα το γύρευα μ' όλα μου τα δυνατά. Κι αν πάλι η δυστυχία σου είτανε από κείνες που κρατούνε τις πόρτες κλειστές για κάθε είδος παρηγοριά, είχα σκοπό να σε συντροφέψω στους θρήνους, και τους στεναγμούς σου όσο μπορούσα καλύτερα· γιατί, όπως και να 'ναι, πάντοτε είναι μια παρηγοριά να 'χει κανένας κάποιον που να πονάει για τη δυστυχία του. Κι αν νομίζεις πως η καλή μου διάθεση είναι άξια να πληρωθεί με κάποια φιλοφροσύνη, σε θερμοπαρακαλώ, άρχοντά μου, για την πολλή την ευγένεια που βλέπω πως κρύβεις μέσα σου, κι' ακόμη σ' εξορκίζω σ' ό,τι έχεις αγαπήσει ή αγαπάς σε τούτη τη ζωή, να μου πεις ποιος είσαι και ποια αιτία σ' έφερε εδώ για να ζήσεις και να πεθάνεις μέσα σε τούτες τις ερημιές σαν το άγριο θηρίο· γιατί ζεις, μέσα εδώ, τόσο διαφορετικά από ό,τι κρίνω πως σου πρέπει από τους τρόπους σου και τη φορεσιά σου. Και τ' ορκίζομαι, εξακολούθησε ο Δον Κιχώτης, στον όρκο της ιπποσύνης, που 'χω δοσμένον, αν και ανάξιος κι' αμαρτωλός, και στο επάγγελμα του πλανόδιου ιππότη, πως, αν θελήσεις να μου κάνεις, άρχοντά μου, αυτή τη χάρη, εγώ θα σε υπηρετήσω μ' όλη τη θέρμη κι' αφοσίωση που ταιριάζει σ' έναν άνθρωπο σαν και μένα, είτε γιατρεύοντας τον πόνο σου, αν υπάρχει γιατρικό, είτε συντροφεύοντάς σε στους θρήνους σου, καθώς σου υποσχέθηκα και πρωτύτερα»*[741].

[740] Cervantes, 2018a: 331-332
[741] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 232

Ο έντιμος ιδαλγός δεν θολώνεται από μεγαλεία και βασίλεια, παρά υπακούει απόλυτα και αποκλειστικά στη συνείδησή του: *"-No será en daño ni en mengua de lo que decís, mi buen señor -replicó la dolorosa doncella. Y, estando en esto, se llegó Sancho Panza al oído de su señor y muy pasito le dijo: -Bien puede vuestra merced, señor, concederle el don que pide, que no es cosa de nada: sólo es matar a un gigantazo, y esta que lo pide es la alta princesa Micomicona, reina del gran reino Micomicón de Etiopía. -Sea quien fuere -respondió don Quijote-, que yo haré lo que soy obligado y lo que me dicta mi conciencia, conforme a lo que profesado tengo."*[742] που σημαίνει: *«-Δεν έχεις να ζημιώσεις μηδέ ν' ατιμάσεις μ' αυτό κανέναν απ' αυτούς που λες, πονόψυχε κύριέ μου, αποκρίθηκε η πολυπικραμένη κοπέλα. Κι' απάνω σ' αυτόν το λόγο ζύγωσε τον αφεντικό του ο Σάντσος Πάνσας και του είπε σιγά σιγά στ' αφτί: -Μπορείς πολύ καλά να της το κάνεις το χατήρι που σου γυρεύει· δεν είναι τίποτα σπουδαίο· θέλει μόνο να σκοτώσεις έναν μπατάλη, έναν γίγαντα· κι' αυτή που σου το γυρεύει είναι η μεγάλη η πριγκιπέσσα, η Μικομικόνα, που 'ναι βασίλισσα στο μεγάλο το βασίλειο του Μικομικόν της Αιθιοπίας. -Ας είναι όποια θέλει, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης· γιατί εγώ θα κάνω ό,τι είμαι υποχρεωμένος κι' ό,τι μου λέει η συνείδησή μου, σύμφωνα με τα όσα ορίζει το επάγγελμα που 'χω ακολουθήσει. Και στρέφοντας προς την κοπέλα, της είπε: Παρακαλώ την ευγενία σου να σηκωθείς, και σου παραχωρώ το δώρο που θα θελήσεις να μου γυρέψεις»*[743]. Παλεύει ακόμη και με τις πιο προσωπικές επιθυμίες του, προκειμένου να μην προδώσει τους νόμους της αγαπημένης ιπποσύνης του:*"-Y ¡cómo si llevaba azogue! -dijo don Quijote-, y aun una legión de demonios, que es gente que camina y hace caminar, sin cansarse, todo aquello que se les antoja. Pero, dejando esto aparte, ¿qué te parece a ti que debo yo de hacer ahora cerca de lo que mi señora me manda que la vaya a ver? Que, aunque yo veo que estoy obligado a cumplir su mandamiento, véome también imposibilitado del don que he prometido a la princesa que con vosotros viene, y fuérzame la ley de caballería a cumplir mi palabra antes que mi gusto. Por una parte, me acosa y fatiga el deseo de ver a mi señora; por otra, me incita y llama la prometida fe y la gloria que he de alcanzar en esta empresa. Pero lo que pienso hacer será caminar apriesa y llegar presto donde está este gigante, y en llegando, le cortaré la cabeza, y pondré a la princesa pacíficamente en su estado, y al punto daré la vuelta a ver a la luz que mis sentidos alumbra, a la cual daré tales*

[742] Cervantes, 2018a: 410
[743] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 309

disculpas, que ella venga a tener por buena mi tardanza, pues verá que todo redunda en aumento de su gloria y fama, pues cuanta yo he alcanzado, alcanzo y alcanzaré por las armas en esta vida, toda me viene del favor que ella me da y de ser yo suyo."[744] που σημαίνει: *«-Σα να του 'χανε ρίξει υδράργυρο, είπε ο Δον Κιχώτης, κι' ακόμη και μια μεραρχία από δαιμόνια, που 'ναι κάτι ζωντόβολα που περπατούνε και σε κάνουν, όταν θέλουνε, να περπατάς δίχως καμιά κούραση. Όμως ας το αφήσουμε αυτό κατά μέρος, και πες μου: Τι σου φαίνεται σένα πως πρέπει τώρα να κάνω στο ζήτημα που μου παραγγέλνει η δέσποινά μου να πάω να τη δω; Γιατί, ενώ από τη μια μεριά βλέπω πως είμαι υποχρεωμένος να εκτελέσω τη διαταγή της, από την άλλη βλέπω πάλι πως είμαι δεμένος από την υπόσχεση που έχω δοσμένη στην πριγκιπέσσα που έρχεται μαζί μας· κι' οι νόμοι της ιπποσύνης με υποχρεώνουνε να κρατήσω καλύτερα το λόγο μου, παρά να κοιτάξω την ευχαρίστησή μου. Από τη μια μεριά με κυνηγάει και με τυραννεί ο πόθος μου να δω τη δέσποινά μου· από την άλλη με σπρώχνει και με προσκαλεί η πίστη στο λόγο που έχω δώσει κι' η δόξα που θ' αποχτήσω σε τούτη την εκστρατεία. Όμως εκείνο που λογαριάζω να κάνω, θα είναι να πορευτώ βιαστικά βιαστικά και να πάω το γρηγορότερο εκεί που βρίσκεται αυτός ο γίγαντας· και μόλις φτάσω θα του κόψω το κεφάλι, και θα ξαναβάλω την πριγκιπέσσα να καθίσει μ' όλη της την ησυχία στο θρόνο της· κι' ύστερα αμέσως θα γυρίσω να φύγω, για να πάω να δω το φως που τα μάτια μου φωτίζει και την ψυχή μου. Θα της εξηγήσω τότε με τέτοιον τρόπο τα όσα γίνηκαν, που θα μείνει ευχαριστημένη από την αργοπορία μου, επειδή θα δει πως όλ' αυτά είχαν αποτέλεσμα το μεγάλωμα της δόξας της και της φήμης της· γιατί όλα όσα έχω κατορθώσει, κατορθώνω και θα κατορθώσω με τα όπλα μου σε τούτη τη ζωή, τα χρωστάω στη συμπάθειά της για μένα, και στο που είμαι δικός της»*[745].

Υποχρεωμένος βαθιά και ειλικρινά για οποιοδήποτε καλό του κάνουν, σπεύδει να ανταποδώσει τις χάρες ακόμα και με αντάλλαγμα την ίδια του τη ζωή, αφού εξάλλου την έχει δεσμεύσει με τους όρκους της περιπλανώμενης ιπποσύνης: *"-Yo soy el que tengo de serviros y acompañaros -respondió don Quijote-, y agradezco mucho la merced que se me hace y la buena opinión que de mí se tiene, la cual procuraré que salga verdadera, o me costará la vida, y aún más, si más costarme puede."*[746] που σημαίνει: *«-Εγώ είμαι που θα σας συνοδέψω και θα σας υπηρετήσω, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης· και μένω πολύ υποχρεωμένος με τη χάρη που μου κάνετε και για την καλή ιδέα*

[744] Cervantes, 2018a: 433-434
[745] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 332
[746] Cervantes, 2018a: 512

που 'χετε για μένα, και που θα προσπαθήσω να την αποδείξω αληθινή, ειδαλλιώς να την πληρώσω με τη ζωή μου και μ' ό, τι άλλο υπάρχει, για μένα πολυτιμότερο»[747].

Για τον δον Κιχώτη ο πόλεμος έχει μόνο έναν λόγο ύπαρξης: το υπέρτατο αγαθό της ειρήνης. Πίσω από κάθε πράξη πρέπει να κρύβεται ένα μεγάλο ιδανικό, φαίνεται να μας λέει, με άλλα λόγια, ο ιππότης: *"-Esta paz es el verdadero fin de la guerra, que lo mesmo es decir armas que guerra. Prosupuesta, pues, esta verdad, que el fin de la guerra es la paz, y que en esto hace ventaja al fin de las letras, vengamos ahora a los trabajos del cuerpo del letrado y a los del profesor de las armas, y véase cuáles son mayores."*[748] που σημαίνει: *«-Αυτή η ειρήνη είναι ο αληθινός σκοπός του πολέμου· γιατί το ίδιο πράμα είναι όταν λέμε επάγγελμα των όπλων κι' όταν λέμε πόλεμος. Αφού λοιπόν παραδεχτούμε μια φορά αυτή την αλήθια, πως σκοπός του πολέμου είναι η ειρήνη, ας έρθουμε τώρα στους σωματικούς κόπους του σπουδασμένου και του ανθρώπου των όπλων, κι' ας δούμε ποιοι από τους δυο είναι μεγαλύτεροι»*[749]. Εμβαθύνοντας στο θέμα, ο δον Κιχώτης αναφέρει ότι μόνο τέσσερις λόγοι δικαιολογούν την πράξη του πολέμου: ο πρώτος είναι για να υπερασπιστεί ο άνθρωπος τη χριστιανική πίστη, ο δεύτερος για να υπερασπίσει τη ζωή του και κατ' επέκταση την πατρίδα του, ο τρίτος για να σώσει την τιμή του και ο τέταρτος για να υπερασπιστεί τον βασιλιά του σε ένα δίκαιο πόλεμο. Καταθέτοντας τα λόγια του ιδαλγού: *"-Los varones prudentes, las repúblicas bien concertadas, por cuatro cosas han de tomar las armas y desenvainar las espadas, y poner a riesgo sus personas, vidas y haciendas: la primera, por defender la fe católica; la segunda, por defender su vida, que es de ley natural y divina; la tercera, en defensa de su honra, de su familia y hacienda; la cuarta, en servicio de su rey, en la guerra justa; y si le quisiéremos añadir la quinta (que se puede contar por segunda), es en defensa de su patria."*[750] που σημαίνει: *«-Οι φρόνιμοι άντρες, τα καθώς πρέπει κυβερνημένα κράτη, για τέσσερεις λόγους πρέπει να παίρνουν τα όπλα και να βγάζουν τα σπαθιά τους, και να βάζουν σε κίνδυνο τον εαυτό τους, τα ζώα τους και το βιός τους· ο πρώτος είναι για να διαφεντέψουν τη χριστιανική πίστη· ο δεύτερος, για να υπερασπίσουν τη ζωή τους, πράγμα που το επιτρέπουν ο φυσικός και ο θεϊκός νόμος· ο τρίτος, για να σώσουν την τιμή τους· ο τέταρτος, για να υπερασπίσουν το βασιλιά τους σ' ένα δίκαιο*

[747] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 414
[748] Cervantes, 2018a: 516
[749] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 419
[750] Cervantes, 2018b: 274-275

πόλεμο. Και ένας πέμπτος θα έλεγα ακόμη, που θα μπορούσαμε να τον λογαριάσουμε για δεύτερο, είναι για να υπερασπίσει κανείς την πατρίδα του»[751].

Με περισσό θάρρος υπερασπίζεται ο δον Κιχώτης τις προσωπικές θέσεις του, απορρίπτοντας ευθαρσώς, κατ' αυτόν τον τρόπο, οποιοδήποτε νόμο και αρχή της αυτοκρατορικής εξουσίας που αντιβαίνει στα πιστεύω του: *"-Venid acá, gente soez y malnacida: ¿saltear de caminos llamáis al dar libertad a los encadenados, soltar los presos, acorrer a los miserables, alzar los caídos, remediar los menesterosos? ¡Ah gente infame, digna por vuestro bajo y vil entendimiento que el cielo no os comunique el valor que se encierra en la caballería andante, ni os dé a entender el pecado e ignorancia en que estáis en no reverenciar la sombra, cuanto más la asistencia, de cualquier caballero andante! Venid acá, ladrones en cuadrilla, que no cuadrilleros, salteadores de caminos con licencia de la Santa Hermandad; decidme: ¿quién fue el ignorante que firmó mandamiento de prisión contra un tal caballero como yo soy? ¿Quién el que ignoró que son esentos de todo judicial fuero los caballeros andantes, y que su ley es su espada, sus fueros sus bríos, sus premáticas su voluntad? ¿Quién fue el mentecato, vuelvo a decir, que no sabe que no hay secutoria de hidalgo con tantas preeminencias ni esenciones como la que adquiere un caballero andante el día que se arma caballero y se entrega al duro ejercicio de la caballería? ¿Qué caballero andante pagó pecho, alcabala, chapín de la reina, moneda forera, portazgo ni barca? ¿Qué sastre le llevó hechura de vestido que le hiciese? ¿Qué castellano le acogió en su castillo que le hiciese pagar el escote? ¿Qué rey no le asentó a su mesa? ¿Qué doncella no se le aficionó y se le entregó rendida a todo su talante y voluntad? Y, finalmente, ¿qué caballero andante ha habido, hay ni habrá en el mundo, que no tenga bríos para dar él solo cuatrocientos palos a cuatrocientos cuadrilleros que se le pongan delante?"*[752] που σημαίνει: *«-Ελάτε δω, γενιά πρόστυχη και βρωμερή· ληστεία και κλεψιά των δρόμων ονομάζετε σεις το να λύνει κανείς τους αλυσοδεμένους, να λευτερώνει τους αιχμαλώτους, να βοηθάει τους δυστυχισμένους, να σηκώνει τους πεσμένους χάμω, ν' ανακουφίζει τους αναγκεμένους; Αχ, άτιμη γενιά, που με το ταπεινό και πρόστυχο πνεύμα σας είσαστε ανάξιοι να σας φανερώσουν οι ουρανοί το μεγαλείο της πλανόδιας ιπποσύνης, ή και να σας αφήσουνε να νοιώσετε καν την άγνοια και την αμαρτία όπου βρισκόσαστε με το να μη σεβόσαστε, όχι τον ίδιον, παρά και τον ήσκιο*

[751] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 258
[752] Cervantes, 2018a: 600-601

οποιουδήποτε πλανόδιου ιππότη! Ελάτε δω, λωποδύτες, ντυμένοι στρατιωτικά, κι' όχι στρατιώτες! Ληστές και κλέφτες με την άδεια της Άγιας Αδερφοσύνης! Πέστε μου: ποιος είτανε αυτός ο ηλίθιος που υπόγραψε ένα τέτοιο ένταλμα για τη σύλληψη ενός ιππότη σαν και μένα; Ποιος είτανε αυτός που δεν ήξερε πως ο ποινικός κώδικας δεν έχει καμιά δύναμη για τους πλανόδιους ιππότες, και πως ο νόμος τους είναι το σπαθί τους, κώδικας η παλληκαριά τους, κανονισμός η θέλησή τους; Ποιος είναι αυτός ο βλάκας, ξαναλέω, που δεν ξέρει πως δεν υπάρχει κανένας τίτλος και καμιά ευγένια που να 'χουν τόση ασυλία και τόσα δικαιώματα, όσα αποχτάει ένας πλανόδιος ιππότης από την ημέρα που χειροτονιέται και αφιερώνεται στο τραχύ επάγγελμα της ιπποσύνης; Ποιος πλανόδιος ιππότης πλήρωσε ποτέ του φόρο, ή τελωνείο, ή δεκάτη, ή πρόστιμο, ή για πέρασμα δρόμου και ποταμιού; Ποιος ράφτης γύρεψε ραφτικά για τη φορεσιά που του έκανε; Ποιος άρχοντας τονε ξένισε μέσα στον πύργο του και του ζήτησε να πληρώσει τα έξοδά του; Ποιος βασιλιάς δεν τον κάλεσε στο τραπέζι του; Ποια αρχοντοπούλα δεν ερωτεύθηκε μαζί του, και δεν του παραδόθηκε ταπεινά στη θέληση κι' ευχαρίστησή του; Και τέλος: ποιος πλανόδιος ιππότης έχει υπάρξει, υπάρχει ή θα υπάρξει ποτέ στον κόσμο, που να μην έχει την αντρειοσύνη να δώσει τετρακόσιες ξυλιές σε τετρακόσιους στρατιώτες της Αδερφοσύνης που 'θελε σηκώσουν κεφάλι μπροστά του;»[753].

Με πόνο ψυχής και λυγμούς αναπολεί ο δον Κιχώτης την εποχή που θέλει να ζωντανέψει, δηλώνοντας ξεκάθαρα τον σκοπό του στους συμπολίτες του: *"-Yo, señor barbero, no soy Neptuno, el dios de las aguas, ni procuro que nadie me tenga por discreto no lo siendo; sólo me fatigo por dar a entender al mundo en el error en que está en no renovar en sí el felicísimo tiempo donde campeaba la orden de la andante caballería. Pero no es merecedora la depravada edad nuestra de gozar tanto bien como el que gozaron las edades donde los andantes caballeros tomaron a su cargo y echaron sobre sus espaldas la defensa de los reinos, el amparo de las doncellas, el socorro de los huérfanos y pupilos, el castigo de los soberbios y el premio de los humildes. Los más de los caballeros que agora se usan, antes les crujen los damascos, los brocados y otras ricas telas de que se visten, que la malla con que se arman; ya no hay caballero que duerma en los campos, sujeto al rigor del cielo, armado de todas armas desde los pies a la cabeza; y ya no hay quien, sin sacar los pies de los estribos, arrimado a su lanza, sólo procure descabezar, como dicen, el sueño, como lo hacían los caballeros*

[753] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 506

andantes.''[754] που σημαίνει: *«-Εγώ, κύριε κουρέα, δεν είμαι Ποσειδώνας, θεός των νερών, ούτε γυρεύω να περάσω για φρόνιμος χωρίς να είμαι. Εγώ μονάχα πολεμώ να δώσω στον κόσμο να καταλάβει σε ποιο λάθος βρίσκεται μη θέλοντας να αναστήσει εκείνους τους τρισευτυχισμένους καιρούς όπου βασίλευε ο θεσμός της πλανόδιας ιπποσύνης. Όμως δεν είναι άξιος, τούτος ο δικός μας ο ξεπεσμένος αιώνας να χαρεί ένα τέτοιο μεγάλο καλό, σαν εκείνο που χαιρόντουσαν οι περασμένοι αιώνες, τότες που οι πλανόδιοι ιππότες έπαιρναν απάνω τους και φορτονόντουσαν το μεγάλο χρέος να διαφεντεύουν τα διάφορα βασίλεια, να προστατεύουν τις παρθένες, να στηρίζουν τα ορφανά και τα ανήλικα, να ταπεινώνουν τους φαντασμένους και τους ψηλομύτες, και να σηκώνουν ψηλά τους ταπεινούς. Οι περισσότεροι από τους σημερινούς ιππότες το έχουν καλύτερα να τριζοβολούν απάνω τους τα δαμασκιά και τα χρυσόφαντα και άλλα πολύτιμα υφάσματα, παρά τα σιδερόπλεχτα πουκάμισα που έπρεπε να φορούνε. Δεν έχει πια ιππότες να κοιμούνται στα βουνά και στα λαγκάδια, παραδομένοι στις κάκητες του ουρανού, αρματωμένοι με όλη τους την αρματωσιά, από την κορφή έως τα νύχια· και δεν υπάρχει πια κανένας που, καβάλα στο άλογό του, χωρίς να βγάλει καθόλου τα πόδια του από τις πατητήρες, στηριγμένος στο κοντάρι του, να κοιτάζει πώς να ξεκλέψει, καθώς λένε, λίγο ύπνο, όπως έκαναν άλλοτε οι πλανόδιοι ιππότες»*[755].

Συμβουλεύοντας τον σκουταριώτη του, Σάντσο Πάνθα, σχετικά με τη διακυβέρνηση του νησιού που ανέλαβε, μας αποκαλύπτει το όραμά του για την έννοια της καλής διοίκησης, που συμποσούται στην αξιοπρέπεια που οφείλουν να έχουν τα πρόσωπα που φέρουν υψηλά αξιώματα, στην υιοθέτηση της σωστής στάσης σε κάθε περίσταση ούτως ώστε να αλαφραίνει το βάρος των ενόχων, αλλά και να αποθαρρύνονται οι επίδοξοι κλέφτες και στη μέριμνα για τη φροντίδα του φτωχού ανθρώπου: *''Cuando esperaba oír nuevas de tus descuidos e impertinencias, Sancho amigo, las oí de tus discreciones, de que di por ello gracias particulares al cielo, el cual del estiércol sabe levantar los pobres, y de los tontos hacer discretos. Dícenme que gobiernas como si fueses hombre, y que eres hombre como si fueses bestia, según es la humildad con que te tratas; y quiero que adviertas, Sancho, que muchas veces conviene y es necesario, por la autoridad del oficio, ir contra la humildad del corazón; porque el buen adorno de la persona que está puesta en graves cargos ha de ser conforme a lo que ellos piden, y no a la medida de lo que su humilde condición le*

[754] Cervantes, 2018b: 48-49
[755] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 35

inclina. Vístete bien, que un palo compuesto no parece palo. No digo que traigas dijes ni galas, ni que siendo juez te vistas como soldado, sino que te adornes con el hábito que tu oficio requiere, con tal que sea limpio y bien compuesto. Para ganar la voluntad del pueblo que gobiernas, entre otras has de hacer dos cosas: la una, ser bien criado con todos, aunque esto ya otra vez te lo he dicho, y la otra, procurar la abundancia de los mantenimientos; que no hay cosa que más fatigue el corazón de los pobres que la hambre y la carestía. […] Sé padre de las virtudes y padrastro de los vicios. No seas siempre riguroso, ni siempre blando, y escoge el medio entre estos dos estremos; que en esto está el punto de la discreción. Visita las cárceles, las carnicerías y las plazas, que la presencia del gobernador en lugares tales es de mucha importancia: consuela a los presos, que esperan la brevedad de su despacho, es coco a los carniceros, que por entonces igualan los pesos, y es espantajo a las placeras, por la misma razón. No te muestres, aunque por ventura lo seas […] codicioso, mujeriego ni glotón; porque en sabiendo el pueblo y los que te tratan tu inclinación determinada, por allí te darán batería, hasta derribarte en el profundo de la perdición"[756] που σημαίνει: *«Όταν περίμενα ν' ακούσω νέα για την ανεμελιά σου και την κουταμάρα σου, φίλε Σάντσο, τ' ακούω για τη μυαλοσύνη σου· κι' ευχαρίστησα ιδιαίτερα τον ουρανό, που από την κοπριά ξέρει ν' ανασταίνει τους φτωχούς, κι' από τους κουτούς να κάνει γνωστικούς. Μου λένε πως κυβερνάς σαν άντρας κι' ότι ενώ είσαι άντρας φέρνεσαι στον εαυτό σου τόσο ταπεινά σα να είσουνα κανένα ζώον, τόσο λίγο τονε λογαριάζεις. Θέλω λοιπόν να μάθεις, Σάντσο, ότι πολλές φορές είναι ανάγκη και το ζητάει το επιβάλλον του επαγγέλματος, να πας ενάντια στην ταπεινοσύνη της καρδιάς· γιατί η καθωσπρέπει στάση του ανθρώπου, που βρίσκεται στα υψηλά αξιώματα, πρέπει να συμφωνεί με τις απαιτήσεις που εκείνα έχουν, κι' όχι να την ταιριάζεις με την ταπεινοσύνη της δικής σου κατάστασης. Ντύνεσαι καλά γιατί κι' ο κόπανος καλοντυμένος δε δείχνει κόπανος. Δε λέω να φοράς στολίδια και χρυσαφικά, ούτε πάλι, ενώ είσαι δικαστής να ντύνεσαι σαν απλός στρατιώτης, αλλά να φοράς τα ρούχα που ζητά η θέση σου, αρκεί να είναι καθαρά και καλοβαλμένα. Για να κερδίσεις την υπακοή του λαού που κυβερνάς, ανάμεσα σ' άλλα πρέπει να κάνεις δυο πράγματα: Το ένα, να έχεις με όλους καλούς τρόπους, αν και αυτό σου το έχω κιόλας ξαναπεί· και τ' άλλο, να προσπαθήσεις να έχεις πάντα αφθονία στα τρόφιμα· γιατί δεν υπάρχει πράγμα που πιο πολύ να κουράζει την καρδιά του φτωχού από την πείνα και τη στέρηση. […] Γίνου πατέρας της αρετής, και πατριός της αμαρτίας. Μην είσαι πάντα*

[756] Cervantes, 2018b: 465-466

αυστηρός ούτε και πάντα μαλακός, παρά διάλεξε ανάμεσα στις άκρες αυτές τη μέση· γιατί εκεί ακριβώς βρίσκεται η εξυπνάδα. Να πηγαίνεις στις φυλακές, στα χασάπικα, στην αγορά· γιατί του κυβερνήτη η παρουσία σ' αυτά τα μέρη είναι πολύ σημαντική. Είναι παρηγοριά για τους κατάδικους που περιμένουν να συντομευθεί η τιμωρία τους· είναι μπαμπούλας για τους χασάπηδες, που τότε προσέχουνε στα ζύγια τους, και είναι φόβητρο για τις μανάβισσες της αγοράς, για τον ίδιο λόγο. Μη φαίνεσαι, αν και κατά τύχη μπορεί να είσαι […] τσιγκούνης, γυναικάς, λαίμαργος γιατί όταν ξέρει ο λαός, κι' όσοι έχουνε να κάνουν μαζί σου, ετούτη σου την αδυναμία από κει θα σε χτυπήσουν ως να σε γκρεμίσουν στα βάθη του χαμού»[757].

Στην κοινωνία που οραματίζεται ο δον Κιχώτης, οι σχέσεις των ανθρώπων δεν θα μπορούσαν να μην είναι στενές και υποστηρικτικές: *"–Eso estaba puesto en razón –respondió Sancho–, porque, según vuestra merced dice, más anejas son a los caballeros andantes las desgracias que a sus escuderos. –Engáñaste, Sancho –dijo don Quijote–; según aquello, quando caput dolet […] etcétera. –No entiendo otra lengua que la mía –respondió Sancho. –Quiero decir –dijo don Quijote– que cuando la cabeza duele, todos los miembros duelen, y así, siendo yo tu amo y señor, soy tu cabeza, y tú mi parte, pues eres mi criado, y por esta razón el mal que a mí me toca, o tocare, a ti te ha de doler, y a mí el tuyo."*[758] που σημαίνει: *«-Αυτό είτανε και το δίκιο, αποκρίθηκε ο Σάντσος, γιατί, ως καθώς μου λες πάντοτε η αφεντιά σου, οι κακοτυχίες πρέπουνε περισσότερο στους πλανόδιους ιππότες παρί στους ιπποκόμους τους. -Γελιέσαι, Σάντσο, τον αντέσκοψε ο Δον Κιχώτης, γιατί όπως λένε, quando caput dolet και τα λοιπά. -Δεν καταλαβαίνω άλλη γλώσσα από τη δική μου, αποκρίθηκε ο Σάντσος. -Θέλω μ' αυτό να πω, έκανε ο Δον Κιχώτης, πως όταν πονεί το κεφάλι πονούν όλα τ' άλλα μέρη του κορμιού. Και έτσι εγώ, μια κι' είμαι ο κύριός σου και αφεντικός σου, είμαι το κεφάλι, και εσύ είσαι ένα μέρος δικό μου, αφού είσαι στη δούλεψή μου· και γι' αυτό το λόγο, ο πόνος που με βρίσκει εμένα, ή που μέλλει να με βρει, πρέπει να σε κάνει κι' εσένα να υποφέρεις, όπως με κάνει κι' εμένα ο δικός σου»*[759]. Καταφέρνει όντως, και πώς αλλιώς θα μπορούσε να συμβεί, να δημιουργήσει και ο ίδιος, μετά από πολλές δοκιμασίες και περιπέτειες, μια σχέση αγάπης με τον σκουταριώτη του, Σάντσο Πάνθα, αφού, μάλλον, μπροστά στην ειλικρίνεια και στην αγαθότητα μαλακώνει ακόμα και ο πιο τραχύς άνθρωπος: *"–Eso no es el mío –respondió Sancho–; digo, que no tiene nada de bellaco;*

[757] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 440-441
[758] Cervantes, 2018b: 56-57
[759] Μετάφραση Κ. Καρθαίου - Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 42

antes tiene una alma como un cántaro; no sabe hacer mal a nadie, sino bien a todos, ni tiene malicia alguna: un niño le hará entender que es de noche en la mitad del día, y por esta sencillez le quiero como a las telas de mi corazón, y no me amaño a dejarle, por más disparates que haga."[760] που σημαίνει: *«-Τέτοιο πράμα δεν είναι ο δικός μου, αποκρίθηκε ο Σάντσος· γιατί ο δικός μου δεν έχει τίποτα κατεργάρικο απάνω του· το εναντίο, έχει μια ψυχή σαν του προβάτου, δεν μπορεί να κάνει κακό σε κανένα, παρά είναι καλός για όλον τον κόσμο, και ούτε έχει καμιά κακία μέσα του: θα μπορούσε κι' ένα παιδί ακόμα να τον κάνει να πιστέψει πως είναι νύχτα όταν είναι μέρα μεσημέρι· και ίσια ίσια, επειδή είναι έτσι αγαθός και απλοϊκός, γι' αυτό τον αγαπώ σαν το αίμα της καρδιάς μου, και δε μου βαστά να τονε παρατήσω ό,τι παλαβωμάρες κι' αν κάνει»*[761].

Καθώς φαίνεται, όμως, πουθενά δεν χωράει η μακρόστενη και ξερακιανή φιγούρα του ιππότη: *"-¿En qué opinión me tiene el vulgo, en qué los hidalgos y en qué los caballeros? […] –Pues lo primero que digo –dijo–, es que el vulgo tiene a vuestra merced por grandísimo loco, y a mí por no menos mentecato. Los hidalgos dicen que no conteniéndose vuestra merced en los límites de la hidalguía, se ha puesto don y se ha arremetido a caballero con cuatro cepas y dos yugadas de tierra y con un trapo atrás y otro adelante. Dicen los caballeros que no querrían que los hidalgos se opusiesen a ellos, especialmente aquellos hidalgos escuderiles que dan humo a los zapatos y toman los puntos de las medias negras con seda verde."*[762] που σημαίνει: *«-Ποια ιδέα έχουνε για μένα οι άνθρωποι του λαού, ποια ιδέα οι ιδάλγοι, και ποια οι ιππότες; […] -Τότε το πρώτο που έχω να πω, αποκρίθηκε ο Σάντσος, είναι πως οι άνθρωποι του λαού έχουνε την ευγενία σου για πολύ μεγάλο τρελό, και εμένα για άλλο τόσο μεγάλο βλάκα. Οι ιδάλγοι πάλι λένε πως η ευγενία σου δε σε έφτανε να μείνεις κι' εσύ ένας καλός ιδάλγος, παρά επήρες και κόλησες στο όνομά σου εκείνο το Δον, και θέλησες ξάφνου να κάνεις τον ιππότη, χωρίς να 'χεις παραπάνω από τέσσερις ρίζες αμπέλι και δυο στρέμματα χωράφι, και με ένα κουρέλι από μπροστά και με ένα από πίσω. Οι ιππότες, από την άλλη μεριά, λένε πως δεν τους αρέσει να γυρεύουν οι ιδάλγοι να γίνουν ένα μαζί τους, και μάλιστα καμπόσοι απ' αυτούς που μαυρίζουνε με φούμο τα παπούτσια τους και μαντάρουνε τις μαύρες τους κάλτσες με πράσινο μετάξι»*[763].

[760] Cervantes, 2018b: 142
[761] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 126
[762] Cervantes, 2018b: 57-58
[763] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 43-44

Γνωρίζει, ωστόσο, πολύ καλά ο ιδαλγός τις πίκρες που γεύονται οι μεγάλοι και γενναίοι άντρες: *"–Mira, Sancho –dijo don Quijote–: donde quiera que está la virtud en eminente grado, es perseguida. Pocos o ninguno de los famosos varones que pasaron dejó de ser calumniado de la malicia. Julio César, animosísimo, prudentísimo y valentísimo capitán, fue notado de ambicioso y algún tanto no limpio, ni en sus vestidos ni en sus costumbres. Alejandro, a quien sus hazañas le alcanzaron el renombre de Magno, dicen dél que tuvo sus ciertos puntos de borracho. De Hércules, el de los muchos trabajos, se cuenta que fue lascivo y muelle. De don Galaor, hermano de Amadís de Gaula, se murmura que fue más que demasiadamente rijoso; y de su hermano, que fue llorón. Así que, ¡oh Sancho!, entre las tantas calumnias de buenos, bien pueden pasar las mías, como no sean más de las que has dicho."*[764] που σημαίνει: *«-Κοίταξε, Σάντσο, έκανε ο Δον Κιχώτης: όπου η παλληκαριά στέκεται πολύ ψηλά, οι άνθρωποι την εχθρεύονται. Λίγοι είταν εκείνοι, ή και κανένας δεν είτανε, από τους μεγάλους ανθρώπους των παλιών καιρών, που να γλύτωσε από την αβανιά και την κακογλωσσιά του μοχθηρού κόσμου. Ο Ιούλιος Καίσαρας, εκείνος ο γενναιότατος, συνετότατος και αξιότατος στρατηγός, κατηγορήθηκε πως είτανε φιλόδοξος και πως δεν είτανε πολύ καθαρός, ούτε στο ντύσιμό του ούτε στην ηθική του. Για τον Αλέξαντρο, που τα σπουδαία του τα κατορθώματα του κέρδισαν το προσόνομα του Μεγάλου, είπανε πως είχε τη συνήθεια να μεθοκοπά. Για τον Ηρακλή, εκείνον με τους πολλούς άθλους, θέλουν να πούνε πως είτανε πεθυμιάρης και μαλακομαθημένος. Για τον Δον Γαλαόρο, τον αδελφό του Αμάδη του Γαλάτη, σέρνονταν ο λόγος πως είτανε πολύ καυγατζής, και για τον αδερφό του πως είτανε κλαψιάρης. Έτσι λοιπόν, αγαπητέ μου Σάντσο, μαζί με τα τόσα άδικα λόγια που ειπώθηκαν για τόσους σπουδαίους ανθρώπους, μπορούνε να πάνε κι' αυτά που ειπώθηκαν για μένα, αν δεν είναι περισσότερα απ' όσα μου είπες»*[765]. Καθώς, επίσης, γνωρίζει πολύ καλά και τις συνήθειες των ανθρώπων: *"–No te enojes, Sancho, ni recibas pesadumbre de lo que oyeres, que será nunca acabar. Ven tú con segura conciencia, y digan lo que dijeren; y es querer atar las lenguas de los maldicientes lo mesmo que querer poner puertas al campo. Si el gobernador sale rico de su gobierno, dicen dél que ha sido un ladrón, y si sale pobre, que ha sido un parapoco y un mentecato."*[766] που σημαίνει: *«-Μη θυμώνεις, Σάντσο, και μη στενοχωριέσαι μ' αυτά που ακούς γιατί τελειωμό δε θα έχουμε· έχεις εσύ τη συνείδησή*

[764] Cervantes, 2018b: 58-59
[765] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 44
[766] Cervantes, 2018b: 501

σου ήσυχη, κι' άσε τους άλλους να λένε ό, τι θέλουν. Γιατί όποιος θέλει να δέσει τη γλώσσα αυτωνών που κακολογούν είναι σα να θέλει να βάλει πόρτες στον κάμπο. Αν ο κυβερνήτης βγει πλούσιος από την κυβέρνησή του, λένε πως είταν κλέφτης κι' αν βγει φτωχός πως είταν ανίκανος κι' αχαΐρευτος»[767].

Από την αγάπη και την προσφορά του στον συνάνθρωπο κρίνεται η μεγαλοσύνη και η αξία του ανθρώπου, μας υπενθυμίζει ο δον Κιχώτης: *"-Del linaje plebeyo no tengo que decir sino que sirve sólo de acrecentar el número de los que viven, sin que merezcan otra fama ni otro elogio sus grandezas. De todo lo dicho quiero que infiráis, bobas mías, que es grande la confusión que hay entre los linajes, y que solos aquéllos parecen grandes e ilustres que lo muestran en la virtud, y en la riqueza y liberalidad de sus dueños. Dije virtudes, riquezas y liberalidades, porque el grande que fuere vicioso será vicioso grande, y el rico no liberal será un avaro mendigo, que al poseedor de las riquezas no le hace dichoso el tenerlas, sino el gastarlas, y no el gastarlas comoquiera, sino el saberlas bien gastar. Al caballero pobre no le queda otro camino para mostrar que es caballero sino el de la virtud, siendo afable, bien criado, cortés, y comedido, y oficioso; no soberbio, no arrogante, no murmurador, y, sobre todo, caritativo; que con dos maravedís que con ánimo alegre dé al pobre se mostrará tan liberal como el que a campana herida da limosna, y no habrá quien le vea adornado de las referidas virtudes que, aunque no le conozca, deje de juzgarle y tenerle por de buena casta, y el no serlo sería milagro; y siempre la alabanza fue premio de la virtud, y los virtuosos no pueden dejar de ser alabados."*[768] που σημαίνει: *«-Για τις γενιές του κάτω λαού που έμειναν πάντα στο χαμηλό τους επίπεδο, δεν έχω να σας πω τίποτ' άλλο, παρά πως χρειάζονται μόνο για να αυξαίνουν το πλήθος των ανθρώπων που ζούνε χωρίς ν' αποχτήσουν ποτέ κάποια δόξα ή κάποια φήμη για κανένα μεγαλείο τους. Από όλα αυτά που σας είπα θέλω να καταλάβετε, αγαπητά μου κουτορνίθια, πως υπάρχει μεγάλο ανακάτωμα και μπέρδεμα με τις πολλές και διάφορες γενιές, και πως μεγάλες φαίνονται μονάχα εκείνες που το αποδείχνουνε με τις αρετές, τα πλούτη και τη γενναιοδωρία των ανθρώπων που ανήκουν σ' αυτά. Λέω τις αρετές τους, τα πλούτη τους και τη γενναιοδωρία τους, γιατί ο μεγάλος που θα είτανε αμαρτωλός, θα είτανε αμαρτωλός μεγάλος και ο πλούσιος που δε θα είτανε γενναιόδωρος, θα είταν ένας φιλάργυρος ζητιάνος· γιατί για τον άνθρωπο που έχει τα πλούτη δεν είναι ευτυχία να τα κατέχει, παρά*

[767] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 474
[768] Cervantes, 2018b: 89

να τα ξοδεύει· και να τα ξοδεύει, όχι για να κάνει το κέφι του, παρά για το καλό. Για το φτωχό ιππότη δε μένει άλλος δρόμος για να αποδείξει πως είναι ιππότης, παρά ο δρόμος της αρετής, όντας φιλικός, καλοαναθρεμμένος, ευγενικός, και σεμνός, και υποχρεωτικός· και να μην είναι φαντασμένος, μήτε καυκησιάρχης, ούτε ψωροπερήφανος, ούτε κακόγλωσσος, και πάνω απ' όλα να σπλαχνίζεται και να ελεεί τους αναγκεμένους· γιατί φτάνουν τα λίγα όβολα που θα δώσει στο φτωχό με καλή καρδιά για να δειχτεί τόσο γενναίος όσο εκείνος που μοιράζει ελεημοσύνες, χτυπώντας τις καμπάνες· και δε θα βρεθεί άνθρωπος που θα τον δει στολισμένο, μ' αυτές τις αρετές που είπαμε, και που, και χωρίς να τον ξέρει, δε θα κρίνει και δε θα πιστέψει πως αυτός είναι πρόσωπο από καλή γενιά, και που δε θα το έχει για θαύμα αν αποδειχτεί πως δεν είναι· και ο έπαινος στάθηκε πάντα αμοιβή της αρετής, και δεν μπορεί ποτέ οι ενάρετοι άνθρωποι να μην παινεύονται από όλον τον κόσμο»[769]. Δεν θα μπορούσε, κατά συνέπεια, να θέτει διαφορετικά κριτήρια και στόχους για τον εαυτό του από αυτά που μεταλαμπαδεύονται μέσα από τη χριστιανική πίστη, τα οποία συντελούν στην κάθαρση της ψυχής από τυχόν πάθη και μικρότητες και οδηγούν στην πολυπόθητη κατάκτηση άθλων και φήμης: *"-Así, ¡oh Sancho!, que nuestras obras no han de salir del límite que nos tiene puesto la religión cristiana que profesamos. Hemos de matar en los gigantes a la soberbia; a la envidia, en la generosidad y buen pecho; a la ira, en el reposado continente y quietud del ánimo; a la gula y al sueño, en el poco comer que comemos y en el mucho velar que velamos; a la [lujuria] y lascivia, en la lealtad que guardamos a las que hemos hecho señoras de nuestros pensamientos; a la pereza, con andar por todas las partes del mundo, buscando las ocasiones que nos puedan hacer y hagan, sobre cristianos, famosos caballeros. Ves aquí, Sancho, los medios por donde se alcanzan los estremos de alabanzas que consigo trae la buena fama."*[770] που σημαίνει: *«-Έτσι λοιπόν, ω Σάντσο, τα έργα μας δεν πρέπει να βγαίνουν από τα όρια που μας έχει βαλμένα η χριστιανική θρησκεία που ακολουθούμε· έχουμε χρέος να σκοτώνουμε μέσα στην ψυχή των γιγάντων τον εγωϊσμό, τη ζήλια, με τη δική μας μεγαλοψυχία και τη γενναία καρδιά· την οργή, με το συγκρατημένο φέρσιμο και τη γαλήνη της ψυχής· τη λαιμαργία και τον ύπνο, με το λίγο φαγητό που θα τρώμε και με την πολλή αγρύπνια που θα αγρυπνούμε· το πάθος της σάρκας και την ακολασία, με την πίστη που θα κρατούμε σ' εκείνες που τις έχουμε κάνει δέσποινες των στοχασμών μας· την οκνηρία, με το να πηγαίνουμε σε όλα τα μέρη του*

[769] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 73-74
[770] Cervantes, 2018b: 103-104

κόσμου αναζητώντας τις ευκαιρίες που μπορούν να μας κάνουν και μας κάνουν περισσότερο χριστιανούς απ' ότι είμαστε, μαζί και ξακουσμένους ιππότες»[771].

Με καθαρό αλτρουϊσμό συμπεριφέρεται ο ιδαλγός μπροστά στον πόνο, παραμερίζοντας τις προσωπικές του θλίψεις και οδύνες: *"-Caballero soy, y de la profesión que decís; y aunque en mi alma tienen su propio asiento las tristezas, las desgracias y las desventuras, no por eso se ha ahuyentado della la compasión que tengo de las ajenas desdichas. De lo que [cantastes] poco ha colegí que las vuestras son enamoradas, quiero decir, del amor que tenéis a aquella hermosa ingrata que en vuestras lamentaciones nombrastes."*[772] που σημαίνει: *«-Ιππότης είμαι, και ακολουθώ τα δόγματα που είπες η ευγενία σου· και μ' όλο που μέσα στην ψυχή μου έχουνε στήσει την κατοικία τους οι θλίψες, τα βάσανα και οι δυστυχίες, δεν έχει ωστόσο εξοριστεί από μέσα μου η συμπόνοια για τους πόνους των άλλων και από όσα σε άκουσα να λες η ευγενία σου, πάει λίγη ώρα, έβγαλα το συμπέρασμα πως της ευγενίας σου οι πόνοι είναι ερωτικοί, θέλω να πω, γεννημένοι από τον έρωτα που έχεις για κείνη, την ωραία αχάριστη, όπως την ονομάτισες τωραδά η ευγενία σου στο θλιμμένο σου τραγούδι»*[773].

Συγκρίνοντας τον έρωτα με τον πόλεμο, ο δον Κιχώτης κλείνει διακριτικά το μάτι του στους ερωτευμένους, προτρέποντάς τους να διεκδικήσουν το αγαπημένο τους πρόσωπο χρησιμοποιώντας όλα τα θεμιτά μέσα: *"–Teneos, señores, teneos; que no es razón toméis venganza de los agravios que el amor nos hace; y advertid que el amor y la guerra son una misma cosa, y así como en la guerra es cosa lícita y acostumbrada usar de ardides y estratagemas para vencer al enemigo, así en las contiendas y competencias amorosas se tienen por buenos los embustes y marañas que se hacen para conseguir el fin que se desea, como no sean en menoscabo y deshonra de la cosa amada. Quiteria era de Basilio, y Basilio de Quiteria, por justa y favorable disposición de los cielos. Camacho es rico, y podrá comprar su gusto cuando, donde y como quisiere. Basilio no tiene más desta oveja, y no se la ha de quitar alguno, por poderoso que sea; que a los dos que Dios junta no podrá separar el hombre, y el que lo intentare, primero ha de pasar por la punta desta lanza."*[774] που σημαίνει: *«-Σταθείτε, κύριοι, σταθείτε· γιατί δεν είναι σωστό να θέτε να πάρετε εκδίκηση για τις προσβολές που μας κάνει ο έρωτας· και στοχαστείτε πως ο έρωτας και ο πόλεμος είναι ένα και το ίδιο*

[771] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 88-89
[772] Cervantes, 2018b: 137
[773] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 121
[774] Cervantes, 2018b: 218

πράγμα· και, όπως στον πόλεμο είναι πράγμα συνηθισμένο και νόμιμο να μεταχειρίζεται κανείς τεχνάσματα και στρατηγήματα για να νικήσει τον εχθρό του, έτσι και στις ερωτικές αντιζηλίες και αντιμαχίες είναι πράγμα καλό και δίκαιο η πονηριά και η απάτη για να πετύχει κανένας το σκοπό του, ενόσω δεν είναι να βλάψει και να ατιμάσει μ' αυτόν τον τρόπο το αγαπημένο του πρόσωπο. Η Κιτερία είτανε του Βασίλη, και ο Βασίλης της Κιτερίας, όπως το θέλησε η δίκαιη και ευνοϊκή απόφαση των ουρανών. Ο Καμάτσος είναι πλούσιος, και θα μπορέσει να αποκτήσει εκείνο που του αρέσει όταν, όπου και όπως το θελήσει. Ο Βασίλης δεν έχει παρά τούτο μόνο το αρνίον και δεν έχει κανένας δικαίωμα να του το πάρει, όσο δυνατός κι' αν είναι· γιατί αυτούς που ενώνει ο Θεός, δε θα μπορέσει άνθρωπος να τους χωρίσει· και όποιος δοκιμάσει να το κάνει, έχει να περάσει πρώτα από την άκρη τούτου του κονταριού μου»[775]. Ωστόσο, ο θαρραλέος ιδαλγός δεν παρασύρεται από ρομάντζα και φτηνά συναισθήματα, προσπαθώντας πάντα να διαφυλάξει την τιμή της γυναίκας από τυχόν κακοτοπιές, στις οποίες οδηγεί πολλές φορές ο έρωτας τα άμυαλα κορίτσια, αφού μπορούν πραγματικά να ερωτευτούν χωρίς να έχουν θέσει κανένα λογικό κριτήριο: *"–Si todos los que bien se quieren se hubiesen de casar –dijo don Quijote–, quitaríase la elección y jurisdicción a los padres de casar sus hijos con quien y cuando deben, y si a la voluntad de las hijas quedase escoger los maridos, tal habría que escogiese al criado de su padre, y tal al que vio pasar por la calle, a su parecer, bizarro y entonado, aunque fuese un desbaratado espadachín; que el amor y la afición con facilidad ciegan los ojos del entendimiento, tan necesarios para escoger estado, y el del matrimonio está muy a peligro de errarse, y es menester gran tiento y particular favor del cielo para acertarle."*[776] που σημαίνει: *«-Αν είτανε να παντρεύονται όσοι αγαπιούνται, είπε ο Δον Κιχώτης, θα έχαναν οι γονείς πια το δικαίωμα να αποφασίζουν αυτοί με ποιους και πότε θε έπρεπε να παντρεύονται τα παιδιά τους· και αν είτανε να διαλέγουν τα κορίτσια τους άντρες τους, η μια ήθελε διαλέξει τον υπηρέτη του πατέρα της, η άλλη τον πρώτο που ήθελε δει να περνά το δρόμο και που ήθελ' να της φανεί κομψός και καλοφτιαγμένος, και αν ακόμη τύχαινε να είναι κανένα χαμένο κορμί· γιατί ο έρωτας και το πάθος κλείνουν εύκολα τα μάτια του λογικού, που είναι τόσο αναγκαία για να αποφασίσει κανείς για τη ζωή του· και στο γάμο υπάρχει μεγάλος κίνδυνος να γελαστεί κανένας και χρειάζεται μεγάλη προσοχή και ιδιαίτερη ευλογία του ουρανού για να βγει σε καλό»*[777].

[775] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 186-187
[776] Cervantes, 2018b: 196-197
[777] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 180

Η γνώμη των ανθρώπων που θολώνεται από την οικονομική ευρωστία και τα μεγαλεία δεν φαίνεται να βρίσκει σύμφωνο τον ιδαλγό· και αν ακόμα, ορισμένες φορές, η πραγματικότητα μαρτυρά αλλιώς τις καταστάσεις, η συνείδηση οφείλει να τους δίνει τη σωστή τους θέση, φαίνεται να μας υπενθυμίζει ο δον Κιχώτης: *"–A eso puedo decir –respondió don Quijote– que Dulcinea es hija de sus obras, y que las virtudes adoban la sangre, y que en más se ha de estimar y tener un humilde virtuoso que un vicioso levantado. Cuanto más que Dulcinea tiene un jirón que la puede llevar a ser reina de corona y cetro; que el merecimiento de una mujer hermosa y virtuosa a hacer mayores milagros se estiende, y, aunque no formalmente, virtualmente tiene en sí encerradas mayores venturas."*[778] που σημαίνει: *«-Σε τούτο μπορώ να πω, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, ότι η Δουλσινέα είναι κόρη των έργων της, κι' ότι οι αρετές της διορθώνουν τη γενιά της, κι' ότι πιότερο πρέπει να εκτιμάμε και να λογαριάζουμε τον ενάρετο φτωχό, παρά τον καλογενημένο αμαρτωλό. Πόσο μάλιστα όταν η Δουλσινέα έχει τέτοια αρετή και χάρη, ώστε μπορεί να φτάσει να γίνει βασίλισσα με στέμμα και σκήπτρο, καθώς της όμορφης κι' ενάρετης γυναίκας η αξία μπορεί να την κάνει να φτάσει στα πιο σπουδαία θαύματα, κι' αν ετούτο δεν γίνεται στην πραγματικότητα, τουλάχιστο στη σκέψη πρέπει να τη θεωρούμε ικανή για τα πιο υψηλά πεπρωμένα»*[779].

Μέσα από τις συμβουλές που δίνει στον Σάντσο διαφαίνεται η καινοτόμα σκέψη και στάση του ιππότη που θέλει την αρετή να έχει μεγαλύτερη αξία από τους κοινωνικούς τίτλους, ακόμα και όταν απαντάται στον πιο ταπεινό και καταφρονημένο άνθρωπο: *"-Haz gala, Sancho, de la humildad de tu linaje, y no te desprecies de decir que vienes de labradores; porque viendo que no te corres, ninguno se pondrá a correrte; y préciate más de ser humilde virtuoso que pecador soberbio. Innumerables son aquellos que de baja estirpe nacidos, han subido a la suma dignidad pontificia e imperatoria, y desta verdad te pudiera traer tantos ejemplos, que te cansaran. Mira, Sancho: si tomas por medio la virtud, y te precias de hacer hechos virtuosos, no hay para qué tener envidia a los que [padres y agüelos] tienen príncipes y señore; porque la sangre se hereda, y la virtud se aquista y la virtud vale por sí sola lo que la sangre no vale."*[780] που σημαίνει: *«-Παινέψου, Σάντσο, καλύτερα για την ταπεινή σου γενιά και μη φοβάσαι πως θα χάσεις αν πεις ότι προέρχεσαι από γεωργούς γιατί βλέποντας πως εσύ ο ίδιος δεν ντρέπεσαι γι' αυτό, κανένας άλλος δε θα σε ντροπιάσει· και προσπάθησε*

[778] Cervantes, 2018b: 314
[779] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 263
[780] Cervantes, 2018b: 387

να είσαι καλύτερα ταπεινός κι' ενάρετος, παρά αμαρτωλός και καυχησιάρης. Αμέτρητοι είναι εκείνοι που από την ταπεινή γενιά έφτασαν στ' ανώτατα αξιώματα του ποντίφικα και του αυτοκράτορα και σε τούτη την αλήθεια θα μπορούσα να σου αραδιάσω τόσα παραδείγματα ώστε να σε ζαλίσω. Πρόσεχε, Σάντσο: Κι' αν έχεις για οδηγό σου την αρετή, και φιλοτιμηθείς να κάνεις πράξεις ενάρετες, δε θα έχεις να ζηλέψεις εκείνους που έχουν προγόνους πρίγκηπες κι' αφεντάδες· γιατί το αίμα κληρονομιέται και η αρετή αποχτιέται, και η αρετή μονάχη αξίζει όσο δεν αξίζει το αίμα»[781].

Ο ιδαλγός δεν περιορίζεται από τις αγάπες του και τα πάθη του· όντας ελεύθερος να υπερασπιστεί τον αδικημένο συνάνθρωπό του, απαρνείται ακόμα και την πολύτιμη ιπποσύνη του: *"–Pues con ese seguro y con buena licencia de vuestra grandeza –replicó don Quijote–, desde aquí digo que por esta vez renuncio a mi hidalguía, y me allano y ajusto con la llaneza del dañador, y me hago igual con él, habilitándole para poder combatir conmigo; y así, aunque ausente, le desafío y repto en razón de que hizo mal en defraudar a esta pobre que fue doncella, y ya por su culpa no lo es, y que le ha de cumplir la palabra que le dio de ser su legítimo esposo, o morir en la demanda."*[782] που σημαίνει: *«-Τότε λοιπόν μ' αυτή τη βεβαίωση και με την άδεια της μεγαλοσύνης σου, αντείπε ο Δον Κιχώτης, από τώρα κιόλας λέω, πως για τούτη τη φορά απαρνιέμαι την ιπποσύνη μου και ταπεινώνουμε για να φτάσω στο επίπεδο της προστυχιάς του φταίχτη, γίνουμαι όμοιός του κι' έτσι τον κάνω άξιο να χτυπηθεί μαζί μου· κι' αν και δεν είν' εδώ παρών, τον προκαλώ να λογικευτεί και να αντιληφθεί ότι έκανε πολύ άσκημα να απατήσει αυτή τη δυστυχισμένη, που είτανε κορίτσι, και τώρα από φταίξιμό του δεν είναι πια, και πρέπει να κρατήσει το λόγο του και να γίνει νόμιμος σύζυγός της, ή να πεθάνει στον αγώνα»*[783].

Το ζωντανό και σπινθηροβόλο πνεύμα του δον Κιχώτη αναγνωρίζει την αξία της ελευθερίας ως το υπέρτατο αγαθό του ανθρώπου: *"–La libertad, Sancho, es uno de los más preciosos dones que a los hombres dieron los cielos; con ella no pueden igualarse los tesoros que encierra la tierra ni el mar encubre; por la libertad, así como por la honra, se puede y debe aventurar la vida, y, por el contrario, el cautiverio es el mayor mal que puede venir a los hombres. Digo esto, Sancho, porque bien has visto el regalo, la abundancia que en este castillo que dejamos hemos tenido; pues en mitad de aquellos banquetes sazonados y de aquellas bebidas de nieve, me parecía a mí que*

[781] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 366
[782] Cervantes, 2018b: 473
[783] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 448

estaba metido entre las estrechezas de la hambre, porque no lo gozaba con la libertad que lo gozara si fueran míos; que las obligaciones de las recompensas de los beneficios y mercedes recibidas son ataduras que no dejan campear al ánimo libre. ¡Venturoso aquel a quien el cielo dio un pedazo de pan, sin que le quede obligación de agradecerlo a otro que al mismo cielo! –Con todo eso –dijo Sancho– que vuesa merced me ha dicho, no es bien que se quede sin agradecimiento de nuestra parte doscientos escudos de oro que en una bolsilla me dio el mayordomo del duque, que como píctima y confortativo la llevo puesta sobre el corazón, para lo que se ofreciere; que no siempre hemos de hallar castillos donde nos regalen, que tal vez toparemos con algunas ventas donde nos apaleen."[784] που σημαίνει: *«-Η ελευθερία, Σάντσο, είναι ένα από τα πιο πολύτιμα αγαθά που οι ουρανοί χάρισαν στους ανθρώπους· δεν της παραβγαίνουν μήτε οι θησαυροί που περικλείνει η γη, ούτε οι θησαυροί που τα πέλαγα σκεπάζουν: Για την ελευθερία, όπως και για την τιμή, μπορεί κι' έχει χρέος κανείς να δώσει ακόμα και τη ζωή του· αντίθετα, η σκλαβιά είναι το χειρότερο κακό που μπορεί να βρει τον άνθρωπο. Το λέω τούτο, Σάντσο, γιατί είδες τα δώρα και την καλοπέραση που είχαμε στον πύργο αυτό, κι' όμως ενώ έτρωγα τα νόστιμα φαγιά στα κατάφορτα τραπέζια κι' έπινα τα ολόδροσα ποτά, ωστόσο ένιωθα σάμπως να βασανιζόμουνα από την πείνα και δίψα, γιατί δεν τ' απολάμβανα με την ίδια ελευθερία που θα τα χαιρόμουν αν είτανε δικά μου· η υποχρέωση ν' αναγνωρίσουμε το καλό και τις περιποιήσεις που μας κάνουν, είναι δεσμά που δεν αφήνουν ελεύθερο το πνεύμα. Καλότυχος εκείνος που ο ουρανός του έδωσε ένα κομμάτι ψωμί, δίχως να έχει να το χρωστάει παρά μονάχα στον ουρανό. -Μ' όλα τούτα, έκανε ο Σάντσος, που η ευγενία σου μου είπες, δε θα 'ναι καλό να μείνουν δίχως αναγνώριση από μέρος μας, τα διακόσα χρυσά σκούδα, που μέσα σ' ένα πουγγί μου έδωσε ο αρχιθαλαμηπόλος του δούκα, που σα θεράπειο και μπάλσαμο το 'χω πάνω στην καρδιά μου για ό,τι ήθελε μας τύχει· τι δε θα 'χουμε πάντα να βρίσκουμε παλάτια όπου να μας φιλεύουνε καθώς μπορεί μάλιστα και να βρεθούμε σε τίποτα χάνια όπου να μας ξυλοφορτώσουν»*[785].

Σε μια κοινωνία, στην οποία ο άνθρωπος έχει απογυμνωθεί από τις αρετές και τα χαρίσματα, ο δον Κιχώτης έρχεται να μας θυμίσει το ασύγκριτο κάλλος του ψυχικού κόσμου: *"–¡Crueldad notoria! –dijo Sancho–. ¡Desagradecimiento inaudito! Yo de mí sé decir que me rindiera y avasallara la más mínima razón amorosa suya. ¡Hideputa,*

[784] Cervantes, 2018b: 515-516
[785] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 486

y qué corazón de mármol, qué entrañas de bronce y qué alma de argamasa! Pero no puedo pensar qué es lo que vio esta doncella en vuestra merced que así la rindiese y avasallase: qué gala, qué brío, qué donaire, qué rostro, qué cada cosa por sí déstas, o todas juntas, le enamoraron; que en verdad en verdad que muchas veces me paro a mirar a vuestra merced desde la punta del pie hasta el último cabello de la cabeza, y que veo más cosas para espantar que para enamorar; y, habiendo yo también oído decir que la hermosura es la primera y principal parte que enamora, no teniendo vuestra merced ninguna, no sé yo de qué se enamoró la pobre. –Advierte, Sancho –respondió don Quijote–, que hay dos maneras de hermosura: una del alma y otra del cuerpo; la del alma campea y se muestra en el entendimiento, en la honestidad, en el buen proceder, en la liberalidad y en la buena crianza, y todas estas partes caben y pueden estar en un hombre feo, y cuando se pone la mira en esta hermosura, y no en la del cuerpo, [suele nacer] el amor con ímpetu y con ventajas. Yo, Sancho, bien veo que no soy hermoso, pero también conozco que no soy disforme, y bástale a un hombre de bien no ser monstruo para ser bien querido, como tenga los dotes del alma que te he dicho."[786] που σημαίνει: *«-Μπράβο, απονιά, είπε ο Σάντσος. Μωρέ αχαριστία ανήκουστη! Εγώ ξέρω να πω ότι το μικρότερο λογάκι αγάπης να μου 'λεγε ήθελε να παραδοθώ. Π' ανάθεμά το, τι καρδιά από πέτρα είναι τούτη που έχεις αφεντικό, τι σπλάχνα από ατσάλι, τι ψυχή από γρανίτη! Κι' όμως δεν μπορώ να καταλάβω τι σου βρήκε της ευγενίας σου ετούτη η κοπέλα ώστε να χάσει έτσι το νου της και να σου παραδοθεί: Τι τάχα; Το κέφι; Την ομορφιά; Τον αγέρα; Το παράστημα; Τι απ' όλα τούτα, ή όλα μαζί, την έκαναν να σ' αγαπήσει; Γιατί, μα την αλήθεια, κάμποσες φορές στέκουμαι και σε τηράω την ευγενία σου, από την άκρη του ποδιού ως την τελευταία τρίχα της κεφαλής σου, και, μα την αλήθεια, λέω, πιότερα πράματα βλέπω που μπορούν να κάνουν τον άνθρωπο να σκιαχτεί, παρά να σ' ερωτευθεί· κι' επειδή και του λόγου μου έχω ακουστά πως η ομορφιά είναι το πρώτο και σπουδαιότερο πράμα που τραβάει τον έρωτα, καθώς όμως η αφεντιά σου δεν την έχεις, δεν μπορώ να καταλάβω πώς η δόλια κοπέλα σ' ερωτεύθηκε. -Για πρόσεξε, Σάντσο, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, και είναι δυο ειδών η ομορφιά: Είναι της ψυχής η μία, και του κορμιού η άλλη. Η ομορφιά της ψυχής φαίνεται στη γνώση, και στην τιμιότητα, και στην καλή προαίρεση, στην ελευθερία και στην καλή ανατροφή, κι' όλα τούτα μπορεί να τα έχει ένας άνθρωπος άσκημος· κι' όταν δει κανένας ετούτη την ομορφιά κι' όχι την ομορφιά του κορμιού, τότε η αγάπη που γεννιέται είναι*

[786] Cervantes, 2018b: 520-521

πιο φλογερή και βαστάει περισσότερο. Το βλέπω, Σάντσο, κι' εγώ καλά πως δεν είμαι όμορφος, ξέρω ωστόσο πως δεν είμαι και κανένας κακόθωρος· και είν' αρκετό για τον καλό τον άνθρωπο να μην είναι τέρας για να μπορέσει ν' αγαπηθεί, όταν έχει μάλιστα τα προτερήματα της ψυχής που κιόλας σου είπα»[787].

Η αχαριστία για τον ιδαλγό είναι αναμφισβήτητα η μεγαλύτερη αμαρτία στην οποία μπορεί να περιπέσει ο άνθρωπος: *"–Entre los pecados mayores que los hombres cometen, aunque algunos dicen que es la soberbia, yo digo que es el desagradecimiento, ateniéndome a lo que suele decirse: que de los desagradecidos, está lleno el infierno. Este pecado, en cuanto me ha sido posible, he procurado yo huir desde el instante que tuve uso de razón, y si no puedo pagar las buenas obras que me hacen con otras obras, pongo en su lugar los deseos de hacerlas, y cuando éstos no bastan, las publico, porque quien dice y publica las buenas obras que recibe, también las recompensara con otras, si pudiera; porque, por la mayor parte, los que reciben son inferiores a los que dan, y así, es Dios sobre todos, porque es dador sobre todos y no pueden corresponder las dádivas del hombre a las de Dios con igualdad, por infinita distancia; y esta estrecheza y cortedad, en cierto modo, la suple el agradecimiento. Yo, pues, agradecido a la merced que aquí se me ha hecho, no pudiendo corresponder a la misma medida, conteniéndome en los estrechos límites de mi poderío, ofrezco lo que puedo y lo que tengo de mi cosecha; y así, digo que sustentaré dos días naturales en mitad de ese camino real que va a Zaragoza, que estas señoras zagalas contrahechas que aquí están son las más hermosas doncellas y más corteses que hay en el mundo, excetado sólo a la sin par Dulcinea del Toboso, única señora de mis pensamientos, con paz sea dicho de cuantos y cuantas me escuchan."*[788] που σημαίνει: *«-Ανάμεσα στις μεγαλύτερες αμαρτίες που κάνουν οι άνθρωποι, αν και μερικοί λένε πως είναι η ματαιοδοξία, εγώ λέω πως είναι η αχαριστία, λογαριάζοντας αυτό που λένε: ότι από τους αχάριστους γεμάτη είναι η κόλαση. Απ' αυτή την αμαρτία προσπάθησα να γλιτώσω όπως μπόρεσα από τη στιγμή που άρχισα να σκέφτομαι κι' αν δεν μπορώ να πληρώσω τα καλά που μου κάνουν με έργα άλλα, βάζω στη θέση τους την επιθυμία που έχω για να τα κάνω· κι' όταν τούτη δε φτάνει, τότε τη διαλαλώ· γιατί όποιος λέει και διαλαλεί τα καλά που του κάνουν, θα μπορούσε και να τα ξεπληρώσει με άλλα· καθώς οι περισσότεροι απ' όσους δέχονται τα καλά είναι κατώτεροι από κείνους που τα προσφέρουν, κι' έτσι ο Θεός είναι*

[787] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 491
[788] Cervantes, 2018b: 524

πάνω απ' όλους, γιατί αυτός είν' ο δωρητής πάνω απ' όλους· και δεν μπορούν το ίδιο ν' ανταποκριθούν τα δώρα των ανθρώπων στα δώρα του Θεού, γιατί είναι αμέτρητη η απόσταση από τούτους σε Κείνον· αυτή την αδυναμία, ας πούμε, και την ανημποριά των ανθρώπων στην ανταπόδοση κάπως την αντικαθιστά η ευγνωμοσύνη. Έτσι κι' εγώ, αναγνωρίζοντας την ευεργεσία που εδώ μου γίνεται, και μη μπορώντας ν' ανταποκριθώ με τα ίδια μέτρα, και μένοντας στα στενά όρια της δύναμής μου, προσφέρω ό,τι μπορώ κι' ό,τι γίνεται να διαθέσω· έτσι λοιπόν λέω πως: ολάκαιρες δυο μέρες και στη μέση της βασιλικής δημοσιάς που πάει στη Σαραγόσα θα σταθώ και θα λέω και θα διαλαλώ πως αυτές οι σενιόρες βοσκοπούλες που βρίσκουνται εδώ, είναι οι πιο όμορφες κοπέλες, οι πιο ευγενικές που υπάρχουνε στον κόσμο, εξαιρώντας μονάχα τη δίχως ταίρι Δουλσινέα του Τοβόσου, μοναδική κυρά των λογισμών μου, δίχως παρεξήγηση για όσους και όσες με ακούν»[789].

Ακόμα και όταν η τύχη του τα φέρνει έτσι, ώστε να πρέπει να παραβεί τον όρκο που είχε δώσει στην περιπλανώμενη ιπποσύνη, ο δον Κιχώτης κρατά γερά μέσα στην καρδιά του τις αξίες που του έδωσαν πνοή, όπως είναι η αξία της εντιμότητας, η οποία από μόνη της επιφέρει μεταξύ άλλων ειλικρίνεια και αξιοπιστία: *"–Tan de valientes corazones es, señor mío, tener sufrimiento en las desgracias como alegría en las prosperidades, y esto lo juzgo por mí mismo, que si cuando era gobernador estaba alegre, agora que soy escudero de a pie, no estoy triste. Porque he oído decir que esta que llaman por ahí Fortuna es una mujer borracha y antojadiza, y, sobre todo, ciega, y así, no vee lo que hace, ni sabe a quién derriba, ni a quién ensalza. –Muy filósofo estás, Sancho –respondió don Quijote–; muy a lo discreto hablas; no sé quien te lo enseña. Lo que te sé decir es que no hay fortuna en el mundo, ni las cosas que en él suceden, buenas o malas que sean, vienen acaso, sino por particular providencia de los cielos, y de aquí viene lo que suele decirse: que cada uno es artífice de su ventura. Yo lo he sido de la mía, pero no con la prudencia necesaria, y así, me han salido al gallarín mis presunciones; pues debiera pensar que al poderoso grandor del caballo del de la Blanca Luna no podía resistir la flaqueza de Rocinante. Atrevíme en fin, hice lo que puede, derribáronme, y aunque perdí la honra, no perdí, ni puedo perder, la virtud de cumplir mi palabra. Cuando era caballero andante, atrevido y valiente, con mis obras y con mis manos acreditaba mis hechos, y agora, cuando soy escudero pedestre, acreditaré mis palabras cumpliendo la que di de mi promesa. Camina, pues,*

[789] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 494-495

amigo Sancho, y vamos a tener en nuestra tierra el año del noviciado, con cuyo encerramiento cobraremos virtud nueva para volver al nunca de mí olvidado ejercicio de las armas."[790] που σημαίνει: *«-Είναι ωστόσο γνώρισμα της πιο γενναίας καρδιάς, αφέντη μου, να θλίβεται για τις δυστυχίες, όπως και να χαίρεται για τις καλοτυχιές και τούτο μπορώ να το κρίνω κι' από μένα τον ίδιο, που κι' αν όταν είμουν κυβερνήτης βρισκόμουν χαρούμενος και τώρα που είμαι πάλι ιπποκόμος κι' από πάνω πορεύουμαι πεζός, δεν βαρυγκομώ· γιατί έχω ακουστά ότι αυτή που τη λένε τύχη είναι γυναίκα παλαβή κι' όλο καπρίτσιο, κι' άσε που είναι και θεόστραβη· έτσι ούτε βλέπει τι κάνει, μήτε ξέρει ποιον ρίχνει κάτω και ποιόνε σηκώνει αψηλά. -Πολύ φιλόσοφος μου γίνηκες, Σάντσο, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης. Με περίσσια γνώση μιλάς και δεν ξέρω ποιος σ' έμαθε. Αυτό που ξέρω να σου πω είναι ότι δεν υπάρχει τύχη στον κόσμο, κι' ούτε αυτά που μας γίνουνται, καλά ή κακά, μας έρχουνται έτσι, στα κουτουρού, παρά από κάποια ιδιαίτερη πρόνοια τ' ουρανού· κι' από κει βγαίνει αυτό που συνηθίζουμε να λέμε: Πως ο καθένας είν' άξιος της τύχης του. Κι' εγώ στάθηκα άξιος της δικής μου, όμως δεν είχα, βλέπεις, την πρεπούμενη φρόνηση, κι' έτσι πλήρωσα ακριβά για την καυχησιά μου· έπρεπε, βλέπεις, να σκεφτώ πως με το τρισμέγαλο άλογο του ιππότη της Λευκής Σελήνης δεν μπορούσε να τα βγάλει πέρα η κακομοιριά του Ροσινάντε. Τέλος, να που το τόλμησα, κι' ας έκανα ό,τι μπόρεσα εκείνο μ' έριξε· κι' αν και έχασα την τιμή μου, ωστόσο δεν έχασα, ούτε μπορώ ποτέ να χάσω, την αρετή που έχω να κρατώ πάντα το λόγο μου. Όταν είμουνα πλανόδιος ιππότης, γενναίος και τολμηρός στις πράξεις μου και στο σπαθί μου, τα έργα μου έπαιρναν αξία· τώρα που κατάντησα ιπποκόμος και μάλιστα πεζός, θα δώσω πίστη κι' αξία στα λόγια μου κρατώντας την υπόσχεση που έδωσα. Άντε, τράβα, φίλε Σάντσο, πάμε να περάσουμε στην πατρίδα το χρόνο της δοκιμασίας, και με την περισυλλογή και τον περιορισμό θα βρούμε καινούργια δύναμη για να ξαναγυρίσουμε στο αλησμόνητο επάγγελμά μου των αρμάτων»*[791]. Με περισσή γενναιοδωρία μάλιστα μέσα στη θλίψη του αναλαμβάνει την ευθύνη που του αναλογεί για την ήττα του και την απώλεια της λατρευτής του ιπποσύνης: *"–¡Pues ni él ni las armas –replicó don Quijote– quiero que se ahorquen, porque no se diga que a buen servicio, mal galardón! –Muy bien dice vuestra merced –respondió Sancho–, porque según opinión de discretos, la culpa del asno no se ha de echar a la albarda; y pues deste suceso vuestra merced tiene la culpa, castíguese a sí mesmo, y no revienten sus iras por las ya rotas y sangrientas armas, ni*

[790] Cervantes, 2018b: 590-591
[791] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 557

por las mansedumbres de Rocinante, ni por la blandura de mis pies, queriendo que caminen más de lo justo."[792] που σημαίνει: *«-Τότε λοιπόν μήτε αυτόν, μήτε τ' άρματα θα κρεμάσουμε, έκανε ο Δον Κιχώτης. Δε θέλω να μου πουν ότι στάθηκα αχάριστος. - Πολύ σωστά τα λες η ευγενία σου, αντείπε ο Σάντσος, γιατί σύμφωνα με τη γνώμη του κάθε γνωστικού, το φταίξιμο του γαϊδάρου, δεν πάει να το ρίχνουνε στο σαμάρι· και για τούτα δω που έπαθες, η αφεντιά σου έχεις όλο το φταίξιμο· κι' έτσι την αφεντιά σου πρέπει να τιμωρήσεις, κι' όχι να ξεθυμάνεις το θυμό σου πάνω στον υπομονετικό και καλό Ροσινάντε, κι' ούτε στα δύσμοιρα τα ποδάρια μου, για να τα βάζεις να περπατούν πιότερο απ' ό, τι πρέπει»*[793].

Σαν να μην έχει από μόνη της αξία η ζωή όταν αποχωρίζεται από το κυνήγι των υψηλών ιδανικών και σαν πράγματι να έχει ο δον Κιχώτης μια ιερή αποστολή να φέρει εις πέρας, συλλογιέται συντετριμμένος την ατυχία που τον αναγκάζει να ζήσει χωρίς ιδανικά και αρετές, αποποιούμενος την αλλόκοτη φύση του, χωρίς καμία ελπίδα σωτηρίας: *"–Come, Sancho amigo –dijo don Quijote–, sustenta la vida, que más que a mí te importa, y déjame morir a mí a manos de mis pensamientos y a fuerzas de mis desgracias. Yo, Sancho, nací para vivir muriendo, y tú para morir comiendo, y porque veas que te digo verdad en esto, considérame impreso en historias, famoso en las armas, comedido en mis acciones, respetado de príncipes, solicitado de doncellas; al cabo al cabo, cuando esperaba palmas, triunfos y coronas, granjeadas y merecidas por mis valerosas hazañas, me he visto esta mañana pisado y acoceado y molido, de los pies de animales inmundos y soeces. Esta consideración me embota los dientes, entorpece las muelas, y entomece las manos, y quita de todo en todo la gana del comer, de manera que pienso dejarme morir de hambre, muerte la más cruel de las muertes."*[794] που σημαίνει: *«-Φάε, φίλε Σάντσο, είπε ο Δον Κιχώτης. Κοίτα να τραφείς για να διατηρήσεις τη ζωή σου που πιότερο από μένα σ' ενδιαφέρει, κι' άσε με εμένα να ρέψω κάτω από των λογισμών μου το βάρος και να πεθάνω από της μοίρας μου τα χτυπήματα. Εγώ, Σάντσο, γεννήθηκα για να ζω πεθαίνοντας, κι' εσύ για να πεθάνεις τρώγοντας· και για να δεις πόσο αληθινά είναι τούτα που σου λέω, σκέψου πως είμαι κιόλας τυπωμένος στις ιστορίες, πως είμαι ξακουστός στ' άρματα, ευγενικός κι' όπως πρέπει στα έργα μου, πως με σέβουνται και με τιμούνε πρίγκιπες, και είμαι περιζήτητος από τις δεσποσύνες· και την ώρα που, τέλος πάντων, περίμενα κι' εγώ τιμές και δόξες*

[792] Cervantes, 2018b: 591-592
[793] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 558
[794] Cervantes, 2018b: 527-528

και στεφανώματα και θριάμβους, γιατί τ' άξιζαν και το απαιτούσαν τα γενναία κατορθώματά μου, βρέθηκα, σήμερα κιόλας το πρωί, πεσμένος, τσαλαπατημένος και σακατεμένος, κάτω από τα ποδάρια των πιο άθλιων ζώων. Αυτή η σκέψη μου στιφαίνει το στόμα, αχρηστεύει τα δόντια μου, μουδιάζει τα χέρια μου και μου κόβει ολότελα την όρεξη για να φάω· ώστε λέω ν' αφήσω καλύτερα να πεθάνω από την πείνα, και να βρω τον πιο σκληρό θάνατο απ' όλους τους θανάτους»[795].

Αποδεικνύοντας ότι η πηγή της επανάστασης ενάντια στην ηθική κατάπτωση και παρακμή είναι η ευγενική και ρομαντική ψυχή, ο δον Κιχώτης πλέκει στίχους με τους καημούς του: *"–Duerme tú, Sancho –respondió don Quijote–, que naciste para dormir; que yo, que nací para velar, en el tiempo que falta de aquí al día, daré rienda a mis pensamientos, y los desfogaré en un madrigalete, que, sin que tú lo sepas, anoche compuse en la memoria. –A mí me parece –respondió Sancho– que los pensamientos que dan lugar a hacer coplas no deben de ser muchos. Vuesa merced coplee cuanto quisiere, que yo dormiré cuanto pudiere."*[796] που σημαίνει: *«-Κοιμήσου εσύ, Σάντσο, είπε ο Δον Κιχώτης, γιατί για να κοιμάσαι ήρθες στον κόσμο ενώ εγώ γεννήθηκα για ν' αγρυπνώ, και τούτη την ώρα που υπολείπεται ως να ξημερώσει θα την αφιερώσω στους λογισμούς μου· θα τους πλέξω σ' ένα μαδριγάλι που δίχως να το ξέρεις, τη νύχτα το έφτιαξα κιόλας και το έχω έτοιμο μέσα στο μυαλό μου. -Εγώ λέω, αποκρίθηκε ο Σάντσος, πως οι λογισμοί που φέρνουν στίχους δε θα 'ναι και τόσοι πολλοί. Στιχόπλεξε η αφεντιά σου όσο τραβά η ψυχή σου και του λόγου μου θα κοιμηθώ όσο τραβά η όρεξή μου»*[797].

Πλησιάζοντας στο τέλος της ζωής του ο ιδαλγός απολογείται αινιγματικά για τις τρελές ιδέες που του γέννησαν τα ιπποτικά μυθιστορήματα και επιδιώκει να αποκαταστήσει το όνομά του στις συνειδήσεις των δικών του ανθρώπων, επιτρέποντας εν τέλει στα νέα ήθη, που είχαν επικρατήσει, να αναγγείλουν την έλευση μιας νέας εποχής: *"–¿Qué es lo que vuestra merced dice, señor? ¿Tenemos algo de nuevo? ¿Qué misericordias son éstas, o qué pecados de los hombres? –Las misericordias –respondió don Quijote–, sobrina, son las que en este instante ha usado Dios conmigo, a quien, como dije, no las impiden mis pecados. Yo tengo juicio ya, libre y claro, sin las sombras caliginosas de la ignorancia, que sobre él me pusieron mi amarga y continua leyenda de los detestables libros de las caballerías. Ya conozco sus disparates y sus embelecos, y no me pesa sino que este desengaño ha llegado tan tarde, que no me deja tiempo para*

[795] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 498-499
[796] Cervantes, 2018b: 605
[797] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 571

hacer alguna recompensa, leyendo otros que sean luz del alma. Yo me siento, sobrina, a punto de muerte; querría hacerla de tal modo, que diese a entender que no había sido mi vida tan mala, que dejase renombre de loco; que puesto que lo he sido, no querría confirmar esta verdad en mi muerte. Llámame, amiga, a mis buenos amigos: el cura, al bachiller Sansón Carrasco y a maese Nicolás, el barbero, que quiero confesarme y hacer mi testamento."[798] που σημαίνει: *«-Τι λέει η ευγενία σου, σενιόρ; Έχουμε τίποτα καινούργιο; Τι έλεος είν' αυτό που λες και τι αμαρτήματα των ανθρώπων; -Το έλεος, ανηψιά μου, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, είναι αυτό που τη στιγμή ετούτη ο Θεός μου δείχνει και που δεν το σταματούν οι αμαρτίες μου. Έχω τώρα πια κρίση καθαρή και λεύτερη που γλίτωσε από τα πυκνά σκοτάδια της αμάθειας όπου με είχε ρίξει το ελεεινό κι' ασταμάτητο εκείνο διάβασμα που έκανα στ' άθλια βιβλία της ιπποσύνης. Τώρα πια αναγνωρίζω τις ασυναρτησίες τους και την ψευτιά τους, και γι' άλλο δε θλίβομαι παρά για το ότι αυτή η διάψευση έρχεται τόσο αργά ώστε δε μου μένει καιρός να κάνω κάποιαν επανόρθωση διαβάζοντας άλλα βιβλία που να ρίξουν φως στην ψυχή μου. Νιώθω, ανηψιά μου, πως έφτασε η ώρα μου να πεθάνω· και θα ήθελα να το έκανα με τέτοιο τρόπο, ώστε όλοι να καταλάβαιναν ότι η ζωή μου δεν είταν τόσο κακή, ώστε ν' αφήσω όνομα για τρελός· γιατί, μια που είμουνα κάποτε τέτοιος δε θα ήθελα να το αποδείξω και με το θάνατό μου. Φώναξε, κόρη μου, τους καλούς μου φίλους: Τον παπά, το σπουδαστή Καρράσκο και το μαστρο-Νικόλα το μπαρμπέρη, γιατί θέλω να εξομολογηθώ και να κάνω τη διαθήκη μου»*[799].

Δεν ήταν, ωστόσο, ισχνές οι αντιδράσεις των ανθρώπων που τον γνώρισαν, μπροστά σε αυτή την τόσο απρόσμενη αλλαγή του ιδαλγού, έστω και αν οι λόγοι τους δεν εξυπηρετούσαν υψηλούς σκοπούς, όπως θα άρμοζε στην περίσταση: *"–¡Oh señor –dijo don Antonio–, Dios os perdone el agravio que habéis hecho a todo el mundo en querer volver cuerdo al más gracioso loco que hay en él! ¿No veis, señor, que no podrá llegar el provecho que cause la cordura de don Quijote a lo que llega el gusto que da con sus desvaríos? Pero yo imagino que toda la industria del señor bachiller no ha de ser parte para volver cuerdo a un hombre tan rematadamente loco, y si no fuese contra caridad, diría que nunca sane don Quijote, porque con su salud, no solamente perdemos sus gracias, sino las de Sancho Panza su escudero, que cualquiera dellas puede volver a alegrar a la misma melancolía. Con todo esto, callaré, y no le diré nada,*

[798] Cervantes, 2018b: 643-644
[799] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 605-606

por ver si salgo verdadero en sospechar que no ha de tener efecto la diligencia hecha por el señor Carrasco."[800] που σημαίνει: *«-Α, κύριε, είπε ο Δον Αντώνιο, ο Θεός να σε συχωρέσει για το κακό που σ' όλο τον κόσμο θα κάνεις, άμα θέλεις να φέρεις στα λογικά του τον πιο χαριτωμένο τρελό που βρέθηκε σ' αυτόν. Μα δε βλέπεις, κύριέ μου, ότι το όφελος που θα βγει από τη φρονιμάδα του Δον Κιχώτη ποτέ δε θα φτάσει τη χαρά που δίνει με τις παλαβωμάρες του; Ωστόσο, λέω πως όλη η επιδεξιότητά σου, σενιόρ σπουδαστή, δε θα μπορέσει να ξαναφέρει στα λογικά του έναν άνθρωπο τόσο τρελό για δέσιμο· κι' αν δεν είταν πράγμα αντίθετο στο κάθε έλεος, θα μπορούσα να πω ποτέ να μη γιατρευτεί ο Δον Κιχώτης, γιατί με τη γιατριά του όχι μόνο χάνουμε τις χάρες εκεινού του ίδιου αλλά και του ιπποκόμου του, του Σάντσου Πάνσα, που κι' αυτουνού τα καμώματα μπορούν να δώσουνε χαρά και στην ίδια ακόμα τη μελαγχολία. Ωστόσο θα σωπάσω και δε θα πω τίποτα για να δω αν θα βγω αληθινός που λέω ότι τίποτα δε θα κάνεις, σενιόρ Καρράσκο»*[801].

Η μάλλον αναμενόμενη αντίδραση του Σάντσου Πάνθα καταδεικνύει περίτρανα, εκτός από τον ισχυρό δεσμό των δύο πρωταγωνιστών, και την εντυπωσιακή επίδραση της «αλλόκοτης» τρέλας του δον Κιχώτη: *"–Perdóname, amigo, de la ocasión que te he dado de parecer loco como yo, haciéndote caer en el error en que yo he caído, de que hubo y hay caballeros andantes en el mundo. –¡Ay! –respondió Sancho, llorando–. No se muera vuestra merced, señor mío, sino tome mi consejo, y viva muchos años; porque la mayor locura que puede hacer un hombre en esta vida es dejarse morir, sin más ni más, sin que nadie le mate, ni otras manos le acaben que las de la melancolía. Mire no sea perezoso, sino levántese desa cama, y vámonos al campo vestidos de pastores, como tenemos concertado: quizá tras de alguna mata hallaremos a la señora doña Dulcinea desencantada, que no haya más que ver. Si es que se muere de pesar de verse vencido, écheme a mí la culpa, diciendo que por haber yo cinchado mal a Rocinante le derribaron; cuanto más que vuestra merced habrá visto en sus libros de caballerías ser cosa ordinaria derribarse unos caballeros a otros, y el que es vencido hoy ser vencedor mañana."*[802] που σημαίνει: *«-Συχώρεσέ με, φίλε μου, γιατί σου έδωσα την ευκαιρία να φανείς και συ τρελός, σαν και μένα, παρασέρνοντάς σε στο λάθος που είχα πέσει εγώ, ότι υπάρχουν στον κόσμο πλανόδιοι ιππότες. -Αχ, αποκρίθηκε ο Σάντσος κλαίγοντας. Μην πεθαίνεις η ευγενία σου, αφέντη, μου, παρά ακολούθα τη*

[800] Cervantes, 2018b: 585
[801] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 552
[802] Cervantes, 2018b: 645-646

συμβουλή μου και ζήσε χρόνους πολλούς· τι η πιο μεγάλη τρέλα που μπορεί άνθρωπος να κάνει στη ζωή αυτή είναι ν' αφήσει έτσι δα να πεθάνει, δίχως πολλά πολλά, δίχως κανένας να τονε σκοτώσει, δίχως να τον αποτελειώσουν άλλα χέρια από της θλίψης. Άντε, μην είσαι τεμπέλης, παρά σήκω από το στρώμα ετούτο, κι' έλα να πάμε στον κάμπο ντυμένοι βοσκοί, όπως το συμφωνήσαμε· μπορεί πίσω από κανένα πουρνάρι να βρούμε την κυρά Δουλτσινέα ξεμαγεμένη, και τότε θα δεις τι έχει να γίνει. Κι' αν είναι και πεθαίνεις από τη λύπη σου γιατί είσαι νικημένος, απάνω μου το φταίξιμο, και πες πως εγώ σέλλωσα άσκημα το Ροσινάντε και σ' έριξαν κάτω· και μάλιστα, αφού η ευγενία σου έχεις σίγουρα δει στα βιβλία της ιπποσύνης ότι είναι πράμα συνηθισμένο να πέφτουν οι ιππότες, κι' ότι αυτός που σήμερα είναι νικημένος αύριο μπορεί να βγει νικητής»[803].

Με απολογητική και αφυπνιστική διάθεση ο δον Κιχώτης αποκαλύπτει τις ειλικρινείς προθέσεις του που δεν ήταν ποτέ άλλες από το να κάνει καλό σε όλους, διορθώνοντας αδικίες και αναίδειες : *"-Unos van por el ancho campo de la ambición soberbia; otros, por el de la adulación servil y baja; otros, por el de la hipocresía engañosa, y algunos, por el de la verdadera religión; pero yo, inclinado de mi estrella, voy por la angosta senda de la caballería andante, por cuyo ejercicio desprecio la hacienda, pero no la honra. Yo he satisfecho agravios, enderezado tuertos, castigado insolencias, vencido gigantes y atropellado vestiglos; yo soy enamorado, no más de porque es forzoso que los caballeros andantes lo sean, y siéndolo, no soy de los enamorados viciosos, sino de los platónicos continentes. Mis intenciones siempre las enderezo a buenos fines, que son de hacer bien a todos y mal a ninguno, si el que esto entiende, si el que esto obra, si el que desto trata merece ser llamado bobo, díganlo vuestras grandezas, duque y duquesa excelentes."*[804] που σημαίνει: *«- Άλλοι παίρνουν το δρόμο της ματαιόδοξης αλαζονείας, άλλοι της δουλόπρεπης και ταπεινής κολακείας, άλλοι της υποκρισίας, και τέλος μερικοί της αληθινής θρησκείας· ωστόσο εγώ, ακολουθώντας το αστέρι μου, τραβώ στο στενόχωρο μονοπάτι της πλανόδιας ιπποσύνης, περιφρονώντας σε τούτη μου την πορεία τα πλούτη, όχι όμως και την τιμή. Ικανοποίησα αδικημένους, ίσιωσα τα στραβά, ετιμώρησα αναίδειες, ενίκησα γίγαντες, τσάκισα τέρατα και βρυκολάκους και είμαι ερωτευμένος, γιατί τούτο είναι το πρεπούμενο για τον κάθε πλανόδιο ιππότη· κι' όντας τέτοιος, πάλι δεν είμαι από τους αμαρτωλούς, αλλά από τους πλατωνικούς της γης αυτής. Οι προθέσεις μου πάντα έχουν αγαθό σκοπό, που άλλος δεν*

[803] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 608
[804] Cervantes, 2018b: 307

είναι παρά να κάνω σ' όλους καλό και σε κανέναν κακό. Αν λοιπόν αυτός που έτσι σκέφτεται και τούτα πράττει αξίζει να τονε λένε βλάκα, πέστε το τότε και οι αφεντιές σας, δούκα και δουκέσσα υψηλότατοι»[805].

Γνωρίζοντας πολύ καλά τον προορισμό του, η ματιά του φημισμένου ιδαλγού δεν περιορίζεται στα στενά όρια της μικρής κοινωνίας του, παρά ατενίζει τα απέραντα μήκη της αιωνιότητας, θέτοντας τις βάσεις και το υπόδειγμα για τους μελλοντικούς ρωμαλέους περιπλανώμενους ιππότες που θα τολμήσουν να σηκώσουν στους ώμους τους παρόμοιο εγχείρημα: *"-A la mano de Dios -replicó don Quijote-. Pues así es, quiero, señor caballero, que sepades que yo voy encantado en esta jaula, por envidia y fraude de malos encantadores; que la virtud más es perseguida de los malos que amada de los buenos. Caballero andante soy, y no de aquellos de cuyos nombres jamás la fama se acordó para eternizarlos en su memoria, sino de aquellos que, a despecho y pesar de la mesma envidia, y de cuantos magos crió Persia, bracmanes la India, ginosofistas la Etiopía, ha de poner su nombre en el templo de la inmortalidad, para que sirva de ejemplo y dechado en los venideros siglos, donde los caballeros andantes vean los pasos que han de seguir, si quisieren llegar a la cumbre y alteza honrosa de las armas."*[806] που σημαίνει: *«-Με τη χάρη του Θεού, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, αφού είναι έτσι, μάθε κύριε ιππότη, πως εμένα μ' έχουνε ρίξει, μαγεμένον μέσα σε τούτο το κλουβί η ζήλια κι' ο δόλος κάποιων κακών μάγων· γιατί η αρετή κατατρέχεται πολύ περισσότερο από τους κακούς, παρότι αγαπιέται από τους καλούς. Ιππότης πλανόδιος είμαι· κι' όχι από κείνους που η φήμη δεν τους θυμήθηκε ποτέ για να τους αποθανατίσει στη μνήμη της, παρά από κείνους που στο πείσμα όλου του φθόνου, κι' όλων των μάγων που γέννησε ποτέ η Περσία, και των βραχμάνων της Ινδίας, και των γυμνοσοφιστών της Αιθιοπίας, είναι προορισμένοι να χαράξουν τ' όνομά τους μες στο ναό της αθανασίας, για να χρησιμεύει ως τύπος και παράδειγμα για τους μελλούμενους αιώνες, όπου οι πλανόδιοι ιππότες θα βλέπουνε το δρόμο που πρέπει ν' ακολουθούνε, αν θέλουν να φτάσουνε στην κορφή και στο ύψος της πολεμικής δόξας»*[807].

Σε αυτό το σημείο δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε το πάντα επίκαιρο σχόλιο του Θερβάντες: *"Felicísimos y venturosos fueron los tiempos donde se echó al mundo el audacísimo caballero don Quijote de la Mancha, pues por haber tenido tan honrosa determinación como fue el querer resucitar y volver al mundo la ya perdida y*

[805] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 289
[806] Cervantes, 2018a: 615-616
[807] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 521

casi muerta orden de la andante caballería, gozamos ahora, en esta nuestra edad, necesitada de alegres entretenimientos, no sólo de la dulzura de su verdadera historia, sino de los cuentos y episodios della, que, en parte, no son menos agradables y artificiosos y verdaderos que la misma historia.''[808] που σημαίνει: *«Καλότυχα και τρισευτυχισμένα είταν τα χρόνια που έδωσαν στον κόσμο το γενναιότατο ιππότη Δον Κιχώτη από τη Μάντσα· γιατί με το να πάρει εκείνος μια τέτοια περίδοξη απόφαση, όπως είταν η επιθυμία του ν' αναστήσει και να ξαναφέρει στον κόσμο τη χαμένη και σχεδόν πεθαμένη πλανόδια ιπποσύνη, μπορούμε τώρα εμείς να χαρούμε, σε τούτη τη στερημένη από κάθε εύθυμη διασκέδαση εποχή μας, όχι μόνο τη γλύκα της αληθινής του ιστορίας, παρ' ακόμη και τα διάφορα άλλα περιστατικά κι' επεισόδια που πολλές φορές δεν είναι λιγότερο διασκεδαστικά, περίτεχνα κι' αληθινά παρότι η ίδια ιστορία»*[809].

4.2.2 Η ιδιότητα του υπηρέτη μέσα από το παράδειγμα του Σάντσου Πάνθα

-Mire vuestra merced, señor caballero andante,
que no se le olvide lo que de la ínsula me tiene prometido;
que yo la sabré gobernar, por grande que sea.[810]

-Κοίτα, κύριε πλανόδινε ιππότη, να μη λησμονήσεις
κείνα που μου έχει τάξει η ευγενία σου για το νησί·
γιατί θα τα καταφέρω να το διοικήσω όσο κι αν είναι μεγάλο.[811]

Η βαθιά ανησυχία του Σάντσου Πάνθα, όπως μας επιτρέπει απλόχερα και ο ίδιος να αντιληφθούμε, φαίνεται ότι είναι η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του, στην οποία μάλλον έχει εναποθέσει όλες του τις ελπίδες για ευτυχία, ευημερία και καλοπέραση. Δεν χάνει ευκαιρία, μάλιστα, ο σκουταριώτης να υπενθυμίζει στο αφεντικό του την αμοιβή που του έχει τάξει, την οποία μάλλον προσμένει με ιδιαίτερη λαχτάρα. Απόλυτα συμφιλιωμένος και παραδομένος στους κανόνες της κοινωνίας του, ο Σάντσος μας διευκρινίζει: *''-Señor, yo soy hombre pacífico, manso, sosegado, y sé*

[808] Cervantes, 2018a: 389
[809] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 287
[810] Cervantes, 2018a: 164
[811] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 79

disimular cualquiera injuria, porque tengo mujer e hijos que sustentar y criar. Así, que séale a vuestra merced también aviso (pues no puede ser mandato) que en ninguna manera pondré mano a la espada, ni contra villano ni contra caballero; y que, desde aquí para delante de Dios, perdono cuantos agravios me han hecho y han de hacer, ora me los haya hecho, o haga, o haya de hacer, persona alta o baja, rico o pobre, hidalgo o pechero, sin exceptar estado ni condición alguna"[812] που σημαίνει: *«-Εγώ, άρχοντά μου, είμαι άνθρωπος ειρηνικός, ήμερος, ήσυχος, και ξέρω να μην προσέχω όποια προσβολή και να μου κάνουν· γιατί έχω να θρέψω γυναίκα και να μεγαλώσω παιδιά. Κι' έτσι, ας ακούσει η ευγενία σου την απόφασή μου (αφού δεν μπορώ να πω την προσταγή μου) πως με κανέναν τρόπο δε θα βάλω χέρι στο σπαθί μου, μήτε για χωριάτη, μήτε για ιππότη· και πως από δω κι' εμπρός, ίσαμε το τέλος του κόσμου, δίνω συχώρεση για όλες τις προσβολές που μου έχουν κανωμένες και που θα μου κάνουν ποτέ: όποιος κι αν μου τις έκανε, ή μου τις κάνει, ή θε να μου τις κάνει: ψηλός ή κοντός, πλούσιος ή φτωχός, άρχοντας ή λαός, δίχως να κάνω διαφορά για κανέναν»*[813]. Χωρίς καμία διάθεση και κανένα όραμα για αλλαγή να τον βασανίζει, ο απλοϊκός σκουταριώτης δεν βρίσκει κανένα λόγο να υπομένει ταλαιπωρίες και αντιμαχίες. Δανειζόμαστε τα λόγια του: *"-También me vengara yo si pudiera, fuera o no fuera armado caballero, pero no pude; aunque tengo para mí que aquellos que se holgaron conmigo no eran fantasmas ni hombres encantados, como vuestra merced dice, sino hombres de carne y de hueso como nosotros; y todos, según los oí nombrar cuando me volteaban, tenían sus nombres […] Y lo que yo saco en limpio de todo esto es que estas aventuras que andamos buscando, al cabo al cabo nos han de traer a tantas desventuras, que no sepamos cuál es nuestro pie derecho. Y lo que sería mejor y más acertado, según mi poco entendimiento, fuera el volvernos a nuestro lugar, ahora que es tiempo de la siega y de entender en la hacienda, dejándonos de andar de Ceca en Meca y de zoca en colodra, como dicen."*[814] που σημαίνει*: «-Θε να 'παιρνα κι' εγώ εκδίκηση για τον εαυτό μου, αν μπορούσα, αποκρίθηκε ο Σάντσος, είμουν δεν είμουν χειροτονημένος ιππότης, μα δεν μπορούσα. Κι' όμως η ιδέα μου είναι πως αυτοί που κάνανε χάζι μαζί μου, δεν είτανε τίποτα φαντάσματα και μήτε άνθρωποι στοιχειωμένοι, καθώς έχει να πει η ευγενία σου, παρά πως είταν άνθρωποι από κρέας και κόκκαλα, καθώς είμαστε και 'μεις· κι' όλοι τους, καθώς τους άκουσα να κράζουν, ο ένας τον άλλον, την ώρα που μ' έκαναν να*

[812] Cervantes, 2018a: 232
[813] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 137
[814] Cervantes, 2018a: 256-257

πετάω, είχαν τα ονόματά τους […] Και κείνο που ξεκαθαρίζω εγώ απ' όλα αυτά, είναι πως αυτές οι περιπέτειες που πάμε γυρεύοντας, στο τέλος τέλος θα μας φέρουνε σε τέτοιες συφορές, που να μην ξέρουμε πια ποιο είναι το δεξί μας το πόδι. Και κείνο που θα είτανε το καλύτερο και σωστότερο, κατά το μικρό μου το μυαλό, είναι να γυρίζαμε στο χωριό μας τώρα που είναι η εποχή για θέρος, και να κοιτάξουμε τις δουλιές μας, αντί να τριγυρίζουμε σαν την άδικη κατάρα, που λένε, από χειρότερο σε χειρότερο»[815]. Δεν παύει, μάλιστα, να διαμαρτύρεται για τις κακοτυχίες που τους βρίσκουν, όπως κάθε συνετός ασπιδούχος που σέβεται τον εαυτό του και υπακούει στις δυνάμεις του, έχοντας μάθει εκ των προτέρων να μην τρέφει οποιαδήποτε φιλοδοξία για μεγαλόπνοα σχέδια: *"-Aun vuestra merced menos mal, pues tuvo en sus manos aquella incomparable fermosura que ha dicho; pero yo, ¿qué tuve sino los mayores porrazos que pienso recibir en toda mi vida? Desdichado de mí y de la madre que me parió, que ni soy caballero andante, ni lo pienso ser jamás, y de todas las malandanzas me cabe la mayor parte!"*[816] που σημαίνει: *« -Και πάλι το κακό είτανε για την αφεντιά σου λιγότερο, αφού δέχτηκες στην αγκαλιά σου εκείνη την ασύγκριτη ομορφιά που μου είπες· όμως εγώ: τι δέχτηκα άλλο από τις πιο δυνατές κατακεφαλιές που λέω πως θα δοκιμάσω σ' όλη μου τη ζωή; Αλί σε μένα και στη μάνα που με γέννησε! γιατί μηδέ πλανόδινος ιππότης είμαι, μηδέ λογαριάζω να γίνω ποτές, κι' όμως από όλες τις συφορές κι' αναποδιές μου πέφτει εμένα πάντοτε το μεγαλύτερο το μερτικό!»*[817].

Αποδεικνύοντας την απόλυτη εμπιστοσύνη που έχει στον μηχανισμό λειτουργίας και στους κανόνες που διέπουν την κοινωνία του, ο Σάντσος συμβουλεύει το αφεντικό του να μην παραβαίνει τον νόμο του βασιλιά: *"–Ésta es cadena de galeotes, gente forzada del rey, que va a las galeras. –¿Cómo gente forzada? –preguntó don Quijote–. ¿Es posible que el rey haga fuerza a ninguna gente? –No digo eso –respondió Sancho–, sino que es gente que por sus delitos va condenada a servir al rey en las galeras, de por fuerza. –En resolución –replicó don Quijote–, como quiera que ello sea, esta gente, aunque los llevan, van de por fuerza, y no de su voluntad. –Así es –dijo Sancho. –Pues desa manera –dijo su amo–, aquí encaja la ejecución de mi oficio: desfacer fuerzas y socorrer y acudir a los miserables. –Advierta vuestra merced –dijo Sancho– que la justicia, que es el mesmo rey, no hace fuerza ni agravio a semejante*

[815] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 160
[816] Cervantes, 2018a: 248
[817] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 151

gente, sino que los castiga en pena de sus delitos."[818] που σημαίνει: *«-Τούτοι είναι οι άνθρωποι του κατέργου, που τους πάνε με διαταγή του βασιλιά να δουλέψουν στα καράβια. -Πώς με διαταγή του βασιλιά; ρώτησε ο Δον Κιχώτης· μπορεί ποτέ να βάλει ο βασιλιάς ανθρώπους να του δουλεύουν με το ζόρι; -Δε λέω αυτό, αποκρίθηκε ο Σάντσος· παρά πως είναι άνθρωποι που παρανόμησαν κι' είναι καταδικασμένοι να υπηρετήσουν με το ζόρι το βασιλιά. -Τέλος πάντων, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, όπως κι αν είναι το πράμα, οι άνθρωποι αυτοί πηγαίνουν αναγκασμένοι, με το ζόρι, κι' όχι από θέλησή τους. -Έτσι είναι, είπε ο Σάντσος. -Τότε λοιπόν, είπε ο αφεντικός του, εδώ πρέπει να κάνω τα καθήκοντα που έχω από το επάγγελμά μου – να εμποδίζω τη βία, και να συντρέχω και να βοηθώ τους δυστυχισμένους. -Για στοχάσου το καλύτερα, αφεντικό, είπε ο Σάντσος· γιατί ο νόμος – που είναι το ίδιο σα να λέμε ο βασιλιάς – δεν κάνει μήτε βία, μήτε άδικο σε τέτοιο είδος προσώπατα, παρά μόνο που τους τιμωράει για τα κακά έργατά τους»*[819].

Έχοντας βαθιά επίγνωση της θέσης του και των δυνατοτήτων του ο Σάντσος δεν έχει καμία επιθυμία να ανακατευτεί σε υποθέσεις που κρίνει πως δεν τον αφορούν, επιδοκιμάζοντας κατά συνέπεια τον δον Κιχώτη για τη διαφωνία που είχε με τον Καρδένιο, η οποία οδήγησε σε πετροβολήματα και μπουνιές με αφορμή την ύπαρξη ή όχι ειδυλλίου μεταξύ της βασίλισσας Μαδάσιμας και του γιατρού σιορ Ελισαβέτου, που διηγούνται τα ιπποτικά μυθιστορήματα: *"Ni yo lo digo ni lo pienso –respondió Sancho-; allá se lo hayan; con su pan se lo coman. Si fueron amancebados o no, a Dios habrán dado la cuenta. De mis viñas vengo, no sé nada; no soy amigo de saber vidas ajenas; que el que compra y miente, en su bolsa lo siente. Cuanto más, que desnudo nací, desnudo me hallo: ni pierdo ni gano; mas que lo fuesen, ¿qué me va a mí? Y muchos piensan que hay tocinos y no hay estacas. Mas ¿quién puede poner puertas al campo? Cuanto más, que de Dios dijeron."*[820] που σημαίνει: *«-Ούτε κι' εγώ το λέω, κι' ούτε το πιστεύω, αποκρίθηκε ὸ Σάντσος. Όποιος έχει τα γένια, έχει και τα χτένια· και αν τα 'χανε φτιαγμένα ή όχι, θα να 'χουν τώρα δοσμένα λόγο στο Θεό. Εγώ έρχομαι απ' τ' αμπέλια μου, κι' ούτε ξέρω τίποτα. Εγώ δε μ' αρέσει να ξετάζω τη ζωή των άλλων· γιατί όποιος με ψέματα ψωνίζει, στη σακούλα του τα βρίσκει· και μάλιστα που εγώ γδυτός γεννήθηκα, γυμνός και βρίσκομαι· μήτε κερδίζω μήτε χάνω. Μα κι αν τα 'χανε φτιαγμένα, τι έχω εγώ ν' ανακατευτώ; Και πολλοί μιλούνε για λαρδί, όταν δεν υπάρχει μήτε καρφί*

[818] Cervantes, 2018a: 305-306
[819] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 207
[820] Cervantes, 2018a: 342

για να το κρεμάσουν. Όμως ποιος μπορεί να βάλει πόρτες στους κάμπους; Και μάλιστα που για το Θεό τον ίδιο έχουνε πει την κουβέντα τους»[821].

Προσηλωμένος καθώς είναι στον στόχο του, ο οποίος δεν είναι άλλος από το να κερδίσει μια καλύτερη ζωή, ακολουθεί το αφεντικό του, ευχόμενος να βγει όσο το δυνατόν περισσότερο ωφελημένος από αυτή του τη δούλεψη: *"-Así me ha parecido a mí -respondió Sancho-; aunque sé decir que para todo tiene habilidad. Lo que yo pienso hacer de mi parte es rogarle a Nuestro Señor que le eche a aquellas partes donde él más se sirva y adonde a mí más mercedes me haga."*[822] που σημαίνει: *«-Αυτό λέω κι' εγώ, αποκρίθηκε ο Σάντσος, αν και μπορώ να πω πως για όλα είναι καλός. Κείνο που λογαριάζω εγώ να κάνω, είναι να παρακαλέσω τον Ύψιστο να τονε στείλει σ' όποιο μέρος θα πετύχουν καλύτερα οι δουλιές του κι' όπου θα μπορέσει να με ανταμείψει καλύτερα και μένα»*[823]. Κάθε σκέψη τού απονήρευτου χωρικού δεν μπορεί παρά να στρέφεται γύρω από το μικρό ιδιωτικό συμφέρον του: *"Todo lo escuchó Sancho, y lo tomó muy bien en la memoria, y les agradeció mucho la intención que tenían de aconsejar a su señor fuese emperador y no arzobispo, porque él tenía para sí que, para hacer mercedes a sus escuderos más podían los emperadores que los arzobispos andantes."*[824] που σημαίνει: *«Όλ' αυτά τα άκουσε ο Σάντσος με πολλή προσοχή, και τα έβαλε καλά μες στη μνήμη του· και τους ευχαρίστησε πολύ για την προθυμία που είχανε να συστήσουν του αφεντικού του να γίνει αυτοκράτορας κι' όχι αρχιεπίσκοπος· γιατί είχε την πεποίθηση πως οι αυτοκράτορες μπορούσαν να κάνουν περισσότερα για ν' ανταμείψουν τους ιπποκόμους των, παρότι οι πλανόδιοι αρχιεπίσκοποι»*[825].

Με κάθε τρόπο και αψηφώντας κάθε κώδικα τιμής και ηθικής προσπαθεί να πείσει ο αφελής σκουταριώτης το αφεντικό του να κάνει μια επιλογή, από την οποία να μπορεί να προσπορισθεί κέρδος και ο ίδιος: *"-Dígame, señor: si vuestra merced tiene determinado de no casarse con esta gran princesa, claro está que no será el reino suyo, y no siéndolo, ¿qué mercedes me puede hacer? Esto es de lo que yo me quejo; cásese vuestra merced una por una con esta reina, ahora que la tenemos aquí como llovida del cielo, y después puede volverse con mi señora Dulcinea; que reyes debe de haber habido en el mundo que hayan sido amancebados. En lo de la hermosura no me entremeto; que, en verdad, si va a decirla, que entrambas me parecen bien, puesto que*

[821] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 243
[822] Cervantes, 2018a: 368
[823] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 267
[824] Cervantes, 2018a: 372
[825] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 270

yo nunca he visto a la señora Dulcinea."[826] που σημαίνει: *«-Για πες μου, αφεντικό, αν η ευγενία σου είσαι αποφασισμένος να μην παντρευτείς μ' αυτήν τη μεγάλη πριγκιπέσσα, τότε αυτό 'πα να πει σίγουρα πως το βασίλειο δε θα γίνει δικό σου· κι' αφού δε θα είναι δικό σου, τι καλό και ποια χάρη θα μπορείς να μου κάνεις; Αυτό είναι το παράπονό μου. Παντρέψου η ευγενία σου μια και καλή με τούτην τη βασίλισσα, τώρα που την έχουμ' εδώ, σα να μας έχει πέσει από τον ουρανό, και κατόπι μπορείς να ξαναρχίσεις πάλι με την κυρά μου τη Δουλτσινέα· γιατί έχουν να πούνε πως στάθηκαν στον κόσμο βασιλιάδες που είχανε κι' άλλες γυναίκες εξόν από τις βασίλισσές τους. Όσο για την ομορφιά, δεν ανακατεύομαι, και μα την αλήθεια, αν πρέπει να την πω, κι' οι δυο τους μου φαίνονται πολύ καλές, αγκαλά και δεν την έχω δει ποτές την κυρά τη Δουλτσινέα»*[827]. Θέτοντας, πλέον, μεγαλεπήβολους στόχους, καθώς θεριεύει μέσα του η πλεονεξία, παροτρύνει το αφεντικό του να παράσχει τις υπηρεσίες του σε κάποιον αυτοκράτορα, συλλογιζόμενος ότι κατ' αυτόν τον τρόπο θα απολαύσει και ο ίδιος μεγαλύτερα οφέλη: *"–Digo, pues, señor –respondió Sancho–, que, de algunos días a esta parte, he considerado cuán poco se gana y granjea de andar buscando estas aventuras que vuestra merced busca por estos desiertos y encrucijadas de caminos, donde, ya que se venzan y acaben las más peligrosas, no hay quien las vea ni sepa, y así, se han de quedar en perpetuo silencio, y en perjuicio de la intención de vuestra merced y de lo que ellas merecen. Y así, me parece que sería mejor (salvo el mejor parecer de vuestra merced) que nos fuésemos a servir a algún emperador, o a otro príncipe grande, que tenga alguna guerra, en cuyo servicio vuestra merced muestre el valor de su persona, sus grandes fuerzas y mayor entendimiento; que, visto esto del señor a quien sirviéremos, por fuerza nos ha de remunerar, a cada cual según sus méritos, y allí no faltará quien ponga en escrito las hazañas de vuestra merced, para perpetua memoria. De las mías no digo nada, pues, no han de salir de los límites escuderiles; aunque sé decir que si se usa en la caballería escribir hazañas de escuderos, que no pienso que se han de quedar las mías entre renglones."*[828] που σημαίνει: *«-Ο λόγος μου λοιπόν, αφεντικό, αποκρίθηκε ο Σάντσος, είναι πως έχω κάμποσες μέρες που συλλογίζομαι πόσο λίγα είναι τα κέρδητα που έχει κανείς με το να πηγαίνει γυρεύοντας τέτοιες περιπέτειες, σαν κι' αυτές που γυρεύει η ευγενία σου μέσα σε τούτες τις ερημιές και τους απόμακρους δρόμους όπου, κι αν ακόμα νικάει κανείς και κερδίζει τις πιο επικίντυνες, δεν είναι κανένας για να τις δει*

[826] Cervantes, 2018a: 425
[827] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 323
[828] Cervantes, 2018a: 298-299

και να τις μάθει – κι' έτσι είναι καταδικασμένες να μείνουν αιώνια άγνωστες, πράμα που κάνει άδικο και στους σκοπούς της ευγενίας σου και στα κατορθώματά σου. Και γι' αυτό θαρώ πως θα 'τανε καλύτερα (εξόν αν έχεις καμιά καλύτερη ιδέα η ευγενία σου), να πηγαίναμε να προσφέρουμε τις υπηρεσίες μας σε κανέναν αυτοκράτορα ή κανέναν άλλο τρανόν άρχοντα, που να μπορέσεις η ευγενία σου να δείξεις την παλληκαριά σου, τη μεγάλη σου δύναμη και τη μεγαλύτερη εξυπνάδα σου. Γιατί, όταν τα δει όλ' αυτά ο μεγάλος άρχοντας που θα υπηρετούμε, θα είναι αναγκασμένος να μας αντιπλερώσει, τον καθέναν κατά τα έργατά του. Και ούτε θα λείψει από κει ο άνθρωπος που θα βάλει στο χαρτί τα κατορθώματα της ευγενίας σου, για να μείνει η μνήμη τους αιώνια. Για τα δικά μου δε λέω τίποτα· γιατί θα είναι αναγκασμένα να μη βγουν έξω από τον κύκλο που είναι ορισμένος για τους ιπποκόμους – αν και θα μπορούσα να πω, πως αν είτανε συνήθιο στην ιπποσύνη να γράφονται τα κατορθώματα των ιπποκόμων, δεν ήθελε μείνουν και τα δικά μου θαμμένα στη λησμονιά»[829].

Σκεπτόμενος πρακτικά και χωρίς να βαραίνει ιδιαίτερα τους λογισμούς του αναζητά την ευτυχία μέσα από την κατάκτηση κάποιου σεβαστού αξιώματος, που θεωρεί πως του αξίζει όσο και στον καθένα που το κατέχει: *"-No sé esas filosofías -respondió Sancho Panza-; más sólo sé que tan presto tuviese yo el condado como sabría regirle; que tanta alma tengo yo como otro, y tanto cuerpo como el que más, y tan rey sería yo de mi estado como cada uno del suyo; y siéndolo, haría lo que quisiese; y haciendo lo que quisiese, haría mi gusto; y haciendo mi gusto, estaría contento; y en estando uno contento, no tiene más que desear; y no teniendo más que desear, acabóse, y el estado venga, y a Dios y veámonos, como dijo un ciego a otro."*[830] που σημαίνει: *«-Εγώ δεν ξέρω τέτοιες φιλοσοφίες, αποκρίθηκε ο Σάντσος Πάνσας· μόνε ξέρω πως έτσι γρήγορα ήθελα το πάρω εγώ το κοντηλίκι, όπως και θα 'ξερα να το κυβερνήσω. Γιατί τόση ψυχή έχω κι' εγώ, όπως και κάθε άλλος· και τόσο κορμί, όσο κι' ο καλύτερος, και τόσο βασιλιάς θε να 'μουνα κι' εγώ στο βασίλειό μου, όσο κι' ο κάθε άλλος στο δικό του· και σα θα ν' είμουνα, θα να 'κανα το γούστο μου· και κάνοντας το γούστο μου, θα ν' είμουνα ευχαριστημένος· κι' όντας κανένας ευχαριστημένος, δεν έχει τίποτα άλλο για να πεθυμήσει κανένας· αυτό είναι όλο· κι ας έρθει το βασίλειο και το κοντηλίκι, κι' ώρα σου καλή και καλές αντάμωσες, όπως λέει ο ένας στραβός στον άλλον»*[831]. Αναδεικνύοντας με θαυμαστό τρόπο τα στενά όρια της οπτικής, που επιβάλλει ο ατομικισμός, ο Σάντσος

[829] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 199-200
[830] Cervantes, 2018a: 642
[831] Μετάφραση Κ. . Καρθαίου, 2002α, σ. 547

αναφέρει: *"–Sea así –respondió Sancho Panza–. Digo que le sabría bien acomodar, porque por vida mía que un tiempo fui muñidor de una cofradía, y que me asentaba tan bien la ropa de muñidor, que decían todos que tenía presencia para poder ser prioste de la mesma cofradía. Pues ¿qué será cuando me ponga un ropón ducal a cuestas, o me vista de oro y de perlas, a uso de conde estranjero? Para mí tengo que me han de venir a ver de cien leguas."*[832] που σημαίνει: *«-Ας είναι κι' έτσι, αποκρίθηκε ο Σάντσος. Ο λόγος μου είναι, πως θα 'ξερα να τα καταφέρω μια χαρά· γιατί, στη ζωή μου, είμουνα έναν καιρό καντηλανάφτης της εκκλησίας, και σε βεβαιώνω πως η φορεσιά του καντηλανάφτη μου πήγαινε τόσο καλά, που όλος ο κόσμος έλεγε πως είχα τέτοιο παρουσιαστικό, που θα μπορούσα να είμαι κι' επίτροπος στην ίδια εκκλησία. Φαντάσου τι θα γίνει όταν θα βάλω τη φορεσιά του δούκα, και θ' αστράψω μες στα χρυσάφια και τα μαργαριτάρια, όπως συνηθάνε να φοράνε οι ξένοι αρχοντάδες. Έχω την ιδέα που θα 'ρχονται να με βλέπουν από εκατό μίλια μακριά»*[833]. Και καθώς η πλεονεξία δεν έχει όρια, όταν κυριεύσει τον άνθρωπο, ο χαριτωμένος σκουταριώτης φτάνει στο σημείο να ζητάει τα αδύνατα, όπως είναι να του παραχωρηθεί η άσκηση κυβέρνησης ακόμα και σε ουράνιους τόπους: *"–Después que bajé del cielo, y después que desde su alta cumbre miré la tierra y la vi tan pequeña, se templó en parte en mí la gana que tenía tan grande de ser gobernador, porque, ¿qué grandeza es mandar en un grano de mostaza, o qué dignidad o imperio el gobernar a media docena de hombres tamaños como avellanas que, a mi parecer, no había más en toda la tierra? Si Vuestra Señoría fuese servido de darme una tantica parte del cielo, aunque no fuese más de media legua, la tomaría de mejor gana que la mayor ínsula del mundo."*[834] που σημαίνει: *«-Από τότε που κατέβηκα από τον ουρανό, κι' από τότε που από την αψηλή κορφή του κοίταξα τη γης, και την είδα τόσο μικρή, κρύωσε λίγο η τόσο μεγάλη μου όρεξη που είχα να γίνω κυβερνήτης· γιατί, τι μεγαλείο τάχα είναι να ορίζεις ένα σπειρί σινάπι, τι αξίωμα, ή τι δύναμη να κυβερνάς μισή ντουζίνα ανθρώπους που δεν έχουνε πιότερο μπόι από φουντούκια, που καθώς εμένα μου φάνηκε δεν είχε πιο μεγάλους ολάκαιρη η γη; Αν η αφεντιά σου είχες την καλοσύνη να μου δώσεις κανένα κομματάκι ουρανό, ας μην είταν και πιότερο από μισή λεύγα, θα το έπαιρνα με πιο πολλή χαρά παρά το μεγαλύτερο νησί του κόσμου»*[835]. Ωστόσο, πίσω από αυτή του την επιθυμία, ο Σάντσος ομολογεί ότι κρύβεται άλλη

[832] Cervantes, 2018a: 303-304
[833] Μετάφραση Κ. . Καρθαίου, 2002α, σσ. 205-206
[834] Cervantes, 2018b: 384
[835] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 363

λαχτάρα: *"–Ahora bien –respondió Sancho–, venga esa ínsula; que yo pugnaré por ser tal gobernador que a pesar de bellacos me vaya al cielo. Y esto no es por codicia que yo tenga de salir de mis casillas ni de levantarme a mayores, sino por el deseo que tengo de probar a qué sabe el ser gobernador."*[836] που σημαίνει: *«-Πάει καλά, είπε ο Σάντσος, δώσε λοιπόν το νησί κι' εγώ πάλι θα βάλω τα δυνατά μου να γίνω τέτοιος κυβερνήτης, ώστε μ' όλους τους κατεργαρέους που θα θελήσουν να μ' εμποδίσουν, να πάω ίσια στον ουρανό· και τούτο δεν το κάνω τόσο γιατί έχω μανία να βγω από το καβούκι μου και να υψωθώ σε ανώτερα αξιώματα, παρά γιατί έχω μεγάλη διάθεση να γευτώ σαν τι ουσία έχει να 'σαι κυβερνήτης»*[837].

Στην απλοϊκότητα, παρόλα αυτά, του φτωχού ιπποκόμου εξιλεώνεται κάθε ιδιοτελής πρόθεσή του, αφού διαφαίνεται ξεκάθαρα η αφελής και άδολη σκέψη του: *"-¿Qué es caballero aventurero? -replicó la moza. - ¿Tan nueva sois en el mundo que no lo sabéis vos? -respondió Sancho Panza-. Pues sabed, hermana mía, que caballero aventurero es una cosa que en dos palabras se ve apaleado y emperador. Hoy está la más desdichada criatura del mundo, y la más menesterosa, y mañana tendría dos o tres coronas de reinos que dar a su escudero."*[838] που σημαίνει: *«-Και τι πάει να πει πλανόδιος ιππότης; Ξανάκανε η υπηρέτρια. -Τόσο λίγον καιρό έχεις που ζεις στον κόσμο, που δεν το ξέρεις του λόγου σου; αποκρίθηκε ο Σάντσος Πάνσας. Μάθε λοιπόν, αδερφούλα μου, πως πλανόδιος ιππότης είναι ένα πράμα που όσο να πεις κύμινο τρώει ξύλο και γίνεται αυτοκράτορας· σήμερα σου είναι το πιο δυστυχισμένο πλάσμα του κόσμου, και το πιο στερημένο, κι' αύριο θα σου 'χει δυο τρία βασίλεια για να δώσει στον ιπποκόμο του»*[839].

Μολονότι ο Σάντσος δεν έχει καταφέρει να σχηματίσει τις δικές του προσωπικές έννοιες και να αναπτύξει τις δικές του απόψεις και στάσεις, στοχαζόμενος βαθύτερα την εικόνα της κοινωνίας του, αλλά και τη δική του θέση μέσα σε αυτή, δείχνει ότι η ανάγκη του για επικοινωνία είναι μεγάλη και «προγραμματική»: *"-Señor don Quijote, vuestra merced me eche su bendición y me dé licencia; que desde aquí me quiero volver a mi casa, y a mi mujer y a mis hijos, con los cuales, por lo menos, hablaré y departiré todo lo que quisiere; porque querer vuestra merced que vaya con él por estas soledades de día y de noche, y que no le hable cuando me diere gusto, es*

[836] Cervantes, 2018b: 385
[837] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 363-364
[838] Cervantes, 2018a: 240
[839] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 143

enterrarme en vida. Si ya quisiera la suerte que los animales hablaran, como hablaban en tiempo de Guisopete fuera menos mal, porque departiera yo con mi jumento lo que me viniera en gana, y con esto pasare mi mala ventura; que es recia cosa, y que no se puede llevar en paciencia, andar buscando aventuras toda la vida, y no hallar sino coces y manteamientos, ladrillazos y puñadas, y, con todo esto, nos hemos de coser la boca, si osar decir lo que el hombre tiene en su corazón, como si fuera mudo."[840] που σημαίνει: *«-Αφέντη Δον Κιχώτη, παρακαλώ την ευγενία σου να μου δώσει την ευχή σου, και να μ' αφήσεις να φύγω· γιατί θέλω τώρα πια να γυρίσω πίσω στο σπίτι μου, και στη γυναίκα μου, και στα παιδιά μου, που μαζί τους θα μπορώ κάνε μου να μιλώ και να κουβεντιάζω για ό,τι κι αν θέλω· γιατί, να μου γυρεύεις η ευγενία σου να 'ρχομαι μαζί μέσα σ' αυτές τις ερημιές, μέρα και νύχτα, και να μην μπορώ να μιλήσω όταν μου έρχεται όρεξη, είναι σα να με θάφτεις ζωντανό. Να το 'θελε κάνε μου η μοίρα και να μιλούσαν τα ζώα, όπως μιλούσαν τον καιρό του Ισώπου, το κακό θα 'τανε μικρότερο, γιατί τότε θα κουβέντιαζα με το γάιδαρό μου για ό,τι θα μου 'ρχότανε η όρεξη, κι' έτσι θα περνούσα τη μαύρη μου την τύχη. Όμως είναι πάρα πολύ σκληρό πράμα, που δεν μπορεί κανένας να το υποφέρει τόσο εύκολα, να τραβάει γυρεύοντας περιπέτειες όλη του τη ζωή, και να μη βρίσκει άλλο από κλωτσιές και κουβερτιάσματα, πετριές και γροθοκοπήματα, και μαζί μ' όλα αυτά να πρέπει να 'χουμε ραμμένο το στόμα μας, δίχως να μπορούμε να πούμε κείνο που 'χει ο άνθρωπος μες στην καρδιά του, σαν και να 'τανε κανένας μουγγός.»*[841].

Έχοντας ένα τόσο αγνό υπόστρωμα, ο σκουταριώτης δεν θα μπορούσε να μείνει ασυγκίνητος από τη γενναιότητα ψυχής του δον Κιχώτη: *"Todo lo miraba Sancho, admirado del ardimiento de su señor, y decía entre sí: -Sin duda este mi amo es tan valiente y esforzado como él dice."*[842] που σημαίνει: *«Όλα αυτά τα κοίταζε ο Σάντσος και θαύμαζε την ορμή του αφεντικού του· κι' έλεγε μονάχος του: "Δίχως άλλο τούτος ο αφεντικός μου είναι λεβέντης και παλληκαράς, καθώς το λέει ο ίδιος."»*[843]. Τόσα είναι τα χαρίσματα που θαυμάζει στο αφεντικό του ο Σάντσος Πάνθας, που δεν σταματάει να τον δοξάζει: *"-Digo de verdad que es vuestra merced el mesmo diablo, y que no hay cosa que no sepa. -Todo es menester -respondió don Quijote- para el oficio que trayo."*[844] που σημαίνει: *«-Στ' αληθινά το λέω, η ευγενία σου είσαι ο διάολος μονάχος·*

[840] Cervantes, 2018a: 340
[841] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 241
[842] Cervantes, 2018a: 271-272
[843] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 174
[844] Cervantes, 2018a: 356

και τίποτα δεν υπάρχει που να μην το ξέρεις. –Όλα χρειάζονται, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης, για το επάγγελμα που έχω πάρει»[845].

Ωστόσο, εξακολουθούν να είναι εκ διαμέτρου αντίθετες οι ανησυχίες των δυο πρωταγωνιστών μας, καθιστώντας τον έναν ιδεολόγο και τον άλλον μάλλον ρεαλιστή: *"A esto respondió don Quijote: -Por ver que tiene este caso un no sé qué de sombra de aventura de caballería, yo, por mi parte, os oiré, hermano, de muy buena gana, y así lo harán todos estos señores, por lo mucho que tienen de discretos y de ser amigos de curiosas novedades que suspendan, alegren y entretengan los sentidos, como, sin duda, pienso que lo ha de hacer vuestro cuento. Comenzad, pues, amigo: que todos escucharemos. -Saco la mía -dijo Sancho-; que yo a aquel arroyo me voy con esta empanada, donde pienso hartarme por tres días; porque he oído decir a mi señor don Quijote que el escudero de caballero andante ha de comer cuando se le ofreciere, hasta no poder más, a causa que se les suele ofrecer entrar acaso por una selva tan intricada, que no aciertan a salir della en seis días, y si el hombre no va harto, o bien proveídas las alforjas, allí se podrá quedar, como muchas veces se queda, hecho carnemomia. -Tú estás en lo cierto, Sancho -dijo don Quijote-; vete adonde quisieres, y come lo que pudieres; que yo ya estoy satisfecho, y sólo me falta dar al alma su refacción, como se la daré escuchando el cuento deste buen hombre."*[846] που σημαίνει: *«Σ' αυτό αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης: -Επειδή βρίσκω πως το πράμα έχει μια, δεν ξέρω ποια, σκιά κάποιας ιπποτικής περιπέτειας, εγώ τουλάχιστο θα σε ακρουμαστώ, αδερφέ μου, με πολύ μεγάλη ευχαρίστηση· κι' αυτό θα κάνουν κι' όλοι τούτοι οι κύριοι, που είναι όλοι τους άνθρωποι πολύ μυαλωμένοι κι' αγαπούνε τις αξιοπερίεργες κι' ανέκδοτες ιστορίες που κάνουνε τον άνθρωπο να θαυμάζει, να ευχαριστιέται και να διασκεδάζει, όπως στοχάζομαι πως δίχως αμφιβολία πρέπει να κάνει κι' η δική σου. Άρχισε λοιπόν, φίλε μου, κι' όλοι είμαστε έτοιμοι να σ' ακούσουμε. -Έξω από μένα, έκανε ο Σάντσος· γιατί έχω ακούσει τον αφεντικό μου το Δον Κιχώτη, να λέει πως ο ιπποκόμος ενός πλανόδιου ιππότη πρέπει να τρώει, όταν βρίσκει, όσο που να μην μπορεί περισσότερο· επειδή πολλές φορές του τυχαίνει να μπει μέσα σε κανένα τόσο πυκνό και μπερδεμένο δάσος, που να μην μπορεί να βγει από μέσα μήτε ύστερ' από έξι μέρες· κι αν ο άνθρωπος δεν είναι καλά φαγωμένος, ή με καλά φουσκωμένο το ταγάρι του, μπορεί να μείνει για πάντα εκεί μέσα, όπως έχει τύχει να βρεθούνε τόσοι και τόσοι πολλές φορές, γινωμένοι σωστές μούμιες. -*

[845] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 256
[846] Cervantes, 2018a: 644-645

Είσαι πάντοτε θετικός άνθρωπος, Σάντσο, είπε ο Δον Κιχώτης· πήγαινε όπου θέλεις, και φάε ό, τι μπορέσεις· γιατί εγώ είμαι κιόλας χορτάτος, και δε μου μένει παρά να δώσω και στην ψυχή μου λιγάκι τροφή, όπως θα της τη δώσω, ακούγοντας τη διήγηση τούτου του καλού ανθρώπου»[847].

Επηρεασμένος από τις συμβουλές της γυναίκας του και σχεδόν απογοητευμένος από την πρώτη εμπειρία που είχε δίπλα στον δον Κιχώτη, ο Σάντσος αποφασίζει να ζητήσει μισθό για τις υπηρεσίες που θα παρέχει, προσπαθώντας να διασφαλίσει οπωσδήποτε κατ' αυτόν τον τρόπο το κέρδος του για τη δεύτερη εξόρμησή τους: *"-Voy a parar -dijo Sancho- en que vuesa merced me señale salario conocido de lo que me ha de dar cada mes el tiempo que le sirviere, y que el tal salario se me pague de su hacienda; que no quiero estar a mercedes, que llegan tarde, o mal, o nunca; con lo mío me ayude Dios. En fin, yo quiero saber lo que gano, poco o mucho que sea; que sobre un huevo pone la gallina, y muchos pocos hacen un mucho, y mientras se gana algo no se pierde nada. Verdad sea que si sucediese (lo cual ni lo creo ni lo espero) que vuesa merced me diese la ínsula que me tiene prometida, no soy tan ingrato, ni llevo las cosas tan por los cabos, que no querré que se aprecie lo que montare la renta de la tal ínsula, y se descuente de mi salario gata por cantidad."*[848] που σημαίνει: *«-Θέλω να φτάσω, απολογήθηκε ο Σάντσος, πως πρέπει να μου κόψεις ένα μιστό για τον κάθε μήνα που θα είμαι στη δούλεψή σου· και αυτός ο μιστός να μου πλερώνεται της μετρητής, γιατί δε θέλω να περιμένω τίποτα από χάρες και καλοσύνες που έρχονται αργά ή κι' όχι όπως τις θέλει κανένας, ή και δεν έρχονται ποτέ· και σ' ό,τι άλλο θα είναι για μένα, ας σταθεί βοηθός μου ο Θεός. Τέλος, θέλω να ξέρω το κέρδος, μικρό ή μεγάλο· γιατί σ' ένα αβγό πρωτοκαθίζει η κότα, και, φασούλι το φασούλι γεμίζει το σακούλι, και όποιος κάτι κερδίζει, ποτέ δε χάνει. Πρέπει να πω, όμως, πως αν τύχαινε ποτέ - όπως δεν το πιστεύω και ούτε το ελπίζω - να μου δώσεις η ευγενία σου το νησί που μου 'χεις τάξει, δε θα είμαι τόσο αχάριστος, ούτε θα τα φτάσω τα πράματα ίσαμε εκεί, ώστε να μη δεχτώ να μου λογαριαστούνε τα σοδήματα που θα μου δίνει το νησί και να μου υποκρατηθούνε από τα μιστά μου»*[849].

Έχοντας σαφή αντίληψη των αδυναμιών του, ο Σάντσος αναφέρει: *"-Eso es lo que yo digo también –respondió Sancho-, y pienso que en esa leyenda o historia que nos dijo el bachiller Carrasco que de nosotros había visto debe de andar mi honra a*

[847] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 549-550
[848] Cervantes, 2018b: 93-94
[849] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 78

coche acá, cinchado, y, como dicen, al estricote, aquí y allí, barriendo las calles. Pues a fe de bueno que no he dicho yo mal de ningún encantador, ni tengo tantos bienes, que pueda ser envidiado; bien es verdad que soy algo malicioso, y que tengo mis ciertos asomos de bellaco; pero todo lo cubre y tapa la gran capa de la simpleza mía, siempre natural y nunca artificiosa"[850] που σημαίνει: *«-Αυτό λέω κι' εγώ, αποκρίθηκε ο Σάντσος, και φοβάμαι πως σ' εκείνο το συναξάρι ή την ιστορία που γράφει για μας, όπως μας είπε ο φίλος μας ο Καρράσκος, η τιμή μου θα πηγαίνει, όπως λέμε, τ' ανάστροφα καβάλα στο γάιδαρο, ή θα την έχουν βάλει να σαρώνει τους δρόμους πέρα δώθε. Ωστόσο, εγώ, μα την πίστη μου, ποτέ μου δεν κακολόγησα κανένα μάγο, ούτε έχω τόσα καλά σε τούτον τον κόσμο, για να με φτονέσει κανένας. Είναι αλήθεια πως είμαι κομμάτι πικραντέρης, και ίσως είμαι καμιά φορά στα φερσίματά μου λιγάκι μασκαράς· όμως όλα αυτά τα σκεπάζει με τη μαντύα της η μεγάλη μου απλότη, που είναι πάντα φυσική, και ποτέ πονηρεμένη»*[851]. Προσθέτει σε άλλο σημείο για το αφεντικό του και τον ίδιο: *"-Este mi amo, por mil señales, he visto que es un loco de atar, y aun también yo no le quedo en zaga, pues soy más mentecato que él, pues le sigo y le sirvo, si es verdadero el refrán que dice: «Dime con quién andas, decirte he quién eres» y el otro de «No con quien naces, sino con quien paces»."*[852] που σημαίνει: *«-Εκείνος ο αφεντικός μου, το έχω δει από χίλια σημάδια πως είναι τρελός για δέσιμο. Μα κι' εγώ δεν πηγαίνω πίσω· γιατί η αφεντιά μου είμαι πιο βλαμμένος από κείνον, αφού πηγαίνω μαζί του και κάθομαι στη δούλεψή του - αν δεχτούμε πως είναι σωστή η παροιμία που λέει: "Πες μου με ποιον πηγαίνεις, για να σου πω ποιος είσαι", - και η άλλη που λέει: "Όχι από ποιον κρατάς, πάρι με ποιον βοσκάς"»*[853]. Ο εκπληκτικός διάλογος μεταξύ του δον Κιχώτη και του Σάντσου Πάνθα φανερώνει το κοινό σημείο επαφής των δύο πρωταγωνιστών, που δεν είναι άλλο τελικά από την τρέλα για αγάπη και ζωή: *"-Así, Sancho -dijo don Quijote-, que, a lo que parece, que no estás tú más cuerdo que yo. -No estoy tan loco -respondió Sancho-; mas estoy más colérico."*[854] που σημαίνει: *«-Μα την αλήθεια, Σάντσο, είπε ο Δον Κιχώτης, καθώς μου φαίνεται, δεν είσαι συ περισσότερο στα καλά σου από μένα. – Δεν είμαι τόσο τρελός, αποκρίθηκε ο Σάντσος, μα είμαι πιο θυμόζος»*[855].

[850] Cervantes, 2018b: 101
[851] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 86
[852] Cervantes, 2018b: 116
[853] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 100
[854] Cervantes, 2018a: 359
[855] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 257-258

Εμμένοντας ακλόνητος στην ουδετερότητά του αρνείται να μιμηθεί τον ιδαλγό στα ιπποτικά κατορθώματα: *"–Esa costumbre, señor escudero –respondió Sancho–, allá puede correr y pasar con los rufianes y peleantes que dice; pero con los escuderos de los caballeros andantes, ni por pienso. A lo menos, yo no he oído decir a mi amo semejante costumbre, y sabe de memoria todas las ordenanzas de la andante caballería. Cuanto más que yo quiero que sea verdad y ordenanza expresa el pelear los escuderos en tanto que sus señores pelean; pero yo no quiero cumplirla, sino pagar la pena que estuviere puesta a los tales pacíficos escuderos, que yo aseguro que no pase de dos libras de cera, y más quiero pagar las tales libras; que sé que me costarán menos que las hilas que podré gastar en curarme la cabeza, que ya me la cuento por partida y dividida en dos partes."*[856] που σημαίνει: *«-Αυτό το συνήθιο, κύριε ιππικόμε, αποκρίθηκε ο Σάντσος, μπορεί να έχει πέραση ανάμεσα στους παλληκαράδες και τους μαχαιροβγάλτες που λες· όμως για τους ιπποκόμους των πλανόδιων ιπποτών δεν έχει την παραμικρή αξία. Τουλάχιστο εγώ δεν άκουσα ποτέ το αφεντικό μου να λέει πως είναι αλήθεια και αυστηρός νόμος να χτυπιούνται οι ιπποκόμοι όταν χτυπιούνται τα αφεντικά τους· εγώ δεν έχω σκοπό να τον ακολουθήσω, παρά είμαι έτοιμος να πληρώσω το πρόστιμο που ορίζουν οι κανονισμοί για τους παρόμοιους ειρηνικούς ιπποκόμους και που σίγουρα δεν μπορεί να είναι παραπάνω από δυο λίβρες κερί· και προτιμώ να τις πληρώσω αυτές τις δυο λίβρες· γιατί όσο και να 'ναι θα μου κοστίσουν λιγότερο από το ξαντό που ήθελα χρειαστεί για να γιατρέψω το κεφάλι μου, που το βλέπω σκισμένο και χωρισμένο στα δυο»*[857].

Ακόμα και όταν του ζητείται αυτοπροσώπως να συνδράμει, προκειμένου να βοηθήσει κάποιες γενειοφόρες κόρες, ο Σάντσος παραμένει ακλόνητος στη θέση του: *"–Eso haré yo, señora condesa Trifaldi, de muy buen grado y de mejor talante, sin ponerme a tomar cojín, ni calzarme espuelas, por no detenerme; tanta es la gana que tengo de veros a vos, señora, y a todas estas dueñas rasas y mondas. –Eso no haré yo –dijo Sancho–, ni de malo ni de buen talante, en ninguna manera; y si es que este rapamiento no se puede hacer sin que yo suba a las ancas, bien puede buscar mi señor otro escudero que le acompañe, y estas señoras otro modo de alisarse los rostros; que yo no soy brujo para gustar de andar por los aires. Y ¿qué dirán mis insulanos cuando sepan que su gobernador se anda paseando por los vientos? Y otra cosa más: que*

[856] Cervantes, 2018b: 149-150
[857] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 133-134

habiendo tres mil y tantas leguas de aquí a Candaya, si el caballo se cansa o el gigante se enoja, tardaremos en dar la vuelta media docena de años, y ya ni habrá ínsula, ni ínsulos en el mundo que me conozcan; y pues se dice comúnmente que en la tardanza va el peligro, y que cuando te dieren la vaquilla acudas con la soguilla, perdónenme las barbas destas señoras, que bien se está San Pedro en Roma; quiero decir que bien me estoy en esta casa, donde tanta merced se me hace y de cuyo dueño tan gran bien espero como es verme gobernador."[858] που σημαίνει: *«-Αυτό θα κάνω, σενιόρα κοντέσσα Τριφάλδη, μετά χαράς και με την πιο καλή διάθεση, δίχως μάλιστα να πάρω μήτε χράμι, ούτε και σπηρούνια, για να μη χάνω καιρό· τόση είναι η επιθυμία που έχω να σας δω, σενιόρα, εσάς και όλες τις άλλες κυράδες κουρεμένες και μαδημένες. -Αυτό είναι που δε θα κάνω εγώ, είπε ο Σάντσος, ούτε με κακή μηδέ με καλή διάθεση, και με κανέναν τρόπο· κι' αν αυτό το ξούρισμα δεν μπορεί να γίνει δίχως εγώ ν' ανέβω στα καπούλια, καλά θα κάνει ο κύριός μου να βρει άλλον ιπποκόμο να τονε συνοδέψει, κι' αυτές οι κυράδες να βρουν άλλο μέσο για να καθαρίσουνε και να γιαλίσουν τα πρόσωπά τους, τι εγώ δεν είμαι μάγος για να γουστάρω να πιλαλάω στον αγέρα. Και τι θα πούνε τότε λοιπόν οι υπήκοοί μου, εκεί στο νησί, σα μάθουν πως ο κυβερνήτης τους σεργιανάει στον αγέρα; Κι' ακόμα είναι και κάτι άλλο: Αφού έχουμε κάπου τρεις χιλιάδες λεύγες και βάλε, από δω στην Καντάγια, αν τ' άλογο κουραστεί, ή ο γίγαντας χολωθεί, θ' αργήσουμε να γυρίσουμε καμιά ντουζίνα χρόνια, και τότε μήτε νησί θα υπάρχει, μήτε νησιώτες στον κόσμο που να κάνουνε τη γνωριμιά μου κι' όπως λένε, στην άργητα είν' ο κίνδυνος και, κάλλιο ένα και στο χέρι παρά δέκα και καρτέρει, και, μα τα γένια σας κυράδες μου, συμπαθάτε με, αλλά καλά κάθεται ο Άγιος Πέτρος, μεγάλη η χάρη του, στη Ρώμη· μ' άλλα λόγια, καλά κάθουμαι σε τούτο το σπίτι, όπου τόσες τιμές μου γίνουνται, και που από τον αφεντικό του απαντέχω τέτοιο μεγάλο καλό, όσο είναι να δω την αφεντιά μου κυβερνήτη»*[859].

Για την ακρίβεια, μάλιστα, έχει εμποτιστεί σε τέτοιο βαθμό ο σκουταριώτης από το ήθος της κοινωνίας του, που δεν διστάζει να καταφύγει ακόμα και σε τεχνάσματα, προκειμένου να επιτύχει τον σκοπό του: *"Viendo, pues, Sancho la última resolución de su amo, y cuán poco valían con él sus lágrimas, consejos y ruegos, determinó de aprovecharse de su industria, y hacerle esperar hasta el día, si pudiese; y así, cuando apretaba las cinchas al caballo, bonitamente y sin ser sentido, ató con el*

[858] Cervantes, 2018b: 373
[859] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 353

cabestro de su asno ambos pies a Rocinante, de manera que cuando Don Quijote se quiso partir, no pudo, porque el caballo no se podía mover sino a saltos.''[860] που σημαίνει: *«Βλέποντας τότε ο Σάντσος την αμετάπειστη απόφαση του αφεντικού του, και το πόσο λίγο αποτέλεσμα έφερναν όλα του τα δάκρυα, οι συμβουλές και τα παρακάλια, αποφάσισε να χρησιμοποιήσει την πονηριά του, και να τον κάνει, αν μπορούσε, να περιμένει όσο που να ξημερώσει· γι' αυτό λοιπόν, την ώρα που έσφιγγε τις ίγγλες του αλόγου, όμορφα όμορφα, και χωρίς να τονε νιώσει κανένας, πήρε το καπίστρι του γαϊδάρου του, κι' έδεσε τα δυο ποδάρια του Ροσινάντε με τρόπο που όταν ο Δον Κιχώτης θέλησε να ξεκινήσει, δεν μπόρεσε να το κατορθώσει· γιατί το άλογο δεν μπορούσε να κουνήσει από τον τόπο του παρά μόνο με πηδήματα»*[861]. Δεν είναι λίγες οι φορές που χρησιμοποιεί ο Σάντσος την πονηριά, προκειμένου να χειριστεί τις υποθέσεις του: *''Rabiaba Sancho por sacar a su amo del pueblo, porque no averiguase la mentira de la respuesta que de parte de Dulcinea le había llevado a Sierra Morena, y así, dio priesa a la salida, que fue luego, y a dos millas del lugar hallaron una floresta o bosque, donde don Quijote se emboscó en tanto que Sancho volvía a la ciudad a hablar a Dulcinea; en cuya embajada le sucedieron cosas que piden nueva atención y nuevo crédito.''*[862] που σημαίνει: *«Ο Σάντσος καθότανε στα κάρβουνα όσο που να δει τον κύριό του να βγαίνει έξω από το χωριό, για να μην ξεσκεπαστούν τα ψέματα που του είχε ειπωμένα στη Σιέρρα Μορένα, τότε που τον είχε στείλει ο κύριός του για να ανταμώσει την κυρά του τη Δουλσινέα· και, γι' αυτό, έκανε όσο μπορούσε πιο γρήγορα για να φύγουν από το χωριό - πράγμα που έγινε αμέσως· και, αφού περπάτησαν έτσι κάπου δυο μίλια, έφτασαν σ' ένα μικρό δάσος, όπου πήγε και χώθηκε ο Δον Κιχώτης για να περιμένει το Σάντσο· ο οποίος γύρισε αμέσως πίσω στο Τοβόσο για να κουβεντιάσει με τη Δουλσινέα, και που σ' αυτή του την αποστολή του έτυχαν διάφορα πράγματα που αξίζουν να τους δώσει κανένας καινούργια προσοχή και καινούργια πίστωση»*[863].

Σαν να αποτελεί τη μοναδική διέξοδό του από τα παθήματα, ο Σάντσος φαίνεται να υποστηρίζει τη θεμιτότητα των υπεκφυγών και των κινήσεων ελιγμού, προκειμένου να ελευθερωθεί ο άνθρωπος από τις κακουχίες: *''Desnudóse luego de medio cuerpo arriba, y arrebatando el cordel, comenzó a darse, y comenzó don Quijote a contar los azotes. Hasta seis o ocho se habría dado Sancho, cuando le pareció ser pesada la burla*

[860] Cervantes, 2018a: 281
[861] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 182
[862] Cervantes, 2018b: 112
[863] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 96

y muy barato el precio della, y deteniéndose un poco, dijo a su amo que se llamaba a engaño, porque merecía cada azote de aquéllos ser pagado a medio real, no que a cuartillo. –Prosigue, Sancho amigo, y no desmayes –le dijo don Quijote–: que yo doblo la parada del precio. –Dese modo –dijo Sancho–, ¡a la mano de Dios, y lluevan azotes! Pero el socarrón dejó de dárselos en las espaldas, y daba en los árboles, con unos suspiros de cuando en cuando, que parecía que con cada uno dellos se le arrancaba el alma. Tierna la de don Quijote, temeroso de que no se le acabase la vida, y no consiguiese su deseo por la imprudencia de Sancho, le dijo: –Por tu vida, amigo, que se quede en este punto este negocio"[864] που σημαίνει: *«Γυμνώθηκε κατόπι απ' τη μέση κι' απάνω, κι' αρπάζοντας το σκοινί πήρε να χτυπιέται, κι' ο Δον Κιχώτης να μετράει χτυπήματα. Κάπου έξι ή οχτώ θα είχε δώσει ο Σάντσος, απάνω του, όταν του φάνηκε σαν πολύ βαρύ το αστείο τούτο, και φτηνή η πληρωμή του· έτσι, σταματώντας λίγο, είπε στον κύριό του ότι δε δεχόταν τη συμφωνία γιατί κάθε ξυλιά απ' αυτές άξιζε μισό ρεάλι κι' όχι ένα κουαρτίλλιο. –Συνέχισε, φίλε Σάντσο, και μη λιγοψυχάς, του είπε ο Δον Κιχώτης, διπλασιάζω την τιμή. -Έτσι μάλιστα, έκανε ο Σάντσος, ο Θεός βοηθός κι' ας πέσουν βροχή οι βουρδουλιές. Αλλά ο παμπόνηρος έπαψε να τις δίνει στη ράχη του, κι' άρχισε να βαράει τα δέντρα, με συχνούς στεναγμούς, που έλεγες ότι μ' αυτούς του ξεριζωνόταν η ψυχή. Κι' ως είταν τρυφερή και του Δον Κιχώτη η ψυχή, κι' από το φόβο του μην τυχόν και του λειφτεί η ζωή, κι' έτσι ν' αποτύχει ο σκοπός, από την απερισκιψία του Σάντσου, του είπε: -Στη ζωή σου, φίλε, ας μείνει ίσαμ' εδώ αυτή η δουλειά»*[865].

Μάλιστα, έφτασαν να είναι τόσα τα ψέματα του Σάντσου, που στο τέλος άρχισε να μπερδεύεται και ο ίδιος: *"Cuando Sancho Panza oyó decir esto a su amo, pensó perder el juicio, o morirse de risa; que, como él sabía la verdad del fingido encanto de Dulcinea, de quien él había sido el encantador y el levantador de tal testimonio, acabó de conocer indubitablemente que su señor estaba fuera de juicio y loco de todo punto"*[866] που σημαίνει: *«Όταν ο Σάντσος Πάνσας άκουσε τον κύριό του να λέει αυτά τα πράγματα, ενόμισε πως ήθελε να χάσει τα λογικά του ή να σκάσει από τα γέλια· γιατί, ξέροντας τι είτανε εκείνη η μαγική μεταμόρφωση της Δουλσινέας, που αυτός ο ίδιος την είχε σοφιστεί και αυτός είχε δώσει μαρτυρία γι' αυτήν, επείστηκε πια οριστικά πως ο κύριός του είχε τέλεια χαμένα τα λογικά του και είτανε πέρα και πέρα τρελός»*[867].

[864] Cervantes, 2018b: 624-626
[865] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 590-591
[866] Cervantes, 2018b: 238
[867] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 222

Απολογούμενος για τις μπαγαποντιές του, αναφέρει στη δούκισσα: *"–Ahora, señora mía, que he visto que no nos escucha nadie de solapa, fuera de los circunstantes, sin temor ni sobresalto responderé a lo que se me ha preguntado, y a todo aquello que se me preguntare; y lo primero que digo es que yo tengo a mi señor don Quijote por loco rematado, puesto que algunas veces dice cosas que, a mi parecer, y aun de todos aquellos que le escuchan, son tan discretas y por tan buen carril encaminadas, que el mesmo Satanás no las podría decir mejores; pero, con todo esto, verdaderamente y sin escrúpulo, a mí se me ha asentado que es un mentecato. Pues como yo tengo esto en el magín, me atrevo a hacerle creer lo que no lleva pies ni cabeza, como fue aquello de la respuesta de la carta, y lo de habrá seis o ocho días, que aún no está en historia, conviene a saber: lo del encanto de mi señora doña Dulcinea, que le he dado a entender que está encantada, no siendo más verdad que por los cerros de Úbeda."*[868] που σημαίνει: *«-Τώρα, κυρά μου, που είδα ότι κανένας δεν έχει βάλει αυτί για ν' ακούσει, χώρια βέβαια απ' όσους βρίσκονται εδώ μέσα, δίχως φόβο μήτε ντροπή θ' αποκριθώ σε ό,τι με ρώτησες και σε ό,τι ακόμα ήθελες ρωτήσει: και το πρώτο που λέω είναι πως εγώ λογαριάζω τον κύριό μου, Δον Κιχώτη, τρελό για δέσιμο, ακόμα κι' αν πολλές φορές λέει πράματα που, κατά τη γνώμη μου, και κατά την κρίση ολουνών που τον ακούνε είναι τόσο μυαλωμένα κι' έξυπνα, που κι' ο ίδιος ο Σατανάς καλύτερα δε θα τα 'λεγε· κι' όμως μ' όλα τούτα και δίχως να διστάσω, σας λέω όλη την αλήθεια: πως εγώ το 'χω για σίγουρο ότι είναι βλαμμένος. Κι' έτσι, μιας και το έχω πια βάλει καλά στο νου μου ετούτο, μπορώ να τονε κάνω να πιστέψει άρρητ' αθέμιτα, σαν και κείνο με την απάντηση στο γράμμα, κι' ακόμα και το άλλο που γίνηκε, δεν είναι μήτε έξι ως οκτώ μέρες, και δεν έχει μπει ακόμα στην ιστορία και που πρέπει να το ξέρετε, είναι, πως το γήτεμα της κυράς μου Δουλτσινέας, που του είπα πως είναι μαγεμένη, δεν είναι πιότερο αλήθεια από τα παραμύθια της γιαγιάς μου»*[869]. Στην οποία δούκισσα, σε άλλη στιγμή, δεν διστάζει να επιδείξει τη δεξιότητά του στην κουτοπονηριά: *"–Yo, señora, sentí que íbamos, según mi señor me dijo, volando por la región del fuego, y quise descubrirme un poco los ojos; pero mi amo, a quien pedí licencia para descubrirme, no la consintió; mas yo, que tengo no sé qué briznas de curioso y de desear saber lo que se me estorba e impide, bonitamente y sin que nadie lo viese, por junto a las narices aparté tanto cuanto el pañizuelo que me tapaba los ojos, y por allí miré hacia la tierra, y parecióme que toda*

[868] Cervantes, 2018b: 321
[869] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 305

ella no era mayor que un grano de mostaza, y los hombres que andaban sobre ella, poco mayores que avellanas, porque se vea cuán altos debíamos de ir entonces."[870] που σημαίνει: *«-Εγώ, κυρά, κατάλαβα πως πετούσαμε στην περιοχή της φωτιάς, καταπώς μου είχε πει ο αφέντης μου, και είπα να λύσω τα μάτια μου· αλλά ο κύριός μου που του γύρεψα την άδεια να μ' αφήσει να δω, αρνήθηκε, ωστόσο εγώ από φυσικού μου είμαι περίεργος, και τρώγουμαι πάντα για να μαθαίνω τα παράξενα, δίχως να με πάρει κανένας είδηση, σήκωσα το πανάκι που μου έφραζε τη μύτη, όμορφα όμορφα, κι' όσο χρειαζόταν για να ξεσκεπάσω τα μάτια μου, κι' από κει εκοίταξα κατά τη γης, και μου φάνηκε ότι όλη κι' όλη δεν είταν πιο μεγάλη από ένα σπειρί σιναπιού, και οι άνθρωποι που περπάταγαν απάνω της λίγο πιο μεγάλοι από φουντούκια για να δείτε τι αψηλά που βρισκόμαστε»*[871].

Καθώς φαίνεται, ο αγαθός σκουταριώτης αδυνατεί να ξεφύγει από τα πρότυπα που επιβάλλει η κοινωνία του, αποδίδοντας και ο ίδιος στο χρήμα και στα υλικά αγαθά την ύψιστη αξία: *"–Mas que haga lo que quisiere –respondió Sancho–: no fuera él pobre y casárase con Quiteria. ¿No hay más sino no tener un cuarto y querer [alzarse] por las nubes? A la fe, señor, yo soy de parecer que el pobre debe de contentarse con lo que hallare, y no pedir cotufas en el golfo. Yo apostaré un brazo que puede Camacho envolver en reales a Basilio, y si esto es así, como debe de ser, bien boba fuera Quiteria en desechar las galas y las joyas que le debe de haber dado, y le puede dar Camacho, por escoger el tirar de la barra y el jugar de la negra de Basilio. Sobre un buen tiro de barra o sobre una gentil treta de espada no dan un cuartillo de vino en la taberna. Habilidades y gracias que no son vendibles, mas que las tenga el conde Dirlos; pero cuando las tales gracias caen sobre quien tiene buen dinero, tal sea mi vida como ellas parecen. Sobre un buen cimiento se puede levantar un buen edificio, y el mejor cimiento y zanja del mundo es el dinero."*[872] που σημαίνει: *«-Άσε τον να κάνει ό,τι θέλει, αποκρίθηκε ο Σάντσος· ας μην είτανε φτωχός, και ας την έπαιρνε αυτός την Κιτερία. Όχι, να μην έχει μήτε δεκάρα, και να θέλει να ανέβει απάνω στα σύννεφα. Α, αφεντικό μου, εγώ θαρώ πως ο φτωχός πρέπει να μένει ευχαριστημένος μ' εκείνο που θα βρει και να μην γυρεύει να 'χει των αδυνάτων τα αδύνατα. Βάζω στοίχημα πως ο Καμάτσος θα μπορούσε να τον πνίξει το Βασίλη μέσα στα τάλαρα. Και αν είναι έτσι, όπως και φαίνεται πως είναι, θα είτανε πολύ κουτή η Κιτερία να αφήσει τα λούσα και τα στολίδια, που θα*

[870] Cervantes, 2018b: 381
[871] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 360
[872] Cervantes, 2018b: 203

της έχει δώσει και που μπορεί να της δώσει ο Καμάτσος, και να προτιμήσει τον άλλον επειδή είναι άξιος να ρίχνει το λιθάρι κι' όσο επιτήδεια σπαθιά κι αν καταφέρεις να δώσεις, δε θα σου δώσουνε γι' αυτό ούτε ένα καρτεζίνι κρασί στην ταβέρνα. Μπόρεσες και χάρες, που δεν έχουνε στην αγορά καμιά αξία, να μου λείπουν καλύτερα· όταν όμως αυτές οι χάρες βρίσκονται σε κανένα που έχει μπόλικο χρήμα, τότε μακάρι να είτανε κι' εμένα τέτοια η ζωή μου. Απάνω σ' ένα καλό θεμέλιο μπορεί κανείς να στήσει ένα καλό χτίριο, και το καλύτερο θεμέλιο του κόσμου είναι το χρήμα»[873]. Ακόμα και όταν δέχεται την προσβολή του δον Κιχώτη για τη μεροληψία του, ο άκακος Σάντσος δεν φαίνεται να θίγεται, παρά υπερασπίζεται με σχεδόν κυνικό ρεαλισμό τη θέση του: *"–En fin –dijo don Quijote–, bien se parece, Sancho, que eres villano y de aquellos que dicen: «¡Viva quien vence!» –No sé de los que soy –respondió Sancho–, pero bien sé que nunca de ollas de Basilio sacaré yo tan elegante espuma como es esta que he sacado de las de Camacho."*[874] που σημαίνει: *«-Το συμπέρασμα, Σάντσο, είναι, έκανε ο Δον Κιχώτης, πως είσαι από κείνη την πάστα των ανθρώπων που λένε: "Ζήτω όποιος νικά!" -Δεν ξέρω από τι πάστα είμαι, αποκρίθηκε ο Σάντσος· ξέρω όμως πως από τις τσουκάλες του Βασίλη δε θα μπορέσω ποτέ μου να ξαφρίσω τόσο ωραίους μεζέδες σαν αυτούς που έβγαλα από του Καμάτσου»*[875].

Και καθώς ο παραπονιάρης, δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα και μεγαλόκαρδος, έτσι και ο Σάντσος είναι σε θέση να αριθμήσει ένα προς ένα τα ελαττώματα της γυναίκας του: *"–No es muy mala –respondió Sancho–, pero no es muy buena; a lo menos, no es tan buena como yo quisiera. –Mal haces, Sancho –dijo don Quijote–, en decir mal de tu mujer, que, en efecto, es madre de tus hijos. –No nos debemos nada –respondió Sancho–; que también ella dice mal de mí cuando se le antoja, especialmente cuando está celosa; que entonces súfrala el mesmo Satanás."*[876] που σημαίνει: *«-Δεν είναι πολύ κακή, αποκρίθηκε ο Σάντσος· όμως δεν είναι και πολύ καλή· τουλάχιστο δεν είναι τόσο καλή όσο θα την ήθελα. -Άσκημα κάνεις, Σάντσο, είπε ο Δον Κιχώτης, να μιλείς έτσι άσκημα για τη γυναίκα σου, που, το κάτω κάτω, είναι η μητέρα των παιδιών σου. -Έννοια σου και είμαστε πάτσι οι δυο μας, αποκρίθηκε ο Σάντσος· γιατί κι' εκείνη μιλεί άσκημα για μένα άμα της κάνει κέφι, και μάλιστα όταν την πιάνουν οι ζήλιες της, που τότε πια δε θα μπορούσε να την υποφέρει ούτε ο ίδιος ο Σατανάς»*[877].

[873] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 186-187
[874] Cervantes, 2018b: 210
[875] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 186-187
[876] Cervantes, 2018b: 222
[877] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 205

Η απουσία ενδιαφέροντος και δέσμευσης σε κοινωνικούς στόχους αναγκάζει τον σκουταριώτη να περιορίζει το βλέμμα του στις απολύτως προσωπικές μέριμνές του, οι οποίες εξαντλούνται στην κάλυψη των βιολογικών αναγκών του και στη φροντίδα της οικογένειάς του. Δανειζόμαστε τα λόγια του: *"-Harto mejor haría yo, sino que soy un bárbaro, y no haré nada que bueno sea en toda mi vida, harto mejor haría yo, vuelvo a decir, en volverme a mi casa, y a mi mujer, y a mis hijos, y sustentarla y criarlos con lo que Dios fue servido de darme, y no andarme tras vuesa merced por caminos sin camino y por sendas y carreras que no las tienen, bebiendo mal y comiendo peor. Pues, ¡tomadme el dormir! Contad, hermano escudero, siete pies de tierra, y si quisiéredes más, tomad otros tantos, que en vuestra mano está escudillar, y tendeos a todo vuestro buen talante, que quemado vea yo y hecho polvos al primero que dio puntada en la andante caballería, o, a lo menos, al primero que quiso ser escudero de tales tontos como debieron ser todos los caballeros andantes pasados. De los presentes no digo nada, que por ser vuestra merced uno dellos, los tengo respeto, y porque sé que sabe vuesa merced un punto más que el diablo en cuanto habla y en cuanto piensa."*[878] που σημαίνει: *«-Το καλύτερο που έχω να κάνω, ειδεμή δε θα είμουν άνθρωπος και καλό δε θα έβλεπα σ' ολάκαιρη τη ζήση μου, το καλύτερο, ματαλέω, που έχω να κάνω, είναι να γυρίσω πίσω στο σπίτι μου, στη γυναίκα μου, στα παιδιά μου, και να πορέψω αυτήν και να θρέψω ετούτα με ό,τι έστερξε ο Θεός να μου δώσει, κι' όχι να τρέχω πίσω από την ευγενία σου σε δρόμους απάτητους και στράτες δίχως άκρη, όπου ακόμα και το πιοτό είναι σκάρτο και το φαΐ τρισχειρότερο. Άσε πια τον ύπνο! Λογάριασε, αδελφέ μου ιπποκόμε, εφτά ποδάρια γης δικά σου, κι' αν ήθελες ακόμα πιο πολλά, χάρισμά σου κι' άλλα τόσα, στο χέρι σου η μοιρασιά, και ξάπλωσε όσο τραβά η όρεξή σου. Που καμένον και τσιτσιρισμένον και καμωμένον σκόνη ήθελα να έβλεπα τον πρώτο που έκανε αρχή στην πλανόδια ιπποσύνη, ή τουλάχιστο τον πρώτο που πήγε κι' έγινε ιπποκόμος σε τέτοιους βλάκες, σαν και που είταν όλοι οι αλλοτινοί πλανόδιοι ιππότες· για τους τωρινούς δε λέω τίποτα, γιατί, μιας και η ευγενία σου είσαι ένας από δαύτους, τους σέβομαι, κι' ακόμα γιατί ξέρω ότι γνωρίζεις η ευγενία σου κάτι πάρα πάνω κι' από τον ίδιο το διάβολο, σα μιλάς και σα στοχάζεσαι»*[879].

Ωστόσο η μεγαλοπρεπής σκιά του δον Κιχώτη δεν θα μπορούσε να αφήσει ασυγκίνητο τον αφελή Σάντσο Πάνθα, ο οποίος μας ομολογεί: *"–¿Por ventura –dijo el*

[878] Cervantes, 2018b: 279
[879] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 263

eclesiástico– sois vos, hermano, aquel Sancho Panza que dicen, a quien vuestro amo tiene prometida una ínsula? –Sí soy –respondió Sancho–; y soy quien la merece tan bien como otro cualquiera; soy quien "júntate a los buenos, y serás uno dellos"; y soy yo de aquellos "no con quien naces, sino con quien paces"; y de los "quien a buen árbol se arrima, buena sombra le cobija". Yo me he arrimado a buen señor, y ha muchos meses que ando en su compañía, y he de ser otro como él, Dios queriendo; y viva él y viva yo: que ni a él le faltarán imperios que mandar, ni a mí ínsulas que gobernar."[880] που σημαίνει: *«-Είσαι, αν τύχει, είπε ο ιερωμένος, είσαι συ, αδελφέ μου, εκείνος ο Σάντσος Πάνσας, που λένε πως σ' εσένα ο κύριός σου έχει τάξει ένα νησί; - Μάλιστα, εγώ είμαι, αποκρίθηκε ο Σάντσος. Και είμαι αυτός που του αξίζει το νησί, όσο και στον καθένα. Είμαι αυτός που: "τράβα με τους καλούς και θα γίνεις ένας απ' αυτούς"· και είμαι από κείνους που: "Πέσμου με ποιον πας για να σου πω ποιος είσαι"· και από κείνους που: "Όποιος σε καλό δεντρί ακουμπά, ήσκιος καλός τονε φυλά". Κι' εγώ σε καλό αφέντη ακούμπησα και είναι μήνες πολλοί που πορεύουμαι μαζί του, και θα γίνω ολόιδιος μ' αυτόν, αν ο Θεός, το θελήσει κι' αν είμαστε καλά να ζει κι' αυτός, να ζω κι' εγώ, ούτε αυτουνού θα του λείψουνε βασίλεια να ορίζει, μήτε μένα νησιά να κυβερνώ»*[881]. Και καθώς, όπως λένε, η μεγαλοψυχία μάλλον θεραπεύει την κατεργαριά, συντετριμμένος ο σκουταριώτης ομολογεί στο αφεντικό του: *"-Ahora digo que quieres que se consuman en tus salarios el dinero que tienes mío, y si esto es así, y tú gustas dello, desde aquí te lo doy, y buen provecho te haga; que a trueco de verme sin tan mal escudero, holgaréme de quedarme pobre y sin blanca. […] –Señor mío, yo confieso que para ser del todo asno no me falta más de la cola; si vuestra merced quiere ponérmela, yo la daré por bien puesta, y le serviré como jumento todos los días que me quedan de mi vida. Vuestra merced me perdone, y se duela de mi mocedad, y advierta que sé poco, y que si hablo mucho, más procede de enfermedad que de malicia; mas, quien yerra y se enmienda, a Dios se encomienda. –Maravillárame yo, Sancho, si no mezclaras algún refrancico en tu coloquio. Ahora bien, yo te perdono, con que te enmiendes, y con que no te muestres de aquí adelante tan amigo de tu interés, sino que procures ensanchar el corazón, y te alientes y animes a esperar el cumplimiento de mis promesas, que, aunque se tarda, no se imposibilita."*[882] που σημαίνει: *«-Τότε, λοιπόν, κι' εγώ λέω πως γυρεύεις να πάνε σε μισθούς δικούς σου όσα λεφτά δικά μου κρατάς εκεί*

[880] Cervantes, 2018b: 307-308
[881] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 290
[882] Cervantes, 2018b: 280-282

στο πουγγί μου· κι' αν είν' έτσι, κι' έχεις τέτοιο σκοπό, και τούτα γυρεύεις, από τώρα κιόλας σου τα δίνω και σε καλή μεριά να τα βάλεις, γιατί, για να βρεθώ δίχως τέτοιον ιπποκόμο, μετά χαράς θα έμενα θεόφτωχος, δίνοντας και το τελευταίο μου όβολο […] - Κύριέ μου, ομολογώ πως για να είμαι τέλειος γάιδαρος, άλλο από την ουρά δε μου λείπει· αν η ευγενία σου θέλεις να μου την προστέσεις, εγώ θα πω ότι μου πρέπει και θα σε υπηρετήσω σα γάιδαρος όσες μέρες μου μένουν ακόμα από τη ζωή. Συχώρεσέ με η ευγενία σου και λυπήσου με γιατί είμαι τόσο άπραγος, και μάθε πως λίγα ξέρω· κι' αν μιλάω πολύ, πιότερο είναι από κουταμάρα παρά από κάκητα· όμως λάθος ξομολογημένο απ' το Θεό ευλογημένο. – Παράξενο ήθελε μου φανεί, Σάντσο, αν δεν έμπλεκες και καμιά παροιμιούλα στο μονόλογό σου αυτόν· ας είναι, σε συγχωρώ αφού μετανοιώνεις, όμως θα μου υποσχεθείς πως από δω κι' εμπρός δε θα φανείς τόσο πια συμφεροντολόγος, πως δε θα είσαι τόσο στενόκαρδος και πως θα προσπαθήσεις να κάνεις κουράγιο και να έχεις υπομονή και να πιστεύεις ότι θα κρατήσω τις υποσχέσεις μου, που μπορεί ν' αργήσουν, αλλά δε θα είναι κι' απραγματοποίητες»[883].

Όταν αρχίζει να αντιλαμβάνεται και τις βαθύτερες ανάγκες του, που δεν είναι άλλες από αυτές που σχετίζονται με τη διατήρηση της ψυχικής ισορροπίας του, ο Σάντσος αναφέρει: *"–Señor –replicó Sancho–, si a vuestra merced le parece que no soy de pro para este gobierno, desde aquí le suelto; que más quiero un solo negro de la uña de mi alma que a todo mi cuerpo; y así me sustentaré Sancho a secas con pan y cebolla, como gobernador con perdices y capones; y más, que mientras se duerme, todos son iguales, los grandes y los menores, los pobres y los ricos, y si vuestra merced mira en ello, verá que sólo vuestra merced me ha puesto en esto de gobernar; que yo no sé más de gobiernos de ínsulas que un buitre; y si se imagina que por ser gobernador me ha de llevar el diablo, más me quiero ir Sancho al cielo que gobernador al infierno."*[884] που σημαίνει: *«-Κύριε, αντείπε ο Σάντσος, αν η αφεντιά σου κρίνει πως δεν κάνω για τούτη την κυβέρνηση, από τώρα κιόλας την παρατώ· γιατί πιότερο έχω το ένα βρώμικο νυχάκι της ψυχής μου παρά ολάκαιρο το κορμί μου κι' όπως θα πορέψω το Σάντσο με ψωμί και κρεμμύδι, το ίδιο θε να πορέψω και τον κυβερνήτη με πέρδικες και καπόνια· κι' ακόμα, σαν πλαγιάσουμε και κοιμηθούμε, όλοι ίδιοι είμαστε, μεγάλοι και μικροί, πλούσιοι και φτωχοί· κι' αν η ευγενία σου το καλοεξετάσεις, θα δεις ότι εσύ μου έβαλες στο νου ετούτη την κυβέρνηση: τι εγώ δεν ξέρω από κυβέρνησες και νησιά πιότερο*

[883] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 265-266
[884] Cervantes, 2018b: 395

από τ' αγριοπούλια· κι' αν είναι επειδή θε να γενώ κυβερνήτης, να με πάρει και να με σηκώσει ο διάολος, ε, τότε κάλλιο το 'χω να πάω στον ουρανό σα Σάντσος, παρά στην κόλαση σαν κυβερνήτης»[885].

Μάλιστα, ήταν τέτοια η αλλαγή του ιπποκόμου, που άρχισε να διαμορφώνει καλοσχηματισμένες απόψεις ακόμα και για τον τρόπο διακυβέρνησης ενός τόπου: *"-Eso no -respondió Sancho-: el buen gobernador, la pierna quebrada, y en casa. ¡Bueno sería que viniesen los negociantes a buscarle fatigados, y él estuviese en el monte holgándose! ¡Así enhoramala andaría el gobierno! Mía fe, señor, la caza y los pasatiempos más han de ser para los holgazanes que para los gobernadores. En lo que yo pienso entretenerme es en jugar al triunfo envidado las pascuas, y a los bolos los domingos y fiestas; que esas cazas ni cazos no dicen con mi condición, ni hacen con mi conciencia."*[886] που σημαίνει: *«-Α όλα κι' όλα, αποκρίθηκε ο Σάντσος. Ο καλός ο Κυβερνήτης, σαν την καλή νοικοκυρά θε να 'ναι συμμαζεμένος στο σπιτάκι του γιατί, ωραία, μα την αλήθεια θα είταν, αν όταν έρχονταν ξελιγωμένοι από το δρόμο οι μαντατοφόροι και οι εμπορευόμενοι να έχουνε πάλι να τρέχουν να τονε βρουν στα βουνά που εκείνος θε να 'χει παρμένα για τη διασκέδασή του· αμ' έτσι, στην κακή και την ψυχρή την ώρα θα πήγαινε η Κυβέρνηση, κι' ακούτε με που σας το λέω. Μα την πίστη μου, σενιόρ, το κυνήγι και τα ξεφαντώματα πιότερο ταιριάζουνε σε ακαμάτηδες παρά σε Κυβερνήτες. Αυτό που λέω πως έχω να κάνω για να διασκεδάζω μια στάλα και του λόγου μου, είναι να παίζω κανένα τριόμφο, Λαμπρή και Χριστούγεννα, ή καραμπόλες τις Κυριακές και τις άλλες γιορτές· γιατί ετούτα τα κυνήγια και τα γλεντοκόπια δεν ταιριάζουνε στη θέση μου και μήτε συμφωνούν με τη συνείδησή μου»*[887].

Αναγγέλλοντας, στη συνέχεια, την πρόθεσή του να διορθώσει τα σφάλματα που βλέπει στην κοινωνία γύρω του, αναφέρει: *"-Es mi intención limpiar esta ínsula de todo género de inmundicia y de gente vagamunda, holgazanes y mal entretenida; porque quiero que sepáis, amigos, que la gente baldía y perezosa es en la república lo mesmo que los zánganos en las colmenas, que se comen la miel que las trabajadoras abejas hacen. Pienso favorecer a los labradores, guardar sus preeminencias a los hidalgos, premiar los virtuosos, y, sobre todo, tener respeto a la religión y a la honra de los religiosos. ¿Qué os parece desto, amigos? ¿Digo algo, o quiébrome la*

[885] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 374
[886] Cervantes, 2018b: 331
[887] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 315

cabeza?"[888] που σημαίνει: *«-Έχω σκοπό να ξακαθαρίσω τούτο το νησί από κάθε βρωμιά και κάθε παλιάνθρωπο, τεμπέλη κι' ανεπρόκοπο· τι θέλω, φίλοι μου, να ξέρετε, ότι οι άχρηστοι και οι ακαμάτηδες είναι στην κοινωνία σαν τους κηφήνες στην κυψέλη, καλοί για να τρώνε το μέλι που κάνουν οι προκομένες οι μέλισσες. Έχω σκοπό να ευεργετήσω τους γεωργούς, να βοηθήσω τους ευγενείς να κρατήσουν τα προνόμιά τους, να αμείψω τους ενάρετους, και πάνω απ' όλα να σεβαστώ τη θρησκεία και τον κάθε θρησκευάμενο. Τι λέτε λοιπόν, φίλοι; Τα λέω καλά, ή το μυαλό μου σταμάτησε;»*[889].

Ακολουθώντας τις συμβουλές του κυρίου του, που αποτελεί την πηγή έμπνευσής του, ο Σάντσος αντιλαμβάνεται ότι η δικαιοσύνη και η καλοσύνη ωφελούνται περισσότερο όταν πάνε χέρι-χέρι: *"–Venid acá, señor buen hombre –respondió Sancho–; este pasajero que decís, o yo soy un porro, o él tiene la misma razón para morir que para vivir y pasar la puente; porque si la verdad le salva, la mentira le condena igualmente; y siendo esto así, como lo es, soy de parecer que digáis a esos señores que a mí os enviaron que, pues están en un fil las razones de condenarle o absolverle, que le dejen pasar libremente, pues siempre es alabado más el hacer bien que mal; y esto lo diera firmado de mi nombre, si supiera firmar, y yo en este caso no he hablado de mío, sino que se me vino a la memoria un precepto, entre otros muchos que me dio mi amo don Quijote la noche antes que viniese a ser gobernador desta ínsula, que fue que cuando la justicia estuviese en duda, me decantase y acogiese a la misericordia; y ha querido Dios que agora se me acordase, por venir en este caso como de molde."*[890] που σημαίνει: *«-Για κόπιασε πιο δω, καλέ μου, αποκρίθηκε ο Σάντσος· αυτουνού του περαστικού που λες, ή τότε εγώ δεν είμαι παρά σωστός κόπανος, φαίνεται πως τόσο του πρέπει να περάσει τη γέφυρα, όσο και να πεθάνει: κι' αφού είν' έτσι, η γνώμη μου είναι, να πεις σ' αυτούς τους κυρίους που σ' έστειλαν σε μένα, ότι το ίδιο υπακούν στο νόμο, είτε τον αφήσουν ελεύθερο, είτε τον καταδικάσουν· ώστε ας τον αφήσουν να περάσει ελεύθερα γιατί πάντα πιο παινετός είν' εκείνος που κάνει το καλό παρά το κακό· και τούτο θα σου το 'δινα με την υπογραφή μου κιόλας, αν ήξερα καλά να τη βάζω, και μάθε πως σ' αυτή την υπόθεση δε μίλησα από μόνος μου, παρά μου ήρθε στο νου η ορμήνεια που μαζί με πολλές άλλες μου έδωσε ο αφέντης μου, ο Δον Κιχώτης, μια νύχτα πριν έρθω να γίνω κυβερνήτης σ' αυτό το νησί: και είταν ότι: σαν η δικαιοσύνη*

[888] Cervantes, 2018b: 442
[889] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 418
[890] Cervantes, 2018b: 464

βρίσκεται αμφίβολη, να κλίνω πάντα στην καλοσύνη - και να που θέλησε ο Θεός να το θυμηθώ τώρα σε τούτη την περίσταση που μου ήρθε κουτί»[891].

Απελευθερωμένος, πλέον, από τις ψευδαισθήσεις που του είχε καλλιεργήσει η σκληρή και διεφθαρμένη κοινωνία, μέσα στην οποία ζει, συνειδητοποιεί ότι η ευτυχία βρίσκεται στην απλότητα, ενώ αντιλαμβάνεται ταυτόχρονα τα όρια των δικών του ικανοτήτων: *"–Abrid camino, señores míos, y dejadme volver a mi antigua libertad; dejadme que vaya a buscar la vida pasada, para que me resucite de esta muerte presente. Yo no nací para ser gobernador, ni para defender ínsulas ni ciudades de los enemigos que quisieren acometerlas. Mejor se me entiende a mí de arar y cavar, podar y ensarmentar las viñas, que de dar leyes ni de defender provincias ni reinos. Bien se está San Pedro en Roma: quiero decir, que bien se está cada uno usando el oficio para que fue nacido. Mejor me está a mí una hoz en la mano que un cetro de gobernador; más quiero hartarme de gazpachos que estar sujeto a la miseria de un médico impertinente que me mate de hambre, y más quiero recostarme a la sombra de una encina en el verano y arroparme con un zamarro de dos pelos en el invierno, en mi libertad, que acostarme con la sujeción del gobierno entre sábanas de holanda y vestirme de martas cebollinas. Vuestras mercedes se queden con Dios, y digan al duque mi señor que, desnudo nací, desnudo me hallo; ni pierdo ni gano;"*[892] που σημαίνει: *«- Κάντε πέρα, καλοί μου αφεντάδες, κι' αφήστε με να γυρίσω πίσω στην παλιά μου λευτεριά: Αφήστε με να πάω να βρω τη ζωή που έκανα κι' έτσι ν' αναστηθώ από τούτο το σημερινό θάνατο. Δε γεννήθηκα εγώ για κυβερνήτης, μήτε κάνω για να διαφεντεύω νησιά και πολιτείες από εχθρούς που θέλουν να τις πάρουν. Κάλλιο το 'χω να σκάβω και να οργώνω, να βλαστολογώ και να τρυγώ τ' αμπέλι παρά να βγάζω νόμους και να υπερασπίζω επαρχίες και βασίλεια. Καλά κάθεται ο Άγιος Πέτρος στη Ρώμη: Θέλω να πω, καλά είναι να κάνει ο καθένας τη δουλειά που γι' αυτήν εγεννήθηκε. Πιο καλά μου ταιριάζει εμένα η τσάπα στο χέρι, παρά το σκήπτρο του κυβερνήτη· πιότερο θέλω να χορτάσω όσο τραβά η ψυχή μου με σκορδόσουπες, παρά να μ' έχει σκλάβο της η ασπλαχνιά του αναιδέστατου γιατρού που θέλει να με ψοφήσει απ' την πείνα· πιότερο θέλω να ξαπλώνω το καλοκαίρι κάτω από τον ήσκιο της βαλανιδιάς, και να κουκουλώνουμαι με το τρίχινο ταμπάρο το χειμώνα, και να 'μαι λεύτερος, παρά να πλαγιάζω με την έγνοια της κυβέρνησης σε σεντόνια με νταντέλλες της Ολλάντας και να*

[891] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 439
[892] Cervantes, 2018b: 484

ντύνουμαι με ατλάζια και γούνες. Ο Θεός να 'ναι κοντά πάντα στις χαρές σας και πέστε στο δούκα και κύριό μου πως γυμνός εγεννήθηκα, και γυμνός θε να μείνω»[893]. Αποδίδοντας, κατ' επέκταση, και στα υλικά αγαθά την πραγματική τους αξία, αναφέρει: *"–Yo lo hiciera –respondió Sancho–; pero no soy nada codicioso, que, a serlo, un oficio dejé yo esta mañana de las manos, donde pudiera hacer las paredes de mi casa de oro, y comer antes de seis meses en platos de plata; y, así por esto, como por parecerme haría traición a mi rey en dar favor a sus enemigos, no fuera contigo, si como me prometes doscientos escudos, me dieras aquí de contado cuatrocientos."*[894] που σημαίνει: *«-Θα το έκανα, αποκρίθηκε ο Σάντσος, όμως δεν είμαι συμφεροντολόγος γιατί αλλιώς δε θα είχα αφήσει απ' τα χέρια μου, σήμερα μάλιστα το πρωί, μια δουλειά που θα μπορούσε να με κάνει να σηκώσω ολόχρυσα ντουβάρια στο σπίτι μου· και πριν από έξι μήνες να τρώω σ' ασημένια πιάτα· έτσι, πρώτα γι' αυτό, κι' έπειτα γιατί λέω πως θα πρόδινα το βασιλιά μου βοηθώντας τους εχθρούς του, δε θα ερχόμουν μαζί σου, όσα και να μου έταζες, μήτε διακόσα, αλλά μήτε και τετρακόσα σκούδα»*[895].

Και καθώς όλα παίρνουν τη σωστή θέση τους, έτσι και οι τίτλοι ευγενείας οφείλουν να μαρτυρούν υψηλή καταγωγή: *"–Pues advertid, hermano –dijo Sancho–, que yo no tengo don, ni en todo mi linaje le ha habido: Sancho Panza me llaman a secas, y Sancho se llamó mi padre, y Sancho mi agüelo, y todos fueron Panzas, sin añadiduras de dones ni donas; y yo imagino que en esta ínsula debe de haber más dones que piedras; pero basta: Dios me entiende, y podrá ser que si el gobierno me dura cuatro días, yo escardaré estos dones, que, por la muchedumbre, deben de enfadar como los mosquitos. Pase adelante con su pregunta el señor mayordomo; que yo responderé lo mejor que supiere, ora se entristezca o no se entristezca el pueblo."*[896] που σημαίνει: *«-Ε, λοιπόν, άκου αδερφέ μου, έκανε ο Σάντσος, εγώ δον δεν έχω, κι' ούτε σ' ολάκερο το σόι μου το είχε κανένας: Σάντσο Πάνσα με λένε, νέτα σκέτα, και Σάντσος λεγόταν κι' ο πατέρας μου, και Σάντσος ο πάπος μου, κι' όλοι είτανε Πάνσας, χωρίς δον και τα παρόμοια. Λέω μάλιστα πως στο νησί ετούτο θε να 'χει πιότερους δόνες από χαλίκια· όμως αρκεί: Ο Θεός που μ' ακούει με καταλαβαίνει κι' αν η κυβέρνησή μου βαστάξει πιότερο από τέσσερις μέρες θα με βοηθήσει να ξεπαστρέψω όλα τούτα τα δόνες που παραγίνηκαν και πλήθυναν χειρότερα κι' από τα κουνούπια. Άντε τώρα, λέγε και το*

[893] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 457-458
[894] Cervantes, 2018b: 493
[895] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 466
[896] Cervantes, 2018b: 408

ρώτημά σου, κύριε αρχιθαλαμηπόλε, και θα σ' αποκριθώ όσο καλύτερα μπορέσω, είτε λυπηθούν, είτε φχαριστηθούν οι άνθρωποι»[897].

Πολλές και σημαντικές είναι οι ωφέλειες που αποκόμισε ο Σάντσος από την εμπειρία της διακυβέρνησης, καθώς συμπυκνωμένα ομολογεί και ο ίδιος: *"–He ganado –respondió Sancho– el haber conocido que no soy bueno para gobernar, si no es un hato de ganado, y que las riquezas que se ganan en los tales gobiernos son a costa de perder el descanso y el sueño, y aun el sustento; porque en las ínsulas deben de comer poco los gobernadores, especialmente si tienen médicos que miren por su salud."*[898] που σημαίνει: *«-Τα κερδητά μου είταν ότι έμαθα πως δεν κάνω για να κυβερνήσω, είπε ο Σάντσος, αν δεν είναι μονάχα κανένα κοπάδι γίδια, κι' ότι τα πλούτια που κερδίζονται σε τέτοιες κυβέρνησες σε κάνουν και χάνεις την ησυχία σου και τον ύπνο σου, ακόμα και το φαί σου, καθώς στα νησιά πρέπει να τρώνε λίγο οι κυβερνήτες, και μάλιστα σαν έχουνε γιατρούς που φροντίζουν για την υγειά τους»*[899].

Η επίδραση του δον Κιχώτη στον ανεπιτήδευτο Σάντσο Πάνθα εκπλήσσει ακόμα και τον ίδιο τον σκουταριώτη:*"–¿Quién pensara que esperanzas tan grandes como las que en el pecho de mi mujer Teresa Panza engendraron las nuevas de mi gobierno habían de parar en volverme yo agora a las arrastradas aventuras de mi amo don Quijote de la Mancha? Con todo esto, me contento de ver que mi Teresa correspondió a ser quien es, enviando las bellotas a la duquesa; que, a no habérselas enviado, quedando yo pesaroso, se mostrara ella desagradecida. Lo que me consuela es que esta dádiva no se le puede dar nombre de cohecho, porque ya tenía yo el gobierno cuando ella las envió, y está puesto en razón que los que reciben algún beneficio, aunque sea con niñerías, se muestren agradecidos. En efecto, yo entré desnudo en el gobierno y salgo desnudo dél; y así, podré decir con segura conciencia, que no es poco: 'Desnudo nací, desnudo me hallo; ni pierdo ni gano'."*[900] που σημαίνει: *«-Ποιος θα το 'λεγε πως τέτοιες μεγάλες ελπίδες σαν κι' αυτές που έθρεψε η κυβέρνησή μου στον κόρφο της γυναίκας μου της Τερέζας Πάνσα θα κατάληγαν να πάρω πάλι το δρόμο και να σέρνουμαι στις περιπέτειες του αφέντη μου του Δον Κιχώτη από τη Μάντσα; Μολοντούτο χαίρουμαι που βλέπω ότι η Τερέζα μου φέρθηκε όπως άξιζε στη θέση της, στέλνοντας τα βαλανίδια στη δουκέσσα· γιατί αν δεν τα είχε στείλει, και μένα θα*

[897] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 387
[898] Cervantes, 2018b: 494
[899] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 467
[900] Cervantes, 2018b: 510

στενοχωρούσε και κείνη θα δειχνόταν αχάριστη. Αυτό που μ' ευχαριστεί είναι πως το ρεγάλο αυτό δε θα μπορέσει τινάς να το λογαριάσει για δωροδοκία, γιατί όταν τα έστειλε, εγώ είχα παρμένη κιόλας την κυβέρνηση και είναι σωστό να δείχνουμε πως αναγνωρίζουμε ένα καλό που μας γίνεται, ας είναι και με μικρολόγια. Τέλος πάντων, γυμνός πήγα στην κυβέρνηση και γυμνός έφυγα απ' αυτήν· έτσι θα μπορώ να λέω με αναπαμένη τη συνείδησή μου, πράμα που δεν είναι και λίγο: Γυμνός γεννήθηκα, γυμνός βρίσκουμαι. Μήτε χάνω μήτε κερδίζω»[901].

Όταν αρχίζει να βλέπει εκ νέου με τα μάτια της καρδιάς, αναφέρει για τον κύριο του: *"–Par Dios, señora –dijo Sancho–, que ese escrúpulo viene con parto derecho; pero dígale vuesa merced que hable claro, o como quisiere, que yo conozco que dice verdad: que si yo fuera discreto, días ha que había de haber dejado a mi amo. Pero ésta fue mi suerte, y ésta mi malandanza; no puedo más, seguirle tengo: somos de un mismo lugar, he comido su pan, quiérole bien, es agradecido, diome sus pollinos y, sobre todo, yo soy fiel, y así, es imposible que nos pueda apartar otro suceso que el de la pala y azadón."*[902] που σημαίνει: *«-Για το Θεό κυρά, είπε ο Σάντσος, τούτη η αμφιβολία δεν έρχεται βέβαια δίχως αιτία, αλλά πες σε παρακαλώ σε τούτο το ψιθύρισμα που σου τα λέει αυτά, να μιλήσει παστρικά και δίχως φόβο, τι εγώ ξέρω πως την αλήθεια λέει και είναι τούτη: Ότι, αν εγώ είμουνα γνωστικός, θα 'ταν τώρα καιρός που ήθελα να 'χα παρατήσει τον αφέντη μου. Όμως, να, που ετούτο είταν το τυχερό μου, και τούτο η κακορριζικιά μου· κι' άλλο δεν μπορώ τώρα πια να κάνω παρά να τον ακολουθήσω· είμαστε από τον ίδιο τόπο, και οι δυο· έφαγα το ψωμί του· τον αγαπώ· αναγνωρίζει το δίκηο. Μου 'δωσε τα γαϊδουρόπουλά του, και πάνω απ' όλα, εγώ είμαι πιστός· κι' έτσι, άλλο πια δεν μπορεί να μας χωρίσει από τον κασμά και το φτυάρι που θα μας σκάψουνε το μνήμα»*[903]. Είναι, πράγματι, τόσο μεγάλη η αγάπη του για τον κύριό του, που σπεύδει πάντα από πίσω του, προκειμένου να τον γλυτώσει από διάφορες συμφορές: *"Sancho Panza, que jadeando le iba a los alcances, viéndole caído, dio voces a su moledor que no le diese otro palo, porque era un pobre caballero encantado, que no había hecho mal a nadie en todos los días de su vida."*[904] που σημαίνει: *«Ο Σάντσος Πάνσας, που ερχότανε από πίσω λαχανιασμένος για να τονε προφτάσει, μόλις τον είδε πεσμένον χάμω, άρχισε να φωνάζει σε κείνον τον κακόν άνθρωπο να μην τον ξαναχτυπήσει πια, γιατί*

[901] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 481
[902] Cervantes, 2018b: 321-322
[903] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 305-306
[904] Cervantes, 2018a: 656

είτανε ένας άτυχος μαγεμένος ιππότης, που δεν είχε πειράξει άνθρωπο σ' όλη του τη ζωή»[905].

Αυτή η μεταστροφή του Σάντσου δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη και από το ίδιο του το αφεντικό, τον δον Κιχώτη, ο οποίος του λέει με θαυμασμό: *"–Nunca te he oído hablar, Sancho –dijo don Quijote–, tan elegantemente como ahora; por donde vengo a conocer ser verdad el refrán que tú algunas veces sueles decir: "No con quien naces, sino con quien paces". –¡Ah, pesia tal –replicó Sancho–, señor nuestro amo! No soy yo ahora el que ensarta refranes; que también a vuestra merced se le caen de la boca de dos en dos mejor que a mí, sino que debe de haber entre los míos y los suyos esta diferencia: que los de vuestra merced vendrán a tiempo y los míos a deshora; pero, en efecto, todos son refranes."*[906] που σημαίνει: *«-Ποτέ δε σε άκουσα, Σάντσο, να μιλάς τόσο όμορφα όσο αυτή την ώρα, είπε ο Δον Κιχώτης, γι' αυτό λέω πως είναι αληθινή η παροιμία που λέει: "Μ' όποιο δάσκαλο καθίσεις τέτοια γράμματα θα μάθεις". -Βρε να πάρει η ευκή, αναφώνησε ο Σάντσος, κύρ ἀφεντικέ μου. Τώρα δεν αραδιάζω, εγώ τις παροιμίες, παρά βλέπω πως και της αφεντιάς σου της ξεφεύγουν, δυο δυο, μάλιστα και καλύτερες από μένα· μονάχα που ανάμεσα στις δικές σου και στις δικές μου είναι τούτη η διαφορά: Ότι οι δικές σου έρχονται πάνω στην ώρα, ενώ οι δικές μου πέφτουν όπου φτάσει· όμως όλες, και τούτες και κείνες, παροιμίες είναι»*[907].

Ωστόσο, καθώς το νόμισμα έχει δύο όψεις, η αλλαγή του Σάντσου μάλλον δικαιώνει τις ανησυχίες της δούκισσας, η οποία υποστήριζε: *"–De lo que el buen Sancho me ha contado me anda brincando un escrúpulo en el alma y un cierto susurro llega a mis oídos, que me dice: "Pues don Quijote de la Mancha es loco, menguado y mentecato, y Sancho Panza su escudero lo conoce, y, con todo eso, le sirve y le sigue y va atenido a las vanas promesas suyas, sin duda alguna debe de ser él más loco y tonto que su amo; y siendo esto así, como lo es, mal contado te será, señora duquesa, si al tal Sancho Panza le das ínsula que gobierne, porque el que no sabe gobernarse a sí, ¿cómo sabrá gobernar a otros?"*[908] που σημαίνει: *«-Απ' ό,τι ο καλός ο Σάντσος μου ιστόρησε κάποια αμφιβολία μπαίνει στην ψυχή μου, και κάποιο ψιθύρισμα φτάνει στ' αυτιά μου που μου λέει: "Ώστε ο Δον Κιχώτης από τη Μάντσα είναι τρελός, βλαμμένος και παλαβός, κι' ο Σάντσος Πάνσας ο ιπποκόμος του το ξέρει, και παρ' όλ' αυτά τον*

[905] Μετάφραση Κ. Καρθαίου , 2002α, σ. 561
[906] Cervantes, 2018b: 603-604
[907] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 569
[908] Cervantes, 2018b: 321

υπηρετεί, τον ακολουθεί και πιστεύει στις μάταιες υποσχέσεις του. Τότε, δίχως καμιά αμφιβολία, θα πρέπει ετούτος να είναι πιο τρελός και πιο χαζός από τον αφέντη του· κι' αφού είν' έτσι, όπως τα είπα τα πράγματα, δε θα σου το λογαριάσουνε για καλοσύνη, κυρά δουκέσσα, αν σε τούτο το λεγάμενο, το δον Σάντσο Πάνσα, του δώσεις νησί για να κυβερνήσει· γιατί όποιος δεν ξέρει να κυβερνήσει τον εαυτό του, πώς θα καταφέρει να κυβερνήσει τους άλλους;"»[909].

Μολαταύτα, δεν ήταν λίγοι αυτοί που έμειναν έκπληκτοι με τις αρετές που έβλεπαν στον σκουταριώτη; *"Todos los que conocían a Sancho Panza se admiraban, oyéndole hablar tan elegantemente, y no sabían a qué atribuirlo, sino a que los oficios y cargos graves, o adoban, o entorpecen los entendimientos."*[910] που σημαίνει: *«Όλοι όσοι γνώριζαν το Σάντσο Πάνσα εθαύμαζαν καθώς τον άκουγαν να μιλάει τόσο ευγενικά και δεν ήξεραν πού να το αποδώσουν, παρά στο ότι τα αξιώματα και οι σοβαρές ευθύνες ή ξυπνούν, ή αποκοιμίζουν το μυαλό»*[911].

Επιβεβαιώνοντας κάθε παροιμία και ρήση που έχει χρησιμοποιήσει ο Σάντσος, προκειμένου να καταδείξει την ευνοϊκή επιρροή που έχει δεχτεί από το αφεντικό του και αποδεικνύοντας ταυτόχρονα τη φυσιολογική ροή των πραγμάτων που θέλει τον άνθρωπο να συνειδητοποιεί το καλό του, μόλις το γνωρίσει, ο Σάντσος έσβησε μεμιάς κάθε ίχνος ταύτισης με την κοινωνία του, καθώς ομολογεί ο ίδιος: *"-Cada día, Sancho -dijo don Quijote-, te vas haciendo menos simple y más discreto. -Sí, que algo se me ha de pegar de la discreción de vuestra merced -respondió Sancho-; que las tierras que de suyo son estériles y secas, estercolándolas y cultivándolas vienen a dar buenos frutos: quiero decir que la conversación de vuestra merced ha sido el estiércol que sobre la estéril tierra de mi seco ingenio ha caído; la cultivación, el tiempo que ha que le sirvo y comunico; y con esto espero de dar frutos de mí que sean de bendición, tales, que no desdigan ni deslicen de los senderos de la buena crianza que vuesa merced ha hecho en el agostado entendimiento mío."*[912] που σημαίνει: *«-Κάθε μέρα, Σάντσο, είπε ο Δον Κιχώτης, γίνεσαι λιγότερο απλοϊκός και περισσότερο έξυπνος. –Και βέβαια, γιατί κάτι έπρεπε να κολλά και σ' εμένα· γιατί τα χωράφια που από μόνα τους είναι στέρφα και ξερά, άμα κανένας τα σκαλίσει καλά και τα κοπρίσει, έρχονται και δίνουν καλούς καρπούς: θέλω να πω πως οι κουβέντες που είχα με την ευγενία σου εστάθηκαν η κοπριά*

[909] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 305
[910] Cervantes, 2018b: 440-441
[911] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 416
[912] Cervantes, 2018b: 132

που έπεσε στη στέρφα γης του διψασμένου μυαλού μου· το σκάλισμα και το δούλεμα αυτής της γης έγινε σε όλον τούτον τον καιρό που βρίσκομαι μαζί σου και είμαι στη δούλεψή σου. Και έτσι πιστεύω πως μια μέρα θα δώσω καρπούς που θα είναι ευλογία Κυρίου: τέτοιους που να μην είναι ανάξιοι μήτε να ξεμακραίνουν από τα μονοπάτια της καλής ανατροφής που έχεις δώσει η ευγενία σου στο αποξεραμένο λογικό μου»[913].

Και επειδή το καλό είναι κολλητικό και όποιος δεν θέλει να το πάθει, καλά θα κάνει να μείνει μακριά, ο Σάντσος αρχίζει να δείχνει έμπρακτα και μεγαλόψυχα την αγάπη του προς τον συνάνθρωπο: *"Sucedió, pues, que no habiéndose alongado mucho de la ínsula del su gobierno […] vio que por el camino por donde él iba venían seis peregrinos con sus bordones, de estos estranjeros que piden la limosna cantando, los cuales, en llegando a él, se pusieron en ala, y levantando las voces todos juntos, comenzaron a cantar en su lengua lo que Sancho no pudo entender, si no fue una palabra que claramente pronunciaba limosna, por donde entendió que era limosna la que en su canto pedían; y como él, según dice Cide Hamete, era caritativo además, sacó de sus alforjas medio pan y medio queso, de que venía proveído, y dióselo, diciéndoles por señas que no tenía otra cosa que darles."*[914] που σημαίνει: *«Έτσι λοιπόν, δεν είχε καλά καλά ξεμακρύνει από το νησί της κυβέρνησής του […] είδε στο δρόμο όπου πήγαινε έξι προσκυνητές με τα ραβδιά τους, και είταν από κείνους τους ξένους που ζητάνε ελεημοσύνη τραγουδώντας· σαν έφτασαν κοντά του, στάθηκαν στη σειρά, αντίκρυ του και υψώνοντας τις φωνές τους όλοι μαζί, άρχισαν να τραγουδάνε στη γλώσσα τους που ο Σάντσος δεν μπόρεσε να καταλάβει απ' αυτήν παρά μονάχα μια λέξη που την πρόφεραν καθαρά, ελεημοσύνη, απ' όπου κατάλαβε ότι ελεημοσύνη γύρευαν με το τραγούδι τους· κι' όπως είταν από φυσικού του ψυχοπονιάρης, όπως λέει κι' ο Σὶδ Χαμέτης, έβγαλε από το ταγάρι του το ψωμί και το μισό τυρί, που είχε, και τους το έδωσε λέγοντάς τους με νοήματα ότι άλλο πράγμα δεν είχε να τους δώσει»*[915].

Αδιαμφισβήτητη φαίνεται να είναι η δυνατή σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ του δον Κιχώτη και του σκουταριώτη του, Σάντσο Πάνθα, όπως φανερώνεται μέσα από τα λόγια του ιδαλγού: *"-Por otra parte, quiero que entiendan vuestras señorías que Sancho Panza es uno de los más graciosos escuderos que jamás sirvió a caballero andante; tiene a veces unas simplicidades tan agudas, que el pensar si es simple o agudo causa no pequeño contento; tiene malicias que le condenan por bellaco, y*

[913] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 116
[914] Cervantes, 2018b: 487-488
[915] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 460-461

descuidos que le confirman por bobo; duda de todo, y créelo todo; cuando pienso que se va a despeñar de tonto, sale con unas discreciones, que le levantan al cielo. Finalmente, yo no le trocaría con otro escudero, aunque me diesen de añadidura una ciudad;"[916] που σημαίνει: *«-Κι έπειτα θέλω να καταλάβετε, οι αφεντιές σας, ότι ο Σάντσος Πάνσας είναι ένας από τους πιο γουστόζους ιπποκόμους που μπήκε ποτέ στην υπηρεσία της πλανόδιας ιπποσύνης κι' έχει πολλές φορές κάτι αφέλειες τόσο πονηρές, ώστε είναι μεγάλη υπόθεση να θελήσει κανένας να ξεκαθαρίσει αν στ' αλήθεια είναι αφελής ή πανέξυπνος: έχει τερτίπια που τον αποδείχνουν για χαζό· για όλα αμφιβάλλει κι' όλα τα πιστεύει· κι' όταν σε κάποια περίσταση το έχω για σίγουρο πως θα αποδειχτεί κουτός, μου ξεφουρνίζει κάτι τέτοιες εξυπνάδες που τον υψώνουν στον ουρανό. Τέλος, εγώ δε θα τον άλλαζα με άλλον ιπποκόμο, ακόμα κι' αν μου έδιναν ολάκαιρη πολιτεία»*[917]. Δεν είναι λίγες μάλιστα οι φορές που θαυμάζει και ο Δον Κιχώτης, με τη σειρά του, τον σκουταριώτη του: *"-¡Válate el diablo por villano -dijo don Quijote-, y qué de discreciones dices a las veces! No parece sino que has estudiado. -Pues a fe mía que no sé leer –respondió Sancho."*[918] που σημαίνει: *«-Που να σε πάρει ο διάβολος, παλιοχώριατε! έκανε ο Δον Κιχώτης. Καμιά φορά λες κάτι εξυπνάδες! Θαρεί κανένας πως έχεις σπουδάσει. -Και μα την πίστη μου, δεν ξέρω μηδέ να διαβάσω, αποκρίθηκε ο Σάντσος»*[919]. Ενώ, ο Σάντσος, από την πλευρά του, δεν διστάζει να εκδηλώσει τα βαθιά αισθήματα που τρέφει για το αφεντικό του: *"-¡Oh flor de la caballería, que con sólo un garrotazo acabaste la carrera de tus bien gastados años! ¡Oh honra de tu linaje, honor y gloria de toda la Mancha, y aun de todo el mundo, el cual faltando tú en él, quedará lleno de malhechores, sin temor de ser castigados de sus malas fechorías! ¡Oh liberal sobre todos los Alejandros, pues por solos ocho meses de servicio me tenías dada la mejor ínsula que el mar ciñe y rodea! ¡Oh humilde con los soberbios y arrogante con los humildes, acometedor de peligros, sufridor de afrentas, enamorado sin causa, imitador de los buenos, azote de los malos, enemigo de los ruines, en fin, caballero andante, que es todo lo que decir se puede!"*[920] που σημαίνει: *«-Ώ άνθος της ιπποσύνης, που με μια μονάχα ραβδιά έφτασες στο τέλος της τόσο χρήσιμης ζωής σου! Ώ καμάρι της γενιάς σου, τιμή και δόξα όλης της Μάντσας, κι' ακόμα όλου του κόσμου, που, όταν εσύ λείψεις από δαύτον, θε ναπομείνει γεμάτος από κακούργους ανθρώπους*

[916] Cervantes, 2018b: 316
[917] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 299-300
[918] Cervantes, 2018a: 436
[919] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 333
[920] Cervantes, 2018a: 657

που δε θα φοβούνται πια καμιά τιμωρία για τα κακουργήματά τους. Ὢ γενναιόδωρε πάνω απ' όλους τους Αλέξαντρους, αφού για οχτώ μονάχα μήνες που σε δούλεψα μούχεις δοσμένα κιόλας το καλύτερο νησί που ζώνει και περικυκλώνει η θάλασσα! Ὢ ταπεινέ μπρος τους φαντασμένους και περήφανε μπρος στους ταπεινούς, επιχειρηματία του κίντυνου, μάρτυρα της καταφρόνιας, ερωτεμένε δίχως αφορμή, παράδειγμα των καλών, βούρδουλα των κακών, οχτρέ των φαύλων, τελοσπάντων πλανόδινε ιππότη – τι αυτό τα λέει όλα όσα μπορεί να πει κανένας!»[921].

4.2.3 Η μορφή του μέλους, όπως απαντάται στο πρόσωπο της Τερέζας Πάνθα

-Yo no estoy preñado de nadie –respondió Sancho-,
ni soy hombre que me dejaría empreñar, del rey que fuese;
y aunque pobre, soy cristiano viejo, y no debo nada a nadie;
y si ínsulas deseo, otros desean otras cosas peores; y cada uno
es hijo de sus obras; y debajo de ser hombre puedo venir a ser
papa, cuanto más gobernador de una ínsula, y más pudiendo
ganar tantas mi señor, que le falte a quien dallas. Vuestra merced
mire cómo habla, señor barbero; que no es todo hacer barbas,
y algo va de Pedro a Pedro. Dígolo porque todos nos conocemos,
y a mí no se me ha de echar dado falso. Y en esto del encanto de
mi amo, Dios sabe la verdad; y quédese aquí, porque es peor meneallo.[922]

-Εμένα δεν είναι η κοιλιά μου φουσκωμένη από κανέναν,
αποκρίθηκε ο Σάντσος· κι' ούτε είμαι άνθρωπος που θελ'
αφήσω να με φουσκώσει κανένας, ας είτανε μακάρι κι'
ο βασιλιάς· κι αν είμαι φτωχός, είμαι όμως πούρος χριστιανός,
και δεν έχω καμιά υποχρέωση σε κανέναν· κι αν εγώ πιθυμάω νησιά,
είναι άλλοι που πιθυμάνε άλλα χειρότερα· κι' ο κάθε άνθρωπος είναι
κατά τα έργατά του· κι' αφού είμαι κι' εγώ άντρας μπορώ να γίνω
και παπάς – πόσο περισσότερο διοικητής ενός νησιού· και μάλιστα

[921] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 562
[922] Cervantes, 2018a: 617

που μπορεί τ' αφεντικό μου να κερδίσει τόσα πολλά, που να μην έχει
σε ποιους να τα δώσει. Πρόσεξε καλά η αφεντιά σου πώς μιλάς,
κύριε κουρέα· γιατί όλα τα πράματα δεν είναι μπαρμπερική, κι' έχει
κάποια διαφορά από Πέτρο σε Πέτρο. Αυτό σου το λέω, γιατί όλοι
ξερόμαστε ο ένας με τον άλλο και μένα δε μου παίζουν εύκολα τον παπά.
Όσο δα για το μάγεμα του αφεντικού μου, ο Θεός το ξέρει τι τρέχει· κι'
ας τ' αφήσουμε όπως είναι, γιατί είναι χειρότερα να τ' ανακατώνει τινάς.[923]

Ξεκινάμε με την ιστορική μαρτυρία: *"A las nuevas desta venida de don Quijote, acudió la mujer de Sancho Panza, que ya había sabido que había ido con él sirviéndole de escudero, y así como vio a Sancho, lo primero que le preguntó fue que si venía bueno el asno. Sancho respondió que venía mejor que su amo. -Gracias sean dadas a Dios -replicó ella-, que tanto bien me ha hecho; pero contadme agora, amigo: ¿Qué bien habéis sacado de vuestras escuderías? ¿Qué saboyana me traéis a mí? ¿Qué zapaticos a vuestros hijos? -No traigo nada deso -dijo Sancho-, mujer mía, aunque traigo otras cosas de más momento y consideración. -Deso recibo yo mucho gusto –respondió la mujer-; mostradme esas cosas de más consideración y más momento, amigo mío; que las quiero ver, para que se me alegre este corazón, que tan triste y descontento ha estado en todos los siglos de vuestra ausencia. -En casa os las mostraré, mujer -dijo Panza, y por agora estad contenta, que siendo Dios servido de que otra vez salgamos en viaje a buscar aventuras, vos me veréis presto conde, o gobernador de una ínsula, y no de las de por ahí, sino la mejor que pueda hallarse. -Quiéralo así el cielo, marido mío; que bien lo habemos menester. Mas decidme: ¿Qué es eso de ínsulas, que no lo entiendo? -No es la miel para la boca del asno -respondió Sancho-; a su tiempo lo verás, mujer, y aun te admirarás de oírte llamar señoría de todos tus vasallos. -¿Qué es lo que decís, Sancho, de señorías, ínsulas y vasallos? -respondió Juana Panza, que así se llamaba la mujer de Sancho, aunque no eran parientes, sino porque se usa en la Mancha tomar las mujeres el apellido de sus maridos."*[924] που σημαίνει: *«Σα γίνηκε γνωστός ο ερχομός του Δον Κιχώτη, αμέσως έτρεξε στο σπίτι του κι' η γυναίκα του Σάντσο Πάνσα, που το είχε μάθει πια πως ο άντρας της είχε πάει μαζί με κείνον για ιππόκομος του· και μόλις είδε το Σάντσο, το πρώτο που 'κανε είτανε να τονε ρωτήσει τι*

[923] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 523
[924] Cervantes, 2018a: 658-659

έκανε ο γάιδαρός του. Ο Σάντσος αποκρίθηκε πως είτανε καλύτερα από τ' αφεντικό του. –Δόξα να 'χει ο Ύψιστος, έκανε τότε κείνη, για το μεγάλο καλό που μου 'χει κανωμένο! Μα για πες μου τώρα, καλέ μου: τι καλό έχεις κερδισμένο από την ιπποσύνη σου; Τι φουστάνι μου φέρνεις εμένα; Τι παπούτσια φέρνεις στα παιδιά σου; -Δεν έχω φέρει τίποτ' απ' αυτά, γυναίκα, είπε ο Σάντσος, μόνε σου 'χω φερμένα άλλα πράματα, πιο καλύτερα και πιο σπουδαία. –Αυτό μου κάνει μεγάλη χαρά, αποκρίθηκε κείνη. Για δείξε μου λοιπόν αυτά τα πιο καλύτερα και τα πιο σπουδαία πράματα, Σάντσο μου· γιατί θέλω να τα δω, για να γλυκαθεί λιγάκι τούτη η καρδιά μου, που είτανε τόσο πικραμένη και στενοχωρημένη όλον αυτό τον ατέλειωτο καιρό που έλειπες. –Στο σπίτι θα σου τα δείξω, γυναίκα μου, είπε ο Πάνσας, και για την ώρα πρέπει να μείνεις ευχαριστημένη· γιατί, αν ο Θεός το θελήσει να μας αφήσει να ξαναβγούμε κι' άλλη μια φορά έξω για να γυρέψουμε περιπέτειες, θε να με δεις ταχιά κόντε ή διοικητή σε κανένα νησί , κι' όχι σε κανένα από τα συνηθισμένα, παρά στο καλύτερο νησί που μπορεί να βρεθεί στον κόσμο. -Ο Θεός να δώσει άντρα μου· γιατί το 'χουμε μεγάλη ανάγκη. Όμως, για πες μου, τι νησί είναι αυτό που μου λες; Γιατί δεν το καταλαβαίνω. –Δεν είναι το μέλι για το στόμα του γαϊδάρου, αποκρίθηκε ο Σάντσος. Όταν θα 'ναι καιρός, θα το δεις μονάχη σου, γυναίκα, και θε ν' απορήσεις κιόλας όταν θ' ακούσεις να σε κράζουνε αρχόντισσά τους οι υποταχτικοί σου. –Τι είναι αυτό που μου λες, Σάντσο, γι' αρχόντισσες, νησιά κι' υποταχτικούς; αποκρίθηκε η Γιαννούλα η Πάνσα – γιατί έτσι την έλεγαν τη γυναίκα του Σάντσου – μολονόπου δεν κρατούσε από την ίδια φαμίλια του αντρός της, παρά γιατί στη Μάντσα είναι συνήθιο οι γυναίκες να παίρνουν το παρόνομα του αντρός τους»[925]. Σαν να επιβεβαιώνεται η ανωτερότητα της υλικής αξίας από την ανθρώπινη και σαν να μην υπάρχει χώρος για συναισθήματα, ως φυσικό αποτέλεσμα της περιγραφείσας ιεραρχίας των αξιών, η γυναίκα του Σάντσου αναζητά να δει αμέσως τα οφέλη από την απουσία του ανδρός της.

Συμμορφωμένη και καθόλα βολεμένη, καθώς φαίνεται, η Τερέζα στην κοινωνική της τάξη και θέση, δεν επιτρέπει στις ανησυχίες της να διαφύγουν του επιπέδου της: *"–Eso no, marido mío –dijo Teresa–: viva la gallina, aunque sea con su pepita; vivid vos, y llévese el diablo cuantos gobiernos hay en el mundo. Sin gobierno salistes del vientre de vuestra madre, sin gobierno habéis vivido hasta ahora, y sin gobierno os iréis, o os llevarán, a la sepultura cuando Dios fuere servido. Como ésos hay en el mundo que viven sin gobierno, y no por eso dejan de vivir y de ser contados*

[925] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 563-564

en el número de las gentes. La mejor salsa del mundo es el hambre, y como ésta no falta a los pobres, siempre comen con gusto. Pero mirad, Sancho, si por ventura os viéredes con algún gobierno, no os olvidéis de mí y de vuestros hijos. Advertid que Sanchico tiene ya quince años cabales, y es razón que vaya a la escuela, si es que su tío el abad le ha de dejar hecho de la Iglesia. Mirad también que Mari Sancha, vuestra hija, no se morirá si la casamos; que me va dando barruntos que desea tanto tener marido como vos deseáis veros con gobierno; y, en fin en fin, mejor parece la hija mal casada que bien abarraganada."[926] που σημαίνει: *«-Μη λες τέτοιες κουβέντες, άντρα μου, έκανε η Τερέζα· ας μένει η όρνιθα ζωντανή κι ας έχει την κόρυζα στο στόμα. Εσύ να 'σαι καλά, και ο διάολος να πάρει όλα τα κυβερνητιλίκια του κόσμου. Χωρίς το κυβερνητιλίκι βγήκες από την κοιλιά της μάνας σου, χωρίς το κυβερνητιλίκι έζησες ίσαμε τώρα, και χωρίς το κυβερνητιλίκι θα πας ή θα σε πάνε στον τάφο σου, όταν θα το θελήσει ο Θεός. Στοχάσου πόσοι άνθρωποι είναι στον κόσμο που ζούνε χωρίς να γίνουν ποτέ τους κυβερνήτες, κι' όμως αυτό δεν τους εμποδίζει να ζούνε και να λογαριάζονται κι' αυτοί μαζί με τους άλλους ανθρώπους. Η καλύτερη σάλτσα του κόσμου είναι η πείνα, και αυτή δε λείπει ποτέ από τους φτωχούς· και γι' αυτό τρώνε πάντα με καλή όρεξη. Όμως κοίταξε, Σάντσο: αν σου τύχει ποτέ να γίνεις κυβερνήτης σε κανένα μέρος, να μη λησμονήσεις εμένα και τα παιδιά σου. Στοχάσου πως ο Σαντσίκος μας έχει κιόλας κλείσει τα δεκαπέντε του χρόνια, και πως είναι ανάγκη να πάει στο σχολείο, αν θέμε να τονε βάλει ο θειός του ο αβάς στη δούλεψη της εκκλησίας. Στοχάσου ακόμα πως η Μαρισάντσα, η κόρη σου, δε θα πεθάνει αν την παντρέψουμε· γιατί από τον τρόπο της όλο και περισσότερο καταλαβαίνω πως άρχισε ν' αποθυμάει ν' αποχτήσει έναν άντρα, όπως και λόγου σου επιθυμείς να δεις τον εαυτό σου κυβερνήτη. Και, το κάτω κάτω, καλύτερα να κακοτυχήσει η κόρη μας στην παντρειά της, πάρι να καλοπερνάει με κανέναν αγαπητικό»*[927].

Μάλιστα, φαίνεται να είναι τόσο απόλυτη η αποδοχή της καθημερινότητάς της και η ταύτισή της με τον τρόπο ζωής της, ώστε επιθυμεί και προσδοκά να ακολουθήσει τα ίδια ακριβώς βήματα και η κόρη της, διαβλέποντας, παράλληλα, τους κινδύνους που ελλοχεύουν στις φιλοδοξίες του Σάντσου, οι οποίες μάλλον θα την καθιστούσαν δυστυχισμένη, αφού η πραγματικότητα θέλει να μην επιλύονται εύκολα οι μεγάλες κοινωνικές διαφορές ανάμεσα στα ζευγάρια, ενώ η ευτυχία και η εκτίμηση μπορεί

[926] Cervantes, 2018b: 78-79
[927] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 63

εύκολα να βρεθεί στους όμοιούς μας. Μέσα από τα λόγια της Τερέζας: *"–Eso no, Sancho –respondió Teresa–: casadla con su igual, que es lo más acertado; que si de los zuecos la sacáis a chapines, y de saya parda de catorceno a verdugado y saboyanas de seda, y de una Marica y un tú a una doña tal y señoría, no se ha de hallar la muchacha, y a cada paso ha de caer en mil faltas, descubriendo la hilaza de su tela basta y grosera. –Calla, boba –dijo Sancho–; que todo será usarlo dos o tres años; que después, le vendría el señorío y la gravedad como de molde; y cuando no, ¿qué importa? Séase ella señoría, y venga lo que viniere. –Medíos, Sancho, con vuestro estado –respondió Teresa–; no os queráis alzar a mayores, y advertid al refrán que dice: 'Al hijo de tu vecino, límpiale las narices y métele en tu casa'. ¡Por cierto que sería gentil cosa casar a nuestra María con un condazo, o con caballerote que cuando se le antojase la pusiese como nueva, llamándola de villana, hija del destripaterrones y de la pelarruecas! ¡No en mis días, marido! ¡Para eso, por cierto, he criado yo a mi hija! Traed vos dinero, Sancho, y el casarla dejadlo a mi cargo; que ahí está Lope Tocho, el hijo de Juan Tocho, mozo rollizo y sano, y que le conocemos, y sé que no mira de mal ojo a la muchacha; y con éste, que es nuestro igual, estará bien casada, y le tendremos siempre a nuestros ojos, y seremos todos unos, padres e hijos, nietos y yernos, y andará la paz y la bendición de Dios entre todos nosotros, y no casármela vos ahora en esas cortes y en esos palacios grandes, adonde ni a ella la entiendan, ni ella se entienda."*[928] που σημαίνει: *«-Αυτό δεν το θέλω, Σάντσο, αποκρίθηκε η Τερέζα· πάντρεψέ με τηνε καλύτερα, με κανένα άνθρωπο της σειράς της, γιατί αυτό είναι το πιο σωστό· γιατί, αν τη βγάλεις από τα ξυλοκάλιγα που φορεί και τη βάλεις στα γοβάκια, και από τα σκούρα αλατζαδένια φουστάνια, στα κρινολίνα και τις μεταξωτές ρόμπες, και από Μαρίκα και από εσύ, την κάνεις Δόνια τάδε και εσείς και μεγάλη αρχόντισσα, ήθελε να χάσει τα νερά της, και σε κάθε της βήμα να πέφτει σε χίλιες στραβωμάρες, και θα φανέρωνε από τι φάδι είναι καμωμένο το πρόστυχο χοντρόρουχό της. –Σώπαινε, χοντροκέφαλη, έκανε ο Σάντσος, γιατί όλο το ζήτημα θα είναι για δυο τρία χρόνια, ίσαμε που να συνηθίσει, και ύστερα θα της έρχεται το αρχοντηλίκι και το μεγαλείο σα ρούχο κομμένο στα μέτρα της. Και αν όχι, τι πειράζει; Ας γίνει αυτή αρχόντισσα, κι ας γίνει ό, τι γίνει. –Μείνε, Σάντσο, στα μέτρα της σειράς σου, αποκρίθηκε η Τερέζα· μη γυρεύεις να ανεβείς ψηλότερα, και κάνε κατά την παροιμία που λέει: "Παρ' το γιο του γείτονά σου, σφούγγισέ του τη μύτη, και βάλ' τονε στο σπίτι σου". Ε, βέβαια, βλέπεις θα είτανε*

[928] Cervantes, 2018b: 79-80

πολύ όμορφο να παντρεύαμε τη Μαρία μας με κανένα αρχονταρά ή με κανένα χωριατοκόντε, που άμα θα του 'κανε κέφι θα την έστρωνε στο βρισίδι, και θα την έλεγε χωριάτα, κόρη του σκαφτιά και της τυλιγαδιάστρας. Όχι, άντρα μου, στη ζωή μου· δεν τη μεγάλωσα εγώ γι' αυτό τη θυγατέρα μου. Φέρε εσύ τους παράδες μια φορά, και άφησε την παντρειά της σ' εμένα· γιατί εδώ είναι ο Λόπης ο Ξωτάρης, του Γιάννη του Ξωτάρη ο γιός, που είναι ένα παλληκάρι γερό και καλοδεμένο, και που τονε ξέρουμε όλοι ποιος είναι, και που ξέρω καλά πως δεν την κοιτάζει με άσκημο μάτι την κοπέλα μας· και μ' αυτόν, που είναι της σειράς μας, θα είναι πολύ καλά παντρεμένη, και θα κρατούμε πάντα όλοι τα μάτια μας απάνω του και θα είμαστε όλοι μαζί, γονέοι και παιδιά, γαμπροί κι' αγγόνια, και θα έχουμε όλοι την ειρήνη και την ευλογία του Θεού ανάμεσά μας· και όχι να μου την παντρέψεις μέσα σ' αυτά τα μεγάλα σπίτια και τα παλάτια, όπου ούτε εκείνοι θα την καταλαβαίνουν, ούτε αυτή θα καταλαβαίνει τι της γίνεται»[929].

Ωστόσο, ο μεγάλος πόθος του Σάντσου για αναρρίχηση σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα δεν του επιτρέπει να συμμερίζεται την οπτική της γυναίκας του, η οποία μάλλον του προκαλεί έντονη δυσαρέσκεια, όπως διαφαίνεται μέσα από τα λόγια του: *"–Ven acá, bestia y mujer de Barrabás –replicó Sancho–: ¿por qué quieres tú ahora, sin qué ni para qué, estorbarme que no case a mi hija con quien me dé nietos que se llamen señoría? Mira, Teresa: siempre he oído decir a mis mayores que el que no sabe gozar de la ventura cuando le viene, que no se debe quejar si se le pasa. Y no sería bien que ahora, que está llamando a nuestra puerta, se la cerremos; dejémonos llevar deste viento favorable que nos sopla. ... –¿No te parece, animalia –prosiguió Sancho–, que será bien dar con mi cuerpo en algún gobierno provechoso que nos saque el pie del lodo? Y cásase a Mari Sancha con quien yo quisiere, y verás cómo te llaman a ti doña Teresa Panza, y te sientas en la iglesia sobre alcatifa, almohadas y arambeles, a pesar y despecho de las hidalgas del pueblo. ¡No, sino estaos siempre en un ser, sin crecer ni menguar, como figura de paramento! Y en esto no hablemos más, que Sanchica ha de ser condesa, aunque tú más me digas."*[930] που σημαίνει: *«-Έλα εδώ ζωντίμι, γυναίκα του Βαραβά, έκανε ο Σάντσος γιατί θέλεις τώρα, έτσι στα καλά καθούμενα, να μ' εμποδίσεις απ' αυτό που θέλω, και να μην παντρέψω το κορίτσι μου με κανέναν που θα μου δώσει αγγόνια που θα λέγονται αρχοντόπουλα; Για ιδές, Τερέζα, εγώ άκουσα πάντα από τους παπούδες μου να λένε πως όποιος δεν ξέρει να χαρεί την καλή του τύχη άμα*

[929] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 64
[930] Cervantes, 2018b: 80

έρχεται κοντά του, δεν πρέπει κατόπι να παραπονιέται άμα του φύγει. Και δε θα είτανε σωστό, τώρα που στέκεται και μας φωνάζει απόξω από την πόρτα μας, δε θα είτανε σωστό να της την κλείσουμε. Ας αφήσουμε, καλύτερα, να μας πάρει μαζί του αυτός ο βολικός αγέρας που φουσκώνει τα πανιά μας. […] - Δε θα σου άρεσε, δύστυχο ζωντανό, εξακολούθησε ο Σάντσος, να ακουμπήσω κι' εγώ το κορμί μου σε καμιά μεγάλη θέση που να μας δίνει του κόσμου τα καλά, και να μπορέσουμε κι' εμείς να τραβήξουμε το πόδι μας από τη λάσπη; Και να παντρευότανε η Μαρισάντσα μας μ' εκείνον που θα θελήσω εγώ, και να σε λένε εσένα Δόνια Τερέζα Πάνσα, και να κάθεσαι στην εκκλησία απάνω στο χαλί, στις μαξιλάρες και τα κεντήματα, έτσι που να ζηλεύουν και να πεισμώνουν όλες οι κυράδες του χωριού μας; Όχι· μόνο κάθισε παντοτινά όπως είσαι, χωρίς να γίνεσαι μήτε μεγαλύτερη μήτε μικρότερη, σαν τις πέτρινες φιγούρες στους τοίχους! Και ας μη μιλάμε πια γι' αυτό το ζήτημα· γιατί η Σαντσίκα μας θα γίνει που θα γίνει μια φορά κοντέσσα, ό,τι και να μου πεις εσύ»[931].

Παρόλες τις πιέσεις που δέχεται, η Τερέζα δεν μολύνεται με καμία φιλοδοξία και κανένα ζήλο να γίνει μέλος της υψηλής κοινωνίας και, καθώς γνωρίζει καλά τους άγραφους νόμους που ορίζουν το ήθος και τη συμπεριφορά των συμπολιτών της, δεν συμμερίζεται τα μεγαλεπήβολα σχέδια του ανδρός της, τα οποία μάλιστα φαίνεται να της προκαλούν βαθιά αποστροφή: *"–¿Veis cuanto decís, marido? –respondió Teresa–. Pues con todo eso, temo que este condado de mi hija ha de ser su perdición. Vos haced lo que quisiéredes, ora la hagáis duquesa, o princesa; pero séos decir que no será ello con voluntad ni consentimiento mío. Siempre, hermano, fui amiga de la igualdad, y no puedo ver entonos sin fundamentos. Teresa me pusieron en el bautismo, nombre mondo y escueto, sin añadiduras ni cortapisas, ni arrequives, de dones ni donas; Cascajo se llamó mi padre; y a mí, por ser vuestra mujer, me llaman Teresa Panza, que a buena razón me habían de llamar Teresa Cascajo. Pero allá van reyes do quieren leyes, y con este nombre me contento, sin que me le pongan un don encima, que pese tanto que no le pueda llevar, y no quiero dar que decir a los que me vieren andar vestida a lo condesil o a lo de gobernadora, que luego dirán: "¡Mirad qué entonada va la pazpuerca! Ayer no se hartaba de estirar de un copo de estopa, e iba a misa cubierta la cabeza con la falda de la saya, en lugar de manto, y ya hoy va con verdugado, con broches y con entono, como si no la conociésemos". Si Dios me guarda mis siete, o mis cinco sentidos, o los que tengo, no pienso dar ocasión de verme en tal aprieto. Vos,*

[931] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 64-65

hermano, idos a ser gobierno o ínsulo, y entonaos a vuestro gusto; que mi hija ni yo, por el siglo de mi madre que no nos hemos de mudar un paso de nuestra aldea: la mujer honrada, la pierna quebrada, y en casa; y la doncella honesta, el hacer algo es su fiesta. Idos con vuestro don Quijote a vuestras aventuras, y dejadnos a nosotras con nuestras malas venturas; que Dios nos las mejorará como seamos buenas; y yo no sé, por cierto, quién le puso a él don, que no tuvieron sus padres ni sus agüelos."[932] που σημαίνει: *«-Ξέρεις τι είναι αυτό που μου λες, άντρα μου; είπε η Τερέζα. Γιατί εγώ, μ' όλα αυτά, φοβάμαι πως αυτό το κοντηλίκι της θυγατέρας μας θα είναι ο χαμός της. Κάνε όπως θέλεις, κάνε τη μακάρι και δουκέσσα ή πριγκιπέσσα· να ξέρεις μονάχα πως αυτό δε θα γίνει με τη δική μου θέληση, και ούτε θα έχω στρέξει εγώ γι' αυτή τη δουλιά. Εγώ, άντρα μου, θέλω να είμαι πάντα με τους ίσους μου, και ούτε μου αρέσουν οι ξυπασιές που δεν έχουνε καμιά βάση. Εμένα, Τερέζα μ' έχουνε βαφτίσει. Όνομα μονοκόμματο και σκέτο, χωρίς ματίσματα και γαρνιτούρες, και χωρίς πλουμίδια από δόνιες και κοκόνες. Κασκάχο τονε λέγαν τον πατέρα μου, και εμένα, αφόντας έγινα γυναίκα σου, με λένε Τερέζα του Πάνσα, αν και το πιο σωστότερο θα είτανε να με λένε Τερέζα του Κασκάχου. Όμως οι βασιλιάδες πηγαίνουν εκεί που θέλουν οι νόμοι και είναι αρκετό για μένα αυτό το όνομα, χωρίς να μου φορτώσουν από πάνω κι' ένα Δον, που είναι τόσο βαρύ για μένα, ώστε δε θα μπορούσα να το σηκώσω, και που ήθελε να δώσει αφορμή για κουβέντα σ' εκείνους που ήθελε να με δούνε ντυμένη σαν κοντέσσα ή σα διοικητίνα και που ήθελα πούνε αμέσως: Για δείτε εκεί τη χοιροβοσκίνα πώς καμαρώνει· εχτές είτανε ευχαριστημένη να γνέθει λίγο στουπί με τη ρόκα της, και πήγαινε στην εκκλησία σκεπάζοντας το κεφάλι της με την ποδιά του φουστανιού της αντί για μαντίλια, και τώρα πηγαίνει με πούφια και με φραμπαλάδες, με χρυσαφικὸ και με φούμαρα, σάμπως να μην την ξέρουμε ποια είναι. Αν ο Θεός μ' αφήσει να 'χω τις εφτά ή τις πέντε αίστησές μου, ή όσες είναι αυτές που έχω, δεν έχω σκοπό να παρουσιαστώ στον κόσμο σε τέτοια χάλια· πήγαινε εσύ, άντρα μου, να γίνεις διοικητής ή νησοκράτορας, και να καμαρώνεις όσο σου γουστάρει· γιατί ούτε η θυγατέρα μου ούτε εγώ, μα την αιώνια ψυχή της μάνας μου, δεν έχουμε να κάνουμε βήμα απ' το χωριό μας: η γυναίκα η τιμημένη μες στο σπίτι πάντα μένει· και το τίμιο το κοράσι τη δουλιά του έχει γιορτάσι. Άμε πήγαινε με τον Δον Κιχώτη σου να δοκιμάσεις τη μοίρα σου, και άφησέ μας εμάς στην κακομοιριά μας, που ο Θεός θα θελήσει να μας την κάνει καλύτερη, όντας θα 'μαστε φρόνιμες· και δεν μπορώ να καταλάβω ποιος διάολος του έβαλε αυτουνού εκείνο το Δον στο όνομά του, που δεν το*

[932] Cervantes, 2018b: 80-81

είχανε ούτε οι γονέοι του ούτε οι παππούδες του»[933]. Γεμάτη περηφάνια για την καταγωγή της και τη θέση της στην κοινωνία, η Τερέζα αρνείται κατηγορηματικά τις ευφάνταστες ιδέες του ανδρός της, απευχόμενη, μάλιστα, να αποτελέσει και η ίδια αντικείμενο σχολιασμού των ευυπόληπτων συμπολιτών της: *"–¿Sabéis por qué, marido? –respondió Teresa–. Por el refrán que dice: "¡Quien te cubre, te descubre!" Por el pobre todos pasan los ojos como de corrida, y en el rico los detienen; y si el tal rico fue un tiempo pobre, allí es el murmurar y el maldecir, y el peor perseverar de los maldicientes, que los hay por esas calles a montones, como enjambres de abejas."*[934] που σημαίνει: *«-Ξέρεις, άντρα μου, για ποιο λόγο; αποκρίθηκε η Τερέζα· γιατί η παροιμία λέει πως "Ό,τι σε σκεπάζει σε ξεσκεπάζει". Από το φτωχό περνούνε τα μάτια του κόσμου χωρίς να σταματήσουν, ενώ τον πλούσιο τον κοιτάζουν όλοι· και άμα τύχει αυτός ο πλούσιος να είναι κανένας που είτανε κάποτε φτωχός, τότε πια αρχίζουν οι κουβέντες και η κακογλωσσιά, και δε θένε να σωπάσουν οι καλοθελητάδες που όλο πληθαίνουν σαν τα σμάρια των μελισσώνε»*[935]. Δεν διστάζει, μάλιστα, να δηλώσει: *"–En efecto, quedamos de acuerdo –dijo Sancho– de que ha de ser condesa nuestra hija. –El día que yo la viere condesa –respondió Teresa–, ése haré cuenta que la entierro"*[936] που σημαίνει: *«-Λοιπόν είμαστε εξηγημένοι, είπε ο Σάντσος: η θυγατέρα μας θα γίνει κοντέσσα. –Την ημέρα που θα την δω κοντέσσα, αποκρίθηκε η Τερέζα, θα είναι για μένα σα να την πηγαίνω στο τάφο»*[937].

Ανταποκρινόμενη πλήρως στις απαιτήσεις της πρακτικής πλευράς της ζωής και χωρίς να ταλαιπωρείται από πιο βαθιές ανησυχίες, η σκέψη της περιστρέφεται γύρω από τη μικρή καθημερινότητά της, όπως μας μαρτυρά ο Σάντσος: *"-Teresa dice -dijo Sancho- que ate bien mi dedo con vuestra merced, y que hablen cartas y callen barbas, porque quien destaja no baraja, pues más vale un toma que dos te daré. Y yo digo que el consejo de la mujer es poco, y el que no le toma es loco. -Y yo lo digo también -respondió don Quijote-. Decid, Sancho amigo; pasá adelante, que habláis hoy de perlas. -Es el caso -replicó Sancho- que como vuestra merced mejor sabe, todos estamos sujetos a la muerte, y que hoy somos y mañana no, y que tan presto se va el cordero como el camero, y que nadie puede prometerse en este mundo más horas de vida de las que Dios quisiere darle, porque la muerte es sorda, y cuando llega a llamar*

[933] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 65-66
[934] Cervantes, 2018b: 82
[935] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 67
[936] Cervantes, 2018b: 83
[937] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 68

a las puertas de nuestra vida, siempre va de prisa y no la harán detener ni ruegos, ni fuerzas, ni cetros, ni mitras, según es pública voz y fama, y según nos lo dicen por esos púlpitos. [...] -Voy a parar -dijo Sancho- en que vuesa merced me señale salario conocido de lo que me ha de dar cada mes el tiempo que le sirviere"[938] που σημαίνει: *«-Η Τερέζα λέει, είπε ο Σάντσος, πως καλά έχω ακουμπήσει το χέρι μου στην ευγενία σου· και πως τα γράμματα σαν κρένουν, τα στόματα ας σωπαίνουν· και πως λόγος δοσμένος, κόμπος δεμένος· γιατί, λέει, κάλλιο πέντε και στο χέρι, πάρα δέκα κι' ακαρτέρει. Και εγώ λέω πως η γνώμη της γυναίκας δεν κοστίζει, και μονάχα ο λωλός δεν την ψωνίζει. –Το ίδιο λέω κι' εγώ, αποκρίθηκε ο Δον Κιχώτης. Λέγε, φίλε μου Σάντσο! Εξακολούθησε! Γιατί τα λόγια σου είναι σήμερα χρυσάφι. –Το ζήτημα είναι, αποκρίθηκε ο Σάντσος, πώς, ως καθώς ξέρεις η ευγενία σου καλύτερα από μένα, όλοι είμαστε στο χέρι του θανάτου· και πως σήμερα είμαστε κι' αύριο δεν είμαστε· και πως όμοια αρνί και κριάρι πάνε στο μακελάρη· και κανείς να μην πει πως θα ζήσει ούτε μια μέρα περισσότερο από όσες του έχει ορίσει ο Θεός· γιατί ο χάρος είναι κουφός, και άμα έρχεται να χτυπήση την πόρτα της ζωής μας είναι πάντα βιαστικός· και τίποτα δεν μπορεί να τον κρατήσει, μούδε τα παρακάλια, μούδε η δύναμη, μούδε βασιλικές κορώνες, μούδε δεσποτικές μίτρες, ως καθώς το ξέρει και το λέει όλος ο κόσμος, και όπως μας το κηρύχνουν πάντα στην εκκλησία. […] -Θέλω να φτάσω, απολογήθηκε ο Σάντσος, πως πρέπει να μου κόψεις ένα μιστό για τον κάθε μήνα που θα είμαι στη δούλεψή σου· και αυτός ο μιστός να μου πλερώνεται της μετρητής»*[939].

Με δισταγμό και σύγχυση δέχεται αρχικά η Τερέζα τις χειρονομίες που αρμόζουν στα πρόσωπα που φέρουν υψηλά αξιώματα: *"–Deme vuestra merced sus manos, mi señora doña Teresa, bien así como mujer legítima y particular del señor don Sancho Panza, gobernador propio de la ínsula Barataria. –¡Ay, señor mío, quítese de ahí; no haga eso –respondió Teresa–; que yo no soy nada palaciega, sino una pobre labradora, hija de un estripaterrones y mujer de un escudero andante, y no de gobernador alguno!"*[940] που σημαίνει: *«-Άφησέ μου η αφεντιά σου τα χέρια σου να τα φιλήσω, κυρά μου, δόνια Τερέζα, αφού είσαι γυναίκα νόμιμη και μοναδική του σενιόρ δον Σάντσο Πάνσα, του κυβερνήτη του νησιού Μπαρατάρια. -Αχ, αφέντη μου, σήκω από κει: Μην τα κάνεις αυτά, αποκρίθηκε η Τερέζα, κι' εγώ δεν είμαι καμιά παλατιανή, παρά*

[938] Cervantes, 2018b: 93
[939] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 77-78
[940] Cervantes, 2018b: 454

φτωχιά χωριάτισσα, κόρη σκαφτιά, και γυναίκα πλανόδιου ιπποκόμου, κι' όχι κυβερνήτη»[941].

Δυστυχώς, ωστόσο, καθώς φαίνεται η λαϊκή σοφία της Τερέζας περιορίζεται σε μια επιφανειακή κρίση που την καθιστά ευάλωτη στις ψευδεπίπλαστες ευγένειες και υποκρισίες, ενώ μαρτυρά, ταυτόχρονα, την πηγαία ανάγκη του ανθρώπου για ισότητα και ισοτιμία: *"–¡Ay –dijo Teresa en oyendo la carta–, y qué buena y qué llana y qué humilde señora! Con estas tales señoras me entierren a mí, y no las hidalgas que en este pueblo se usan, que piensan que por ser hidalgas no las ha de tocar el viento, y van a la iglesia con tanta fantasía como si fuesen las mesmas reinas, que no parece sino que tienen a deshonra el mirar a una labradora. Y veis aquí donde esta buena señora, con ser duquesa, me llama amiga, y me trata como si fuera su igual, que igual la vea yo con el más alto campanario que hay en la Mancha."*[942] που σημαίνει: *«-Αχ, έκανε η Τερέζα, ακούγοντας το γράμμα, τι καλή και τι καταδεχτική, και τι ντόμπρα κυρά. Στον τάφο μπαίνω με τέτοια κυρά, κι' όχι με τις μεγαλουσιάνες που είν' εδώ, σε τούτο το χωριό, που θαρρούν πως επειδή είναι αρχόντισσες δεν πρέπει μήτε ο αγέρας να τις αγγίζει, και πάνε στην εκκλησιά με τέτοιο κόρδωμα, σάμπως να 'τανε βασίλισσες, και το 'χουν για ντροπή τους να γυρίσουν να κοιτάξουνε μια χωριάτισσα· κι' ορίστε τώρα η καλή ετούτη κυρά μ' όλα που είναι δουκέσσα, με λέει φίλη της, και μου φέρνεται σα να 'μαστε όμοιες. Ο Θεός να δώσει να τη δω όμοια με τ' αψηλότερο καμπαναριό της Μάντσας»*[943].

Σαν να μην είχαν γεννηθεί ποτέ αμφιβολίες στο μυαλό της, η Τερέζα δυσκολεύεται να κρύψει τη χαρά της και τον ενθουσιασμό της για την κατάκτηση του υψηλού αξιώματος του άντρα της και τη φιλική διάθεση που της δείχνει η δούκισσα: *"Salióse en esto Teresa fuera de casa, con las cartas, y con la sarta al cuello, e iba tañendo en las cartas como si fuera en un pandero, y encontrándose acaso con el cura y Sansón Carrasco, comenzó a bailar y a decir: –¡A fee que agora que no hay pariente pobre! ¡Gobiernito tenemos! ¡No, sino tómese conmigo la más pintada hidalga, que yo la pondré como nueva! –¿Qué es esto, Teresa Panza? ¿Qué locuras son éstas, y qué papeles son ésos? –No es otra la locura sino que éstas son cartas de duquesas y de gobernadores, y estos que traigo al cuello son corales finos, las avemarías, y los padres*

[941] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 429
[942] Cervantes, 2018b: 456
[943] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 431

nuestros son de oro de martillo, y yo soy gobernadora."[944] που σημαίνει: *«Βγήκε, πάνω σ' αυτά, η Τερέζα από το σπίτι, με τα γράμματα και με το γιορντάνι στο λαιμό, και χτύπαγε με τα δάχτυλά της τα γράμματα σα να 'τανε ντέφι· κι' όταν στην τύχη απαντήθηκε με τον παπά και το Σαμψών Καρράσκο, άρχισε να χορεύει και να λέει: -Μα την πίστη μου, πάνε πια οι φτωχοί συγγενείς. Τώρα έχουμε κυβέρνηση. Κι' ας έρθει να μου σηκώσει μύτη η πιο ξιπασμένη μεγαλουσιάνα, θα δει τι έχει να πάθει. Ας πάρει τα μούτρα της. –Τ' είν' αυτά, Τερέζα Πάνσα; Τι παλαβάδες είν' αυτές; Και τι χαρτιά είν' αυτά που βαστάς; -Η παλαβάδα είναι πως ετούτα που βαστώ είναι γράμματα από δουκέσσες και κυβερνήτες, και τούτα που φορώ στο λαιμό είναι από τα πιο φίνα κοράλλια που το κούμπωμά τους είναι από ατόφιο χρυσάφι, κι' εμένα που με βλέπετε είμαι κυβερνήτρα»*[945]. Και ωσάν τα κοράλλια να έχουν θεραπευτικές ιδιότητες, η Τερέζα και η κόρη της απαλλάχτηκαν αμέσως από το φορτίο της κατωτερότητας και βάλθηκαν με λαχτάρα να επιδείξουν τα μεγαλεία που απέκτησαν: *"–Señor cura, eche cata por ahí si hay alguien que vaya a Madrid, o a Toledo, para que me compre un verdugado redondo, hecho y derecho, y sea al uso y de los mejores que hubiere; que en verdad en verdad que tengo de honrar el gobierno de mi marido en cuanto yo pudiere, y aun que si me enojo, me tengo de ir a esa corte, y echar un coche, como todas; que la que tiene marido gobernador muy bien le puede traer y sustentar. –Y ¡cómo, madre! –dijo Sanchica–. Pluguiese a Dios que fuese antes hoy que mañana, aunque dijesen los que me viesen ir sentada con mi señora madre en aquel coche: «-¡Mirad la tal por cual, hija del harto de ajos, y cómo va sentada y tendida en el coche, como si fuera una papesa!» Pero pisen ellos los lodos, y ándeme yo en mi coche, levantados los pies del suelo. ¡Mal año y mal mes para cuantos murmuradores hay en el mundo, y ándeme yo caliente, y ríase la gente! ¿Digo bien, madre mía? –Y ¡cómo que dices bien, hija! –respondió Teresa–. Y todas estas venturas, y aun mayores, me las tiene profetizadas mi buen Sancho, y verás tú, hija, como no para hasta hacerme condesa: que todo es comenzar a ser venturosas, y como yo he oído decir muchas veces a tu buen padre, que así como lo es tuyo lo es de los refranes, cuando te dieren la vaquilla, corre con la soguilla; cuando te dieren un gobierno, cógele; cuando te dieren un condado, agárrale, y cuando te hicieren tus, tus, con alguna buena dádiva, envásala. ¡No, sino dormíos, y no respondáis a las venturas y buenas dichas que están llamando a la puerta de vuestra casa! –Y ¿qué se me da a*

[944] Cervantes, 2018b: 457
[945] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 432

mí –añadió Sanchica– que diga el que quisiere cuando me vea entonada y fantasiosa: «Viose el perro en bragas de cerro [...]» y lo demás?"[946] που σημαίνει: *«-Παπά μου, για κοίταξε να δεις αν είναι κανένας να φύγει για τη Μαδρίτη ή για το Τολέδο για να μου αγοράσει μια τουρνούρα στρογγυλή, καλή και περιποιημένη, από τις πιο καλές που θε να 'χουν, γιατί, μα την αλήθεια, πρέπει να τιμήσω την κυβέρνηση του αντρός μου σε ό,τι μπορώ· και να μη μου έρθει και πάω ίσια κι' εγώ στο παλάτι, και πάρω κι' άμαξα όπως όλες οι παλατιανές· κι' όποια έχει άντρα κυβερνήτη μπορεί να 'χει και άμαξα και να τηνε πληρώνει. –Και βέβαια, μάνα, είπε η Σαντσίκα. Και πρώτα ο Θεός, κάλλιο σήμερα παρά αύριο· κι' όσο και να πούνε όσοι με δούνε στρογγυλοκαθισμένη μέσα στην άμαξα με την κυρία μητέρα μου: Για κοιτάξτε κει, την ξυπόλητη, την κόρη του σκορδοφά, πώς άπλωσε την αρίδα της στην άμαξα σα να 'τανε λόρδισσα [...] Μωρέ άστους να λένε, σκοτούρα μου, εγώ θα σεργιανάω με την καρότσα μου και δε θα πατώ ποδάρι στη γης. Κακός τους και ψυχρός καιρός, σ' όσους κουτσομπολεύουν τον κόσμο. Ας βρεθώ εγώ στη ζεστασιά και την καλοπέραση, και δεν πα να γελάν οι άλλοι. Καλά δε λέω, μάνα; -Άκου κει. Και βέβαια, κόρη μου. Αποκρίθηκε η Τερέζα. Κι' όλα ετούτα τα τυχερά κι' ακόμα μεγαλύτερα, μου τα 'χε ειπωμένα ο καλός μου ο Σάντσος, και να δεις, κόρη μου, που θα φτάσει να με κάνει ακόμα και κοντέσσα γιατί σα γίνει η αρχή [...] κι' όπως τον έχω ακουστά να τα λέει κάμποσες φορές ο καλός σου ο πατέρας (που όπως είναι δικός σου πατέρας άλλο τόσο είναι και πατέρας στις παροιμίες) σαν έχεις σκοινί δένε θηλιά· σα σου δίνουν κυβέρνηση παίρνε την, σα σου δώσουν κομητεία άρπαξέ την· και σα σου κάνουνε ψι ψι ψι και σου δείχνουνε καλό ρεγάλο χύμηξε και μην τ' αφήνεις. Άμε τι! Να κοιμάσαι δηλαδή και ν' αφήνεις τις καλές τις ευκαιρίες και την τύχη που έρχεται στην πόρτα σου να χτυπήσει; -Και τι με νοιάζει εμένα, είπε ακόμα η Σαντσίκα, σα θα πουν όταν θα με δουν περήφανη και ψηλομύτα: Να που ο σκύλος έβαλε μεταξωτά βρακιά και δεν γνωρίζει τη γενιά του;»*[947].

Ωστόσο, όπως μας αποδεικνύει η Τερέζα, δεν υπάρχουν γερά δεσμά που να συγκρατούν τους ανθρώπους σε τάξεις, αφού μόλις τα δεσμά σπάσουν, γίνεται αμέσως φανερή η βαθιά επιθυμία του ανθρώπου να γευτεί όσα τεχνηέντως απέκρυπτε, ίσως ακόμα και, από τη βούλησή του. Εναρμονισμένη, πάντα, καθώς είναι με τους κανόνες της κοινωνίας της, η Τερέζα υποστηρίζει με περισσή θέρμη κάθε πρωτόκολλο που σχετίζεται με τον τρόπο ζωής των αυτοκρατόρων: *"–Esa ida a mí toca –dijo Sanchica–*

[946] Cervantes, 2018b: 459-460
[947] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 434-435

; lléveme vuestra merced, señor, a las ancas de su rocín, que yo iré de muy buena gana a ver a mí señor padre. –Las hijas de los gobernadores no han de ir solas por los caminos, sino acompañadas de carrozas y literas y de gran número de sirvientes. –Par Dios –respondió Sancha–, también me vaya yo sobre una pollina como sobre un coche. ¡Hallado la habéis la melindrosa! –Calla, muchacha –dijo Teresa–, que no sabes lo que te dices, y este señor está en lo cierto; que tal el tiempo, tal el tiento: cuando Sancho, Sancha, y cuando gobernador, señora, y no sé si diga algo."[948] που σημαίνει: *«-Εγώ να 'ρθω, είπε η Σαντσίκα· πάρε με μαζί σου η ευγενία σου, αφέντη, στα καπούλια της καβάλας σου, γιατί έχω όρεξη μεγάλη να δω τον κύριο πατέρα μου. –Οι κόρες των κυβερνητών δεν μπορούν να πηγαίνουν μονάχες τους στις στράτες, παρά με ακολουθία από καρότσες κι' άμαξες και πολλούς υπηρέτες. –Βρε για το Θεό, έκανε η Σαντσίκα, πάω καλέ και με τ' άλογο σα να 'τανε καρότσα. Δεν είμαι γω καμιά ξιπασμένη να με νοιάζει. –Σώπα, θυγατέρα, είπε η Τερέζα, δεν ξέρεις τι λες, κι' αυτός ο κύριος έχει δίκηο. Κι' όποιος έχει τα γένια έχει και τα χτένια και σαν είταν Σάντσος είμουνα κι' εγώ Σάντσα, και σαν είναι κυβερνήτης, είμαι κυρά, και δεν ξέρω αν τα λέω καλά»*[949].

Χωρίς άλλο δισταγμό να τη βαραίνει, η Τερέζα αποδέχεται με ανείπωτη χαρά και έκδηλη ικανοποίηση το όνειρο της μεγάλης ζωής: "-*Yo, señora de mi alma, estoy determinada, con licencia de vuesa merced, de meter este buen día en mi casa, yéndome a la corte a tenderme en un coche, para quebrar los ojos a mil envidiosos que ya tengo. Y así, suplico a Vuesa Excelencia mande a mi marido me envíe algún dinerillo, y que sea algo qué, porque en la corte son los gastos grandes; que el pan vale a real, y la carne, la libra, a treinta maravedís, que es un juicio, y si quisiere que no vaya, que me lo avise con tiempo, porque me están bullendo los pies por ponerme en camino"*[950] που σημαίνει: *«-Εγώ, κυρά της ψυχής μου, με την άδεια σου, αποφάσισα να χαρώ για τούτο το καλό, και θα πάω στο παλάτι ν' απλώσω την αρίδα μου σε καρότσα, για να τους βγούνε τα μάτια στους ζηλιάρηδες που θα με βλέπουν και που θα 'ναι πιότεροι από χίλιοι· έτσι λοιπόν παρακαλώσε την αφεντιά σου πες του αντρός μου να μου στείλει τίποτα λεφτουδάκια, που να μην είναι κι' ολωσδιόλου τίποτα, γιατί στο παλάτι θα 'χω μεγάλα έξοδα: Το ψωμί κοστίζει ένα ρεάλι, και το κρέας, τριάντα μαραβεδί η λίβρα, πολύ ακριβά,*

[948] Cervantes, 2018b: 461
[949] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 436
[950] Cervantes, 2018b: 475

σωστή καταδίκη· κι' αν τύχει και δε θέλει να πάω στο παλάτι, τότε να μου το πει αμέσως, τι δε βαστιέμαι από τη λαχτάρα που 'χω να πάρω δρόμο»[951].

Σμικραίνοντας την αξία της ζωής στις ανάγκες μιας φτωχής πραγματικότητας, η Τερέζα δεν κατάφερε ποτέ να γευτεί την πληρότητα της αναζήτησης των υψηλών νοημάτων. Καταδικασμένη καθώς είναι να αφομοιώσει πλήρως την εικόνα της κοινωνίας της, δεν φαίνεται να φέρει καμία έγνοια για την καταρρακωμένη ηθική της εποχής της, αλλά και καμία προσδοκία για την ευρωστία του κοινωνικού συνόλου: *"–¿Cómo venís así, marido mío, que me parece que venís a pie y despeado, y más traéis semejanza de desgobernado que de gobernador? –Calla, Teresa –respondió Sancho–; que muchas veces donde hay estacas no hay tocinos, y vámonos a nuestra casa, que allá oirás maravillas. Dineros traigo, que es lo que importa, ganados por mi industria, y sin daño de nadie. –Traed vos dinero, mi buen marido –dijo Teresa–, y sean ganados por aquí o por allí, que como quiera que los hayáis ganado, no habréis hecho usanza nueva en el mundo."*[952] που σημαίνει: *«-Πώς είσαι έτσι, άντρα μου; Πώς έρχεσαι πεζός, σαν το σκύλο, και πιότερο μοιάζεις με ακυβέρνητο, παρά με κυβερνήτη; -Σώπα, Τερέζα, αποκρίθηκε ο Σάντσος· γιατί τις πιότερες φορές όπου είναι τα τσιγκέλια δεν κρέμουνται και τα χοιρομέρια, κι' άντε, πάμε σπίτι μας, γιατί έχεις ν' ακούσεις πράματα και θάματα. Σου φέρνω λεφτά, κι' αυτό είναι το πιο σπουδαίο, που τα κέρδισα με τη δουλειά μου και δίχως να βλάψω κανένα. –Φέρ' τα τα λεφτά, άντρα μου, καλέ, έκανε η Τερέζα, και είτε έτσι, είτε αλλιώς, είτε όπως και να τα έχεις κερδισμένα, δε θε να κάνεις τίποτα, πρωτόφαντο στον κόσμο αυτόν»*[953].

4.2.4 Η κατηγορία του εξόριστου

4.2.4.1 Η περίπτωση του εξόριστου Μορίσκου Ρικότε Φέλιξ

–¿Cómo y es posible, Sancho Panza hermano,
que no conoces a tu vecino Ricote el morisco,
tendero de tu lugar? […] –¿Quién diablos te había
de conocer, Ricote, en ese traje de moharracho que
traes? Dime: ¿quién te ha hecho franchote, y cómo

[951] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 450
[952] Cervantes, 2018b: 638
[953] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 601

tienes atrevimiento de volver a España, donde si te cogen y conocen tendrás harta mala ventura?[954]

-Πώς γίνεται, αδερφέ μου Σάντσο Πάνσα, να μη γνωρίζεις το γειτονά σου τον Ρικότε τον Άραβα, τον έμπορα του χωριού σου; […] -Πώς, διάβολο να σε γνώριζα, Ρικότε, με τούτο το μασκάρεμα που έχεις; Για πες μου: ποιος σ' έντυσε φραντσέζικα και πώς αποκοτάς και γυρίζεις πίσω στην Ισπανία, όπου αν σε πιάσουν και σε γνωρίσουν, θα την έχεις πολύ άσχημα;[955]

Με βαθιά θλίψη μας διηγείται ο Ρικότε την εμπειρία της εξορίας του και την απογοήτευση που εισέπραξε από την προσπάθεια ένταξής του σε άλλες κοινωνίες, στις οποίες αναζήτησε καταφύγιο, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στις πατρογονικές του χώρες και αναδεικνύοντας, παράλληλα, κατ' αυτόν τον τρόπο, τη μοναδικότητα του δεσμού που καλλιεργείται ανάμεσα στο άτομο και την πατρίδα του: *"-Finalmente, con justa razón fuimos castigados con la pena del destierro, blanda y suave al parecer de algunos, pero al nuestro, la más terrible que se nos podía dar. Doquiera que estamos lloramos por España; que, en fin, nacimos en ella y es nuestra patria natural. En ninguna parte hallamos el acogimiento que nuestra desventura desea, y en Berbería, y en todas las partes de África donde esperábamos ser recibidos, acogidos y regalados, allí es donde más nos ofenden y maltratan. No hemos conocido el bien hasta que le hemos perdido, y es el deseo tan grande que casi todos tenemos de volver a España, que los más de aquellos (y son muchos) que saben la lengua como yo, se vuelven a ella, y dejan allá a sus mujeres y sus hijos desamparados: tanto es el amor que la tienen; y agora conozco y experimento lo que suele decirse: que es dulce el amor de la patria."*[956] που σημαίνει: *«-Τέλος με το δίκηο του μας τιμώρησε με εξορία, τιμωρία ελαφριά και γλυκειά, καθώς είπαν μερικοί· όμως για μας η πιο φοβερή απ' όλες στον κόσμο. Όπου κι' αν είμαστε για την Ισπανία κλαίμε· γιατί στο κάτω κάτω σ' αυτήν γεννηθήκαμε κι' αυτή είναι η πατρίδα μας. Πουθενά αλλού δε βρίσκουμε την παρηγοριά*

[954] Cervantes, 2018b: 488-489
[955] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 476
[956] Cervantes, 2018b: 491-492

που η δυστυχία μας γυρεύει και στη Μπαρμπαριά και σ' όλα της Αφρικής τα μέρη όπου περιμέναμε πως θα μας καλοδεχτούν και θα μας τιμήσουν, εκεί είταν που πιότερο μας έβρισαν και μας κακομεταχειρίστηκαν. Και δε γνωρίσαμε το καλό παρά όταν πια το χάσαμε και είναι τόσο μεγάλη η επιθυμία που όλοι έχουμε να ξαναγυρίσουμε στην Ισπανία, ώστε οι περισσότεροι από κείνους (και είναι μπόλικοι) που κατέχουνε τη γλώσσα σαν και μένα, ξαναγυρίζουν πίσω, παρατώντας γυναίκα και παιδιά, τόση είναι η αγάπη που της έχουν· και τώρα καταλαβαίνω και νιώθω καλά αυτό που λένε: πως είναι γλυκειά η αγάπη για την πατρίδα»[957].

Συνεχίζει τη διήγησή του περιγράφοντας την αγωνιώδη αναζήτησή του για μια μελλοντική πατρίδα, στην οποία θα μπορέσουν να εκφραστούν ελεύθερα οι προσωπικές αξίες του και θα είναι σεβαστή η ταυτότητά του. Δανειζόμαστε τα λόγια του Ρικότε: *"Salí, como digo, de nuestro pueblo, entré en Francia, y, aunque allí nos hacían buen acogimiento, quise verlo todo. Pasé a Italia y llegué a Alemania, y allí me pareció que se podía vivir con más libertad, porque sus habitadores no miran en muchas delicadezas: cada uno vive como quiere, porque en la mayor parte della se vive con libertad de conciencia. Dejé tomada casa en un pueblo junto a Augusta; juntéme con estos peregrinos, que tienen por costumbre de venir a España muchos dellos, cada año, a visitar los santuarios della, […] Ahora es mi intención, Sancho, sacar el tesoro que dejé enterrado, que por estar fuera del pueblo lo podré hacer sin peligro, y escribir o pasar desde Valencia a mi hija y a mi mujer, que sé que está en Argel, y dar traza como traerlas a algún puerto de Francia, y desde allí llevarlas a Alemania, donde esperaremos lo que Dios quisiere hacer de nosotros;"*[958] που σημαίνει: *«-Ξεκίνησα, όπως σου είπα, από το χωριό μας, μπήκα στη Γαλλία, κι' αν κι' εκεί μας έκαναν καλή υποδοχή, εγώ θέλησα να τα δω όλα. Πέρασα στην Ιταλία κι' έφτασα στη Γερμανία, και κει μου φάνηκε ότι θα μπορούσαμε να ζήσουμε πιο ελεύθερα, γιατί αυτοί που μένουν εκεί δεν ψιλολογούν πολύ: Ο καθένας ζει όπως θέλει, καθώς οι περισσότεροι εκεί πέρα πορεύουνται με κάθε ελευθερία και σύμφωνα μονάχα με τη συνείδησή τους. Έπιασα λοιπόν σπίτι σ' ένα χωριό κοντά στην Αυγούστα και το κράτησα· βρήκα ετούτους τους προσκυνητές που συνηθίζουν να έρχουνται στην Ισπανία κάθε χρόνο για να προσκυνήσουν τις εκκλησιές της […] Αυτό που τώρα σκέφτουμαι να κάνω, Σάντσο μου, είναι να πάρω κι' εγώ το θησαυρό που άφησα θαμμένον, έξω από το χωριό, και που γι'*

[957] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 464
[958] Cervantes, 2018b: 492

αυτό θα μπορέσω να τον βγάλω δίχως κίνδυνο, και να γράψω ή να πάω από τη Βαλένθια στο Αλγέρι, όπου ξέρω πως βρίσκουνται εκεί η γυναίκα μου και η κόρη μου και να δω πώς θα τις φέρω ή πώς θα τους πω να έρθουν σε κανένα λιμάνι της Γαλλίας, κι' από κει να τις πάω στη Γερμανία, όπου θα δούμε τι θα θελήσει ο Θεός ν' απογίνουμε»[959].

Αναφερόμενος στη διαταγή της εξορίας ο Ρικότε θίγει εντέχνως το ζήτημα των πρακτικών που υιοθετεί μια κοινωνία, προκειμένου να καταστήσει ομοιόμορφο και ομοιογενές το εσωτερικό πεδίο της, στην προσπάθειά της να διασφαλίσει τη μακροβιότητα των στοιχείων της εθνικής της ταυτότητας. Σχολιάζοντας τις εν λόγω πρακτικές ο Ρικότε υπονοεί ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν υπήρχε καμία μέριμνα για οποιαδήποτε πολιτική ένταξης και ενσωμάτωσης, παρά μόνο υποστηριζόταν αυστηρά η εκδίωξη των διαφορετικών εθνικοτήτων που συνυπήρχαν στην εδαφική επικράτεια της χώρας, σαν να μην υπήρχε άλλος τρόπος επίλυσης του θέματος. Μέσα από τα λόγια του Ρικότε: *"–No –dijo Ricote, que se halló presente a esta plática– [, no] hay que esperar en favores ni en dádivas; porque con el gran don Bernardino de Velasco, conde de Salazar, a quien dio Su Majestad cargo de nuestra expulsión, no valen ruegos, no promesas, no dádivas, no lástimas; porque aunque es verdad que él mezcla la misericordia con la justicia, como él vee que todo el cuerpo de nuestra nación está contaminado y podrido, usa con él antes del cauterio que abrasa que del ungüento que molifica; y así, con prudencia, con sagacidad, con diligencia y con miedos que pone, ha llevado sobre sus fuertes hombros a debida ejecución el peso desta gran máquina, sin que nuestras industrias, estratagemas, solicitudes y fraudes hayan podido deslumbrar sus ojos de Argos, que contino tiene alerta, porque no se le quede ni encubra ninguno de los nuestros, que como raíz escondida, que con el tiempo venga después a brotar, y a echar frutos venenosos en España, ya limpia, ya desembarazada de los temores en que nuestra muchedumbre la tenía. ¡Heroica resolución del gran Filipo Tercero, e inaudita prudencia en haberla encargado al tal don Bernardino de Velasco!"*[960] που σημαίνει: *«-Όχι, είπε ο Ρικότε που είταν εκεί σ' αυτή την κουβέντα, δεν πρέπει να ελπίζουμε ούτε σ' εύνοιες μήτε σε δώρα, γιατί με το μέγα δον Μπερναρδίνο ντε Βελάσο, κόντε του Σαλαθάρ, που σ' αυτόν έδωσε ο μεγαλειότατος τη διαταγή για την εξορία μας, δεν περνάνε μήτε παρακάλια, ούτε δώρα, ούτε έλεος κανένα, γιατί, είναι αλήθεια πως αυτός δεν ανακατεύει τη δικαιοσύνη με το έλεος, γιατί βλέπει ότι όλο το*

[959] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 464
[960] Cervantes, 2018b: 558

κορμί της φυλής μας είναι μολυσμένο και σάπιο· έτσι προτιμάει με τ' αναμμένο σίδερο να μας κάψει την πληγή, παρά με το μπάλσαμο να την αλαφρώσει. Με τη σύνεση, με την εξυπνάδα του, τη φρόνηση που βάζει στη δουλειά του, και με την τρομοκρατία που κάνει, πήρε απάνω στους γερούς του ώμους την εκτέλεση του αυστηρού ετούτου μέτρου, χωρίς η ικανότητά μας, τα διαβήματά μας, τα τεχνάσματά μας και οι πονηριές μας να μπορέσουν να του κλείσουν τα μάτια που σαν τον Άργο τα έχει πάντα ορθάνοιχτα, ώστε κανένας από μας να μην του ξεφύγει για να μην αφήσει καμιά κρυφή ρίζα ν' απλώσει με τον καιρό και να σκορπίσει το φαρμακερό καρπό της στην Ισπανία, που τώρα πια μένει καθαρή, ελευθερωμένη από τους φόβους που είχε από τη μυρμηγκιά της φυλής μας. Ηρωϊκή η απόφαση του Φίλιππου του τρίτου, κι' ανήκουστη η φρόνησή του να την πάρει όλη αυτή τη δουλειά απάνω του αυτός ο δον Μπερναρδίνο ντε Βελάσο»[961].

Πατρίδα, μάλλον, είναι ο τόπος, στον οποίο γεννήθηκε κανείς, μεγάλωσε και ένιωσε τις ρίζες του να μπλέκονται στα χώματά του, φαίνεται να μας υπενθυμίζει ο Θερβάντες μέσα από τα λόγια της κόρης του Ρικότε, της Άννας Φέλιξ, εννοώντας σαφώς τη δυσκολία δημιουργίας ισχυρών δεσμών, ιδιαίτερα στην περίπτωση που οι δεσμοί αυτοί επιβάλλονται από εξωγενείς παράγοντες και δεν αποτελούν φυσικό αποτέλεσμα της ελεύθερης βούλησης του ατόμου: *"–De aquella nación más desdichada que prudente sobre quien ha llovido estos días un mar de desgracias, nací yo, de moriscos padres engendrada. En la corriente de su desventura fui yo por dos tíos míos llevada a Berbería, sin que me aprovechase decir que era cristiana, como, en efecto, lo soy, y no de las fingidas ni aparentes, sino de las verdaderas y católicas. No me valió con los que tenían a cargo nuestro miserable destierro decir esta verdad, ni mis tíos quisieron creerla; antes la tuvieron por mentira y por invención para quedarme en la tierra donde había nacido, y así, por fuerza más que por grado, me trujeron consigo. Tuve una madre cristiana y un padre discreto y cristiano, ni más ni menos; mamé la fe católica en la leche; criéme con buenas costumbres; ni en la lengua ni en ellas jamás, a mi parecer, di señales de ser morisca."*[962] που σημαίνει: *«- Από την πιο κατατρεγμένη και λιγότερο μυαλωμένη φυλή που απάνω της έπεσαν βροχή οι συφορές γεννήθηκα, από άραβες γονείς. Μέσα στον κατατρεγμό και τη δυστυχία που περνούσαμε, με πήραν δυο θειοί μου και με φέρανε στη Μπαρμπαριά, δίχως σε τίποτα να με ωφελήσει που είπα πως είμουνα χριστιανή, όπως στ' αλήθεια είμαι, και δεν είμαι από κείνες που*

[961] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 556
[962] Cervantes, 2018b: 572

κάνουνε τις χριστιανές, παρά από τις αληθινές, τις καθολικές. Δε με ωφέλησε σε τίποτα να πω αυτή την αλήθεια σε κείνους που μας έστειλαν στην εξορία, μα ούτε και οι θειοί μου θέλησαν να με πιστέψουν· πιο πολύ πίστεψαν πως το έλεγα ψέματα για να βρω δικαιολογία να μείνω στη γη που γεννήθηκα, κι' έτσι πιότερο με το ζόρι παρά με τη θέλησή μου, με πήραν μαζί τους. Η μάνα μου είταν χριστιανή, κι' ο πατέρας μου χριστιανός κι' αυτός, κι' άνθρωπος καλός: Εβύζαξα την Πίστη την καθολική με το γάλα της μάνας μου· μ' ανάθρεψαν με καλές συνήθειες· μήτε στη γλώσσα, μήτε και στα φερσίματα έδειξα ποτέ, καθώς εγώ νομίζω, πως είμουνα μορίσκα»[963].

4.2.4.2 Η εμπειρία της εξορίας μέσα από τα μάτια της Μαυριτανής αυτοεξόριστης Ζοραϊντάς

-Cesen, señor oidor, vuestras lágrimas, y
cólmese vuestro deseo de todo el bien que acertare
a desearse, pues tenéis delante a vuestro buen hermano
y a vuestra buena cuñada. Este que aquí veis es el capitán Viedma,
y ésta, la hermosa mora que tanto bien le hizo. Los franceses
que os dije los pusieron en la estrecheza que veis, para que
vos mostréis la liberalidad de vuestro buen pecho.[964]

Ας πάψουν πιά, κύριε δικαστή, τα δάκρυά σου,
κι ας χαρεί η καρδιά σου όλη την ευτυχία που
θα μπορούσε ποτέ να ποθήσει· ιδού μπροστά σου
ο καλός σου ο αδερφός κι' η καλή σου η νύφη.
Τούτος που βλέπεις εδώ, είναι ο λοχαγός Βιέδμα,
και τούτη είναι η ωραία Μαυριτανή που τόσο καλό
του 'χει κάνει· εκείνοι οι Γάλλοι που είπα πρωτύτερα
τους έφεραν σ' αυτή τη φτώχια όπου τους βλέπεις,
για να δώσουνε στην ευγενία σου την ευκαιρία να
δείξεις την ευγένεια της γενναίας σου ψυχής.[965]

[963] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 542-543
[964] Cervantes, 2018a: 570-571
[965] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 475

Σε μια εποχή, όπου μαίνεται η θρησκευτική διαμάχη μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών, η Μαυριτανή Ζοραϊντά αποφασίζει να δραπετεύσει στην Ισπανία, όπου έρχεται σε μια πρώτη γνωριμία με τους ντόπιους κατοίκους της. Όπως μας διηγείται ο Θερβάντες: *"-Señoras mías, esta doncella apenas entiende mi lengua, ni sabe hablar otra ninguna sino conforme a su tierra, y por esto no debe de haber respondido, ni responde, a lo que se le ha preguntado. -No se le pregunta otra cosa ninguna -respondió Luscinda- sino ofrecelle por esta noche nuestra compañía y parte del lugar donde nos acomodáremos, donde se le hará el regalo que la comodidad ofreciere, con la voluntad que obliga a servir a todos los estranjeros que dello tuvieren necesidad, especialmente siendo mujer a quien se sirve. […] -Decidme, señor -dijo Dorotea-: ¿esta señora es cristiana, o mora? Porque el traje y el silencio nos hace pensar que es lo que no querríamos que fuese. -Mora es en el traje y en el cuerno; pero en el alma es muy grande cristiana, porque tiene grandísimos deseos de serlo. -Luego ¿no es bautizada? -replicó Luscinda."*[966] που σημαίνει: *«-Κυράδες μου, αυτή η κοπέλα μόλις μπορεί να καταλάβει τη γλώσσα μας, κι' ούτε ξέρει να μιλήσει καμιά άλλη, εξόν από του τόπου της· και γι' αυτό δε θα σας απάντησε κι' ούτε σας απαντά σ' αυτό που τη ρωτήσατε. -Δεν τη ρωτούμε τίποτα, αποκρίθηκε η Λουσίντα, παρά της λέμε, αν θέλει, να μείνει μαζί μας τούτη τη νύχτα στο δωμάτιο όπου θ' αναπαυτούμε και μεις, κι' όπου θα την περιποιηθούμε όσο καλύτερα μας επιτρέπει ένα μέρος σαν και τούτο· γιατί ο καθένας έχει την υποχρέωση να περιποιέται τους ξένους που βρίσκονται σε ανάγκη και προπάντων τις γυναίκες. […] -Πες μας, άρχοντά μου, είπε η Δωροθέα: αυτή η κυρά είναι χριστιανή ή Μαυριτανή; Γιατί το ντύσιμό της κι' η αμιλισιά της μας κάνει να φανταζόμαστε πως είναι κείνο που δε θα θέλαμε να 'ναι. -Μαυριτανή είναι στο ντύσιμο και στο κορμί της· μα στην ψυχή της είναι πολύ μεγάλη χριστιανή, γιατί έχει πολύ μεγάλη επιθυμία να γίνει. -Ώστε λοιπόν δεν είναι βαφτισμένη; Πετάχτηκε πάλι η Λουσίντα»*[967]. Κάνοντας χρήση της τεχνικής της πολυπρισματικότητας ο Θερβάντες μάς επιτρέπει να γευτούμε την εντύπωση που μπορεί να προκαλεί η μορφή της αυτοεξόριστης Ζοραϊντάς στους αλλόθρησκους χριστιανούς.

Εξηγώντας η όμορφη Μαυριτανή στον αιχμάλωτο κρατούμενο που ερωτεύτηκε τους λόγους, για τους οποίους ήθελε να αποδράσει από τη χώρα της, μας αναφέρει: *"-Cuando yo era niña, tenía mi padre una esclava, la cual en mi lengua me mostró la*

[966] Cervantes, 2018a: 513
[967] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 415-416

zalá cristianesca, y me dijo muchas cosas de Lela Marién. La cristiana murió, y yo sé que no fue al fuego, sino con Alá, porque después la vi dos veces, y me dijo que me fuese a tierra de cristianos a ver a Lela Marién, que me quería mucho. No sé yo cómo vaya; muchos cristianos he visto por esta ventana, y ninguno me ha parecido caballero como tú. Yo soy muy hermosa y muchacha, y tengo muchos dineros que llevar conmigo. Mira tú si puedes hacer cómo nos vamos, y serás allá mi marido, si quisieres"[968] που σημαίνει: *«-Όταν είμουνα μικρή, μου είχε ο πατέρας μου μια σκλάβα, που μου 'μαθε στη γλώσσα μου την προσευχή των χριστιανών και μου δηγήθηκε πολλά πράματα για τη Λέλα Μάριεμ. Κατόπι η χριστιανή πέθανε, και ξέρω πως δεν έχει πάει στην αιώνια φωτιά, παρά πως πήγε στον Αλλάχ· γιατί την έχω δει από τότε δυο φορές. Και μου είπε να πάω στον τόπο των χριστιανών για να δω τη Λέλα Μάριεμ, που μ' αγαπούσε, λέει, πολύ. Δεν ξέρω εγώ πώς να πάω. Πολλούς χριστιανούς έχω δει από τούτο το παράθυρο, μα κανένας δε μου φάνηκε άρχοντας εξόν από σένα. Είμαι πολύ όμορφη και νιά, κι έχω πολλά χρήματα για να πάρω μαζί μου. Κοίταξε αν μπορείς να βρεις τρόπο να φύγουμε, και θα γίνεις εκεί πέρα ο άντρας μου, αν θέλεις»*[969].

Υπενθυμίζοντάς μας ότι η απόφαση της εγκατάλειψης ενός τόπου δεν είναι ποτέ εύκολη υπόθεση, ο Θερβάντες δεν παραλείπει να μας διηγηθεί τον σκληρό αποχωρισμό της κόρης από τον πατέρα της: *"Todo lo cual escuchaba Zoraida, y todo lo sentía y lloraba, y no supo decirle ni respondelle palabra, sino: '-¡Plega a Alá, padre mío, que Lela Marién, que ha sido la causa de que yo sea cristiana, ella te consuele en tu tristeza! Alá sabe bien que no pude hacer otra cosa de la que he hecho, y que estos cristianos no deben nada a mi voluntad, pues aunque quisiera no venir con ellos y quedarme en mi casa, me fuera imposible, según la priesa que me daba mi alma a poner por obra esta que a mí me parece tan buena como tú, padre amado, la juzgas por mala. Esto dijo, a tiempo que ni su padre la oía', ni nosotros ya le veíamos"*[970] που σημαίνει: *«Όλ' αυτά, τ' ακρομαζότανε η Ζοραϊντά, κι' όλα τα αιστανότανε, κι' έκλαιγε· και δε βρήκε τίποτ' άλλο να του πει και να του αποκριθεί, παρά: "Άμποτε ο Αλλάχ, πατέρα μου, να σου στείλει τη Λέλα Μάριεμ, που εξαιτίας της γίνηκα χριστιανή, κι' αυτή να σε παρηγορήσει στη θλίψη σου. Ο Αλλάχ το ξέρει πως δεν μπορούσα να κάνω τίποτ' άλλο απ' αυτό που έκανα, και πως τούτοι εδώ οι χριστιανοί δεν φταίνε καθόλου για την απόφασή μου· γιατί κι αν ήθελα ακόμη να μην έρθω μαζί τους και να μείνω στο σπίτι*

[968] Cervantes, 2018a: 538-539
[969] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 442
[970] Cervantes, 2018a: 558

μου, θα μου είτανε αδύνατο να το κάνω ύστερ' από τη βιάση που είχε η ψυχή μου για να κάνω αυτό που εμένα μου φαίνεται τόσο καλό, όσο εσύ, αγαπητέ μου πατέρα, το βρίσκεις κακό". Αυτά τα έλεγε την ώρα που μήτε ο πατέρας της μπορούσε να την ακούσει, μήτε και μεις πια μπορούσαμε να τον ξεχωρίσουμε»[971]. Σαν να θέλει να μας επισημάνει ότι η απόφαση της αυτοεξορίας υποκινείται πάντα από ισχυρούς προσωπικούς λόγους, τους οποίους το άτομο δεν μπορεί να πραγματευτεί στο υπάρχον κοινωνικοπολιτικό σύστημα της χώρας του, και χωρίς απαραίτητα να συντρέχει άλλος λόγος εξαναγκασμού του ατόμου σε φυγή, ο Θερβάντες χρησιμοποιεί την αιτία της θρησκευτικής διαφοράς ως το μέσο διαχωρισμού της Ζοραϊντάς από τον πατέρα της.

Προβάλλοντας την αξία της προσφοράς και της βοήθειας στον συνάνθρωπο, ο Θερβάντες θέλει το νεαρό κατατρεγμένο ζευγάρι να βρίσκει παρηγοριά και υποστήριξη στους ομοεθνείς του πρώην αιχμαλώτου λοχαγού Βιέδμα: *"Y en diciendo esto [Cardenio], y todos los demás se le ofrecieron con todo lo a ellos posible para servirle, con palabras y razones tan amorosas y tan verdaderas, que el capitán se tuvo por bien satisfecho de sus voluntades. Especialmente, le ofreció don Fernando que si quería volverse con él, que él haría que el marqués, su hermano, fuese padrino del bautismo de Zoraida, y que él, por su parte, le acomodaría de manera que pudiese entrar en su tierra con el autoridad y cómodo que a su persona se debía. Todo lo agradeció cortesísimamente el cautivo, pero no quiso aceptar ninguno de sus liberales ofrecimientos."*[972] που σημαίνει: *«Και μ' αυτά τα λόγια ο Δον Φερνάντος κι' όλοι οι άλλοι του προσφέρθηκαν να του φανούνε χρήσιμοι όπως μπορούσε ο καθένας τους, με τόσο γκαρδιακά κι' αγαπητά λόγια, που ο λοχαγός απόμεινε κατασυγκινημένος από την καλοσύνη τους απέναντί του. Ο Δον Φερνάντος μάλιστα του είπε να 'ρχότανε, αν ήθελε, μαζί του στο σπίτι του, όπου θα έβαζε τον αδερφό του, το μαρκήσιο, να γίνει νουνός στα βαφτίσια της Ζοραϊντάς· και του υποσχέθηκε πως από κει θα τονε φρόντιζε, ώστε να μπορέσει να πάει στον τόπο του με την αξιοπρέπεια και την ανάπαψη που ταίριαζε στο πρόσωπό του. Ο αιχμάλωτος ευχαρίστησε για όλ' αυτά με πολλή ευγένεια, όμως δε θέλησε να δεχτεί καμιά από τις γενναίες προσφορές που του γίνηκαν»*[973].

Ισχυριζόμενος ότι με την αγάπη όλα είναι δυνατά ο Θερβάντες δικαιώνει με απόλυτη επιτυχία την επιλογή της Ζοραϊντάς να δραπετεύσει σε άλλο τόπο, δίνοντάς της την ευκαιρία να χτίσει εκ νέου μια πολύ όμορφη ζωή βασισμένη στην απόλυτη

[971] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 462-463
[972] Cervantes, 2018a: 565
[973] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 470

αποδοχή και παράδοση: *"cuando le acabó de conocer, le abrazó tan estrechamente, derramando tan tiernas lágrimas de contento, que los más de los que presentes estaban le hubieron de acompañar en ellas. Las palabras que entrambos hermanos se dijeron, los sentimientos que mostraron, apenas creo que pueden pensarse, cuanto más escribirse. Allí, en breves razones, se dieron cuenta de sus sucesos; allí mostraron puesta en su punto la buena amistad de dos hermanos; allí abrazó el oidor a Zoraida; allí la ofreció su hacienda; allí hizo que la abrazase su hija; allí la cristiana hermosa y la mora hermosísima renovaron las lágrimas de todos."*[974] που σημαίνει: *«μόλις τονε γνώρισε, τον πήρε και τον έσφιξε τόσο δυνατά στην αγκαλιά του, χύνοντας τόσο τρυφερά δάκρυα από τη χαρά του, ώστε οι περισσότεροι απ' αυτούς που βρισκόντουσαν μπροστά, δεν μπόρεσαν παρά να τους συντροφέψουν με τα δικά τους. Τα λόγια που είπαν ο ένας στον άλλον οι δυο αδερφοί, τα αιστήματα που φανέρωσαν, δύσκολα θαρρώ πως μπορεί κανένας να τα φανταστεί - πόσο δυσκολότερο να τα περιγράψει! Εκεί δηγιόντουσαν με λίγα λόγια τα περιστατικά της ζωής τους· εκεί φανερωνότανε ο μέγιστος βαθμός της αγάπης των δυο αδερφών· εκεί φιλούσε ο δικαστής τη Ζοραϊντά · εκεί της πρόσφερε το βιός του· εκεί έβαζε την κόρη του να τη φιλήσει· εκεί η ωραία χριστιανή κι' η πανώρια Μαυριτανή ξανάφερναν πάλι τα δάκρυα σ' ολωνών τα μάτια»*[975].

4.2.4.3 Μια πρώιμη μορφή αυτοεξόριστου μέλους εντός της κοινωνίας διακρίνεται στο πρόσωπο της βοσκοπούλας Μαρκέλας

–¿Sabéis lo que pasa en el lugar, compañeros?
–¿Cómo lo podemos saber? - respondió uno de ellos.
–Pues sabed -prosiguió el mozo- que murió esta mañana aquel famoso pastor estudiante llamado Grisóstomo, y se murmura que ha muerto de amores de aquella endiablada moza de Marcela, la hija de Guillermo el rico, aquella que se anda en hábito de pastora por esos andurriales. –¿Por Marcela dirás? -dijo uno.

[974] Cervantes, 2018a: 571
[975] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 476

–Por ésa digo -respondió el cabrero-.[976]

–-Ξέρετε τι γίνεται μέσα, σύντροφοι; –Πού να το ξέρουμε;
αποκρίθηκε ένας από τους άλλους. –Λοιπόν μάθετε,
εξακολούθησε το νιό παλληκάρι, πώς σήμερα το πρωΐ
πέθανε ο ξακουσμένος βοσκός σπουδαστής,
ο Χρυσόστομος· και λένε πως πέθανε από έρωτα
για τη διχατέρα του Γουλιέρμου του πλούσιου:
αυτήνε που τριγυρνάει, ντυμένη βοσκοπούλα, μέσα σε
τούτες τις ερημιές. –Για τη Μαρκέλα, μιλάς; είπε
κάποιος. –Γι' αυτή μιλάω, αποκρίθηκε το βοσκόπουλο.[977]

Συνεχίζοντας με ασυγκράτητο ενθουσιασμό την εξιστόρηση του περιγραφέντος γεγονότος, ο νεαρός γιδοβοσκός αναφέρει μεταξύ άλλων: *"-Y quiéroos decir agora, porque es bien que lo sepáis, quién es esta rapaza; quizá, y aun sin quizá, no habréis oído semejante cosa en todos los días de vuestra vida, aunque viváis más años que sarna. […] en nuestra aldea hubo un labrador aún más rico que el padre de Grisóstomo, el cual se llamaba Guillermo, y al cual dio Dios, amén de las muchas y grandes riquezas, una hija, de cuyo parto murió su madre […] De pesar de la muerte de tan buena mujer murió su marido Guillermo, dejando a su hija Marcela, muchacha y rica, en poder de un tío suyo, sacerdote y beneficiado en nuestro lugar. Creció la niña con tanta belleza, que nos hacía acordar de la de su madre, que la tuvo muy grande; y, con todo esto, se juzgaba que le había de pasar la de la hija. Y así fue, que cuando llegó a edad de catorce a quince años, nadie la miraba que no bendecía a Dios, que tan hermosa la había criado, y los más quedaban enamorados y perdidos por ella. Guardábala su tío con mucho recato y con mucho encerramiento; pero, con todo esto, la fama de su mucha hermosura se extendió de manera que así por ella como por sus muchas riquezas, no solamente de los de nuestro pueblo, sino de los de muchas leguas a la redonda, y de los mejores dellos, era rogado, solicitado e importunado su tío se la diese por mujer"*[978] που σημαίνει: *«-Και τώρα θέλω να σας πω, γιατί πρέπει να το ξέρετε, τι πράμα είναι αυτή η κοπέλα. Ίσως, και μπορεί μάλιστα να λείψει το ίσως, δε θα το*

[976] Cervantes, 2018a: 201
[977] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 109
[978] Cervantes, 2018a: 203-204

ξανακούσετε τέτοιο πράμα σ' όλη σας τη ζωή, κι αν είτανε να ζήσετε πιο πολλά χρόνια κι' από το Σάρνα. […] στο χωριό μας είταν ένας νοικοκύρης ακόμα πιο πλούσιος από τον πατέρα του Χρυσόστομου. Τον έλεγαν Γουλιέρμο, κι' ο Θεός του είχε δώσει, εξόν από τα πολλά και τα μεγάλα πλούτη, μια κόρη που η μάνα της πέθανε όταν τη γεννούσε. […] Από τη θλίψη του για το θάνατο μιας τόσο καλής γυναίκας, πέθανε ο άντρας της ο Γουλιέρμος, αφήνοντας την κόρη του Μαρκέλα, μικρήν ακόμα και πλούσια, στα χέρια ενός θείου της παπά του χωριού μας. Το κορίτσι μεγάλωσε, κι' είχε τόση ομορφιά, που μας έκανε να θυμόμαστε τη μητέρα της, που είτανε τόσο ωραία· και μάλιστα είχαν να πούνε πως η κόρη ήθελε να περάσει μια μέρα τη μάνα της. Κι' έτσι και γίνηκε, ώστε όταν είχε φτάσει δεκατεσσάρων ως δεκαπέντε χρονών, κανένας δεν μπορούσε να την αντικρύσει δίχως να δοξάσει το Θεό που την είχε πλάσει τόσο όμορφη, κι' οι περισσότεροι απόμεναν χαμένοι από έρωτα για δαύτην. Ο θειός της την πρόσεχε πολύ και τη φύλαγε κλεισμένη απ' τον κόσμο· όμως και μ' όλα αυτά, η μεγάλη της η ομορφιά γίνηκε τόσο ξακουσμένη, που τόσο γι' αυτήν όσο και για τα πλούτη της, οι καλύτεροι νέοι, όχι μονάχα του χωριού μας, παρά και από όλα τα γύρω μέρη, πολλά μίλια μακριά από δω, παρακαλούσαν κι' ενοχλούσαν το θειό της, και τη ζητούσαν να την πάρουν γυναίκα τους»[979]. Δίνοντάς μας περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή της νεαρής Μαρκέλας, ο βοσκός προσθέτει: *"-Y en lo demás sabréis que, aunque el tío proponía a la sobrina y le decía las calidades de cada uno, en particular, de los muchos que por mujer la pedían, rogándole que se casase y escogiese a su gusto, jamás ella respondió otra cosa sino que por entonces no quería casarse, y que, por ser tan muchacha, no se sentía hábil para poder llevar la carga del matrimonio. Con estas que daba, al parecer, justas escusas, dejaba el tío de importunarla, y esperaba a que entrase algo más en edad y ella supiese escoger compañía a su gusto."*[980] που σημαίνει: *«-Κι' ακόμα πρέπει να ξέρετε πως ο θείος την αρωτούσε πάντοτε, την ανιψιά του, για τον κάθε γαμπρό από τους πολλούς που τη ζητούσανε, και της έλεγε τα προτερήματα του καθενός παρακινώντας την να παντρευτεί και να διαλέξει όποιον της άρεσε· μα αυτή δεν αποκρινότανε ποτές άλλο πράμα, παρά που του 'λεγε πως για την ώρα δεν ήθελε να πάρει κανέναν, γιατί είτανε λέει πολύ μικρή και δε θα μπορούσε ακόμα να κρατήσει τα βάρη της παντρειάς. Βρίσκοντας ο θειός της τα λόγια της τέλος πάντων σωστά δεν τη φορτωνότανε πιά· και*

[979] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 111-112
[980] Cervantes, 2018a: 205

περίμενε να μεγαλώσει λίγο περισσότερο, έτσι που να καταλαβαίνει να διαλέξει το ταίρι της κατά το γούστο της»[981].

Η όμορφη Μαρκέλα, ωστόσο, αν και θα μπορούσε, εάν το επέλεγε, να έχει μια ζηλευτή ζωή, δεσμευμένη καθώς είναι στις προσωπικές της αρχές, διαμορφώνει άλλα όνειρα για τη ζωή της, που δεν φαίνεται να περιλαμβάνουν τους στόχους της κοινωνίας της, απαρνούμενη καθώς φαίνεται την ιδέα του γάμου: *"-Pero hételo aquí, cuando no me cato, que remanece un día la melindrosa Marcela hecha pastora; y, sin ser parte su tío ni todos los del pueblo, que se lo desaconsejaban, dio en irse al campo con las demás zagalas del lugar, y dio en guardar su mesmo ganado. Y así como ella salió en público y su hermosura se vio al descubierto, no os sabré buenamente decir cuántos ricos mancebos, hidalgos y labradores han tomado el traje de Grisóstomo y la andan requebrando por esos campos. Uno de los cuales, como ya está dicho, fue nuestro difunto, del cual decían que la dejaba de querer, y la adoraba. Y no se piense que porque Marcela se puso en aquella libertad y vida tan suelta y de tan poco o de ningún recogimiento, que por eso ha dado indicio, ni por semejas, que venga en menoscabo de su honestidad y recato; antes es tanta y tal la vigilancia con que mira por su honra, que de cuantos la sirven y solicitan ninguno se ha alabado, ni con verdad se podrá alabar, que le haya dado alguna pequeña esperanza de alcanzar su deseo. Que, puesto que no huye ni se esquiva de la compañía y conversación de los pastores, y los trata cortés y amigablemente, en llegando a descubrirle su intención cualquiera dellos, aunque sea tan justa y santa como la del matrimonio, los arroja de sí como con un trabuco. Y con esta manera de condición hace más daño en esta tierra que por si ella entrara la pestilencia, porque su afabilidad y hermosura atrae los corazones de los que la tratan a servirla y a amarla; pero su desdén y desengaño los conduce a términos de desesperarse, y así, no saben qué decirle, sino llamarla a voces cruel y desagradecida, con otros títulos a éste semejantes, que bien la calidad de su condición manifiestan. Y si aquí estuviésedes, señores, algún día, veríades resonar estas sierras y estos valles con los lamentos de los desengañados que la siguen. […] Y déste y de aquél, y de aquéllos y de éstos, libre y desenfadadamente triunfa la hermosa Marcela, y todos los que la conocemos estamos esperando en qué ha de parar su altivez, y quién ha de ser el dichoso que ha de venir a domeñar condición tan terrible y gozar de hermosura tan*

[981] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 113

estremada."[982] που σημαίνει: *«-Όμως να σου την μια μέρα, εκεί που κανένας δεν το περίμενε, μας παρουσιάστηκε η καμωματού η Μαρκέλα ντυμένη βοσκοπούλα· και μ' όλα όσα της είπε ο θειός της, κι' όλοι οι άλλοι στο χωριό, για να την εμποδίσουν, αυτή τράβηξε και πήγε έξω στον κάμπο μαζί με τ' άλλα κορίτσια του χωριού και βάλθηκε να φυλάει μόνη της τα δικά της πράματα. Και, φαντάσου, τώρα που εκείνη βγήκε πια στον κόσμο, κι' η ομορφιά της φάνηκε παντού, δεν μπορώ να σου πω καλά πόσα πλούσια παιδιά, ιδάλγοι, καθώς και χωρικοί, ντύθηκαν σαν και το Χρυσόστομο, και βγήκαν στους κάμπους για να της κάνουν έρωτα. Ένας απ' αυτούς, όπως είπα και πρωτύτερα, είτανε και τούτος, που πέθανε σήμηρα, και πού, όπως λένε, δεν την αγαπούσε, μόνε τηνε λάτρευε. Και να μη φανταστείς, επειδής η Μαρκέλα γύριζε πια έτσι λεύτερη και δίχως να την προσέχει κανένας, πως έδωσε ποτέ ούτε την παραμικρή αφορμή, για να μπορεί κανείς να την υποψιαστεί καν για τίποτα που θα είταν τάχατες αντίθετο στην τιμή και στο καλό της τ' όνομα: το εναντίο, τόσο πολύ προσέχει και φυλάει την τιμή της, που από τόσους που την περιποιούνται και την παρακαλούνε, κανένας δεν καυχήθηκε, κι' ούτε μπορεί στ' αλήθεια να καυχηθεί, πως του έδωσε ποτές την παραμικρή ελπίδα πως θα το φτάσει ποτέ τ' όνειρό του. Γιατί, μ' όλο που δεν αποφεύγει τη συντροφιά κι' ούτε τις κουβέντες με τους βοσκούς, και τους φέρνεται μ' ευγενικό και φιλικό τρόπο, μόλις κανένας απ' αυτούς κοτήσει να της φανερώσει τους σκοπούς του, κι ας είναι τίμιοι κι' άγιοι, όπως είναι η παντρειά, τονε διώχνει αμέσως μακριά της σαν την πέτρα απ' τη σφεντόνα. Και μ' αυτό της το φέρσιμο κάνει περισσότερο κακό σε τούτον τον τόπο, από ό,τι αν είχε πέσει κανένα θανατικό· γιατί με το γλυκό της τον τρόπο και την πολλή της την εμορφιά τραβάει τις καρδιές εκείνων που τη ζυγώνουν και της μιλάνε, και τους κάνει να την περιποιούνται και να την αγαπούν· υστερότερα όμως η άρνησή της κι' η σκληράδα της τους φέρνει στην απελπισία· κι' έτσι δεν ξέρουν πια τι να της πούνε, παρά μόνο τηνε κράζουνε σκληρή κι' αχάριστη, μαζί μ' άλλα τέτοια ονόματα που ζωγραφίζουν καλά το χαρακτήρα της. Και αν έμενες εδώ καμιά μέρα, αφεντικό, ήθελ' ακούσεις ν' αντιλαλούν τούτα τα βουνά και τα λαγκάδια από τους θρήνους αυτών των απελπισμένων που πηγαίνουν από πίσω της. […] Και για τούτον και για κείνον, και για τον άλλον και για όλους μαζί, μένει η Μαρκέλα αδιάφορη, και θριαμβεύει. Όλοι εμείς που τηνε γνωρίζουμε περιμένουμε να ιδούμε που θέλει φτάσει αυτή της η περηφάνια, και ποιος θα 'ναι ο καλότυχος που θα μερώσει ένα τέτοιο αγρίμι και θα χαρεί μια τέτοια ασίγκριτη ομορφιά»*[983].

[982] Cervantes, 2018a: 205-206
[983] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 113-114

Έχοντας επίγνωση της διαφορετικότητάς της και επιθυμώντας την κοινωνική και προσωπική αποστασιοποίησή της, η ανατρεπτική και «αυθεντική» Μαρκέλα μάς περιγράφει, με την ελάχιστη δυνατή προσπάθεια για επικοινωνία, τον μεγάλο της πόθο να ζήσει ελεύθερη με μοναδική συντροφιά τις χάρες της εξοχής: *"-No vengo, ¡oh Ambrosio!, a ninguna cosa de las que has dicho -respondió Marcela-, sino a volver por mí misma, y a dar a entender cuán fuera de razón van todos aquellos que de sus penas y de la muerte de Grisóstomo me culpan; y así, ruego a todos los que aquí estáis me estéis atentos, que no será menester mucho tiempo ni gastar muchas palabras para persuadir una verdad a los discretos. Hízome el cielo, según vosotros decís, hermosa, y de tal manera, que, sin ser poderosos a otra cosa, a que me améis os mueve mi hermosura, y por el amor que me mostráis, decís, y aun queréis, que esté yo obligada a amaros. Yo conozco, con el natural entendimiento que Dios me ha dado, que todo lo hermoso es amable; mas no alcanzo que, por razón de ser amado, esté obligado lo que es amado por hermoso a amar a quien le ama; […] Yo nací libre, y para poder vivir libre escogí la soledad de los campos. Los árboles destas montañas son mi compañía, las claras aguas destos arroyos mis espejos; con los árboles y con las aguas comunico mis pensamientos y hermosura. Fuego soy apartado y espada puesta lejos. A los que he enamorado con la vista he desengañado con las palabras. Y si los deseos se sustentan con esperanzas, no habiendo yo dado alguna a Grisóstomo, ni a otro alguno, el fin, de ninguno dellos, bien se puede decir que antes le mató su porfía que mi crueldad. Y si me hace cargo que eran honestos sus pensamientos, y que por esto estaba obligada a corresponder a ellos, digo que cuando en ese mismo lugar donde ahora se cava su sepultura me descubrió la bondad de su intención, le dije yo que la mía era vivir en perpetua soledad, y de que sola la tierra gozase el fruto de mi recogimiento y los despojos de mi hermosura"*[984] που σημαίνει: *«-Δεν ήρθα, Αμβρόσιε, για κανέναν από τους λόγους που είπες, αποκρίθηκε η Μαρκέλα· παρά ήρθα για να υπερασπίσω τον εαυτό μου, και για να δείξω πόσο άδικο έχουν όλοι όσοι με κατηγορούν για τα βάσανά τους και για το θάνατο του Χρυσόστομου. Και γι' αυτό παρακαλώ όλους εσάς που βρισκόσαστε εδώ, να με προσέξετε· γιατί δε θα χρειαστεί πολλή ώρα κι' ούτε πολλά λόγια για να πειστούν άνθρωποι με μυαλό, σαν κι' εσάς, για ένα πράγμα που είναι η καθαρή αλήθεια. Ο Θεός μ' έπλασε καθώς έχετε να λέτε εσείς, όμορφη· και μου έδωσε μια τέτοια ομορφιά, που σας αναγκάζει να μ' αγαπάτε δίχως να μπορείτε να κάνετε την παραμικρή*

[984] Cervantes, 2018a: 223-225

αντίσταση. Και γι' αυτή την αγάπη που μου δείχνετε, λέτε πως είμαι εγώ υποχρεωμένη να σας αγαπήσω. Το νιώθω, με το κοινό μυαλό που μου έχει δώσει ο Θεός πως ό,τι είναι όμορφο, είναι κι' αγαπητό: μα δεν μπορώ να καταλάβω, πώς μπορεί να είναι υποχρεωμένος κανείς, επειδή τον αγαπούν για την ομορφιά του, ν' αγαπήσει κι' αυτός εκείνους που τον αγαπούν [...] Εγώ γεννήθηκα λεύτερη, και για να μπορώ να ζήσω λεύτερα προτίμησα την ερημιά της εξοχής. Τα δέντρα τούτων των βουνών είναι η συντροφιά μου, τα κρουσταλλένια νερά σ' αυτά τα ρυάκια οι καθρέφτες μου· με τα δέντρα και τα νερά μοιράζομαι τους στοχασμούς μου και την ομορφιά μου. Είμαι φωτιά μακρινή, και σπαθί βαλμένο χώρια. Εκείνους που έκανα με την όψη μου να μ' αγαπήσουν, τους έκανα, με τα λόγια που τους είπα, να δουν την πλάνη τους. Και αν είναι αλήθεια πως ο έρωτας τρέφεται μ' ελπίδες: μπορώ να πω - μια που δεν έδωσα την παραμικρή, μήτε στο Χρυσόστομο, μήτε σε κανέναν άλλο – πως η επιμονή η δική του τονε θανάτωσε, κι' όχι εγώ με την απονιά μου. Και αν μου πει κανείς πως οι σκοποί του είτανε τίμιοι, και πως είχα γι' αυτό υποχρέωση να δεχτώ την αγάπη του, θ' αποκριθώ πως, όταν σε τούτη εδώ τη θέση, όπου σκάβουν· αυτή την ώρα τον τάφο του, μου ξομολογήθηκε τους τίμιους του σκοπούς, εγώ του είπα πως η δική μου η απόφαση είτανε να ζήσω πάντοτε μοναχή, και πως μόνο το χώμα ήθελε χαρεί τον καρπό της ερημιάς μου και τ' απομεινάρια της ομορφιάς μου»[985]. Απαρνούμενη τις κοινωνικές συμβάσεις και περιφρονώντας την ηθική της εποχής της, η δυναμική Μαρκέλα αποζητά αποκλειστικά και μόνο την ελευθερία της, η οποία φαίνεται να παίρνει τη μορφή της αυτοεξορίας, υποδεικνύοντας ίσως κατ' αυτόν τον τρόπο ο Θερβάντες τα δεσμά της κοινωνίας και υποστηρίζοντας την αναγκαία προϋπόθεση της ελεύθερης βούλησης του ατόμου να ενταχθεί στους κόλπους της. Σαν να εξισώνει ταυτόχρονα τις αρετές με τα ιδανικά, ο Θερβάντες θέλει στο πρόσωπο της Μαρκέλας, την ομορφιά και την αγνότητα να βρίσκουν τρόπο έκφρασης μέσα από την απόλυτη ελευθερία.

4.2.5 Η κατηγορία του αλήτη

4.2.5.1 Η, μάλλον, συνηθισμένη μορφή του Γκίνη Πασαμόντε ή αλλιώς Μάστρο-Πέτρου

Χαρούμενος ο ξενοδόχος που βλέπει τον Μάστρο-Πέτρο αναφέρει: *"–¡Cuerpo de tal –dijo el ventero–, que aquí está el señor mase Pedro! Buena noche se nos*

[985] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 129-131

apareja. […] –Éste es un famoso titerero, que ha muchos días que anda por esta Mancha de Aragón enseñando un retablo de Melisendra, [libertada] por el famoso don Gaiferos, que es una de las mejores y más bien representadas historias que de muchos años a esta parte en este reino se han visto. Trae asimismo consigo un mono de la más rara habilidad que se vio entre monos, ni se imaginó entre hombres, porque si le preguntan algo, está atento a lo que le preguntan y luego salta sobre los hombros de su amo, y, llegándosele al oído, le dice la respuesta de lo que le preguntan, y maese Pedro la declara luego; y de las cosas pasadas dice mucho más que de las que están por venir, y aunque no todas veces acierta en todas, en las más no yerra, de modo que nos hace creer que tiene el diablo en el cuerpo. Dos reales lleva por cada pregunta, si es que el mono responde, quiero decir, si responde el amo por él, después de haberle hablado al oído"[986] που σημαίνει: *«-Ε, που να πάρει, έκανε ο ξενοδόχος. Εδώ είναι ο κύριος μάστρο-Πέτρος! Καλή βραδιά μας περιμένει απόψε. […] -Τούτος είναι ένας περίφημος καραγκιοζοπαίχτης που έχει πολλές μέρες που περιοδεύει σε τούτα τα αραγωνέζικα μέρη της Μάντσας, κουβαλώντας το θέατρό του, και παίζει την ιστορία της Μελισάντρας, που τη λευτέρωσε ο ξακουσμένος Δον Γαϊφέρος. Αυτή είναι μια από τις καλύτερες και πιο καλοπαιγμένες ιστορίες, που έχει ο κόσμος εδώ και πολλά χρόνια να δει σε τούτα τα μέρη. Κουβαλά μαζί του και μια μαϊμού που έχει ένα από τα πιο σπάνια χαρίσματα που μπορεί κανείς να βρει στις μαϊμούδες ή να το φανταστεί στους ανθρώπους· γιατί όταν τη ρωτούνε κάτι, στέκεται με προσοχή κι' ακούει αυτό που τη ρωτούνε, και ύστερα πηδά στους ώμους του αφεντικού της, και, σκύβοντας στο αφτί του, του ψιθυρίζει την απάντηση στο ρώτημα που της κάναν, και ο μάστρο-Πέτρος την εξηγεί αμέσως στους άλλους· όμως λέει πολύ περισσότερα για τα περασμένα παρά για όσα είναι να γίνουν· και μ' όλο που δεν πετυχαίνει πάντοτε σε όλα, τις περισσότερες φορές δε γελιέται· σε σημείο που μας κάνει να πιστεύουμε πως έχει το διάβολο μέσα της. Δυο ρεάλια παίρνει για το κάθε ρώτημα, όταν δίνει απάντηση η μαϊμού, όταν απαντά ο αφεντικός για λογαριασμό της, αφού πρώτα του μιλήσει εκείνη στο αφτί του»*[987].

Επιβεβαιώνοντάς μας τον κανόνα που θέλει την απατεωνιά να νικά πολλές φορές την καλή θέληση του ανθρώπου και να τον κάνει να παραβαίνει τους νόμους της κοινωνίας του, ο Θερβάντες συνεχίζει την εξιστόρησή του για τον Πασαμόντε ως εξής: *"que bien se acordará el que hubiere leído la primera parte desta historia, de aquel*

[986] Cervantes, 2018b: 252-253
[987] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 237-238

Ginés de Pasamonte a quien, entre otros galeotes, dio libertad don Quijote en Sierra Morena, beneficio que después le fue mal agradecido y peor pagado de aquella gente maligna y mal acostumbrada. Este Ginés de Pasamonte, a quien don Quijote llamaba Ginesillo de Parapilla, fue el que hurtó a Sancho Panza el rucio […] Este Ginés, pues, temeroso de no ser hallado de la justicia, que le buscaba para castigarle de sus infinitas bellaquerías y delitos, que fueron tantos y tales, que él mismo compuso un gran volumen contándolos, determinó pasarse al reino de Aragón y cubrirse el ojo izquierdo, acomodándose al oficio de titerero; que esto y el jugar de manos lo sabía hacer por estremo. Sucedió, pues, que de unos cristianos ya libres que venían de Berbería compró aquel mono, a quien enseñó que en haciéndole cierta señal, se le subiese en el hombro y le murmurase, o lo pareciese, al oído. Hecho esto, antes que entrase en el lugar donde entraba con su retablo y mono, se informaba en el lugar más cercano, o de quien él mejor podía, qué cosas particulares hubiesen sucedido en el tal lugar, y a qué personas, y llevándolas bien en la memoria, lo primero que hacía era mostrar su retablo, el cual unas veces era de una historia, y otras de otra, pero todas alegres y regocijadas y conocidas. Acabada la muestra, proponía las habilidades de su mono, diciendo al pueblo que adivinaba todo lo pasado y lo presente, pero que en lo de por venir no se daba maña. Por la respuesta de cada pregunta pedía dos reales, y de algunas hacía barato, según tomaba el pulso a los preguntantes; y como tal vez llegaba a las casas de quien él sabía los sucesos de los que en ella moraban, aunque no le preguntasen nada por no pagarle, él hacía la seña al mono, y luego decía que le había dicho tal y tal cosa, que venía de molde con lo sucedido. Con esto cobraba crédito inefable, y andábanse todos tras él. Otras veces, como era tan discreto, respondía de manera que las respuestas venían bien con las preguntas; y como nadie le apuraba ni apretaba a que dijese cómo adivinaba su mono, a todos hacía monas, y llenaba sus esqueros."[988]

που σημαίνει: *«όποιος έχει διαβάσει το πρώτο μέρος της ιστορίας πρέπει να θυμάται εκείνον τον Γκίνη τον Πασαμόντε, που μαζί με τους άλλους που τους πήγαιναν στα κάτεργα, τον είχε λευτερώσει ο Δον Κιχώτης: μια ευεργεσία που κατόπι του αναγνωρίστηκε πολύ άσκημα και ακόμη πιο άσκημα του αντιπληρώθηκε από κείνους τους επίβουλους και κακομαθημένους ανθρώπους. Αυτός ο Γκίνης ο Πασαμόντες, που ο Δον Κιχώτης τον έλεγε Γκινάκη Παραπίλια, είτανε εκείνος που είχε κλέψει το γάιδαρο του Σάντσου Πάνσα· […] Αυτός λοιπόν ο Γκίνης, από φόβο μην πέσει στα χέρια της*

[988] Cervantes, 2018b: 270-271

δικαιοσύνης, που τον εγύρευε παντού για να τον τιμωρήσει για τις αμέτρητες κατεργαριές και εγκλήματά του, που είτανε τόσα και τέτοια, ώστε είχε ο ίδιος γράψει ένα μεγάλο βιβλίο για να τα διηγηθεί, αποφάσισε να περάσει στο βασίλειο της Αραγώνας, και να σκεπάσει με ταφετά το αριστερό του μάτι, για να κάνει έτσι το επάγγελμα του καραγκιοζοπαίχτη· γιατί αυτή τη δουλιά, καθώς και το παίξιμο με τα δάχτυλα, είτανε πράγματα που ήξερε να τα κάνει τόσο καλά όσο κανένας άλλος. Έτυχε λοιπόν, από κάτι χριστιανούς αιχμαλώτους, που ερχόντουσαν λευτερωμένοι από την Μπαρμπαριά, να αγοράσει εκείνη τη μαϊμού, που την έμαθε, όταν της έκανε κάποιο σημάδι, να ανεβαίνει απάνω στον ώμο του και να του ψιθυρίζει, ή να κάνει πως του ψιθυρίζει, κάτι στο αφτί. Κατόπι, κάθε φορά που είτανε να πέσει σε κανένα από τα χωριά που πήγαινε με το θεατράκι του και τη μαϊμού του, εφρόντιζε να πληροφορηθεί από κανένα άλλο γειτονικό χωριό, ή από όποιον μπορούσε καλύτερα, τι αξιοσημείωτα πράγματα είχανε γίνει σ' εκείνο το χωριό, και σε ποια πρόσωπα. Και κρατώντας τα όλα αυτά καλά στο μυαλό του, το πρώτο που έκανε είτανε να στήσει το θεατράκι του και να παίξει πότε μια ιστορία και πότε μια άλλη, που είταν όμως όλες διασκεδαστικές και ευχάριστες, και γνωστές. Άμα τέλειωνε η παράσταση, άρχιζε να παινεύει τις μπόρεσες της μαϊμούς του, λέγοντας γι' αυτήν στον κόσμο πως ήξερε να λέει όλα τα περασμένα και όλα τα τωρινά· όμως για όσα είταν να γίνουν πιο ύστερα δεν μπορούσε να πει τίποτε. Για κάθε ρώτημα που θα του γινότανε ζητούσε δύο ρεάλια, καμιά φορά όμως έπαιρνε και λιγότερα, κατά το σφυγμομέτρημα που έκανε σ' εκείνους που τονε ρωτούσαν· και πολλές φορές, άμα πήγαινε σε κανένα σπίτι που ήξερε τα όσα είχανε τύχει σ' εκείνους που κατοικούσαν σ' αυτό, κι' όταν ακόμη δεν τον ρωτούσαν τίποτε για να μην πληρώσουν, αυτός έκανε το σημάδι στη μαϊμού του, και αμέσως τους έλεγε πως του είχε πει μερικά πράγματα που ταίριαζαν σα γάντι με τα όσα είχανε γίνει. Μ' αυτόν τον τρόπο είχε αποχτήσει τεράστια φήμη, και όλος ο κόσμος έτρεχε από πίσω του. Άλλοτε πάλι, επειδή είτανε πολύ έξυπνος, αποκρινότανε με τρόπο που η απάντηση ταίριαζε πάντα με την ερώτηση· και επειδή κανένας δεν του ζητούσε ούτε τον στενοχωρούσε για να του πει με ποιο τρόπο η μαϊμού του μπορούσε να μαντεύει έτσι, τα κατάφερνε να τους ξεγελάει όλους, και να γεμίζει το κομπόδεμά του»[989]. Χωρίς να έχει κάποια ιδιαίτερη φιλοδοξία να ικανοποιήσει ή κάποιο όνειρο να πραγματοποιήσει, ο Πασαμόντε κάνει οτιδήποτε είναι απαραίτητο για να επιβιώσει. Δυστυχώς, όμως, η καλή του ή κακή του τύχη δεν καταφέρνει να του προσφέρει κάποια συγκεκριμένη κατεύθυνση στη ζωή, ωθώντας τον στην ατέρμονη περιπλάνησή του από τόπο σε τόπο

[989] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 253-255

και από απατεωνιά σε απατεωνιά, καθιστώντας ταυτόχρονα αδύνατη τη δημιουργία οποιασδήποτε σχέσης με τα μέλη της κοινωνίας του. Αν και η μοίρα, όπως του το χρώσταγε, του έδωσε την ευκαιρία να συναπαντηθεί με τον ξακουστό δον Κιχώτη από τη Μάντσα, φαίνεται πως είναι λίγοι τελικά αυτοί που μπορούν να ακολουθήσουν το σκληροτράχηλο μονοπάτι της περιπλανώμενης ιπποσύνης στη ζωή.

4.2.5.2 Διερευνώντας την περίπτωση του ληστή Ρόκκου Γκινάρτ

Από την πρώτη κιόλας στιγμή, ο ξακουστός ληστής Ρόκκος φροντίζει να καθησυχάσει τον δον Κιχώτη, υποστηρίζοντας: *"–No estéis tan triste, buen hombre, porque no habéis caído en las manos de algún cruel Osiris sino en las de Roque Guinart, que tienen más de compasivas que de rigurosas."*[990] που σημαίνει: *«-Μη θλίβεσαι τόσο πολύ, καλέ μου άνθρωπε, γιατί δεν έπεσες στα χέρια κανενός σκληρόκαρδου Όσιρη, παρά έπεσες στα χέρια του Ρόκκου Γκινάρτ, που είναι σπλαγχνικά παρά άκαρδα»*[991]. Δεν καθυστερεί να κάνει την εμφάνισή της στην πλοκή και μια δεσποσύνη, η οποία αποζητά τη βοήθεια του Ρόκκου, αναφέροντας: *" -y[o] soy Claudia Jerónima, hija de Simón Forte, tu singular amigo y enemigo particular de Clauquel Torrellas, que asimismo lo es tuyo, por ser uno de los de tu contrario bando; y ya sabes que este Torrellas tiene un hijo que don Vicente Torrellas se llama, o, a lo menos, se llamaba no ha dos horas. Éste, pues, por abreviar el cuento de mi desventura, te diré en breves palabras la que me ha causado. Viome, requebróme, escuchéle, enamoréme, a hurto de mi padre; […] Finalmente, él me prometió de ser mi esposo, y yo le di la palabra de ser suya, sin que en obras pasásemos adelante. Supe ayer que, olvidado de lo que me debía, se casaba con otra, y que esta mañana iba a desposarse, nueva que me turbó el sentido y acabó la paciencia; y por no estar mi padre en el lugar le tuve yo de ponerme en el traje que vees, y apresurando el paso a este caballo, alcancé a don Vicente obra de una legua de aquí, y, sin ponerme a dar quejas ni a oír disculpas, le disparé esta escopeta y, por añadidura, estas dos pistolas, y, a lo que creo, le debí de encerrar más de dos balas en el cuerpo, abriéndole puertas por donde envuelta en su sangre saliese mi honra."*[992] που σημαίνει: *«-Εγώ είμαι η Κλαύδια Χερώνυμα, η*

[990] Cervantes, 2018b: 539
[991] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 510
[992] Cervantes, 2018b: 540-541

θυγατέρα του Σιμόν Φόρτε, του γκαρδιακού σου φίλου κι' εχθρού μεγάλου του Κλακέλ Τορρέλιας, που είναι και δικός σου εχθρός, αφού είν' ένας από την αντίθετη συμμορία, που σε πολεμά, και ξέρεις κιόλας πως ετούτος ο Τορρέλιας έχει ένα γιο που ονομάζεται δον Βιθέντε Τορρέλιας ή τουλάχιστο ονομαζόταν έτσι, δεν είναι καλά καλά δυο ώρες. Αυτός, λοιπόν, για να συντομέψω την ιστορία της κακοτυχιάς μου, θα σου πω με σύντομα λόγια τι μου έκανε. Με είδε, μου είπε γλυκόλογα, τον άκουσα, τον αγάπησα, κρυφά από τον πατέρα μου […] Τέλος, αυτός μου υποσχέθηκε πως θα γίνει σύζυγός μου, κι' εγώ του έδωσα το λόγο μου να γίνω δική του, δίχως με έργα να προχωρήσουμε περισσότερο. Χθες όμως έμαθα πως ξέχασε τι μου είχε υποσχεθεί και πως παντρεύεται με άλλην, κι' ότι για σήμερα το πρωί είταν οι γάμοι, πράγμα που μ' αναστάτωσε κι' έδωσε τέλος στην υπομονή μου. Κι' όπως ο πατέρας μου έλειπε από το σπίτι, μπόρεσα εύκολα να πάρω ετούτα τα ρούχα που βλέπεις και τρέχοντας πάνω σ' αυτό το άλογο, πρόφτασα το δον Βιθέντε κάπου μια λεύγα από δω, και δίχως ν' αρχίσω τα παράπονα και να περιμένω δικαιολογίες, τράβηξα με τούτο το μπιστόλι, κι' ακόμα με τούτα τα δυο ντουφέκια, και, καθώς πιστεύω, πρέπει να του κάρφωσα στο κορμί πάνω από δυο σφαίρες, ώστε να του χυθεί το αίμα που χρειάζεται για να ξεπλυθεί η ντροπή μου»[993]. Σαν να του φαίνεται οικείος ο κώδικας τιμής της κοπέλας, ο Ρόκκος δεν διστάζει να της προσφέρει τη βοήθειά του: *"Roque, admirado de la gallardía, bizarría, buen talle y suceso de la hermosa Claudia, le dijo: –Ven, señora, y vamos a ver si es muerto tu enemigo, que después veremos lo que más te importare."*[994] που σημαίνει: *«Ο Ρόκκος, θαυμάζοντας την παλληκαριά, το αλλόκοτο φέρσιμο, τ' όμορφο παράστημα και τούτα που έπαθε η ωραία Κλαύδια, της είπε: -Έλα, κυρά, και πάμε να δούμε αν είναι νεκρός ο εχθρός σου, κι' έπειτα θα σκεφθούμε τι θα κάνουμε»*[995].

Αποδεικνύοντας ότι όλες οι ομάδες έχουν τους δικούς τους κώδικες αξιών και τους δικούς τους κανόνες λειτουργίας ο Θερβάντες αναφέρει: *"Mandóselos volver al punto Roque Guinart, y mandando poner los suyos en ala, mandó traer allí delante todos los vestidos, joyas y dineros, y todo aquello que desde la última repartición habían robado, y haciendo brevemente el tanteo, volviendo lo no repartible y reduciéndolo a dineros, lo repartió por toda su compañía, con tanta legalidad y prudencia que no pasó un punto ni defraudó nada de la justicia distributiva. Hecho esto, con lo cual todos quedaron contentos, satisfechos y pagados, dijo Roque a don*

[993] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 512
[994] Cervantes, 2018b: 541
[995] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 512

Quijote: –Si no se guardase esta puntualidad con éstos, no se podría vivir con ellos."[996] που σημαίνει: *«Πρόσταξε ο Ρόκκος Γκινάρτ στη στιγμή να τα δώσουν πίσω, και βάζοντας όλους του τους άντρες στη σειρά, διάταξε να φέρουν όλα τα ρούχα, τα χρυσαφικά, τα χρήματα κι' ό,τι άλλο είχαν μαζέψει από τις κλεψιές μετά από την τελευταία μοιρασιά· και κάνοντας μάνι μάνι τη σούμα, κι' αφού λογάριασε σε χρήματα ό,τι δεν μπορούσε να ξεχωρίσει, μοίρασε τα λάφυρα σ' όλη τη συμμορία του με τόση δικαιοσύνη και σύνεση, ώστε δεν αδίκησε μήτε πρόσβαλε σε τίποτα τη δίκαιη μοιρασιά. Αφού έκανε κι' αυτό, με το οποίο όλοι έμειναν ευχαριστημένοι, ικανοποιημένοι και πληρωμένοι, είπε ο Ρόκκος στο Δον Κιχώτη: -Αν δεν πρόσεχα τόσο πολύ στις μοιρασιές με τούτους εδώ, δε θα μπορούσα να τα βγάλω πέρα μαζί τους»*[997].

Με εξομολογητική διάθεση, ο Ρόκκος μάς διηγείται στη συνέχεια: *"–Nueva manera de vida le debe de parecer al señor don Quijote la nuestra, nuevas aventuras, nuevos sucesos, y todos peligrosos; y no me maravillo que así le parezca, porque realmente le confieso que no hay modo de vivir más inquieto ni más sobresaltado que el nuestro. A mí me han puesto en él no sé qué deseos de venganza, que tienen fuerza de turbar los más sosegados corazones. Yo, de mi natural, soy compasivo y bien intencionado; pero, como tengo dicho, el querer vengarme de un agravio que se me hizo, así da con todas mis buenas inclinaciones en tierra, que persevero en este estado, a despecho y pesar de lo que entiendo. Y como un abismo llama a otro y un pecado a otro pecado, hanse eslabonado las venganzas de manera que no sólo las mías, pero las ajenas tomo a mi cargo. Pero Dios es servido de que, aunque me veo en la mitad del laberinto de mis confusiones, no pierdo la esperanza de salir dél a puerto seguro."*[998] που σημαίνει: *«-Καινούργιος τρόπος ζωής θα πρέπει να φαίνεται τούτος που κάνουμε εμείς στο σενιόρ Δον Κιχώτη, νέες περιπέτειες, νέα πράγματα, κι' όλα πολύ επικίνδυνα· και δε με παραξενεύει πως έτσι σου φαίνεται, γενναίε ιππότη, γιατί στ' αλήθεια πρέπει να παραδεχτούμε πως δεν υπάρχει ζωή πιο ανήσυχη και πιο ταραγμένη από τη δική μας. Κι' εμένα μ' έριξε σε τούτη τη ζωή δεν ξέρω καλά καλά ποια πεθυμιά που είχα για εκδίκηση, τόσο μάλιστα ακατανίκητη, ώστε ν' αναστατώσει και την πιο ήσυχη καρδιά. Από φυσικού μου είμαι σπλαχνικός και καλοπροαίρετος· αλλά, όπως κιόλας είπα, η ανάγκη να εκδικηθώ για μια προσβολή που μου γίνηκε, αναποδογυρίζει όλα τούτα τα καλά αισθήματα, παρ' όλα όσα σκέφτουμαι, και θα ήθελα να κάνω, κι' όπως το ένα κακό*

[996] Cervantes, 2018b: 544
[997] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 516
[998] Cervantes, 2018b: 545

φέρνει τ' άλλο και η μια αμαρτία τραβά την άλλη, οι ανάγκες για εκδίκηση πληθαίνουν, γίνουνται αλυσίδα, ώστε δεν παίρνω πια απάνω μου μονάχα τις δικές μου, αλλά και των άλλων τις προσβολές· όμως ο Θεός δε θα μ' αφήσει έτσι να χαθώ μέσα στο λαβύρινθο της ζωής μου, κι' έτσι δε μου απολείπεται η ελπίδα κάποτε να φτάσω και ν' αράξω στο λιμάνι της σωτηρίας»[999]. Άξαφνα ξεπροβάλλει μέσα από τα λόγια του περίφημου ληστή η ανάγκη του για σωτηρία από τον τρόπο ζωής που κάνει, και παρακινούμενος, καθώς φαίνεται, από μια διάθεση μεταμέλειας, κατηγορεί την ακατανίκητη επιθυμία του για εκδίκηση για όλα τα δεινά που υπόκειται.

Σαν να αχνοφέγγει ακόμα μέσα του η ανάγκη για καλοσύνη, ο Ρόκκος δεν διστάζει μάλιστα να προβεί και σε πράξεις γενναιοδωρίας: *"Infinitas y bien dichas fueron las razones con que los capitanes agradecieron a Roque su cortesía y liberalidad, que, por tal la tuvieron, en dejarles su mismo dinero. La señora doña Guiomar de Quiñones se quiso arrojar del coche para besar los pies y las manos del gran Roque; pero él no lo consintió en ninguna manera; antes le pidió perdón del agravio que le [hacía], forzado de cumplir con las obligaciones precisas de su mal oficio. [...] Iban los peregrinos a dar toda su miseria, pero Roque les dijo que se estuviesen quedos, y volviéndose a los suyos, les dijo: –Destos escudos dos tocan a cada uno, y sobran veinte; los diez se den a estos peregrinos, y los otros diez a este buen escudero, porque pueda decir bien de esta aventura."*[1000] που σημαίνει: *«Πολλά και καλοειπωμένα είταν τα λόγια που μ' αυτά οι στρατηγοί ευχαρίστησαν το Ρόκκο για την ευγένειά του και την καλοσύνη του, γιατί έτσι τον έβλεπαν, μιας και τους είχε αφήσει τα λεφτά τους. Η σενιόρα δόνια Γιομάρ δε Κινιόνες θέλησε να ριχτεί έξω απ' την άμαξα και να πέσει να φιλήσει τα χέρια και τα πόδια του μεγάλου Ρόκκου, αλλά εκείνος δεν το δέχτηκε με κανέναν τρόπο, παρά της γύρεψε συγγνώμη για την ενόχληση που της είχε κάνει, μια που από το κακό επάγγελμά του είταν αναγκασμένος να φέρνεται έτσι δα. […] Και οι προσκυνητές ήθελαν να δώσουν τα λίγα εκείνα που είχαν, αλλά ο Ρόκκος τους είπε να κάτσουν φρόνιμα, και γυρίζοντας στους ανθρώπους του, μίλησε: -Από τούτα τα σκούδα, δυο πέφτουν στον καθένα, και περισσεύουν είκοσι· τα δέκα θα τα δώσετε στους προσκυνητές και τ' άλλα δέκα σε τούτο τον καλό ιπποκόμο, για να μιλήσει και να πει καλά για τούτη την περιπέτεια»*[1001].

[999] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 516
[1000] Cervantes, 2018b: 547
[1001] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 519

Δεν θα του επέτρεπε, ωστόσο, ο πόθος του για εκδίκηση, όπως μας ομολόγησε ο ίδιος, να μην μας επιβεβαιώσει την ταυτότητα του ληστή: *''Uno de los escuderos dijo en su lengua gascona y catalana: –Este nuestro capitán más es para frade que para bandolero; si de aquí adelante quisiere mostrarse liberal, séalo con su hacienda, y no con la nuestra. No lo dijo tan paso el desventurado, que dejase de oírlo Roque, el cual, echando mano a la espada, le abrió la cabeza casi en dos partes, diciéndole: –Desta manera castigo yo a los deslenguados y atrevidos. Pasmáronse todos, y ninguno le osó decir palabra: tanta era la obediencia que le tenían.''*[1002] που σημαίνει: *«Ένας από τους ιπποκόμους είπε σε γλώσσα γασκώνικη και καταλανική μαζί: -Ετούτος ο καπετάνιος μας πιότερο κάνει για καλόγερος παρά για κοντραμπατζής· κι' αν από δω και πέρα θέλει να κάνει τέτοιες γαλαντομιές, να τις κάνει με τα δικά του λεφτά κι' όχι με τα δικά μας. Δεν το είπε τόσο σιγά ο ληστής, ώστε να μην τ' ακούσει ο Ρόκκος, που άδραξε τη σπάθα του και του άνοιξε το κεφάλι σχεδόν στα δυο. -Έτσι πληρώνω εγώ τους αυθάδεις και τους ξεδιάντροπους. Θαύμασαν όλοι, και κανένας δεν εκότησε μιλιά να πει. Τέτοιος είταν ο φόβος που του είχαν»*[1003].

Φανερώνοντάς μας με απόλυτη γλαφυρότητα τον κακοτράχαλο τρόπο ζωής των ληστών ο Θερβάντες μάς εξιστορεί:*''Tres días y tres noches estuvo don Quijote con Roque, y si estuviera trecientos años, no le faltara qué mirar y admirar en el modo de su vida: aquí amanecían, acullá comían, unas veces huían, sin saber de quién, y otras esperaban, sin saber a quién. Dormían en pie, interrompiendo el sueño, mudándose de un lugar a otro. Todo era poner espías, escuchar centinelas, soplar las cuerdas de los arcabuces, aunque traían pocos, porque todos se servían de pedreñales. Roque pasaba las noches apartado de los suyos, en partes y lugares donde ellos no pudiesen saber dónde estaba, porque los muchos bandos que el visorrey de Barcelona había echado sobre su vida le traían inquieto y temeroso, y no se osaba fiar de ninguno, temiendo que los mismos suyos, o le habían de matar, o entregar a la justicia: vida, por cierto, miserable y enfadosa.''*[1004] που σημαίνει: *«Τρεις μέρες και τρεις νύχτες έκατσε ο Δον Κιχώτης με το Ρόκκο, όμως και τρακόσα χρόνια να έμενε μαζί του, δεν ήθελε κουραστεί να βλέπει και να θαυμάζει το πώς εζούσαν: εδώ ξημερώνονταν, εκεί έτρωγαν, άλλοτε έφευγαν κυνηγημένοι, δίχως να ξέρουν καλά καλά από ποιον, άλλοτε πάλι κάθονταν και περίμεναν δίχως να ξέρουν ποιον. Κοιμόνταν στο πόδι, κόβοντας όλη ώρα τον ύπνο, κι'*

[1002] Cervantes, 2018b: 548
[1003] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 519
[1004] Cervantes, 2018b: 549

άλλαζαν στέκι, πότε στο ένα μέρος, πότε στ' άλλο. Όλο βιγλάτορες έβαζαν, κι' αφουγκράζονταν των σκοπών τους τις φωνές, και φύσαγαν και καθάριζαν τα φυτίλια από τ' αρκεβούζια τους· αν και τέτοια κάτεχαν λίγα, γιατί σχεδόν όλοι είχαν μπιστόλες με τσακμακόπετρα. Ο Ρόκκος περνούσε τις νύχτες του ξέμακρα από τους δικούς του, σε μέρη που δεν μπορούσαν να φανταστούν πως βρισκόταν, καθώς οι περίπολοι που είχε ο αντιβασιλιάς της Βαρκελώνης γύρευαν το κεφάλι του, γιατί τον είχαν επικηρύξει, κι' έτσι όλο έτρεμε και λαχταρούσε. Δεν κοτούσε να εμπιστευθεί κανέναν, μήτε ακόμα τους ανθρώπους της συμμορίας του, απ' το φόβο μήπως και τούτοι τον σκοτώσουν ή τον παραδώσουν στους δικαστές: έκανε στ' αλήθεια ζωή πολύ θλιβερή και άθλια»[1005]. Και καθώς το κακό γεννά κακό, κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να βρει ανάπαυση μέσα σ' αυτό, φαίνεται να θέλει να μας πει ο Θερβάντες.

4.2.5.3 Δον Φερνάντο: όταν η αλητεία συναντά την αρχοντιά

Η πρώτη γνωριμία μας με τον δον Φερνάντο γίνεται μέσα από τη διήγηση του Καρδένιου, ο οποίος μας αναφέρει: *"Pero el que más se holgó con mi idea fue un hijo segundo del duque, llamado Fernando, mozo gallardo, gentil hombre, liberal y enamorado, el cual, en poco tiempo, quiso que fuese tan su amigo, que daba que decir a todos […] . Es, pues, el caso que, como entre los amigos no hay cosa secreta que no se comunique, y la privanza que yo tenía con don Fernando dejaba de serlo, por ser amistad, todos sus pensamientos me declaraba especialmente uno enamorado, que le traía con un poco de desasosiego. Quería bien a una labradora, vasalla de su padre, y ella los tenía muy ricos, y era tan hermosa, recatada, discreta y honesta, que nadie que la conocía se determinaba en cuál destas cosas tuviese más excelencia ni más se aventajase. […] quiero decir que, así como don Fernando gozó a la labradora, se le aplacaron sus deseos y se resfriaron sus ahíncos; y si primero fingía quererse ausentar por remediarlos, ahora de veras procuraba irse por no ponerlos en ejecución."*[1006] που σημαίνει: *«Όμως εκείνος που είταν ο πιο ευχαριστημένος που είχα πάει εκεί πέρα, είταν ο δεύτερος ο γιος του δούκα, που τον έλεγαν Φερνάντο - ένας χαριτωμένος νέος, τέλειο αρχοντόπουλο, με λεύτερους τρόπους κι' ερωτιάρης· ο οποίος σε λίγο καιρό έδειξε τόση φιλία για μένα, που άρχισε πια να γίνεται αφορμή κουβέντας για τον κόσμο. […] Το*

[1005] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 520-521
[1006] Cervantes, 2018a: 334-336

λοιπόν, όπως συνήθως μεταξύ φίλων δεν υπάρχει μυστικό που δεν το ξομολογιούνται, κι' επειδή η πολλή μου οικειότητα μαζί του είχε γίνει πια στενή φιλία, κατάντησε να μου εμπιστεύεται ο Δον Φερνάντος όλες του τις σκέψεις· και μαζί μ' αυτές μου ξομολογήθηκε και κάποιον έρωτά του, που τον είχε φέρει σε μεγάλη στενοχώρια. Αγαπούσε μια χωριατοπούλα από το δουκάτο του πατέρα του, που είταν από πολύ πλούσιους γονιούς, κι είχε τέτοιαν ομορφιά, φρονιμάδα και σεμνότητα, που κανένας από αυτούς που τηνε γνώριζαν, δεν μπορούσε να πει σε ποιο απ' αυτά τα πράματα ξεχώριζε περισσότερο. […] θέλω λοιπόν να πω, πως μόλις ο Δον Φερνάντος απόχτησε τη χωριατοπούλα, ευτύς του καλμάρησαν οι πόθοι του, κι' η φλόγα του έσβησε· και αν πρώτα έκανε πως ήθελε τάχα να πάει μακριά, για να γιατρευτεί από το πάθος του, τώρα γύρευε στ' αλήθεια να ξεφύγει για να ξεμπλέξει από τ' αποτελέσματά του»[1007]. Συνεχίζοντας τη διήγησή του, ο Καρδένιος μάς εξιστορεί:*"Venimos a mi ciudad, recibióle mi padre como quien era, vi yo luego a Luscinda, tornaron a vivir (aunque no habían estado muertos, ni amortiguados) mis deseos, de los cuales di cuenta, por mi mal, a don Fernando, por parecerme que, en la ley de la mucha amistad que mostraba, no le debía encubrir nada. Alabéle la hermosura, donaire y discreción de Luscinda, de tal manera que mis alabanzas movieron en él los deseos de querer ver doncella de tantas buenas partes adornada. Cumplíselos yo, por mi corta suerte, enseñándosela una noche, a la luz de una vela, por una ventana por donde los dos solíamos hablarnos. Vióla en sayo, tal, que todas las bellezas hasta entonces por él vistas las puso en olvido. Enmudeció, perdió el sentido, quedó absorto, y, finalmente, tan enamorado, cual lo veréis en el discurso del cuento de mi desventura."*[1008] που σημαίνει: *«Φτάσαμε στην πατρίδα μου· ο πατέρας μου τονε δέχτηκε όπως ταίριαζε σ' έναν τέτοιο μουσαφίρη· εγώ πήγα να δω αμέσως τη Λουσίντα, και ξαναζωντάνεψα πάλι τους πόθους μου – αν και δεν είχαν πεθάνει κι' ούτε αποκοιμηθεί - και για τη δυστυχία μου, τους ξομολογήθηκα στο Δον Φερνάντο, νομίζοντας πως είμουν υποχρεωμένος από τους νόμους της φιλίας μας να μην του κρατώ τίποτε μυστικό. Του παίνεψα την ομορφιά, τη χάρη και τη φρονιμάδα της Λουσίντας με τέτοιον τρόπο, που τα λόγια μου του γέννησαν την επιθυμία να δει μια κόρη προικισμένη με τόσα προτερήματα. Για κακή μου τύχη βρέθηκα πρόθυμος να του κάνω εκείνο που μου ζητούσε· και, μια νύχτα, του την έδειξα στο φως ενός κεριού, σ' ένα παράθυρο, όπου συνηθίζαμε να κουβεντιάζουμε οι δυο μας. Την είδε ντυμένη με τη ρόμπα*

[1007] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 235-237
[1008] Cervantes, 2018a: 336

της, καθώς είταν, κι' αμέσως λησμόνησε όλες τις ομορφιές που είχε ιδωμένες ίσαμε τότε. Απόμεινε άλαλος, χαμένος, υπνωτισμένος – κοντολογίς τόσο ερωτεμένος, όπως θα τονε δούμε προχωρώντας τη διήγηση της μεγάλης μου συφοράς»[1009]. Επιβεβαιώνοντάς του κάθε φόβο και αγωνία που είχε, η Λουσίντα στέλνει μήνυμα στον αγαπημένο της Καρδένιο: *"La palabra que don Fernando os dio de hablar a vuestro padre para que hablase al mío, la ha cumplido más en su gusto que en vuestro provecho. Sabed, señor, que él me ha pedido por esposa, y mi padre, llevado de la ventaja que él piensa que don Fernando os hace, ha venido en lo que quiere, con tantas veras, que de aquí a dos días se ha de hacer el desposorio"*[1010] που σημαίνει: *«Την υπόσχεση που σου έδωσε ο Δον Φερνάντος πως θα μιλούσε στον πατέρα σου για να μιλήσει του δικού μου, την πραγματοποίησε περισσότερο κατά πώς του έκανε ευχαρίστηση παρά κατά το δικό σου το συμφέρον. Μάθε, κύριέ μου, πως με ζήτησε ο ίδιος για γυναίκα του· και πως ο πατέρας μου, θαμπωμένος από το αρχοντηλίκι του Δον Φερνάντου, που τονε θεωρεί για πολύ καλύτερη τύχη από σένα, δέχτηκε την πρότασή του και το πράμα είναι τόσο σοβαρό, που ύστερ' από δυο μέρες είναι να γίνουν οι γάμοι μας»*[1011].

Καταδεικνύοντας την ευκολία με την οποία ο δον Φερνάντος εκμηδενίζει την αξία της ανθρώπινης σχέσης και αποδεικνύοντάς μας ότι η μοναδική αρχή την οποία υπηρετεί είναι η ικανοποίηση των προσωπικών επιθυμιών του, ο Καρδένιος διερωτάται συντετριμμένος από την προδοσία του φίλου του:*"¿Quién pudiera imaginar que don Fernando, caballero ilustre, discreto, obligado de mis servicios, poderoso para alcanzar lo que el deseo amoroso le pidiese dondequiera que le ocupase, se había de enconar (como suele decirse) en tomarme a mí una sola oveja, que aún no poseía?"*[1012] που σημαίνει: *«Ποιος θα μπορούσε να φανταστεί πως ο Δον Φερνάντος - άνθρωπος από τέτοιο μεγάλο σόι, με τόσες χάρες, υποχρεωμένος από τις τόσες μου υπηρεσίες, και που είχε τη δύναμη ν' αποχτήσει το κάθε τι που 'θελε του ζητήσει ο ερωτικός του πόθος, όπου και να βρισκότανε - πως θα πάθαινε μια τέτοια μανία για να μου πάρει εμένα το μονάκριβό μου πρόβατο»*[1013].

Προσπαθώντας, ίσως, να επιτύχει μια όσο το δυνατόν αμερόληπτη περιγραφή, ο Θερβάντες μάς εξιστορεί τις τακτικές του δον Φερνάντου μέσα από τα λόγια της Δωροθέας: *"- Mas por acabar presto con el cuento (que no le tiene) de mis desdichas,*

[1009] Μετάφραση Κ. Κ Καρθαίου, 2002α, σσ. 235-237
[1010] Cervantes, 2018a: 380
[1011] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 278
[1012] Cervantes, 2018a: 377-378
[1013] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 275-276

quiero pasar en silencio las diligencias que don Fernando hizo para declararme su voluntad. Sobornó toda la gente de mi casa, dio y ofreció dádivas y mercedes a mis parientes. Los días eran todos de fiesta y de regocijo en mi calle; las noches no dejaban dormir a nadie las músicas. Los billetes que, sin saber cómo, a mis manos venían, eran infinitos, llenos de enamoradas razones y ofrecimientos, con menos letras que promesas y juramentos."[1014] που σημαίνει: *«Όμως, για να τελειώνουμε μια ώρα αρχύτερα την ιστορία της συφοράς μου, δε θα καθίσω να σας πω τα όσα σοφίστηκε ο Δον Φερνάντος να κάνει για να μου δώσει να καταλάβω το πάθος του. Δωροδόκησε όλο το προσωπικό του σπιτιού μου· έκανε ένα σωρό δώρα και καλοπιάσματα στους γονιούς μου· τις ημέρες είταν ένα ατέλειωτο πανηγύρι στο δρόμο μου, και τις νύχτες οι μαντινάδες δεν άφηναν κανέναν να κοιμηθεί. Τα γραμματάκια που, δίχως να ξέρω πώς, έφταναν στα χέρια μου, είταν αμέτρητα, γεμάτα από ερωτικά λόγια, και στοχασμούς, με λιγότερες συλλαβές, παρά όρκους και ταξίματα»*[1015]. Αψηφώντας κάθε έννοια τιμής και ηθικής, ο δον Φερνάντος δεν διστάζει να υιοθετήσει τις πιο ταπεινές πρακτικές, προκειμένου να επιτύχει τον στόχο του: *"-Finalmente, don Fernando supo que mis padres andaban por darme estado, por quitalle a él la esperanza de poseerme, o, a lo menos, porque yo tuviese más guardas para guardarme, y esta nueva o sospecha fue causa para que hiciese lo que ahora oiréis. Y fue que una noche, estando yo en mi aposento con sola la compañía de una doncella que me servía, teniendo bien cerradas las puertas, por temor que, por descuido, mi honestidad no se viese en peligro, sin saber ni imaginar cómo, en medio destos recatos y prevenciones, y en la soledad deste silencio y encierro, me le hallé delante "*[1016] που σημαίνει: *«Στο τέλος, το 'μαθε ο Δον Φερνάντος πως ήθελαν οι γονιοί μου να με παντρέψουν, για να τον κάνουν αυτόν να χάσει κάθ' ελπίδα πως θα μ' αποχτήσει, ή τουλάχιστο, για να έχω περισσότερους φύλακες για να με φυλάνε. Κι' αυτή η καινούργια του υποψία έγινε αιτία για να κάνει εκείνο που θ' ακούσετε τώρα. Ένα βράδι λοιπόν, ενώ βρισκόμουνα στην κάμαρά μου με μόνη μου συντροφιά μια παρακόρη του σπιτιού μας, κι' είχα κλείσει καλά τις πόρτες – γιατί φοβόμουνα μήπως από απροσεξία μου έβαζα σε κίνδυνο την τιμή μου – ξάφνου, δίχως να ξέρω μήδε να μπορώ να καταλάβω πώς, μέσα σε κείνη την προφύλαξη και μες στης μοναξιάς μου την ησυχία, μου παρουσιάστηκε κείνος μπροστά μου»*[1017]. Αποδεικνύοντάς μας ότι η

[1014] Cervantes, 2018a: 394
[1015] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 293
[1016] Cervantes, 2018a: 395-396
[1017] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 294

απατεωνιά δεν γνωρίζει από αρχές και αξίες, ο Θερβάντες αναφέρει: *"-Sea lo que fuere -respondió Dorotea-, lo que en mi cuento pasa fue que tomando don Fernando una imagen que en aquel aposento estaba, la puso por testigo de nuestro desposorio. Con palabras eficacísimas y juramentos extraordinarios, me dio la palabra de ser mi marido, puesto que, antes que acabase de decirlas"*[1018] που σημαίνει: *«-Ας είναι λοιπόν, αποκρίθηκε η Δωροθέα. Εκείνο που έγινε κατόπι από όσα σας δηγήθηκα, είναι πως ο Δον Φερνάντος, παίρνοντας το εικόνισμα που βρισκότανε σε κείνην την κάμαρα, το έβαλε μπροστά μας για να 'ναι μάρτυρας στην ένωσή μας, και με τα πιο θερμά λόγια και με τους πιο μεγάλους όρκους μου υποσχέθηκε πως θα γίνει άντρας μου»*[1019].

Τα ήθελε, όμως, έτσι ο ακριβοδίκαιος και μεγαλόψυχος Θερβάντες που έβαλε τα τέσσερα πρόσωπα να συναντηθούν ξανά όλοι μαζί, προκειμένου να διορθωθούν τα κακά που έγιναν και να ανθίσει ο έρωτας που γεννήθηκε, υπονοώντας ίσως για μία ακόμη φορά ότι με την αγάπη όλα είναι δυνατά: *"Callaban todos y mirábanse todos: Dorotea a don Fernando, don Fernando a Cardenio, Cardenio a Luscinda, y Luscinda a Cardenio. […] Y diciendo esto, la tornó a abrazar y a juntar su rostro con el suyo, con tan tierno sentimiento, que le fue necesario tener gran cuenta con que las lágrimas no acabasen de dar indubitables señas de su amor y arrepentimiento. […] Duró algún espacio, junto con el llanto, la admiración en todos, y luego Cardenio y Luscinda se fueron a poner de rodillas ante don Fernando, dándole gracias de la merced que les había hecho, con tan corteses razones, que don Fernando no sabía qué responderles; y así, los levantó y abrazó con muestras de mucho amor y de mucha cortesía."*[1020] που σημαίνει: *«Όλοι σώπαιναν, και κοιταζόντουσαν όλοι· η Δωροθέα κοίταζε το Δον Φερνάντο, ο Δον Φερνάντος τον Καρδένιο, ο Καρδένιος τη Λουσίντα, κι' η Λουσίντα τον Καρδένιο. […] Και λέγοντας αυτά, την έριξε πάλι στην αγκαλιά του κι' ακούμπησε πάλι το πρόσωπό του απάνω στο δικό της με τόση τρυφερή συγκίνηση, που χρειάστηκε να βάλει όλη τη δύναμή του για να μην έρθουν τα δάκρυα να βεβαιώσουν και να επικυρώσουν την αγάπη του και το μετάνιωμά του. […] Κάμποση ώρα κράτησαν τα κλάματα μαζί με την κατάπληξη όλης της συντροφιάς κι' ύστερα πήγαν, ο Καρδένιος κι' η Λουσίντα, και γονάτισαν μπρος στο Δον Φερνάντο, ευχαριστώντας για τη μεγάλη χάρη*

[1018] Cervantes, 2018a: 397
[1019] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σ. 296
[1020] Cervantes, 2018a: 500-505

που τους είχε κάνει, με τέτοια ευγενικά λόγια, που εκείνος δεν ήξερε τι ν' αποκριθεί· μόνο τους σήκωσε απάνω και τους φίλησε με πολλή αγάπη και πολλή ευγένεια»[1021].

4.2.5.4 Η μορφή της αλητείας στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα

Reventaban de risa con estas cosas los duques,
como aquellos que habían tomado el pulso
a la tal aventura, y alababan entre sí la
agudeza y disimulación de la Trifaldi .[1022]

Πέθαιναν από τα γέλια με τούτα δω οι δούκες,
μιας και οι ίδιοι είχαν σκαρώσει την περιπέτεια,
και παινούσαν μεταξύ τους την εξυπνάδα
και την προσποίηση της Τριφάλδη.[1023]

Μας αποκαλύπτει ο Θερβάντες σχετικά με τις προθέσεις του δούκα και της δούκισσας: *"Con estos razonamientos, gustosos a todos sino a don Quijote, llegaron a lo alto, y entraron a don Quijote en una sala adornada de telas riquísimas de oro y de brocado; seis doncellas le desarmaron y sirvieron de pajes, todas industriadas y advertidas del duque y de la duquesa de lo que habían de hacer, y de cómo habían de tratar a don Quijote, para que imaginase y viese que le trataban como caballero andante. Quedó don Quijote, después de desarmado, en sus estrechos greguescos y en su jubón de camuza, seco, alto, tendido, con las quijadas, que por de dentro se besaba la una con la otra; figura que, a no tener cuenta las doncellas que le servían con disimular la risa (que fue una de las precisas órdenes que sus señores les habían dado), reventaran riendo."*[1024] που σημαίνει: *«Με τούτες τις κουβέντες, που όλοι έκαναν χάζι, εκτός από τον Δον Κιχώτη, έφτασαν στ' ανώγια του πύργου και έμπασαν το Δον Κιχώτη σε μια σάλα ολοστόλιστη με πλούσια υφάσματα φορτωμένα μετάξι και χρυσάφι· έξι κοπέλες τονε ξαρμάτωσαν και μπήκαν στην υπηρεσία του, όλες μιλημένες και*

[1021] Μετάφραση Κ. Καρθαίου, 2002α, σσ. 401-407
[1022] Cervantes, 2018b: 358
[1023] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 339
[1024] Cervantes, 2018b: 300

δασκαλεμένες από το δούκα και τη δουκέσσα για το τι θα είχανε να κάνουν και για το πώς θα μεταχειρίζονταν το Δον Κιχώτη για να φανταστεί και να δει ότι τονε μεταχειρίζονταν σαν πλανόδιο ιππότη. Όταν τον ξαρμάτωσαν έμεινε ο Δον Κιχώτης με τα στενά του μεσοβράκια και το πέτσινο γιλέκο, ξερακιανός, ψηλός, μακρύς, με τις μασέλες σφιγμένες τη μια πάνω στην άλλη: Τέτοια είταν η θωριά του, ώστε αν δεν επρόσεχαν οι κοπέλες που τον υπηρετούσαν, να κρατήσουν τα γέλια, (και είταν αυτή από τις πιο αυστηρές διαταγές που τα αφεντικά τους είχαν δώσει) θα ξεκαρδίζονταν ως να σκάσουν»[1025]. Αναφερόμενος στην ευθυμία που προκαλεί στη δούκισσα ο χαριτωμένος Σάντσο, ο Θερβάντες αναφέρει: *"Perecía de risa la duquesa en oyendo hablar a Sancho, y en su opinión le tenía por más gracioso y por más loco que a su amo, y muchos hubo en aquel tiempo que fueron deste mismo parecer."*[1026] που σημαίνει: *«Πέθαινε από τα γέλια η δουκέσσα, καθώς άκουγε το Σάντσο να μιλάει, που κατά την αντίληψή της τονε λογάριαζε για πιο γουστόζικο και πιο παλαβό από τον αφέντη του. Και πολλοί είταν τον καιρό εκείνο αυτοί που είχανε την ίδια γνώμη»*[1027].

Ωστόσο, η ευχαρίστηση που εισέπρατταν οι δούκες από τη συναναστροφή τους με τον δον Κιχώτη και τον Σάντσο Πάνθα τους γέννησε άλλη, μεγαλύτερη επιθυμία: *"Grande era el gusto que recebían el duque y la duquesa de la conversación de don Quijote y de la de Sancho Panza y confirmándose en la intención que tenían de hacerles algunas burlas que llevasen vislumbres y apariencias de aventuras, tomaron motivo de la que don Quijote ya les había contado de la cueva de Montesinos, para hacerle una que fuese famosa"*[1028] που σημαίνει: *«Μεγάλη είταν η ευχαρίστηση που έβρισκαν ο δούκας και η δουκέσσα στη συζήτησή τους με τον Δον Κιχώτη και το Σάντσο Πάνσα· και καθώς το είχαν καλά βάλει στο μυαλό τους να τους σκαρώσουν κάμποσα χωρατά που να έμοιαζαν και να μην παράλλαζαν από αληθινές περιπέτειες, πήραν αφορμή από κείνη που ο Δον Κιχώτης τους είχε πει για τη σπηλιά του Μοντεσίνου, για να του ετοιμάσουν άλλη που ν' αφήσει εποχή»*[1029]. Τελικά, φαίνεται, πως δεν θα ικανοποιούταν εύκολα η λαχτάρα του υψηλού ζεύγους για διασκέδαση, καθώς και πως η ευρηματικότητά τους δεν θα σκόνταφτε σε ξεπερασμένους κανόνες ευπρέπειας και κοσμιότητας: *"Tenía un mayordomo el duque, de muy burlesco y desenfadado ingenio, el cual hizo la figura de Merlín y acomodó todo el aparato de la aventura pasada, compuso los versos e hizo*

[1025] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 282
[1026] Cervantes, 2018b: 309-310
[1027] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 292
[1028] Cervantes, 2018b: 328
[1029] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 312

que un paje hiciese a Dulcinea. Finalmente, con intervención de sus señores, ordenó otra del más gracioso y estraño artificio que puede imaginarse."[1030] που σημαίνει: *«Είχε έναν αρχιθαλαμηπόλο ο δούκας πολύ γουστόζο και κεφάτο, αυτόν τον ίδιο που έκανε το Μερλίν και είχε σκαρώσει και παραστήσει όλη την προηγούμενη περιπέτεια, που είχε ταιριάξει τους στίχους και είχε βάλει έναν λακέ να παραστήσει τη Δουλσινέα. Τέλος, καθώς το θέλησαν οι αφεντάδες του, κανόνισε άλλη πιο παράξενη κι' ακόμα πιο διασκεδαστική περιπέτεια απ' ό, τι μπορούσε τινάς να διανοηθεί»*[1031].

Και όταν λένε πως είναι γλυκός ο πειρασμός, οι δούκες σκάρωναν τη μια σκανταλιά πίσω από την άλλη, εφευρίσκοντας ολοένα και πιο διασκεδαστικά αστεία: *"Con el felice y gracioso suceso de la aventura de la Dolorida quedaron tan contentos los duques, que determinaron pasar con las burlas adelante, viendo el acomodado sujeto que tenían para que se tuviesen por veras; y así, habiendo dado la traza y órdenes que sus criados y sus vasallos habían de guardar con Sancho en el gobierno de la ínsula prometida"*[1032] που σημαίνει: *«Με την επιτυχία που είχε η περιπέτεια της Ντολορίδας έμειναν τόσο ικανοποιημένοι οι δούκες, ώστε αποφάσισαν να συνεχίσουν τ' αστεία τους, καθώς έβλεπαν πόσο περνούσαν, και πόσο στο χέρι τους είταν να κοροϊδεύουν αυτούς που τα επίστευαν· κι' έτσι, αφού έδωσαν οδηγίες και διαταγές στους δούλους και υπηκόους για το πώς ήθελαν φερθεί στο Σάντσο όταν θα πήγαινε για κυβερνήτης στο νησί που του είχαν υποσχεθεί»*[1033].

Ωστόσο, ο πάντα προνοητικός Θερβάντες σπεύδει να διασαφηνίσει πως δεν αναζητούσαν κάτι περισσότερο από τη διασκέδασή τους, επιρρίπτοντας μάλλον, κατ' αυτόν τον τρόπο, τυχόν ευθύνες για ατυχήματα στην κακή τύχη: *"Los duques le dejaron sosegar, y se fueron, pesarosos del mal suceso de la burla; que no creyeron que tan pesada y costosa le saliera a don Quijote aquella aventura, que le costó cinco días de encerramiento y de cama, donde le sucedió otra aventura más gustosa que la pasada"*[1034] που σημαίνει: *«Οι δούκες τον άφησαν ν' αναπαυτεί, κι' έφυγαν πολύ θλιμμένοι για τα κακά αποτελέσματα που είχε το αστείο τους· καθώς δεν εφαντάζονταν πως θα κατάληγε να του κοστίσει τόσο η περιπέτεια του Δον Κιχώτη, ούτε πως θα τηνε*

[1030] Cervantes, 2018b: 345
[1031] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 327-328
[1032] Cervantes, 2018b: 384
[1033] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 363
[1034] Cervantes, 2018b: 419

πλήρωνε έτσι ακριβά: πέντε μέρες κλεισμένος και στο κρεβάτι, όπου του έγινε άλλη ιστορία ακόμα πιο διασκεδαστική από τούτην»[1035].

Η ανάγκη του δούκα και της δούκισσας για ψυχαγωγία φαίνεται να υπερνικά κάθε αντίσταση ειλικρίνειας και εντιμότητας, συγκαλύπτοντας, μάλλον, όπως φαίνεται, την ανικανότητά τους για σύναψη δεσμών και αναδεικνύοντας τη φροντίδα του εαυτού τους ως τη μοναδική αξία της ζωή τους: *"No quedaron arrepentidos los duques de la burla hecha a Sancho Panza del gobierno que le dieron, y más, que aquel mismo día vino su mayordomo, y les contó punto por punto, todas casi, las palabras y acciones que Sancho había dicho y hecho en aquellos días, y finalmente les encareció el asalto de la ínsula, y el miedo de Sancho, y su salida, de que no pequeño gusto recibieron."*[1036] που σημαίνει: *«Δε μετάνιωσαν οι δούκες για το χωρατό που έκαναν στο Σάντσο Πάνσα με την κυβέρνηση που του έδωσαν· περισσότερο μάλιστα γιατί εκείνη την ίδια μέρα έφτασε κι' ο αρχιθαλαμηπόλος τους και τους ιστόρησε με την κάθε λεπτομέρεια όλα σχεδόν τα έργα και τα λόγια του Σάντσου, όσα είχε κάνει κι' όσα είχε πει εκείνες τις μέρες, και τέλος, τους παράστησε την επιδρομή που γίνηκε στο νησί, το φόβο του Σάντσου και το φευγιό του, πράγματα που πολύ τα χάρηκαν ετούτοι»*[1037].

5.1 Εικόνες της κοινωνίας

–Mira, Teresa –respondió Sancho–, y escucha lo que agora quiero decirte; quizá no lo habrás oído en todos los días de tu vida, y yo agora no hablo de mío; que todo lo que pienso decir son sentencias del padre predicador que la cuaresma pasada predicó en este pueblo, el cual, si mal no me acuerdo, dijo que todas las cosas presentes que los ojos están mirando se presentan, están y asisten en nuestra memoria mucho mejor y con más vehemencia que las cosas pasadas.[1038]

-Πρόσεξέ με, Τερέζα, απάντησε ο Σάντσο, κι άκου αυτό που τώρα θέλω να σου πω· ίσως δεν το 'χεις ξανακούσει σ'

[1035] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σ. 397
[1036] Cervantes, 2018b: 504
[1037] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 475-476
[1038] Cervantes, 2018b: 82

όλη σου τη ζωή, κι εγώ δεν το λέω σαν σκέψη δικιά μου, παρά
άκουσα να το λέει ο πατήρ ιεροκήρυκας που την περασμένη
Σαρακοστή το 'πε σε τούτο το χωριό· είπε λοιπόν, αν θυμάμαι
καλά, πως όλα τα πράγματα που τα μάτια μας βλέπουν ετούτη
τη στιγμή, παρουσιάζονται, γράφονται και μένουν στη μνήμη μας πολύ
καλύτερα και με πιο μεγάλη δύναμη από κείνα που 'χουν περάσει πια.[1039]

Η σκέψη μας για την κοινωνία είναι μια μακρά συζήτηση που κυμαίνεται μεταξύ διαχωρισμένων περιοχών και πραγματικών σχέσεων, ενώ η πραγματικότητα της κοινωνίας είναι η ζωντανή οργάνωση ανδρών, γυναικών και παιδιών, η οποία είναι από πολλές απόψεις σχηματοποιημένη, αλλά συνάμα και διαρκώς μεταβαλλόμενη, υποστηρίζει ο Williams. Ταυτόχρονα, οι ιδέες που έχουμε για οποιαδήποτε συγκεκριμένη κοινωνία, εμπεριέχουν τα στοιχεία της σταθερότητας και της μεταβλητότητας. Είναι, επομένως, αναγκαίο, επεξηγεί ο Ουαλός θεωρητικός, να δούμε αυτές τις ιδέες ως ερμηνείες, ως τρόπους περιγραφής της οργάνωσης και κατανόησης των σχέσεων, οι οποίοι κρίνονται απαραίτητοι για την επιβεβαίωση της πραγματικότητας της κοινωνικής ζωής, αν και βρίσκονται υπό καθεστώς συνεχούς πιέσεως από την εμπειρία. Σε ορισμένες περιόδους, οι ερμηνείες ικανοποιούν την εμπειρία με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν υπάρχει σχεδόν καμία διαφωνία σε αυτό το επίπεδο, αφού οι περιγραφές και οι έννοιες είναι βαθιά ενσωματωμένες και, κατ' επέκταση, γίνονται πλήρως αποδεκτές. Σε άλλες περιόδους, αντίθετα, υπάρχουν βαθμοί ασυμφωνίας· μια δεδομένη περιγραφή θεωρείται ότι είναι ανεπαρκής και αμφισβητείται ή μια περιγραφή είναι ακριβής, ωστόσο αμφισβητείται από μια ανταγωνιστική αντίληψη που αντιμάχεται το θέμα των σχέσεων, με αποτέλεσμα ολόκληρο το καθεστώς και το μέλλον της κοινωνίας να τίθενται υπό αμφισβήτηση, συνεπιφέροντας βαθύ διχασμό και διαμάχες. Ερευνήσαμε συνοπτικά τον τρόπο με τον οποίο μεγάλωσε και αναπτύχθηκε η ίδια η ιδέα της κοινωνίας μέσα σε τέτοιες περιόδους έντασης και αλλαγής. Αρχικά άλλαξε από την άμεση «κοινωνία των συνανθρώπων» στο γενικότερο «σύστημα κοινής ζωής», και αργότερα άλλαξε από την αναφορά σε ένα συγκεκριμένο σύστημα στον διαχωρισμό όλων αυτών των συστημάτων, τη γενική κατάσταση της «κοινωνίας». Υπήρξε κέρδος και απώλεια από αυτή τη διαδικασία, γιατί αφενός χρειαζόμαστε την ευελιξία και το εύρος της ποικίλης

[1039] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 79-80

εννοιολογικής σκέψης που κατέστησε δυνατό τον διαχωρισμό, και αφετέρου, προκειμένου να έχει συνάφεια η σκέψη μας, χρειαζόμαστε τη συνεχή πίεση των πραγματικών σχέσεων, μιας πραγματικής κοινής ζωής από την οποία η διαδικασία της περιγραφής αντλεί ουσία. Καταλήγοντας ο Williams αναφέρει: *"I propose to examine some of the commoner images of society, which have been important in our history, to consider their effects on our present thinking about relationships, and to look at their significance in the actual process of social change."*[1040] που σημαίνει: *«Προτείνω να εξετάσουμε μερικές από τις πιο κοινές εικόνες της κοινωνίας, που υπήρξαν σημαντικές στην ιστορία μας, να μελετήσουμε τις επιπτώσεις τους στη σημερινή σκέψη μας για τις σχέσεις και να διερευνήσουμε τη σημασία τους στην πραγματική διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής»*.

5.1.1 Συνοπτική αναδρομή στις κυρίαρχες εικόνες της ιστορίας μας

The key to any description is its starting-point:
the particular experience that is seized as determining.[1041]

Το κλειδί για κάθε περιγραφή είναι η αφετηρία της,
η ιδιαίτερη εμπειρία που εκλαμβάνεται ως καθοριστική.

Ακολουθώντας αυτόν τον δρόμο σκέψης, ο Williams επισημαίνει ότι συνήθως, όταν σκεφτόμαστε μια κοινωνία, εκκινούμε από τη συσχέτιση συγκεκριμένων ανθρώπων με έναν συγκεκριμένο τόπο, ενώ στη συνέχεια είναι εξαιρετικά ασυνήθιστο να διατηρήσουμε αυτή την απλότητα. Η εικόνα της συγκεκριμένης ανθρώπινης οργάνωσης σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, συνήθως, περιγράφεται και ερμηνεύεται με όρους κάποιου ηγετικού στοιχείου, το οποίο θεωρούμε ότι παίζει τον ρόλο της οργανωτικής αρχής. Η δυσκολία έγκειται στο ότι αυτό το στοιχείο μπορεί να αναγνωριστεί με πολύ διαφορετικούς τρόπους και, πράγματι, ένας πολύ μεγάλος όγκος της τυπικής κοινωνικής σκέψης ξεκίνησε, ουσιαστικά, από τον Βασιλιά. Δεν γίνεται αναφορά στους συγκεκριμένους ανθρώπους που βρίσκονται στον συγκεκριμένο τόπο, αλλά στον Βασιλιά αυτού του τόπου και στους υπηκόους του. Αυτή η έμφαση, που

[1040] Williams, 1965: 120-121
[1041] Williams, 1965: 121

συχνά υιοθετείται πολύ γρήγορα και ασυνείδητα, ακολουθείται φυσικά από λεπτομερή περιγραφή, που περιλαμβάνει τη φύση του τόπου και των ανθρώπων, το σύστημα διακυβέρνησης και ιδιοκτησίας, την οργάνωση της παραγωγής και του εμπορίου, καθώς και την αναφορά στους θεσμούς και στα έθιμα. Ωστόσο, η έμφαση χρωματίζει την περιγραφή, αφού δεν σκιαγραφείται απλώς η οργάνωση, αλλά εικάζεται ο σκοπός της. Επανειλημμένα, σε όλα τα είδη μελετών, παρατηρούμε αυτόν τον προσανατολισμό, εντοπίζει με ευστοχία ο Williams, επεξηγώντας ότι το ενδιαφέρον δεν επικεντρώνεται απλώς στην ανάδειξη της αποτελεσματικότητας του συστήματος, αλλά καταδεικνύεται εμφανώς η διατήρηση του εν λόγω συστήματος ως ο κυρίαρχος κοινωνικός σκοπός. Το σημείο αφετηρίας είναι ο Βασιλιάς, ή η δεδομένη κοινωνική ιεραρχία, και οποιαδήποτε δραστηριότητα εντός της κοινωνίας σχετίζεται αναγκαστικά με αυτό το σημείο. Επομένως, η άσκηση υπηρεσίας στην Αυλή, στον στρατό ή στα χωράφια είναι η σημαντική κοινωνική δραστηριότητα, ενώ οι υπόλοιπες λειτουργίες σχεδιάζονται και ρυθμίζονται για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Επιπροσθέτως, η σκέψη που παράγεται γύρω από τους νόμους και τους θεσμούς αποσκοπεί στη βελτιστοποίηση της λειτουργίας του υπάρχοντος συστήματος και η εικόνα που επιδιώκεται είναι αυτή του ενιαίου οργανισμού, στον οποίο κάθε μέλος της κοινωνίας έχει «να παίξει τον ρόλο του».

Φυσικά πολλές πραγματικές κοινωνίες έχουν περιγραφεί με ακρίβεια με αυτούς τους όρους, ωστόσο, η απλότητα της σκέψης που κάνει αναφορά σε «αυτούς τους ανθρώπους σε αυτόν τον τόπο» δεν εγκαταλείφθηκε τυχαία, υποστηρίζει ο Ουαλός θεωρητικός, αλλά εξαιτίας του γεγονότος ότι οι ζωές των ανθρώπων αντιμετωπίστηκαν με έναν εντελώς άνισο τρόπο, καθώς εθεάθησαν, πρακτικά, μέσα από τις ανάγκες της κατεστημένης ιεραρχίας. Ο μεγαλύτερος όγκος κοινωνικής σκέψης την περίοδο της φεουδαρχίας και της αριστοκρατίας καθορίζεται βαθιά από αυτή τη θεμελιώδη ερμηνεία, ενώ η εμφάνιση της ιδέας της κοινωνίας ως κάτι διαφορετικό από ένα συγκεκριμένο σύστημα, την εποχή που τέτοιες κοινωνίες αμφισβητήθηκαν δυναμικά, κρίνεται αναμενόμενη. Εντούτοις, διατείνεται ο Williams,: *"What is more surprising is that ways of thinking about society which are reasonable only while the absolute character of the system is maintained should have survived with such power into apparently different societies. Millions of people in Britain are apparently content to describe themselves as 'British subjects', which clearly, in other terms, they are not and ought not to be. Still an important part of law and practical social thinking is concerned with the 'rights and duties of the Queen's subjects', as if there had never*

been the fundamentally different claim of the 'rights of man'. In part it is the persistence of verbal habit, but to a considerable extent it is a contrived persistence."[1042] που σημαίνει: *«Αυτό που προκαλεί μεγαλύτερη έκπληξη είναι ότι τρόποι σκέψης για την κοινωνία που θεωρούνται εύλογοι μόνο όταν διατηρείται ο απόλυτος χαρακτήρας του συστήματος έχουν επιβιώσει με παρόμοια ένταση σε φαινομενικά διαφορετικές κοινωνίες. Εκατομμύρια άνθρωποι στη Βρετανία είναι, προφανώς, ικανοποιημένοι με το να περιγράφουν τους εαυτούς τους ως "Βρετανούς υπηκόους", κάτι που σαφώς, υπό άλλους όρους, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και δεν θα έπρεπε να ανταποκρίνεται. Επιπροσθέτως, ένα σημαντικό μέρος του δικαίου και της κοινωνικής σκέψης ασχολείται με τα "δικαιώματα και τα καθήκοντα των υπηκόων της Βασίλισσας", σαν να μην υπήρχε ποτέ η θεμελιωδώς διαφορετική διεκδίκηση των "ανθρωπίνων δικαιωμάτων". Εν μέρει είναι η επιμονή της λεκτικής συνήθειας, αλλά σε σημαντικό βαθμό είναι μια επινοημένη επιμονή»*. Για πολλούς αιώνες οι έννοιες και οι σκοποί της βρετανικής κοινωνίας δεν συνοψίζονταν στο πρόσωπο του Βασιλιά ή της Βασίλισσας, ωστόσο, καθώς αυτή η ιδέα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα πολλών διαδοχικών ειδών κοινωνικής ιεραρχίας, επετράπη η εδραίωσή της. Η δημιουργική ερμηνεία της κοινωνίας ως ευέλικτης ανθρώπινης οργάνωσης έχει δεχθεί έντονη διαφωνία και περιορισμό από αυτό το διαφορετικό είδος σκέψης, ενώ μια πλειάδα συμβιβασμών έχει οδηγήσει σε ριζικές συγχύσεις, όπως για παράδειγμα, στην παραπλανητική φράση «ελευθερίες του υπηκόου», όπου «ελευθερίες» δεν σημαίνει ελευθερία, αλλά απλώς μια επιτρεπτή περιοχή στο περιθώριο ενός αναμφισβήτητου καθήκοντος. Όπως τα άτομα πρακτικά υποτάσσονται στις ανάγκες μιας καθορισμένης κοινωνικής ιεραρχίας, έτσι και ο τόπος, στον οποίο ζουν, υφίσταται μια παρόμοια μεταμόρφωση. Αναλύοντας τη σκέψη του, ο Williams επεξηγεί: *"There is a vital difference between thinking about the place in which we live, and of ourselves in relation to it, and the kind of thinking about 'Britain' or about 'England', which in this use are not real places but particular interpretations which include definitions of duty, function and character. The fact that 'Britain' and 'England' have been, successively, very different places, subject to constant change, is obscured by a mode of description which, like 'the rights and duties of the Queen's subjects', suggests something absolute and permanent rather than something relative and changing. Doing something 'for Britain' or 'for England' may or may not be doing something for ourselves in a particular place, yet the spell of these*

[1042] Williams, 1965: 122

abstractions is such that it can seem more honourable to do something for 'Britain' than to do something for ourselves."[1043] που σημαίνει: *«Υπάρχει μια ζωτική διαφορά μεταξύ της σκέψης που κάνουμε για τον τόπο στον οποίο ζούμε, και του εαυτού μας σε σχέση με αυτόν, και του είδους της σκέψης που κάνουμε για τη "Βρετανία" ή την "Αγγλία", που σε αυτή τη χρήση δεν είναι πραγματικοί τόποι, αλλά συγκεκριμένες ερμηνείες που περιλαμβάνουν ορισμούς καθήκοντος, λειτουργίας και χαρακτήρα. Το γεγονός ότι η "Βρετανία" και η "Αγγλία" υπήρξαν, διαδοχικά, πολύ διαφορετικά μέρη, υποκείμενα σε συνεχείς αλλαγές, συγκαλύπτεται από έναν τρόπο περιγραφής που, όπως τα "δικαιώματα και τα καθήκοντα των υπηκόων της βασίλισσας", υποδηλώνει κάτι απόλυτο και μόνιμο, παρά κάτι σχετικό και μεταβαλλόμενο. Το να κάνουμε κάτι "για τη Βρετανία" ή "για την Αγγλία" μπορεί να συνεπάγεται ή να μην συνεπάγεται το να κάνουμε κάτι για τον εαυτό μας σε ένα συγκεκριμένο μέρος, ωστόσο, η απήχηση αυτών των διακριτών εννοιών είναι τέτοια που μπορεί να φαίνεται πιο τιμητικό το να κάνουμε κάτι για τη "Βρετανία", παρά για τον εαυτό μας».*

Το έθνος-κράτος, με ελαφρώς διαφοροποιημένους τρόπους, συνέχισε δυναμικά έναν τρόπο σκέψης για την κοινωνία που ξεκινούσε από μια υπάρχουσα ιεραρχία και υπέτασσε σε αυτήν τις ανάγκες των πραγματικών προσώπων. Από ορισμένες απόψεις, ο ορισμός ήταν εύλογος, αφού οι πραγματικές ανάγκες, μερικές φορές, συνέπιπταν με τις ανάγκες που προέκυπταν από τον ορισμό, όπως για παράδειγμα η ανάγκη της ασφάλειας. Ωστόσο, αυτή η ταύτιση δεν αποτελούσε μόνιμη συνθήκη, καθώς οι ανάγκες του δουλοπάροικου περιλάμβαναν αναγκαία τη συντήρηση του κυρίου του. Ορμώμενος από αυτό τον συλλογισμό ο Williams ισχυρίζεται: *"Any true common interest must include our own interest, but if we start from an abstracted social order we can be persuaded into courses which may actually harm a majority of us. The real question, whether the social order actually serves our needs, cannot be asked when our social thinking is determined by the assumption that it is from the order that we must start."*[1044] που σημαίνει: *«Οποιοδήποτε αληθινό κοινό συμφέρον πρέπει να περιλαμβάνει και το δικό μας συμφέρον, ωστόσο, εάν εκκινήσουμε από μια διακριτή κοινωνική ιεραρχία, μπορεί να ωθηθούμε σε κατευθύνσεις οι οποίες στην πραγματικότητα μπορεί να βλάψουν την πλειοψηφία του συνόλου μας. Το πραγματικό ερώτημα, εάν η κοινωνική ιεραρχία εξυπηρετεί πραγματικά τις ανάγκες μας, δεν μπορεί*

[1043] Williams, 1965: 122-123
[1044] Williams, 1965: 123

να τεθεί όταν η κοινωνική σκέψη μας καθορίζεται από την υπόθεση ότι η αφετηρία ορίζεται από την ιεραρχία».

Οι πιο ισχυρές πρώιμες προκλήσεις σε αυτόν τον εδραιωμένο τρόπο σκέψης προήλθαν, αρχικά, από το δικαίωμα άσκησης ορισμένων δραστηριοτήτων, τις οποίες η καθεστηκυία τάξη είτε τις απαγόρευε είτε τις ρύθμιζε, και, στη συνέχεια, από τα γενικευμένα ανθρώπινα δικαιώματα. Το ζήτημα της άσκησης ελεγχόμενων ή απαγορευμένων δραστηριοτήτων ήταν ζωτικής σημασίας, αφού από αυτό προέκυψε βαθμιαία στη Βρετανία μια εντελώς διαφορετική κοινωνία. Εν μέρει αυτή ήταν η ανάπτυξη της δημοκρατίας, αλλά μάλλον είναι αλήθεια, ισχυρίζεται ο Ουαλός θεωρητικός, ότι η δημοκρατία δεν κατάφερε ποτέ να εδραιώσει στη Βρετανία μια πραγματικά βαθιά κοινωνική εικόνα, ένα διακριτό είδος. Αποσαφηνίζοντας την οπτική του ο Williams αναφέρει: *"Just because in the main it grew slowly, and by gradual constitutional amendment and compromise, it has always been difficult, here, to separate the principle of democracy from the habitual loyalty to an establishment. The symbols of democracy, in the English mind, are as likely to be institutions of power and antiquity, such as the Palace of Westminster, as the active process of popular decision, such as a committee or jury."*[1045] που σημαίνει: *«Ακριβώς επειδή, κατά κύριο λόγο, αναπτύχθηκε αργά, και με σταδιακές συνταγματικές τροποποιήσεις και συμβιβαστικές ρυθμίσεις, κατέστη δύσκολο, σε αυτή τη χώρα, να διαχωριστεί η αρχή της δημοκρατίας από τη συνήθη πίστη σε ένα κατεστημένο. Τα σύμβολα της δημοκρατίας, στο αγγλικό μυαλό, είναι εξίσου πιθανό να είναι θεσμοί εξουσίας και ανισότητας, όπως είναι το Παλάτι του Westminster ή αλλιώς το Βρετανικό Κοινοβούλιο, όσο και υλοποιημένη έκφραση της ενεργούς διαδικασίας λαϊκών αποφάσεων, όπως είναι ο σχηματισμός μιας επιτροπής ή ενός σώματος ενόρκων»*. Μια πιο αποφασιστική κοινωνική εικόνα προήλθε από την άλλη όψη αυτού του κινήματος, από την άνοδο του οικονομικού ατομικισμού. Υπό αυτό το πρίσμα, η εικόνα της κοινωνίας ως μια εδραιωμένη ιεραρχία, αντικαταστάθηκε, ουσιαστικά, από την εικόνα της αγοράς. Το γεγονός ότι είναι, φυσικά, μια ελεύθερη αγορά συνεπάγεται ριζοσπαστική διαφωνία με οποιαδήποτε άκαμπτη, ρυθμιστική καθεστηκυία τάξη και, υπό αυτή την έννοια, επικαλύπτεται συνεχώς με το είδος του δημοκρατικού πνεύματος που τη συνόδευε. Ωστόσο, το πιο σημαντικό αποτέλεσμα, τελικά, είναι ότι ένα νέο στοιχείο σε ολόκληρη την οργάνωση επιλέγεται ως κεντρικό, επισημαίνει ο Williams. Δεν ξεκινάμε τώρα από τον Βασιλιά

[1045] Williams, 1965: 123-124

ή την καθιερωμένη κοινωνική ιεραρχία, αλλά εκκινούμε από τις δραστηριότητες παραγωγής και εμπορίου, οι οποίες βαθμιαία καταλαμβάνουν τη θέση των ουσιαστικών σκοπών της κοινωνίας, σύμφωνα με τις οποίες κρίνονται οι υπόλοιπες δραστηριότητες. Όλες οι μορφές ανθρώπινης οργάνωσης, από την οικογένεια και την κοινότητα μέχρι το εκπαιδευτικό σύστημα, πρέπει να αναδιαμορφωθούν υπό το πρίσμα αυτής της κυρίαρχης οικονομικής δραστηριότητας. Ταυτόχρονα, δεδομένου ότι αρχικά δόθηκε έμφαση στην ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα των ατόμων, η όλη ιδέα του κοινωνικού σκοπού υπέστη ριζική αλλαγή. Ενώ ο προηγούμενος σκοπός ήταν η διατήρηση μιας εδραιωμένης ιεραρχίας που, σύμφωνα με τους υφιστάμενους όρους, κρινόταν θετικός, ο νέος σκοπός αντιμετωπίστηκε αρχικά σε μεγάλο βαθμό με αρνητισμό, καθώς η κοινωνία υπήρχε για να δημιουργήσει συνθήκες, με τις οποίες δεν παρεμποδιζόταν η ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα των ατόμων. Η κοινωνία πρόσφερε μια αγορά, την οποία διατήρησε ελεύθερη, ωστόσο αργότερα η εικόνα αναπτύχθηκε πληρέστερα. Με την περαιτέρω ανάπτυξη του καπιταλισμού στο εταιρικό του στάδιο, η κοινωνία δεν εθεωρείτο πλέον απλώς μια αγορά, αλλά η ίδια η οργάνωση της κοινωνίας ήταν ουσιαστικά μια οργάνωση αγοράς. Αν και, στην αρχική μορφή της ως εδραιωμένης ιεραρχίας, η ιδέα του ατόμου περιοριζόταν ουσιαστικά στην «κοινωνική θέση και τα καθήκοντά της», σε μια κοινωνία της αγοράς η ιδέα του ατόμου αφορούσε πρωτίστως το αρμόδιο άτομο που δρα ελεύθερα και, στη συνέχεια, τον άνθρωπο που είχε κάτι να πουλήσει. Η υποχρέωση και η άσκηση υπηρεσίας είχαν αρχικώς αμφισβητηθεί από την ελευθερία και την αρμοδιότητα, ωστόσο στη συνέχεια και στην τελική εικόνα, η αγορά και η πώληση έγιναν όροι, με τους οποίους μπορούσε να αξιολογηθεί ολόκληρη η ανθρώπινη δραστηριότητα. Στον εικοστό αιώνα, όπως ίσως ποτέ άλλοτε στην ιστορία, οι άνθρωποι μπορούσαν χωρίς έλλειψη σεβασμού να μιλούν για «πώληση» του εαυτού τους, για τη «βιτρίνα» τους, για «μελέτη της αγοράς» και για το ότι «έχουν ζήτηση», ακόμη και όταν οι διαδικασίες, στις οποίες εμπλέκονταν δεν ήταν εμπορικές με τη συνήθη έννοια.

Σπεύδει να διευκρινίσει σε αυτό το σημείο ο Ουαλός θεωρητικός: *"I have isolated these images of society, to try to clarify them, but of course in our actual history they have been both competitive and interacting. The strength of the market image, in modern England, hardly needs stressing: we often speak of the nation as if it were a large firm, with other nations as competitors. We speak of work as the 'labour market' and argue about education primarily in terms of the needs of 'the economy'. At the same time we have already noted the persistence of ways of thinking which start from*

'the Queen' or from an abstraction of 'England'."[1046] που σημαίνει: *«Έχω απομονώσει αυτές τις εικόνες της κοινωνίας, προκειμένου να προσπαθήσω να τις αποσαφηνίσω, αλλά, φυσικά, στην πραγματική μας ιστορία δέχτηκαν ισχυρές επιδράσεις και προκλήσεις από ανταγωνιστικές θεωρήσεις. Η δύναμη που φέρει η εικόνα της αγοράς, στη σύγχρονη Αγγλία, δεν χρειάζεται να τονιστεί, αφού συχνά μιλάμε για το έθνος σαν να ήταν μια μεγάλη εταιρεία, ενώ θεωρούμε τα άλλα έθνη ως ανταγωνιστές. Όταν κάνουμε λόγο για την εργασία χρησιμοποιούμε τον όρο "αγορά εργασίας" και αναπτύσσουμε απόψεις και θέσεις για την εκπαίδευση, σύμφωνα, κυρίως, με τις ανάγκες της "οικονομίας". Ταυτόχρονα, έχουμε ήδη επισημάνει την επιμονή του τρόπου σκέψης που έχει ως αφετηρία τη "Βασίλισσα" ή την "Αγγλία"».* Ένα πολύ ισχυρό μοντέλο, που δουλεύεται προς αυτή την κατεύθυνση, είναι φυσικά ο σύγχρονος στρατός, ο οποίος επεκτάθηκε μέσω της στρατολόγησης, αναπτύσσοντας την αίσθηση μιας ολόκληρης κοινωνίας. Η έμφαση στον βαθμό, στο ομαδικό πνεύμα και στον κοινό σκοπό έχει διδάξει στις μεταγενέστερες γενιές έναν τρόπο σκέψης για τις σχέσεις που ίσως έχει διεισδύσει σε πολύ πιο βαθιά στρώματα από ό,τι γνωρίζουμε. Αν αναλογιστούμε τον αριθμό των ατόμων που έχει περάσει στον αιώνα μας από αυτό το μοντέλο, συνήθως σε περιόδους μεγάλου συναισθηματικού στρες, το μέγεθος της επίδρασης δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Είναι αξιοσημείωτο, επίσης, το πλήθος των κοινωνικών οργανώσεων που έχουν πολύ γενικούς και συνηθισμένους κοινωνικούς σκοπούς, όπως είναι οι ειρηνιστικές ή οι μεταρρυθμιστικές οργανώσεις, και μιλούν για «στρατολόγηση» μελών, ενώ ταυτόχρονα κάνουν αναφορά στα «απλά μέλη» τους. Επιπροσθέτως, είναι εκπληκτικός ο αριθμός των ατόμων της μεσαίας τάξης που αναφέρονται στις συνηθισμένες διακοπές τους με τον όρο «άδεια». Το φιλελεύθερο στοιχείο στα πρώιμα στάδια μιας κοινωνίας της αγοράς έχει, σε μεγάλο βαθμό, παραγκωνιστεί από μια ιδιόμορφη συγχώνευση της αγοράς και της εδραιωμένης ιεραρχίας, υποστηρίζει ο Williams, επεξηγώντας: *"It is impossible to watch men in actual relationships, in the typical modern industrial or commercial organization, or in an ordinary government or local authority service, without seeing this odd image of a medieval court (as in the graded sitting of officials round a committee table) blended with a modern army unit (particular tones of voice and stiffenings of the body)."*[1047] που σημαίνει: *«Είναι αδύνατο να παρακολουθήσει κανείς μια ζωντανή αλληλεπίδραση ατόμων στην τυπική*

[1046] Williams, 1965: 125
[1047] Williams, 1965: 125-126

μορφή της σύγχρονης βιομηχανικής ή εμπορικής οργάνωσης, είτε σε μια συνηθισμένη δημόσια υπηρεσία είτε σε μια υπηρεσία τοπικής αυτοδιοίκησης, χωρίς να παρατηρήσει αυτή την ιδιότυπη εικόνα ενός μεσαιωνικού δικαστηρίου, με τη διαβαθμισμένη συνεδρίαση κρατικών λειτουργών γύρω από ένα συνεδριακό τραπέζι, συγχωνευμένη με την εικόνα μιας σύγχρονης μονάδας στρατού, που εμπεριέχει ιδιαίτερους τόνους στη φωνή και ακαμψίες στο σώμα».

Και όλα αυτά, παραδόξως, σε μια κοινωνία που θα ισχυριζόταν, σίγουρα σε δημόσιες περιστάσεις, ότι είναι ουσιαστικά η ενσάρκωση της δεύτερης κύριας πρόκλησης στην ιδέα μιας απόλυτης ιεραρχίας, κάνοντας αναφορά μάλλον στα ανθρώπινα δικαιώματα παρά στην ελεύθερη αγορά. Ως έναν ορισμένο βαθμό η αγορά και η απόλυτη ιεραρχία μπορούν ουσιαστικά να συγχωνευθούν, με το απροσδόκητο αποτέλεσμα της μετατροπής της οργανωμένης αγοράς σε απόλυτη ιεραρχία. Ωστόσο, η εικόνα, που βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα, θα μπορούσαμε εύλογα να υποθέσουμε ότι είναι άκαμπτη. Η δυσκολία έγκειται, φυσικά, στο ότι ενώ ο όρος «άνθρωπος» ακούγεται αρκετά απόλυτος, η ερμηνεία των δικαιωμάτων αντιμετωπιζόταν, κατά κανόνα, με επιλεκτική διάθεση και πράγματι μέχρι ενός σημείου το μοτίβο δεν απέχει πολύ από αυτό της ελευθερίας του υποκειμένου. Σημαντικό μέρος του περιεχομένου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αντλήθηκε από τις συμβάσεις μιας εμπορικής κοινοπολιτείας, δεδομένου ότι η κοινωνία των πολιτών έχει χρέος να υπερασπίζεται τους ανθρώπους έναντι ορισμένων ειδών απολυταρχίας, καθώς και να διασφαλίζει την ελευθερία τους να προβούν σε ορισμένα είδη πράξεων. Κατά συνέπεια, η ιδέα είναι συχνά μάλλον περιορισμένη και αρνητική, αφού οι άνθρωποι μπόρεσαν να τη χρησιμοποιήσουν προς όφελός τους, χωρίς να αποδέχονται την οικουμενικότητά της, μέσω της οποίας αναγκαστικά αγγίζει όλες τις κατηγορίες των ανθρώπων, όπως είναι οι φτωχοί, οι αμόρφωτοι, οι ξένοι και οι άνθρωποι με διαφορετικό χρώμα δέρματος. Ομοιάζει με την εικόνα της δημοκρατίας, η οποία μπορεί να είναι απόλυτη για εμάς και τους φίλους μας, αλλά σχετική για τους άλλους. Η βασική δυσκολία, ίσως, εντοπίζεται στο ότι η ιδέα είναι εν μέρει συμβατική και εν μέρει αφηρημένη, αφού επιδίωξε να ενώσει την αναγκαστικά περιοριστική ιδέα της ελευθερίας του υποκειμένου και την κατ' ανάγκη καθολική ιδέα της αδελφοσύνης μεταξύ των ανθρώπων. Αναπτύσσοντας τον συλλογισμό του, ο Williams αναφέρει: *"Ideas derived from the established order or from the market are continually nourished by practical organizations in their own terms, whereas the revolutionary element, in the idea of the rights of man, is learned as much in despair and aspiration as in*

convention and practice."[1048] που σημαίνει: *«Οι ιδέες που προέρχονται από την εδραιωμένη ιεραρχία ή από την αγορά τροφοδοτούνται συνεχώς από πρακτικές οργανώσεις που έχουν τους δικούς τους όρους, ενώ το επαναστατικό στοιχείο, στην ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γίνεται αντιληπτό τόσο στην απόγνωση και στη φιλοδοξία, όσο και στη σύμβαση και στην πράξη»*. Προηγούμενες ασαφείς εικόνες μιας κοινωνίας μπορεί να θεωρηθεί ότι αντικατοπτρίζουν, και, επομένως, κατά μία έννοια ότι έχουν υπερβεί αντίστοιχες πραγματικές οργανώσεις. Έτσι η «πολιτεία του Θεού» αντλούσε ουσία από την πραγματική οργάνωση της εκκλησίας και του κράτους, ωστόσο δεν εξορθολογούσε απλώς την κοσμική εξουσία, ορίζοντας τον άρχοντα ως διορισμένο από τον Θεό, παρά την υπερέβαινε, θέτοντάς της έναν όρο κι ένα όριο. Σε μια τέτοια εικόνα, ο απώτερος κοινωνικός σκοπός δεν θα μπορούσε να ήταν άλλος από την υιοθέτηση του τρόπου ζωής που ορίζει ο Θεός, ο οποίος λαμβάνει τις διαστάσεις μιας κοσμικής και πνευματικής εξουσίας που προέρχεται από μια εδραιωμένη ιεραρχία, έχοντας ωστόσο ως απώτερο σκοπό την «ουράνια βασιλεία». Ένα σημαντικό μέρος της ιδέας της ανθρώπινης αδελφοσύνης, που διασφαλίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα, αντλήθηκε από αυτή την πηγή, που εκφράστηκε ως ισότητα ενώπιον του Θεού. Ωστόσο, δεδομένης αυτής της αναφοράς, τα ανθρώπινα δικαιώματα καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό από την υπόθεση ορισμένων απόλυτων σχέσεων που καθορίζουν την κατάσταση του ανθρώπου και ορίζουν τα καθήκοντά του. Η ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επεκτάθηκε παγκοσμίως μόνο, όταν η ανθρώπινη αδελφοσύνη ορίστηκε κατά κύριο λόγο με ανθρώπινους όρους. Κατόπιν κέρδισε κάτι από την απλότητα «αυτών των ανθρώπων σε αυτόν τον τόπο», χωρίς κάποια καθοριστική πρόταση μιας ιεραρχίας, στην οποία να είναι μόνιμα δεσμευμένοι. Ταυτόχρονα, δεν θα μπορούσε να είναι τοπική και συγκεκριμένη, οπότε «αυτός ο τόπος» έγινε «αυτός ο κόσμος» ή, καλύτερα, «αυτά τα μέρη»· η ευελιξία και η γενναιοδωρία της ιδέας πρακτικά εξισορροπήθηκαν από τον αναπόφευκτο βαθμό περιορισμού τους.

Η πιο ισχυρή ενσάρκωση και αποσαφήνιση της εικόνας της αδελφοσύνης των ανθρώπων αντικατοπτρίστηκε στο εργατικό κίνημα και στη σκέψη που οδηγεί στον σοσιαλισμό. Φυσικά, η αδελφοσύνη έχει περιοριστεί πολλές φορές στην πραγματική ιστορία, δεδομένου ότι, ενώ έχει επιβεβαιωθεί και δημιουργηθεί σε θεσμούς, όπως είναι τα συνδικάτα και οι συνεταιρισμοί, σε ένα πραγματικό πλαίσιο, οι οργανώσεις αυτές αποτελούσαν εξίσου συχνά μια αδελφοσύνη που ενεργούσε ενάντια στα

[1048] Williams, 1965: 126

συμφέροντα άλλων ατόμων. Η ιδέα μιας νέας κοινωνικής ιεραρχίας, αντί μιας σειράς αμυντικών κινημάτων, ήταν απαραίτητη, προκειμένου να ξεπεραστεί αυτός ο περιορισμός, και ο σοσιαλισμός ήταν η κύρια προσπάθεια ορισμού μιας τέτοιας ιεραρχίας, υποστηρίζει ο Williams. Μια σοβαρή δυσκολία ανακύπτει σε αυτό το στάδιο από το γεγονός ότι ενώ αυτό που προτείνεται είναι μια νέα εδραιωμένη ιεραρχία προορισμένη να είναι απελευθερωτική, καθώς ξεκινά από τις ανάγκες όλων των ανθρώπων, στη βάση της ισότητας, και όχι από τις διαβαθμισμένες ανάγκες που προκύπτουν από την κοινωνική θέση ή από τα επίπεδα που καθορίζονται από το ελεύθερο παιχνίδι της αγοράς, στην πράξη υπό ορισμένες έννοιες είναι ρυθμιστική, αφού αναγκαστικά προτείνει ορισμένα είδη σχέσης και καθήκοντος. Επιπροσθέτως πρόκειται για μια ιεραρχία που πρέπει να εγκαθιδρυθεί υπερνικώντας ή ξεπερνώντας τις υπάρχουσες πραγματικές σχέσεις και δύσκολα μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση το γεγονός ότι ενώ η μακροπρόθεσμη εκδοχή του σοσιαλισμού για την ανθρώπινη κοινωνία είναι η αδελφοσύνη, η βραχυπρόθεσμη εκδοχή του είναι μια πολύ βαθιά σύγκρουση. Με πλείστους όσους τρόπους η σοσιαλιστική εκδοχή της ανθρώπινης σχέσης έχει διαμορφωθεί από αυτές τις συνθήκες. Η περιγραφή που παρέχει η σοσιαλιστική εικόνα για τις κοινωνικές τάξεις προσφέρθηκε ταυτόχρονα ως ανάλυση της υπάρχουσας κοινωνίας και ως οδηγός για την αλλαγή της. Ωστόσο έχει προσεγγίσει το στάδιο, όπου η έμφαση στην κοινωνική τάξη έχει θεωρηθεί ως η πιο προφανής άρνηση της αδελφοσύνης, ενώ η δυσαρέσκεια ενάντια σε μια υπάρχουσα ή παρελθοντική ταξική κατάσταση έχει κατευθυνθεί μαζικά προς όσους συνεχίζουν να κάνουν λόγο για κοινωνικές τάξεις. Ταυτόχρονα, η ιστορία των σοσιαλιστικών κομμάτων, που εργάζονται για μια νέα ιεραρχία, και των σοσιαλιστικών κοινωνιών, που εμπλέκονται στην οικοδόμησή της, έχει παράσχει άφθονα στοιχεία για τα πρακτικά αποτελέσματα μιας γνήσιας θεωρητικής δυσκολίας· η δέσμευση σε μια συγκεκριμένη ιεραρχία που προορίζεται να είναι γενικά απελευθερωτική, περιλάμβανε στην προσπάθειά της συνήθως στοιχεία σύγκρουσης, περιορισμού, ακόμη και καταστολής. Καταλήγοντας, ο Williams βεβαιώνει: *''The image of human brotherhood is still there, and only there, but it has been so darkened by the real process of attempting to create it out of societies powerfully organized in other terms that it has been radically confused.''*[1049] που σημαίνει: *«Η εικόνα της ανθρώπινης αδελφοσύνης είναι ακόμα εκεί, και μόνο εκεί, ωστόσο έχει επισκιαστεί από την πραγματική διαδικασία της προσπάθειας*

[1049] Williams, 1965: 128

δημιουργίας της σε κοινωνίες δυναμικά οργανωμένες υπό άλλους όρους, με αποτέλεσμα να είναι απόλυτα συγκεχυμένη».

Μια σημαντική συνέπεια της πραγματικής ιστορίας μας με την επιμονή της να σκέφτεται με όρους απόλυτης ιεραρχίας, με τη μεταμόρφωση της ελεύθερης αγοράς σε νόμους της αγοράς και με τη σύγχυση γύρω από την ιδέα της αδελφοσύνης ήταν η προσωπική εξέγερση που έχει πάρει τη μορφή του σύγχρονου ατομικισμού. Οι προηγούμενες μορφές ατομικισμού αφορούσαν πρωτίστως τη διεκδίκηση κάποιων βασικών δικαιωμάτων· η κοινωνία τέθηκε υπό κρίση και αναδιαμορφώθηκε, προκειμένου να εγγυηθεί την άσκηση αυτής της θετικής ελευθερίας. Ο σύγχρονος ατομικισμός εν μέρει συνεχίζει αυτή την τάση, αλλά στο σύνολό του δίνει μεγαλύτερη έμφαση σε μια αρνητική ελευθερία, στο δικαίωμα του ατόμου να μείνει μόνο του. Το αποτέλεσμα εκφράστηκε με έναν ιδιαίτερα διαδεδομένο μετριασμό της κοινωνικής σκέψης, ο οποίος εκφράστηκε μέσα από την άποψη ότι σχεδόν όλα τα καλά πράγματα γίνονται από τα άτομα, ενώ σχεδόν όλα τα κακά πράγματα γίνονται από τις κοινωνίες. Η εικόνα της κοινωνίας είναι, επομένως, κάτι εκ φύσεως κακό, μια περιοριστική, παρεμβατική, αδιάφορη διαδικασία, ανεξάρτητα από το αν διεκδικεί τις αρετές μιας καθιερωμένης ιεραρχίας ή τη δημιουργία ανθρώπινης αδελφοσύνης, επεξηγεί ο Williams. Σε αυτή την προσωπική εξέγερση κανείς δεν ξεγελιέται από τους σκοπούς της κοινωνίας· όποιοι και αν είναι αυτοί, το άτομο είναι πιθανό να υποφέρει και το καλύτερο που μπορεί να ελπίζει είναι η ελαχιστοποίηση των πιέσεων που δέχεται, μέσα από την αποστασιοποίηση, την απάθεια και τον σκεπτικισμό, διασφαλίζοντας ότι τουλάχιστον αυτός και η οικογένειά του είναι καλά. Εφιστώντας την προσοχή μας, ο Williams προσθέτει: *"It is as necessary to acknowledge the great strength and emotional substance of this revolt as to point to its very damaging consequences. Such an idea of society could only gain currency in a context of major social failure, and it is no use trying to beat it down by repetition of the ideas (duty, responsibility, brotherhood) which have habitually accompanied the hated pressures and failures. The experience has been lived, and has to be expressed. But of course the withdrawal from social thinking leaves the bad society as it is. Indeed it is commonly assumed that things will remain much as they are, that fundamental change is inconceivable or would only make things worse, but that individuals, if they turn back on themselves and on 'real' interests, can get by or even be happy."*[1050] που σημαίνει: *«Είναι εξίσου απαραίτητο να*

[1050] Williams, 1965: 129

αναγνωρίσουμε τη μεγάλη δύναμη και τη συναισθηματική ουσία αυτής της εξέγερσης, όσο και να επισημάνουμε τις ιδιαίτερα καταστροφικές συνέπειές της. Μια τέτοια ιδέα της κοινωνίας θα μπορούσε να αποκτήσει νόημα μόνο σε ένα πλαίσιο μεγάλης κοινωνικής αποτυχίας, και δεν ωφελεί να προσπαθούμε να την καταρρίψουμε με την επανάληψη των ιδεών (καθήκον, ευθύνη, αδελφοσύνη) που συνήθως συνοδεύουν τις μισητές πιέσεις και αποτυχίες. Η εμπειρία έχει βιωθεί και πρέπει να εκφραστεί. Ωστόσο, φυσικά, η απομάκρυνση από την κοινωνική σκέψη αφήνει την κακή κοινωνία ως έχει. Πράγματι, συνήθως επικρατεί η άποψη ότι τα πράγματα θα παραμείνουν ως έχουν, ότι μια θεμελιώδης αλλαγή είναι αδιανόητη ή ότι απλώς θα έκανε τα πράγματα χειρότερα, ενώ αν τα άτομα στραφούν στον εαυτό τους και στα "πραγματικά" συμφέροντά τους, μπορούν να τα βγάλουν πέρα ή ακόμα και να είναι ευτυχισμένα».

Είναι αναγκαίο να παρατηρήσουμε την επίδραση αυτού του τρόπου σκέψης στη δημιουργία της πιο πρόσφατης ιδέας για την κοινωνία, η οποία κάνει λόγο για τη μάζα. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα περίπλοκη ιδέα, η οποία φυσικά, εν μέρει απλώς επαναλαμβάνει, με νέο τρόπο, την ιδέα της απόλυτης ιεραρχίας, δεδομένου ότι η πλειονότητα των ανθρώπων είναι οι «μάζες», οι οποίες κυβερνώνται, οργανώνονται, καθοδηγούνται και ψυχαγωγούνται από μια ή πολλές ελίτ. Μια τέτοια κοινωνία μπορεί να είναι ή να μην είναι μια καθιερωμένη ιεραρχία, γιατί η ελίτ σε μεγάλο βαθμό είναι κληρονομική ή μπορεί να επανεκλέγεται συνεχώς, λόγω ανταγωνισμού ή πολιτικών πεποιθήσεων. Ωστόσο, με όποιον τρόπο και αν συντίθενται οι ελίτ, οι πρακτικές τους σχέσεις με τις «μάζες» ορίζονται στη συνέχεια ως κατευθυντήριες και κατευθυνόμενες, όπως συμβαίνει και σε άλλα είδη απόλυτης ιεραρχίας. Η ιδέα της μαζικής κοινωνίας επαναλαμβάνει επίσης με έναν νέο τρόπο την ιδέα της αγοράς. Οι «μάζες» ασκούν την επιρροή τους στις κατευθύνσεις της κοινωνίας, όχι μέσω της συμμετοχής τους, αλλά με την έκφραση ενός προτύπου ζητήσεων και προτιμήσεων, τους νόμους ενός νέου είδους αγοράς, το οποίο αποτελεί για τις ελίτ σημείο εκκίνησης, που το μελετούν προσεκτικά με τεχνικές, όπως είναι η έρευνα αγοράς και οι δημοσκοπήσεις. Όταν αυτές οι δύο αντιλήψεις ενώνονται, συνθέτουν μια πολύ ισχυρή εικόνα, η οποία προφανώς επιβεβαιώνεται από σημαντικά στοιχεία της εμπειρίας που αντλούμε από πολύ μεγάλες κοινωνίες, όπως είναι η συγκέντρωση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας με βάση ένα πρότυπο ζήτησης και ο συγκεντρωτικός έλεγχος των εξαιρετικά αποτελεσματικών τεχνικών λαϊκής επικοινωνίας, πάλι με βάση ένα πρότυπο προτιμήσεων, ισχυρίζεται ο Williams. Διακρίνει, ωστόσο, στη συνέχεια ο Ουαλός θεωρητικός: *"This combination of wide public reference and a narrow area of actual power is indeed a significant*

model, but what we must notice about it is its essential impersonality."[1051] που σημαίνει: *«Αυτός ο συνδυασμός ευρείας δημόσιας αναφοράς και στενής περιοχής της πραγματικής εξουσίας είναι πράγματι ένα σημαντικό μοντέλο, αλλά αυτό που πρέπει να προσέξουμε είναι το ουσιαστικό στοιχείο της απροσωπίας»*. Οι ελίτ αναγκαστικά δεν ασχολούνται με άτομα, αλλά με μέσους αριθμούς και γενικευμένες τάσεις του μαζικού προτύπου. Αυτή η τεχνική που οπισθογραφεί και επικυρώνει τις λειτουργίες τους γίνεται, αναπόφευκτα, ένας συνήθης τρόπος σκέψης για την κοινωνία. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Williams: *"Almost one feels, in such a society, that nobody lives here: only classes, consumers and conventions."*[1052] που σημαίνει: *«Σε μια τέτοια κοινωνία, σχεδόν, αισθάνεται κανείς ότι δεν ζει κανένας άλλος εδώ, παρά μόνο τάξεις, καταναλωτές και συμβάσεις»*. Ωστόσο ο λειτουργικός τρόπος σκέψης των ελίτ ενισχύεται επίσης δυναμικά από τα ίδια τα στοιχεία που συνιστούν την αντίδραση εναντίον του. Η προσωπική εξέγερση επιβεβαιώνει την ατομικότητα σε αυτό τον κόσμο των απρόσωπων διαχωρισμών, ωστόσο αυτή η επιβεβαίωση συνήθως είναι επίσης μια απομάκρυνση από την κοινωνική σκέψη, η οποία εκφράζεται μέσω της θέσης «εγώ και η οικογένειά μου και οι φίλοι μου είμαστε πραγματικοί, οι υπόλοιποι είναι το σύστημα». Εντούτοις, όταν επεκταθεί επαρκώς, όχι μόνο επιβεβαιώνει την οπτική της ελίτ που ερμηνεύει τους ανθρώπους ως μάζες, αλλά επίσης μέσω της άρνησης ή του περιορισμού των πραγματικών σχέσεων, βοηθά τους ανθρώπους να θεωρούν τον εαυτό τους ως μάζες στις κοινωνικές τους σχέσεις. Δεν είναι τυχαίο, παρά ένα στοιχείο αυτής της δομής σκέψης, ότι οι όροι της προσωπικής εξέγερσης περιλαμβάνουν τόσο συχνά περιφρόνηση για τα άλλα πρόσωπα, όπως φανερώνουν οι εκφράσεις *το πλήθος*, *το κοπάδι* και *οι αδαείς μάζες*. Μπορεί να επιτευχθεί ένα σημείο προόδου όταν η μόνη πραγματικότητα εκφράζεται με τη θέση «εγώ και το πλήθος» και το κενό που αφήνει αυτή η συνθήκη καλύπτεται από την αποδοχή του «απρόσωπου» συστήματος. Ο ρομαντικός ατομικισμός και η αυταρχική και ασαφής κοινωνική σκέψη έτειναν επανειλημμένα να αλληλοσυνδέονται στις σύγχρονες κοινωνίες. Η εξουσία σε τέτοιες περιπτώσεις αιτιολογείται τελικά μέσα από το πρίσμα της απόγνωσης. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, επειδή συχνά ο ατομικισμός δεν πάει τόσο μακριά, θα επιβληθεί συνήθως ένας πρακτικός διαχωρισμός μεταξύ του «κοινωνικού» και του «προσωπικού», μεταξύ του «δημόσιου» και του «ιδιωτικού». Καταλήγοντας στο

[1051] Williams, 1965: 130
[1052] Williams, 1965: 130

σήμερα ο Williams αναφέρει*: "The last image of society, and in our own day the most powerful, is that which has separated society from man."*[1053] που σημαίνει: *«Η τελευταία εικόνα της κοινωνίας, και στις μέρες μας η πιο ισχυρή, είναι αυτή που έχει διαχωρίσει την κοινωνία από τον άνθρωπο»*.

5.1.2 Αναθεωρώντας τα κύρια λειτουργικά συστήματα της κοινωνίας

Que mía fe, señor, el pobre está inhabilitado de poder mostrar la virtud de liberalidad con ninguno, aunque en sumo grado la posea; y el agradecimiento que sólo consiste en el deseo es cosa muerta, como es muerta la fe sin obras.[1054]

Διότι, μα την πίστη μου, κύριε, ο φτωχός και ταπεινός είναι ανίκανος να μπορέσει να δείξει το φιλελευθερισμό του σε κανέναν, σ' οσονδήποτε μεγάλο βαθμό κι αν τον διαθέτει· κι η ευγνωμοσύνη που συνίσταται μόνο στο να την νιώθει κανείς είναι κάτι το νεκρό, όπως η πίστη δίχως έργα.[1055]

Οι κυρίαρχες κοινωνικές εικόνες που έχουμε κληρονομήσει της απόλυτης ιεραρχίας, της οργανωμένης αγοράς, της ελίτ και της μάζας, ακόμη και της αδελφοσύνης, όπως εκφράζονται στον αγώνα για την εξουσία, ομοιάζουν στο ότι τείνουν να περιορίσουν την κοινωνία σε δύο σφαίρες συμφερόντων, δύο είδη σκέψης, δύο εκδοχές κοινωνικής σχέσης· την πολιτική, που είναι το σύστημα λήψης αποφάσεων, και την οικονομία, που είναι το σύστημα συντήρησης. Ωστόσο, ισχυρίζεται ο Williams,: *"It is natural for ruling groups to think in this way, and to see the rest of life through these categories that are mostly closely involved with their power. It is less natural for the rest of us to see society as limited in this way, yet it is significant that even the most powerful reforming groups commit themselves to such a version. For what else is there?, we sometimes ask. When you have said politics and*

[1053] Williams, 1965: 131
[1054] Cervantes, 2018a: 641-642
[1055] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 807

economics you have said society; the rest is personal and incidental."[1056] που σημαίνει: *«Είναι φυσικό για τις κυρίαρχες ομάδες να σκέφτονται κατ' αυτόν τον τρόπο και να βλέπουν την υπόλοιπη ζωή μέσα από αυτές τις κατηγορίες που συνδέονται στενά με τη δύναμή τους. Είναι λιγότερο φυσικό για εμάς τους υπόλοιπους να βλέπουμε την κοινωνία περιορισμένη σε αυτόν τον τρόπο σκέψης. Ωστόσο, είναι σημαντικό ότι ακόμη και οι πιο ισχυρές μεταρρυθμιστικές ομάδες δεσμεύονται να διατηρήσουν αυτή την εκδοχή. "Γιατί, τι άλλο υπάρχει;", διερωτόμαστε καμιά φορά. Άμα πεις πολιτική και οικονομία έχεις πει κοινωνία, τα υπόλοιπα ανάγονται στη σφαίρα του προσωπικού και της τυχαιότητας»*.

Ο περιορισμός μιας κοινωνίας στα συστήματα λήψης αποφάσεων και συντήρησής της είναι στην πραγματικότητα γελοίος, δεν διστάζει να υποστηρίξει ο Williams. Είναι αναγκαίο να μάθουμε να βλέπουμε το κοινωνικό σύνολο ως ένα αντανακλαστικό που αντιδρά απέναντι στις διάφορες μορφές ταξικής κοινωνίας. Αν και η αληθινή φύση της κοινωνίας δεν είναι άλλη από την ανθρώπινη οργάνωση που στοχεύει στην εξυπηρέτηση κοινών αναγκών, στην περίπτωση της ταξικής κοινωνίας η αληθινή φύση της εμποτίζεται από τα φίλτρα των συμφερόντων της εξουσίας και της ιδιοκτησίας· γεγονός που κρίνεται μάλλον φυσικό για τις κυρίαρχες ομάδες. Στοχαζόμενος πάνω σε αυτή τη θέση, ο Ουαλός θεωρητικός υποστηρίζει: *"It has been the gravest error of socialism, in revolt against class societies, to limit itself, so often, to the terms of its opponents: to propose a political and economic order, rather than a human order. It is of course necessary to see the facts of power and property as obstacles to this order, but the alternative society that is proposed must be in wider terms, if it is to generate the full energies necessary for its creation."*[1057] που σημαίνει: *«Ήταν το σοβαρότερο λάθος του σοσιαλισμού, στην εξέγερση ενάντια στις ταξικές κοινωνίες, να περιορίζεται τόσο συχνά στους όρους των αντιπάλων του και να προτείνει μια πολιτική και οικονομική ιεραρχία, στη θέση μιας ιεραρχίας με βάση τον άνθρωπο. Είναι, βεβαίως, απαραίτητο να δούμε τα γεγονότα της εξουσίας και της ιδιοκτησίας ως εμπόδια στην καινούργια διευθέτηση του κοινωνικού συνόλου, αλλά η εναλλακτική κοινωνία που προτείνεται πρέπει να ορίζεται με ευρύτερους όρους, εάν θέλει να παράγει όλες τις αναγκαίες ενέργειες που απαιτούνται για τη δημιουργία της»*.

Πράγματι, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές που θα επιφέρουν κάποια τροποποίηση στην ιεραρχία, που θα έχει ως βάση τον άνθρωπο, ενδέχεται να επέλθουν.

[1056] Williams, 1965: 131
[1057] Williams, 1965: 131

Ωστόσο, εάν δεν πραγματοποιηθούν αυτοί οι συσχετισμοί, ο βαθμός αλλαγής θα είναι ο ελάχιστος δυνατός. Ένα καλό παράδειγμα αυτού του γενικού προβλήματος είναι το ζήτημα του ορισμού της εργασίας, το οποίο έχει συζητηθεί και, στη συνέχεια, αγνοηθεί από τη σοσιαλιστική παράδοση. Η κοινή έννοια, που αποδίδουμε πλέον στην εργασία, είναι η «προσπάθεια που ανταμείβεται με χρήματα», ενώ μια ανάλογη και συγκρίσιμη προσπάθεια, είτε «ιδιωτικής» είτε «δημόσιας» πρωτοβουλίας, περιγράφεται ως «δραστηριότητα ελεύθερου χρόνου» ή περιέργως ως «καλά έργα». Η σχέση μεταξύ εργασίας και προσπάθειας, που είναι το κεντρικό συμπέρασμα από την εμπειρία, έχει καταστεί κατ' αυτόν τον τρόπο θολή από τις μορφές ενός συγκεκριμένου είδους κοινωνίας, που εδραιώνει παράλληλα μια διάκριση μεταξύ της εργασίας που διεξάγεται «προς ίδιον όφελος» ή για κάποιον «εθελοντικό κοινωνικό σκοπό» και της εργασίας που γίνεται με σκοπό την αμοιβή. Είναι δύσκολο να μην το δούμε αυτό ως μια απλή αντανάκλαση μιας κοινωνίας οργανωμένης στη βάση της μισθωτής εργασίας, την οποία μια διαφορετική εκδοχή των κοινωνικών σχέσεων θα έπρεπε να αμφισβητήσει ριζικά. Στην καπιταλιστική κοινωνία η δυσκολία του κοινωνικού στοχαστή έγκειται στην αποσαφήνιση των δραστηριοτήτων που δεν σχετίζονται με την παραγωγή και την ανταλλαγή αγαθών. Τείνουμε να υποχωρούμε είτε στον παλιό ορισμό της «υπηρεσίας», που επιβεβαιώνεται από την επίμονη επιρροή της σκέψης μιας εδραιωμένης ιεραρχίας, είτε στην περίεργη ιδέα της «δραστηριότητας στον ελεύθερο χρόνο», που είναι ένα είδος ευγενικής καλής θέλησης μετά από το γεύμα. Αυτές οι έννοιες μπορεί να αποτελούν μια αληθινή ετυμηγορία για την παρούσα εμπειρία, η οποία υπαγορεύει ότι τα προσωπικά συμφέροντα και η υπηρεσία προς την κοινότητα πρέπει να τεθούν σε μια ξεχωριστή κατηγορία από την κανονική δουλειά μας. Ωστόσο αυτό το πρότυπο δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό από τους σοσιαλιστές, διατείνεται ο Williams. Η ενσωμάτωση της εργασίας στη ζωή και η ένταξη των δραστηριοτήτων που ονομάζουμε πολιτιστικές στην τυπική κοινωνική οργάνωση είναι οι βασικοί όροι μιας εναλλακτικής κοινωνικής μορφής. Υπό αυτό το πρίσμα το σύστημα λήψης αποφάσεων γίνεται κάτι περισσότερο από την παραδοσιακή εκδοχή της πολιτικής, αφού περιλαμβάνει αναγκαστικά, για παράδειγμα, τον έλεγχο της κατεύθυνσης και της φύσης της εργασίας μας. Ομοίως, όπως όλοι οι άνθρωποι και η εργασία τους γίνονται μέρος της διαδικασίας της συλλογικής κοινωνικής απόφασης, στην οποία κάνουμε λόγο για εργατική κοινότητα και όχι για αγορά εργασίας, έτσι και το σώμα των πραγματικών συμφερόντων, «ιδιωτικών» όσο και «δημόσιων», καθώς και η «δραστηριότητα στον ελεύθερο χρόνο» και η «εργασία», γίνεται ο κοινωνικός σκοπός.

Διασαφηνίζοντας περαιτέρω την οπτική του ο Williams αναφέρει: *"The tradition which I described in Culture and Society is important because it bases social thinking on our 'general humanity', rather than on the needs of the received system. […] social thinking must start from the […] human assumption, judging work and politics and property by the general needs of all the people in the society, rather than underwriting a particular system and working with its definitions. If socialism accepts the distinction of 'work' from 'life', which has then to be written off as 'leisure' and 'personal interests'; if it sees politics as 'government', rather than as the process of common decision and administration; if it continues to see education as training for a system, and art as grace after meals, […] if it is limited in these ways, it is simply a late form of capitalist politics, or just the more efficient organization of human beings around a system of industrial production. The moral decline of socialism is in exact relation to its series of compromises with older images of society and to its failure to sustain and clarify the sense of an alternative human order."*[1058] που σημαίνει: *«Η παράδοση που περιέγραψα στο Culture and Society είναι σημαντική γιατί βασίζει την κοινωνική σκέψη στο "σύνολο της ανθρωπότητας" και όχι στις ανάγκες ενός κοινώς αποδεκτού συστήματος. […] η κοινωνική σκέψη πρέπει να ξεκινά από την […] ανθρώπινη υπόθεση, κρίνοντας την εργασία, την πολιτική και την ιδιοκτησία με βάση τις γενικές ανάγκες όλων των ανθρώπων της κοινωνίας, αντί να διασφαλίζει τη διατήρηση ενός συγκεκριμένου συστήματος και να επεξεργάζεται τους ορισμούς του. Εάν ο σοσιαλισμός αποδεχτεί τη διάκριση της "εργασίας" από τη "ζωή", η οποία στη συνέχεια πρέπει να διαχωριστεί σε "δραστηριότητα στον ελεύθερο χρόνο" και στα "προσωπικά συμφέροντα", εάν βλέπει την πολιτική ως "κυβέρνηση", και όχι ως διαδικασία συλλογικής απόφασης και διοίκησης, εάν συνεχίζει να βλέπει την παιδεία ως εκπαίδευση για ένα σύστημα και την τέχνη ως ευγενική καλή θέληση μετά από τα γεύματα, […] εάν περιορίζεται σε αυτούς τους τρόπους, αποτελεί απλώς μια όψιμη μορφή καπιταλιστικής πολιτικής ή απλώς την πιο αποτελεσματική οργάνωση των ανθρώπων γύρω από ένα σύστημα βιομηχανικής παραγωγής. Η ηθική παρακμή του σοσιαλισμού έχει απόλυτη σχέση με τους πολυάριθμους συμβιβασμούς που έκανε σε σχέση με παλαιότερες εικόνες της κοινωνίας και με την αποτυχία του να διατηρήσει και να αποκρυσταλλώσει την αίσθηση μιας εναλλακτικής ιεραρχίας που θα έχει ως βάση τον άνθρωπο».*

[1058] Williams, 1965: 132-133

Η ύπαρξη του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία ορίστηκε παραδοσιακά ως ο άνθρωπος που ζει μέσα σε κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες βασίζονται είτε σε μια θεϊκή ιεραρχία ή σε μια κοινώς αποδεκτή ιεραρχία ή σε μια εδραιωμένη ιεραρχία. Αυτή η αντίληψη στη συνέχεια επεκτάθηκε αρχικά από θεωρητικούς που μελέτησαν την αγορά και, εκ των υστέρων, από σοσιαλιστές, όπως ο Μαρξ, και έλαβε τη μορφή του ανθρώπου ο οποίος βρίσκεται μέσα σε κοινωνικές σχέσεις που βασίζονται σε οικονομικές δραστηριότητες· ωστόσο, καθώς οι δραστηριότητες αλλάζουν, αλλάζει και η ιεραρχία. Παρότι φαίνεται πως η εκδοχή αυτή ήταν προτιμότερη, ο Williams εντοπίζει την παράλειψη μιας πλειάδας στοιχείων από τη συγκρότηση της οπτικής της. Ήταν εύλογο να συσχετιστεί το σύστημα λήψης αποφάσεων, η πολιτική, με το σύστημα συντήρησης, την οικονομία, παρόλα αυτά δύο κύρια είδη σχέσεων εξακολουθούσαν να αποκλείονται, ισχυρίζεται ο Ουαλός θεωρητικός. Αυτά ήταν, πρώτον, το σύστημα μάθησης και επικοινωνίας, το οποίο είναι τόσο κεντρικό για τον άνθρωπο όσο και τα συστήματα λήψης αποφάσεων και συντήρησης· και, δεύτερον, το σύμπλεγμα των σχέσεων που βασίζεται στη δημιουργία και στην ανάπτυξη της ζωής, το οποίο είναι, από πολλές απόψεις, εξαιρετικά μεταβλητό, ενώ εκφράζεται σε συγκεκριμένα συστήματα. Δεδομένου ότι αυτά τα ζωτικής σημασίας συστήματα αποκλείστηκαν από την τυπική κοινωνική σκέψη ή απλώς τους δόθηκαν υποδεέστερες θέσεις, κρίνεται αναπόφευκτη η ανάπτυξη διακριτών επιστημονικών πεδίων που έχουν ως στόχο τη μελέτη τους και τον τρόπο αντιμετώπισής τους. Μεγάλο μέρος της διαδικασίας της μάθησης και της επικοινωνίας θα μπορούσε εύλογα να εξηγηθεί ως κοινωνική εκπαίδευση, ως δευτερεύων κλάδος της πολιτικής, και ως επαγγελματική κατάρτιση, ως δευτερεύων κλάδος των οικονομικών. Ωστόσο είναι απολύτως σαφές ότι ένα ζωτικό μέρος της ανθρώπινης μάθησης και επικοινωνίας δεν μπορεί να περιοριστεί σε αυτά τα όρια· ούτε η τέχνη, ούτε η φιλοσοφία, ούτε η επιστήμη υπηρέτησαν ποτέ αποκλειστικά και μόνο τους ιδιαίτερους σκοπούς τους· ο κάθε κλάδος υπηρέτησε, επίσης, τη γενική ανάπτυξη της ανθρωπότητας. Σε μια ταξική κοινωνία αυτό το πρόβλημα αποφεύγεται με την περιγραφή των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων ως «φιλελεύθερων», κάνοντας ευθεία αναφορά στους «ελεύθερους ανθρώπους», που θεωρούνται τα άτομα που είναι αποδεσμευμένα, λόγω της θέσης τους, από τις επιταγές της πολιτικής και της οικονομίας. Ομοίως η εκπαίδευση, το σύστημα μάθησης και επικοινωνίας στην πιο επίσημη εκδοχή του, προοριζόταν για τους «ελεύθερους ανθρώπους», μια «φιλελεύθερη εκπαίδευση», ενώ για τους υπόλοιπους υπήρχε η κοινωνική και οικονομική κατάρτιση, γνωστή αντίστοιχα ως οικοδόμηση χαρακτήρων ή ηθική

διδασκαλία και ως επαγγελματική κατάρτιση ή τεχνική εκπαίδευση. Αυτός ο διαχωρισμός απέχει πολύ από οποιαδήποτε χρήσιμη κοινωνική σκέψη για τη μάθηση και την επικοινωνία· κατά συνέπεια η εξιδανίκευση και η υποβάθμιση ακολουθούν ως μέρη ενός ενιαίου σφάλματος. Επομένως η τέχνη υποβαθμίζεται ως απλή αντανάκλαση της βασικής οικονομικής και πολιτικής διαδικασίας, στην οποία θεωρείται παρασιτική, ή εξιδανικεύεται στη ξεχωριστή σφαίρα της αισθητικής. Ωστόσο, ισχυρίζεται ο Williams,: *"the creative element in man is the root both of his personality and his society; it can neither be confined to art nor excluded from the systems of decision and maintenance. To take account of human creativity the whole received basis of social thinking, its conception of what man in society is, must be deeply revised."*[1059] που σημαίνει: *«το δημιουργικό στοιχείο στον άνθρωπο είναι η ρίζα τόσο της προσωπικότητάς του όσο και της κοινωνίας του και δεν μπορεί ούτε να περιοριστεί στην τέχνη, ούτε να αποκλειστεί από τα συστήματα λήψης αποφάσεων και συντήρησης. Προκειμένου να ληφθεί υπόψη η ανθρώπινη δημιουργικότητα, ολόκληρη η κοινώς αποδεκτή βάση της κοινωνικής σκέψης, η αντίληψή της για το τι είναι ο άνθρωπος μέσα στην κοινωνία, πρέπει να αναθεωρηθεί βαθιά»*.

Η ανάπτυξη μιας διαφορετικής ψυχολογίας, εκτός από την κοινωνική θεωρία, πρέπει να γίνει κατανοητή με τον ίδιο τρόπο. Ένα δεδομένο σύστημα λήψης αποφάσεων και συντήρησης δεν αποδίδει πρωταρχική σημασία στη γέννηση και στη φροντίδα των ανθρώπων, αλλά την αντιμετωπίζει ως μια διαδικασία, μέσω της οποίας θα συνεχίσει να τροφοδοτείται. Με έναν τέτοιο τρόπο σκέψης οι άνθρωποι μπόρεσαν να απανθρωποποιήσουν τον εαυτό τους σε βαθμό, που αναφέρονται στα παιδιά ως «την πρώτη ύλη του μέλλοντος της χώρας» και, όταν αυτή η σκέψη αντιπαρατεθεί στην ιδέα της «αγοράς εργασίας», φράση που ακόμη και οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποιούν στην εποχή μας, σε ολόκληρο το καθεστώς της οικογένειας, σίγουρα της οικογένειας των άλλων ανθρώπων, έχει προκληθεί ήδη σημαντική υποβάθμιση. Ωστόσο ό,τι κι αν λεχθεί, σε αυτό το δημόσιο επίπεδο, οι περισσότεροι άνθρωποι σαφώς δεν πρόκειται να απομακρυνθούν από τη συνηθισμένη πεποίθησή τους ότι αυτή είναι η πραγματική και βαθύτερη ζωή τους. Παλαιότερα δεν χρειαζόταν να πει κάποιος, όπως υποστηρίζει η νέα ψυχολογία, ότι η συνηθισμένη εμπειρία του ως γονέα, παιδιού, αδελφού και συζύγου ήταν κεντρικής σημασίας για την ανάπτυξή του. Εάν η κοινωνική σκέψη απέκλεισε αυτή την εμπειρία, με την επιμονή της να αναφέρεται στον άνθρωπο που

[1059] Williams, 1965: 134

βρίσκεται μέσα σε κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες βασίζονται σε οικονομικές δραστηριότητες, κατάφερε απλώς να χειροτερεύσει τη θέση της και να διαχωρίσει την οικογενειακή και την προσωπική ζωή από τη ζωή της κοινωνίας. Ωστόσο, φυσικά, είναι σαφές ότι η οικογένεια, στις μεταβαλλόμενες μορφές της, δεν μπορεί να διαχωριστεί από την κοινωνία· είτε αποκτά το υποβαθμισμένο καθεστώς ενός μέσου τροφοδότησης και εκπαίδευσης, είτε αποκτά το εξιδανικευμένο καθεστώς που υπαγορεύει ότι μόνο οι οικογενειακές σχέσεις είναι πραγματικές. Η νέα ψυχολογία κατάφερε να καταδείξει ότι τα μοτίβα συναισθημάτων και συμπεριφορών, που αναπαράγονται μέσα από τις οικογενειακές σχέσεις, είναι στενά συνδεδεμένα με μορφές συναισθημάτων και συμπεριφορών που απαντώνται ευρύτερα στην κοινωνία. Η εξιδανίκευση ξεκίνησε, όταν υποστηρίχθηκε ότι κάθε κοινωνική συμπεριφορά, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών και οικονομικών μορφών, μπορούσε να εξηγηθεί με αυτούς τους πρωταρχικούς όρους· ένα λάθος πολύ παρόμοιο με εκείνο που, ξεκινώντας από την εμφανή δημιουργικότητα της τέχνης και της φιλοσοφίας, εξήγησε την κοινωνική ανάπτυξη με όρους της ιστορίας των μορφών και των ιδεών. Υπάρχει επαρκής βάση και στα δύο αυτά επιχειρήματα προκειμένου να ενθαρρυνθεί η απερίσκεπτη προέκτασή τους, που έχει γίνει πλέον κοινοτοπία. Ο διαχωρισμός των βασικών μορφών σχέσης, χωρίς αναφορά στην προφανή ιστορική και γεωγραφική τους ποικιλία, ήταν η πιο απερίσκεπτη προέκταση, αλλά ταυτόχρονα και η ένδειξη ανάγκης μιας πιο επαρκούς περιγραφής. Οι «μόνιμες» μορφές απέτυχαν, αλλά έστρεψαν την προσοχή μας στις μεταβλητές μορφές, και στη συνέχεια, με την αναγνώριση αυτών των στοιχείων, ήταν αλήθεια ότι δεν θα μπορούσαμε ποτέ ξανά να δούμε τις κοινωνικές σχέσεις με τους παλιούς περιορισμένους πολιτικοοικονομικούς τρόπους, διατείνεται ο Williams.

Πρέπει να προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε εκ νέου, από το υπάρχον πλέγμα συμφερόντων και κατευθυντήριων γραμμών, μιαν επαρκή αίσθηση της γενικής ανθρώπινης οργάνωσης. Είναι σαφές ότι η αντίδραση ενάντια στην αμιγώς πολιτική και οικονομική κοινωνική σκέψη μπορεί να διανύσει μεγάλο δρόμο. Το σύστημα λήψης αποφάσεων είναι σαφώς κρίσιμο, μπορεί κυριολεκτικά να είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου μιας κοινωνίας. Η οικονομική δραστηριότητα είναι εξίσου βασική, αφού η παραγωγή και η διανομή δεν είναι απαραίτητες μόνο για τη διατήρηση της ζωής, αλλά οι εξαιρετικά μεταβλητοί τρόποι με τους οποίους μπορούν να οργανωθούν, χρωματίζουν ξεκάθαρα ολόκληρη την ύπαρξή μας και σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται να την καθορίζουν. Συμπυκνώνοντας τη σκέψη του, ο Williams αναφέρει: *"The truth about a society, it would seem, is to be found in the actual relations, always*

exceptionally complicated, between the system of decision, the system of communication and learning, the system of maintenance and the system of generation and nurture. It is not a question of looking for some absolute formula, by which the structure of these relations can be invariably determined. The formula that matters is that which, first, makes the essential connexions between what are never really separable systems, and second, shows the historical variability of each of these systems, and therefore of the real organizations within which they operate and are lived."[1060] που σημαίνει: *«Η αλήθεια για μια κοινωνία, όπως αποδεικνύεται, βρίσκεται στις πραγματικές σχέσεις μεταξύ του συστήματος λήψης αποφάσεων, του συστήματος επικοινωνίας και μάθησης, του συστήματος συντήρησης και του συστήματος δημιουργίας και ανάπτυξης, οι οποίες είναι πάντα εξαιρετικά περίπλοκες. Δεν είναι θέμα αναζήτησης κάποιας απόλυτης φόρμουλας, με την οποία η δομή αυτών των σχέσεων να μπορεί να καθοριστεί απαρέγκλιτα. Η φόρμουλα που έχει σημασία είναι αυτή που, αρχικά, κάνει τις ουσιαστικές συνδέσεις μεταξύ αυτών των συστημάτων, τα οποία δεν είναι ποτέ στην πραγματικότητα διαχωρίσιμα, και, στη συνέχεια, καταδεικνύει την ιστορική μεταβλητότητα του καθενός συστήματος και, κατά συνέπεια, των πραγματικών οργανώσεων μέσα στις οποίες λειτουργούν και βιώνονται».* Ως εκ τούτου σε ορισμένες κοινωνίες, η οικογένεια είναι μεταξύ άλλων μια άμεση οικονομική οργάνωση, ενώ το σύστημα λήψης αποφάσεων καλύπτει ένα ευρύ πεδίο δραστηριοτήτων. Σε αυτή την περίπτωση οι σχέσεις μεταξύ των προσώπων θα έχουν πολύπλοκο, αλλά αρκετά ενιαίο χαρακτήρα, καθώς κάθε άτομο θα εμπλέκεται σε περισσότερα από ένα είδη δραστηριοτήτων με τα υπόλοιπα μέλη και οι σχέσεις που θα προκύπτουν, είτε συμπάθειας είτε έντασης είτε σύγκρουσης, θα είναι αναγκαίο να καταστούν λειτουργικές σε ολόκληρο το πεδίο. Σε διαφορετικές κοινωνίες, παρομοίως, οι σχέσεις τελικά αναπτύσσονται και γίνονται λειτουργικές σε ολόκληρο το πεδίο, αλλά η συνηθισμένη κατάσταση και, επομένως, η συνηθισμένη εμπειρία παρουσιάζουν ένα σύνολο φαινομενικά διακριτών σχέσεων, όπως είναι της εργασίας, της οικογένειας, της λήψης αποφάσεων ή της μάθησης. Η ανάπτυξη αυτού του είδους κοινωνιών οδήγησε στις συμβατικές περιγραφές και στους διαχωρισμούς μας, αν και σε κάθε πραγματική κοινωνία, εάν είμαστε ανοιχτοί στην εμπειρία, οι περιγραφές και οι διαχωρισμοί θα καταρρέουν συνεχώς, αφού κανείς δεν μπορεί ή δεν ζει πραγματικά όπως θα πρότεινε το μοντέλο των διακριτών ιεραρχιών. Αναγνωρίζοντας τη διαφορά μας με το παρελθόν,

[1060] Williams, 1965: 136

ο Williams επισημαίνει: *"Our contemporary experience of work, love, thought, art, learning, decision and play is more fragmented than in any other recorded kind of society, yet still, necessarily, we try to make connexions, to achieve integrity, and to gain control, and in part we succeed."*[1061] που σημαίνει: *«Η σύγχρονη εμπειρία μας από τη δουλειά, την αγάπη, τη σκέψη, την τέχνη, τη μάθηση, τη λήψη αποφάσεων και το παιχνίδι είναι πιο κατακερματισμένη από ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο καταγεγραμμένο είδος κοινωνίας, αλλά και πάλι, αναγκαστικά, προσπαθούμε να κάνουμε δεσμούς, να επιτύχουμε μια πλήρη ενσωμάτωση και να αποκτήσουμε τον έλεγχο, και εν μέρει το πετυχαίνουμε»*.

Η βαρύτητα της ανάλυσης αυτών των περιγραφών της κοινωνίας επικεντρώνεται γι' άλλη μια φορά στο γεγονός ότι αναφερόμαστε σε όρους εξέλιξης. Συνοψίζοντας τις απόψεις του ο Ουαλός θεωρητικός αναφέρει: *"Politics, economics, aesthetics, psychology are always, in part, systems of rules learned in a once living situation, and simply perpetuated unrevised. But each, similarly, is in part a creative effort, to explore new situations and to reach for an understanding which is also a response and a way of control and change. If in studying human organization we have emphasized not only relatedness but variability, it is to this crucial question of the nature and origin of change that we are inevitably directed."*[1062] που σημαίνει: *«Η πολιτική, η οικονομία, η αισθητική και η ψυχολογία είναι πάντα, εν μέρει, συστήματα κανόνων που τα μάθαμε υπό κάποιες συνθήκες διαβίωσης του παρελθόντος και, απλώς, διαιωνίζονται χωρίς καμία αναθεώρηση. Ωστόσο, το καθένα από αυτά αποτελεί, ομοίως, εν μέρει, μια δημιουργική προσπάθεια εξερεύνησης και κατανόησης νέων καταστάσεων, που αποτελεί, επίσης, μια απάντηση κι έναν τρόπο ελέγχου και αλλαγής. Αν κατά τη μελέτη της ανθρώπινης οργάνωσης η έμφαση δίδεται στη συνάφεια και στη μεταβλητότητα, τότε αναπόφευκτα κατευθυνόμαστε σε αυτό το κρίσιμο ζήτημα της φύσης και της προέλευσης της αλλαγής»*.

[1061] Williams, 1965: 136
[1062] Williams, 1965: 137

5.1.3 Μελετώντας την κοινωνική αλλαγή

The systems of decision, maintenance, learning and generation are necessarily conventional, in that they embody certain rules which in any real society run very deep.[1063]

Τα συστήματα λήψης αποφάσεων, συντήρησης, μάθησης και δημιουργίας είναι αναγκαστικά συμβατικά, καθώς ενσωματώνουν συγκεκριμένους κανόνες, οι οποίοι σε κάθε πραγματική κοινωνία διατρέχουν μεγάλο βάθος.

Συχνά αυτά τα συστήματα εκφράζονται μέσω μιας υλοποιημένης μορφής και με την συνεπακόλουθη κληρονομιά τους ως θεσμών, κληρονομούμε ένα πραγματικό περιβάλλον, το οποίο μας διαμορφώνει, αλλά και διαμορφώνουμε. Μαθαίνουμε αυτό το περιβάλλον στο σώμα μας, ενώ διδασκόμαστε τις συμβάσεις, διευκρινίζει ο Williams. Ωστόσο υπάρχει μια πραγματική ένταση πάντα, καθώς το περιβάλλον και οι συμβάσεις συγκρίνονται και αυτή η σύγκριση γίνεται τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Τα άτομα καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα, τα οποία επικοινωνώντας τα και συγκρίνοντάς τα μπορούν να χρησιμεύσουν στον σχηματισμό ή στην εδραίωση διαφορετικών συμβάσεων, με τις οποίες αλλάζουμε συνειδητά το περιβάλλον μας, ενώ σε κάθε περίπτωση, από την ίδια την ένταση μεταξύ του βιωμένου περιβάλλοντος και των κοινώς αποδεκτών συμβάσεων, θα προκύπτει μια διαδικασία λιγότερο συνειδητής αλλαγής.

Με βάση αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο, μπορούμε να μελετήσουμε ορισμένα είδη αλλαγών, όπως διαμορφώνονται στην πραγματικότητα. Ένα μεγάλο μέρος της ιστορίας μας καταδεικνύει την αλλαγή που επιτυγχάνεται μέσω της κατάκτησης, όταν μια ξένη ομάδα είναι αρκετά ισχυρή, ώστε να αναλάβει το σύστημα λήψης αποφάσεων ή ένα κεντρικό μέρος του. Η συχνή εμφάνιση αλλαγών αυτού του είδους οδήγησε, φυσικά, στην απομόνωση της άποψης ότι η πολιτική αποτελεί τον βασικό παράγοντα αλλαγής, ενώ συντέλεσε στην ερμηνεία του συστήματος λήψης αποφάσεων ως συστήματος εξουσίας. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι τα αποτελέσματα της κατάκτησης παρουσίασαν μεγάλη ποικιλομορφία. Το σύστημα λήψης αποφάσεων που

[1063] Williams, 1965: 137

δημιουργείται από τους κατακτητές πρέπει στην πράξη να αλληλεπιδρά με όλα τα άλλα στοιχεία της κατακτημένης κοινωνίας, ισχυρίζεται ο Ουαλός θεωρητικός. Κατ' επέκταση η οικονομία, όπως και ολόκληρο το σύστημα μάθησης και επικοινωνίας, μπορούν να αλλάξουν ριζικά, μέχρι του βαθμού της καταπίεσης και της αχρησίας μιας γλώσσας, με την αναπόφευκτη αντικατάστασή της από μια άλλη. Ωστόσο, όπως συμβαίνει συχνά, στοιχεία της κατακτημένης κοινωνίας θα επιμείνουν, είτε μέσα από την εμφάνιση κάποιας διαλλακτικότητας είτε παρά την αδιαλλαξία, ακόμη και στην περίπτωση της παρατεταμένης διάρκειας μιας κατάκτησης. Στην πραγματικότητα, ακόμη κι αν ολόκληρο το σύστημα λήψης αποφάσεων έχει αναληφθεί από μια ξένη ομάδα, μια δομή πραγματικών κοινωνικών σχέσεων θα αναδειχθεί, αφού οποιοδήποτε σύστημα λήψης αποφάσεων εδραιωθεί, όσο ισχυρό κι αν είναι, πρέπει να λειτουργεί σε πραγματικό υλικό και σε συμβατικό περιβάλλον. Οι κατακτητές ενδέχεται να αλλάζουν μαζί με τους κατακτημένους και, σε ακραίες περιπτώσεις, μπορεί οι δύο ομάδες να ομοιάσουν σε βαθμό, που να μην γίνεται εύκολα διακριτή η μία από την άλλη. Συνηθέστερα, θα επέλθει μια συνεχώς μεταβαλλόμενη ισορροπία. Στην περίπτωση της νορμανδικής κατάκτησης της Αγγλίας, για παράδειγμα, είναι αδύνατο να ισχυριστεί κανείς ότι δεν άλλαξε την αγγλική κοινωνία. Ωστόσο το τελικό αποτέλεσμα ήταν μια πολύ περίπλοκη αλλαγή, όπως φαίνεται πιο καθαρά στην ιστορία της γλώσσας, η οποία δεν προέκυψε ούτε ως νορμανδικά Γαλλικά ούτε ως Παλαιο-Αγγλική γλώσσα, αλλά ως μια νέα γλώσσα βαθιά επηρεασμένη και από τις δύο. Επομένως, ενώ η πολιτική αλλαγή θα είναι συχνά αποφασιστική, σχεδόν ποτέ δεν θα είναι απολύτως καθοριστική, βεβαιώνει ο Williams.

Η κατάκτηση εξελίσσεται μέσα από μια δομή πραγματικών σχέσεων που είναι συχνά τόσο μεγάλη σε κλίμακα, ώστε η σύνδεσή της με τις σχέσεις που υφίστανται εντός της κατακτημένης κοινωνίας να είναι εξαιρετικά έμμεση. Αυτό είναι το μέτρο της διαφοράς της από την κατά τα άλλα παρόμοια ανάληψη του συστήματος λήψης αποφάσεων από μια ομάδα ή τάξη σχηματισμένη εντός της κοινωνίας. Είτε η ανάληψη είναι ξαφνική και δραματική, όπως στην περίπτωση του εμφυλίου πολέμου και της επανάστασης, είτε μια αργή διαδικασία διείσδυσης και αλλαγής ελέγχου, συνήθως θα επηρεάσει ολόκληρη την ανάπτυξη της πραγματικής κοινωνίας, αφού η πολιτική αλλαγή θα εκφράζει ένα ολόκληρο πλέγμα γενικών αλλαγών. Οι οικονομικές εξηγήσεις, τόσο της κατάκτησης όσο και της εσωτερικής πολιτικής αλλαγής, έχουν εμβαθύνει ασύγκριτα την κατανόησή μας για την ιστορία, οδηγώντας μας πέρα από αυτό το είδος χυδαίας πολιτικής που αναλαμβάνει την εξουσία θέτοντάς τη ως

κυρίαρχο αυτοσκοπό, και αποδεικνύοντάς μας ότι το σύστημα λήψης αποφάσεων δεν είναι αφηρημένο, αλλά διαμορφώνεται από τα ζητήματα που καθορίζει. Ωστόσο, η απομόνωση της οικονομίας ως ο βασικός παράγοντας αλλαγής οδήγησε, με τη σειρά της, στην απλοποίηση και στον διαχωρισμό. Προεκτείνοντας τον συλλογισμό του ο Williams αναφέρει: *"It is indeed impossible to understand the modern world without understanding the growth and nature of capitalism, but it remains true that capitalist societies, in comparable stages of development, are still very different societies, in many respects, and that these differences are not accessible to the most refined kind of political-economic analysis. The danger is, when this has been realized, that we will make a new abstraction of the substance of these differences, as in many theories of culture: it is already a curiosity of language that society commonly indicates a political and economic system, and social life (the ordinary material of sociology) the whole range of activities and relationships which are not directly political or economic."*[1064] που σημαίνει: *«Είναι, πράγματι, αδύνατο να κατανοήσουμε τον σύγχρονο κόσμο χωρίς να κατανοήσουμε την ανάπτυξη και τη φύση του καπιταλισμού, αλλά είναι αλήθεια ότι οι καπιταλιστικές κοινωνίες, σε συγκρίσιμα στάδια ανάπτυξης, εξακολουθούν να είναι πολύ διαφορετικές κοινωνίες, από πολλές απόψεις, και αυτές οι διαφορές δεν γίνονται κατανοητές ακόμα και μέσα από την πιο βελτιστοποιημένη μέθοδο πολιτικοοικονομικής ανάλυσης. Ο κίνδυνος έγκειται στο ότι, μόλις κάνουμε αυτή τη συνειδητοποίηση, θα προβούμε σε καινούργιο διαχωρισμό της ουσίας αυτών των διαφορών, όπως σε πολλές θεωρίες της κουλτούρας· αποτελεί, ήδη, μια ιδιορρυθμία της γλώσσας το ότι η κοινωνία υποδεικνύει συνήθως ένα πολιτικό και οικονομικό σύστημα, ενώ η κοινωνική ζωή, που είναι το συνηθισμένο υλικό της κοινωνιολογίας, ολόκληρο το φάσμα των δραστηριοτήτων και των σχέσεων που δεν είναι άμεσα πολιτικές ή οικονομικές»*. Το πρότυπο των νοημάτων και των αξιών, μέσω του οποίου οι άνθρωποι διαβιώνουν ολόκληρη τη ζωή τους, μπορεί να θεωρηθεί για κάποιο χρονικό διάστημα αυτόνομο και εξελισσόμενο με τους δικούς του όρους, ωστόσο κρίνεται, τελικά, ουτοπικός ο διαχωρισμός αυτού του προτύπου από ένα αμιγώς πολιτικό και οικονομικό σύστημα, που μπορεί να επεκτείνει την επιρροή του στις πιο απροσδόκητες περιοχές συναισθημάτων και συμπεριφοράς. Αντίστοιχα, η απομόνωση του συστήματος μάθησης και επικοινωνίας, ως του βασικού παράγοντα αλλαγής, είναι εξίσου ουτοπική, υποδεικνύει ο Ουαλός θεωρητικός. Η κοινή συνταγή της εκπαίδευσης, ως ο βασικός

[1064] Williams, 1965: 139

παράγοντας αλλαγής, αγνοεί το γεγονός ότι η μορφή και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης επηρεάζονται και σε ορισμένες περιπτώσεις καθορίζονται, από τα πραγματικά συστήματα λήψης αποφάσεων και συντήρησης. Οι στοχαστές και οι καλλιτέχνες αποκαλύπτουν νέα νοήματα και αξίες, ενώ εκφράζουν παράλληλα και τα συμβατικά νοήματα και τις συμβατικές αξίες της κοινωνίας· ωστόσο η απομόνωση των πιο προβεβλημένων δημιουργών, ως βασικού παράγοντα αλλαγής, είναι τόσο ουτοπική όσο και η αγνόησή τους από κάποιο πολιτικό ή οικονομικό ντετερμινισμό. Οι στοχαστές και οι καλλιτέχνες, καθώς και η διεύρυνση της πρόσβασης στην εκπαίδευση έχουν επηρεάσει εμφανώς την κοινωνική αλλαγή, αλλά μόνο μέσα στο απαραίτητο πλαίσιο επικοινωνίας. Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν την τέχνη και τη σκέψη παραμορφώνοντας βαθιά τα καλλιτεχνικά έργα, προκειμένου να επιβεβαιώσουν τα δικά τους πρότυπα, τόσο συχνά, όσο τουλάχιστον μαθαίνουν πραγματικά από αυτά. Αντίστοιχα τα παιδιά, ενώ μαθητεύουν στο σχολείο, μαθαίνουν, εκτός από το συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών, και από ολόκληρο το κοινωνικό περιβάλλον τους, αν και στο μέλλον θα χρειαστεί να συγκρίνουν αυτά που έμαθαν με τις πρακτικές που εφαρμόζονται στην πραγματικότητα στην κοινωνία τους. Ομοίως, μπορούμε να δεχθούμε το επιχείρημα ότι οι αλλαγές στις προσωπικές σχέσεις, ιδιαίτερα μεταξύ γονέων και παιδιών, θα έχουν εμφανή κοινωνικά αποτελέσματα και μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αλλαγές αυτού του είδους, όπως η καλλιέργεια αγάπης και η ικανότητα αγάπης, είναι θεμελιώδεις για την ανάπτυξη μιας κοινωνίας. Μπορούμε αμέσως να συμφωνήσουμε στο ότι μεγάλο μέρος της βαθύτερης αίσθησης ανθρωπιάς που έχουμε μαθαίνεται μέσα σε αυτές τις σχέσεις, ωστόσο υπάρχει μια πολύ βαθιά κρίση στο σημείο μεταφοράς των αντιδράσεων και των αξιών που μαθαίνουμε από αυτόν τον στενό κόσμο στις συμβατικές αντιδράσεις και αξίες ενός λειτουργικού κοινωνικού συστήματος. Γι' άλλη μια φορά επιστρέφουμε στην οργάνωση ως σύνολο, αλλά με την ενεργό έννοια ότι η οργάνωση υπάρχει, αλλά και πρέπει να ανανεώνεται συνεχώς· ούτε το σύστημα κυριαρχεί, ούτε η μάθηση μεταμορφώνει, οι άνθρωποι υπόκεινται σε αλλαγή και επιφέρουν αλλαγή.

Μπορούμε να αντιληφθούμε, στρέφοντας τη ματιά μας στο παρελθόν, ότι οι ιδέες μας για τη φύση της κοινωνικής αλλαγής περιορίστηκαν από τις πραγματικές κοινωνίες και τις αντίστοιχες αντιλήψεις τους για τις σχέσεις, με αποτέλεσμα η έμφαση να δίδεται αναπόφευκτα στις αλλαγές της εξουσίας και της ιδιοκτησίας, στις κοινές τους μορφές κατάκτησης και επανάστασης, ή στην άνοδο και στην πτώση των τάξεων. Η σημασία που δόθηκε, ως αντιστάθμισμα αυτής της έμφασης, στα άτομα και στη

μάθηση και στην επικοινωνία, ήταν από μόνη της μια κοινωνική απάντηση, όχι μόνο στο στενό πλαίσιο της κοινωνίας που ερμηνεύεται ως εξουσία και ιδιοκτησία, αλλά σε πραγματικές αλλαγές που λάμβαναν χώρα, οι οποίες απελευθέρωναν σταδιακά τα άτομα και οικοδομούσαν συνεχώς διευρυνόμενα και ισχυρότερα μέσα μάθησης και επικοινωνίας. Στην παρούσα κατάσταση επιχειρούμε να προσπεράσουμε την έμφαση που δόθηκε και την αντίδραση που προκάλεσε, προσεγγίζοντας μια νέα, γενική αντίληψη της αλλαγής, επεξηγεί ο Ουαλός θεωρητικός. Η δημιουργική δύναμή μας είναι πιο εμφανής στη συνεχή βιομηχανική επανάστασή μας, η οποία επιβεβαιώνει συνεχώς την ικανότητά μας να αλλάξουμε τον κόσμο μας και οδηγεί σε πολύ πιο ανοιχτά συναισθήματα, σε πιο ειλικρινή προθυμία για αλλαγή από ό,τι θα μπορούσε να προβλέψει οποιαδήποτε προηγούμενη αντίληψη. Η δημοκρατική επανάσταση, ομοίως, είναι επίμονα δημιουργική με την έκκλησή της προς όλους μας να αναλάβουμε την εξουσία, προκειμένου να κατευθύνουμε τις ζωές μας. Επιπροσθέτως, παρατηρούμε, με όλο και μεγαλύτερη ευκρίνεια, την ανάδυση ενός νέου είδους αλλαγής, λόγω της ανάπτυξης των επικοινωνιών και της συνακόλουθης εμπειρίας μας από μια διευρυνόμενη κουλτούρα. Η άνοδος των δημοτικών γλωσσών ως νέων καναλιών γενικής μάθησης· η κυριαρχία της τυπογραφίας, η ασύρματη σύνδεση, ο κινηματογράφος και η τηλεόραση· η επέκταση των σιδηροδρόμων, των αυτοκινητοδρόμων και των αεροπορικών ταξιδιών· η ανάπτυξη του αλφαβητισμού και των συστημάτων καθολικής εκπαίδευσης· όλα αυτά έχουν μεταμορφώσει την ίδια την κοινωνική αλλαγή, επισημαίνει με ευστοχία ο Williams. Ωστόσο το αν αυτά τα μέσα χρησιμοποιούνται για δημιουργική ανάπτυξη ή, απλώς, ως νέοι τρόποι οργάνωσης παλαιότερων ανθρώπινων συστημάτων, παραμένει ερώτημα ανοιχτό. Τόσο η βιομηχανική επανάσταση, όσο και η επανάσταση στις επικοινωνίες κατανοούνται πλήρως μόνο υπό το πρίσμα της προόδου της δημοκρατίας, η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια απλή πολιτική αλλαγή, αλλά επιμένει, τελικά, στις αντιλήψεις μιας ανοιχτής κοινωνίας και της ελεύθερης συνεργασίας των ατόμων, οι οποίες από μόνες τους είναι ικανές να απελευθερώσουν τη δημιουργική δυνατότητα των αλλαγών στις εργασιακές δεξιότητες και στην επικοινωνία. Η μακρά επανάσταση, που βρίσκεται τώρα στο κέντρο της ιστορίας μας, δεν είναι για τη δημοκρατία ως πολιτικό σύστημα, ούτε για τη δίκαιη διανομή περισσότερων προϊόντων, ούτε για τη γενική πρόσβαση στα μέσα μάθησης και επικοινωνίας. Αυτού του είδους οι αλλαγές, αρκετά δύσκολες από μόνες τους, αντλούν νόημα και κατεύθυνση τελικά από νέες αντιλήψεις σχετικά με τον άνθρωπο και την κοινωνία, οι οποίες πολλές φορές έχει επιχειρηθεί να περιγραφούν

και να ερμηνευθούν· ίσως, όμως, αυτές οι αντιλήψεις να μπορούν να δοθούν μόνο στην εμπειρία. Οι μεταφορές της δημιουργικότητας και της ανάπτυξης επιδιώκουν να τις εφαρμόσουν, αλλά η έμφαση τώρα πρέπει να δοθεί στα ιδιαίτερα στοιχεία τους, προκειμένου να επιβεβαιωθούν.

Εκθέτοντας συνοπτικά την οπτική του, ο Williams αναφέρει: *"We have reasonably adequate and continuing accounts of the rise of industry and the growth of democracy in Britain. But we have no adequate history of our expanding culture: parts of the process have been documented, but have then too often been fitted into versions of change which seem to me to be passed, consciously or unconsciously, on prejudices that are a form of contemporary social action. [...] But also I see this cultural history as more than a department, a special area of change. In this creative area the changes and conflicts of the whole way of life are necessarily involved. This at least is my starting-point: where learning and communication are actual, and where through them we see the shapes of a society. What we see in this way we can try to put to use in a much wider area. We can try to say how, where we live, we see growth and change, perhaps in new ways that are decisively altering our received social thinking."*[1065] που σημαίνει: *«Έχουμε επαρκείς και συνεχείς περιγραφές για την άνοδο της βιομηχανίας και την ανάπτυξη της δημοκρατίας στη Βρετανία. Ωστόσο, δεν έχουμε επαρκή ιστορική γνώση της διευρυνόμενης κουλτούρας μας· μέρη της διαδικασίας έχουν καταγραφεί, αλλά, στη συνέχεια, πολύ συχνά έχουν ενσωματωθεί σε εκδοχές της αλλαγής που μου φαίνεται ότι βασίζονται, συνειδητά ή ασυνείδητα, σε προκαταλήψεις, οι οποίες αποτελούν μια μορφή σύγχρονης κοινωνικής δράσης. […] Ωστόσο, βλέπω αυτή την πολιτιστική ιστορία ως κάτι περισσότερο από ένα τμήμα, μια ειδική περιοχή αλλαγής. Σε αυτή τη δημιουργική περιοχή εμπλέκονται αναγκαστικά οι αλλαγές και οι συγκρούσεις ολόκληρου του τρόπου ζωής. Αυτό είναι τουλάχιστον το σημείο εκκίνησής μου, όπου η μάθηση και η επικοινωνία είναι πραγματική, και όπου μέσα από αυτές βλέπουμε τις μορφές μιας κοινωνίας. Ό,τι βλέπουμε με αυτόν τον τρόπο μπορούμε, στη συνέχεια, να προσπαθήσουμε να το χρησιμοποιήσουμε σε μια πολύ ευρύτερη περιοχή. Μπορούμε να προσπαθήσουμε να πούμε πώς, εκεί που ζούμε, βλέπουμε ανάπτυξη και αλλαγή, ίσως με νέους τρόπους που αλλάζουν αποφασιστικά την κοινώς αποδεκτή κοινωνική σκέψη μας»*.

[1065] Williams, 1965: 141-142

5.2 Διακρίνοντας την οπτική του Θερβάντες για τη φύση και την προέλευση της κοινωνικής αλλαγής μέσα από το κάδρο της απόλυτης ιεραρχίας

–¿Cómo, traidor? ¿Contra tu amo y señor natural
te desmandas? ¿Con quien te da su pan te atreves?
–Ni quito rey, ni pongo rey –respondió Sancho–,
sino ayúdome a mí, que soy mi señor.[1066]

-Βρε, προδότη! Βρε στον φυσικό σου κύριο πας κόντρα;
Μ' αυτόν που σου δίνει ψωμί και τρως τολμάς να τα βάλεις;
-Βασιλιά δε βγάνω βασιλιά δε βάνω, απάντησε ο Σάντσο,
παρά βοηθάω εμένα, που 'μαι ο κύριός μου.[1067]

Περιγράφοντας την αλλαγή του δον Κιχώτη, ο Θερβάντες αναφέρει: *"En resolución, él se enfrascó tanto en su letura, que se le pasaban las noches leyendo de claro en claro, y los días de turbio en turbio; y así, del poco dormir y del mucho leer se le secó el cerebro de manera que vino a perder el juicio. Llenósele la fantasía de todo aquello que leía en los libros, así de encantamientos como de pendencias, batallas, desafíos, heridas, requiebros, amores, tormentas y disparates imposibles; y asentósele de tal modo en la imaginación que era verdad toda aquella máquina de aquellas soñadas invenciones que leía, que para él no había otra historia más cierta en el mundo."*[1068] που σημαίνει: *«Τελικά, δόθηκε τόσο πολύ στα διαβάσματά του, που περνούσε τις νύχτες χωρίς να κλείνει μάτι και τις μέρες χωρίς να ξεθολώνει το μυαλό του. Κι έτσι, απ' το να κοιμάται λίγο κι απ' το να διαβάζει πολύ, του ξεράθηκε το τσερβέλο. Τόσο που κατέληξε να χάσει τα λογικά του. Του γέμισε η φαντασία απ' όλα εκείνα που διάβαζε στα βιβλία της ιπποσύνης, απ' τη μια πράγματα φανταστικά κι απ' την άλλη καβγάδες, μονομαχίες, προκλήσεις, λαβωματιές, ερωτικές εκμυστηρεύσεις, αγάπες, θύελλες και καταστροφές απίστευτες· και του κόλλησε με τέτοια δύναμη στο μυαλό του πως ήταν αλήθεια όλη εκείνη η φάμπρικα των απίθανων και αφάνταστων εφευρημάτων που διάβαζε, ώστε γι' αυτόν δεν υπήρχαν άλλα ιστορικά γεγονότα στον*

[1066] Cervantes, 2018b: 537-538
[1067] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 705
[1068] Cervantes, 2018a: 116

κόσμο»[1069]. Δίνοντάς μας περισσότερες πληροφορίες γι' αυτή τη μυστηριώδη μεταστροφή, προσθέτει ο δημιουργός μας: *"En efecto, rematado ya su juicio, vino a dar en el más estraño pensamiento que jamás dio loco en el mundo, y fue que le pareció convenible y necesario, así para el aumento de su honra como para el servicio de su república, hacerse caballero andante, e irse por todo el mundo con sus armas y caballo a buscar las aventuras y a ejercitarse en todo aquello que él había leído que los caballeros andantes se ejercitaban, deshaciendo todo género de agravio, y poniéndose en ocasiones y peligros donde, acabándolos, cobrase eterno nombre y fama."*[1070] που σημαίνει: *«Πράγματι, με σουριγμένο πια το μυαλό, έφτασε στο σημείο να κάνει την πιο αλλόκοτη σκέψη που 'κανε ποτέ τρελός στον κόσμο, κι ήταν ότι του φάνηκε αναγκαίο και βολικό, τόσο για τη δική του τιμή και υπόληψη όσο και για το καλό της κοινωνίας, να γίνει στρατοκόπος ιππότης και να γυρίσει σ' όλο τον κόσμο με τα άρματά του και τ' άλογό του, αναζητώντας περιπέτειες, για να εξασκηθεί σ' αυτό όπου είχε διαβάσει ότι εξασκούνταν οι στρατοκόποι ιππότες, τιμωρώντας κάθε είδους ατιμία και προσβολή κι εκθέτοντας τον εαυτό τους σ' αναποδιές και κινδύνους απ' όπου, αφού τους ξεπερνούσαν, εισέπρατταν αιώνια φήμη και δόξα. Φανταζόταν ο καημένος τον εαυτό του με το στέμμα, το λιγότερο λιγότερο, της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας· κι έτσι, μ' αυτούς τους τόσο ευχάριστους στοχασμούς, διεγερμένος απ' την παράξενη απόλαυση που 'νιωθε μέσα σε δαύτους, έσπευσε να θέσει σε εφαρμογή εκείνο που τόσο λαχταρούσε»*[1071]. Υπονοώντας, ίσως, τη γοητευτική επίδραση των ιπποτικών μυθιστορημάτων, ομολογεί ο πανδοχέας: *"Y como el cura dijese que los libros de caballerías que don Quijote había leído le habían vuelto el juicio, dijo el ventero: -No sé yo cómo puede ser eso; que en verdad que, a lo que yo entiendo, no hay mejor letrado en el mundo, y que tengo ahí dos o tres dellos, con otros papeles, que verdaderamente me han dado la vida, no sólo a mí, sino a otros muchos. Porque cuando es tiempo de la siega, se recogen aquí, las fiestas, muchos segadores, y siempre hay algunos que saben leer, el cual coge uno destos libros en las manos, y rodeámonos dél más de treinta, y estámosle escuchando con tanto gusto, que nos quita mil canas; a lo menos, de mí sé decir que cuando oyó decir aquellos furibundos y terribles golpes que los caballeros pegan, que me toma gana de hacer otro tanto, y que querría estar oyéndoles noches y días."*[1072] που σημαίνει: *«Κι*

[1069] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 66
[1070] Cervantes, 2018a: 117
[1071] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 67
[1072] Cervantes, 2018a: 441

όταν ο παπάς είπε πως αυτή τη ζημιά στο μυαλό του δον Κιχώτη την είχαν κάνει τα βιβλία της ιπποσύνης που 'χε διαβάσει, είπε ο πανδοχέας: - Δεν καταλαβαίνω πώς μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο, γιατί, απ' όσο ξέρω, δεν υπάρχει καλύτερο ανάγνωσμα στον κόσμο· έχω στην κάμαρά μου δυο-τρία από δαύτα, μαζί μ' άλλα χαρτιά, που, στ' αλήθεια το λέω, μου 'χει δώκει ζωή όχι μόνον εμένα, μα και σε πολλούς άλλους. Γιατί, όταν έχουμε θέρο, μαζεύονται εδώ ένα σωρό θεριστές, και πάντα υπάρχει κάποιος από δαύτους που ξέρει να διαβάζει, οπόταν καθόμαστε γύρω-τριγύρω του πάνω από τριάντα νομάτοι και τον ακούμε με τέτοια άρεση, που μας παίρνει από μέσα μας χίλιες έγνοιες και σκοτούρες· εγώ τουλάχιστον μπορώ να πω πως όταν ακούω για κείνες τις φοβερές και τρομερές χτυπιές που δίνουν οι ιππότες, έτσι μου 'ρχεται να κάνω κι εγώ το ίδιο, και θα 'θελα να περνούσα μερόνυχτα ολάκερα ακούγοντας»[1073].

Αν και αρχικά η ευθύνη για την αλλαγή του δον Κιχώτη επιρρίπτεται στα βιβλία υπονοώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τη μεταμορφωτική επίδραση της μόρφωσης στον άνθρωπο, τα βαθύτερα αίτια αλλαγής ο Θερβάντες τα εντοπίζει σε άλλες περιοχές της πραγματικότητας, οι οποίες σχετίζονται με τις αξίες, βάσει των οποίων συνδέονται τα άτομα και βιώνουν τη ζωή τους μέσα σε κάποιο κοινωνικό σχήμα: *"-Dichosa edad y siglos dichosos aquellos a quien los antiguos pusieron nombre de dorados, y no porque en ellos el oro (que en esta nuestra edad de hierro tanto se estima) se alcanzase en aquella venturosa sin fatiga alguna, sino porque entonces los que en ella vivían ignoraban estas dos palabras de tuyo y mío. Eran en aquella santa edad todas las cosas comunes; a nadie le era necesario para alcanzar su ordinario sustento tomar otro trabajo que alzar la mano y alcanzarle de las robustas encinas, que liberalmente les estaban convidando con su dulce y sazonado ruto. […] Todo era paz entonces, todo amistad, todo concordia […] Entonces sí que andaban las simples y hermosas zagalejas de valle en valle y de otero en otero, en trenza y en cabello, sin más vestidos de aquellos que eran menester para cubrir honestamente lo que la honestidad quiere y ha querido siempre que se cubra, y no eran sus adornos de los que ahora se usan […] Entonces se decoraban los conceptos amorosos del alma simple y sencillamente del mesmo modo y manera que ella los concebía, sin buscar artificioso rodeo de palabras para encarecerlos. No había la fraude, el engaño ni la malicia mezcládose con la verdad y la llaneza. La justicia se estaba en sus propios términos, sin que la osasen turbar ni ofender los del favor y los del interese, que tanto ahora la menoscaban, turban*

[1073] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 511-512

y persiguen. La ley del encaje aún no se había sentado en el entendimiento del juez, porque entonces no había que juzgar, ni quién fuese juzgado. Las doncellas y la honestidad andaban, como tengo dicho, por dondequiera, sola y señora, sin temor que la ajena desenvoltura y lascivo intento le menoscabasen, y su perdición nacía de su gusto y propia voluntad. Y agora, en estos nuestros detestables siglos, no está segura ninguna, aunque la oculte y cierre otro nuevo laberinto como el de Creta"[1074] που σημαίνει: *«Ευτυχισμένη η εποχή κι ευτυχισμένοι οι αιώνες εκείνοι που οι αρχαίοι τούς αποκάλεσαν χρυσούς, όχι επειδή ο χρυσός, που τόσο εκτιμάται στη σημερινή μας εποχή του σιδήρου, αποκτιόταν χωρίς κανένα κόπο εκείνους τους ευδαίμονες καιρούς, αλλά επειδή οι άνθρωποι που ζούσαν τότε σ' αυτούς αγνοούσαν τις δύο λέξεις δικό μου και δικό σου. Εκείνη την άγια εποχή όλα τα πράγματα ήταν κοινά· κανείς δεν είχε ανάγκη, για να εξασφαλίσει τον επιούσιο, να κάνει άλλο κόπο παρά να σηκώσει το χέρι και να τον αποσπάσει από τις εύρωστες βελανιδιές, που τον προσκαλούσαν μεγαλόδωρα να γευτεί τον γλυκό και γινωμένο τους καρπό. […] Όλα τότε ήταν ειρήνη, όλα φιλία, όλα ομόνοια […] Τότε πράγματι γύριζαν οι απλές κι όμορφες βοσκοπούλες από λαγκάδι σε λαγκάδι κι από ακρόλοφο σ' ακρόλοφο, με τα μαλλιά πλεξούδες ή ξέπλεκα, χωρίς περισσότερα φορέματα απ' όσα χρειάζονταν για να καλύπτουν με σεμνότητα ό,τι η σεμνότητα θέλει και ήθελε ανέκαθεν να καλύπτεται· και τα στολίσματά τους δεν ήταν απ' αυτά που είναι σήμερα του συρμού […] Τότε οι ερωτικές συλλήψεις της ψυχής εκφράζονταν απλά και ανυπόκριτα, έτσι ακριβώς όπως είχαν συλληφθεί, χωρίς ν' αναζητώνται επίπλαστες περιφράξεις για να τις εξωραΐσουν. Η απάτη, ο εμπαιγμός κι η μοχθηρότητα δεν συμφύρονταν με την αλήθεια και την ευθύτητα. Η δικαιοσύνη έμενε χαρακωμένη στα δικά της όρια, χωρίς να τολμούν να τη διαταράξουν ή να την προσβάλουν οι εύνοιες και τα συμφέροντα, που τόσο την παραβλάπτουν, την αναστατώνουν και την κατατρέχουν τώρα. Η κατ' αναλογίαν εφαρμογή του νόμου δεν είχε αφεθεί στη διάκριση και στη διάθεση του δικαστή, επειδή τότε δεν υπήρχε τίποτε να δικάσουν και κανείς να δικαστεί. Οι κόρες κι η σεμνότητα, όπως είπα, τριγύριζαν οπουδήποτε ήθελαν, μόνες και κυρίες του εαυτού τους, χωρίς το φόβο μήπως τις βλάψουν η αναισχυντία και τα ακόλαστα σχέδια των άλλων, και ο χαμός τους γεννιόταν από τη δική τους επιθυμία και βούληση. Και τώρα, σ' αυτούς τους απεχθείς καιρούς μας, καμία δεν είναι ασφαλής, έστω και αν την κρύψει και την κρατήσει έγκλειστη ένας νέος*

[1074] Cervantes, 2018a: 194-196

λαβύρινθος σαν αυτόν της Κρήτης»[1075]. Οι κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν με την αλλαγή του αιώνα φαίνεται ότι ώθησαν τον ιδαλγό στο να ενδυθεί με την πανοπλία του περιπλανώμενου ιππότη, αρνούμενος να συμβαδίσει με τα νέα ήθη και τις συνήθειες που άρχιζαν να εγκαθιδρύονται.

Γνωρίζοντας βαθιά τον άνθρωπο και υπακούοντας στις προσταγές της κληρονομικότητας, η ανάγνωση που κάνει ο Θερβάντες σχετικά με την ποικιλομορφία των ανθρώπων και τις ιδιαίτερες δυνατότητές τους βασίζεται, μάλλον, στο γένος, παρά σε οποιαδήποτε εξωγενή αλλαγή: *"-El linaje, prosapia y alcurnia querríamos saber -replicó Vivaldo. A lo cual respondió don Quijote: -No es de los antiguos Curcios, Gayos y Cipiones romanos, ni de los […] pero es de los del Toboso de la Mancha, linaje, aunque moderno, tal que puede dar generoso principio a las más ilustres familias de los venideros siglos. Y no se me replique en esto, si no fuere con las condiciones que puso Cervino al pie del trofeo de las armas de Orlando, que decía: Nadie las mueva que estar no pueda con Roldán a prueba. -Aunque el mío es de los Cachopines de Laredo -respondió el caminante-, no le osaré yo poner con el del Toboso de la Mancha, puesto que, para decir verdad, semejante apellido hasta ahora no ha llegado a mis oídos."*[1076] που σημαίνει: *«-Γενεαλογικό δέντρο, προέλευση και καταγωγή θα θέλαμε να μάθουμε, παρατήρησε ο Βιβάλδο. Όπου απάντησε ο δον Κιχώτης: -Δεν κατάγεται απ' τους αρχαίους Ρωμαίους Κούρτιους, Γάιους και Σκιπίωνες, ούτε απ' τους […] παρά κατάγεται απ' αυτούς του Τομπόσο της Μάντσας, γένος τέτοιο, που αν και σύγχρονο μπορεί να δώσει γενναιόδωρη αρχή στις πιο σημαντικές οικογένειες των επερχόμενων αιώνων. Και μη μου φέρει κανείς αντίρρηση, αν δεν το κάνει με τους όρους που 'βαλε ο Θερβίνο στο τρόπαιο των όπλων του Ορλάνδου, όταν έλεγε: "Κανείς να μην τα πάρει, πάρεξ όσο ο Ρολδάν αν είναι παλικάρι". -Μολονότι το δικό μου είναι απ' τους Κατσοπίνους του Λαρέδο, απάντησε ο οδοιπόρος, δεν θα τολμήσω ποτέ να το συγκρίνω μ' αυτό του Τομπόσο της Μάντσας, διότι, για να πω την καθαρά αλήθεια, παρόμοιο επίθετο μέχρι τώρα δεν έχει φτάσει στ' αυτιά μου»*[1077] . Εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για τους Μαντσέγους και ενισχύοντας την πεποίθηση, που υπαγορεύει ότι ο τόπος καταγωγής φέρει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, υποστηρίζει: *"-No os fiéis en eso, Sancho, porque la gente manchega es tan colérica como honrada y no consiente*

[1075] Μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, 2019α, σσ. 149-151
[1076] Cervantes, 2018a: 214
[1077] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 191

cosquillas de nadie. Vive Dios que si os huele, que os mando mala ventura.''[1078] που σημαίνει: *«-Μην εμπιστεύεσαι, Σάντσο, σε δαύτες, γιατί οι Μαντσέγοι είναι τόσο θυμωσιάρηδες όσο και ντόμπροι άνθρωποι, και δε σηκώνουν αστεία από κανέναν. Βάρδα μη σας πάρουν μυρουδιά, γιατί θα την έχετε πολύ άσκημα»*[1079]. Δεν διστάζει, μάλιστα, να εξάγει συμπεράσματα για τον χαρακτήρα και την προδιάθεση των ανθρώπων, βασιζόμενος στα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους: *''Era el bachiller, aunque se llamaba Sansón, no muy grande de cuerpo, aunque muy gran socarrón; de color macilenta, pero de muy buen entendimiento; tendría hasta veinte y cuatro años, carirredondo, de nariz chata y de boca grande, señales todas de ser de condición maliciosa y amigo de donaires y de burlas''*[1080] που σημαίνει: *«Ήταν ο Απόφοιτος, αν και λεγόταν Σαμψών, όχι πολύ μεγαλόσωμος, όμως πολύ πονηρός· με μουντή όψη, αλλά μ' αστραφτερό μυαλό· θα 'ταν το πολύ είκοσι τεσσάρων χρονών, στρογγυλοπρόσωπος, πλακουτσομύτης και με μεγάλο στόμα, σημάδια όλα αυτά πως είχε φτασιά μοχθηρή και πως του άρεσαν οι εξυπνάδες και τ' αστεία»*[1081].

Αναφερόμενος στις γενεαλογίες και στην τύχη που τις συνοδεύει υποστηρίζει: *''-así que, por esta falta, temo perder lo que mi brazo tiene bien merecido. Bien es verdad que yo soy hijodalgo de solar conocido, de posesión y propriedad y [de] devengar quinientos sueldos, y podría ser que el sabio que escribiese mi historia deslindase de tal manera mi parentela y decendencia, que me hallase quinto o sesto nieto de rey. Porque te hago saber, Sancho, que hay dos maneras de linajes en el mundo: unos que traen y derivan su decendencia de príncipes y monarcas, a quien poco a poco el tiempo ha deshecho, y han acabado en punta, como pirámide puesta al revés; otros tuvieron principio de gente baja, y van subiendo de grado en grado, hasta llegar a ser grandes señores. De manera que está la diferencia en que unos fueron, que ya no son, y otros son, que ya no fueron; y podría ser yo déstos, que, después de averiguado, hubiese sido mi principio grande y famoso, con lo cual se debía de contentar el rey mi suegro, que hubiere de ser''*[1082] που σημαίνει: *«-Μ' άλλα λόγια φοβάμαι μην, από έλλειψη αποδεικτικών στοιχείων, χάσω αυτό που το μπράτσο μου τ' αξίζει και με το παραπάνω. Βέβαια, όλοι ξέρουν ότι είμαι ιδαλγός με παλιό αρχοντικό σπίτι, με ακίνητη και κινητή περιουσία, κι ότι δικαιούμαι αποζημίωση των πεντακοσίων· ακόμα ακόμα,*

[1078] Cervantes, 2018b: 115
[1079] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 103
[1080] Cervantes, 2018b: 62
[1081] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 53
[1082] Cervantes, 2018a: 302

μπορεί ο σοφός που θα συγγράψει την ιστορία μου να διερευνήσει τόσο βαθιά το γενεαλογικό μου δέντρο, που ν' ανακαλύψει πως είμαι πέμπτος ή έκτος ανεψιός βασιλιά. Διότι, πρέπει να ξέρεις Σάντσο, ότι υπάρχουν δύο είδη γενεαλογιών στον κόσμο: εκείνες που έλκουν την καταγωγή από πρίγκηπες και μονάρχες, αλλά που με το πέρασμα του καιρού σιγά σιγά φθίνουν και μαζεύονται, ώσπου καταλήγουν σ' ένα σημείο, σαν αναποδογυρισμένη πυραμίδα, κι εκείνες που είχαν αρχή από ανθρώπους της σειράς που σιγά σιγά ανεβαίνουν ώσπου καταλήγουν να γίνουν μεγάλοι και τρανοί. Με άλλα λόγια, οι πρώτοι ήσαν, αλλά πια δεν είναι, κι οι δεύτεροι είναι, αλλά δεν ήσαν ποτέ. Όσον αφορά εμένα, θα μπορούσε να διαπιστωθεί ότι οι ρίζες μου υπήρξαν σπουδαίες και ξακουστές, γεγονός που θα ευχαριστούσε το βασιλιά και μέλλοντα πεθερό μου»[1083]. Ακόμα και ο Σάντσος φαίνεται να νιώθει την ανάγκη να μας κάνει γνωστό το γενεαλογικό δέντρο του, προκειμένου να καταστήσει σαφή τα γνωρίσματά του: *"-Sí digno -respondió Sancho, enternecido y llenos de lágrimas los ojos, y prosiguió-: No se dirá por mí, señor mío, el pan comido y la compañía deshecha; sí, que no vengo yo de alguna alcurnia desagradecida; que ya sabe todo el mundo, y especialmente mi pueblo, quién fueron los Panzas, de quien yo deciendo, y más, que tengo conocido y calado por muchas buenas obras, y por más buenas palabras, el deseo que vuestra merced tiene de hacerme merced; y si me he puesto en cuentas de tanto más cuanto acerca de mi salario, ha sido por complacer a mi mujer"*[1084] που σημαίνει: *«-Καταδέχομαι, φώναξε ο Σάντσο κατασυγκινημένος και με τα μάτια γεμάτα δάκρυα, και συνέχισε: Δε θα μιλήσω εγώ, καλέ μου αφέντη, για το ψωμί που 'φαγα και την παρέα που 'χασα· ούτε γεννήθηκα από καμιάν αχάριστη φαμελιά, γιατί ξέρει ο κόσμος όλος κι ιδιαίτερα το χωριό μου, ποιοι ήταν οι Πάνθηδες, απ' όπου εγώ κατάγομαι· κι ακόμα ακόμα, έχω πάρει από πολλά καλά έργα κι από περισσότερα καλά λόγια την επιθυμία που 'χει η ευγενεία σας να μου κάνετε μια τόσο ευγενικιά χάρη· κι αν ο καημένος εγώ γύρεψα να μου κοπεί κάποιος μιστός, το 'κανα για να φχαριστήσω τη γυναίκα μου»*[1085]. Με παραδειγματική μετριοφροσύνη μας διδάσκει ο Σάντσος την εκτίμηση που πρέπει να οφείλουμε στις γενεές μας: *"-Pero no hay de qué maravillarse, si tuve en mi linaje por parte de mi padre los dos más excelentes mojones que en luengos años conoció la Mancha"*[1086] που σημαίνει: *«-Και μη με θαυμάζετε εμένα, αν είχα την τύχη να 'ναι οι πρόγονοί μου από πάππου προς πάππο*

[1083] Μετάαφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 317-318
[1084] Cervantes, 2018b: 96
[1085] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 97
[1086] Cervantes, 2018b: 144

κρασοδοκιμαστές, και τέτοιοι που δύο μπαρμπάδες μου, δύο αδελφοί, να ονομαστούν οι πιο σπουδαίοι κι ικανοί μέσα σ' όλη τη Μάντσα!»[1087]. Και καθώς διακρίνονται για την απλοϊκότητά τους, ο Σάντσος αναφέρει: *"-Dos linajes solos hay en el mundo, como decía una agüela mía, que son el tener y el no tener, aunque ella al del tener se atenía; y el día de hoy, mi señor don Quijote, antes se toma el pulso al haber que al saber: un asno cubierto de oro parece mejor que un caballo enalbardado."*[1088] που σημαίνει: *«-Δύο σόγια όλα κι όλα υπάρχουν στον κόσμο, έλεγε η μακαρίτισσα η γιαγιά μου: το να 'χεις, και το να μην έχεις· και βέβαια εκείνη παραδεχόταν το να 'χεις· και την σήμερον ημέραν, κύριέ μου δον Κιχώτη, πιο πολύ αξίζει ο πλούσιος απ' το σοφό· ένας γαϊδαράκος φορτωμένος χρυσάφι είναι χίλιες φορές καλύτερος από 'να άτι λαμπροστολισμένο»*[1089].

Λες και η ανάγνωση του κόσμου είναι κατά βάθος τόσο απλή, ο Θερβάντες μάς λύνει κάθε απορία σχετικά με τα είδη των γενεαλογιών: *"-Tienes mucha razón, sobrina, en lo que dices –respondió don Quijote–, y cosas te pudiera yo decir cerca de los linajes, que te admiraran, pero por no mezclar lo divino con lo humano, no las digo. Mirad, amigas: a cuatro suertes de linajes, y estadme atentas, se pueden reducir todos los que hay en el mundo, que son éstas: unos, que tuvieron principios humildes, y se fueron estendiendo y dilatando hasta llegar a una suma grandeza; otros, que tuvieron principios grandes, y los fueron conservando y los conservan y mantienen en el ser que comenzaron; otros, que aunque tuvieron principios grandes, acabaron en punta, como pirámide, habiendo disminuido y aniquilado su principio hasta parar en nonada, como lo es la punta de la pirámide, que respecto de su basa o asiento no es nada; otros hay, y éstos son los más, que ni tuvieron principio bueno ni razonable medio, y así tendrán el fin, sin nombre, como el linaje de la gente plebeya y ordinaria."*[1090] που σημαίνει: *«-Έχεις πολύ δίκιο, ανεψιά, σ' αυτό που λες, απάντησε ο δον Κιχώτης, και θα μπορούσα να σου πω εγώ πράματα για τις γενεαλογίες, που σε κάνουν να θαυμάσεις. Όμως για να μην μπερδέψουμε τα θεία με τ' ανθρώπινα, δεν σ' τα λέω. Ακούστε, φίλες μου: σε τέσσερις ομάδες μπορούμε να κατατάξουμε τις γενεαλογίες που υπήρξαν και υπάρχουν στον κόσμο, τις εξής: αυτές που έχουν ταπεινή αρχή και προέλευση, και που, αφού απλώθηκαν κι επεκτάθηκαν· φτάσαν σ' ένα ύψιστο μεγαλείο· εκείνες που, έχοντας υψηλή προέλευση, τη διατήρησαν και τη διατηρούν στο αρχικό τους ύψος· αυτές που, αν κι είχαν*

[1087] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 162
[1088] Cervantes, 2018b: 211
[1089] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 249
[1090] Cervantes, 2018b: 88

υψηλή προέλευση, κατέληξαν σ' ένα σημείο, όπως η πυραμίδα, έχοντας ελαττώσει κι εκμηδενίσει την αρχή τους σ' ένα τίποτα, όπως συμβαίνει με την κορυφή της πυραμίδας, που αντίθετα με τη βάση της και το υπόλοιπο σώμα της, είναι άυλη· τέλος εκείνες (που 'ναι κι οι περισσότερες) που ούτε αρχή ούτε μέση καλή είχαν, και που θα 'χουν ένα τέλος εξίσου άσχημο και άσημο, πράγμα που συμβαίνει στους πληβείους, δηλαδή στη μεγάλη μάζα των ανθρώπων»[1091].

Αποδίδοντας, παράλληλα, και στο φύλο την προνομιακή θέση που του αρμόζει στην ανάπτυξη ιδιαίτερων γνωρισμάτων, ο δημιουργός μας υποστηρίζει: *"-El mismo día que pareció Leandra la despareció su padre de nuestros ojos, y la llevó a encerrar en un monesterio de una villa que está aquí cerca, esperando que el tiempo gaste alguna parte de la mala opinión en que su hija se puso. Los pocos años de Leandra sirvieron de disculpa de su culpa, a lo menos con aquellos que no les iba algún interés en que ella fuese mala o buena; pero los que conocían su discreción y mucho entendimiento no atribuyeron a ignorancia su pecado, sino a su desenvoltura y a la natural inclinación de las mujeres, que, por la mayor parte, suele ser desatinada y mal compuesta."*[1092] που σημαίνει: *«-Την ίδια νύχτα που ξαναεμφανίστηκε η Λεάντρα, την εξαφάνισε ο πατέρας της απ' τα μάτια όλου του χωριού, πηγαίνοντάς τη σ' ένα μοναστήρι μιας μικρής πόλης, όχι μακριά από δω, ελπίζοντας πως με τον καιρό θα λησμονιόταν η κακή εντύπωση που 'χε σχηματίσει ο κόσμος εις βάρος της. Η μικρή ηλικία της Λεάντρας βοήθησε να συγχωρεθεί το παραστράτημά της, τουλάχιστον από κείνους που δεν είχαν κανένα συμφέρον απ' το να 'ναι εκείνη καλή ή κακή· όμως όσοι ξέραν τη σύνεσή της και την εξυπνάδα της δεν απέδωσαν σ' άλλη αιτία το φταίξιμό της παρά στην έμφυτη κλίση των γυναικών, που στις πιο πολλές περιπτώσεις είναι ασυγκράτητη και ανεξέλεγκτη»*[1093]. Η γυναικεία φύση παραμένει αναλλοίωτη μέσα στους αιώνες, φαίνεται να ισχυρίζεται ο ιδαλγός: *"-Pero, con todo eso yo me esforzaré a decir una historia […] Así que, yendo días y viniendo días, el diablo, que no duerme y que todo lo añasca, hizo de manera que el amor que el pastor tenía a la pastora se volviese en omecillo y mala voluntad; y la causa fue, según malas lenguas, una cierta cantidad de celillos que ella le dió, tales, que pasaban de la raya y llegaban a lo vedado; y fue tanto lo que el pastor la aborreció de allí adelante, que, por no verla, se quiso ausentar de aquella tierra e irse donde sus ojos no la viesen jamás. La Torralba, que se vio desdeñada del Lope,*

[1091] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 86
[1092] Cervantes, 2018a: 649-650
[1093] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 818

luego le quiso bien, más que nunca le había querido. -Esa es natural condición de mujeres -dijo Don Quijote-: desdeñar a quien las quiere y amar a quien las aborrece. Pasa adelante, Sancho."[1094] που σημαίνει: *«-Όμως, δεν πειράζει, θα βάλω τα δυνατά μου να πω μια ιστορία […] Το λοιπόν, περνώντας η μια μέρα κι έρχοντας η άλλη, ο διάολος που σ' όλα ανακατεύεται έκανε ώστε η αγάπη που της είχε ο τσοπάνος να γυρίσει σε έχθρητα και κακιά θέληση· κι η αιτία ήταν, όπως λεν οι κακές γλώσσες, που εκείνη ήθελε να τον κάνει να ζηλεύει, το παράκανε όμως η καλή σου κι ο τσοπάνος τη βαρέθηκε πια τόσο που σηκώθηκε κι έφυγε από κείνο τον τόπο και πήγε σ' άλλον, ώστε να μην τη βλέπουν τα μάτια του. Σαν είδε η Τοράλμπα την καταφρόνια του Λόπε, φούντωσε ο έρωτάς της μεμιάς και τον αγάπησε τόσο όσο δεν τον είχε αγαπήσει ποτέ της. -Αυτό είναι το φυσικό των γυναικών, είπε ο δον Κιχώτης: περιφρονούν όποιον τις θέλει κι αγαπούν όποιον τις βαριέται. Παρακάτω, Σάντσο.»*[1095]. Εμμένοντας στο γυναικείο ζήτημα, που τόσο έχει ταλανίσει, μεταξύ άλλων, τους δημιουργούς όλων των εποχών, προσθέτει: *"-Yo sigo otro camino más fácil, y a mi parecer el más acertado, que es decir mal de la ligereza de las mujeres, de su inconstancia, de su doble trato, de sus promesas muertas, de su fe rompida, y, finalmente, del poco discurso que tienen en saber colocar sus pensamientos e intenciones que tienen. Y ésta fue la ocasión, señores, de las palabras y razones que dije a esta cabra cuando aquí llegué; que por ser hembra la tengo en poco, aunque es la mejor de todo mi apero."*[1096] που σημαίνει: *«-Εγώ ακολουθώ άλλο δρόμο, ευκολότερο και, κατά τη γνώμη μου, πιο σίγουρο, που είναι το να επικρίνω τις γυναίκες για την ελαφρότητά τους, την αστάθειά τους, το διπλό τους φέρσιμο, τις αθετημένες υποσχέσεις, τη χαλαρή τους πίστη και, τελικά, τη μικρή τους επίδοση στο να ξέρουν να εντοπίζουν τις σκέψεις τους και τις προθέσεις που έχουν. Αυτός, κύριοί μου, ήταν ο λόγος για τα λόγια που είπα σε τούτη τη γίδα, όταν έφτασα εδώ· γιατί με το να 'ναι θηλυκό σαν όλα τ' άλλα, της έχω μικρή υπόληψη, αν κι είναι η καλύτερη του κοπαδιού μου»*[1097].

Αποδίδοντας τη δέουσα σημασία και στις συνήθειες, που καλλιεργούνται από την κοινωνική τάξη και θέση, ο Θερβάντες εκτιμά: *"La gente labradora, que de suyo es maliciosa, y dándole el ocio lugar es la misma malicia, lo notó, y contó punto por punto sus galas y preseas, y halló que los vestidos eran tres, de diferentes colores, con*

[1094] Cervantes, 2018a: 282-284
[1095] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 287-289
[1096] Cervantes, 2018a: 651
[1097] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 820

sus ligas y medias"[1098] που σημαίνει: *«Ο φτωχός αγροτικός κόσμος, που απ' τη φύση του είναι κακός και κουτσομπόλης, τόσο που να τον θεωρούν προσωποποίηση της κακίας, το πρόσεξε αυτό, και μέτρησε κομμάτι προς κομμάτι τα ρούχα του και τα μπιχλιμπίδια του· βρήκε το λοιπόν ότι τα διαφορετικά κουστούμια -πουκάμισο συν χιτώνιο συν παντελόνι, διαφορετικού χρώματος κι αυτά-, μαζί με τις κάλτσες και τις καλτσοδέτες, ήταν μόνο τρία»*[1099]. Όπως κάθε συνετός άνθρωπος, έτσι και ο Θερβάντες δεν αμελεί την επιρροή των κοινωνικών θεσμών, όπως είναι η έκτιση της στρατιωτικής θητείας, υπονοώντας μάλλον τη βαθιά επίδραση που έχουν στον άνθρωπο. Μέσα από τα λόγια του πρώην αιχμαλώτου λοχαγού Βιέδμα: *"-En un lugar de las montañas de León tuvo principio mi linaje, con quien fue más agradecida y liberal la naturaleza que la fortuna, aunque en la estrecheza de aquellos pueblos todavía alcanzaba mi padre fama de rico, y verdaderamente lo fuera si así se diera maña a conservar su hacienda como se la daba en gastalla. Y la condición que tenía de ser liberal y gastador le procedió de haber sido soldado los años de su juventud; que es escuela la soldadesca donde el mezquino se hace franco, y el franco, pródigo, y si algunos soldados se hallan miserables, son como monstruos que se ven raras veces"*[1100] που σημαίνει: *«-Τα Βουνά του Λεόν, και συγκεκριμένα μια απ' τις πολλές τους πλαγιές, υπήρξαν η γενέτειρα γη για το σόι μου, κι ίσως γι' αυτό να του φάνηκε πιο ευνοϊκή η φύση απ' ό,τι η τύχη, αν και, χάρη στη φτώχεια που 'χαν εκείνα τα μέρη, ο πατέρας μου θεωρούνταν πολύ πλούσιος, και θα 'ταν στ' αλήθεια, αν είχε την ίδια τάση στο να συμμαζεύει την περιουσία του όσο και στο να τη σκορπάει. Κι αυτή του η ιδιότητα να 'ναι φιλελεύθερος και ξοδευτής προήλθε απ' το γεγονός ότι στα χρόνια της νεότητάς του χρημάτισε στρατιώτης· κι είναι κάτι σαν σχολή το στρατιωτικό, όπου ο τσιγκούνης γίνεται κουβαρδάς κι ο κουβαρδάς άσωτος· κι αν υπάρχουν κάποιοι στρατιώτες μίζεροι και φουκαράδες, πρόκειται για αφύσικα πλάσματα που σπάνια τα συναντά κανείς»*[1101].

Υποστηρίζοντας ακράδαντα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των λαών, ο Θερβάντες ισχυρίζεται: *"Con esto se consoló algún tanto, pero desconsolóle pensar que su autor era moro, según aquel nombre de Cide, y de los moros no se podía esperar verdad alguna, porque todos son embelecadores, falsarios y quimeristas."*[1102] που σημαίνει: *«Ύστερα απ' αυτό παρηγορήθηκε κάπως· όμως γρήγορα ξεπαρηγορήθηκε,*

[1098] Cervantes, 2018a: 647
[1099] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 815
[1100] Cervantes, 2018a: 523
[1101] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 633
[1102] Cervantes, 2018b: 61

γιατί θυμήθηκε πως ο συγγραφέας ήταν Μόρος, σύμφωνα μ' εκείνο το Θίδε του ονόματος, κι απ' τους Μόρους δεν μπορούσε να περιμένει κανείς αλήθεια καμιά, γιατί όλοι τους είναι απατεώνες, ψεύτες και φαντασιοκόποι»[1103]. Σε άλλο σημείο προσθέτει αποδεικνύοντας τη βαρύτητα του ισχυρισμού του: *"-Los moros, que eran de poco ánimo, viendo hablar de aquella manera su arráez, quedáronse espantados, y sin ninguno de todos ellos echar mano a las armas, que pocas o casi ningunas tenían, se dejaron, sin hablar alguna palabra, maniatar de los cristianos, los cuales con mucha presteza lo hicieron, amenazando a los moros que si alzaban por alguna vía o manera la voz, que luego al punto los pasarían todos a cuchillo"*[1104] που σημαίνει: *«-Οι Μόροι, που δεν το 'λεγε και πολύ η καρδιά τους, ακούγοντας να τους μιλάει μ' αυτό τον τρόπο ο καπετάνιος τους, μείναν σύξυλοι, και, χωρίς κανένας τους να κάνει χρήση όπλων, πολύ περισσότερο που λίγα, κι ίσως κανένα, δεν είχαν από δαύτα, αφέθηκαν, χωρίς να πουν λέξη, να τους χειροδέσουν οι χριστιανοί, που σπεύσανε να το κάνουν φοβερίζοντάς τους πως, έστω κι αν ένας τους ύψωνε τη φωνή για να δώσει σε κάποιον σινιάλο, θα τους περνούσαν όλους από μαχαίρι»*[1105].

Εξηγώντας, μάλιστα, τον τρόπο σχηματισμού των κοινωνιών και των εθνών αναφέρει χαρακτηριστικά: *"-es costumbre entre los turcos ponerse nombres de alguna falta que tengan, o de alguna virtud que en ellos haya. Y esto es porque no hay entre ellos sino cuatro apellidos de linajes, que decienden de la casa Otomana, y los demás, como tengo dicho, toman nombre y apellido ya de las tachas del cuerpo y ya de las virtudes del ánimo. Y este Tiñoso bogó el remo, siendo esclavo del Gran Señor, catorce años, y a más de los treinta y cuatro de su edad renegó, de despecho de que un turco, estando al remo, le dio un bofetón, y por poderse vengar dejó su fe; y fue tanto su valor, que, sin subir por los torpes medios y caminos que los más privados del Gran Turco suben, vino a ser rey de Argel, y después, a ser general de la mar, que es el tercero cargo que hay en aquel señorío"*[1106] που σημαίνει: *«-είναι συνήθεια στους Τούρκους να δίνουν ονόματα που να δείχνουν ή κάποιο ελάττωμα που έχουν ή κάποια αρετή χαρακτηριστική σ' αυτούς· κι αυτό συμβαίνει, γιατί δεν υπάρχουν μεταξύ τους παρά τέσσερα ονόματα σογιών όλα κι όλα, προελεύσεως απ' τον οθωμανικό οίκο, κι όλοι οι άλλοι, όπως είπα ήδη, παίρνουν όνομα κι επίθετο είτε απ' τα σωματικά κουσούρια είτε*

[1103] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 52-53
[1104] Cervantes, 2018a: 551-552
[1105] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 676
[1106] Cervantes, 2018a: 533-534

απ' τις ψυχικές αρετές. Κι αυτός ο Ψωριάρης τράβηξε κουπί όντας σκλάβος του Μεγάλου Κυρίου δεκατέσσερα ολόκληρα χρόνια, και σε μια ηλικία κάτι παραπάνω από τριάντα τεσσάρων χρονών αλλαξοπίστησε ένεκα που ένας Τούρκος, την ώρα που αυτός κωπηλατούσε, του 'δωσε ένα χαστούκι, οπόταν παράτησε τη θρησκεία του για να μπορέσει να εκδικηθεί· κι ήταν τόση η ικανότητά του κι η αξία του που, χωρίς ν' ανέβει με τα εύκολα μέσα κι απ' τους δρόμους που οι πιο ευνοούμενοι του Μεγάλου Τούρκου ανεβαίνουν, κατόρθωσε να γίνει βασιλιάς του Αλγερίου, και εν συνεχεία αρχιναύαρχος που 'ρχεται τρίτος στη διοικητική σειρά αυτής της επικράτειας»[1107]. Δεν διστάζει, μάλιστα, να καταδείξει ως αιτία αλλαγής ενός ιδεώδους την άσβεστη φλόγα του πάθους που κυριεύει τον άνθρωπο.

Φαίνεται να είναι τόσο αποδεκτές οι επιδράσεις των θρησκειών στον άνθρωπο, ώστε ο Θερβάντες αναφέρει: *"Esta señal nos confirmó en que alguna cristiana debía de estar cautiva en aquella casa, y era la que el bien nos hacía; pero la blancura de la mano, y las ajorcas que en ella vimos, nos deshizo este pensamiento, puesto que imaginamos que debía de ser cristiana renegada, a quien de ordinario suelen tomar por legítimas mujeres sus mesmos amos, y aun lo tienen a ventura, porque las estiman en más que las de su nación."*[1108] που σημαίνει: *«Αυτό το σινιάλο μάς έκανε να υποθέσουμε πως κάποια χριστιανή θα πρέπει να κρατούσαν αιχμάλωτη σ' εκείνο το σπίτι, κι αυτή μας είχε χαρίσει εκείνα τα χρήματα· όμως η πολλή ασπρίλα του χεριού και τα βραχιόλια που φορούσε μας κάναν ν' αλλάξουμε γνώμη και να συμπεράνουμε πως επρόκειτο για αλλαξόπιστη χριστιανή, που την είχε πάρει ως νόμιμη σύζυγό του το ίδιο της τ' αφεντικό, πράγμα πολύ διαδεδομένο στους Μόρους, που προτιμούν αυτού του είδους τις γυναίκες απ' τις συμπατριώτισσές τους»*[1109]. Καταστώντας μας, μάλιστα, φανερό έναν από τους τρόπους επίδρασης της θρησκείας, προσθέτει: *"-Y si todavía, llevado de su natural inclinación, quisiere leer libros de hazañas y de caballerías, lea en la Sacra Escritura el de los Jueces; que allí hallará verdades grandiosas y hechos tan verdaderos como valientes. […] cuya lección de sus valerosos hechos puede entretener, enseñar, deleitar y admirar a los más altos ingenios que los leyeren. Ésta sí será letura digna del buen entendimiento de vuestra merced, señor don Quijote mío, de la cual saldrá erudito en la historia, enamorado de la virtud, enseñado en la bondad, mejorado en las costumbres, valiente sin temeridad, osado sin cobardía, y todo esto,*

[1107] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 648
[1108] Cervantes, 2018a: 536
[1109] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 653

para honra de Dios, provecho suyo y fama de la Mancha, do, según he sabido, trae vuestra merced su principio y origen."[1110] που σημαίνει: *«-Μα κι αν ακόμα, ωθούμενος απ' τη φυσική σας κλίση, θα θέλατε να διαβάσετε βιβλία ιπποτικών άθλων, διαβάστε στην Αγία Γραφή εκείνο των Κριτών και θα βρείτε εκεί αλήθειες μεγαλειώδεις και γεγονότα αφενός μεν ηρωικά, αφετέρου δε πραγματικά. […] που η ανάγνωση των ηρωικών πράξεών τους μπορούν να ψυχαγωγήσουν, να διδάξουν, να ενθουσιάσουν και ν' αφήσουν έκθαμβες τις πιο υψηλές προσωπικότητες που τυχόν θα τα διαβάζαν. Αυτή θα 'ναι ανάγνωση άξια της εκλεκτής νοημοσύνης της ευγενείας σας, κύριε δον Κιχώτη μου, απ' την οποία θα βγείτε τέλειος γνώστης της ιστορίας, ερωτευμένος με την αρετή, διδαγμένος στα της καλοσύνης, βελτιωμένος στα των εθίμων, γενναίος χωρίς φοβίες, τολμηρός χωρίς δειλία, κι όλα αυτά προς δόξα του Θεού, ωφέλεια δική σας και ευφημισμό της Μάντσας, απ' όπου όπως έμαθα, έλκει η ευγενεία σας την αρχή της και την προέλευσή της»*[1111]. Καταδεικνύοντας, παράλληλα, και τους κινδύνους που ελλοχεύουν στους κόλπους της Εκκλησίας, διακρίνει με ευστοχία ο μεγάλος δημιουργός μας: *"La duquesa y el duque salieron a la puerta de la sala a recibirle, y con ellos un grave eclesiástico destos que gobiernan las casas de los príncipes; destos que, como no nacen príncipes, no aciertan a enseñar cómo lo han de ser los que lo son; destos que quieren que la grandeza de los grandes se mida con la estrecheza de sus ánimos; destos que, queriendo mostrar a los que ellos gobiernan a ser limitados, les hacen ser miserables; destos tales digo que debía de ser el grave religioso que con los duques salió a recebir a don Quijote."*[1112] που σημαίνει: *«Η δούκισσα κι ο δούκας βγήκαν απ' την πόρτα της σάλας να τον υποδεχτούν, και μαζί τους, σοβαρός σοβαρός, ένας εκπρόσωπος της Εκκλησίας απ' αυτουνούς που κάνουν κουμάντο στα σπίτια των ευγενών· απ' αυτουνούς που, καθώς δεν γεννιούνται ευγενείς, δεν ξέρουν να διδάξουν σχετικά εκείνους που γεννιούνται· απ' αυτουνούς που θέλουν να μετριέται η μεγαλοσύνη των μεγάλων με τη μιζέρια της ψυχής τους· απ' αυτουνούς που, θέλοντας να δείξουν σ' εκείνους που κουμαντάρουν πώς να 'ναι μετρημένοι κι ολιγαρκείς, τους κάνουν άθλιους και δυστυχισμένους· απ' αυτουνούς, λέω, θα πρέπει να 'ταν κι ο σοβαρός εκπρόσωπος της Εκκλησίας που βγήκε αντάμα με τους δούκες να υποδεχτεί τον δον Κιχώτη»*[1113]. Δεν παραλείπει, επίσης, ο Θερβάντες να κάνει αναφορά και στη χρήση της θρησκείας ως μοχλό κερδοσκοπίας και

[1110] Cervantes, 2018a: 634-635
[1111] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 796
[1112] Cervantes, 2018b: 301-302
[1113] Μετάφραση Η. Ματθαίου, Η., 2017β, σσ. 300-301

εκμετάλλευσης: *"En fin, yo me determiné de fiarme de un renegado, natural de Murcia, que se había dado por grande amigo mío, y puesto prendas entre los dos, que le obligaban a guardar el secreto que le encargase; porque suelen algunos renegados, cuando tienen intención de volverse a tierra de cristianos, traer consigo algunas firmas de cautivos principales, en que dan fe, en la forma que pueden, como el tal renegado es hombre de bien, y que siempre ha hecho bien a cristianos, y que lleva deseo de huirse en la primera ocasión que se le ofrezca. Algunos hay que procuran estas fees con buena intención; otros se sirven dellas a caso y de industria: que viniendo a robar a tierra de cristianos, si a dicha se pierden o los cautivan, sacan sus firmas y dicen que por aquellos papeles se verá el propósito con que venían, el cual era de quedarse en tierra de cristianos, y que por eso venían en corso con los demás turcos."*[1114] που σημαίνει: *«Τελικά αποφάσισα να αποτανθώ σ' έναν αλλαξοπίστη, γέννημα της Μούρθια, που υπήρξε στο παρελθόν μέγας φίλος δικός μου, και για τον οποίο ήμουν βέβαιος ότι θα κρατούσε μυστικό οτιδήποτε κι αν του εμπιστευόμουν. Απ' την άλλη μεριά ήξερα πως ήθελε πολύ να γυρίσει στην πατρίδα του, περίπτωση όπου οι αλλαξοπίστηδες χρειάζονται συστάσεις από διακεκριμένους αιχμαλώτους που να λεν ότι ο ενδιαφερόμενος έχει ευεργετήσει πολλούς αιχμαλώτους χριστιανούς κι έχει διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό την παλιά του πίστη. Υπάρχουν αρκετοί που ζητάν αυτές τις συστάσεις με καλή πρόθεση· υπάρχουν όμως κι άλλοι που το κάνουν με υστεροβουλία και πονηριά· ερχόμενοι στη γη των χριστιανών με σκοπό να ληστέψουν, αν τυχόν τους πιάσουν οι χωροφύλακες σε κάποιο κουρσάρικο και τους ρωτήσουν τι γυρεύαν εκεί με τους άλλους Τούρκους κουρσάρους, αυτοί τότε βγάζουν τα συστατικά γράμματα και λεν πως ήταν ο μόνος τρόπος να ξαναγυρίσουν στην πατρίδα τους»*[1115].

Μια βαθιά αλλαγή, αντίθετα θα ακολουθούσε μάλλον μονοπάτια σαν αυτό που περιγράφει η όμορφη Μαυριτανή Ζοραϊντά, καθιστώντας, μάλλον, τη θρησκευτική συνείδηση ως έναν από τους βασικούς παράγοντες αλλαγής του ανθρώπου και, κατά συνέπεια, της κοινωνίας: *"Cuando yo era niña, tenía mi padre una esclava, la cual en mi lengua me mostró la zalá cristianesca, y me dijo muchas cosas de Lela Marién. La cristiana murió, y yo sé que no fue al fuego, sino con Alá, porque después la vi dos veces, y me dijo que me fuese a tierra de cristianos a ver a Lela Marién, que me quería mucho."*[1116] που σημαίνει: *«Όταν ήμουν παιδούλα, είχε ο πατέρας μου μια σκλάβα που*

[1114] Cervantes, 2018a: 537-538
[1115] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 654-655
[1116] Cervantes, 2018a: 538

μου δίδαξε διάφορες χριστιανικές προσευχές και μου 'πε πολλά πράγματα για τη Λέλα Μαριέν. Η σκλάβα πέθανε, και ξέρω καλά πως δεν πήγε στην κόλαση, παρά πήγε στον Αλλάχ, γιατί μετά την είδα δυο φορές και μου 'πε να πάω σε γη χριστιανική να δω τη Λέλα Μαριέν που τόσο μ' αγαπούσε»[1117].

Αναντίρρητο γεγονός φαίνεται να είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των εθνών, ευρισκόμενα είτε σε περιόδους ειρήνης είτε σε συνθήκες πολέμου και αιχμαλωσίας, όπως εξάλλου αντικατοπτρίζεται και στη γλώσσα, δημιουργώντας καινούργιες πραγματικότητες: *"-Y así, determiné de ir al jardín y ver si podría hablarla, y con ocasión de coger algunas yerbas, un día, antes de mi partida, fui allá, y la primera persona con quien encontré fue con su padre, el cual me dijo en lengua que en toda la Berbería, y aun en Constantinopla, se halla entre cautivos y moros, que ni es morisca, ni castellana, ni de otra nación alguna, sino una mezcla de todas las lenguas, con la cual todos nos entendemos; digo, pues, que en esta manera de lenguaje me preguntó en qué buscaba en aquel su jardín, y de quién era"*[1118] που σημαίνει: *«-Και με το πρόσχημα πως ήθελα να μαζέψω μερικά χόρτα, την παραμονή της αναχωρήσεώς μας, πήγα εκεί, και το πρώτο πρόσωπο που συνάντησα ήταν ο πατέρας της, ο οποίος σε μια γλώσσα που μιλιέται μεταξύ αιχμαλώτων και Μόρων σ' όλη την Μπαρμπαριά κι ακόμα στην Κωνσταντινούπολη, και που δεν ήταν ούτε μόρικη ούτε καστελιάνικη παρά ένα μίγμα των δυο, στο οποίο όλοι καταλαβαινόμαστε, σ' αυτό λοιπόν το γλωσσικό μίγμα με ρώτησε τι γύρευα εκεί και τίνος ήμουν»*[1119]. Η ιστορία πολλές φορές αποκαλύπτει τη βαθιά ένωση των λαών, η οποία επέρχεται αναγκαστικά αβίαστα όπως οτιδήποτε αληθινό και χωρίς την πολύτιμη προϋπόθεση κάποιας πολιτικής κατεύθυνσης και συναίνεσης, φαίνεται να θέλει να μας υπενθυμίσει ο Θερβάντες: *"–No quiero porfiar, Sancho –dijo Ricote–. Pero dime: ¿hallástete en nuestro lugar cuando se partió dél mi mujer, mi hija y mi cuñado? –Sí hallé –respondió Sancho–, y séte decir que salió tu hija tan hermosa, que salieron a verla cuantos había en el pueblo, y todos decían que era la más bella criatura del mundo. Iba llorando y abrazaba a todas sus amigas y conocidas, y a cuantos llegaban a verla, y a todos pedía la encomendasen a Dios y a Nuestra Señora su madre; y esto, con tanto sentimiento, que a mí me hizo llorar, que no suelo ser muy llorón. Y a fee que muchos tuvieron deseo de esconderla y salir a*

[1117] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 656
[1118] Cervantes, 2018a: 546-547
[1119] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 668-669

quitársela en el camino; pero el miedo de ir contra el mandado del rey los detuvo."[1120] που σημαίνει: *«-Δε θα επιμείνω άλλο, είπε ο Ρικότε. Μόνο πες μου, Σάντσο: ήσουν στο χωριό μας όταν φύγαν η γυναίκα μου, η κόρη μου κι ο κουνιάδος μου; -Ναι, ήμουν, απάντησε ο Σάντσο, και θέλω να σου πω πως ήταν η κόρη σου τόσο όμορφη, που βγήκαν να τη δουν όλοι οι κάτοικοι του χωριού, κι όλοι λέγαν πως δεν είχαν ξαναδεί ωραιότερο πλάσμα στον κόσμο· έκλαιγε αυτή κι αγκαλιάζονταν με τις φιλενάδες της και τις γνωστές της και μ' όσες άλλες πηγαίναν να την αποχαιρετήσουν, και σ' όλους έλεγε να παρακαλέσουν το Θεό και την κυρά μας την Παναγιά να τις φυλάν εκείνην και τη μητέρα της· και τα 'λεγε αυτά με τόση πίστη και τόση συγκίνηση, που ως κι εμένα μ' έκανε να κλάψω, που ξέρεις ότι δεν είμαι κλαψιάρης. Και το λέω στ' αλήθεια, πολλοί θέλαν να την πάρουν απ' το δρόμο και να την κρύψουν, μα ο φόβος να παν κόντρα στην προσταγή του βασιλιά ήταν πιο μεγάλος απ' την αποθυμιά τους»*[1121]. Μάλιστα, φαίνεται να είναι δυνατή μια ουσιαστική και σχεδόν ολοκληρωτική αφομοίωση δύο λαών, σε σημείο που να καθιστά δυσδιάκριτο τον διαχωρισμό τους: *"–De aquella nación más desdichada que prudente sobre quien ha llovido estos días un mar de desgracias, nací yo, de moriscos padres engendrada. En la corriente de su desventura fui yo por dos tíos míos llevada a Berbería, sin que me aprovechase decir que era cristiana, como, en efecto, lo soy, y no de las fingidas ni aparentes, sino de las verdaderas y católicas. No me valió con los que tenían a cargo nuestro miserable destierro decir esta verdad, ni mis tíos quisieron creerla; antes la tuvieron por mentira y por invención para quedarme en la tierra donde había nacido, y así, por fuerza más que por grado, me trujeron consigo. Tuve una madre cristiana y un padre discreto y cristiano, ni más ni menos; mamé la fe católica en la leche; criéme con buenas costumbres; ni en la lengua ni en ellas jamás, a mi parecer, di señales de ser morisca."*[1122] που σημαίνει: *«- Από την πιο κατατρεγμένη και λιγότερο μυαλωμένη φυλή που απάνω της έπεσαν βροχή οι συφορές γεννήθηκα, από άραβες γονείς. Μέσα στον κατατρεγμό και τη δυστυχία που περνούσαμε, με πήραν δυο θειοί μου και με φέρανε στη Μπαρμπαριά, δίχως σε τίποτα να με ωφελήσει που είπα πως είμουνα χριστιανή, όπως στ' αλήθεια είμαι, και δεν είμαι από κείνες που κάνουνε τις χριστιανές, παρά από τις αληθινές, τις καθολικές. Δε με ωφέλησε σε τίποτα να πω αυτή την αλήθεια σε κείνους που μας έστειλαν στην εξορία, μα ούτε και οι θειοί μου θέλησαν να με πιστέψουν· πιο πολύ πίστεψαν πως το έλεγα ψέματα για να βρω δικαιολογία να*

[1120] Cervantes, 2018b: 494
[1121] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 647
[1122] Cervantes, 2018b: 572

μείνω στη γη που γεννήθηκα, κι' έτσι πιότερο με το ζόρι παρά με τη θέλησή μου, με πήραν μαζί τους. Η μάνα μου είταν χριστιανή, κι' ο πατέρας μου χριστιανός κι' αυτός, κι' άνθρωπος καλός: Εβύζαξα την Πίστη την καθολική με το γάλα της μάνας μου· μ' ανάθρεψαν με καλές συνήθειες· μήτε στη γλώσσα, μήτε και στα φερσίματα έδειξα ποτέ, καθώς εγώ νομίζω, πως είμουνα μορίσκα»[1123].

Αναγνωρίζοντας, ωστόσο, τους κινδύνους που ελλοχεύουν πάντα σε μια συνθήκη κατάκτησης, ο ιδαλγός σπεύδει να προειδοποιήσει τον Σάντσο, υπονοώντας, ίσως, τη διαχρονικότητα των βασικών δομικών στοιχείων όλων των λαών: *"-Ven acá, pecador: si el viento de la fortuna, hasta ahora tan contrario, en nuestro favor se vuelve, llenándonos las velas del deseo para que seguramente y sin contraste alguno tomemos puerto en alguna de las ínsulas que te tengo prometida, ¿qué sería de ti, si, ganándola yo, te hiciese señor della? Pues, lo vendrás a imposibilitar por no ser caballero, ni quererlo ser, ni tener valor ni intención de vengar tus injurias y defender tu señorío. Porque has de saber que en los reinos y provincias nuevamente conquistados nunca están tan quietos los ánimos de sus naturales, ni tan de parte del nuevo señor, que no se tenga temor de que han de hacer alguna novedad para alterar de nuevo las cosas, y volver, como dicen, a probar ventura; y así, es menester que el nuevo posesor tenga entendimiento para saberse gobernar y valor para ofender y defenderse en cualquiera acontecimiento."*[1124] που σημαίνει: *«-Άκουσέ με, αμαρτωλέ: αν ο άνεμος της τύχης, τόσο ενάντιος μέχρι τώρα, γυρίσει προς όφελός μας, σπρώχνοντας τα πανιά του πόθου μας έτσι που στα σίγουρα και χωρίς εμπόδιο κανένα να πιάσουμε λιμάνι σε κάποιο απ' τα νησιά που σου 'χω υποσχεθεί, πώς θα σου φαινόταν αν, κερδίζοντάς το ως έπαθλο εγώ, σε διόριζα κυβερνήτη του, όμως εξαιτίας σου ήταν αδύνατον να γίνεις διότι δεν είσαι ιππότης, ούτε θέλεις να 'σαι, ούτε έχεις τη δύναμη ή, έστω, την πρόθεση να αμυνθείς στις προσβολές και να προστατεύσεις το αξίωμά σου; Διότι πρέπει να ξέρεις ότι στα βασίλεια και στα μέρη που πρόσφατα έχουν κατακτηθεί ποτέ δεν ησυχάζουν οι ψυχές των κατοίκων τους, ούτε είναι σε τέτοιο βαθμό υπέρ του νέου αφεντικού τους ώστε να μην υπάρχει φόβος για κάποιον καινούργιο ξεσηκωμό για ν' αλλάξουν και πάλι τα πράγματα και να ξαναδοκιμάσει, όπως λένε, ο κόσμος την τύχη του. Χρειάζεται το λοιπόν το καινούργιο αφεντικό να 'ναι μυαλωμένο, ώστε να ξέρει να*

[1123] Μετάφραση Κ. Καρθαίου – Ι. Ιατρίδου, 2002β, σσ. 542-543
[1124] Cervantes, 2018a: 232-233

κυβερνάει και να 'χει τη δύναμη να επιτίθεται και να αμύνεται όπως πρέπει κάθε φορά που θα παραστεί ανάγκη»[1125].

Εκθέτοντας ολοφάνερα έναν από τους ισχυρούς λόγους αλλαγής της κοινωνίας, ο Θερβάντες ισχυρίζεται: *"Fueron dél muy bien recibidos, preguntáronle por su salud, y él dio cuenta de sí y de ella con mucho juicio y con muy elegantes palabras. Y en el discurso de su plática vinieron a tratar en esto que llaman razón de estado y modos de gobierno, enmendando este abuso y condenando aquél, reformando una costumbre y desterrando otra, haciéndose cada uno de los tres un nuevo legislador, un Licurgo moderno, o un Solón flamante; y de tal manera renovaron la república, que no pareció sino que la habían puesto en una fragua, y sacado otra de la que pusieron; y habló don Quijote con tanta discreción en todas las materias que se tocaron, que los dos esaminadores creyeron indubitadamente que estaba del todo bueno y en su entero juicio."*[1126] που σημαίνει: *«Τους καλοδέχτηκε πάρα πολύ, κι όταν τον ρωτήσαν για την υγεία του, τους έδωσε πολύ σωστές απαντήσεις, με κομψές και καλοδιαλεγμένες λέξεις· μάλιστα, όσην ώρα μιλούσε, εκείνοι διαπιστώναν αυτό που λέμε λογικό ειρμό στις σκέψεις του κι έλεγχο του λόγου σ' όσα έλεγε, τόσο που πολύ γρήγορα βαλθήκαν οι τρεις τους να διορθώσουν τον άλφα νόμο και να καταδικάσουν τον βήτα, να αναμορφώσουν ετούτη την κοινωνική συνήθεια και να εξοστρακίσουν εκείνην, έχοντας γίνει ο καθένας απ' τους τρεις ένας νέος νομοθέτης, ένας σύγχρονος Λυκούργος ή ένας περίλαμπρος Σόλων· και σε τέτοιο βαθμό ανανεώσαν το κράτος και την πολιτεία, που λες και την είχαν βάλει σε κάποιο χαλκείο, απ' όπου τη βγάλαν τελείως διαφορετική απ' αυτήν που βάλαν· και για όλα τα θέματα που θίξαν μίλησε με τέτοια ευθυκρισία ο δον Κιχώτης, ώστε οι δύο εξεταστές κι ερευνητές πιστέψαν, εντελώς αντίθετα απ' ό,τι περιμέναν, πως ήταν πια εντελώς καλά και τελείως στα λογικά του»*[1127].

Υπαινισσόμενος, μάλλον, ότι η διοίκηση ενός τόπου δεν ασκείται μονομερώς και πως καμία αλλαγή δεν συντελείται χωρίς την εκούσια ή ακούσια συμβολή των πολιτών, ο δημιουργός μάς διηγείται: *"Mas el barbero, que ya había dado en el mesmo pensamiento que el cura, preguntó a don Quijote cuál era la advertencia de la prevención que decía era bien se hiciese; quizá podría ser tal, que se pusiese en la lista de los muchos advertimientos impertinentes que se suelen dar a los príncipes. […] –No lo digo por tanto –replicó el barbero–, sino porque tiene mostrado la experiencia que*

[1125] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 215-216
[1126] Cervantes, 2018b: 41-42
[1127] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 28

todos o los más arbitrios que se dan a su Majestad, o son imposibles, o disparatados, o en daño del rey o del reino."[1128] που σημαίνει: *«Όμως ο κουρέας, που 'χε κάνει κι αυτός την ίδια πάνω-κάτω σκέψη με τον παπά, ρώτησε τον δον Κιχώτη ποια ήταν αυτά τα μέτρα που, κατά τη γνώμη του, έπρεπε να ληφθούν υπόψη· μήπως ήταν τέτοια ώστε θα 'πρεπε να συμπεριληφθούν κι αυτά στις πολλές και μάλλον άσχετες υποδείξεις που πολλοί αδαείς κάνουν τώρα τελευταία στη βασιλική οικογένεια. […] -Δεν το 'πα γι' αυτό, απάντησε ο κουρέας, αλλά, γιατί, όπως έχει αποδείξει η πείρα, όλες ή οι περισσότερες συμβουλές που δίνονται στην Αυτού Μεγαλειότητα είναι ή μη πραγματοποιήσιμες ή ανόητες ή επιζήμιες για το βασιλιά και το βασίλειό του»*[1129]. Υποστηρίζοντας τη θέση του ο Θερβάντες προσθέτει: *"–Ama, lo que Dios responderá a tus quejas yo no lo sé, ni lo que ha de responder su Majestad tampoco, y sólo sé que si yo fuera rey, me escusara de responder a tanta infinidad de memoriales impertinentes como cada día le dan; que uno de los mayores trabajos que los reyes tienen, entre otros muchos, es el estar obligados a escuchar a todos y a responder a todos; y así, no querría yo que cosas mías le diesen pesadumbre."*[1130] που σημαίνει: *«-Κυρία οικονόμος, τι απάντηση θα δώσει ο Θεός στα παρακάλια σου δεν το ξέρω, ούτε τι θα σου αποκριθεί η Μεγαλειότης του· το μόνο που ξέρω να σου πω είναι πως, αν εγώ ήμουν βασιλιάς, θα απέφευγα ν' απαντήσω σε τέτοια απειρία από ανόητα υπομνήματα που του υποβάλλουν κάθε μέρα· γιατί μια απ' τις δυσκολότερες απασχολήσεις που οι βασιλιάδες έχουν, ανάμεσα σ' ένα σωρό άλλες, είναι το να 'ναι υποχρεωμένοι να ακούν τους πάντες και να απαντούν στους πάντες· έτσι, δεν θα 'θελα καθόλου προβλήματα δικά μου να τους γίνουν εφιάλτες»*[1131].

Η αλλαγή στα ήθη φέρνει και κοινωνική αλλαγή, φαίνεται να μας σιγομαρτυρά ο ιδαλγός αναφερόμενος στις συνήθειες των στρατοκόπων ιπποτών του προηγούμενου αιώνα που εξασκούσαν με περισσό ζήλο και φλογερή επιθυμία τα καθήκοντά τους, παραμελώντας το δικό τους καλό προς υπεράσπιση του γενικού συνόλου και παραμένοντας πάντοτε πρόθυμοι να εμπλακούν οποιαδήποτε στιγμή σε κάθε είδους κατόρθωμα, με μοναδική ανταμοιβή την καλλιέργεια αρετής. Όπως μας διηγείται ο δον Κιχώτης: *"-Pero no es merecedora la depravada edad nuestra de gozar tanto bien como el que gozaron las edades donde los andantes caballeros tomaron a su cargo y echaron sobre sus espaldas la defensa de los reinos, el amparo de las doncellas, el*

[1128] Cervantes, 2018b: 42-44
[1129] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 29
[1130] Cervantes, 2018b: 84
[1131] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 83

socorro de los huérfanos y pupilos, el castigo de los soberbios y el premio de los humildes. Los más de los caballeros que agora se usan, antes les crujen los damascos, los brocados y otras ricas telas de que se visten, que la malla con que se arman; ya no hay caballero que duerma en los campos, sujeto al rigor del cielo, armado de todas armas desde los pies a la cabeza; y ya no hay quien, sin sacar los pies de los estribos, arrimado a su lanza, sólo procure descabezar, como dicen, el sueño, como lo hacían los caballeros andantes. Ya no hay ninguno que saliendo deste bosque entre en aquella montaña, y de allí pise una estéril y desierta playa del mar, las más veces proceloso y alterado, y hallando en ella y en su orilla un pequeño batel sin remos, vela, mástil ni jarcia alguna, con intrépido corazón se arroje en él, entregándose a las implacables olas del mar profundo, que ya le suben al cielo y ya le bajan al abismo; y él, puesto el pecho a la incontrastable borrasca, cuando menos se cata, se halla tres mil y más leguas distante del lugar donde se embarcó, y saltando en tierra remota y no conocida, le suceden cosas dignas de estar escritas, no en pergaminos, sino en bronces. Mas agora ya triunfa la pereza de la diligencia, la ociosidad del trabajo, el vicio de la virtud, la arrogancia de la valentía, y la teórica de la práctica de las armas, que sólo vivieron y resplandecieron en las edades del oro y en los andantes caballeros."[1132] που σημαίνει: *«-Όμως δεν της αξίζει της διεφθαρμένης δικής μας γενεάς ν' απολαύσει ένα τέτοιο καλό που απήλαυναν εκείνες οι γενεές, τότε που οι στρατοκόποι ιππότες σηκώναν στους ώμους τους την άμυνα των βασιλείων, την προστασία των παρθένων κοριτσιών, τη βοήθεια προς τα μικρά παιδιά, ιδίως τα ορφανά, την τιμωρία των επηρμένων και την επιβράβευση των ταπεινοφρόνων. Οι περισσότεροι απ' τους σημερινούς ιππότες πιο πολύ ενδιαφέρονται για τα μεταξωτά, τα βελούδινα και τα χρυσοποίκιλτα υφάσματα της φορεσιάς τους, παρά για τα εξαρτήματα της πανοπλίας τους· και δεν θα βρεις ιππότη την σήμερον ημέραν που να κοιμάται στο ύπαιθρο, κάτω απ' τα λιοπύρια και τις καταιγίδες, πάνοπλος απ' την κορφή ως τα νύχια· ούτε ιππότη, που, χωρίς να βγάζει επί μέρες τις πατούσες του απ' τα σπιρούνια, ενώ περιμένει να φανεί από στιγμή σε στιγμή ο εχθρός, να προσπαθεί ν' αποκεφαλίσει, όπως λεν, τον ύπνο, συνηθισμένο πράγμα για τους στρατοκόπους ιππότες. Σήμερα δεν υπάρχει κανείς που να βγαίνει από τούτο το δάσος για ν' ανέβει σ' εκείνο το βουνό, κι αφού κατέβει απ' την πίσω μεριά, ν' ακολουθεί μιαν άγονη και παντέρημη ακτή, τις πιο πολλές φορές ταραγμένος και φουρτουνιασμένος, κι αφού κάποτε βρει ένα πλεούμενο, χωρίς κουπιά, κατάρτι και πανιά, να μπαίνει μέσα και*

[1132] Cervantes, 2018b: 48-49

μ' ατρόμητη καρδιά να παραδίνεται στ' ανελέητα κύματα της απύθμενης θάλασσας, που μια τον ανεβάζουν στον ουρανό και μια τον κατεβάζουν στην άβυσσο· κι αυτός, βρίσκεται σε λίγο, χωρίς να το 'χει καταλάβει, τρεις χιλιάδες μίλια μακριά απ' το σημείο όπου επιβιβάσθηκε, κι αφού πηδήσει σε μακρινή κι άγνωστη στεριά, να του συμβούν εκεί πράγματα άξια να γραφτούν όχι σε περγαμηνή, μα σε μπρούντζο. Σήμερα θριαμβεύει η τεμπελιά έναντι της φιλοπονίας, η οκνηρία έναντι της δουλειάς, το βίτσιο έναντι της αρετής, η υπεροψία έναντι της ευγένειας και η θεωρία έναντι της πρακτικής των όπλων, που έζησαν και λαμποκόπησαν στους χρυσούς αιώνες, με τους στρατοκόπους ιππότες»[1133]. Επιβεβαιώνοντας τη θέση του, που θέλει την αλλαγή του ήθους να εισάγει νέες εικόνες στην κοινωνία, ο Θερβάντες υποστηρίζει:*"–y en siendo hora, vamos a rondar, que es mi intención limpiar esta ínsula de todo género de inmundicia y de gente vagamunda, holgazanes y mal entretenida; porque quiero que sepáis, amigos, que la gente baldía y perezosa es en la república lo mesmo que los zánganos en las colmenas, que se comen la miel que las trabajadoras abejas hacen. Pienso favorecer a los labradores, guardar sus preeminencias a los hidalgos, premiar los virtuosos, y, sobre todo, tener respeto a la religión y a la honra de los religiosos. ¿Qué os parece desto, amigos? ¿Digo algo, o quiébrome la cabeza? –Dice tanto vuesa merced, señor gobernador –dijo el mayordomo–, que estoy admirado de ver que un hombre tan sin letras como vuesa merced, que, a lo que creo, no tiene ninguna, diga tales y tantas cosas llenas de sentencias y de avisos, tan fuera de todo aquello que del ingenio de vuesa merced esperaban los que nos enviaron y los que aquí venimos. Cada día se veen cosas nuevas en el mundo: las burlas se vuelven en veras y los burladores se hallan burlados."*[1134] που σημαίνει: *«-Και τώρα, όσο έχουμε ώρα, ας φέρουμε μια βόλτα στο νησί, γιατί θέλω να το καθαρίσω απ' τους κατεργάρηδες και τους αλήτες, κι από κάθε άλλη βρομιά και δυσωδία· γιατί πρέπει να ξέρετε, φίλοι μου, πως οι αργόσχολοι στις δημοκρατίες είναι σαν τους κηφήνες στις κυψέλες, που τρων το μέλι το καμωμένο απ' τις εργάτριες μέλισσες. Κι έχω σκοπό να βοηθήσω τους αγρότες, να προστατέψω τα προνόμια των ιδαλγών, να ανταμείψω τους καλούς κι ενάρετους και, πάνω απ' όλα, να φροντίσω να σέβεται ο κόσμος τη θρησκεία κι όσους την υπερετάν. Πώς σας φαίνονται όλ' αυτά, παλιόφιλοι; Λέω κάτι καλό και σωστό, ή λόγια και μόνο λόγια; -Μιλάει τόσο σωστά και σοφά η ευγενεία σας, κύριε κυβερνήτα, είπε ο αρχιτραπεζοκόμος, που 'ναι να*

[1133] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 37-38
[1134] Cervantes, 2018b: 442

θαυμάζει κανείς πώς ένας άνθρωπος τόσο αγράμματος σαν την ευγενεία σας, που, απ' ό,τι καταλαβαίνω, δεν θα ξέρει ούτε την αλφαβήτα, μπορεί και λέει πράματα που δεν τα λεν ούτε οι πιο μορφωμένοι άνθρωποι στον κόσμο. Τι να σας πω! Κάθε μέρα βλέπει κανείς όλο και κατιτίς καινούργιο πάνω στη γη, όπως, ας πούμε: οι κοροϊδίες να γίνονται αλήθειες κι οι κοροϊδευτές να πιάνονται κορόιδο»[1135]. Όπως μας αναφέρει ο δον Κιχώτης με το γνωστό του χιούμορ, οι καινούργιες συνήθειες δεν έρχονται όλες μαζί μεμιάς, παρά σιγά σιγά ακολουθεί η μία την άλλη, υποδεικνύοντας μάλιστα ως αιτία αλλαγής την ανθρώπινη επινόηση. Δανειζόμαστε τα λόγια του ιδαλγού: *"–Digo que tienes razón –dijo don Quijote–, y que así puedes tú llevar a tu barbero; que los usos no vinieron todos juntos, ni se inventaron a una, y puedes ser tú el primero conde que lleve tras sí su barbero; y aun es de más confianza el hacer la barba que ensillar un caballo."*[1136] που σημαίνει: *«-Έχεις απολύτως δίκιο, είπε ο δον Κιχώτης, για το να κάνεις κι εσύ το ίδιο με τον κουρέα σου· γιατί οι συνήθειες δεν έγιναν όλες μαζί από μιας αρχής, και θαυμάσια μπορεί να 'σαι εσύ ο πρώτος που κουβαλάει τον κουρέα του από κοντά του· κι εδώ που τα λέμε, είναι πολύ περισσότερο θέμα εμπιστοσύνης το να φτιάχνεις μια γενειάδα απ' το να σελώνεις ένα άλογο»*[1137]. Διατηρώντας, μάλλον, μια επιφυλακτική στάση απέναντι στο καινούργιο, προσθέτει: *"-Yo, a esta sazón, hice un breve discurso conmigo, y me dije a mí mesma: «-Sí, que no seré yo la primera que por vía de matrimonio haya subido de humilde a grande estado, ni será don Fernando el primero a quien hermosura, o ciega afición (que es lo más cierto) haya hecho tomar compañía desigual a su grandeza. Pues si no hago ni mundo* ni uso nuevo, bien es *acudir a esta honra que la suerte me ofrece, puesto que en éste no dure más la voluntad que me muestra de cuanto dure el cumplimiento de su deseo "*[1138] που σημαίνει: *«-Πάνω σ' αυτό έκανα ένα σύντομο διάλογο με τον εαυτό μου που κατέληξε στο να του πω: "Σίγουρα δεν θα 'σαι η πρώτη, που μέσω ενός γάμου, από ταπεινή που ήσουν, γίνεσαι σπουδαία και τρανή γυναίκα· ούτε ο Φερνάνδο θα 'ναι ο πρώτος που η ομορφιά, ή μάλλον η τυφλή κλίση, τον κάνει να πάρει σύντροφο άνισο προς το κυριλίκι του. Έτσι, αφού δεν εισάγω καινά δαιμόνια, φρόνιμο είναι να δεχθώ αυτή την προσφορά της τύχης, πολύ περισσότερο που ενδέχεται ετούτος εδώ να πάψει να με θέλει αφ' ης στιγμής ικανοποιήσει τον πόθο του»*[1139]. Με προειδοποιητικό τόνο ο Θερβάντες θίγει την

[1135] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 443
[1136] Cervantes, 2018a: 304
[1137] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 320
[1138] Cervantes, 2018a: 398
[1139] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 450

αλλοιωτική επίδραση της εξουσίας στον άνθρωπο: *"–Mirad, Sancho –dijo Sansón–, que los oficios mudan las costumbres, y podría ser que viéndoos gobernador no conociésedes a la madre que os parió."*[1140] που σημαίνει: *«-Έχετε υπόψη σας, Σάντσο, είπε ο Σαμψών, ότι τ' αξιώματα αλλάζουν τα χούγια των ανθρώπων, και μπορεί, όταν δείτε τον εαυτό σας κυβερνήτη, να μην αναγνωρίζετε ούτε τη μάνα που σας γέννησε»*[1141]. Κι επειδή ενός κακού μύρια έπονται, επεξηγεί ο Θερβάντες: *"la otra es que se muestra en ella muy codicioso, y no querría que orégano fuese: porque la codicia rompe el saco, y el gobernador codicioso hace la justicia desgobernada."*[1142] που σημαίνει: *«το δεύτερο είναι πως δείχνεται στο γράμμα πολύ πλεονέκτης και δεν θα 'θελα ν' αποδειχθεί αυτό αλήθεια· γιατί η πλεονεξία σπάει το σάκο, κι ο πλεονέκτης κυβερνήτης συντελεί στην κακή λειτουργία της δικαιοσύνης»*[1143]. Καταδεικνύοντας το αξίωμα της κυβέρνησης ως αιώνιας πηγής διαφθοράς, ο δημιουργός μάς αναφέρει:*"–Si una vez lo probáis, Sancho –dijo el duque–, comeros heis las manos tras el gobierno, por ser dulcísima cosa el mandar y ser obedecido. A buen seguro que cuando vuestro dueño llegue a ser emperador, que lo será sin duda, según van encaminadas sus cosas, que no se lo arranquen como quiera, y que le duela y le pese en la mitad del alma del tiempo que hubiere dejado de serlo. –Señor –replicó Sancho–, yo imagino que es bueno mandar, aunque sea a un hato de ganado."*[1144] που σημαίνει: *«-Αν μία φορά το δοκιμάσετε, φίλε Σάντσο, είπε ο δούκας, θα γλείφετε τα χείλια σας γι' αυτό που λέγεται κυβέρνηση, διότι είναι πολύ γλυκό πράγμα να διατάζεις και να εκτελούνται οι διαταγές σου. Να δείτε που, όταν ο κύριός σας γίνει αυτοκράτωρ, πράγμα που θα συμβεί όσο κι αν τώρα δείχνει να μη δίνει σ' αυτό σημασία, δεν θ' αφήσει κανέναν να του πάρει ποτέ την αυτοκρατορία του, και θα πονάει η ψυχή του για όσον καιρό δεν ήταν ακόμα αυτοκράτωρ. -Εμένα μου το λέτε αυτό! Παρατήρησε ο Σάντσο· εγώ πιστεύω πως δεν υπάρχει καλύτερο πράγμα, ακόμα κι αν διατάζεις ένα κοπάδι γίδια»*[1145]. Με τον χαρακτηριστικό σαρκασμό του, σχολιάζει ο Σάντσος, με τη σειρά του, τις συνήθειες των κυβερνητών: *"–Llévele –dijo la duquesa– Sancho al gobierno, y allá le podrá regalar como quisiere, y aun jubilarle del trabajo. –No piense vuesa merced, señora duquesa, que ha dicho mucho –dijo Sancho–; que yo he visto ir más de dos asnos a los gobiernos, y que llevase yo el mío*

[1140] Cervantes, 2018b: 75
[1141] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 70
[1142] Cervantes, 2018b: 348
[1143] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 443
[1144] Cervantes, 2018b: 385
[1145] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 443

no sería cosa nueva."[1146] που σημαίνει: *«-Πάρ' τον κι αυτόν στο νησί, Σάντσο, είπε η δούκισσα, κι εκεί μπορείς ή να τον χαρίσεις όπου θέλεις, ή να του δώσεις σύνταξη και να τον απαλλάξεις απ' τη δουλειά. -Μη φανταστεί η ευγενεία σας, κυρία δούκισσα, πως τα παραλέτε, είπε ο Σάντσο· γιατί έχω δει εγώ πιότερα από δυο γαϊδούρια στην ίδια κυβέρνηση, και με το να πάρω κι εγώ το δικό μου μαζί μου, δε θα 'κανα κάτι καινούργιο»*[1147].

Στην περίπτωση της κοινωνικής παρακμής η αιτία εντοπίζεται στην κατάπτωση των ηθών, φαίνεται να υποστηρίζει ο Θερβάντες: *"–Muchas veces he dicho lo que vuelvo a decir ahora –respondió don Quijote–: que la mayor parte de la gente del mundo está de parecer de que no ha habido en él caballeros andantes; y, por parecerme a mí que si el cielo milagrosamente no les da a entender la verdad de que los hubo y de que los hay, cualquier trabajo que se tome ha de ser en vano (como muchas veces me lo ha mostrado la experiencia), no quiero detenerme agora en sacar a vuesa merced del error que con los muchos tiene; lo que pienso hacer es el rogar al cielo le saque dél, y le dé a entender cuán provechosos y cuán necesarios fueron al mundo los caballeros andantes en los pasados siglos, y cuán útiles fueran en el presente si se usaran; pero triunfan ahora, por pecados de las gentes, la pereza, la ociosidad, la gula y el regalo."*[1148] που σημαίνει: *«-Πολλές φορές έχω πει αυτό που θα ξαναπώ τώρα, απάντησε ο δον Κιχώτης: ότι ο πιο πολύς κόσμος έχει τη γνώμη πως δεν υπήρξαν ποτέ στρατοκόποι ιππότες πάνω στη γη· κι επειδή νομίζω ότι, αν ο Ύψιστος, από καπρίτσιο του, δεν τους κάνει ικανούς να νιώσουν ότι και υπήρξαν και υπάρχουν, οποιαδήποτε προσπάθεια να τους βγάλει κανείς απ' αυτή την πλάνη θα 'ναι μάταιη, δεν θέλω να επιχειρήσω τώρα να αποδείξω στην ευγενεία σας το λάθος που κάνετε κι εσείς μαζί με τους πολλούς· αυτό που θα κάνω είναι να παρακαλέσω τον Ύψιστο να σας το αποδείξει εκείνος, και να σας δώσει να καταλάβετε πόσο χρήσιμοι και πόσο αναγκαίοι στην κοινωνία υπήρξαν οι στρατοκόποι ιππότες στα παλιά χρόνια, καθώς και πόσο χρήσιμοι θα 'ταν και σήμερα, αν χρησιμοποιούνταν· όμως σήμερα θριαμβεύουν, λόγω των αμαρτωλών ανθρώπων που διευθύνουν τις τύχες του κόσμου, η οκνηρία, η ρέμουλα και το φιλοδώρημα»*[1149].

[1146] Cervantes, 2018b: 327
[1147] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 414
[1148] Cervantes, 2018b: 188
[1149] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 221

Αντιθέτως η αλήθεια δεν μπορεί παρά να οδηγεί πάντα στο καλό και στο ωφέλιμο, κατέχοντας, εν δυνάμει, κεντρική θέση στη διαμόρφωση της συλλογικής στάσης και κατεύθυνσης, φαίνεται να υποστηρίζει ο ιδαλγός: *"-Finalmente, quiero, Sancho, me digas lo que acerca desto ha llegado a tus oídos, y esto me has de decir sin añadir al bien ni quitar al mal cosa alguna; que de los vasallos leales es decir la verdad a sus señores en su ser y figura propia, sin que la adulación la acreciente o otro vano respeto la disminuya; y quiero que sepas, Sancho, que si a los oídos de los príncipes llegase la verdad desnuda, sin los vestidos de la lisonja, otros siglos correrían, otras edades serían tenidas por más de hierro que la nuestra, que entiendo que de las que ahora se usan, es la dorada."*[1150] που σημαίνει: *«-Τέλος, θα 'θελα, Σάντσο, να μου πεις όσα, για όλ' αυτά τα θέματα, έχουν φτάσει στ' αυτιά σου: και θέλω να μου τα πεις χωρίς να προσθέσεις στα καλά και χωρίς ν' αφαιρέσεις απ' τα κακά, τίποτε απολύτως· διότι οι νομοταγείς υποτακτικοί πρέπει να λεν στ' αφεντικά τους ακέραιη την αλήθεια κι όπως ακριβώς είναι, χωρίς η κολακεία να τη μεγαλώνει κι η μυστική υπεροψία να τη μικραίνει· και θέλω να ξέρεις, Σάντσο, πως αν η αλήθεια έφτανε γυμνή στ' αυτιά των πριγκίπων, χωρίς τα ρούχα του καλοπιάσματος, θα 'ταν τελείως διαφορετικά τα πράγματα, κι ο αιώνας μας θα χαρακτηριζόταν περισσότερο ως σιδηρούς παρά ως χρυσός»*[1151]. Αποδεικνύοντας τη δύναμη της αλήθειας να αλλάζει τις προθέσεις των ανθρώπων και να διορθώνει τυχόν παρεκτροπές, ο Θερβάντες ομολογεί μέσα από τα λόγια του δον Φερνάνδο: *"-Venciste, hermosa Dorotea, venciste: porque no es posible tener ánimo para negar tantas verdades juntas."*[1152] που σημαίνει: *«-Νίκησες, ωραία Δωροθέα, νίκησες· γιατί δεν είναι δυνατόν να 'χει κανείς το κουράγιο ν' αρνηθεί τόσες πολλές αλήθειες, όλες μαζί ειπωμένες»*[1153].

Όσο για τον τιμημένο δον Κιχώτη, η επιλογή της στάσης του φαίνεται να αποτελεί μονόδρομο: *"Unos van por el ancho campo de la ambición soberbia; otros, por el de la adulación servil y baja; otros, por el de la hipocresía engañosa, y algunos, por el de la verdadera religión; pero yo, inclinado de mi estrella, voy por la angosta senda de la caballería andante, por cuyo ejercicio desprecio la hacienda, pero no la honra."*[1154] που σημαίνει: *«Άλλοι παν απ' τον πλατύ κάμπο της επηρμένης φιλοδοξίας, άλλοι απ' αυτόν της δουλικής κολακείας, μερικοί απ' αυτόν της απατηλής υποκρισίας και*

[1150] Cervantes, 2018b: 57
[1151] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 48
[1152] Cervantes, 2018a: 502
[1153] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 601
[1154] Cervantes, 2018b: 307

αρκετοί από εκείνον της αληθινής θρησκείας· όμως εγώ, οδηγημένος απ' το άστρο μου, πάω απ' τον κακοτράχαλο στενόδρομο της ιπποσύνης, που, για να την ασκώ όπως πρέπει, περιφρονώ τις περιουσίες, όχι όμως και την τιμή»[1155]. Χάρη στο δύσβατο μονοπάτι της περιπλανώμενης ιπποσύνης η ματιά του δον Κιχώτη αποκτά διαύγεια, κάτι που τον καθιστά ικανό να διακρίνει τις ορθές από τις εσφαλμένες πρακτικές: *"no es menester ni mucha habilidad ni muchas letras para ser uno gobernador, pues hay por ahí ciento que apenas saber leer, y gobiernan como unos girifaltes; el toque está en que tengan buena intención y deseen acertar en todo, que nunca les faltará quien les aconseje y encamine en lo que han de hacer, como los gobernadores caballeros y no letrados, que sentencian con asesor. Aconsejaríale yo que ni tome cohecho, ni pierda derecho, y otras cosillas"*[1156] που σημαίνει: *«δεν χρειάζονται και πολλά γράμματα για να γίνει κανείς κυβερνήτης, αφού υπάρχουν τουλάχιστον εκατό από δαύτους που δεν ξέρουν καν να διαβάζουν· το θέμα είναι να υπάρχει καλή πρόθεση και πείρα ζωής τόση, που να μπορεί να ξεχωρίζει κανείς το καλό απ' το κακό, ώστε να μη διαλέγει το δεύτερο και να επιδιώκει το πρώτο. Θα τον συμβούλευα και θα του 'λεγα: ό,τι είναι ξένο μην το πιάνεις κι ό,τι δικαιούσαι μην το χάνεις· θα του 'δινα κι άλλες συμβουλές αυτού του είδους»*[1157].

Μέσα από το διάλογο δύο φίλων του Λοτάριου και του Ανσέλμου, όπου ο δεύτερος ήθελε να δοκιμάσει την πίστη της γυναίκας του μηχανευόμενος νέους τρόπους ελέγχου και δοκιμής, ο Θερβάντες φανερώνει ότι μάλλον το καινούργιο δεν είναι απαραίτητα και καλό. Μέσα από τα λόγια του Λοτάριου: *"-Así que es razón concluyente que el intentar las cosas de las cuales antes nos puede suceder daño que provecho es de juicios sin discurso y temerarios, y más cuando quieren intentar aquellas a que no son forzados ni compelidos, y que de muy lejos traen descubierto que el intentarlas es manifiesta locura. Las cosas dificultosas se intentan por Dios, o por el mundo, o por entrambos a dos: las que se acometen por Dios son las que acometieron los santos, acometiendo a vivir vida de ángeles en cuerpos humanos; las que se acometen por respeto del mundo son las de aquellos que pasan tanta infinidad de agua, tanta diversidad de climas, tanta extrañeza de gentes, por adquirir estos que llaman bienes de fortuna. Y las que se intentan por Dios y por el mundo juntamente son aquellas de los valerosos soldados, que apenas veen en el contrario muro abierto tanto espacio cuanto es el que pudo hacer una redonda bala de artillería, cuando, puesto*

[1155] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 300-384
[1156] Cervantes, 2018b: 316-317
[1157] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 398

aparte todo temor, sin hacer discurso ni advertir al manifiesto peligro que les amenaza, llevados en vuelo de las alas del deseo de volver por su fe, por su nación y por su rey, se arrojan intrépidamente por la mitad de mil contrapuestas muertas que los esperan. Estas cosas son las que suelen intentarse, y es honra, gloria y provecho intentarlas, aunque tan llenas de inconvenientes y peligros"[1158] που σημαίνει: *«-Τελικά βγαίνει το συμπέρασμα πως το να επιχειρούμε κάτι απ' το οποίο θα προκύψει περισσότερη ζημιά απ' ό,τι ωφέλεια είναι τελείως απαράδεκτο και παράλογο, πολύ περισσότερο όταν δεν μας υποχρεώνει, ούτε μας αναγκάζει κανένας να το κάνουμε, κι όταν από χιλιάδες μέτρα μακριά φαίνεται ολοκάθαρα πως το να επιχειρούμε κάτι τέτοιο είναι καθαρή τρέλα. Τα ζόρικα πράγματα τα επιχειρούν ο Θεός ή οι άνθρωποι, ή ο Θεός κι οι άνθρωποι μαζί· αυτά που επιχειρεί ο Θεός είναι εκείνα που επιχείρησαν οι άγιοι, αποφασίζοντας να κάνουν ζωή αγγέλων μέσα σε κορμιά ανθρώπινα· αυτά που βάζουν μπρος οι άνθρωποι είναι όσα τους συμβαίνουν όταν έρχονται αντιμέτωποι με τις τεράστιες ποσότητες του νερού, με τις απότομες αλλαγές του κλίματος, με την απρόσμενη συμπεριφορά των συνανθρώπων τους, στην προσπάθειά τους να κάνουν την τύχη τους· κι αυτά που επιχειρούν ο Θεός κι οι άνθρωποι μαζί είναι εκείνα των γενναίων στρατιωτών, που μόλις δουν στο εχθρικό τείχος μια τρύπα ίση μ' όση μπορεί ν' ανοίξει η στρογγυλή μπάλα ενός κανονιού, βάζοντας το φόβο κατά μέρος και χωρίς να σκεφτούν ούτε να λογαριάσουν το φανερό κίνδυνο που τους απειλεί, πετώντας με τα φτερά της επιθυμίας ν' ανδραγαθήσουν για την πίστη τους, ορμάν ατρόμητοι ανάμεσα από χιλιάδες αντίπαλους θανάτους που τους περιμένουν. Σ' αυτές τις περιπτώσεις αξίζει να επιχειρήσει κανείς τα πάντα, κι είναι μεγάλη δόξα και τιμή για όποιον τα επιχειρεί, έστω κι αν είναι γεμάτα από δυσκολίες και κινδύνους»*[1159].

Ο ιδαλγός που τόσα μας δίδαξε με το ταπεινό φρόνημά του και τη μεγαλοσύνη της καρδιάς του, δεν θα μπορούσε παρά να μας αποχαιρετήσει λέγοντας: *"-Ítem, suplico a los dichos señores mis albaceas que si la buena suerte les trujere a conocer al autor que dicen que compuso una historia que anda por ahí con el título de Segunda parte de las hazañas de don Quijote de la Mancha, de mi parte le pidan, cuan encarecidamente ser pueda, perdone la ocasión que sin yo pensarlo le di de haber escrito tantos y tan grandes disparates como en ella escribe; porque parto desta vida con escrúpulo de haberle dado motivo para escribirlos."*[1160] που σημαίνει: *«-Επιπλέον*

[1158] Cervantes, 2018a: 455
[1159] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σσ. 531-532
[1160] Cervantes, 2018b: 647

παρακαλώ τους αναφερθέντες κυρίους παρατηρητές μου: αν η καλή μοίρα δεήσει να γνωρίσουν τον συγγραφέα της ιστορίας με τίτλο Δεύτερο μέρος των άθλων του δον Κιχώτη ντε λα Μάντσα, που εμφανίστηκε πρόσφατα, να του ζητήσουν συγγνώμην εκ μέρους μου, που, χωρίς ποτέ να θελήσω κάτι τέτοιο, τον ώθησα στο να γράψει όλες αυτές τις σαχλαμάρες κι ανοησίες που έγραψε σ' αυτήν· διότι φεύγω απ' αυτή τη ζωή με την έγνοια ότι στάθηκα εγώ η αφορμή για να τις γράψει»[1161].

[1161] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σσ. 851-852

ΜΕΡΟΣ 3ο. ΕΝ ΕΙΔΕΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

6.1 Η δημιουργία ιδωμένη μέσα από την οπτική της τέχνης και της επιστήμης

-No querría que por haber yo hablado con esta alimaña tan en seso, me tuviesen vuestras mercedes por hombre simple; que en verdad que no carecen de misterio las palabras que le dije. Rústico soy; pero no tanto que no entienda cómo se ha de tratar con los hombres y con las bestias. -Eso creo yo muy bien -dijo el cura-; que ya yo sé de experiencia que los montes crían letrados, y las cabañas de los pastores encierran filósofos.[1162]

-Δε θα 'θελα καθόλου, επειδής μιλούσα με τούτο δω το ζώο, σαν να 'χα απέναντί μου άνθρωπο, να νομίσετε οι ευγενείες σας πως είμαι κανένας τρελός ή χαζός. Βέβαια, δεν παύουν απ' το να 'ναι αφύσικα τα λόγια που του 'πα. Χωριάτης είμαι, όμως όχι τόσο, ώστε να μην ξέρω πώς πρέπει να φέρεται κανείς στους ανθρώπους και πώς στα ζώα. – Δεν αμφιβάλλω γι' αυτό, είπε ο παπάς· διότι ξέρω εκ πείρας πως τα βουνά βγάζουν μορφωμένους, κι οι καλύβες των τσοπάνηδων κλείνουν φιλόσοφους.[1163]

Μελετώντας την οπτική του Williams για την αξία και τον ρόλο της τέχνης στην κοινωνία και συγκρίνοντάς την βήμα προς βήμα, ακολουθώντας προσεκτικά την εξελικτική πορεία της σκέψης του, με την ερμηνεία που δίνει ο Θερβάντες στον όρο και στη λειτουργία της τέχνης, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από το επιλεγμένο έργο του, εντοπίσαμε στοιχειώδεις διαφορές και αποκλίσεις. Θέτοντας ως βάση τη διαφορετική αφετηρία, από την οποία εκκινούν οι εν λόγω τοποθετήσεις, κρίνουμε αναγκαίο αρχικά να προσδιορίσουμε τα διακριτά θεωρητικά πεδία, που δεν είναι άλλα από αυτά της επιστήμης και της τέχνης. Από την πλευρά της επιστήμης, με κύριο εκπρόσωπό της στην παρούσα διαλεκτική συζήτηση, τον Raymond Williams, μέσω του οποίου προδίδονται τα λιτά και καλοδιατηρημένα εργαλεία της, η καλλιτεχνική

[1162] Cervantes, 2018a: 644
[1163] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017α, σ. 810

δημιουργία περιγράφεται ως δεξιότητα που καλλιεργείται και εξελίσσεται με στόχο να μεταφέρει μηνύματα και να επικοινωνήσει εμπειρία.

Αντίθετα, για τον Θερβάντες ο καλλιτέχνης φαίνεται να κατέχει ιδιαίτερες ικανότητες, οι οποίες ξεφεύγουν από τα στενά όρια της δεξιότητας, καθιστώντας τον ικανό να αγγίξει το αιώνιο, το καθολικό και, αναπόδραστα, το αληθινό τόσο στη μορφή όσο και στην ουσία. Η πράξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας για τον Θερβάντες είναι «*Κλίση, που […] χάρισε ο Θεός»* στον δημιουργό[1164], επιβαρύνοντάς τον με το λειτούργημα της αναζήτησης και της αποτύπωσης της αλήθειας, που στόχο έχει να γαληνεύσει, αλλά και να ομορφύνει τις ψυχές των ανθρώπων. Ο καλλιτέχνης ως αιώνιος εξερευνητής της ανθρώπινης εμπειρίας ή, αλλιώς, της ερμηνείας της μη ανθρώπινης πραγματικότητας, όπως μας διευκρινίζει ο Williams, χωρίς να περιορίζεται από αυστηρούς κανόνες και άγονους καθωσπρεπισμούς, μέσω της δημιουργικής οδού της φαντασίας, καλείται να συλλάβει το άπειρο και να το φέρει με πεπερασμένη μορφή στον νου του ανθρώπου, διατρέχοντας με απαράμιλλη ευκολία από το παρελθόν στο παρόν και στο μέλλον, αφού τελικά ομοιάζουν τόσο, όσο και η φύση του ανθρώπου που παραμένει αμετάβλητη ανά τους αιώνες.

Εντείνοντας τους ισχυρισμούς του, βασιζόμενος εκ νέου και αναγκαστικά στα ευρήματα της επιστήμης ο Williams υποστηρίζει ότι η υπόθεσή του για την αντίληψη και την επικοινωνία δύναται να περιγράψει το σύνολο της τέχνης, εξαλείφοντας τυχόν αχαρτογράφητες περιοχές, αλλά και τον διαχωρισμό της σε «υψηλή» και «χαμηλή» τέχνη, όπως συνήθιζαν να διακρίνουν οι παλαιότερες ερμηνείες της δημιουργίας και της αποκάλυψης μιας «ανώτερης πραγματικότητας». Αναφερόμενος, στη συνέχεια, στις αλλαγές που υπόκειται η τέχνη κατά περιόδους ο Williams επεξηγεί πως πρόκειται συνήθως για επέκταση των νοημάτων ή τροποποίηση των μέσων, υπογραμμίζοντας τον ρόλο της τέχνης στην πραγματική εξέλιξή μας, αφού ενεργεί και αλληλεπιδρά με ολόκληρη την προσωπική και κοινωνική οργάνωσή μας. Επομένως, σύμφωνα πάντα με τον Ουαλό θεωρητικό, η διάκριση της αξίας των έργων τέχνης βασίζεται πάντα, κατά κύριο λόγο, στην πραγματική δύναμη επικοινωνίας που φέρουν τα ίδια τα έργα τέχνης και εν τέλει, στην πραγματική ικανότητα του καλλιτέχνη να ζήσει την εμπειρία.

Ο Θερβάντες, από την πλευρά του, δεν αρνείται τον διαχωρισμό της «υψηλής» και της «χαμηλής» τέχνης, ή αλλιώς τη διαβαθμισμένη ποιότητα με την οποία χαρακτηρίζουμε τα έργα τέχνης, αποδίδοντάς της κατ' αυτόν τον τρόπο συγκεκριμένο

[1164] Μετάφραση Η. Ματθαίου, - Ι. Ιατρίδου, 2017β, σ. 195

ρόλο και ποιότητες. Ωστόσο, η οπτική του δημιουργού μας δεν θαμπώνεται από την ανακάλυψη μιας ανώτερης πραγματικότητας, αλλά αντιθέτως αποκαλύπτει την ίδια την πραγματικότητα με τρόπο ωφέλιμο και ευεργετικό για τον άνθρωπο και την κοινωνία. Κατανοώντας σε βάθος τα περίεργα μονοπάτια της ψυχής και επιφορτίζοντας τον ρόλο της τέχνης με διδακτικές και θεραπευτικές ιδιότητες, ο Θερβάντες θεωρεί ότι η αλήθεια και το κάλλος που μεταφέρεται μέσα από την τέχνη συντελούν στην ψυχική ευρωστία του ανθρώπου, ενώ το παραμορφωμένο και το αναληθές γεννά αρρώστιες και πάθη. Η τέχνη για τον Θερβάντες δεν αποτελεί μια απλή μορφή διασκέδασης, αντιθέτως παιδαγωγεί και διασώζει τον άνθρωπο από τη ραθυμία και τις συνέπειές της, ενώ ταυτόχρονα τον βοηθάει να αποκτήσει γνώση και αρετή.

Θίγοντας την αλλαγή στα έργα τέχνης, ο Θερβάντες φαίνεται να συμφωνεί με τον Williams στο ότι αποτελούν προϊόν αλλαγής της κοινωνίας, αλλά παραμένοντας πιστός στις απόψεις του, απαρνείται οποιαδήποτε αλλαγή της τέχνης δεν αποδέχεται τις προϋποθέσεις της δημιουργίας και δεν συμβάλλει στο γενικό καλό της κοινωνίας. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η αλήθεια για τον Θερβάντες δεν εντοπίζεται σε μια συγκεκριμένη οπτική, αλλά τίθεται σε πολυπρισματική βάση, μιμούμενη την πραγματική ζωή. Αναγνωρίζει, κατ' αυτόν τον τρόπο, τις δυσδιάκριτες συνοριακές περιοχές των συγκρούσεων και των ερμηνειών ως την αυθεντική πηγή αλήθειας. Εκεί, στην πάλη των διαφωνιών, αναζητά ο δημιουργός μας το νόημα της αλήθειας, ενισχυόμενος από τη δύναμη της φαντασίας, η οποία τον βοηθάει να ξεφύγει από την προβολή του ατομικού ως γενικού και να αντιληφθεί ότι η αλήθεια, προκειμένου να αποκτήσει υπόσταση και διαχρονικότητα, πρέπει να εμπνέει και να είναι άξια μνημόνευσης.

Εξετάζοντας την έννοια της δημιουργίας μέσα από την οπτική του Williams, διαπιστώνουμε ότι συστέλλεται στα στενά όρια της ερμηνείας του περιβάλλοντος, λαμβάνοντας διαστάσεις που σχετίζονται άμεσα με τη νόηση και τη γνώση. Γενικεύοντας την οπτική του ο Ουαλός θεωρητικός ορίζει την τέχνη ως έναν από τους πολλούς τρόπους περιγραφής και επικοινωνίας, θεωρώντας ότι αποτελεί εξέλιξη των τρόπων που χρησιμοποιούνται συνήθως στην καθημερινή επικοινωνία, με την ιδιαιτερότητα, ωστόσο, του ότι κατέχει πολύ ισχυρά μέσα μεταφοράς μιας εμπειρίας. Θέτοντας και αυτός με τη σειρά του τα δικά του όρια στην τέχνη υποστηρίζει ότι αν δεν πληροίτε η προϋπόθεση της λειτουργικής επικοινωνίας, δηλαδή αν η μετάδοση μιας ανθρώπινης εμπειρίας δεν προσφέρεται ενεργά και δεν λαμβάνεται ενεργά, δεν μπορεί να υπάρχει τέχνη. Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε ότι ενώ ο Williams εστιάζει

στην επικοινωνιακή δύναμη του έργου, προκειμένου να εκτιμήσει μια καλλιτεχνική πράξη ως έργο τέχνης, ο Θερβάντες διεισδύει στην ουσία και στο νόημά του, σεβόμενος, ταυτόχρονα, απόλυτα τόσο τη μορφή και τους κανόνες της τέχνης, όσο και το προσδοκώμενο όφελος που πρέπει να απορρέει από κάθε δημιουργική πράξη, προκειμένου να δικαιώνει το όνομα της δημιουργίας.

Στην προσπάθειά του να αναθεωρήσει τη λειτουργία της τέχνης ο Williams προτείνει να δούμε την τέχνη ως μια ιδιαίτερη διαδικασία της γενικής ανθρώπινης διαδικασίας της δημιουργικής ανακάλυψης και επικοινωνίας. Ωστόσο, δεχόμενοι την περιγραφείσα οπτική ταυτόχρονα επαναπροσδιορίζουμε τη θέση της τέχνης, καθώς και ανευρίσκουμε τρόπο για τη σύνδεσή της με την καθημερινή κοινωνική ζωή μας. Επεξηγώντας στη συνέχεια την έμφαση που δίνει στην έννοια της επικοινωνίας ο Williams προσθέτει ότι πρέπει, επίσης, να περιλαμβάνει υποδοχή και απάντηση από την πλευρά του θεατή, ο οποίος μπορεί να την αποδεχτεί, να την απορρίψει ή να την αγνοήσει, ανάλογα με την κατάσταση της προσωπικής οργάνωσής του. Δεν παραλείπει, ωστόσο, ο Ουαλός θεωρητικός να επισημάνει την ικανότητα της τέχνης να επικοινωνεί εμπειρία και περιγραφές συγκεκριμένων περιοχών της πραγματικότητας που προφανώς δεν μεταδίδονται διαφορετικά, εντείνοντας κατά αυτόν τον τρόπο την ικανότητά μας για οργάνωση και καθιστώντας την ίδια αναντικατάστατη για την προσωπική εξέλιξή μας.

Αν και το επίκεντρο της τέχνης, σύμφωνα με τον Williams, είναι η επικοινωνία μιας εμπειρίας, η οποία πρέπει να περιλαμβάνει αναγκαστικά υποδοχή και απάντηση από μέρους του αποδέκτη, υποδεικνύοντάς μας εκ νέου ότι ο δρόμος που ακολουθείται είναι αυτός της νόησης, ο Θερβάντες αντιλαμβάνεται και αναφέρεται στα μυστικά μονοπάτια που ακολουθεί η τέχνη για να φτάσει στον παραλήπτη της. Η τέχνη στο σύνολό της, για τον δημιουργό, φαίνεται να επιδρά κυρίως στο πνεύμα και στην ψυχή του ανθρώπου, σαν να μην την ενδιαφέρει καθόλου η πολυτάραχη και τρικυμιώδης εγκεφαλική λειτουργία ή σαν να έχει αντιληφθεί ότι αυτός είναι ο μοναδικός τρόπος εξισορρόπησης του ατόμου. Για τον Θερβάντες η τέχνη φαίνεται να ακολουθεί, πρωτίστως, διαισθητικές και υπόρρητες διαδρομές και λειτουργίες, με τις οποίες μπορεί να ανασυνθέσει και να γιατρέψει τις ανθρώπινες ψυχές, μεταφέροντας τα μηνύματά της σιωπηλά και αποτελεσματικά. Συγκλίνοντας με την άποψη του Williams, η τέχνη για τον Θερβάντες επιδρά στον άνθρωπο με τρόπο αναντικατάστατο και ανόμοιο, αμβλύνοντας την ικανότητά του για επικοινωνία και οργάνωση, αλλά και εξυγιαίνοντας και γαληνεύοντας ταυτόχρονα την ψυχή του και το πνεύμα του.

Μέσω της τέχνης η κοινωνία συγκροτείται και ανανεώνεται, επιβεβαιώνοντας ή απορρίπτοντας ιδέες της και πρακτικές της, κατέχοντας, κατά αυτόν τον τρόπο, έναν ουσιαστικό ρόλο στον σχηματισμό της και στη διαμόρφωσή της, υποστηρίζει ο Ουαλός θεωρητικός. Ή με άλλα λόγια, ο καλλιτέχνης επιβαρύνεται με τη μεταφορά και την ενεργοποίηση κοινών νοημάτων, τα οποία πρέπει να συνεχίσουν να αναδημιουργούνται από την κοινωνία ως σύνολο, αλλά και από κάθε άτομο μέσα σε αυτήν. Κατά συνέπεια, η καλλιτεχνική επιδεξιότητα επιτυγχάνεται αφενός μέσω μιας διαδικασίας εκμάθησης του μέσου στο οποίο είναι επιδέξιος ο καλλιτέχνης, αλλά και αφετέρου μέσω ανεύρεσης του προσωπικού νοήματος που διαμορφώνει και επικοινωνεί ο καλλιτέχνης.

Από την πλευρά του, ο Θερβάντες έρχεται να ενεργοποιήσει αυτό που ο Williams ονομάζει κοινά νοήματα, με σκοπό, μάλλον, να επαναφορτίσει την περιοχή της κοινής περιγραφής και ανταπόκρισης, υποψιασμένος για το ότι ο ακριβής βαθμός συνάφειας των προσωπικών νοημάτων του και των κοινών νοημάτων δεν θα είναι καθόλου ικανοποιητικός. Ωστόσο, αν και ο δημιουργός μας ζωντάνεψε τις συνήθειες και το ήθος μιας περασμένης εποχής, το έργο του απαντήθηκε με μεγάλη επιτυχία από την πρώτη κιόλας στιγμή, αποδίδοντας στον δημιουργό του τη θέση που του αξίζει και επιβεβαιώνοντας την άποψή του ότι η χάρη και η αρετή αποτελούν διαχρονικές ποιότητες. Η απόσταση μεταξύ κοινών και προσωπικών νοημάτων, η οποία καθορίζει την αποτυχία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, σύμφωνα με τον Williams, δεν ορίζεται από το πνεύμα και τις τάσεις που φέρει η κάθε εποχή, αλλά σχετίζεται με την ψυχική ευρωστία του ανθρώπου, φαίνεται να απαντά μέσα από το έργο του ο Θερβάντες. Υπό αυτή την έννοια ορθώς μάλλον εντοπίζει ο Williams ότι η πραγματική εξέλιξή μας βασίζεται και στην τέχνη, η οποία δεν απευθύνεται μόνο στην ικανοποίηση της αισθητικής εμπειρίας μας, αλλά αλληλεπιδρά με ολόκληρη την προσωπική και κοινωνική οργάνωσή μας. Η ανάπτυξή μας βασίζεται στις νέες περιγραφές, επισημαίνει ο Ουαλός θεωρητικός, υπενθυμίζοντας πως οποιαδήποτε απάντηση δοθεί αποτελεί μέρος ενός τρόπου ζωής, καθώς και η επιλογή των απαντήσεων που δίνονται συνιστά μια κατάσταση του οργανισμού. Αποδεχόμενοι νέες περιγραφές εξελίσσουμε τη γενική οργάνωσή μας, επαναπροσδιορίζοντας τη θέση μας και τη στάση μας, επισημαίνει ο Williams, ενώ ο Θερβάντες, από την πλευρά του, μας θυμίζει πως καινούργιο και ωφέλιμο δεν αποτελούν ταυτόσημες έννοιες. Η πρόοδος και η εξέλιξη για τον Θερβάντες σχετίζονται άμεσα και καθορίζονται από όρους που αναφέρονται στην πνευματική ανάταση και το ψυχικό μεγαλείο. Σαν να έχει αντιληφθεί πολύ καλά τα

βαθύτερα νοήματα της ζωής, ο δημιουργός μας παραβλέπει την επιφάνεια και εστιάζει στις ιδιότητες του ανθρώπου που τον καθιστούν πνευματικά ρωμαλέο και υγιή, ικανό να κατακτήσει το οικουμενικό, εκτιμώντας ουσιαστικά το ατομικό.

Αναφερόμενος εκ νέου στη σχέση της τέχνης με τη δημιουργία, ο Ουαλός θεωρητικός υποστηρίζει ότι η δημιουργικότητα αποτελεί την κεντρική έννοια με την οποία βιώνουμε ολόκληρο το φάσμα της ζωής μας, επεξηγώντας ότι τόσο η δημιουργία καθημερινών δεσμών όσο και ο σχηματισμός κοινωνικών θεσμών αποτελούν προσπάθειες εκμάθησης, περιγραφής και επικοινωνίας, με άλλα λόγια αποτελούν έκφραση δημιουργικότητας, μέσω της οποίας δημιουργήσαμε και την ίδια την τέχνη.

Συνδέοντας την έννοια της δημιουργίας με την αντιληπτική ικανότητα του ανθρώπου ο Williams οδηγείται αναγκαστικά στο συμπέρασμα ότι όλες οι καθημερινές δραστηριότητες περιλαμβάνουν υποχρεωτικά το στοιχείο της δημιουργίας, καθιστώντας την τέχνη δεξιότητα που ανήκει στη σφαίρα της καθημερινότητας. Σαν να του λείπει το όραμα της δημιουργίας, η ανάγκη και η πίστη στο μεγαλειώδες και το αιώνιο, σαν να συμβαδίζει με τη σύγχρονη τάση συγκάλυψης των διακριτών ορίων στο όνομα της ομαδοποίησης και της αποδοχής όλων, ο Williams ορθώς εντάσσει την τέχνη στην καθημερινή δραστηριότητα, υποδεικνύοντας ωστόσο ένα μονοπάτι που επιβάλλεται ίσως από την ορθολογική προσέγγιση της επιστήμης. Αν και σε πλείστες περιπτώσεις τα θέματα της καλλιτεχνικής δημιουργίας περιγράφουν και αναφέρονται στα πιο καθημερινά ζητήματα, ο Θερβάντες δεν τοποθετεί την πράξη της δημιουργίας στο ίδιο επίπεδο με τις υπόλοιπες καθημερινές δραστηριότητες. Η ματιά του δημιουργού, παρατηρώντας από ψηλά, είναι ικανή να συγκεντρώσει αυτούσια τη συνολική εικόνα, αποφεύγοντας τις διαστρεβλώσεις και τις θολώσεις που προκαλούνται ενίοτε από τους μεγεθυντικούς φακούς και τα τηλεσκόπια, προσφέροντας στον άνθρωπο μια αλήθεια ουσιαστική και καθαρή, η οποία έχει την ιδιότητα να απαλύνει όλα τα ψυχικά βάρη και να κατευνάζει την ένταση των αγωνιωδών ερωτημάτων του ανθρώπου. Γνωρίζοντας τις ευεργετικές ιδιότητες και ποιότητες της αλήθειας στην ανθρώπινη ψυχή ο Θερβάντες αρνείται να δεχτεί κάθε ερμηνεία ως δημιουργία και κάθε προϊόν εμπορευματοποίησης και πειραματισμού ως έργο τέχνης. Η προσδοκία του και ο σκοπός που προσδίδει στην τέχνη είναι ανώτερος των μικροτήτων και μικροπρεπειών που διέπουν πολλές φορές την καθημερινή μας δραστηριότητα και επικοινωνία. Κατατάσσοντας την τέχνη σε δεξιότητα της καθημερινής σφαίρας, ο Williams περιορίζει την έννοιά της και το όφελός της, ενώ ασχολούμενη η τέχνη με τα πιο καθημερινά ζητήματα τούς προσδίδει μεγαλείο και

δόξα, φαίνεται να υποστηρίζει, από την πλευρά του, ο Θερβάντες. Μπορεί τα θέματα και οι δημιουργοί να περιγράφουν από τα πιο ασήμαντα έως τα πιο ουσιώδη ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, ωστόσο ο τρόπος που τα πραγματεύονται και η ερμηνεία που τους αποδίδουν, θα πρέπει να υπερέχει της ωμής και ρυπαρής πραγματικότητας, θα πρέπει, με άλλα λόγια, να δικαιώνεται η έννοια της δημιουργίας. Ο αυθεντικός δημιουργός, κατά μίμηση του Θεού, έχει το χάρισμα της δημιουργίας και του φωτισμού, φαίνεται να μας λέει μέσα από το έργο του ο Θερβάντες, είναι «φως της ψυχής».

Αποδεικνύοντάς μας τη βαθιά του γνώση για την αξία της τέχνης ο Θερβάντες εμπιστεύεται πάντα τον αιώνιο κριτή, τον χρόνο, του οποίου η κρίση δεν λαθεύει ποτέ, αποδίδοντας στον καθένα την αξία που του αναλογεί. Η εκπλήρωση του επιδιωκόμενου μέσω της τέχνης, σύμφωνα με την οπτική του Θερβάντες, φαίνεται να λαμβάνει διαστάσεις βαθιά ανθρώπινες και κοινωνικές. Δεν θα ήταν ίσως λάθος να υποθέσουμε ότι η εμπειρία που επικοινωνείται μέσα από την τέχνη έχει, για τον Θερβάντες, ως επίκεντρο τον άνθρωπο, ιδωμένο μέσα από όλες τις πτυχές της ζωής. Ο Θερβάντες δεν παύει να αναζητά στην τέχνη τον λόγο ύπαρξής της, την αξία της και την προσφορά της. Μέσα από την τέχνη και τα γράμματα παιδαγωγείται το κοινωνικό σύνολο και εγκαθιδρύονται οι αξιέπαινες πολιτείες, φαίνεται να υποστηρίζει ο Θερβάντες. Γνωρίζοντας καλά τη χρησιμότητα των όπλων και την αξία των γραμμάτων, η τέχνη του Θερβάντες γίνεται «όπλο» στα χέρια του δημιουργού που σκοπό έχει να καλλιεργήσει το ψυχικό κάλλος ως πυρήνα και κύτταρο του κοινωνικού συνόλου.

Οι ικανότητες του καλού ιστοριογράφου είναι αναρίθμητες, σύμφωνα με τον δημιουργό μας, καθώς τόσες είναι και οι λειτουργίες που εξυπηρετεί το κείμενο, το οποίο πρωτίστως θέλει να τέρψει την ψυχή και υπορρήτως να τη διδάξει, μεταφέροντας αρμονία και σοφία, με τρόπο που να μπορεί να αγγίζει όλες τις κατηγορίες του κοινού και να αντιπροσωπεύει επάξια κάποιο καλλιτεχνικό είδος. Ο Θερβάντες συλλαμβάνει τη δημιουργική έκφραση έξω από τη γλωσσική σύμβαση των ειδών και των μορφών, καταρρίπτοντας τα σύνορα μεταξύ πεζογραφίας και ποίησης. Η αφηγηματική τέχνη αποτελεί γι' αυτόν ένα κράμα ειδών της τέχνης που προβάλλει με αληθοφάνεια την πραγματικότητα, επιτρέποντας στο κοινό, μέσα από υπαινιγμούς και διφορούμενες οπτικές, να αναπτύξει τα δικά του συμπεράσματα και να ωφεληθεί από την αλήθεια και το κάλλος.

6.2 Η έννοια της κουλτούρας όπως περιγράφεται από τον Raymond Williams και απαντάται στον *Δον Κιχώτη*

–¿Sabéis por qué, marido? –respondió Teresa–.
Por el refrán que dice: "¡Quien te cubre, te descubre!"
Por el pobre todos pasan los ojos como de corrida,
y en el rico los detienen; y si el tal rico fue un tiempo
pobre, allí es el murmurar y el maldecir, y el peor
perseverar de los maldicientes, que los hay por esas
calles a montones, como enjambres de abejas.[1165]

-Ξέρεις γιατί, άντρα μου; απάντησε η Τερέζα.
Γιατί, όπως λέει κι η παροιμία: «Όποιος σε σκεπάζει,
απέ σε ξεσκεπάζει». Τα μάτια των ανθρώπων προσπερνάν
τον φτωχό και σταματάν στον πλούσιο· κι αν ο πλούσιος
ήταν κάποτε φτωχός, τότες αρχίζουν τα μουρμουρητά κι
οι κακογλωσσιές, και λεν και λεν οι κακόγλωσσοι, που 'ναι
τόσοι πολλοί σε κάθε δρόμο όσες μέλισσες σε κάθε κυψέλη.[1166]

Υπενθυμίζοντας συνοπτικά ότι η έννοια της κουλτούρας, σύμφωνα με τον Williams, διακρίνεται σε τρεις γενικές κατηγορίες, που ονομάζονται «εξιδανικευτική» ή αλλιώς "ideal"[1167], «τεκμηριωμένη» ή αλλιώς "documentary"[1168] και «κοινωνική» ή αλλιώς "social"[1169], υπενθυμίζουμε ότι στην παρούσα εργασία ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην κοινωνική διάστασή της. Αποτελώντας τον «κοινωνικό» ορισμό της κουλτούρας, η «κοινωνική» κατηγορία συνιστά την περιγραφή ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής, που εκφράζει ορισμένα νοήματα και συγκεκριμένες αξίες, όπως διαφαίνονται όχι μόνο στα έργα τέχνης και διανόησης, αλλά και μέσα από τους θεσμούς και την καθημερινή συμπεριφορά. Με άλλα λόγια, η ανάλυση της κουλτούρας εν προκειμένω ισοδυναμεί με την αποσαφήνιση των νοημάτων και των αξιών που υπονοούνται και εκφράζονται σε έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής, σε μια συγκεκριμένη

[1165] Cervantes, 2018b: 82
[1166] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 79
[1167] Williams, 1965: 57
[1168] Williams, 1965: 57
[1169] Williams, 1965: 57

κουλτούρα. Σπεύδοντας να διαφυλάξει τη συνοχή και την καθολικότητα του ορισμού, ο Williams τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης και των τριών κατηγοριών, αφού μόνο μέσω των εν λόγω συμπληρωματικών οπτικών καθίσταται ολοκληρωμένη η περιγραφή της κουλτούρας.

Αναλύοντας τη σκέψη του υποδεικνύει την αδιαμφισβήτητη αλληλεπίδραση των σχέσεων που σχηματίζονται στους κόλπους μιας οργάνωσης, επισημαίνοντας ωστόσο την ιδιαιτερότητά τους ως σύγχρονες μορφές της ανθρώπινης ενέργειας. Κάθε δραστηριότητα αντικατοπτρίζει και αντικατοπτρίζεται στο σύνολο των υπολοίπων δραστηριοτήτων, υποστηρίζει ο Ουαλός θεωρητικός, προσθέτοντας ωστόσο ότι εφόσον εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η ύπαρξή της κρίνεται αναγκαία για τη συγκρότηση ολόκληρης της εκάστοτε ανθρώπινης οργάνωσης. Εστιάζοντας στην τέχνη, στη συνέχεια, επισημαίνει πως ενώ αλληλεπιδρά και αυτή με τη σειρά της με τις υπόλοιπες δραστηριότητες, εντούτοις εκφράζει ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης που προφανώς δεν θα μπορούσαν να εκφραστούν με άλλους τρόπους. Επιβεβαιώνοντας την αρχική του υπόθεση ο Williams διατείνεται ότι αυτό που επιχειρείται δεν είναι η συσχέτιση της τέχνης με την κοινωνία, αλλά η μελέτη όλων των δραστηριοτήτων και των αλληλεπιδράσεών τους.

Ορμώμενος από τον ανωτέρω συλλογισμό ο Ουαλός θεωρητικός ορίζει τη θεωρία της κουλτούρας ως τη μελέτη των σχέσεων που διέπουν τα στοιχεία ενός τρόπου ζωής ή, με άλλα λόγια, ως την ανακάλυψη της φύσης μιας συγκεκριμένης οργάνωσης. Υπό αυτή την οπτική, η ανάλυση συγκεκριμένων έργων ή θεσμών αποτελεί ανάλυση του είδους της οργάνωσής τους, δηλαδή των σχέσεων που τα έργα ή οι θεσμοί ενσωματώνουν ως μέρη της γενικής οργάνωσης.

Ερχόμενος αντιμέτωπος, ταυτόχρονα, με τον αυξημένο βαθμό δυσκολίας που εντοπίζεται στην πλήρη κατανόηση της αίσθησης της ποιότητας ζωής σε έναν συγκεκριμένο τόπο και χρόνο μιας προηγούμενης περιόδου, δηλαδή της αίσθησης των τρόπων, με τους οποίους οι συγκεκριμένες δραστηριότητες συνδυάζονται σε έναν συνολικό τρόπο σκέψης και ζωής, ο Williams προκρίνει ότι είμαστε σε θέση να αποκτήσουμε καλύτερη επαφή με την πραγματική εμπειρία μέσα από τις τέχνες της εκάστοτε περιόδου. Στην προσπάθειά του να αποτυπώσει αυτή την αίσθηση ο Ουαλός θεωρητικός προτείνει τη χρήση του όρου «δομή αίσθησης», η οποία αναφέρεται ουσιαστικά στην κουλτούρα μιας περιόδου, και αποτελεί το ιδιαίτερο ζωντανό αποτέλεσμα όλων των στοιχείων της γενικής οργάνωσης. Σύμφωνα με τον Williams, λοιπόν, οι τέχνες μιας περιόδου έχουν ιδιαίτερη αξία, διότι μέσα από αυτές αντλείται

με φυσικό τρόπο η πραγματική ζωντανή αίσθηση, η βαθιά κοινότητα που κάνει δυνατή την επικοινωνία. Επεξηγώντας περαιτέρω τη σημασία του όρου «δομή αίσθησης» ο Williams προσθέτει ότι πρόκειται για ένα πολύ βαθύ και ιδιαίτερα κοινό χαρακτηριστικό σε όλες τις πραγματικές κοινότητες, ακριβώς επειδή από αυτό εξαρτάται η επικοινωνία, ενώ προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον το ότι δεν φαίνεται με καμία τυπική έννοια να διδάσκεται.

Προβαίνοντας σε έναν χρονικό διαχωρισμό της κουλτούρας αυτή τη φορά, ο Ουαλός θεωρητικός υποστηρίζει ότι πρέπει να διακρίνουμε τρία επίπεδα κουλτούρας, τη βιωμένη κουλτούρα ενός συγκεκριμένου χρόνου και τόπου, που είναι πλήρως προσβάσιμη μόνο σε όσους ζουν σε αυτόν τον χρόνο και τον τόπο, την καταγεγραμμένη κουλτούρα που λαμβάνουμε μέσα από την τέχνη, αλλά και από τα πιο καθημερινά γεγονότα και ονομάζουμε «κουλτούρα μιας περιόδου» και την κουλτούρα της επιλεκτικής παράδοσης που αποτελεί τον συνδετικό παράγοντα ανάμεσα στη βιωμένη κουλτούρα και στην κουλτούρα μιας περιόδου.

Συνοψίζοντας, ο Williams διευκρινίζει ότι η διαδικασία στην οποία εστιάζει δεν είναι η σύγκριση μεταξύ της τέχνης και της κοινωνίας, αλλά όλες οι πράξεις των ανθρώπων που συνθέτουν μια γενική πραγματικότητα, εντός της οποίας συγκροτούνται τόσο η τέχνη, όσο και αυτό που συνήθως ονομάζουμε κοινωνία. Επομένως, δεν συγκρίνουμε την τέχνη με την κοινωνία, αλλά και τις δύο με ολόκληρο το πλέγμα των ανθρώπινων πράξεων και συναισθημάτων. Είναι, πράγματι, δυνατό να ανακαλύπτουμε κάποια έργα τέχνης που εκφράζουν συναισθήματα, τα οποία η κοινωνία στο γενικό της χαρακτήρα δεν μπορούσε να τα εκφράσει. Αυτά τα έργα μπορεί να είναι οι δημιουργικές αντιδράσεις που φέρνουν στο φως νέα συναισθήματα ή μπορεί, επίσης, να είναι η απλή καταγραφή των παραλείψεων, η κάλυψη ή η απόπειρα κάλυψης ανικανοποίητων ανθρώπινων αναγκών. Σε ορισμένες χαρακτηριστικές μορφές και τεχνικές ανακαλύπτουμε στοιχεία από τα αδιέξοδα και άλυτα προβλήματα της κοινωνίας, που συχνά γίνονται παραδεκτά για πρώτη φορά στη συνείδηση με αυτόν τον τρόπο, υποστηρίζει ο Williams. Ορισμένα από αυτά τα στοιχεία θα φανερώσουν μια ψευδή συνείδηση, που έχει σχεδιαστεί για να αποτρέψει οποιαδήποτε ουσιαστική αναγνώριση, ενώ άλλο μέρος αυτών των στοιχείων θα εκφράσει μια βαθιά επιθυμία εξέλιξης, η οποία παραμένει ακόμη αχαρτογράφητη και, πράγματι, μεγάλο μέρος της τέχνης εξέφρασε αυτή την επιθυμία, ισχυρίζεται ο Ουαλός θεωρητικός.

Στη συγκεκριμένη ενότητα δεν εντοπίστηκαν αντίστοιχες εκπεφρασμένες απόψεις του Θερβάντες για την έννοια της κουλτούρας, παρά τέθηκαν σε εφαρμογή οι

θεωρητικές μέθοδοι και οι έννοιες που προτείνει ο Williams, μελετώντας την κουλτούρα της περιόδου που εκτείνεται από τα τέλη του 16ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του 17ου αιώνα στην Ισπανία. Σε ένα πρώτο επίπεδο αντλήσαμε ενδιαφέρουσες και χρήσιμες πληροφορίες για την υπό μελέτη περίοδο, επιβεβαιώνοντας τον ισχυρισμό του Williams που κρίνει ως πολύτιμη τη συνεισφορά της τεκμηριωμένης κατηγορίας της κουλτούρας στη μελέτη των κοινωνικών ζητημάτων. Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, την τέχνη ή αλλιώς μέρος της τεκμηριωμένης κατηγορίας του όρου «κουλτούρα» ως αντιπροσωπευτικό δείγμα εμπλουτισμένης περιγραφής ενός κοινωνικού σχηματισμού που διαμορφώθηκε σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, θέσαμε σε εφαρμογή τις παραμέτρους της κοινωνικής κατηγορίας του όρου «κουλτούρα» όπως αυτή δίδεται από τον Williams και κατανοείται από εμάς, αποδίδοντας με μορφή διακριτών κατηγοριών την καταγεγραμμένη κουλτούρα της υπό μελέτη περιόδου ή αλλιώς την κουλτούρα μιας περιόδου και αποτυπώνοντας όσο το δυνατόν πλησιέστερα τη δομή αίσθησης της υπό μελέτη κοινωνίας. Ανάμεσα στις ποικίλες κατηγορίες που διακρίναμε σχετικά με τον εν λόγω κοινωνικό σχηματισμό συμπεριλαμβάνονται η κοινωνική διαστρωμάτωση της ισπανικής κοινωνίας, η έννοια της δικαιοσύνης στην εποχή του Θερβάντες, η εικόνα των καθημερινών ασχολιών, η πίστη και οι επικρατέστερες πεποιθήσεις, η κεκτημένη γνώση, το ήθος, τα κοινωνικά στερεότυπα και η θέση της γυναίκας στην ισπανική κοινωνία της εν λόγω εποχής, όπως αυτά αποτυπώνονται στο έργο του δημιουργού και εντοπίστηκαν από εμάς.

Εφαρμόζοντας προσεκτικά και όσο το δυνατόν πιο πιστά τις θεωρητικές έννοιες και μεθόδους που προτείνει ο Williams διαπιστώσαμε σε ένα πρώτο επίπεδο ότι μπορέσαμε να αντλήσουμε με φυσικό τρόπο την πραγματική ζωντανή αίσθηση του υπό εξέταση κοινωνικού σχηματισμού, επαληθεύοντας την υπόθεση του Ουαλού θεωρητικού που εκτιμά ότι αποκτούμε καλύτερη επαφή με την πραγματική εμπειρία μέσα από τις τέχνες της εκάστοτε περιόδου, συλλέγοντας ταυτόχρονα πολύτιμα στοιχεία για τη μελέτη των κοινωνικών ζητημάτων της εποχής. Ομοίως, διαπιστώνεται σε ολόκληρο το εύρος του έργου η άρρηκτη αλληλεπίδραση των σχέσεων που δημιουργούνται στο περιβάλλον μιας κοινωνίας, δηλαδή η αποτύπωση οποιασδήποτε δραστηριότητας στο σύνολο των υπολοίπων δραστηριοτήτων, αφού ο Θερβάντες φροντίζει να μας δώσει μια συνολική εικόνα της κοινωνίας μέσα από τα πολυάριθμα ιπποτικά κατορθώματα που περιγράφει, επιβεβαιώνοντας εκ νέου την οπτική του Williams που ορίζει τη σχέση της τέχνης και της κοινωνίας ως τη μελέτη των ποικίλων σχέσεων που περικλείονται στους κόλπους μιας κοινωνικής οργάνωσης. Τέλος, μέσα

από την εφαρμογή της κοινωνικής κατηγορίας της έννοιας της «κουλτούρας» αποδείχτηκε η πολύτιμη συμβολή της ως αναπόσπαστο μέρος του ορισμού, επιβεβαιώνοντας την καθόλα επιτυχημένη διάστασή του, αφού η περιγραφή της καθημερινότητας μαρτυρά στοιχεία που διαφεύγουν της προσοχής των ποικίλων μονομερών οπτικών, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα την αναντικατάστατη συμβολή της τέχνης στην αποτύπωση δυσδιάκριτων ή και αντικρουόμενων περιοχών της πραγματικότητας στο αναντιρρήτως δύσκολο εγχείρημα της αποτύπωσής της. Από τη στιγμή που η τέχνη μπαίνει στο παιχνίδι και λαμβάνει δομική υπόσταση στην έννοια της «κουλτούρας» μέσω της τεκμηριωμένης κατηγορίας, η καθημερινότητα αποκτά εξ ορισμού πρωταγωνιστικό ρόλο και φανερώνει με τη σειρά της τις διάφορες αλληλεπιδράσεις που διαδραματίζονται σε ένα κοινωνικό σύνολο. Θέτοντας ως βάση τον συλλογισμό του Williams που περιγράφει ως αναγκαία και ικανή συνθήκη την αλληλεπίδραση των ποικίλων ερεθισμάτων και δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα εντός των ορίων μιας κοινωνικής οργάνωσης, διαπιστώθηκε ότι η οποιαδήποτε δημιουργική αναζήτηση που σχετίζεται με τον άνθρωπο και την κοινωνία δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή στο πραγματικό μέγεθός της εάν επιλέξουμε να ακολουθήσουμε μια μέθοδο μελέτης που περιέχει στοιχεία αποκλεισμού και απομόνωσης. Κατά συνέπεια, προκειμένου να κατανοήσουμε πληρέστερα την «κουλτούρα» μιας περιόδου ή μιας κοινωνίας και να έρθουμε σε πλησιέστερη επαφή με την πραγματική ζωντανή αίσθησή της, κρίνεται αναγκαίο να ανατρέξουμε στην καθημερινότητα και στο σύνολο των δραστηριοτήτων με την αμέριστη βοήθεια των τεχνών, όπως ορθά μας υποδεικνύει ο Ουαλός θεωρητικός. Η τέχνη μπορεί να περιγράψει πιο πιστά από οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα την καθημερινότητα, τα θέματα που αποσιωπώνται και αποκρύπτονται από το βλέμμα των επίσημων φορέων όχι μόνο της υπό μελέτη περιόδου αλλά και μεταγενέστερών της, αποτυπώνοντας το πνεύμα της εποχής ή όπως το ονομάζει ο Williams τη «δομή αίσθησης», ακριβώς επειδή κινείται στα απέραντα όρια της ελευθερίας, μακριά από δογματισμούς, μεροληψίες και λογοκρισίες.

Λαμβάνοντας ως δείγμα τέχνης και κοινωνικού σχηματισμού τον *Δον Κιχώτη* του Θερβάντες διαπιστώσαμε ότι η έννοια της «κουλτούρας» όπως τη σχηματίζει και τη νοηματοδοτεί ο Williams αποτυπώνεται ευδιάκριτα στο σύνολο του έργου, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στην κοινωνική κατηγορία της. Δεδομένου ότι η τέχνη για τον Θερβάντες επιτελεί συγκεκριμένες λειτουργίες στην κοινωνία και έχει ως στόχο να παιδαγωγήσει τον νου και να εξυγιάνει την ψυχή, αναμφισβήτητα διεκδικεί μια θέση στην καθημερινότητα. Κατά συνέπεια, η τέχνη παντρεύεται με την καθημερινότητα με

αναγκαίο και αναπόδραστο τρόπο όχι μόνο ως προς τις λειτουργίες της, αλλά και ως προς τα θέματα που πραγματεύεται. Η πολυπρισματική αποτύπωση της πραγματικότητας που χρησιμοποιεί ο Θερβάντες περιγράφοντας τις καθημερινές ασχολίες και τις συνήθειες των ποικίλων κοινωνικών τάξεων και ομάδων, αλλά και την εντυπωσιακή συνύπαρξη των μεγάλων ιδανικών με την ηθική και κοινωνική παρακμή μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι για τον δημιουργό μας η τέχνη μιμούμενη τη ζωή αποτυπώνει τη συνολική εικόνα της κοινωνίας, όπως αυτή βιώνεται στον καθημερινό βίο, με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αληθοφάνεια. Δημιουργία, καθημερινότητα και αλληλεπίδραση φαίνεται να αποτελούν αναπόσπαστες έννοιες στο πέρασμα των αιώνων για τον μεγάλο δημιουργό μας.

6.3 Διερευνώντας τις μορφές σχέσης που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία στο υπό μελέτη έργο, σύμφωνα με τις διαθέσιμες περιγραφές του Williams

-y así por esto como por orearme voy
desta manera, hasta alcanzar unas compañías
de infantería, que no están doce leguas de aquí,
donde asentaré mi plaza, y no faltarán bagajes en que
caminar de allí adelante hasta el embarcadero, que
dicen ha de ser en Cartagena. Y más quiero tener por
amo y por señor al rey, y servirle en la guerra,
que no a un pelón en la corte.[1170]

-Παίρνω το λοιπόν κι εγώ τον αέρα μου κατ'
αυτόν τον τρόπο ώσπου να σμίξω με κάποιους
λόχους στρατοπεδευμένους όχι και πολύ μακριά
από τούτο το σημείο, όπου σε κάποιον απ' αυτουνούς
θα καταταγώ· κι από κει και πέρα δεν θα 'χω πρόβλημα
μεταφοράς, ιδιαίτερα αφού φτάσουμε σε κάποιο λιμάνι
να μπαρκάρουμε, που, όπως λεν, πρόκειται να 'ναι αυτό
της Καρθαγένης. Γιατί πιο πολύ θέλω να 'χω για κύριό μου

[1170] Cervantes, 2018b: 246

κι αφέντη μου, έστω και στον πόλεμο, τον ίδιο το βασιλιά,
παρά τον οποιοδήποτε φτωχούλη στη βασιλική αυλή.[1171]

Μελετώντας την προβληματική της κουλτούρας ο Williams εστιάζει στο ζήτημα της σχέσης που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία και παρατηρεί ότι σταδιακά αναπτύσσεται τόσο μεγάλη ένταση μεταξύ της εμπειρίας και της περιγραφής, ώστε αναγκαζόμαστε να αναζητήσουμε νέες περιγραφές, όχι τόσο ως ζήτημα θεωρητικού ενδιαφέροντος, αλλά κυριολεκτικά ως πρόβλημα συμπεριφοράς. Ορμώμενος από τον ανωτέρω συλλογισμό ο Williams επανεξετάζει την ιστορική διαδρομή των κύριων περιγραφών, καθώς και την επίδραση που είχαν σε αυτές οι πρόσφατες εργασίες που έχουν παραχθεί σε διάφορους κλάδους, και προσφέρει, στη συνέχεια, ορισμένες τροποποιήσεις και νέες περιγραφές.

Διεξάγοντας μια συνοπτική ιστορική ανασκόπηση στην έννοια και στη «θέση» του «ατόμου», η οποία εκτυλίσσεται από τον Μεσαίωνα μέχρι και την εποχή μας, ο Williams εντοπίζει μια σημαντική αλλαγή στη σημασία της λέξης, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζεται το άτομο. Η αρχική σημασία της έννοιας του «ατόμου» υποδήλωνε το μέλος κάποιας ομάδας, γένους ή είδους, ενώ οι περισσότερες υποθέσεις της μεσαιωνικής κοινωνίας όριζαν τον άνθρωπο με βάση τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία και τη συμμετοχή του σε μια ομάδα. Η κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα που επήλθαν μεταγενέστερα οδήγησαν σε έναν επαναπροσδιορισμό του ατόμου, επεκτείνοντας την ιδέα που το όριζε με συγκεκριμένες σταθερές στην ιδέα που το ονόμαζε με εξελικτική περιγραφή, αναγνωρίζοντάς του τη δυνατότητα αλλαγής της κοινωνικής θέσης του. Ωστόσο, μέχρι και σήμερα οι τρόποι που διαθέτουμε για να ορίσουμε την ύπαρξή μας υποδηλώνουν μια προσωπική περιγραφή της ιδιότητας του μέλους μιας ομάδας. Εντούτοις υπάρχει στους περισσότερους από εμάς μια περιοχή η οποία δεν λαμβάνεται υπόψη από τις διαθέσιμες περιγραφές και εκεί ακριβώς είναι που εντοπίζει ο Williams το πρόβλημα μεταξύ του «ατόμου και της κοινωνίας».

Μελετώντας την εξελικτική πορεία της έννοιας του ατόμου, διαπιστώνουμε ότι στην ουσία πρόκειται για τον διαχωρισμό της από το πλέγμα των σχέσεων, με το οποίο οριζόταν κανονικά. Το αντίστοιχο αυτής της διαδικασίας ήταν ένας παρόμοιος διαχωρισμός της «κοινωνίας» από την περιγραφή των πραγματικών σχέσεων που σχηματίζονταν στους κόλπους της στα διάφορα συστήματα κοινής ζωής και στους

[1171] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 300

μηχανισμούς λειτουργίας που αναπτύχθηκαν σταδιακά με τις έννοιες της «Κοινότητας» και του «Κράτους». Παρατηρούμε τον διαχωρισμό των μερών της σχέσης έως του σημείου όπου το «άτομο», από τη μια πλευρά, και η «κοινωνία», η «κοινότητα» και το «κράτος», από την άλλη, θα μπορούσαν να εκληφθούν ως εντελώς διακριτές και απόλυτες έννοιες.

Φτάνοντας στον δέκατο ένατο αιώνα, παράλληλα με τις διακριτές θέσεις που αποκτούσε το «άτομο» και η «κοινωνία», σχηματίστηκαν και δόθηκε έμφαση σε αρκετές νέες περιγραφές, οι οποίες αποτελούν ένδειξη συγκεκριμένων ειδών σχέσης. Σε όλο αυτό το εύρος που αναδύεται μέσα από ένα πλήθος ιστορικών αλλαγών και ανταγωνιστικών κατανοητικών παραδόσεων έχουν δράσει ορισμένοι κλάδοι του εικοστού αιώνα, επισημαίνει ο Williams.

Επανεξετάζοντας στη συνέχεια τις έννοιες του «κοινωνικού χαρακτήρα» και του «προτύπου κουλτούρας», ο Ουαλός θεωρητικός συμπεραίνει σε ένα πρώτο επίπεδο ότι το διαχωρισμένο "άτομο" αποτελεί προϊόν μιας συγκεκριμένης κοινωνικής και ιστορικής κατάστασης και όχι μια σωστή ανάγνωση της γενικής ανθρώπινης κατάστασης. Διατρέχοντας μεταξύ άλλων τις απόψεις της Ruth Benedict, του Ralph Linton και του G.H. Mead ο Williams προσθέτει παράλληλα ότι ο βαθμός της αυτονομίας που αποκτιέται καθιστά δυνατό το επόμενο στάδιο που έχει παρατηρηθεί, στο οποίο το άτομο μπορεί να συμβάλλει στην αλλαγή ή τροποποίηση της κοινωνικής διαδικασίας που το επηρέασε και το επηρεάζει.

Αντίστοιχα, ο τομέας της κοινωνιολογίας έχει καταδείξει την ποικιλία των «κοινωνικών χαρακτήρων» ή των «προτύπων κουλτούρας» που απαντώνται σε μία κοινωνία, γεγονός που μας αναγκάζει να υποθέσουμε πως αν η ανάλυση του «ατόμου» είχε ως αποτέλεσμα τον διαχωρισμό του από ορισμένες πραγματικές διαδικασίες ανάπτυξής του, τότε η ανάλυση της «κοινωνίας» έχει επιτρέψει τον διαχωρισμό της από το πλέγμα των πραγματικών σχέσεων. Αντί να σκεφτόμαστε την «κοινωνία» ως ενιαίο και ομοιόμορφο αντικείμενο, εξετάζουμε τις επιμέρους ομάδες και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Στρεφόμενος εκ νέου στην εμπειρία, ο Williams εστιάζει στο γεγονός ότι συνήθως αντιμετωπίζουμε τη σχέση «του ατόμου και της κοινωνίας» περιορισμένοι από ένα πολύ απλό μοντέλο, αυτό της συμμόρφωσης ή της μη συμμόρφωσης του ατόμου σε κανόνες, καθώς και της στάσης που διαμορφώνει η κοινωνία σε κάθε περίσταση. Κρίνοντας τις υπάρχουσες αποτιμήσεις ως σχετικά πολύ αδύναμες ο Williams εξετάζει ορισμένες πραγματικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων και των

κοινωνιών τους, με αποτέλεσμα να προσφέρει νέες οπτικές στη συζήτηση αυτού του ζητήματος, οι οποίες περιλαμβάνουν τη σχέση του μέλους, του πολίτη, του υπηρέτη, του επαναστάτη, του εξόριστου και του αλήτη. Ωστόσο γίνεται προφανές, με τη διερεύνηση του εύρους, ότι οι τρόποι μη συμμόρφωσης είναι τουλάχιστον τόσο διαφορετικοί, όσο και οι τρόποι συμμόρφωσης. Χρειαζόμαστε περιγραφές, όπως μέλος, πολίτης και υπηρέτης ή επαναστάτης, εξόριστος και αλήτης, αν θέλουμε να ξεπεράσουμε το αδιέξοδο της απλής συμμόρφωσης ή μη συμμόρφωσης, υποστηρίζει ο Ουαλός θεωρητικός. Αλλά, όπως ισχύει και σε άλλες περιπτώσεις, οι περιγραφές που δώσαμε δεν είναι απόλυτες· αποτελούν απλώς αναλύσεις συγκεκριμένων μορφών σχέσης και ίσως διαφόρων σταδίων προσαρμογής.

Μελετώντας, στη συνέχεια, την προβληματική του ατομικισμού ο Williams αναφέρει πως το γεγονός που χρειάζεται να τονιστεί είναι ότι κάθε περιγραφή, κάθε προσφερόμενη ερμηνεία, αποτελεί όρο εξέλιξης. Ο ατομικισμός ήταν όρος εξέλιξης που προήλθε από την ακαμψία μιας κοινωνίας που, ενώ εξασφάλιζε, ταυτόχρονα περιόριζε και κατηύθυνε την πραγματική ζωή των ατόμων. Δεν είναι μόνο κρίση των ατόμων, αλλά και των κοινωνιών, φανερώνει ο Ουαλός θεωρητικός. Οποιαδήποτε εξέλιξη πέρα από τον ατομικισμό είναι αναγκαστικά κάτι περισσότερο από μια επιστροφή σε παλιές και παρωχημένες ερμηνείες. Η εμπειρία που διαθέτουμε σήμερα, προκειμένου να δώσουμε μια ερμηνεία περιλαμβάνει τόσο τα οφέλη του ατομικισμού, όσο και τα όριά του. Η αμοιβαία εξάρτηση αποτελεί την επαρκή συνθήκη για την απαραίτητη διαβίωσή μας, ωστόσο αυτό το νόημα έχει αναπτυχθεί, με νέους τρόπους, με τους όρους της δημοκρατίας και της κοινότητας.

Αλλά, ενώ αυτές οι έννοιες κατευθύνουν τη νέα ενέργεια, τα παλιά νοήματα επαναφορτίζονται συνεχώς και η διάκριση μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας προφανώς δεν καταρρέει. Σε αυτή τη συνεχιζόμενη ένταση, τα νοήματα που αποτελούσαν όρους εξέλιξης μετασχηματίζονται σε νοήματα που αρνούνται την εξέλιξη. Η δημοκρατία και η κοινότητα έχουν επιστρέψει στο παλιό είδος περιορισμού και προορισμού, ενώ ο ατομικισμός έχει μετατραπεί σε εγωισμό και αδιαφορία, εξαιτίας της ατέλειάς του. Καταλήγοντας, ο Williams υποστηρίζει πως αναπόφευκτα, μέσω αυτής της εκτεταμένης διαδικασίας όλοι μετατρεπόμαστε σε μάζες, αφού ο καθένας από εμάς απομακρύνεται προκειμένου να εδραιώσει την ατομικότητά του,. Αυτή είναι η εμπειρία που τώρα προσπαθούμε να αντιμετωπίσουμε και να ερμηνεύσουμε, στο όριο των νοημάτων που γνωρίζουμε.

Η οπτική στην οποία πρέπει να εστιάσουμε, προκειμένου να είμαστε σε θέση να διεισδύσουμε σε νέα νοήματα, είναι αυτή της θεμελιώδους σχέσης μεταξύ του οργανισμού και της οργάνωσης, διαπιστώνει ο Williams. Κατά την ερμηνεία και περιγραφή της εμπειρίας μας αναπτύσσουμε ένα συγκεκριμένο σύστημα, βάσει του οποίου στη συνέχεια ζούμε. Κάθε οργανισμός ενσαρκώνει και διαιωνίζει ταυτόχρονα μια τέτοιου είδους οργάνωση, έχοντας ως σκοπό του τη λήψη και μετάδοση εμπειρίας με τέτοιο τρόπο, ώστε μέσα από την προσαρμογή και τη δράση να μπορεί να συνεχιστεί η ίδια η οργάνωση και, κατ' επέκταση, η ιδιαίτερη ζωή του οργανισμού.

Ακολουθώντας τον συνήθη τρόπο σκέψης μας διαπιστώνουμε ότι τείνουμε να επικεντρωνόμαστε σε δύο καταστάσεις, εκφραζόμενες είτε ως «άτομο» και «κοινωνία» είτε, πιο ενεργά, ως «πρόσωπο» και «κόσμος» αγνοώντας τη μεταξύ τους σχέση. Στοχαζόμενος πάνω στο θέμα, ο Williams επισημαίνει ότι οι σχέσεις είναι εγγενείς και ότι κάθε οργάνωση αποτελεί, ακριβώς, μια ενσάρκωση σχέσεων, τη βιωμένη και ζωντανή ιστορία των απαντήσεων προς και από άλλες οργανώσεις. Η οργάνωση, δηλαδή, ενσαρκώνεται στον οργανισμό και το να γνωρίζει κανείς πλήρως το ένα σημαίνει να γνωρίζει και το άλλο. Αναγνωρίζει, στη συνέχεια ο Ουαλός θεωρητικός ότι η συνεχής διαδικασία της ανθρώπινης οργάνωσής μας είναι από μόνη της μια συνεχής δράση και προσαρμογή σε σχέση με όλα όσα δεν είναι ανθρώπινα και το κεντρικό στοιχείο αυτής της δράσης και της προσαρμογής είναι μια διαδικασία μάθησης και επικοινωνίας που έχει αναπτυχθεί μέσω της συνεχούς παραλλαγής και της προσπάθειας μετάδοσης αυτής της παραλλαγής.

Γεγονός παραμένει, ωστόσο, ότι όλα τα άτομα είναι μοναδικά, σε πλήρη αντίθεση με ένα από τα χειρότερα αποτελέσματα του παλιού ατομικισμού που, επιβεβαιώνοντας τη σημασία ορισμένων ατόμων, πέρασε, συνειδητά ή ασυνείδητα, στην άρνηση της σημασίας των υπόλοιπων. Υποστηρίζει σε αυτό το σημείο ο Ουαλός θεωρητικός ότι όταν συνειδητοποιήσουμε πως η ατομίκευση συνιστά, στην πραγματικότητα, τη γενική διαδικασία της ανθρωπότητάς μας και ότι μέσω της ατομίκευσης και της επικοινωνίας μάθαμε και μαθαίνουμε να ζούμε, πρέπει να αναγνωρίσουμε και να σεβαστούμε την πραγματική κλίμακα και την πολυπλοκότητα της διαδικασίας, που κανείς από εμάς και καμία ομάδα δεν είναι σε θέση να κατανοήσει, πόσο μάλλον να επιδιώξει να ελέγξει.

Η μακροχρόνια σύγκρουση μεταξύ «του ατόμου» και της «κοινωνίας» επιλύεται καθώς προσεγγίζουμε με αυτούς τους τρόπους τη δυσκολία που έχουμε να δηλώσουμε την εν λόγω διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ του οργανισμού και της

οργάνωσης, η οποία, εντούτοις, δεν προσδίδει νέους όρους στο άτομο και στην κοινωνία, αλλά αποτελεί τρόπους περιγραφής μιας συνεχούς διαδικασίας, στην οποία περιέχονται και τα δύο μέρη. Το χειρότερο αποτέλεσμα του διαχωρισμού «του ατόμου» από την «κοινωνία» είναι ότι περιορίζει τη σκέψη μας σε ζητήματα που αφορούν στη μεταξύ τους σχέση.

Συνοψίζοντας τις θέσεις του ο Williams υποστηρίζει πως τα ζητήματα που μελετήσαμε μπορούν να εξεταστούν επαρκώς μόνο εάν αναγνωρίσουμε τη συνέχεια μεταξύ των πολλών ειδών οργάνωσης που συνθέτουν ολόκληρη τη ζωντανή διαδικασία. Σύμφωνα με τον Ουαλό θεωρητικό το είδος της μελέτης προτύπων και σχέσεων, σε μια ολόκληρη διαδικασία, την οποία έχουμε ορίσει ως ανάλυση της κουλτούρας αντικατοπτρίζει την κοινή διαδικασία προσωπικής και κοινωνικής ανάπτυξής μας, αφού εδράζεται στη δημιουργία και στην ανάπτυξη θεσμών και διαύλων επικοινωνίας.

Ομοίως, σε αυτή την ενότητα δεν εντοπίστηκαν αντίστοιχες απόψεις του Θερβάντες σε σχέση με τους προβληματισμούς και τις έννοιες που προτείνει ο Williams για τις μορφές σχέσης μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, τον ατομικισμό και τη σχέση του οργανισμού και της οργάνωσης. Κατά συνέπεια, κρίναμε σκόπιμο να εφαρμόσουμε τις περιγραφές που προτείνει ο Ουαλός θεωρητικός σχετικά με τα είδη σχέσεων που αναπτύσσει το άτομο με την κοινωνία στο υπό μελέτη έργο του Θερβάντες, όπου και διαπιστώθηκε ότι σε κάποιες μορφές σχέσεων υπήρχε απόλυτη ταύτιση περιγραφών, σε άλλες η ταύτιση ήταν ικανοποιητική, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι περιγραφές απόκλιναν σχεδόν εντελώς.

Αναλύοντας περαιτέρω την επιτυχημένη ή λιγότερο επιτυχημένη συμφωνία των περιγραφών, ξεκινούμε από την κατηγορία του επαναστάτη που ενώ χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης, στην πραγματικότητα το εύρος της είναι εξαιρετικά περιορισμένο, μας επισημαίνει ο Williams. Η μορφή του επαναστάτη εντοπίζεται ευκρινώς στο πρόσωπο του δον Κιχώτη στο ομώνυμο έργο του Θερβάντες και αποτελεί μία από τις επιτυχημένες περιπτώσεις ταύτισης των περιγραφών. Σύμφωνα με τον Ουαλό θεωρητικό το κύριο χαρακτηριστικό του επαναστάτη είναι ότι έχει δημιουργήσει μια ισχυρή προσωπική δέσμευση με ορισμένους κοινωνικούς σκοπούς. Με άλλα λόγια, έχει ταυτίσει την ύπαρξή του με ένα συγκεκριμένο πρότυπο κοινωνικής προσπάθειας. Η κοινωνία μέσα στην οποία ζει δεν ανταποκρίνεται στις αξίες του και επαναστατώντας, επιδιώκει να εδραιώσει μια άλλη, όπως διαφαίνεται ξεκάθαρα και στην περίπτωση του δον Κιχώτη, ο οποίος αντιμάχεται τα ήθη και τον τρόπο ζωής της

εποχής του και αγωνίζεται να αναβιώσει τις αξίες μιας περασμένης μεγαλόπνοης περιόδου. Ο επαναστάτης στερείται της αίσθησης του μέλους μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, παρότι έχει επιτύχει να σχηματίσει δεσμούς μαζί της, αφού βιώνει ενεργά τις προσωπικές αξίες του, γεγονός που τον καθιστά παράλληλα εκτεθειμένο σε πραγματικό κίνδυνο, καθώς επιτίθεται στα κρίσιμα σημεία της κοινωνίας του. Είναι φανερό πως η σχέση του με την κοινωνία είναι σχέση δηλωμένης αντίθεσης και πάλης, ωστόσο είναι χαρακτηριστικό του ότι αντιτίθεται από την άποψη ότι αγωνίζεται για μια διαφορετική κοινωνία, επομένως η νέα πραγματικότητα που προτείνεται είναι κάτι περισσότερο από προσωπική, προσφέρεται ως νέος τρόπος ζωής. Ομοίως, η μορφή του δον Κιχώτη έχει συνάψει στενούς δεσμούς με την κοινωνία, μέσα στην οποία ζει, ωστόσο αρνούμενος να συμβιβαστεί με τις πρακτικές που ακολουθούνται παλεύει να εδραιώσει άλλα ήθη και συνήθειες, προκειμένου να υλοποιήσει το όραμά του για μια καλύτερη κοινωνία και μια πιο όμορφη ζωή. Ωστόσο, σαν η επανάσταση να είναι καταδικασμένη νομοτελειακά να μην αντέχει στη φθορά του χρόνου, το αινιγματικό τέλος της μυθιστορηματικής ζωής του δον Κιχώτη τον βρίσκει μετανοημένο για την τρέλα του, με την οποία περιφρουρούσε τις αξίες και τα νοήματα της ζωής, και πολέμιο πλέον της λατρευτής του ιπποσύνης. Η πληρότητα της ματιάς του δημιουργού γνωρίζει τις τρικυμιώδεις μεταπτώσεις της ζωής και τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούνται οι μύθοι, μιμούμενοι πάντα την ίδια τη ζωή, καταδικάζοντάς τους να εμπνέουν αιώνια.

Η περίπτωση του υπηρέτη που εντοπίζεται στο πρόσωπο του Σάντσου Πάνθα αποτελεί άλλη μια πετυχημένη ταύτιση περιγραφών μεταξύ του Williams και του Θερβάντες. Ο υπηρέτης, σύμφωνα με τον Ουαλό θεωρητικό, πρέπει να αποδεχτεί τον τρόπο ζωής της κοινωνίας του και τη δική του υποδεικνυόμενη θέση μέσα σε αυτήν, αφού δεν υπάρχει άλλος τρόπος ούτως ώστε να μπορέσει να συντηρηθεί, παρά μόνο με αυτό το είδος υπακοής. Ωστόσο, στον υπηρέτη δίνεται η ψευδαίσθηση της επιλογής, η οποία τον επηρεάζει σημαντικά, σύμφωνα με τον Williams, διότι του επιτρέπει να προσποιείται την ταύτισή του με την κοινωνία, σαν να ήταν πραγματική η επιλογή του. Ωστόσο, σε πολλά επίπεδα της ζωής του, και ιδιαίτερα σε ορισμένες καταστάσεις, όπως είναι η μοναξιά και τα γηρατειά, η ασυμφωνία μεταξύ του ρόλου που παίζει το άτομο και της πραγματικής αίσθησης που έχει για τον εαυτό του θα γίνει έκδηλη, είτε συνειδητά είτε μέσα από κάποια σωματική ή συναισθηματική διαταραχή. Υπό τις κατάλληλες συνθήκες, μπορεί να παίξει τον ρόλο σαν να ήταν πραγματικά δικός του, αλλά σε συνθήκες μοναξιάς ή σε καταστάσεις που προκαλούν τα βαθύτερα προσωπικά συναισθήματά του, η ταύτιση θα καταρρέει. Μια από τις κορυφαίες στιγμές του έργου

αποτελεί το σημείο καμπής του Σάντσου Πάνθα, ο οποίος ενώ αρχικά πρέσβευε τις αξίες και τα ήθη της κοινωνίας του, στη συνέχεια, ερχόμενος σε επαφή, μέσα από τη σχέση του με τον Δον Κιχώτη, με ξεχασμένα ιδανικά και αγαθά δεν μπόρεσε παρά να τα αναγνωρίσει και να τα προστατεύσει σε μια απέλπιδα προσπάθεια διατήρησης της ανθρωπιάς του. Αυτή η ψευδαίσθηση, όπως την ονομάζει ο Ουαλός θεωρητικός, της αποδοχής του ρόλου του και των αξιών της κοινωνίας, μέσα στην οποία ζει κατέρρευσε πλήρως, μαρτυρώντας περίτρανα την ψευδεπίπλαστη σχέση που είχε αναπτύξει μαζί της, αλλά και την εύθραυστη ισορροπία με την οποία υπηρετούσε τον ρόλο του, μέσα σε αυτήν.

Περίπτωση αρκετά επιτυχημένης συμφωνίας των περιγραφών αποτελεί και η κατηγορία του μέλους, όπου απεικονίζεται στο πρόσωπο της Τερέζας Πάνθα. Κύριο χαρακτηριστικό της Τερέζας είναι η ταύτισή της με την κοινωνία, μέσα στην οποία ζει, αφού μοιράζεται τις ίδιες αξίες και τους ίδιους σκοπούς σε τέτοιο βαθμό, που είναι σε θέση να περιγράφει περήφανα τον εαυτό της με τους όρους του κοινωνικού συνόλου, όπως μας πληροφορεί και ο Williams για την εν λόγω κατηγορία. Το μέλος αποδέχεται πλήρως τον ρόλο του και αποβλέπει στην κοινωνία ως το φυσικό μέσο, με το οποίο προωθούνται οι σκοποί του, απορρίπτοντας κάθε έννοια αντιπαλότητας μαζί της. Δεδομένου ότι αισθάνεται σιγουριά για τις αξίες, τις στάσεις και τους θεσμούς της κοινωνίας, ασπάζεται τους τρόπους με τους οποίους κυλάει η ζωή μέσα σε αυτή και θεωρεί ακόμη και τις συγκρούσεις και τις εντάσεις που προκύπτουν εντός της επιλύσιμες με γνώμονα τους θεμελιώδεις τρόπους και αξίες της, έχοντας παράλληλα ως στόχο τη διατήρηση της ουσιαστικής ενότητάς της. Στην περίπτωση της Τερέζας Πάνθα μπορούμε με ευκολία να παρατηρήσουμε τους στενούς δεσμούς που έχει αναπτύξει με την κοινωνία της και ιδιαίτερα με την κοινωνική θέση της, την οποία και αρχικά δεν θέλει να αποχωριστεί μπροστά στην ιδέα της κοινωνικής ανέλιξης. Σαν να μην υπάρχει λόγος διαφωνίας και αντιμαχίας, η Τερέζα φαίνεται να ενστερνίζεται πλήρως τα νοήματα και την ηθική της κοινωνίας της και να αποδέχεται με ευαρέσκεια τον ρόλο της μέσα σε αυτήν, επιθυμώντας το ίδιο ακριβώς μέλλον και για την κόρη της, Σαντσίκα. Ωστόσο, το βάθος στο οποίο γνωρίζει τον άνθρωπο ο Θερβάντες τον ωθεί στο να μας αποκαλύψει εν τέλει τη βαθιά λαχτάρα της Τερέζας για κοινωνική ανέλιξη, υπονοώντας ίσως ότι οι ολοένα αυξανόμενες ανάγκες και φιλοδοξίες του ανθρώπου δεν επιτρέπουν σχέσεις απόλυτης ταύτισης και ικανοποίησης με σταθερές κοινωνικές θέσεις, πολλώ δε μάλλον όταν αυτές ανήκουν στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα.

Ο εξόριστος και ο αλήτης, στη συνέχεια, αποτελούν τις πιο αληθινές μεμονωμένες μορφές, σύμφωνα με τον Williams. Η περίπτωση του εξόριστου περιγράφει συχνά ένα άτομο που κινδυνεύει να καταστραφεί ή να μην μπορέσει να παραμείνει ζωντανό στην περίπτωση που δεν συμμορφωθεί, ωστόσο καταφέρνει να δραπετεύσει ή του επέτρεψαν να ξεφύγει. Σε ορισμένες περιπτώσεις, πράγματι, θα προστρέξει στην ιδιότητα του μέλους μιας άλλης κοινωνίας, στην οποία αντιλαμβάνεται ότι επιβεβαιώνεται η προσωπική του πραγματικότητα, το ζωτικής σημασίας σύστημα αξιών και συμπεριφορών του. Το πιο συνηθισμένο είναι, ίσως, ότι θα παραμείνει εξόριστος, ανίκανος να επιστρέψει στην κοινωνία που έχει απορρίψει ή που τον έχει απορρίψει, αλλά και εξίσου ανίκανος να δημιουργήσει σημαντικές σχέσεις με την κοινωνία, στην οποία έχει εισαχθεί. Ωστόσο, στην ευτυχή περίπτωση που η κοινωνία του αλλάξει, ο εξόριστος θα επιθυμήσει να επιστρέψει. Ανάμεσα στα χαρακτηριστικά της εν λόγω κατηγορίας ο Ουαλός θεωρητικός διακρίνει την υπερηφάνεια και τη σταθερή προσήλωση του ατόμου στις αρχές του, ενώ υποστηρίζει ότι είναι συνήθως σαφής στους λόγους διαχωρισμού της προσωπικής θέσης του. Στην περίπτωση του εξόριστου διακρίναμε στο υπό μελέτη έργο του Θερβάντες δύο κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιγράφει το άτομο που εκδιώχνεται από μια κοινωνία για εθνικούς λόγους και είναι η περίπτωση του Άραβα Ρικότε Φέλιξ, ενώ η δεύτερη κατηγορία αναφέρεται στο άτομο που εγκαταλείπει οικειοθελώς την πατρίδα του, ακολουθώντας τις προσωπικές αξίες του και τα νοήματά του και είναι η περίπτωση της Μαυριτανής αυτοεξόριστης Ζοραϊντάς. Στην περίπτωση του Ρικότε Φέλιξ, ο Θερβάντες φαίνεται να συμφωνεί με τον Williams, αφού ο εκδιωγμένος Άραβας κινδυνεύει αν παραμείνει στη χώρα που ζει, ενώ παράλληλα δεν καταφέρνει ποτέ να ενταχθεί ουσιαστικά στον καινούργιο τόπο όπου πηγαίνει, περιμένοντας πάντοτε με θρήνο και νοσταλγία τη στιγμή που θα είναι ευνοϊκές οι συνθήκες για την επιστροφή του. Στην περίπτωση της Ζοραϊντάς, από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε ότι ενώ τυγχάνει μιας προνομιακής θέσης και ζωής στη χώρα της, την εγκαταλείπει και δραπετεύει προκειμένου να ακολουθήσει τα βαθύτερα νοήματά της και να ζήσει σύμφωνα με τις αξίες και τις αρχές που έχει επιλέξει, κάτι που προφανώς δεν θα μπορούσε ποτέ να κάνει στην πατρίδα της. Η όμορφη Μαυριτανή προβαίνει σε μια επιλογή που δεν φαίνεται να είναι συμβατή ούτε με τη φύση της, ούτε με την εποχή της, υιοθετώντας πλήρως έναν διαφορετικό τρόπο ζωής, στον οποίο ο Θερβάντες δικαιώνοντάς την τη θέλει να βρίσκει την απόλυτη αποδοχή και την αγάπη.

Έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε ως εξόριστους τους ανθρώπους που εκδιώχνονται από την κοινωνία τους, ωστόσο μια εξίσου χαρακτηριστική σύγχρονη μορφή είναι η αυτοεξορία, διακρίνει εύστοχα ο Ουαλός θεωρητικός. Ο αυτοεξόριστος θα μπορούσε, εάν το επέλεγε, να ζήσει άνετα στην κοινωνία του, αλλά αυτό θα σήμαινε την άρνηση της προσωπικής του πραγματικότητας. Μερικές φορές φεύγει για λόγους αρχής, ενώ άλλες φόρες μένει και πάλι για λόγους αρχής, νιώθοντας ωστόσο απομονωμένος. Αυτό το είδος αυτοεξόριστου ζει και κινείται μέσα στην κοινωνία στην οποία γεννήθηκε, ενώ απορρίπτει τους σκοπούς της και περιφρονεί τις αξίες της, λόγω διαφορετικών αρχών, στις οποίες έχει δεσμευτεί ολόκληρη η προσωπική του πραγματικότητα. Ο αυτοεξόριστος δεν αγωνίζεται για τις αρχές του, παρά μόνο παρακολουθεί και περιμένει, έχοντας επίγνωση της διαφορετικότητάς του και επιθυμώντας παράλληλα την αλλαγή της κοινωνίας, ούτως ώστε να αρχίσει να ανήκει σε αυτήν, με αποτέλεσμα να εμπλέκεται, τουλάχιστον νοητά, σε σχέσεις. Ωστόσο, επειδή η προσωπική διαφωνία του έχει παραμείνει σε ατομικό επίπεδο, είναι δύσκολο γι' αυτόν να δημιουργήσει στενές σχέσεις, ακόμη και με άλλους διαφωνούντες. Μια πρώιμη μορφή αυτοεξόριστου μέλους εντός της κοινωνίας εντοπίζεται στο πρόσωπο της βοσκοπούλας Μαρκέλας, η οποία ενώ θα μπορούσε να ζει άνετα μέσα στην κοινωνία της, επιλέγει να ζει απομονωμένα, υπερασπιζόμενη με περισσό θάρρος τις προσωπικές αξίες της. Ο Θερβάντες συμπλέοντας γι’ άλλη μια φορά με τον Williams δεν θέλει τη Μαρκέλα να αγωνίζεται, για να επιβάλλει τον τρόπο ζωής της και τις πεποιθήσεις της, στις οποίες έχει δεσμευτεί ολοκληρωτικά, παρά απαρνούμενη πλήρως τα κοινωνικά ήθη της εποχής της, την περιγράφει ελεύθερη, περήφανη και αποστασιοποιημένη από το κοινωνικό σύνολο, θέλοντας την ομορφιά και την αγνότητα να εκφράζονται μέσα από την ελευθερία. Μια μορφή, όπως και η περίπτωση της Μαυριτανής Ζοραϊντάς που μάλλον προκαλούν εντύπωση για την καινοτόμα στάση τους και μας επιτρέπουν να προβληματιστούμε για την επιλογή του Θερβάντες να τις αποδώσει στο γυναικείο φύλο.

Τέλος, συναντούμε την κατηγορία του αλήτη, ο οποίος σύμφωνα με τον Williams, περιγράφεται ως το άτομο που έχει έλλειψη αρχών και αξιών. Αν και ο αλήτης μένει, επίσης, στην κοινωνία του, ωστόσο θεωρεί τους σκοπούς της ανούσιους και τις αξίες της άσχετες. Δεν υπάρχει κάτι συγκεκριμένο που επιθυμεί ο αλήτης· η μέγιστη απαίτησή του είναι να μείνει μόνος του, ενώ συχνά δυσκολεύεται να αντιληφθεί το νόημα της ίδιας του της ύπαρξης, όπως και της κοινωνίας του. Πράγματι δεν είναι η κοινωνία στην οποία αντιτίθεται, αλλά ουσιαστικά η κατάσταση της

κοινωνίας. Ενώ για τους άλλους η κοινωνία αποτελεί ένα συγκεκριμένο σύνολο σχέσεων που μπορεί να γίνει αποδεκτό ή να απορριφθεί, για τον αλήτη η κοινωνία είναι μια ανούσια σειρά τυχηρών και πιέσεων, τις οποίες όσο είναι δυνατόν τις αποφεύγει. Θα κάνει οτιδήποτε είναι απαραίτητο για να επιβιώσει μέσα σε αυτήν, αλλά αυτή η δραστηριότητα δεν θα έχει ούτε προσωπικό ούτε κοινωνικό νόημα· θα αποτελεί απλώς έναν προσωρινό τρόπο επιβίωσης, διότι ο αλήτης δεν μπορεί καν να αναγνωρίσει την κοινωνία, ακόμα και για να της αντιταχθεί. Η μοναδική έννοια αρχής που μπορεί να προσεγγίσει είναι αυτή της κακής ή καλής τύχης, συνεπώς η ζωή του δεν έχει κάποια συγκεκριμένη κατεύθυνση, απλώς τυχαίνει να ζει κατ' αυτόν τον τρόπο. Όταν σκεφτόμαστε την έννοια του «αλήτη», συνήθως κάνουμε αναγωγή στο άσχημο κομμάτι της κοινωνίας μας, στο οποίο περιλαμβάνονται και οι εγκληματίες, ωστόσο η κατάσταση του αλήτη, η ουσιαστική άρνηση των σχέσεων που ενσαρκώνει, δεν περιορίζεται σε αυτά τα προφανή παραδείγματα, σπεύδει να διευκρινίσει ο Williams. Σε ορισμένες κοινωνίες είναι δυνατόν να βιωθεί μια τέτοια κατάσταση συνοδευόμενη ταυτόχρονα από σημαντικό βαθμό υλικής επιτυχίας. Ο αλήτης κάνει ό,τι του αρέσει, αλλά δεν παλεύει για αλλαγή, προσφέρει τις υπηρεσίες του σε οποιοδήποτε αφεντικό για λόγους άμεσης διευκόλυνσης ή εγκαταλείπει οποιαδήποτε υπηρεσία, πάλι επειδή το επιτάσσει η ευκολία και όχι κάποια αξιακή αρχή. Το μόνο πράγμα, για το οποίο είναι σίγουρος ο αλήτης, είναι ότι όλοι οι άλλοι που δεν είναι αλήτες είναι ανόητοι· αυτοκτονούν για ανούσιους λόγους ή προσποιούνται ότι συμμερίζονται ορισμένους από αυτούς, ενώ το μοναδικό πράγμα που έχει σημασία είναι ο εαυτός μας, ούτε καν ένας ουσιαστικός εαυτός, απλώς ένας οργανισμός, όπως αυτός που περιγράψαμε και ο οποίος πρέπει να συνεχίσει να ζει.

Στην κατηγορία του αλήτη διακρίναμε τέσσερις περιπτώσεις στο υπό μελέτη έργο του Θερβάντες, οι οποίες απαντώνται στο πρόσωπο του Γκίνη Πασαμόντε ή αλλιώς Μάστρο-Πέτρου, του ληστή Ρόκκου Γκινάρτ, του ευγενή δον Φερνάντου και των δουκών. Ξεκινώντας από την περίπτωση του Γκίνη Πασαμόντε διαπιστώνεται η πετυχημένη ταύτιση των περιγραφών μεταξύ του Williams και του Θερβάντες, αφού είναι ευδιάκριτη η έλλειψη αξιών και κατεύθυνσης που τον χαρακτηρίζουν, καθώς και η τυχαιότητα στην οποία βασίζει ολόκληρη τη ζωή του. Ο Μάστρο-Πέτρος ζει μέσα στην κοινωνία και κάνει οτιδήποτε είναι απαραίτητο για να επιβιώσει μέσα σε αυτήν, μεταπηδώντας από τη μια απατεωνιά στην άλλη, χωρίς να δημιουργεί ταυτόχρονα ουσιαστικούς δεσμούς με το κοινωνικό σύνολο. Ο μοναδικός σκοπός του φαίνεται να είναι η διατήρηση της ζωής του, με όποιον τρόπο και αν αυτό επιτυγχάνεται.

Στην περίπτωση του ληστή Ρόκκου Γκινάρτ, από την άλλη πλευρά, ενώ πρόκειται για μια καθαρά εγκληματική μορφή που ζει εκτός της κοινωνίας και αντανακλά το άσχημο κομμάτι της, εντούτοις διαπιστώνεται ότι έχει τις δικές του προσωπικές αξίες και τον δικό του κώδικα ηθικής, με τον οποίο ηγείται και διοικεί τους ληστές. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η φιλευσπλαχνία του και η μεγαλοσύνη του, τις οποίες μαρτυρά και επιδεικνύει μεταξύ άλλων στον δον Κιχώτη, αλλά και στην Κλαύδια Χερώνυμα, θυγατέρα του Σιμόν Φόρτε του καρδιακού φίλου του, την οποία σπεύδει να βοηθήσει σε μια δύσκολη στιγμή. Ωστόσο, η βασική διαφορά που προβάλλεται μεταξύ των περιγραφών του Williams και του Θερβάντες εντοπίζεται στα στοιχεία της μεταμέλειας και της βαθιάς επιθυμίας για σωτηρία, με τα οποία ο Θερβάντες σκιαγραφεί τη μορφή του ληστή. Κουρασμένος και ταλαιπωρημένος ψυχικά από τον τρόπο ζωής που αναγκάζεται να κάνει, ο Ρόκκος καταδεικνύει ως αιτία των κακών του τον πόθο για εκδίκηση και ευελπιστεί να βρει κάποια στιγμή το λιμάνι της σωτηρίας του. Στην προκειμένη περίπτωση διαπιστώνεται το βάθος στο οποίο ο Θερβάντες γνωρίζει τον άνθρωπο, αλλά και η βαθιά αγάπη που τρέφει γι' αυτόν, η οποία του γεννά αισιοδοξία ακόμα και για τις πιο δύσκολες περιπτώσεις.

Ανεβαίνοντας την κοινωνική ιεραρχία, συναντούμε τον ευγενή δον Φερνάντο, ο οποίος φαίνεται να ζει υπακούοντας αποκλειστικά και μόνο στα πάθη του, χωρίς να εμποδίζεται από τυχόν αναστολές και ηθικούς φραγμούς. Όπως αναφέρει και ο Williams, ο δον Φερνάντος πράττει σύμφωνα με την επιθυμία που τον κυριεύει τη δεδομένη στιγμή, γεγονός που τον οδηγεί στο να αποπλανήσει μια τίμια κοπέλα, τη Ντοροτέα, αλλά και να εξαπατήσει τον καρδιακό φίλο του, τον Καρδένιο, προκειμένου να του κλέψει σχεδόν διά της βίας την εκλεκτή της καρδιάς του. Η ευκολία με την οποία αποτολμά τη μια κοροϊδία μετά από την άλλη, βασίζεται στην έλλειψη αξιακών αρχών και στην απουσία ουσιαστικών δεσμών, όπως μας εξηγεί ο Ουαλός θεωρητικός. Πρόκειται για μια μορφή αλητείας που παρατηρείται στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπου το άτομο αισθανόμενο ολοκληρωτικά την πλεονεκτική κοινωνική θέση του και τη δύναμη της εξουσίας που φέρει, αρνείται να συμμεριστεί τους στόχους και τις αξίες του κοινωνικού συνόλου, αποφεύγοντας οποιαδήποτε δέσμευση μαζί του που δεν τον ευχαριστεί. Ωστόσο, ο Θερβάντες, δίνοντάς μας ταυτόχρονα τη λύτρωση για κάθε είδους παραστράτημα, μας παρουσιάζει ως αιτία μεταστροφής του δον Φερνάντου, την αγάπη, αναπτερώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο κάθε χαμένη ελπίδα για τον άνθρωπο.

Τέλος, στην περίπτωση των δουκών, η περιγραφή δεν διαφέρει και πολύ από αυτή του δον Φερνάντου, αφού φαίνεται ότι και οι δούκες ζουν με γνώμονα την προσωπική ευχαρίστησή τους, επιβεβαιώνοντας τον Ουαλό θεωρητικό που αναφέρει πως οι πράξεις του αλήτη αποτελούν έκφραση του συναισθήματός του και σε καμία περίπτωση δεν φιλτράρονται μέσα από κάποιο πλέγμα αρχών και αξιών. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι σύμφωνα με τον Θερβάντες οι αιτίες που οδηγούν στην υιοθέτηση της συμπεριφοράς και της στάσης του αλήτη φαίνεται να διαφοροποιούνται ανάλογα με την κοινωνική θέση του ατόμου. Στις χαμηλές κοινωνικές τάξεις, για παράδειγμα, παρατηρείται ότι ο αλήτης οδηγείται από την παρόρμησή του να αντιταχθεί στην κοινωνία του ή από την επιθυμία του να πάρει εκδίκηση από αυτήν, ενώ στα υψηλά κοινωνικά στρώματα ο αλήτης αντιμετωπίζει περιφρονητικά την κοινωνία μέσα στην οποία ζει, καθώς και τις αξίες της, τις οποίες και χλευάζει.

Ωστόσο, όπως σπεύδει πάντα να μας υπενθυμίζει ο Williams, οι περιγραφές και οι έννοιες που προτείνονται αποτελούν πάντα όρους ανάπτυξης και προσπάθειες διεύρυνσης του οπτικού και γνωστικού πεδίου μας.

6.4 Εντοπίζοντας τα αίτια της κοινωνικής αλλαγής στη σκέψη του Williams και του Θερβάντες

-¡Oh envidia, raíz de infinitos males y carcoma de las virtudes! Todos los vicios, Sancho, traen un no sé qué de deleite consigo; pero el de la envidia no trae sino disgustos, rancores y rabias.[1172]

-Αχ, ζήλια, πηγή κακών και σαράκι αρετών. Όλα τα ελαττώματα των ανθρώπων, Σάντσο, έχουν μέσα τους την τέρψη και την ηδονή· η ζήλια μόνον είναι γεμάτη αηδία, έχθρα και λύσσα.[1173]

[1172] Cervantes, 2018b: 101
[1173] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 103

Προκειμένου να μελετήσει την κοινωνική αλλαγή, ο Williams εξετάζει μερικές από τις πιο κοινές εικόνες της κοινωνίας που υπήρξαν σημαντικές στην ιστορία μας, στη συνέχεια, μελετάει τις επιπτώσεις τους στη σημερινή σκέψη μας σχετικά με τις σχέσεις και, τέλος, διερευνά τη σημασία τους στην πραγματική διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής.

Διατρέχοντας την περίοδο της φεουδαρχίας και της αριστοκρατίας ο Ουαλός θεωρητικός διαπιστώνει ότι καθορίζεται βαθιά από τη θεμελιώδη ερμηνεία κάποιου ηγετικού στοιχείου, το οποίο θεωρούμε ότι παίζει τον ρόλο της οργανωτικής αρχής. Το έθνος-κράτος, με ελαφρώς διαφοροποιημένους τρόπους, συνέχισε δυναμικά έναν τρόπο σκέψης για την κοινωνία που ξεκινούσε από μια υπάρχουσα ιεραρχία και υπέτασσε σε αυτήν τις ανάγκες των πραγματικών προσώπων. Από ορισμένες απόψεις, ο ορισμός ήταν εύλογος, αφού οι πραγματικές ανάγκες, μερικές φορές, συνέπιπταν με τις ανάγκες που προέκυπταν από τον ορισμό, ωστόσο αυτή η ταύτιση δεν αποτελούσε μόνιμη συνθήκη. Ορμώμενος από αυτόν τον συλλογισμό, ο Williams ισχυρίζεται ότι δεν μπορούμε πραγματικά να αποφανθούμε για το αν η κοινωνική ιεραρχία εξυπηρετεί πραγματικά τις ανάγκες μας όταν η αφετηρία της κοινωνικής σκέψης μας ορίζεται από την ιεραρχία.

Οι πιο ισχυρές πρώιμες προκλήσεις σε αυτόν τον εδραιωμένο τρόπο σκέψης προήλθαν αρχικά από το δικαίωμα άσκησης ορισμένων δραστηριοτήτων, τις οποίες η καθεστηκυία τάξη είτε τις απαγόρευε είτε τις ρύθμιζε και στη συνέχεια από τα γενικευμένα ανθρώπινα δικαιώματα. Μια πιο αποφασιστική κοινωνική εικόνα προήλθε από την άλλη όψη αυτού του κινήματος, από την άνοδο του οικονομικού ατομικισμού. Υπό αυτό το πρίσμα, η εικόνα της κοινωνίας ως μια εδραιωμένη ιεραρχία, αντικαταστάθηκε ουσιαστικά από την εικόνα της αγοράς. Το γεγονός ότι είναι φυσικά μια ελεύθερη αγορά συνεπάγεται ριζοσπαστική διαφωνία με οποιαδήποτε άκαμπτη, ρυθμιστική καθεστηκυία τάξη και, υπό αυτή την έννοια, επικαλύπτεται συνεχώς με το είδος του δημοκρατικού πνεύματος που τη συνόδευε. Ωστόσο, το πιο σημαντικό αποτέλεσμα, τελικά, είναι ότι ένα νέο στοιχείο σε ολόκληρη την οργάνωση επιλέγεται ως κεντρικό, επισημαίνει ο Williams. Ταυτόχρονα, δεδομένου ότι αρχικά δόθηκε έμφαση στην ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα των ατόμων, η όλη ιδέα του κοινωνικού σκοπού υπέστη ριζική αλλαγή. Ενώ ο προηγούμενος σκοπός ήταν η διατήρηση μιας εδραιωμένης ιεραρχίας που, σύμφωνα με τους υφιστάμενους όρους, κρινόταν θετικός, ο νέος σκοπός αντιμετωπίστηκε αρχικά σε μεγάλο βαθμό με

αρνητισμό, καθώς η κοινωνία υπήρχε για να δημιουργήσει συνθήκες, με τις οποίες δεν παρεμποδιζόταν η ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα των ατόμων.

Η πιο ισχυρή ενσάρκωση και αποσαφήνιση της εικόνας της αδελφοσύνης των ανθρώπων αντικατοπτρίστηκε στο εργατικό κίνημα και στη σκέψη που οδηγεί στον σοσιαλισμό, υποστηρίζει ο Ουαλός θεωρητικός. Μια σοβαρή δυσκολία ανακύπτει σε αυτό το στάδιο από το γεγονός ότι ενώ αυτό που προτείνεται είναι μια νέα εδραιωμένη ιεραρχία προορισμένη να είναι απελευθερωτική, καθώς ξεκινά από τις ανάγκες όλων των ανθρώπων, στη βάση της ισότητας, και όχι από τις διαβαθμισμένες ανάγκες που προκύπτουν από την κοινωνική θέση ή από τα επίπεδα που καθορίζονται από το ελεύθερο παιχνίδι της αγοράς, στην πράξη υπό ορισμένες έννοιες είναι ρυθμιστική, αφού αναγκαστικά προτείνει ορισμένα είδη σχέσης και καθήκοντος. Ωστόσο, αν και η εικόνα της ανθρώπινης αδελφοσύνης φαίνεται να είναι απόλυτα συγκεχυμένη σε αυτό το πλαίσιο, ο Williams διαβεβαιώνει ότι εντοπίζεται αποκλειστικά και μόνο σε αυτή τη σκέψη.

Μια σημαντική συνέπεια της πραγματικής ιστορίας μας με την επιμονή της να σκέφτεται με όρους απόλυτης ιεραρχίας, με τη μεταμόρφωση της ελεύθερης αγοράς σε νόμους της αγοράς και με τη σύγχυση γύρω από την ιδέα της αδελφοσύνης ήταν η προσωπική εξέγερση, που έχει πάρει τη μορφή του σύγχρονου ατομικισμού. Εφιστώντας την προσοχή μας, ο Williams προσθέτει ότι είναι εξίσου απαραίτητο να αναγνωρίσουμε τη μεγάλη δύναμη και τη συναισθηματική ουσία αυτής της εξέγερσης, όσο και να επισημάνουμε τις ιδιαίτερα καταστροφικές συνέπειές της. Είναι αναγκαίο να παρατηρήσουμε την επίδραση αυτού του τρόπου σκέψης στη δημιουργία της πιο πρόσφατης ιδέας για την κοινωνία, η οποία κάνει λόγο για τη μάζα. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα περίπλοκη ιδέα, η οποία φυσικά εν μέρει απλώς επαναλαμβάνει με νέο τρόπο την ιδέα της απόλυτης ιεραρχίας, όπως και την ιδέα της αγοράς. Καταλήγοντας στο σήμερα, ο Williams αναφέρει ότι η πιο ισχυρή εικόνα της κοινωνίας στις μέρες μας είναι αυτή που έχει διαχωρίσει την κοινωνία από τον άνθρωπο.

Οι κυρίαρχες κοινωνικές εικόνες που έχουμε κληρονομήσει της απόλυτης ιεραρχίας, της οργανωμένης αγοράς, της ελίτ και της μάζας, ακόμη και της αδελφοσύνης, όπως εκφράζονται στον αγώνα για την εξουσία, ομοιάζουν στο ότι τείνουν να περιορίσουν την κοινωνία σε δύο σφαίρες συμφερόντων, σε δύο είδη σκέψης, σε δύο εκδοχές κοινωνικής σχέσης· στην πολιτική, που είναι το σύστημα λήψης αποφάσεων, και στην οικονομία, που είναι το σύστημα συντήρησης. Ωστόσο, ισχυρίζεται ο Williams, αν και είναι φυσικό για τις κυρίαρχες ομάδες να σκέφτονται

κατ' αυτόν τον τρόπο και να βλέπουν την υπόλοιπη ζωή μέσα από αυτές τις κατηγορίες που συνδέονται στενά με τη δύναμή τους, είναι εντυπωσιακό ότι ακόμη και οι πιο ισχυρές μεταρρυθμιστικές ομάδες δεσμεύονται να διατηρήσουν αυτή την εκδοχή, υπονοώντας ίσως ότι οι εν λόγω τομείς ορίζουν απόλυτα την έννοια της κοινωνίας.

Η ύπαρξη του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία ορίστηκε παραδοσιακά ως ο άνθρωπος που ζει μέσα σε κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες βασίζονται είτε σε μια θεϊκή ιεραρχία ή σε μια κοινώς αποδεκτή ιεραρχία ή σε μια εδραιωμένη ιεραρχία. Αυτή η αντίληψη στη συνέχεια επεκτάθηκε αρχικά από θεωρητικούς που μελέτησαν την αγορά και εκ των υστέρων από σοσιαλιστές κι έλαβε τη μορφή του ανθρώπου, ο οποίος βρίσκεται μέσα σε κοινωνικές σχέσεις που βασίζονται σε οικονομικές δραστηριότητες· ωστόσο, καθώς οι δραστηριότητες αλλάζουν, αλλάζει και η ιεραρχία. Παρότι φαίνεται πως η εκδοχή αυτή ήταν προτιμότερη, ο Williams εντοπίζει την παράλειψη μιας πλειάδας στοιχείων από τη συγκρότηση της οπτικής της. Ήταν εύλογο να συσχετιστεί το σύστημα λήψης αποφάσεων, η πολιτική, με το σύστημα συντήρησης, την οικονομία, ωστόσο δύο κύρια είδη σχέσεων εξακολουθούσαν να αποκλείονται, ισχυρίζεται ο Ουαλός θεωρητικός. Αυτά ήταν, πρώτον, το σύστημα μάθησης και επικοινωνίας, το οποίο είναι τόσο κεντρικό για τον άνθρωπο, όσο και τα συστήματα λήψης αποφάσεων και συντήρησης· και, δεύτερον, το πλέγμα των σχέσεων που βασίζεται στη δημιουργία και στην ανάπτυξη της ζωής, το οποίο είναι, από πολλές απόψεις, εξαιρετικά μεταβλητό, ενώ εκφράζεται σε συγκεκριμένα συστήματα. Συμπυκνώνοντας τη σκέψη του, ο Williams αναφέρει ότι η αλήθεια για μια κοινωνία, όπως αποδεικνύεται, βρίσκεται στις πραγματικές σχέσεις μεταξύ του συστήματος λήψης αποφάσεων, του συστήματος επικοινωνίας και μάθησης, του συστήματος συντήρησης και του συστήματος δημιουργίας και ανάπτυξης, οι οποίες είναι πάντα εξαιρετικά περίπλοκες, ενώ παράλληλα καταδεικνύουν την ιστορική μεταβλητότητα του καθενός συστήματος και, κατά συνέπεια, των πραγματικών οργανώσεων μέσα στις οποίες λειτουργούν και βιώνονται.

Αναγνωρίζοντας τη διαφορά μας με το παρελθόν ο Williams επισημαίνει ότι οι διάφοροι τομείς της καθημερινής ζωής μας σήμερα είναι πιο κατακερματισμένοι από ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο καταγεγραμμένο είδος κοινωνίας, αλλά και πάλι, αναγκαστικά, προσπαθούμε να κάνουμε δεσμούς, να επιτύχουμε μια πλήρη ενσωμάτωση και να αποκτήσουμε τον έλεγχο και εν μέρει το πετυχαίνουμε. Η βαρύτητα της ανάλυσης αυτών των περιγραφών της κοινωνίας επικεντρώνεται γι' άλλη μια φορά στο γεγονός ότι αναφερόμαστε σε όρους εξέλιξης ή με άλλα λόγια σε

συστήματα κανόνων που διαιωνίζονται χωρίς καμία αναθεώρηση. Ωστόσο, επειδή το καθένα από αυτά αποτελεί, εν μέρει, μια δημιουργική προσπάθεια εξερεύνησης και κατανόησης νέων καταστάσεων, τότε αναπόφευκτα οδηγούμαστε στη μελέτη της φύσης και της προέλευσης της αλλαγής.

Ένα μεγάλο μέρος της ιστορίας μας καταδεικνύει την αλλαγή που επιτυγχάνεται μέσω της κατάκτησης, όταν μια ξένη ομάδα είναι αρκετά ισχυρή, ώστε να αναλάβει το σύστημα λήψης αποφάσεων ή ένα κεντρικό μέρος του. Η συχνή εμφάνιση αλλαγών αυτού του είδους οδήγησε, φυσικά, στην απομόνωση της άποψης ότι η πολιτική αποτελεί τον βασικό παράγοντα αλλαγής, ενώ συντέλεσε στην ερμηνεία του συστήματος λήψης αποφάσεων ως συστήματος εξουσίας. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι τα αποτελέσματα της κατάκτησης παρουσίασαν μεγάλη ποικιλομορφία. Αντίστοιχα, η απομόνωση της οικονομίας ως ο βασικός παράγοντας αλλαγής οδήγησε, με τη σειρά της, στην απλοποίηση και στον διαχωρισμό. Ακολουθώντας την ίδια πορεία σκέψης ο Ουαλός θεωρητικός υποδεικνύει ότι η απομόνωση του συστήματος μάθησης και επικοινωνίας ως του βασικού παράγοντα αλλαγής είναι εξίσου ουτοπική. Η κοινή συνταγή της εκπαίδευσης αγνοεί το γεγονός ότι η μορφή και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης επηρεάζονται, και σε ορισμένες περιπτώσεις καθορίζονται, από τα πραγματικά συστήματα λήψης αποφάσεων και συντήρησης. Οι στοχαστές και οι καλλιτέχνες, καθώς και η διεύρυνση της πρόσβασης στην εκπαίδευση, έχουν επηρεάσει εμφανώς την κοινωνική αλλαγή, αλλά μόνο μέσα στο απαραίτητο πλαίσιο επικοινωνίας. Ομοίως, μπορούμε να δεχθούμε το επιχείρημα ότι οι αλλαγές στις προσωπικές σχέσεις, ιδιαίτερα μεταξύ γονέων και τέκνων, θα έχουν εμφανή κοινωνικά αποτελέσματα και μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αλλαγές αυτού του είδους, όπως η καλλιέργεια αγάπης και η ικανότητα αγάπης, είναι θεμελιώδεις για την ανάπτυξη μιας κοινωνίας.

Η δημιουργική δύναμή μας είναι πιο εμφανής στη συνεχή βιομηχανική επανάσταση, η οποία επιβεβαιώνει συνεχώς την ικανότητά μας να αλλάξουμε τον κόσμο μας και οδηγεί σε πολύ πιο ανοιχτά συναισθήματα, σε πιο ειλικρινή προθυμία για αλλαγή από ό,τι θα μπορούσε να προβλέψει οποιαδήποτε προηγούμενη αντίληψη. Η δημοκρατική επανάσταση, ομοίως, είναι επίμονα δημιουργική με την έκκλησή της προς όλους μας να αναλάβουμε την εξουσία, προκειμένου να κατευθύνουμε τις ζωές μας. Επιπροσθέτως, παρατηρούμε με όλο και μεγαλύτερη ευκρίνεια την ανάδυση ενός νέου είδους αλλαγής, λόγω της ανάπτυξης των επικοινωνιών και της συνακόλουθης εμπειρίας μας από μια διευρυνόμενη κουλτούρα.

Εκθέτοντας συνοπτικά την οπτική του, ο Williams αναφέρει ότι δεν έχουμε επαρκή ιστορική γνώση της διευρυνόμενης κουλτούρας μας, ενώ ακριβώς εκεί, στη δημιουργική περιοχή της πολιτιστικής ιστορίας εμπλέκονται αναγκαστικά οι αλλαγές και οι συγκρούσεις ολόκληρου του τρόπου ζωής, αφού η μάθηση και η επικοινωνία είναι πραγματική και μέσα από αυτές βλέπουμε τις μορφές μιας κοινωνίας. Εφαρμόζοντας τον ανωτέρω συλλογισμό σε μια πολύ ευρύτερη περιοχή μπορούμε, στη συνέχεια, να προσπαθήσουμε να περιγράψουμε την ανάπτυξη και την αλλαγή που παρατηρούμε γύρω μας, ενδεχομένως με νέους τρόπους, οι οποίοι θα αλλάζουν αποφασιστικά την κοινώς αποδεκτή κοινωνική σκέψη μας.

Στρέφοντας το βλέμμα μας στον Θερβάντες, παρατηρούμε ότι εντοπίζει την αιτία της αλλαγής του δον Κιχώτη στα βιβλία, τα οποία διηγούμενα φανταστικές ιστορίες κατάφεραν να του διαστρεβλώσουν την οπτική της πραγματικότητας. Αν και αρχικά η ευθύνη, λοιπόν, επιρρίπτεται στις ατελείωτες ώρες μελέτης υπονοώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τη μεταμορφωτική επίδραση της μόρφωσης και της εκπαίδευσης στον άνθρωπο, τα βαθύτερα αίτια αλλαγής τελικά ο Θερβάντες τα εντοπίζει σε άλλες περιοχές της πραγματικότητας. Όταν αλλάζουν τα ήθη και οι αξίες, αλλάζουν και οι άνθρωποι και κατ' επέκταση οι κοινωνίες, φαίνεται να υποστηρίζει ο μεγάλος δημιουργός.

Γνωρίζοντας βαθιά τον άνθρωπο και υπακούοντας στις προσταγές της κληρονομικότητας, η ανάγνωση που κάνει ο Θερβάντες σχετικά με την ποικιλομορφία των ανθρώπων και τις ιδιαίτερες δυνατότητές τους βασίζεται μάλλον στο γένος, παρά σε οποιαδήποτε εξωγενή αλλαγή. Η δύναμη της κληρονομικότητας φαίνεται ταυτόχρονα να ορίζει τον άνθρωπο ως οντότητα, αλλά και να του υπενθυμίζει την αξία της προσωπικότητας, αποδίδοντάς του όνομα, φήμη και στόχο. Με άλλα λόγια, προκειμένου το άτομο να αποχτήσει την ταυτότητά του χρειάζεται να γνωρίσει τον εαυτό του σε βάθος και να συνδεθεί τόσο με το παρόν και το παρελθόν, όσο και με το μέλλον που επιθυμεί για τον ίδιο και τη γενιά του.

Λες και η ανάγνωση του κόσμου είναι κατά βάθος τόσο απλή, ο Θερβάντες μας λύνει κάθε απορία σχετικά με τα είδη των γενεαλογιών κατατάσσοντάς τα σε τέσσερις ομάδες. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τις γενεαλογίες που ενώ έχουν ταπεινή αρχή και προέλευση, φτάσανε σ' ένα ύψιστο μεγαλείο· η δεύτερη αναφέρεται σ' εκείνες που, έχοντας υψηλή προέλευση, τη διατήρησαν και τη διατηρούν στο αρχικό τους ύψος· η τρίτη κάνει λόγο γι' αυτές που, αν κι είχαν υψηλή προέλευση, κατέληξαν

στο τίποτα και η τέταρτη, τέλος, περιγράφει τη μεγάλη μάζα των ανθρώπων που δεν είχαν καλή αρχή και μέση και δεν θα έχουν ομοίως και καλό τέλος.

Αποδίδοντας, παράλληλα, και στο φύλο την προνομιακή θέση που του αρμόζει στην ανάπτυξη ιδιαίτερων γνωρισμάτων, ο δημιουργός υποστηρίζει ότι οι γυναίκες έχουν μια έμφυτη κλίση στο να είναι παράφορες και άμυαλες. Η γυναικεία φύση παραμένει αναλλοίωτη μέσα στους αιώνες φαίνεται να ισχυρίζεται ο Θερβάντες μέσα από τα λόγια του ιδαλγού που τον θέλει να υποστηρίζει με ισχύ καθολικής αξίας και γενικευμένης αλήθειας ότι οι γυναίκες περιφρονούν όποιον τις θέλει κι αγαπούν όποιον τις βαριέται.

Αποδίδοντας τη δέουσα σημασία και στις συνήθειες που καλλιεργούνται μέσα από την κοινωνική τάξη και θέση, ο Θερβάντες αναφέρει πως η φύση του φτωχού αγροτικού κόσμου είναι να είναι κακός και κουτσομπόλης, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που να θεωρείται ως η προσωποποίηση της κακίας, υπονοώντας ίσως την επίδραση της σταθερής και αναγκαστικής στέρησης και υποταγής στην ψυχή του ανθρώπου, που αδυνατεί να γευτεί και να γλυκαθεί. Όπως κάθε συνετός άνθρωπος, έτσι και ο Θερβάντες δεν αμελεί την επιρροή των κοινωνικών θεσμών στη διαμόρφωση του ανθρώπου, περιγράφοντας μεταξύ άλλων την επιδραστική δύναμη της στρατιωτικής θητείας στον πατέρα του πρώην αιχμαλώτου, λοχαγού Βιέδμα, που συνόδευε τη Μαυριτανή Λέλα Ζοραϊντά, στον οποίο φαίνεται να καλλιεργήθηκαν και να μεταγγίστηκαν οι ιδιότητες του φιλελευθερισμού και της σπατάλης.

Υποστηρίζοντας ακράδαντα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των λαών, ο Θερβάντες εκδηλώνει, για παράδειγμα, την έλλειψη εμπιστοσύνης που είχε στους Μόρους, περιγράφοντάς τους ως απατεώνες, ψεύτες και φαντασιοκόπους. Εξηγώντας, μάλιστα, τον τρόπο σχηματισμού των κοινωνιών και των εθνών αναφέρει χαρακτηριστικά για τους Τούρκους ότι συνηθίζουν να δίνουν ονόματα που να δείχνουν ή κάποιο ελάττωμα που έχουν ή κάποια αρετή χαρακτηριστική σ' αυτούς, επεξηγώντας ότι τα αμιγώς τούρκικα ονόματα είναι μόνο τέσσερα και προέρχονται από τον οθωμανικό οίκο.

Καθιστώντας τη θρησκευτική συνείδηση ως έναν από τους βασικούς παράγοντες αλλαγής του ανθρώπου και, κατά συνέπεια, της κοινωνίας, ο δημιουργός μας μας περιγράφει ως αιτία μεταμόρφωσης της όμορφης Μαυριτανής Ζοραϊντάς την αλλαγή της πίστης της, η οποία καρποφορήθηκε στα παιδικά χρόνια της.

Αναντίρρητο γεγονός φαίνεται να είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των εθνών, ευρισκόμενα είτε σε περιόδους ειρήνης είτε σε συνθήκες πολέμου και αιχμαλωσίας,

όπως εξάλλου μαρτυράει και η ίδια η γλώσσα, δημιουργώντας καινούργιες πραγματικότητες ή οπτικές της. Παράλληλα, η ιστορία πολλές φορές αποκαλύπτει τη βαθιά ένωση των λαών, η οποία επιτυγχάνεται αναγκαστικά αβίαστα, όπως οτιδήποτε αληθινό, και χωρίς την πολύτιμη προϋπόθεση κάποιας πολιτικής κατεύθυνσης και συναίνεσης, φαίνεται να θέλει να μας υπενθυμίσει ο Θερβάντες, εξιστορώντας μας τη σκηνή όπου το χωριό στο οποίο διέμενε ο Άραβας Ρικότε Φέλιξ αποχαιρετούσε με λύπη την κόρη του, μετά από την έκδοση του βασιλικού διατάγματος για εξορία. Η κοινή πίστη και γλώσσα φαίνεται να αποτελούν τις ιδανικές συνθήκες για την ουσιαστική και σχεδόν ολοκληρωτική αφομοίωση δύο λαών, σε σημείο μάλιστα που να καθίσταται δυσδιάκριτος ο διαχωρισμός τους, υποστηρίζει ο μεγάλος δημιουργός μέσα από το έργο του.

Εκθέτοντας ολοφάνερα έναν από τους ισχυρούς λόγους αλλαγής της κοινωνίας, ο Θερβάντες ισχυρίζεται ότι αναμορφώνοντας τους νόμους ανανεώνεται το κράτος και η πολιτεία. Υπαινισσόμενος, μάλλον, ότι η διοίκηση ενός τόπου δεν ασκείται μονομερώς και πως καμία αλλαγή δεν συντελείται χωρίς την εκούσια ή ακούσια συμβολή των πολιτών, ο δημιουργός δεν παραλείπει να συμπεριλάβει στη διήγησή του του την πάντα πρόθυμη συμβουλευτική στάση των πολιτών προς τα πρόσωπα εξουσίας. Ωστόσο, αναφέρει με προειδοποιητικό τόνο ότι η εξουσία έχει αλλοιωτική επίδραση στον άνθρωπο, ενώ το αξίωμα της κυβέρνησης αποτελεί αιώνια πηγή διαφθοράς, η οποία οδηγεί με τη σειρά της στην κακή λειτουργία του κράτους.

Στην περίπτωση της κοινωνικής παρακμής, η αιτία εντοπίζεται στην κατάπτωση των ηθών, φαίνεται να υποστηρίζει ο Θερβάντες, η οποία καθοδηγείται από τους κυβερνώντες που διευθύνουν τις τύχες του κόσμου. Η αλλαγή στα ήθη επιφέρει κοινωνική αλλαγή, φαίνεται να μας αποκαλύπτει μέσα από τα λόγια του ιδαλγού. Αντιθέτως, η αλήθεια δεν μπορεί παρά να είναι πάντα ωφέλιμη και να οδηγεί σε ευάρεστα αποτελέσματα, διορθώνοντας πεπραγμένα και πρακτικές και κατέχοντας, εν δυνάμει, κεντρική θέση στη διαμόρφωση της συλλογικής στάσης και κατεύθυνσης, φαίνεται να ισχυρίζεται ο Θερβάντες. Δεν αμελεί ο δημιουργός να θίξει τη σημασία των καινούργιων ηθών και πρακτικών κρίνοντας ότι το καινούργιο δεν είναι απαραίτητα και καλό, ενώ θα ήταν παράλογο και απαράδεκτο να επιχειρούμε κάτι απ' το οποίο θα προκύψει περισσότερη ζημιά απ' ό,τι ωφέλεια, ιδιαίτερα όταν δεν μας αναγκάζει κανένας να το κάνουμε κι όταν φαίνεται ολοκάθαρα πως το να επιχειρούμε κάτι τέτοιο είναι καθαρή τρέλα.

Ενώ ο Williams εξετάζει τις διάφορες εικόνες της κοινωνίας, προσφέροντάς μας μια περιεκτική και συνοπτική αναδρομή των διάφορων μορφών κοινωνίας που έχουν σχηματιστεί από την εποχή της φεουδαρχίας έως και σήμερα, εντοπίζοντας στη συνέχεια τα διάφορα λειτουργικά συστήματα που έχουν επιβαρυνθεί με τον αποκλεισμό τους ως παράγοντες κοινωνικής αλλαγής, ο Θερβάντες μέσα από την ιδιαίτερη ματιά του καλλιτέχνη βλέπει τον άνθρωπο ως μια αναλλοίωτη οντότητα που κουβαλάει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γενιάς του, του φύλου του, της φυλής του, της κοινωνικής τάξης του και των κοινωνικών θεσμών του, εν γένει. Έχοντας βαθιά γνώση των ικανοτήτων του ανθρώπου, αλλά και της ίδιας της ζωής, ο Θερβάντες δεν εντοπίζει τις αιτίες αλλαγής στα διάφορα συστήματα και μηχανισμούς της κοινωνίας, αλλά στρέφοντας τη ματιά του ενδόμυχα στον άνθρωπο παρατηρεί πως κάθε αλλαγή που γίνεται φανερή στην κοινωνία, εντοπίζεται αρχικά στο ήθος του ανθρώπου. Όταν οι ποιότητες του ανθρώπου αλλοιωθούν, το αποτέλεσμα θα αποτυπωθεί και στην κοινωνία, φαίνεται να μας καταθέτει ο μεγάλος δημιουργός, αποκαλύπτοντας την ηθική κατάπτωση του ατόμου ως την αιτία κοινωνικής αλλαγής, χωρίς αυτό να σημαίνει, ωστόσο, ότι απαρνείται την οποιαδήποτε επίδραση του μηχανισμού λειτουργίας μιας κοινωνίας, καθώς και των κυρίαρχων συστημάτων που σχηματίζονται στους κόλπους της.

6.5 Αποτολμώντας μια γενική σύγκριση της οπτικής του Williams με την οπτική του Θερβάντες

-Todo puede ser -respondió Sancho-, porque
también me turbó a mí su hermosura como
a vuesa merced su fealdad. Pero encomendémoslo
todo a Dios, que Él es el sabidor de las cosas
que han de suceder en este valle de lágrimas, en este
mal mundo que tenemos, donde apenas se halla cosa
que esté sin mezcla de maldad, embuste y bellaquería.[1174]

-Μπορεί να ’ναι κι έτσι, απάντησε ο Σάντσο,
γιατί με τάραξε τόσο πολύ η ομορφιά της, όσο

[1174] Cervantes, 2018b: 125

και την ευγενεία σας η πίστη της κι η αφοσίωσή της.
Μα ας έχουμε μπιστοσύνη στο Θεό, γιατί αυτός
είναι παντογνώστης και ξέρει τι θα γένει σε τούτη την
κοιλάδα του κλαμάτου, σε τούτον τον κακό κόσμο
όπου ζούμε, όπου σπάνια να βρεις κατιτίς που να μην
είναι ανακατεμένο με την κακία, την απάτη και τη λωλάδα.[1175]

Συγκρίνοντας την οπτική του Williams με αυτή του Θερβάντες, στον βαθμό που ανταποκρίνεται στις δυνάμεις μας, αντιλαμβανόμαστε σε ένα πρώτο επίπεδο την έννοια του μεγάλου δημιουργού, ο οποίος καταφέρνει και απαντά στα πιο μεγάλα, βασανιστικά και διαχρονικά ερωτήματα της ανθρωπότητας με απλότητα, μεστότητα και σοφία, αφοπλίζοντας κάθε καλοσχηματισμένη και καλοδιατυπωμένη περίτεχνη θεωρία και υπενθυμίζοντάς μας παράλληλα ακριβώς αυτή της την ιδιότητα και τη θέση που κατέχει. Η θεωρία έρχεται σε αντιδιαστολή με την πιο ρεαλιστική αλήθεια δοσμένη μέσα από ένα έργο γεμάτο φανταστικές ιστορίες, χωρίς ψεύτικα στολίδια και φθηνούς καλλωπισμούς και επειδή κατέχει ακριβώς αυτό το προσόν καταφέρνει και αγγίζει τις ψυχές μας, χωρίς να κουράζει το μυαλό μας. Αλήθεια και απλότητα συμβαδίζουν, φαίνεται να μας λέει με άλλα λόγια ο μεγάλος δημιουργός. Η τέχνη, ως αυθύπαρκτη και αναντικατάστατη οντότητα, τολμά να πει αυτά που αλλιώς δεν λέγονται και που η επιστήμη έχει αποφασίσει πως δεν την αφορούν. Η επιστήμη, από την πλευρά της, εστιάζοντας στον εαυτό της και στην εξέλιξή της, ανέπτυξε μεθόδους και τρόπους διερεύνησης που περιορίζουν τη σχολαστικότητά της και τη λογική της σε συγκεκριμένες περιοχές και κατευθύνσεις. Ενώ η ματιά του δημιουργού, ελεύθερη να κοιτάξει ακόμα και στις πιο απαγορευμένες περιοχές, καταφέρνει να μας αποδώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της πραγματικότητας, η οποία άθελά της δύναται να απαντά ακόμα και σε δευτερεύουσας και τριτεύουσας σημασίας ερωτήματα, ακριβώς επειδή δίδεται ολοκληρωμένη, αυτούσια και αυθύπαρκτη, προσεγγίζοντας όσο το δυνατό περισσότερο την ανθρώπινη φύση και ωθώντας μας στο συμπέρασμα ότι η πραγματικότητα δύσκολα μπορεί να δοθεί στο σύνολό της, πόσο μάλλον όταν έχει περιχαρακωθεί σε οριοθετημένες ζώνες που προσεγγίζονται μέσα από συγκεκριμένες διαδρομές. Ίσως, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο να χάνεται η γενική ισχύς της και να

[1175] Μετάφραση Η. Ματθαίου, 2017β, σ. 135

διαιωνίζονται οι έριδες, δικαιώνοντας την εξέλιξη της επιστήμης σε διακριτά κατακερματισμένα επιστημονικά πεδία με συγκεκριμένες ερευνητικές περιοχές.

Ωστόσο, αν και οι μέθοδοι της επιστήμης έχουν συντελέσει αφάνταστα στην ανάπτυξη ποικίλων επιστημονικών πεδίων, φαίνεται πως στην υπόθεση των κοινωνικών ζητημάτων αδυνατούν να ανταποκριθούν στον βαθμό που θα μας ήταν χρήσιμες για την εξέλιξή μας. Δεν θα ήταν, ίσως, υπερβολή να ισχυριστούμε ότι σε ορισμένες περιστάσεις τα αποτελέσματά τους είναι τόσο θολωμένα που όχι μόνο δεν συμβάλλουν στο γενικό σύνολο, αλλά απεναντίας δημιουργούν μια μη παραγωγική φασαρία, προκαλώντας διάσπαση προσοχής. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι δεν προβαίνουμε σε μια γενική σύγκριση της τέχνης και της επιστήμης, αφού αυτό, ούτως ή άλλως, θα ξεπερνούσε τις οποιεσδήποτε ελάχιστες δυνατότητές μας, αλλά ορμώμενοι από την εκκωφαντική ένταση, αν μη τι άλλο, της καθολικότητας και της αναλλοίωτης αλήθειας που αποτυπώνονται μέσα από το έργο του Θερβάντες, δεν καταφέραμε να μείνουμε ανεπηρέαστοι, κι εμείς με τη σειρά μας, από την καθηλωτική ερμηνεία και επίδραση της τέχνης, χωρίς αυτό να σημαίνει αυτομάτως ότι ασκούμε κάποια αρνητική κριτική στις απόψεις και στις έννοιες που προτείνει ο Williams, οι οποίες έχουν συμβάλει εξαιρετικά και αυταπόδεικτα στην πρόοδο της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης.

Κοινωνία και άνθρωπος είναι έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες, φαίνεται να υποστηρίζει ο Θερβάντες, οπότε η οποιαδήποτε ερμηνεία της κοινωνίας δίνεται μέσα από τη μελέτη των ποικίλων κοινωνικών συστημάτων, παραβλέποντας τον ιδιαίτερο και καθοριστικό ανθρώπινο παράγοντα, φαίνεται να αποτελεί ένα λάθος σημείο εκκίνησης και μια λανθασμένη οπτική. Επιστρέφοντας στις θέσεις του Williams, υποστηρίζουμε ότι είναι ανάγκη να διευρύνουμε την οπτική μας και να αποφύγουμε τον διαχωρισμό των επί μέρους συστημάτων, εάν θέλουμε να μελετήσουμε την κοινωνία στο σύνολό της, θέτοντας ως κέντρο τον ίδιο τον άνθρωπο.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alasuutari, P. (ed.) (1999) *Rethinking the Media Audience: The New Agenda*. London: SAGE Publications Ltd

Alexander, J. C., Jacobs, R. N. and Smith, Ph. (eds) (2012) *The Oxford Handbook of Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press

Arnold, Matthew (1869) *Culture and Anarchy*. London: Smith, Elder and Co

Arnold, Matthew (1896) *Letters 1848-1888, Volume I*. London: Macmillan

Arnold, Matthew (1954) *Poetry and Prose*. London: Rupert Hart Davis

Arnold, Matthew (1962) *Complete Prose Works, Vol. III*. Ann Arbor: University of Michigan Press

Arnold, Matthew (1973) *On Education*. Harmondsworth: Penguin

Bakhtin, M. (1984) *Rabelais and His World*. trans. Iswolsky, H. Bloomington: Indiana University Press

Barthes, R. (1972) *Mythologies*. trans. Lavers, A. London: Jonathan Cape

Barthes, R. (1975) *The Pleasure of the Text*. trans. Miller, R. New York: Hill Wang.

Barthes, R. (1977) *Image–Music–Text*. trans. Heath, S. London: Fontana

Beall, Ch. B. (1941) "A Tasso Quotation in Shelley" in *Modern Language Quarterly* Vol. 2, Issue 4. Durham, North Carolina: Duke University Press, pp. 609–610

Benedict, R. (1935) *Patterns of Culture*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd

Bennet, T. (1992) "Putting Policy into Cultural Studies" *in Cultural Studies* (eds.) Grossberg, L., Nelson, C. & Treichler, P. A. New York: Routledge

Best, S. & Kellner, D. (2001) *The Postmodern Adventure: Science, Technology, and Cultural Studies at the Third Millennium.* New York: The Guilford Press

Bloomfield, L. (1933) *Language.* Chicago:The University of Chicago Press

Blundell, V., Shepherd, J. & Taylor, I. (eds.) (1993) *Relocating Cultural Studies: Developments in Theory and Research*. London; New York: Routledge

Brantlinger, Patrick (1990) *Crusoe's Footprints: Cultural Studies in Britain and America.* New York: Routledge

Burckhardt, J. (1999) *The Greeks And Greek Civilization.* New York: St. Martin's Griffin

Carey, J. (1989) *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Boston, MA: Unwin Hyman

Castelvetro, L. (1576) *Poetica d' Aristotele vulgarizzata et sposta*. Basilea: Pietro de Sedabonis

Caudwell, C. (1949) *FURTHER STUDIES IN A DYING CULTURE*. NY: Dodd Mead & Company

Certeau, M. de (1984) *The Practice of Everyday Life.* trans. Rendall, S. Berkeley: University of California Press

Certeau, M. de (1990) *L'invention du quotidien.* Paris: Gallimard

Cervantes, M. de (2018a) *Don Quijote de la Mancha I.* (38ª ed). (ed.) Allen, J., J. Madrid: Ediciones Cátedra

Cervantes, M. de (2018b) *Don Quijote de la Mancha II.* (36ª ed). (ed.) Allen, J., J. Madrid: Ediciones Cátedra,

Charlton, H. B. (1913) *Castelvetro's Theory of Poetry*. Manchester: Manchester University Press

Chartier, R. (1988) CULTURAL HISTORY trans. Chartier, R. & Cochrane, L., G. Ithaca, NY: Cornell University Press

Clarke, J., Critcher, C. and Johnson, R. (eds) (1979a) 'Culture and the Historians' in *Working Class Culture: Studies in History and Theory*. London: Hutchinson. pp. 41–71

Coleridge, S. T. (2014) *Biographia Literaria.* (ed.) Roberts, A. Edinburgh: Edinburgh University Press

Colins, R., Curran, J., Garnham, N., Scannell, P., Schlesinger, P. & Sparks, C (eds) (1986) *Media, Culture and Society: A Critical Reader*. London: Sage Publications Ltd

Connell, K., & Hilton, M. (2015) *The working practices of Birmingham's Centre for Contemporary Cultural Studies*. Abingdon-on-Thames: Taylor & Francis

Crystal, D. and Crystal, H. (2000) *Words on Words, Quotations About Language and Languages.* Chicago: The University of Chicago Press

Demertzis, N. (1985) *Cultural theory and political culture. New directions and proposals*. Lund: Student litteratur

Disraeli, B. (1980) *Sybil, or the Two Nations* (ed.) Braun, T. Harmondsworth: Penguin

Dostoievsky, F. (1912). The Brothers Karamazov (trans,) Garnett, C. New York: The Lowell Press Publishers

Du Gay, P., Hall, S., Janes, L., Mackay, H. and Negus, K. (1997) *Doing Cultural Studies: The Story of the Sony Walkman.* London: Sage/Open University Press

During, S. (ed.) (1999) *THE CUTLURAL STUDIES READER.* 2nd ed. London; New York: Routledge

Easthope, A. and McGowan, K. (eds) (1994) *A Critical and Cultural Theory Reader*. Buckingham: Open University Press

Eliot, T. S. (1920) "The Perfect Critic" in *The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism*. London: Methune pp. 6-12

Ferguson, M. and Golding, P. (1997) *Cultural Studies in Question*. London: Sage.

Feuillerat, A. (ed.) (1923) *The Complete Works of Sir Philip Sidney, Vol. III. The Defence of Poesie. Political Discourses. Correspondence. Translations*. London: Cambridge University Press

Fiske, J. (1987) *Television Culture*. London: Methuen

Foucault, M. (1966) *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard

Foucault, M. (1971) *L'ordre du discours*. Paris: Gallimard

Foucault, M. (1975) *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard

Freud, S. (1905) *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*. Leipzig und Wien: Franz Deuticke

Freud, S. (1961) *Letters of Sigmund Freud*. (ed.) Freud, E. L., (trans.) Stern, T. & Stern, J. New York: Basic Books, Inc., Publishers

Freud, S. (1977) *Introductory Lectures on Psychoanalysis*. NY: W.W. Norton & Company

Frow, J. and Morris, M. (1993) *Australian cultural studies: A Reader*. St Leonards, NSW: Allen and Unwin.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. ed. and trans. Hoare, Q. and Nowell Smith, G. London: Lawrence & Wishart

Gramsci, A. (2012) *Selection from Cultural Writings*. eds. Forgacs, D. and Nowell-Smith, G., trans. Boelhower, W. London: Lawrence & Wishart

Green, M. (1996) "The Centre for Contemporary Cultural Studies" in *What is Cultural Studies? A Reader.* Storey, J. (ed.) London: Edward Arnold

Grossberg, L. & Radway, J. (eds) (1994) *Cultural Studies, Volume 8, No. 3.* New York: Routledge

Grossberg, L., Nelson, C. & TreiPolicingchler, P. A. (eds) (1992) *Cultural Studies.* New York: Routledge

Hall, S. & Whannel, P. (1964) *The Popular Arts*. London: Hutchinson

Hall, S. (1972) *Encoding and Decoding in the Television Discourse.* Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies

Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J. and Roberts, B. (1978) *POLICING THE CRISIS: MUGGING, THE STATE, AND LAW AND ORDER*. London: MacMillan

Hall, S. (1980a) "Cultural Studies: Two paradigms" in *Media, Culture and Society*, Vol. 2, Issue 1. London: Academic Press Inc., Open University, pp.57-72

Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (eds.) (1980b) *Culture, Media, Language*. London: Hutchinson

Hall, S. (1982) "The rediscovery of "ideology"; return of the repressed in media studies" in *Culture, Society and the Media* (eds.) Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J. and Woollacott, J. London: Methuen & Co Ltd, pp. 59-90

Hall, S. (1985) "Signification, Representation, Ideology: Althusser and the Post-Structuralist Debates" *Critical Studies in Mass Communication*, Vol. 2, Issue 2, Abingdon-on-Thames: Taylor & Francis, pp. 91-114

Hall, S. (1986) "The Problem of Ideology – Marxism Without Guarantees" in *Journal of Communication Inquiry*, Volume 10, Issue 2. London: Academic Press Inc., Sociology Open University, pp. 28-44

Hall, S. (1992a) "Cultural Studies and its theoretical legacies" in *Cultural Studies* (eds) Grossberg, L., Nelson, C. and Treichler, P. London: Routledge

Hall, S. (1992b) "Race, culture, and communications: looking backward and forward at cultural studies" *Rethinking Marxism*, Volume 5, Issue 1. New York: Guilford Publications, pp. 10-18

Hall, S. (1996) *Critical dialogues in cultural studies* (eds.) Morley D. & Chen K. - H. London: Routledge

Hall, S. (ed.) (1997) *REPRESENTATION. Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage/Open University

Harris, D. (1992) *From Class Struggle to the Politics of Pleasure: The Effects of Gramscianism on Cultural Studies*. London: Routledge

Hebdige, D. (1979) *Subculture: The Meaning of Style*. London:Methuen & Co Ltd.

Higgins, J. (1999) *Raymond Williams: Literature, Culture and Cultural Materialism*. Abingdon: Routledge

Hoggart, R. (1957) *The Uses of Literacy: Aspects of Working-Class Life, With Special Reference to Publications and Entertainments*. London: Chatto and Windus

Hoggart, R. (1964) "Schools of English and contemporary society" in *The American Scholar*, vol. 33, No. 2 Washington: Phi Betta Kappa Society, pp. 237-255

Hoggart, R. (1992) *An Imagined Life: Life and Times 1959-1991*. New York: Random House, Inc

Hoggart, R. (1993) *The Way We Live Now: Dilemmas in Contemporary Culture*. London; New York: Routledge

Horace, (1942) *Satires, Epistles, Ars Poetica*. (ed. et al) PAGE T., E. London: HARVARD UNIVERSITY PRESS

Jacobs, M.D. and Weiss Hanrahan, N. (2005) *THE BLACKWELL COMPANION TO THE SOCIOLOGY OF CULTURE*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Jin, H. (2011) "British Cultural Studies, Active Audiences and the Status of Cultural Theory: An Interview with David Morley" in *Theory, Culture & Society*, Vol. 28, Issue 4. Los Angeles; London; New Delhi; and Singapore: SAGE, pp. 124-144

Johnson, R. (1979) "Three problematics: elements of a theory of working class culture", in *Working Class Culture: Studies in History and Theory*, eds. Clarke, J., Critcher, C. & Johnson, R. London: Hutchinson, pp. 238-253

Johnson, R. (1987) "What is cultural studies anyway?", *Social Text 16*. Durham: Duke University Press, pp. 38-80

Labastida, J. (2004) "El Quijote lee a Kant, Hegel, Freud y Lacan" In *Memorias de la Academia Mexicana de la Lengua*, Vol. XXVII (1997-1999). Mexico: Academia Mexicana de la Lengua

Leavis, F. R. (1930) *Mass Civilisation and Minority Culture*. Cambridge: Minority Press

Leavis, F. R. (1948) *Education and the University*. new edn. London: Chatto and Windus

Leavis, F. R. (1969) *English Literature in Our Time and in the University*. London: Chatto and Windus

Leavis, F. R. and Thompson, D. (1977) *Culture and Environment: The training of critical awareness*. Westport, Conn: Greenwood Press

Leavis, Q. D. (1939) *Fiction and the Reading Public*. London: Chatto & Windus

Lewis, J. and Miller, T. (ed.) (2003) *Critical Cultural Policy Studies: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

López, J. G. (2006) *Historia de la Literatura Española.* Barcelona: Ediciones Vicens Vives S.A.

López-Muñoz, F., & Pérez-Fernández, F., & Álamo, C., & García-García, P. (2017) "Cervantes Read by Freud: A Perspective" in *Athens Journal of History*, Vol. 3, Issue 4, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 275-296

Lotman, J. & Ouspenski, B. (1990) *Sémiotique de la culture russe*, traduit et annoté Lhoest, Fr. Lausanne: L'Age d'Homme.

McGuigan, J. (1992) *Cultural Populism*. London: Routledge.

MacIlroy, J & Westwood S. (eds) (1993) *Border Country: Raymond Williams in Adult Education*. Leicester: National Institute of Adult Continuing Education

McQuail, D. (2010) *MacQuail's Mass Communication Theory*. (6th ed.) London: Sage

Mead, G. H., (1934) *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist.* (ed.) Morris, C. W. Chicago: University of Chicago

Miller, T. (2001) *A Companion to Cultural Studies.* Oxford: Blacwell Publishing Ltd.

Morris, S. (1972) *The origin and diversification of language*. London: Routledge and K. Paul

Morley, D. (1980) *The "Nationwide" Audience*. London: British Film Institute

Morley, D. (1998) "So-called Cultural Studies: Dead Ends and Reinvented Wheels"', *Cultural Studies*, Volume 12, No 4. New York: Routledge, pp. 476–497.

Morley, D. and Brunsdon, C. (2005) *The "Nationwide" Television Studies*. London: New York:Routledge.

Murdock, G. (1989) 'Cultural Studies at the Crossroads', *Australian Journal of Communication*, 16. School of English, Media Studies & Art History-University of Queensland: Brisbane, pp. 37–49.

Nelson, C. (1991) "Always Already Cultural Studies: Two Conferences and a Manifesto", *The Journal of the Midwest Modern Language Association, 24(1).* Chicago: Midwest Modern Language Association, pp: 24-38

Nightingale, V. (1989) "What's Ethnographic about Ethnographic Audience Research?", *Australian Journal of Communication,* 16. University of Queensland: Brisbane, pp. 50–63

O' Connor, A. (1989) "The problem of American cultural studies*", Critical Studies in Mass Communication,* Vol. 6, Issue 4. Abingdon-on-Thames: Taylor & Francis, pp. 405-413

Perkas de Ponseti, H., (1975) *Cervantes y su Concepto del Arte:* Estudio Crítico de Algunos Aspectos y Episodios del «Quijote». Vol.I Madrid: Editorial Credos

Perkas de Ponseti, H., (1975) *Cervantes y su Concepto del Arte:* Estudio Crítico de Algunos Aspectos y Episodios del «Quijote». Vol.II Madrid: Editorial Credos

Riley, E., C., (1964) *Cervante's Theory of the Novel*. London: Oxford University Press

Samuel, R. (ed.) (1981) *People's History and Socialist Theory*. London: Routledge & Kegan Paul Books

Seligman, E. R. A. & Johnson, A. S. (1930) *THE ENCYCLOPAEDIA OF THE SOCIAL SCIENCES.* London: Macmillan

Shakespeare, W. (2022) *A Midsummer Night's Dream: A William Shakespeare Classics (The Original 1600 Edition).* Seattle, Washington: APub

Shelley, P. B. (1904) *A Defence of Poetry*. (ed.) Shelley, M. W. Indianapolis: Bobbs-Merrill Company

Smith, Ph. (1998) *The New American Cultural Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press,

Sparks, C. (1977) "The evolution of Cultural Studies…" *Screen Education* No 22, London: The Society for Education in Film and Television, pp. 16-30

Spillman, L. (2002) *CULTURAL SOCIOLOGY*. Malden, MA: Blackwell Publishing, Inc.

Steele, T. (1997) *The Emergence of Cultural Studies, 1945 –1965.* London: Lawrence & Wishart

Steiner, G. (1975) *After Babel*. England: Oxford University Press

Storey, J. (ed.) (1996) *What is Cultural Studies: A Reader*. London: Edward Arnold

Storey, J. (ed.) (1998) *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader*. (2nd ed.) Athens: The University of Georgia Press

Storey, J. (1999) *Cultural Consumption and Everyday Life*. London: Edward Arnold

Storey, J. (ed.) (2015) *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction*. (7th ed.) London; New York: Routledge

Tasso, T. (1822) *Opere, colle Controversie sulla Gerusalemme, Poste in Migliore Ordine, Ricorrette Sull' Edizione Fiorentina, Ed Illustrate Dal Professore Gio. Rosini*. Vol. VII. Pisa: Presso Niccolò Capurro, MDCCCXXII

Thompson, E. P. (1991) CUSTOMS IN COMMON: STUDIES IN TRADITIONAL POPULAR CULTURE. London: Penguin Books

Thompson, E. P. (2003) *The Making of the English Working Class.* New Year: Vintage Books

Tocqueville, A. de (1945) Democracy in America, Vol. II. (ed.) Bradley, Ph. New York: Alfred A. Knopf

Turner, G. (2003) *British Cultural Studies: An Introduction*. London; New York: Routledge

Tylor, E. B. (1871) *Primitive culture*. London: John Murray

Tylor, E. B. (1903) *PRIMITIVE CULTURE: RESEARCHES INTO THE DEVELOPMENT OF MYTHOLOGY, PHILOSOPHY, RELIGION, LANGUAGE, ART AND CUSTOM*. London: John Murray

Vesely, D. (2004) *Architecture in the Age of Divided Representation: The Question of Creativity in the Shadow of Production*. Cambridge, Mass: MIT Press

Volosinov, V. N. (1973) *Marxism and the Philosophy of Language,* trans. Matejka, L. and Titunik, I. R. New York: Seminar Press

Williams, R. (1957) "Fiction and the Writing Public" in *Essays in Criticism*, Volume VII, Issue 4. London: Chatto and Windus, pp. 422-428

Williams, R. (1965) *The Long Revolution.* London: Penguin Books Ltd.

Williams, R. (1976) *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society.* New York: Oxford University Press

Williams, R. (1970) *The English Novel from Dickens to Lawrence*. London: Hogarth Press

Williams, R. (1971) *Orwell*. London: Fontana

Williams, R. (1973) *The Country and the City*. London: Chatto and Windus

Williams, R. (1977) *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press

Williams, R. (1983) *Towards 2000*. London: Chatto and Windus

Williams, R. (1986) *Culture*. Glasgow: Fontana Press

Williams, R. (1989) "The Future of Cultural Studies" in *THE POLITICS OF MODERNISM: Against the New Conformists*. London: Verso

Williams, R. (1993) *Culture and Society*. London: Hogarth Press

Williams, R. (2021) *The Centenary Edition Raymond Williams: Who Speaks for Wales? Nation, Culture, Identity*. (ed.) Williams, D. G. Cardiff: University of Wales Press

Willis, P., E. (1977) *Learning to Labour: How Working Class Kinds Get Working Class Jobs*. Farnborough: Saxon House

Young, J., Z. (1964) *Doubt and Uncertainty in Science. A Biologist's Reflections on the Brain.* NY: Oxford University Press

Yung, C., G. (1966) "Psychology and Literature" *The Spirit in Man, Art, and Literature in Collected Works*. Vol. 15. Bollingen Series XX. (trans.) Hull, R., F., C. (eds.) Read, H. et al. Princeton, NJ: Princeton University Press, pp: 84-105

Zylinska, J. (2005) *The Ethics of Cultural Studies*. London; New York: Continuum

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αριστοτέλης. *Περί Ποιητικῆς*. μτφ. Νικολούδης, Η. Π. Αθήνα: Κάκτος, 1995.

Δεμερτζής, Ν. (1989) *ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ, ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ*. Αθήνα: Παπαζήση.

Διακουμάκος, Γ. (2010) «Πολιτιστικές πρακτικές και πολιτικές αντιλήψεις: Οι κεντρικές ελληνικές (πολιτικές) υποκουλτούρες». Αθήνα: ΕΚΠΑ

Ίσαρη, Φ. και Πουρκός, Μ. (2015) *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα

Πασχαλίδης, Γ., Χαμπούρη – Ιωαννίδου, Α. (2002) *Οι διαστάσεις των πολιτιστικών φαινομένων,* τόμος Α΄, Εισαγωγή στον Πολιτισμό. Πάτρα: ΕΑΠ

Σκορδούλης, Κ. και Κατσιαμπούρα, Γ. (2019) «Πολιτισμικές και κριτικές εκπαιδευτικές προσεγγίσεις των φυσικών επιστημών» στο *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, Τεύχος 68, Αθήνα: Διάδραση, σελ. 178-193

Παπαδόπουλος, Δ. (2020) «Κινηματογραφική Εκπαίδευση. Δυνατότητες και προκλήσεις στο πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης». Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο, Αρ. Διατριβής 7

Πλάτωνας. *Πολιτεία.* μτφ. Μαυρόπουλος, Θ. Γ. Αθήνα: Άλτερ Έγκο, 2018

Πλάτων. *Πολιτεία.* μτφ. Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. (8η έκδοση) Αθήνα: Πόλις, 2002

Σαμουήλ, Αλ. (2007) Ιδαλγός της Ιδέας: Η περιπλάνηση του Δον Κιχώτη στην ελληνική λογοτεχνία. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ

Τσίτσιου-Χελιδόνη, Χρ. (2012) "Ορατίου Επιστολή 1.20: Στα ίχνη μιας πρώιμης «Ποιητικής της Πρόσληψης", στο: Νικήτας, Δ. Ζ. (επιμ.) *Τιμητικός Τόμος για τον Κ. Γρόλλιο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σσ. 1-40

ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Braudel, F. (2002) *Γραμματική των πολιτισμών.* μτφ. Αλεξάκης, Α. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής τραπέζης

Burke, P. (2009) *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;*. μτφ. Σηφακάκης, Σ. Αθήνα: Μεταίχμιο

Cervantes, M. de (2017a) *Δον Κιχώτης.* Α΄ Τόμος. μτφ. Ματθαίου, Η. Αθήνα: Εκδόσεις Έξαντας

Cervantes, M. de (2017b) *Δον Κιχώτης.* Β΄ Τόμος. μτφ. Ματθαίου, Η. Αθήνα: Εκδόσεις Έξαντας

Cervantes, M. de (2002a) *Ο Δον Κιχώτης.* Α΄ Τόμος. μτφ. Καρθαίου, Κ. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"

Cervantes, M. de (2002b) *Ο Δον Κιχώτης.* Β΄ Τόμος. μτφ. Καρθαίου, Κ. & Ιατρίδου, Ι. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"

Cervantes, M. de (2019a) *Δον Κιχότε ντε λα Μάντσα.* Μέρος Ι. (2η έκδ.) μτφ. Παναγιωτίδου, Μ. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"

Cervantes, M. de (2021b) *Δον Κιχότε ντε λα Μάντσα.* Μέρος ΙΙ. (2η έκδ.) μτφ. Παναγιωτίδου, Μ. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"

Cuche, D. (2001) *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες.* μτφ. Σιατίστας, Φ. Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΩ/ΔΑΡΔΑΝΟΣ

Dostoyevsky, F. M. (1990) *Αδελφοί Καραμάζοβ*, Τόμος Δεύτερος. μτφ. Αλεξάνδρου, Α. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη

Egginton, W. (2018) *Ο πρώτος συγγραφέας του σύγχρονου κόσμου*. μτφ. Γεωργίου, Π. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη

Eliot ,T. S. (1980) *Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας*. μτφ. Ησαΐα, Ν. Αθήνα: Πλέθρον

Freud, S. (1996) *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*. μτφ. Αναγνώστου, Λ. Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος

Gramsci, A. (1973) *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα*. μτφ. Μαχαίρας, Γ. Αθήνα: Στοχαστής.

Lotman, J. & Ouspenski, B. (1984) "Για το σημειωτικό μηχανισμό της κουλτούρας". μτφ. Μπερλής, Άρ., Αθήνα:*Σπείρα* (Β΄περ.), αρ. 1: 103-127 [από την αγγλ. μτφ. "On the Semiec Mechaotinism of Culture": *New Literary History*, vol. IX, no 2 (Winter 1978: 213 κ.ε.)

Shakespeare, W. (2000) *Όνειρο Καλοκαιρινής Νύχτας*. (10η έκδ.) μτφ. Μπελιές, Ε. Αθήνα: Κέδρος

Smith, Ph. (2006) *Πολιτισμική θεωρία, Μια εισαγωγή*. μτφ. Κατσικερός, Αθ., επιμ. Μπουμπάρης, Ν. Αθήνα: Κριτική

Thompson, E. P. (2018) *Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ*. μτφ. Παπαδημητρίου, Γ. Αθήνα:Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς

Τραπιέγιο, Αντρές (2008) *Θερβάντες: Ο συγγραφέας πίσω από τον ήρωα*. μτφ. Παλαιολόγος, Κ. Αθήνα: Μεταίχμιο

Williams, R. (1994), *Κουλτούρα και Ιστορία.* μτφ. Αποστολίδου, Β.. Αθήνα:Εκδόσεις Γνώση